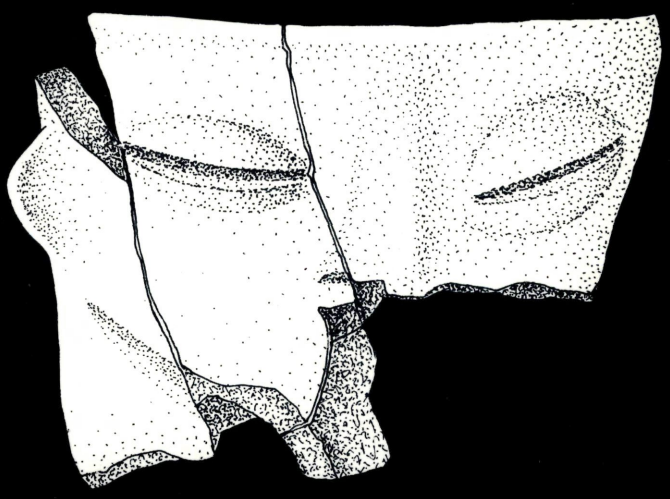
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ι.

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ – Μ. ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ι. Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ι.

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ
ΜΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΩΝ: ΟΛΓΑΣ ΨΥΧΟΓΙΟΥ-SMITH
και
ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΚΟΥΡΤΕΣΗ-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 1992
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ

© Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992

ISBN 960-7262-53-0
ISBN SET 960-7262-52-2

Στη μνήμη του καθηγητή
Δημητρίου Ρήγα Θεοχάρη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 13
ΜΕΡΟΣ Α:
Ο χώρος και το φυσικό περιβάλλον της Μακεδονίας. (Ο. Ψυχογιού-Smith) 19
Η μορφολογία του εδάφους - Οι κλιματολογικές συνθήκες - Η χλωρίδα και η πανίδα - Συμπεράσματα - Βιβλιογραφία. 32
ΜΕΡΟΣ Β:
Η ανθρώπινη παρουσία στο χώρο της Μακεδονίας πριν από τη Νεολιθική Εποχή. (Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη) 37
Η Παλαιολιθική Εποχή – Η Μεσολιθική Εποχή – Συμπεράσματα – Βιβλιογραφία 41
ΜΕΡΟΣ Γ:
Η Νεολιθική Εποχή στη Μακεδονία. Ανασκαφικά δεδομένα και φάσεις εξέλιξης 49
I. Η Αρχαιότερη Νεολιθική 51
1. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στις όμορες περιοχές: Θεσσαλία - Αλβανία - Νότια Γιουγκοσλαβία - Βουλγαρία - Αιγαιακή Θράκη. 51
2. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Μακεδονία. Οικισμοί - Στρωματογραφία - Αρχιτεκτονική - Κεραμική - Ειδωλοπλαστική - Διάφορα ευρήματα. 66
3. Συμπεράσματα. 83
II. Η Μέση Νεολιθική 88
1. Η Μέση Νεολιθική στις όμορες περιοχές: Θεσσαλία - Αλβανία - Νότια Γιουγκοσλαβία - Βουλγαρία - Αιγαιακή Θράκη. 88
2. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Οικισμοί - Στρωματογραφία - Αρχιτεκτονική - Κεραμική - Ειδωλοπλαστική - Διάφορα ευρήματα. 102
3. Συμπεράσματα. 145
III. Η Νεότερη Νεολιθική 151
1. Η Νεότερη Νεολιθική στις όμορες περιοχές: Θεσσαλία - Αλβανία - Νότια Γιουγκοσλαβία - Βουλγαρία - Αιγαιακή Θράκη. 152
2. Η Νεότερη Νεολιθική στη Μακεδονία. Οικισμοί - Στρωματογραφία - Αρχιτεκτονική - Κεραμική - Ειδωλοπλαστική - Διάφορα ευρήματα. 166
3. Συμπεράσματα. 218

ΜΕΡΟΣ Δ:
Η Νεολιθική Εποχή στη Μακεδονία. Σύνθεση των δεδομένων. 223
I. Η οργάνωση του χώρου. 225
II. Η οικονομία και η κοινωνία. 238
III. Η θρησκεία και τα ταφικά έθιμα. 250

ΜΕΡΟΣ Ε:
Η Νεολιθική Εποχή στη Μακεδονία. Χρονολόγηση. 255

ΜΕΡΟΣ ΣΤ:
Κατάλογος νεολιθικών θέσεων στη Μακεδονία. 267
ΕΠΙΜΕΤΡΟ 281
SUMMARY 285
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 289
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ 305
ΠΙΝΑΚΕΣ 329

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πριν αρκετά χρόνια, όταν, νεαρός απόφοιτος τότε, προσπαθούσα να προσανατολίσω τις επιστημονικές μου ανησυχίες, είχα την καλή, όπως αποδείχθηκε αργότερα, έμπνευση να συμβουλευθώ τον αείμνηστο Δημήτριο Θεοχάρη, καθηγητή τότε στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Θεσσαλονίκης. Θυμάμαι σαν χθες την ενθουσιώδη προτροπή του να ασχοληθώ με την Προϊστορία του βορειοελλαδικού και του βαλκανικού χώρου και την υπόσχεσή του για αμέριστη συμπαράσταση. Βέβαια, η ζωή θέλησε τόσο άλλοι συνάδελφοι όσο και εγώ να στερηθούμε ένα μεγάλο δάσκαλο και οδηγό στα δαιδαλώδη μονοπάτια της έρευνας. Όμως, ευτυχείς συγκυρίες μ' έφεραν να μαθητεύω κοντά σε έναν από τους μεγαλύτερους γνώστες της βαλκανικής Προϊστορίας, τον καθηγητή Dr. Bernhard Hänsel. Οι γνώσεις του και η μεθοδικότητά του έχουν σφραγίσει, πιστεύω, την επιστημονική μου σκέψη.

Όταν, μερικά χρόνια αργότερα, επέστρεψα ως διδάκτορας στην Ελλάδα, είχα την ευκαιρία να παραθέσω τους επιστημονικούς προβληματισμούς μου σχετικά με την Προϊστορία του βορειοελλαδικού και του βαλκανικού χώρου σε έναν άριστο γνώστη των πραγμάτων, στον ακαδημαϊκό και διευθυντή του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, καθηγητή Μ. Β. Σακελλαρίου. Σ' αυτόν ανήκει η ιδέα για τη δημιουργία στο ΚΕΡΑ του Προγράμματος Μελέτης των Παλαιοβαλκανικών Λαών και Πολιτισμών, στο πλαίσιο του οποίου επιλέχθηκα να αναπτύξω επιστημονική δράση. Έτσι ανέλαβα, μεταξύ των άλλων, και την παρουσίαση της πολιτισμικής εξέλιξης στη Μακεδονία κατά τους προϊστορικούς χρόνους, όπως αυτή εμφανίζεται μέσα από τη σημερινή στάθμη της έρευνας. Το παρόν έργο αποτελεί μέρος αυτής της προσπάθειας.

Πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι χωρίς τη συμπαράσταση, τη συνδρομή και τη συνεργασία αρμοδίων προσώπων, που έχουν εγκύψει και έχουν αναγάγει σε έργο ζωής τη μελέτη των ιστορικών αυτών περιόδων, θα ήταν αδύνατη η περάτωση του πρώτου τόμου της Προϊστορίας της Μακεδονίας. Εμπνευστής του ερευνητικού προγράμματος, μέσα στο οποίο εντάχθηκε το έργο αυτό, είναι, όπως αναφέρθηκε, ο καθηγητής Μ. Β. Σακελλαρίου. Αποφασιστική για την ολοκλήρωση του έργου υπήρξε η συνεργασία της Όλγας Ψυχογυιού-Smith, διδάκτορος του πανεπιστημίου Paris I-Sorbonne, και της Γεωργίας Κουρτέση-Φιλιππάκη, επίσης διδάκτορος του πανεπιστημίου Paris I-Sorbonne και σήμερα εντεταλμένης καθηγήτριας (Chargé des cours) στο ίδιο πανεπιστήμιο. Η συμβολή τους βοηθεί τον αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα τη Νεολιθική Εποχή στη Μακεδονία, αλλά και την περίοδο πριν από αυτήν. Όλους θα ήθελα να τους ευχαριστήσω θερμότατα και από τη θέση αυτή.

Οι χάρτες και τα σχέδια έγιναν από την αρχιτέκτονα Αναστασία Μπουντουρίδου. Οι θερμές μου ευχαριστίες αποτελούν ελάχιστη έκφραση της εκτίμησής μου για την εξαιρετική εργασία της. Ευχαριστώ ακόμη: Τον Δημήτρη Γραμμένο, επιμελητή αρχαιοτήτων, για την άδεια που μου παρέσχε να μελετήσω αντιπροσωπευτική κεραμική από την ανασκαφή του στα Βασιλικά C. Την Καίτη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις, και τους Nikolaus Boroffka και Στέλιο Ανδρέου για τη βοήθειά τους να προσπελάσω την απαραίτητη βιβλιογραφία. Τους Παναγιώτη και Παύλο Χρυσοστόμου και τους Henrietta Todorova, Ivo Vajsov και Javor Bojadziev για τις χρήσιμες πληροφορίες τους σχετικά με αδημοσίευτο υλικό της Αρχαιότερης και Νεότερης Νεολιθικής αντίστοιχα. Ιδιαίτερα ευχα-

ριστώ την Άννα Μιχαηλίδου και την Καίτη Δημακοπούλου για ουσιαστικές παρατηρήσεις τους. Για τις σημαντικές και εποικοδομητικές συζητήσεις σχετικά με θέματα της βαλκανικής προϊστορίας και ιδιαίτερα της Νεολιθικής Εποχής ευχαριστώ την Dr. Henrietta Todorova, διευθύντρια του ινστιτούτου αρχαιολογίας της βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών, και τον Dr. Jurik Pavuk, μέλος του ινστιτούτου αρχαιολογίας της τσεχοσλοβακικής Ακαδημίας Επιστημών.

Η διάθεση του τεχνικού εξοπλισμού του Institut für Ur- und Frühgeschichte του FU Berlin από τον διευθυντή του καθηγητή Bernhard Hänsel συνέβαλε αποφασιστικά στη γρήγορη επιλογή και εκτέλεση των σχεδίων. Τον ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή. Η παραμονή στο Βερολίνο έγινε δυνατή χάρη στην παροχή υποτροφίας από την Deutsche Akademische Austauschdienst (DAAD). Τέλος ευχαριστώ τον Χρήστο Μπουλώτη για τη συμβολή του στη γρήγορη δημοσίευση του παρόντος έργου, την Βγένα Βαρθολομαίου για την επιμέλεια του κειμένου και την Μίνα Καρδαμίτσα που ανέλαβε την έκδοση και διάθεση του πρώτου τόμου της Προϊστορίας της Μακεδονίας.

Κλείνοντας αυτό το προλογικό σημείωμα, θεωρώ απαραίτητο να αναφερθώ και πάλι στον καθηγητή Δ. Ρ. Θεοχάρη και στην ένθερμη προτροπή του να επικεντρώσω το ενδιαφέρον μου στην προϊστορία του βορειοελλαδικού και του βαλκανικού χώρου. Ως ελάχιστη ένδειξη ευγνωμοσύνης αφιερώνω το έργο αυτό στη μνήμη του.

Αθήνα, Δεκέμβριος 1991

Ιωάννης Β. Ασλάνης
Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 που πέρασε σημειώθηκε στην περιοχή της Μακεδονίας έντονη ανασκαφική δραστηριότητα σε προϊστορικές θέσεις, η οποία προβλέπεται να συνεχιστεί και στην τρέχουσα δεκαετία. Οι περισσότερες από τις ανασκαφές βρίσκονται σε εξέλιξη, ενώ λίγες μόνον ολοκληρώθηκαν με τη δημοσίευση του υλικού και των επιστημονικών συμπερασμάτων. Δεν περνά βέβαια απαρατήρητο ότι το ενδιαφέρον των επιστημόνων για την προϊστορία της Μακεδονίας παρουσιάζεται, συγκριτικά με τις προηγούμενες δεκαετίες, σταδιακά αυξανόμενο. Το φαινόμενο θα μπορούσε να αποδοθεί σε μεγάλο βαθμό στην ανάγκη προώθησης της έρευνας στην περιοχή του βορειοελλαδικού χώρου, ύστερα από τη στασιμότητα που είχε παρουσιάσει μεταπολεμικά, αλλά και στην κατανόηση της σημασίας που έχει η περιοχή για την πολιτισμική εξέλιξη ολόκληρης της νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά τους προϊστορικούς χρόνους.

Οι πρώτες εκτεταμένες και συστηματικές έρευνες στην περιοχή άρχισαν στη δεύτερη δεκαετία αυτού του αιώνα (π.χ., Wace 1913-14, Rey 1917/19). Όμως το πρώτο αυτόνομο έργο, το οποίο αναφέρεται στην προϊστορία της Μακεδονίας δημοσιεύθηκε μόλις το 1939 από τον W.A. Heurtley, στο οποίο παρουσιάζει τα αποτελέσματα των ερευνών του στη δυτική και στην κεντρική Μακεδονία (Heurtley 1939). Παρά την παλαιότητά του αποτελεί για τους μελετητές ακόμη και σήμερα ένα από τα βασικότερα σημεία αναφοράς. Από τότε βέβαια έχουν δημοσιευθεί αρκετά έργα, συνήθως υπό τη μορφή διδ. διατριβών, τα οποία όμως αναφέρονται και αυτά είτε συνολικά στην προϊστορία τμημάτων μόνο της Μακεδονίας (π.χ., French 1967, Sitagroi 1986) είτε σε ορισμένες Εποχές της (π.χ. Tataki 1968, Γραμμένος 1991).

Επειδή όμως το προϊστορικό υλικό αυξάνεται συνεχώς και αποδίδεται τις περισσότερες φορές αποσπασματικά με τη μορφή προδημοσιεύσεων, με αποτέλεσμα η σύνθεσή του, από τους νεότερους ιδιαίτερα ερευνητές, να είναι δυσχερής, θεωρήθηκε σκόπιμη η συνοπτική έκθεση των δεδομένων που αναφέρονται στην προϊστορία της Μακεδονίας σ' ένα συγκεντρωτικό έργο. Με την πρόθεση αυτή άρχισε από τον γράφοντα, περί το τέλος του 1985, στο Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (Ινστιτούτο ΚΕΡΑ) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΕΙΕ) και μέσα στο πλαίσιο του νεοσύστατου τότε Προγράμματος Μελέτης των Παλαιοβαλκανικών Λαών και Πολιτισμών (Παλαιοβαλκανικό Πρόγραμμα) η προσπάθεια να αποδοθεί όσο γίνεται πληρέστερα η πολιτισμική εξέλιξη στη Μακεδονία κατά τους προϊστορικούς χρόνους, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται μέσα στη σημερινή στάθμη της έρευνας.

Μολονότι η Μακεδονία δεν ανήκει καν στις ικανοποιητικά ερευνημένες περιοχές της Ελλάδας, εν τούτοις το υπάρχον υλικό και ο επιστημονικός προβληματισμός δεν μπορούν να αποδοθούν σε μια μονογραφία. Για το λόγο αυτό η προϊστορία της περιοχής θα παρουσιαστεί σε ενότητες κατά Εποχές: Η Νεολιθική Εποχή θα αποτελέσει την πρώτη ενότητα και η Χαλκολιθική τη δεύτερη. Θα ακολουθήσει η Εποχή του Χαλκού και η σειρά θα κλείσει με την παρουσίαση της Εποχής του Σιδήρου. Η πραγματοποίηση του έργου θα συντελεστεί σε δύο στάδια. Το πρώτο περιλαμβάνει τη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική Εποχή και αποτελεί την προσωπική συμβολή του γράφοντα. Το δεύτερο, που αναφέρεται

στις Εποχές του Χαλκού και του Σιδήρου θα αποτελέσει ομαδικό έργο επιστημόνων ειδικευμένων σε θέματα της προϊστορίας της Μακεδονίας. Με τη δική τους συμβολή το έργο θα ολοκληρωθεί γρηγορότερα, ώστε να αποτελέσει βάση και οδηγό για τη μελλοντική έρευνα της προϊστορίας στη Μακεδονία.

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Κατά την πορεία της συγγραφής του πρώτου μέρους προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων ενδιαφέροντα στοιχεία, ώστε κρίθηκε αναγκαίο να προστεθούν και νέοι στόχοι. Έτσι στο έργο αυτό συγκεντρώνεται βέβαια η ήδη υπάρχουσα γνώση, αλλά επίσης:

(α) εντοπίζονται τα ρήγματα στην πολιτισμική εξέλιξη της περιοχής και αναπτύσσονται πιθανές ερμηνείες,

(β) Επαναπροσδιορίζεται το τέλος της Νεολιθικής Εποχής και

(γ) παρουσιάζεται με νέο περιεχόμενο η Χαλκολιθική Εποχή.

Τα δύο τελευταία ζητήματα θεωρούνται από τον γράφοντα πολύ σημαντικά, γιατί από αυτά πηγάζουν προτάσεις για την οριοθέτηση των πιο πάνω περιόδων όχι μόνο στη Μακεδονία αλλά και σε ολόκληρο τον βορειοελλαδικό χώρο. Με την προτεινόμενη οριοθέτηση οι περίοδοι αυτές αποκλίνουν από τις παραδοσιακές. Για το λόγο αυτό κρίνεται αναγκαία η σύντομη ανάπτυξή τους:

Όπως αναφέρεται στο σχετικό κεφάλαιο, η Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία περιλαμβάνει τις φάσεις Τσαγγλί, Αράπη, Οτζάκι και Διμήνι (βλ. σ. 152). Οι πρόσφατες όμως έρευνες του Κ. Γαλλή στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και στο Μακρυχώρι, στη Θεσσαλία, έφεραν ουσιαστικές μεταβολές στην αμέσως επόμενη περίοδο, τη Χαλκολιθική, που επηρέασαν βέβαια και τη Νεολιθική (Gallis 1987, σσ. 163 κ.εξ.). Σύμφωνα με τα νέα δεδομένα, η πρώτη χαλκολιθική φάση Λάρισα μεταφέρεται στην αρχή της Νεότερης Νεολιθικής (στη φάση Τσαγγλί), που αρχίζει περί το 5200 π.Χ. Παράλληλα, με τη δημοσίευση του ανασκαφικού υλικού από τη θέση Πευκάκια Βόλου, έγινε, κατά τον γράφοντα, σαφές ότι στη Θεσσαλία το μεγαλύτερο μέρος της επίσης ως χαλκολιθικής θεωρούμενης φάσης Ραχμάνι είναι σύγχρονο της Πρωτοελλαδικής Ι, που χρονολογείται στο τέλος της 4ης χιλιετίας (Weisshaar 1989, Ratzky 1982, σσ. 177 κ.εξ.). Από (α) τη χρονολόγηση του τέλους της φάσης Διμήνι (περί το 4100 π.Χ.) (Γραμμένος 1991, σ. 95), (β) τη μεταφορά της φάσης Λάρισα και (γ) τη χρονική ένταξη της φάσης Ραχμάνι στους τελευταίους αιώνες της 4ης χιλιετίας, δημιουργείται ένα κενό τουλάχιστον 600 χρόνων στη συνέχεια της πολιτισμικής εξέλιξης του βορειοελλαδικού χώρου.

Το πρόβλημα αυτό, που ήταν ήδη γνωστό (π.χ. Ratzky 1982, σσ. 177 κ.εξ.), εμφανίστηκε καίριο κατά τη διάρκεια της συγκέντρωσης υλικού για τη συγγραφή του παρόντος έργου και ήταν φυσικό να αποσχολήσει ουσιαστικά τον γράφοντα, ο οποίος είχε να επιλέξει μεταξύ των ακόλουθων θέσεων:

α. Να διατηρηθεί η παραδοσιακή διαίρεση. Στην περίπτωση αυτή δεν θα υπήρχε μεταβολή στη Νεολιθική Εποχή. Στη συνέχεια όμως, όταν θα έπρεπε να παρουσιαστεί η Χαλκολιθική, θα προέκυπτε για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, πρόβλημα περιεχομένου για την περίοδο αυτή στη Θεσσαλία και κατ'επέκταση σε ολόκληρο τον βορειοελλαδικό χώρο, επειδή δεν υπάρχει ακόμη διατυπωμένη κάποια νέα άποψη που να καλύπτει το χρονικό κενό.

β. Να μελετηθεί το πρόβλημα από την αρχή και να διατυπωθεί νέα πρόταση για τη συνέχεια της πολιτισμικής εξέλιξης της Θεσσαλίας (και της Μακεδονίας) για το διάστημα μεταξύ Νεολιθικής Εποχής και Εποχής του Χαλκού. Ουσιαστικά, δηλαδή, να παρουσιαστεί μια Χαλκολιθική Περίοδος με νέο όμως περιεχόμενο.

Τελικά επιλέχθηκε ως επιστημονικά ορθότερη η δεύτερη θέση. Ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών της και του περιεχομένου της είχε ως αποτέλεσμα να υπάρξει για

ορισμένο διάστημα παρέκκλιση από τον αρχικό στόχο της έρευνας, γεγονός που καθυστέρησε τη συγγραφή της εργασίας αυτής.

Με τα πρώτα βήματα προς τη νέα κατεύθυνση, εμφανίστηκε ένα σοβαρό μεθοδολογικό πρόβλημα. Διαπιστώθηκε ότι ως κριτήρια για την οριοθέτηση της προηγούμενης (και μη υπάρχουσας πλέον) Χαλκολιθικής χρησιμοποιήθηκαν, για μεν την έναρξή της, η πτώση του πολιτισμού του Διμηνίου και η εμφάνιση μιας διαφορετικής κεραμικής, για δε το τέλος της, η έναρξη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (δηλ. της Πρωτοελλαδικής Ι). Ουσιαστικά δηλαδή, ήταν η μόνη από τις μεγάλες περιόδους (Νεολιθική, Χαλκολιθική, Εποχές Χαλκού και Σιδήρου), για τον προσδιορισμό της οποίας τα κριτήρια δεν προέρχονταν από μεταβολές στην κοινωνική και οικονομική ζωή των κατοίκων αλλά, ουσιαστικά, από την αλλαγή στην κεραμική παράδοση. Θεωρήθηκε λοιπόν αναγκαίο να αναζητηθούν κριτήρια ανάλογα με αυτά των άλλων περιόδων.

Η πρώτη ενέργεια προς αυτή την κατεύθυνση ήταν να μελετηθεί η αντίστοιχη περίοδος στις γειτονικές προς την Ελλάδα περιοχές (Βαλκανική, Μικρά Ασία). Το ίδιο ερώτημα θα πρέπει να είχε απασχολήσει πριν από 15 χρόνια περίπου και την καθηγήτρια Η. Todorova, στη Βουλγαρία, όταν είχε παρουσιάσει την αντίστοιχη Χαλκολιθική Εποχή στη χώρα της (Todorova 1978, η ίδια 1986). Τα κριτήρια που χρησιμοποίησε για τον προσδιορισμό της περιόδου προήλθαν από τις μεταβολές στην οικονομική και κοινωνική ζωή του νεολιθικού ανθρώπου. Εκτιμήθηκαν λοιπόν ότι ανταποκρίνονταν μεθοδολογικά στις ανάγκες της παρούσας έρευνας και υιοθετήθηκαν από τον γράφοντα. Πρέπει να σημειωθεί ότι η άποψη της Todorova για τη διάρκεια και το χαρακτήρα της Χαλκολιθικής κερδίζει συνεχώς έδαφος, καθώς διαπιστώθηκε ότι τα χαρακτηριστικά της περιόδου, που πρωτοεντοπίστηκαν στη Βουλγαρία, συναντώνται σε όλη τη νοτιοανατολική Ευρώπη (βλ. στα υπό έκδοση Πρακτικά του συνεδρίου για την αρχαία μεταλλουργία, Donji Milanovac 1990).

Με νέα κριτήρια, πλέον, ίδια με αυτά που καθορίζουν τις άλλες Εποχές, αναζητήθηκαν στα αρχαιολογικά ευρήματα εκείνα που χαρακτηρίζουν τη Χαλκολιθική. Το πλαίσιο μέσα στο οποίο έπρεπε να κινηθεί κανείς ήταν ευρύτατο, καθώς μελετήθηκε υλικό της Νεολιθικής Εποχής και της Εποχής του Χαλκού. Η αποδέσμευση από τα έως τότε καθιερωμένα όρια των περιόδων θεωρήθηκε ως αναγκαία προϋπόθεση για την αντικειμενικότητα της έρευνας.

Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν η νέα χρονική οριοθέτηση της Χαλκολιθικής, η έναρξη της οποίας τοποθετείται από τον γράφοντα στη φάση Οτζάκι (Ασλάνης 1989). Έτσι η Νεότερη Νεολιθική της Θεσσαλίας (και αναλογικά της Μακεδονίας) περιλαμβάνει πλέον μόνο τις προδημινιακές φάσεις Τσαγγλί και Αράπη. Οι πρώην νεολιθικές φάσεις Οτζάκι και Διμήνι εντάσσονται στη Χαλκολιθική, το τέλος της οποίας, μολονότι ακόμη σχετικά ασαφές, δεν μεταβλήθηκε και προηγείται άμεσα της Εποχής του Χαλκού (δηλ. της ΠΕ Ι, και στη Θεσσαλία της φάσης Ραχμάνι). Πληρέστερη περιγραφή αυτής της Περιόδου θα ακολουθήσει στο δεύτερο μέρος της Προϊστορίας της Μακεδονίας, όπου θα παρουσιαστεί η Χαλκολιθική Εποχή.

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται η εικόνα της προϊστορίας τη Μακεδονίας κατά τη Νεολιθική Εποχή. Σ' αυτήν κρίθηκε εξαιρετικά χρήσιμο να προηγηθεί η περιγραφή των εδαφολογικών και κλιματολογικών συνθηκών, μέσα στις οποίες ήταν υποχρεωμένος να δράσει ο νεολιθικός άνθρωπος, απόλυτα εξαρτημένος από το φυσικό του περιβάλλον. Έτσι η δρ. Όλγα Ψυχογυιού-Smith, ειδική στο θέμα, περιγράφει στο *πρώτο μέρος* τη μορφολογία του εδάφους, το κλίμα, τη χλωρίδα και την πανίδα, που υπήρχαν την εποχή εκείνη στη Μακεδονία. Η εικόνα που παρουσιάζεται βασίζεται αποκλειστικά σε γεωλογικές, βοτανολογικές ή κλιματολογικές έρευνες που έγιναν κατά πρώτο λόγο στην ίδια τη Μακεδονία και κατά δεύτερο στον ευρύτερο χώρο εκτός αυτής. Αποφεύγεται, όσο είναι δυνατόν, η αναφορά στις σημερινές συνθήκες, οι οποίες εμφανίζονται αρκετά διαφοροποιημένες, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη μορφολογία του εδάφους. Θα πρέπει όμως να

σημειωθεί ότι και η εικόνα του φυσικού περιβάλλοντος της εποχής, στην οποία αναφερόμαστε, δεν έχει την ίδια σαφήνεια σε όλα τα τμήματα της Μακεδονίας, εξαιτίας της άνισης στάθμης της έρευνας στις περιοχές αυτές.

Βέβαια, η ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή δεν αρχίζει με τη Νεολιθική Εποχή αλλά πολύ νωρίτερα, όπως βεβαιώνουν τα διάσπαρτα παλαιολιθικά ευρήματα. Κρίθηκε λοιπόν χρήσιμη μια σύντομη παρουσίαση της ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή πρίν από τη δημιουργία των μόνιμων οικισμών κατά τους νεολιθικούς χρόνους. Έτσι διαμορφώθηκε το *δεύτερο μέρος* γραμμένο, από τη δρ. Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη.

Στο *τρίτο μέρος* παρατίθενται τα δεδομένα που συνθέτουν τη Νεολιθική Εποχή στη Μακεδονία. Η γειτνίαση με άλλες σύγχρονες ομάδες ποικίλης πολιτισμικής στάθμης και η ασκούμενη αλληλεπίδραση αποτέλεσαν την αφορμή, ώστε να περιληφθεί και σύντομη αναφορά στον χαρακτήρα της ίδιας Εποχής στις όμορες περιοχές. Με τον τρόπο αυτό, ο μεν αναγνώστης έχει την ευχέρεια μιας πρώτης σύγκρισης και ένταξης της Μακεδονίας στον ευρύτερο περίγυρό της, ο δε ερευνητής τη δυνατότητα μιας γενικής πρόβλεψης για τα αναμενόμενα ευρήματα σε περιοχές και περιόδους που δεν αντιπροσωπεύονται ακόμη με ανασκαφικό ή επιφανειακό υλικό στην ίδια τη Μακεδονία. Συγκεκριμένα, περιγράφονται τα κύρια γνωρίσματα της Εποχής από τη Θεσσαλία, την Αλβανία, τη Νότια Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία και την Αιγαιακή Θράκη. Δεν αναφέρεται η Ήπειρος, επειδή κρίνεται ότι ο ορεινός όγκος της Πίνδου αποτελεί φυσικό φράγμα για οποιεσδήποτε σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών.

Η παράθεση των ανασκαφικών δεδομένων από την ίδια τη Μακεδονία αποτελεί τον πυρήνα του τρίτου μέρους. Η παρουσίασή τους γίνεται κατά περιόδους και φάσεις εξέλιξης κατά το δυνατόν αντίστοιχες με αυτές της Θεσσαλίας, ώστε να υπάρξει ενιαία εικόνα της Νεολιθικής Εποχής στο βορειοελλαδικό χώρο. Οι εντοπισμένοι οικισμοί αποτελούν το πρώτο τμήμα των δεδομένων. Ακολουθεί η επιλεκτική παρουσίαση από κάθε περιοχή της Μακεδονίας εκείνης της στρωματογραφίας, στην οποία όχι μόνον αντιπροσωπεύεται πληρέστερα κάθε περίοδος της Νεολιθικής, αλλά και διαπιστώνεται η διαδοχή τους. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των ανασκαμμένων οικισμών περιγράφονται στο τρίτο τμήμα κάθε κεφαλαίου, ενώ στα υπόλοιπα, τέταρτο έως έκτο, παρατίθενται τα κινητά ευρήματα (κεραμική, ειδώλια, εργαλεία και άλλα τεχνήματα). Πρέπει να σημειωθεί ότι λαμβάνεται υπόψη σχεδόν αποκλειστικά στρωματογραφημένο υλικό, ώστε να είναι δυνατή η παρακολούθηση της εξελικτικής πορείας του. Επιφανειακά και αστρωματογράφητα ευρήματα αναφέρονται, όταν η παρουσία τους και μόνο θεωρείται ότι αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα. Ιδιαίτερα λεπτομερής είναι η αναφορά στην κεραμική, όχι μόνον επειδή είναι το πολυπληθέστερο υλικό, αλλά και επειδή μέσα απ'αυτήν επιτυγχάνεται η αναγνώριση και ο ακριβέστερος συσχετισμός κοινών φάσεων πολιτισμικής εξέλιξης με τις όμορες περιοχές. Για τον ίδιο σκοπό καταβλήθηκε προσπάθεια, το απεικονιζόμενο αρχαιολογικό υλικό να είναι όσο το δυνατόν αντιπροσωπευτικότερο και πλούσιο σε πληροφορίες. Ιδιαίτερα η απόδοση της κεραμικής έγινε, με ελάχιστες εξαιρέσεις, στην ίδια κλίμακα, ώστε να είναι δυνατή η σύγκριση τόσο στο μέγεθος όσο και στη χωρητικότητα των αγγείων.

Στο *τέταρτο μέρος* σχολιάζονται τα συμπεράσματα που πηγάζουν από τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων. Με βάση τις υπάρχουσες εργασίες και τις πληροφορίες που έχουν συγκεντρωθεί από τα οικιστικά, στρωματογραφικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα, σκιαγραφείται, στο μέτρο του δυνατού, τόσο η εσωτερική οργάνωση των οικισμών όσο και η μεταξύ τους σχέση. Η νεολιθική κοινωνική οργάνωση και η οικονομία, που επίσης σχολιάζονται, δεν θα πρέπει να διαφέρουν ουσιαστικά από αυτήν άλλων περιοχών, ενώ ερευνώνται οι πιθανές διαφοροποιήσεις στη θρησκεία και στα ταφικά έθιμα.

Στο *πέμπτο μέρος* γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην απόλυτη χρονολόγηση και ιδιαίτερα με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα 14. Επιχειρείται ακόμη ο συνδυασμός σχετικής και απόλυτης χρονολόγησης, που δημιουργεί ένα σταθερό και αξιόπιστο χρονολογικό πλέγμα, το οποίο καθορίζει τη διάρκεια των περιόδων και των φάσεων εξέλιξης στην περιοχή της Μακεδονίας κατά τη Νεολιθική Εποχή.

Στο *έκτο μέρος* παρατίθεται κατάλογος των γνωστών νεολιθικών θέσεων στη Μακεδονία, ώστε ο αναγνώστης να έχει άμεση πρόσβαση στη νεότερη αλλά και στην παλαιότερη βιβλιογραφία.

Το *επίμετρο* που ακολουθεί, αποτελεί ουσιαστικά μια αναδρομή στην πορεία ολοκλήρωσης του έργου και μια αναφορά στη νέα εικόνα της Νεολιθικής Εποχής που σχηματίσθηκε από τη σύνθεση του δημοσιευμένου ανασκαφικού υλικού.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΟΛΓΑ ΨΥΧΟΓΥΙΟΥ-SMITH

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Κατά τους προϊστορικούς χρόνους ο άνθρωπος, απόλυτα εξαρτημένος από το περιβάλλον, ήταν συχνά υποχρεωμένος να προσαρμόζεται στις ιδιαίτερες συνθήκες της περιοχής που επέλεξε ως χώρο διαβίωσης. Για το λόγο αυτό, με την έναρξη του παραγωγικού σταδίου, οι πρώτοι οικισμοί δημιουργήθηκαν σε περιοχές όπου το περιβάλλον ευνοούσε τη μόνιμη εγκατάσταση χωρίς να είναι αναγκαία σημαντική επέμβαση στο χώρο από τους ανθρώπους.

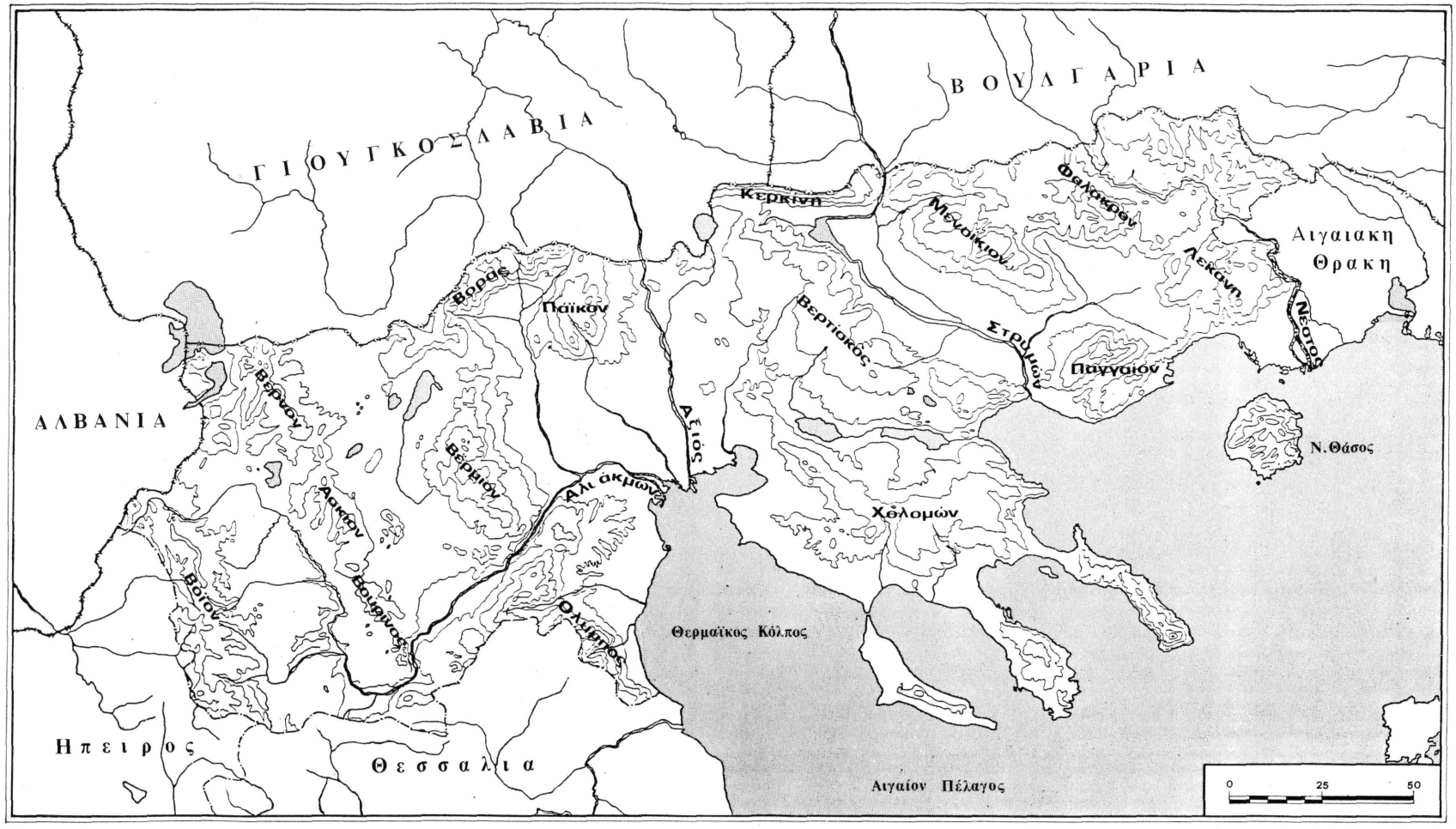
Η περιοχή της Μακεδονίας δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι προσφέρεται για την εγκατάσταση μεγάλων αγροτικών ομάδων στον ίδιο βαθμό με άλλες περιοχές -π.χ. τη Θεσσαλία-, επειδή οι πεδινές της εκτάσεις είναι περιορισμένες. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η περιοχή κατοικήθηκε αργότερα, αν και οι ενδείξεις κάποιας πρωιμότατης εγκατάστασης απουσιάζουν.

Πριν από την αναφορά όμως στη δραστηριότητα και στην πολιτισμική εξέλιξη του νεολιθικού ανθρώπου στη Μακεδονία, θεωρήσαμε σκόπιμο να περιγράψουμε τον χώρο και το περιβάλλον, μέσα στον οποίο αυτός κινήθηκε και έδρασε. Συγκεκριμένα, θα παρουσιαστούν η μορφολογία του εδάφους, οι κλιματολογικές συνθήκες, η χλωρίδα και η πανίδα που επικρατούσαν στην περιοχή ώς το τέλος της Νεολιθικής Εποχής, στην αρχή της 5ης χιλιετίας. Βέβαια τα διαθέσιμα στοιχεία είναι περιορισμένα και επιτρέπουν να σχηματίσουμε γενική μόνο εικόνα των περιβαλλοντικών συνθηκών της εποχής. Παρ' όλα αυτά, στοιχειοθετούν τη διαπίστωση κάποιων σημαντικών διαφορών από τις σημερινές συνθήκες, σε σημείο που και η ελλιπής έστω σύνθεση των υπαρχόντων δεδομένων να παρουσιάζει ενδιαφέρον.

Ι. Η ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΔΑΦΟΥΣ

Η Μακεδονία είναι τμήμα της αιγαιακής κλιτύος του συνόλου των Δειναρίδων, που διασχίζει το δυτικό Αιγαίο από τα Βαλκάνια ώς την Κρήτη με ομαλή ΒΒΔ-ΝΝΑ κατεύθυνση και ονομάζεται οροσειρά των Ελληνίδων. Η διαμόρφωσή τους άρχισε στην εποχή του Μειόκαινου με την κάλυψη του αρχικού ερκηνικού σχιστοειδή βράχου από προσχωματική επίχωση. Αργότερα, κατά την Τριτογενή (Πλειόκαινο) και Τεταρτογενή περίοδο, τεκτονικές κινήσεις προκάλεσαν την κλάση της διαβρωμένης επιφάνειας των μειοκαινικών επιχώσεων. Το αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση ζωνών ανυψώσεως που εναλλάσσονταν με ζώνες καθίζησης. Μεταξύ των υψηλών οροσειρών και των χαμηλότερων περιοχών, όπου έχουν σχηματιστεί λεκάνες και λεκανοπέδια, τα υπόλοιπα των τριτογενών προσχώσεων παίρνουν πλέον τη μορφή λόφων με ελαφρά επικλινείς πλαγιές και επιφάνειες, που καλλιεργούνται εύκολα.

Η υψηλότερη οροσειρά της Μακεδονίας αποτελεί ταυτόχρονα και το δυτικό της σύνορο (εικ. 1). Πρόκειται για την Πίνδο, που υψώνεται σαν επιβλητικό φράγμα με τις απότομες και δύσβατες πλαγιές της. Αρχίζει στο Βορρά με τα όρη Γράμμος (2520 μ.) και Βόιον, τα οποία χωρίζει ο Σαραντάπορος. Το πρώτο αποτελείται από ασβεστολιθικά και το δεύτερο από

Εικ. 1. Γεωμορφολογικός χάρτης της Μακεδονίας

μεταμορφικά πετρώματα. Ακολουθούν προς Νότον τα όρη Σμόλεκας, Λύγκος και Χάσια. Τα τελευταία αποτελούν το όριο της Μακεδονίας προς τη Θεσσαλία.

Ανάμεσα στην Πίνδο και στην επόμενη, προς τα ανατολικά, οροσειρά του Βέρνου εκτείνεται η στενή κοιλάδα του Αλιάκμονα με μέσο υψόμετρο 200 μ. Η βόρεια άκρη της ορίζεται από τη λίμνη της Καστοριάς. Στα όρη Χάσια ο ποταμός στρέφεται προς τα βορειοανατολικά, ρέοντας πλέον νότια από την οροσειρά του Βέρνου, που αποτελείται από τα όρη Ασκός (2121 μ.) και Βουρινός (1866 μ.), και βόρεια από τα Καμβούνια όρη. Ακολούθως συναντά τη δεύτερη από τα δυτικά ζώνη καθίζησης των Μακεδονικών Ελληνίδων, που βρίσκεται σε υψόμετρο 600 μέτρων.

Το οροπέδιο αυτό ορίζεται στα βόρεια από την περιοχή που διασχίζει ο Φλώρινας, παραπόταμος του Ερίζοντα που εισρέει στον ποταμό Αξιό. Στο κέντρο του βρίσκεται η Πτολεμαΐδα με τη λίμνη Βεγορίτιδα, η οποία είναι σχετικά βαθιά και έχει όχθες αμμώδεις αλλά και απότομες βραχώδεις, τη λίμνη των Πετρών και τη λίμνη Χειμαδίτιδα. Η τελευταία είναι σήμερα σχεδόν αποξηραμένη. Προς τα νότια το οροπέδιο κλείνει με την πρόσφατα δημιουργημένη τεχνητή λίμνη στην περιοχή των Σερβίων.

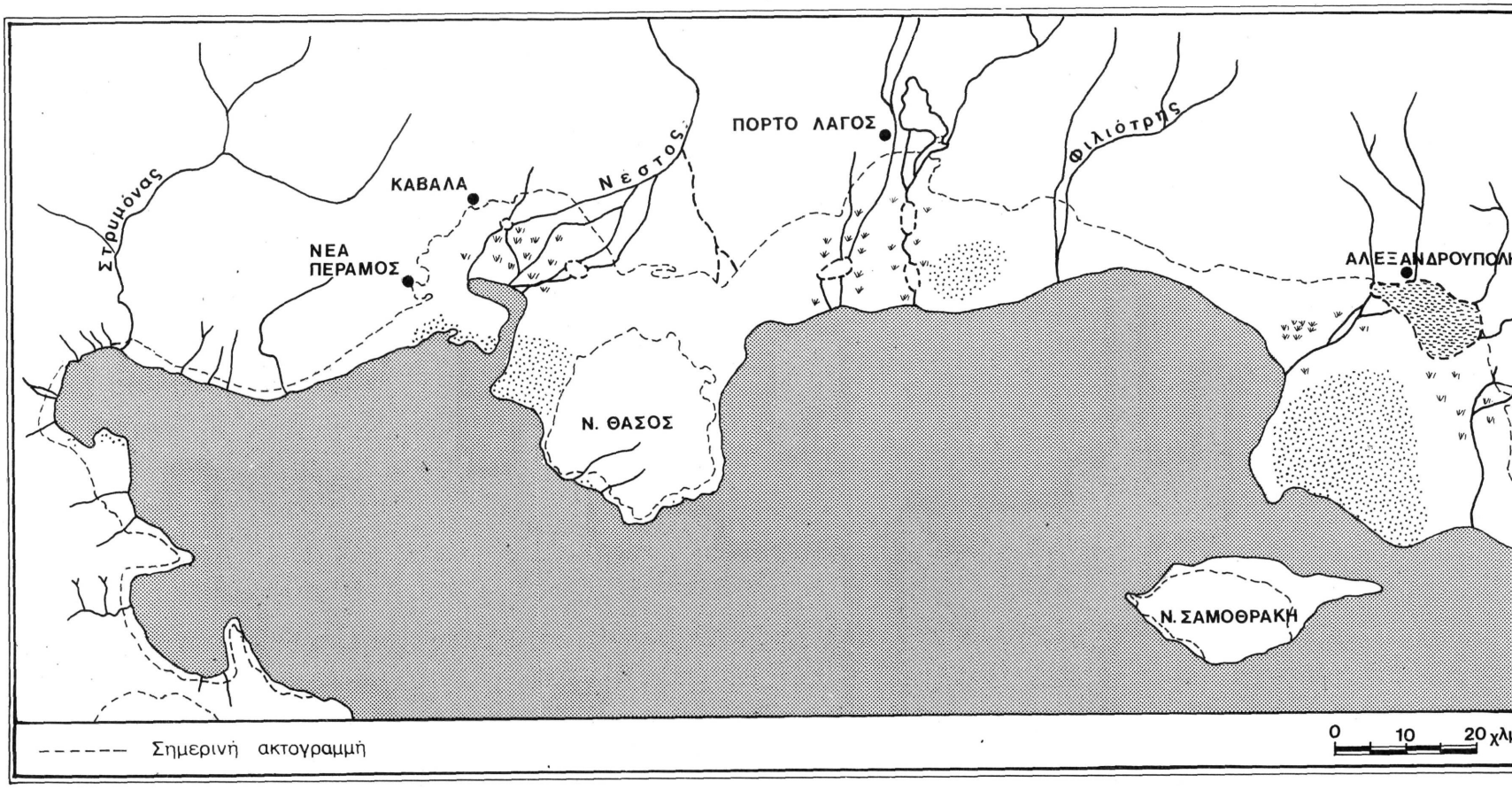
Η επόμενη προς τα ανατολικά οροσειρά είναι του Βερμίου, που αρχίζει από τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα με το όρος Βόρας (Καϊμακτσαλάν, 2524 μ.), που έχει ασβεστολιθική σύσταση. Διακόπτεται από την κοιλάδα του ποταμού Βόδα, την οποία στην αρχαιότητα διέσχιζε και η Εγνατία οδός και όπου σήμερα βρίσκεται η Έδεσσα. Η περιοχή ήταν ώς πρόσφατα εν μέρει ελώδης. Ακολουθούν τα όρη Βέρμιο (1808 μ.), δυτικά της Βέροιας, και Πιέρια (2189 μ.), από κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα, τα οποία χωρίζει η δύσβατη στο σημείο εκείνο κοιλάδα του Αλιάκμονα. Η οροσειρά καταλήγει στο όρος Όλυμπος (2911 μ.), που αποτελείται από ασβεστολιθικά πετρώματα στα ανατολικά και κρυσταλλοσχιστώδη στα δυτικά.

Ανατολικά από την οροσειρά του Βερμίου εκτείνεται η μεγαλύτερη ζώνη καθίζησης της Βαλκανικής, το λεκανοπέδιο του Αξιού και ο Θερμαϊκός κόλπος, όπου εκβάλλουν, εκτός από τον Αξιό, και οι ποταμοί Αλιάκμονας και Γαλλικός. Η σημερινή μορφή της περιοχής διαφέρει από αυτήν που είχε κατά τους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους, καθώς οι αλλουβιακές προσχώσεις των δύο πρώτων ποταμών δημιούργησαν κατά τις δύο τελευταίες χιλιετίες την πεδιάδα των Γιαννιτσών. Παρακάτω θα εξεταστεί λεπτομερέστερα η μορφολογία της περιοχής κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής. Στα ανατολικά το λεκανοπέδιο του Αξιού ορίζεται από τα ακόλουθα όρη, αρχίζοντας από τα βόρεια: Κρούσια (1179 μ.), Βερτίσκος (1103 μ.), Κερδύλλια (1092 μ.), Κισσός, που αποτελείται από ασβεστολιθικά πετρώματα στο κέντρο του, Υψίζωνο (1165 μ.) και ο Άθως, το υψηλότερο όρος της Κεντρικής Μακεδονίας (2033 μ.). Στο χώρο που δημιουργείται από το κάθετο ρήγμα ανάμεσα στα όρη Βερτίσκος και Κερδύλλια βρίσκονται οι λίμνες Κορώνεια και Βόλβη.

Στην επόμενη ζώνη καθίζησης, που ακολουθεί προς τα ανατολικά, εκτείνεται η κοιλάδα του Στρυμόνα με το λεκανοπέδιο των Σερρών. Ώς τις αρχές του αιώνα μας ακόμη, το νότιο τμήμα καλυπτόταν από τα νερά της λίμνης Αχινός και τα έλη που την περιέβαλλαν. Παραμένει όμως η λίμνη Κερκινίτιδα, στα βορειοδυτικά του λεκανοπεδίου.

Η οροσειρά που το διαδέχεται στα ανατολικά αποτελείται από όρη, τα οποία χωρίζονται μεταξύ τους από πλήθος ρηγμάτων και εδαφικών μεταπτώσεων. Πρόκειται για τα όρη Όρβηλος (2212 μ.), Μενοίκιον (1980 μ.), Παγγαίον (1956 μ.), που χωρίζεται από το προηγούμενο με την κοιλάδα του Αγγίτη, και τέλος το Σύμβολον, που πέφτει απότομα στη θάλασσα. Το όρος Κερκίνη (2031 μ.) υψώνεται κυριολεκτικά σαν φράγμα στα βόρεια και ορίζει από την πλευρά αυτή την κοιλάδα του Στρυμόνα.

Πριν από τα όρη Φαλακρόν και Λεκάνης και τη στενή κοιλάδα του Νέστου που αποτελούν το φυσικό ανατολικό όριο της Μακεδονίας, εκτείνεται η τελευταία ζώνη καθίζησης. Περιλαμβάνει το λεκανοπέδιο της Δράμας (το νότιο τμήμα του οποίου καλυπτόταν ώς πρόσφατα από εκτεταμένο έλος) και το δυτικό μισό του δέλτα του ποταμού Νέστου.

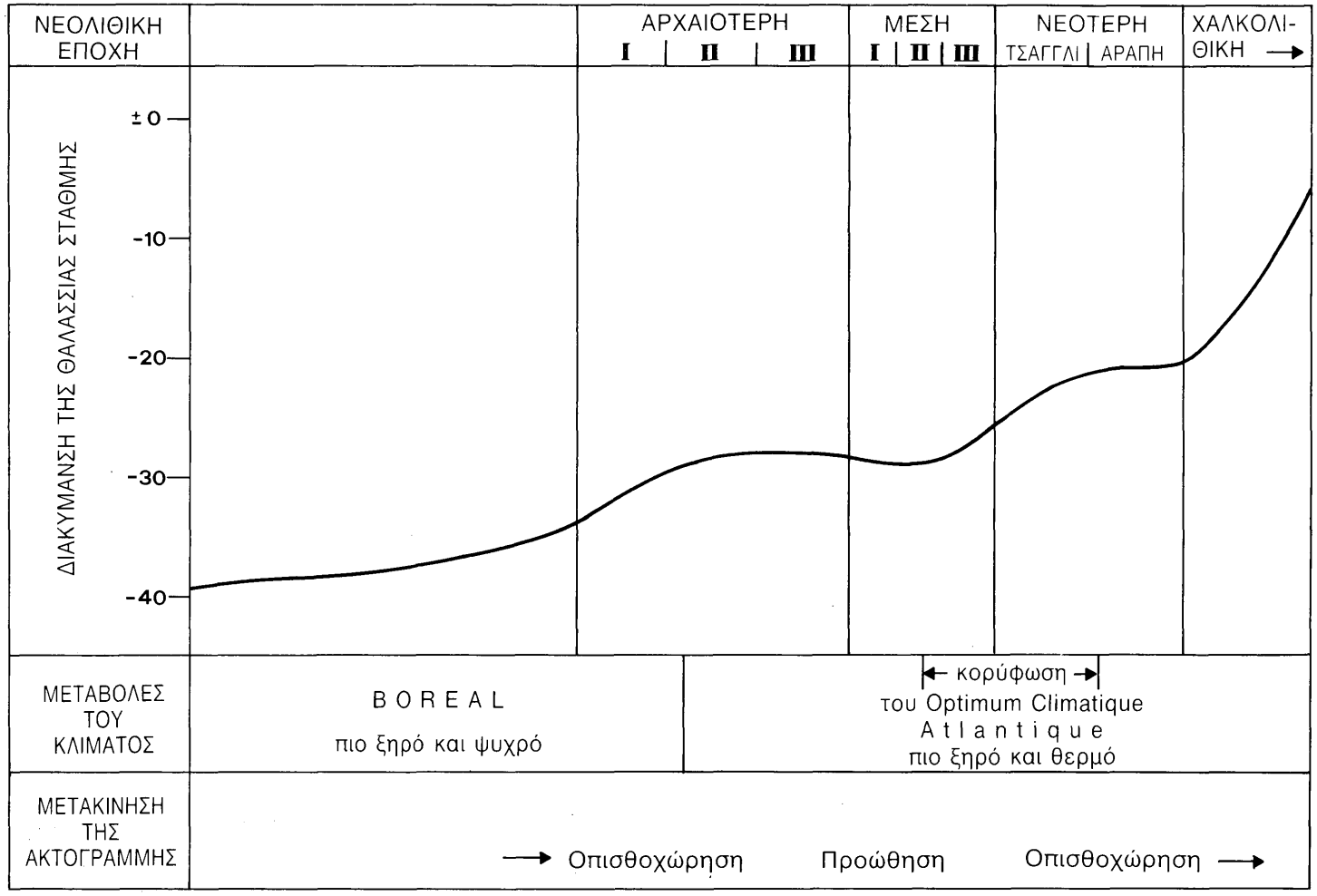

Εικ. 2. Η πιθανή ακτογραμμή στην ανατολική Μακεδονία και στη Θράκη περί το 8500 π.Χ. (Περισσοράτης/Μητρόπουλος 1987, σχ. 13).

Μεγάλο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει η μορφολογία του εδάφους πριν από την έναρξη και κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής. Προς το τέλος της Κατώτερης Παλαιολιθικής άρχισε η ανάπτυξη των τελευταίων παγετώνων του Πλειστόκαινου (Riss-Würm). Κατά την περίοδο αυτή η στάθμη της θάλασσας διακυμάνθηκε με ευρέτη ανώτερο των 80 μ. Πριν από 20.000 χρόνια περίπου βρισκόταν 120 μ. και μερικές χιλιετίες αργότερα 90 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή. Το μορφολογικό περιβάλλον της Μακεδονίας διέφερε σημαντικά από το σημερινό, καθώς μεγάλο μέρος της σημερινής υφαλοκρηπίδας ήταν ακόμη ξηρά (Schulz 1979, σ. 390, και Van Andel/Sutton 1987, σ. 59, εικ. 2). Αντίθετα, υπήρχαν μεγαλύτερες επιφάνειες καλυμμένες με γλυκό νερό. Σε περιοχές, όπως η πεδιάδα των Γιαννιτσών (Palasis 1973, σσ. 129-130) και η περιοχή της Έδεσσας υπήρχαν λίμνες, ενώ βαθύτερα ήσαν τα νερά των σημερινών λιμνών όπως της Χειμαδίτιδας και της Καστοριάς (Bottema 1974, σσ. 16-17.120.170-171). Στα λεκανοπέδια και στις πεδιάδες η σύσταση του εδάφους οφειλόταν σε αποθέσεις που είχαν δημιουργηθεί κατά την εποχή των παγετώνων και ήσαν μέτριας παραγωγικότητας.

Οι συνθήκες αυτές άρχισαν να μεταβάλλονται προς το τέλος της Μεσολιθικής Εποχής. Η άνοδος της θερμοκρασίας προκάλεσε σημαντική ανύψωση της θαλάσσιας στάθμης, η οποία στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου, περί το 8500 π.Χ., βρισκόταν περίπου 50 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή. Την περίοδο αυτή η Θάσος ήταν ενωμένη με την ξηρά, από την οποία η Σαμοθράκη χωριζόταν με ένα δίαυλο πλάτους μόλις 6 χλμ. περίπου (Περισοράτης/Μητρόπουλος 1987, σ. 25, σχ. 13) (εικ. 2). Ανατολικότερα, η Προποντίδα συνδεόταν μέσω των Δαρδανελλίων με το Αιγαίο Πέλαγος, όχι όμως και με τον Εύξεινο Πόντο, καθώς δεν είχε σχηματισθεί ακόμη το στενό του Βοσπόρου (Kraft et al. 1982, σσ. 19 κ.εξ., εικ. 5-6, Özdoğan 1985, σ. 149, εικ. 2). Περί το 7000 π.Χ. στο Θερμαϊκό κόλπο η στάθμη ήταν περίπου -38 μ., ενώ παράλληλα, εξαιτίας της διάβρωσης, άρχισαν να διαμορφώνονται εδάφη εύφορα και προσφορότερα για καλλιέργεια (Faugères 1989).

Στην αρχή της Αρχαιότερης Νεολιθικής (περί το 6250 π.Χ.) η θάλασσα βρισκόταν χαμηλότερα περίπου 30 μ. (Χρόνης 1986, σσ. 206 και 212) ή 34 μ. (Kraft et al. 1982, σσ. 17 κ.εξ., εικ. 4), με αποτέλεσμα η μορφολογία των παραλίων της Μακεδονίας, και ιδιαίτερα των πεδινών τμημάτων, να διαφέρει αρκετά από τη σημερινή. Έτσι, στις ανατολικές ακτές του Θερμαϊκού κόλπου η ξηρά προεκτεινόταν έως και 2 χλμ. μέσα στη θάλασσα (π.χ. περιοχή Περαίας Θεσσαλονίκης. Πρβλ. Χρόνης 1986, εικ. 91). Αντίθετα, σε ορισμένα άλλα μέρη, όπως ο κόλπος της Ιερισσού και εκείνος του Στρυμόνα, η ακτογραμμή παρουσίαζε ελάχιστη διαφοροποίηση από τη σημερινή και είχε διαμορφωθεί πρωιμότερα (Περισοράτης/Μητρόπουλος 1987, σ. 25, σχ. 13). Η θαλάσσια στάθμη συνέχισε να ανεβαίνει και περί το 6000 π.Χ. έφθασε σε μια πρώτη κορύφωση. Εξακολουθούσε όμως να βρίσκεται αρκετά μέτρα κάτω από τη σημερινή, περίπου -28 μ. στο βόρειο Αιγαίο, σύμφωνα με την καμπύλη των Kraft, Kayan και Erol (Kraft et al. 1982, σσ. 17 κ.εξ., εικ. 4) (εικ. 3). Στο Θερμαϊκό κόλπο το αλμυρό νερό έφθασε ώς τη λίμνη των Γιαννιτσών, που προαναφέρθηκε, και δημιούργησε ανατολικότερα τον κόλπο του Καστανά (Schulz 1989, σσ. 390 κ.εξ., όπου από τυπογραφικό λάθος αναγράφεται 600 αντί 6000 και 400 αντί 4000 π.Χ.). Και στις δύο περιοχές επικράτησαν πλέον συνθήκες εκβολής ποταμών με υφάλμυρο νερό. Σταδιακά το θαλάσσιο περιβάλλον υπερίσχυσε, χωρίς όμως τα νερά να αποκτήσουν βάθος. Είναι πιθανό στην περιοχή των Γιαννιτσών να δημιουργήθηκε λιμνοθάλασσα. Παραμένει ακόμη ασαφής η εικόνα που παρουσίαζαν τα παράλια ανατολικά από την είσοδο του κόλπου του Καστανά έως τον ποταμό Γαλλικό, καθώς η περιοχή δεν έχει ερευνηθεί αρκετά και δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα δεδομένα που να δείχνουν τα όρια του θαλάσσιου περιβάλλοντος (Palasis 1973, σσ. 125 κ.εξ.). Στις ανατολικές ακτές του Θερμαϊκού κόλπου η ξηρά επεκτεινόταν, όπως αναφέρθηκε, μερικά χιλιόμετρα (Χρόνης 1986, εικ. 91). Δεν είναι γνωστά στοιχεία που να αναφέρονται στα παραλιακά πεδινά τμήματα της Χαλκιδικής, τα οποία είναι κυρίως κοιλάδες, ενώ στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας οι μεταβολές αφορούν περισσό-

Εικ. 3. Οι διακυμάνσεις της θαλάσσιας στάθμης, του κλίματος και της ακτογραμμής κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής στο Βόρειο Αιγαίο (στοιχεία από: Kraft et al. 1982, Psychoyos 1988, Aslanis (υπό έκδ.).

τερο την περιοχή γύρω από τις εκβολές του Νέστου (Περισοράτης/ Μητρόπουλος 1987). Περί το τέλος της περιόδου υπάρχουν ενδείξεις για υποχώρηση ή επιβράδυνση της ανόδου της θαλάσσιας στάθμης (Kraft et al. 1982, σ. 18, εικ. 4, Psychoyos 1988, σσ. 46-47) (εικ. 3), ενώ στην ενδοχώρα μειώθηκε το βάθος και η έκταση των λιμνών, γύρω από τις οποίες δημιουργήθηκαν, σε μια πρώτη, φάση ελώδεις εκτάσεις.

Σε μια δεύτερη φάση, που αντιστοιχεί χρονικά περίπου με τη Μέση Νεολιθική, τα λιμνάζοντα νερά περιορίστηκαν και παράλληλα απελευθερώθηκαν ιζηματογενή εύφορα εδάφη (εικ. 3). Στην περιοχή των Γιαννιτσών το γλυκό νερό εισχώρησε στο αλμυρό περιβάλλον και επανεμφανίστηκαν οι ελώδεις εκτάσεις. Προς το τέλος της περιόδου σε διάφορες περιοχές του Αιγαίου σημειώθηκε ανοδική διακύμανση της στάθμης της θάλασσας (Kraft et al. 1982, εικ. 4, Psychoyos 1988, σσ. 172-174, πιν. VI) (εικ. 3), η οποία όμως, ειδικά στα μακεδονικά παράλια, δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί. Υπάρχουν πάντως ενδείξεις ότι στις πεδινές περιοχές αυξήθηκε η υγρασία και ορισμένα τμήματά τους κατακλύστηκαν από τη θάλασσα (Bottema 1974, σ. 159).

Η άνοδος της θαλάσσιας στάθμης στο βόρειο Αιγαίο συνεχίστηκε και κατά τη Νεότερη Νεολιθική, η οποία στην παρούσα εργασία ορίζεται έως τη φάση Αράπη. Στο δεύτερο μισό όμως της περιόδου παρουσιάζει κάποια στασιμότητα (πρβλ. Kraft et al. 1982, σ. 18, εικ. 4) (εικ. 3). Όπως προκύπτει από τις μετρήσεις, στην αρχή της περίοδου η στάθμη της θάλασσας θα πρέπει να βρισκόταν περίπου 25 μ. και στο τέλος της περίπου 20 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή.

Κατά τη διάρκεια της επόμενης περιόδου, της Χαλκολιθικής, επαναρχίζει η ανοδική πορεία της θαλάσσιας στάθμης, και μάλιστα με ταχύτατο ρυθμό, σημειώνοντας στην αρχή της 4ης χιλιετίας τη μεγαλύτερη άνοδό της από τη Μεσολιθική Εποχή (Kraft et al. 1982, σ. 18, εικ. 4, Psychoyos 1988, πιν. VI, Schulz 1989, σ. 386, όπου αναγράφεται 400 και 350 αντί 4000 και 3500 π.Χ., αντίστοιχα). Εκτενέστερη περιγραφή του φαινομένου αυτού και των πιθανών συνεπειών του στην περιοχή της Μακεδονίας θα γίνει κατά την παρουσίαση της Χαλκολιθικής Εποχής.

ΙΙ. ΤΟ ΚΛΙΜΑ

Το κλίμα δεν είναι και δεν υπήρξε ποτέ ομοιόμορφο σε όλη την έκταση της Μακεδονίας. Όσο απομακρύνεται κανείς από τη θάλασσα προς την ενδοχώρα ή σε διαφορετικό υψόμετρο, οι θερμοκρασίες είναι χαμηλότερες, καθώς μεταβάλλονται και οι βροχοπτώσεις. Στη σημερινή εποχή το κλίμα που επικρατεί στα παράλια είναι μεσογειακό και θεωρείται ότι είναι αποτέλεσμα μακρόχρονης εξέλιξης που έχει την αρχή της στο τέλος του Πλειστόκαινου. Χάρη στην ύπαρξη ειδικών μελετών, που βασίζονται κυρίως στην ανάλυση της γύρης και στην εξέταση ιζηματογενών αποθέσεων, είναι εφικτή κάποια σχετικά λεπτομερής παλαιοκλιματολογική ανασκόπηση για την περιοχή της Μακεδονίας (Van der Hammen et al. 1965, σσ. 37 κ.εξ., Bottema 1974, Turner 1980, σσ. 765 κ.εξ., Turner/Greig 1986, σσ. 41 κ.εξ.)

Στον ευρύτερο χώρο, τα κλασικά σχήματα της εναλλαγής ψυχρών και θερμών ή υγρών και ξηρών περιόδων έχουν αναθεωρηθεί. Προτιμάται πλέον η άποψη των διακυμάνσεων σε ρυθμική επανάληψη. Τελευταία διατυπώθηκε και η άποψη ότι στις ρυθμικές επαναλήψεις που διαρκούν χιλιετίες (π.χ. περίοδος παγετώνων) παρεμβάλλονται κλιματολογικές κρίσεις, που είναι περιορισμένες χρονικά και χωρικά (Rognon/Miskovsky 1987, σσ. 93 κ.εξ.)

Κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής Εποχής το κλίμα μεταβλήθηκε κατ' επανάληψη από κρύο σε θερμό και υγρό με την εναλλαγή των παγετωδών και μεσοπαγετωδών περιόδων. Το τελευταίο επεισόδιο άρχισε πριν από 20.000 χρόνια περίπου με θερμοκρασίες που κατέβηκαν στα χαμηλότερα επίπεδα του Würm. Από τότε σημειώνεται συνεχής άνοδος που φθάνει ώς τις μέρες μας. Σε μια πρώτη φάση (ώς το 11.000 από σήμερα, δηλαδή με το τέλος

του Ανώτερου Πλειστόκαινου) ο ρυθμός της ανόδου ήταν γρήγορος. Η θερμοκρασία έφθασε σε υψηλό επίπεδο για την εποχή, παρέμεινε όμως ακόμη 2-3 βαθμούς χαμηλότερη από τη σημερινή (Bintliff/von Zeist 1982, σσ. 289-290). Στην αρχή της εποχής αυτής η άνοδος της θερμοκρασίας προκάλεσε στη βορειοανατολική Ελλάδα, και ιδιαίτερα στην ανατολική Μακεδονία, αύξηση της υγρασίας, που πιθανό να μεταφράστηκε σε βροχοπτώσεις, γεγονός δύσκολο να αποδειχθεί με τα σημερινά δεδομένα (Van der Hammen et al. 1965, σσ. 38 κ.εξ.). Στο τέλος του Πλειστόκαινου (ή περιόδου των Παγετώνων) εμφανίστηκε μια κλιματολογική κρίση με σημαντική πτώση της θερμοκρασίας και του ποσοστού υγρασίας (αντίστοιχο της φάσης Dryas στη βόρεια Ευρώπη).

Ύστερα από αυτό το επεισόδιο, προς το τέλος της Παλαιολιθικής και κατά τη διάρκεια της Μεσολιθικής Εποχής, επανήλθαν οι προγενέστερες θερμοκρασίες. Στην αρχή η άνοδος της θερμοκρασίας ήταν ομαλή. Παράλληλα, υψηλότερο ποσοστό υγρασίας εντοπίστηκε στις δυτικές περιοχές της Πίνδου, ενώ παρέμεινε αμετάβλητο στην κεντρική και στην ανατολική Μακεδονία. Οι χειμερινές θερμοκρασίες πλησίασαν τις σημερινές. Πρόκειται για μια περίοδο αντίστοιχη του Boreal στη βόρεια Ευρώπη (Bottema 1974, σσ. 174-176, Magny 1982, σ. 33).

Περί το τέλος της Μεσολιθικής Εποχής ο ρυθμός ανόδου της θερμοκρασίας έγινε ταχύτερος, προκαλώντας αύξηση του ποσοστού υγρασίας, που με τη σειρά του εκφράστηκε με τη συχνότερη παρουσία βροχοπτώσεων (εικ. 3). Το φαινόμενο αυτό κορυφώθηκε περί το 6992±87 BP (ή περίπου 5900 π.Χ., που αντιστοιχεί σε προχωρημένη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής). Το κλίμα έγινε το θερμότερο και το υγρότερο που υπήρξε ποτέ από το τέλος της περιόδου των Παγετώνων και διατηρήθηκε έως το 6690±69 BP (ή περίπου 5600 π.Χ. - αρχή της Μέσης Νεολιθικής), οπότε ακολούθησε μείωση των βροχοπτώσεων και το κλίμα μετατράπηκε σε υπομεσογειακό (submediterranean), με πιό θερμά και ξηρά καλοκαίρια (Bottema 1974, σ. 161, Beug 1982, σσ. 99 κ.εξ.). Περί το 5000 π.Χ. (δηλ. κατά τη διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής) το Optimum Climatique κορυφώθηκε (εικ. 3) και οι θερμοκρασίες ανέβηκαν σε οριακό σημείο, περίπου 2 βαθμούς C πάνω από τις σημερινές, ενώ παράλληλα αυξήθηκαν και οι βροχοπτώσεις (Bottema 1974, σ. 159, Lamb 1977). Οι ίδιες συνθήκες επικρατούσαν ώς το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής, που στην παρούσα εργασία τοποθετείται περίπου στο 4800 π.Χ., δηλ. με το τέλος των προδιμηνιακών φάσεων (Ασλάνης υπό εκδ.).

ΙΙΙ. Η ΧΛΩΡΙΔΑ

Τα κλιματικά επεισόδια που εξελίχθηκαν την Παλαιολιθική Εποχή προκάλεσαν στη χλωρίδα την εναλλαγή αραιής και πυκνής βλάστησης, όπου κυριαρχούσαν πότε στεπικά και πότε δασικά στοιχεία. Η τελευταία μεταβολή άρχισε πριν από 15.000 χρόνια περίπου, όταν στη Μακεδονία επικρατούσε στεπική βλάστηση, που αντέχει στο ψυχρό και ξερό κλίμα της εποχής. Με την υποχώρηση των παγετώνων έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα αραιά ακόμη δάση, που αποτελούνταν από κωνοφόρα δένδρα. Έτσι στο βόρειο τμήμα της οροσειράς της Πίνδου ήσαν περισσότερο διαδεδομένα τα πεύκα, ενώ στο νότιο τα έλατα.

Κατά τη διάρκεια της Ανώτερης Παλαιολιθικής Εποχής αραιά κωνοφόρα δάση κάλυπταν πλέον τα βουνά των ηπειρωτικών περιοχών. Τα πεύκα συγκεντρώνονταν στα ψηλότερα τμήματα των δασών και κατά προτίμηση σε ασβεστολιθικά πετρώματα. Την αμέσως χαμηλότερη ζώνη κάλυπταν έλατα. Στις παράκτιες περιοχές τα πεύκα ήσαν περιορισμένα και γενικότερα τα κωνοφόρα μετακινήθηκαν υψηλότερα ή λιγόστεψαν. Την ίδια εποχή, κάτω από τη ζώνη των κωνοφόρων, δηλ. σε υψόμετρο κάτω από 1000 μέτρα, απλώθηκε ένα ξηρό, αραιό δάσος με δένδρα, στην πλειοψηφία τους φυλλοβόλα (του τύπου Trockenwald) που κάλυπτε τις πλαγιές των βουνών. Κυριαρχούσε η δρυς, με διαφορετικά όμως είδη κατά περιοχή. Έτσι στην Πίνδο υπήρχε κυρίως η δρυς η χνοώδης (Quercus pubescens), ενώ

ανατολικότερα επικρατούσε η δρυς η μισχωτή (Quercus robur) και στην πεδιάδα της Δράμας η δρυς η αρία (Quercus ilex). Άλλα σημαντικά συστατικά των δασών ήσαν στις βορινές και ηπειρωτικές περιοχές οι φτελιές, οι φιλύρες, οι οξιές και οι σημύδες , ενώ στα νότια και παράκτια οι σφένδαμνοι και οι φιστικιές. Η στεπική βλάστηση εξακολουθούσε να καλύπτει τις χαμηλές περιοχές, στα ηπειρωτικά κάτω από τα 500 μ. και στα παράκτια κάτω από τα 350 μ.

Κατά τη Μεσολιθική Εποχή η χλωρίδα ακολούθησε τη μεταβολή της θερμοκρασίας. Τα δάση κατέβηκαν ώς τις χαμηλότερες περιοχές, όπου κοντά στους ποταμούς και στις λίμνες είχε ήδη αναπτυχθεί υδρόβια βλάστηση από ιτιές, λεύκες, κλήθρες, μελιές (Gallery forest). Για πρώτη φορά επισημάνθηκε η αγριάμπελος (Vitis) (ανατολική Μακεδονία). Τα κωνοφόρα δάση στα ηπειρωτικά μέρη διατήρησαν ή αύξησαν την έκτασή τους, ενώ στα περιφερειακά υποχώρησαν και αντικαταστάθηκαν από φυλλοβόλα είδη, σφένδαμνους, φουντουκιές, λίγες σημύδες και προ πάντων δρυς, που με ποσοστό περίπου 71,6% έφθασαν στη συχνότερη παρουσία τους. Στις χαμηλότερες δασικές ζώνες των ίδιων περιοχών αυξήθηκαν οι φιστικιές και αφθονούσε η βλάστηση φυτών του τύπου Sanguisorba minor και των άγριων δημητριακών (άγριο κριθάρι ή secale montanum και άγριο σιτάρι ή triticum beoticum). Στην ηπειρωτική δυτική Μακεδονία οι φιστικιές και τα είδη που προαναφέρθηκαν παρέμεναν σχετικά σπάνια. Αντίθετα, άφθονες ήσαν οι φιλύρες, οι φτελιές, οι φουντουκιές και οι φυλλοβόλες δρύες. Υπήρχαν και οξιές, που όμως απουσίαζαν στο ανατολικό τμήμα. Τέλος, στην ανατολική Μακεδονία κυριαρχούσαν οι δρύες και μάλιστα το είδος αρία. Η παρουσία αυτών των δένδρων, σε συνδυασμό με την αύξηση των φιστικιών, μαρτυρεί την ύπαρξη μεσογειακής βλάστησης στην περιοχή ήδη από τη Μεσολιθική Εποχή, χωρίς όμως να έχει διαμορφωθεί ακόμη ο χαρακτηριστικός μεσογειακός βιότοπος που θα επικρατήσει αργότερα, γιατί η υγρασία είναι ακόμη υψηλή.

Κατά τη διάρκεια της Αρχαιότερης και στην αρχή της Μέσης Νεολιθικής τα κωνοφόρα δάση απλώθηκαν σε πλατύτερες ζώνες και κάλυπταν πλέον τα βουνά των παράκτιων περιοχών. Στο βόρειο τμήμα της δυτικής Μακεδονίας αναπτύχθηκαν και πύκνωσαν, περιλαμβάνοντας περισσότερες οξιές και σημύδες, που απουσίαζαν αλλού. Τα έλατα (το είδος του ελληνικού έλατου ή Abies cephallonica) δεν κατέβαιναν χαμηλότερα από τη ζώνη των 800 μ. Τα πεύκα όμως, και ιδιαίτερα το είδος της μαύρης πεύκης (Pinus nigra), διείσδυσαν στα φυλλοβόλα δάση, που την ίδια εποχή πύκνωσαν και μετέβαλαν τη σύστασή τους. Οι δρύες λιγόστεψαν και αντικαταστάθηκαν από είδη, τα οποία κατέβηκαν στα 100 έως 200 μ., όπως φιλύρες, φτελιές, άρκενθοι και φουντουκιές. Αξιοσημείωτη είναι η έντονη παρουσία του τελευταίου είδους στην πεδιάδα των Γιαννιτσών. Σε παραλίμνιες περιοχές αναπτύχθηκε ελώδης βλάστηση με είδη όπως Graminae, Cyperaceae, Sparganium-type, Typha latigofia, Limonium και Dryopteris.

Κατά τη διάρκεια της Μέσης και της Νεότερης Νεολιθικής (περίπου 5500 έως 4800 π.Χ.) είναι αισθητή μια μεταβολή της χλωρίδας, ιδιαίτερα στις νότιες και περιφερειακές περιοχές, που συμβαδίζει με παράλληλη μείωση της υγρασίας. Στις αλπικές ζώνες τα κωνοφόρα δάση παρέμειναν στα όρια που κατείχαν την προηγούμενη περίοδο. Έως τη ζώνη των 750 μ. τα δάση ήσαν πάντα πυκνά. Για πρώτη φορά εμφανίσθηκαν οξιές στο Βέρμιο, οι οποίες ήσαν βέβαια περισσότερες στις βορινές ορεινές περιοχές της δυτικής Μακεδονίας. Στα μέρη αυτά και στις ψηλότερες ζώνες φύτρωναν φτελιές, φιλύρες, φουντουκιές και περισσότεροι βετουλοειδείς γαύροι. Τα δάση στις χαμηλότερες ζώνες περιλάμβαναν κυρίως δρυς, μελιές, σφενδάμνους και ανατολικούς γαύρους. Το τελευταίο είδος αυξήθηκε σημαντικά στα νότια και στις περιφερειακές περιοχές, ενώ σε υψόμετρο κάτω από τα 500 μ. αναπτύχθηκε σε βάρος άλλων ειδών. Επανεμφανίστηκαν οι φιστικιές, σε μικρό όμως ποσοστό, και έγιναν συχνότερες οι μελιές. Στην περιοχή της Δράμας το ποσοστό παρουσίας της δρυός της αρίας ήταν υψηλό. Περίπου την εποχή αυτή εμφανίστηκε και το είδος της δρυός της κοκκοφόρου (Quercus coccifera ή κοινώς πουρνάρι), που ανήκε σε πιο μεσογειακούς βιότοπους.

IV. Η ΠΑΝΙΔΑ

Η αναπαράσταση της πανίδας στη Μακεδονία βασίζεται κυρίως στα ευρήματα των πρόσφατα ανασκαμμένων οικισμών, οι οποίοι είναι οι μόνοι που έχουν ερευνηθεί συστηματικά. Αλλά όσο εκτεταμένη και να είναι η μελέτη τους, η εικόνα της πανίδας παραμένει ασαφής, καθώς τα ευρήματα αυτά αντιπροσωπεύουν ελάχιστο μόνο ποσοστό των ζώων που υπήρχαν σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Επίσης, τα οστεολογικά ευρήματα των οικισμών προέρχονται από ζώα που μεταφέρθηκαν εκεί ζωντανά ή νεκρά, ολόκληρα ή τεμαχισμένα, και αποκλείονται αυτά που ζούσαν έξω απ' αυτούς. Λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς αυτούς, είναι ευνόητο ότι, για την περιοχή που μας αφορά, δεν είναι δυνατό παρά να έχουμε γενική μόνο εικόνα της πανίδας, συμπληρώνοντας τις πληροφορίες που διαθέτουμε με στοιχεία από γειτονικές περιοχές, που έχουν σχεδόν παρόμοιες κλιματολογικές και γεωμορφολογικές συνθήκες.

Η ύπαρξη πολλών άγριων ζώων ήδη από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής έχει τεκμηριωθεί σε οικισμούς των βαλκανικών χωρών, αλλά όχι ακόμη στην ίδια τη Μακεδονία. Όμως το περιβάλλον και οι κλιματικές συνθήκες έχουν κοινά σημεία, που μας επιτρέπουν να υποθέσουμε την ύπαρξη και στα μακεδονικά δάση ζώων, όπως λύκοι, αλεπούδες, αγριόχοιροι, αρκούδες, αγριόγατες, ζαρκάδια και ελάφια (Treuil 1983, σσ. 383 κ.εξ.). Τα ζαρκάδια ζούσαν επίσης σε αραιά δασώδεις και λοφώδεις περιοχές μαζί με τους βονάσους, οι οποίοι όμως προτιμούσαν τις μεγάλες πεδιάδες. Τέτοιες εκτάσεις ήσαν σπάνιες στη Μακεδονία κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στο ανάστημα των βονάσων που ήταν μικρότερο απ'αυτό των βαλκανικών γειτόνων τους (Bökönyi 1986, σ. 75). Στα μεσαία υψόμετρα των βουνών ζούσαν δορκάδες. Από τα μικρότερα ζώα (πτηνά, ερπετά, ιχθείς και μαλάκια) ελάχιστα είναι τα ίχνη που μελετήθηκαν. Είναι όμως βέβαιο πως αφθονούσαν, ιδίως στις δασικές περιοχές, κατά μήκος των ποταμών και κοντά στις λίμνες.

Η ύπαρξη εξημερωμένων ζώων στη Μακεδονία είναι βεβαιωμένη από την Αρχαιότερη Νεολιθική. Τα περισσότερα οστά ανήκουν σε αιγοπρόβατα, που υπερτερούν αυτή την περίοδο σ' όλη την Ελλάδα, αντιπροσωπεύοντας το 60-80% του συνόλου των οστεολογικών ευρημάτων. Αν και δεν είναι πάντοτε δυνατό να διαχωριστούν τα οστά αιγών και προβάτων, φαίνεται πως τα οστά των δεύτερων υπερτερούν. Άλλωστε, οι περισσότεροι οικισμοί βρίσκονταν σε πεδιάδες ή λοφώδεις περιοχές, χώρους που προτιμούν αυτά τα ζώα (Bökönyi 1986, σ. 76). Τα αιγοπρόβατα είχαν ήδη ανάστημα μειωμένο σε σχέση με αυτό των άγριων μορφών του είδους. Το σχήμα των κεράτων τους όμως έχει παραμείνει παρόμοιο (βαρύ, σπειροειδώς περιελιγμένο, με τριγωνική τομή) στα αρσενικά. Σ' ένα προχωρημένο στάδιο εξημέρωσης το σχήμα μεταβλήθηκε, ώσπου τελικά τα κέρατα εξαφανίστηκαν, ιδιαίτερα από τα θηλυκά ζώα. Σημειώνεται ότι στην περίοδο αυτή δεν έχει ακόμη βρέθεί στον μακεδονικό χώρο αιγοπρόβατο χωρίς κέρατα, γεγονός που ο Bökönyi αποδίδει στο τυχαίο των ευρημάτων, καθώς η εξέλιξή του είδους είναι ταχύτατη και διαρκεί μόνο 60-180 χρόνια (Bökönyi 1973, σ. 166). Γενικά, φαίνεται ότι τα ζώα αυτά βρίσκονταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο εξημέρωσης (Bökönyi 1973, σσ. 173 κ.εξ.). Τα βοοειδή και οι χοίροι είναι βέβαιο ότι εξημερώθηκαν στην περιοχή της νοτιανατολικής Ευρώπης από τους ντόπιους κατοίκους: Στη γειτονική Θεσσαλία, για παράδειγμα, βρέθηκαν ανάμεικτα είδη άγριων και εξημερωμένων ζώων ήδη από την προκεραμεική φάση της Νεολιθικής Εποχής (Boessneck 1960, σσ. 336 κ.εξ.). Στη Μακεδονία η παρουσία σε άγρια μορφή βονάσων και αγριοχοίρων επιτρέπει την υπόθεση ότι και σ' αυτήν την περιοχή θα πρέπει να είχε επιτευχθεί η πρώιμη εξημέρωσή τους, καθώς μάλιστα στην Αρχαιοτέρη Νεολιθική τα βοοειδή παρουσίαζαν μεγάλες ομοιότητες με την άγρια μορφή του είδους. Σχεδόν είναι αντίγραφα, σε μικρότερη κλίμακα, των βονάσων, ιδίως στο σχήμα του κρανίου και στο μήκος των κεράτων. Οι

χοίροι, επίσης, είχαν ακόμη χαρακτηριστικά των άγριων συγγενών τους. Διατήρησαν το σχήμα του σώματος που τους επέτρεπε να βρίσκουν την τροφή τους στην ύπαιθρο, στα δάση ή σε βοσκές (Bökönyi 1973, σ. 175). Ιδανικό βιότοπο των ζώων αυτών αποτελούσαν οι υγρές περιοχές. Τέλος, αν και δεν βρέθηκαν αποδεδειγμένα ίχνη της παρουσίας του στους μακεδονικούς οικισμούς, εξημερωμένος ήταν τότε και ο σκύλος (Treuil 1983, σ. 385).

Από τη Μέση Νεολιθική διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες για την πανίδα του μακεδονικού χώρου, που προέρχονται κυρίως από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού της φάσης Ι των Σιταγρών. Αναγνωρίστηκαν τουλάχιστον 27 είδη άγριων ζώων, τα περισσότερα θηλαστικών (Bökönyi 1986, σσ. 65 κ.εξ.). Εκτός από την πάντα έντονη παρουσία των ελαφιών, ζαρκαδιών, αγριόχοιρων και βονάσων, σημειώνεται η παρουσία δορκάδων (ή πλατωνίων - Cervus (Dama) dama L.), που προτιμούσαν τους μεσογειακούς βιότοπους, ενώ από τα πτηνά αναγνωρίστηκε η αγριόπαπια. Επίσης αποδεδειγμένη είναι η ύπαρξη εξημερωμένων σκύλων, που είχαν μάλλον μικρό ανάστημα. Οι μεταλλαγές στη φυσιολογία των υπόλοιπων εξημερωμένων ζώων προχώρησαν πλέον στο τελικό στάδιο. Βρέθηκαν τα πρώτα πρόβατα χωρίς κέρατα, ενώ εκείνα των αιγών παρουσίασαν εξελιγμένα σχήματα. Σε προχωρημένες μορφές βρέθηκαν και οι χοίροι (Bökönyi 1986, σσ. 76 κ.εξ.). Στα βοοειδή υπήρχαν μεταβατικά είδη και είναι φανερό πως οι άνθρωποι διασταύρωναν άγρια με εξημερωμένα ζώα (Bökönyi 1986, σ. 72). Την ίδια περίοδο σημειώθηκαν στο οστεολογικό υλικό σημαντικές μεταβολές των ποσοστών παρουσίας των ζώων. Μειώθηκαν τα αιγοπρόβατα, ενώ αντίθετα περισσότερα ήσαν τα βοοειδή κοντά σε πεδιάδες και οι χοίροι στα δασώδη ή στα υγρά εδάφη. Σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου με πιο ξερό περιβάλλον, τα αιγοπρόβατα παρέμειναν στα ίδια υψηλά ποσοστά της προηγούμενης περιόδου. Η μείωση του ποσοστού των αιγοπρόβατων στη Μακεδονία δεν σήμαινε αναγκαστικά και την αριθμητική μείωσή τους και τη μεταστροφή των κατοίκων στα βοοειδή και στους χοίρους. Πιθανότατα μεταφέρονταν πλέον λιγότερα μέσα στους οικισμούς, απ' όπου συλλέγονται τα στοιχεία για την πανίδα.

Στη Νεότερη Νεολιθική δεν σημειώνεται διαφοροποίηση στην πανίδα. Παρατηρείται μόνο αύξηση των χοίρων στους Σιταγρούς σε σχέση με τα βοοειδή (Bökönyi 1973, σ. 173, ο ίδιος 1986, σ. 67).

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία που παρατέθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, περί το τέλος της Παλαιολιθικής Εποχής το φυσικό περιβάλλον της Μακεδονίας παρουσίαζε ακόμη κάποια χαρακτηριστικά της Εποχής των Παγετώνων. Το κλίμα ήταν κρύο και ξηρό, ενώ επικρατούσε η στεπική βλάστηση, η οποία όμως είχε πλέον παραχωρήσει πλατιές ζώνες από τις βουνοπλαγιές σε αραιά δάση. Στους λόφους και στις πεδιάδες τα δέντρα ήσαν σπάνια και ανήκαν στην πλειονότητά τους σε φυλλοβόλα είδη. Στα χαμηλότερα μέρη των λεκανοπεδίων υπήρχαν λίμνες, ενώ οι παραλιακές πεδιάδες είχαν μεγαλύτερη έκταση προς τους κόλπους, καθώς η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν χαμηλότερα από τη σημερινή περίπου κατά 100 μ.

Οι μεταβολές που προκάλεσε η ομαλή αύξηση της θερμοκρασίας έγιναν αισθητές προς το τέλος της Μεσολιθικής Εποχής, όταν καλύφθηκαν με αραιή δασική βλάστηση και οι χαμηλότερες περιοχές. Κατά τη διάρκεια της εποχής αυτής η Θάσος ήταν ενωμένη με την ξηρά και η Σαμοθράκη πολύ κοντά της (εικ. 2).

Η συνεχής άνοδος της στάθμης της θάλασσας κορυφώθηκε έως το 6000 π.Χ. (κατά τη διάρκεια της Αρχαιότερης Νεολιθικής). Η θάλασσα κατέκλυσε ασφαλώς μεγάλα τμήματα των παράκτιων περιοχών, εξαφανίζοντας κάθε ίχνος προηγούμενης ανθρώπινης δραστηριότητας σ' αυτά. Την ίδια εποχή σημειώθηκε αύξηση της θερμοκρασίας που συνοδεύτηκε με περισσότερες βροχοπτώσεις. Τα δάση πύκνωσαν, στα λεκανοπέδια οι λίμνες μεγάλωσαν και

,τα νερά τους έγιναν πιο βαθιά. Στους οικισμούς εμφανίσθηκαν τα πρώτα εξημερωμένα ζώα, κυρίως αιγοπρόβατα.

Με την αρχή της Μέσης Νεολιθικής το κλίμα μετατράπηκε σε υπομεσογειακό, με πιο θερμά και ξηρά καλοκαίρια, και προς το τέλος της ίδιας περιόδου άρχισε να πλησιάζει στο ιδανικό (Optimum climatique). Η θαλάσσια στάθμη φαίνεται ότι σταθεροποιήθηκε (εικ. 3) και η ελάττωση των βροχοπτώσεων προκάλεσε σχετική αποξήρανση των λεκανοπεδίων και των πεδιάδων, προσφέροντας εύφορα ιζηματογενή εδάφη, κατάλληλα για καλλιέργεια. Περί το τέλος της περιόδου σημειώθηκε νέα άνοδος της θαλάσσιας στάθμης, η οποία συνεχίστηκε και στην επόμενη περίοδο (εικ. 3), με αποτέλεσμα να κατακλυστούν παράλιες πεδινές εκτάσεις. Στη Νεότερη Νεολιθική, η οποία στην εργασία αυτή ορίζεται έως τη φάση Αράπη της θεσσαλικής Νεότερης Νεολιθικής, το κλίμα έγινε ακόμη πιο θερμό, με αποτέλεσμα περί το μέσον της περιόδου (5000 π.Χ. περίπου) το ιδανικό κλίμα (Optimum climatique) να φθάσει στην κορύφωσή του σε θερμοκρασία περίπου 2 βαθμούς C πάνω από τη σημερινή. Στο ίδιο διάστημα η θαλάσσια στάθμη έφθασε στο υψηλότερο σημείο της από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής, εξακολουθώντας όμως να παραμένει περίπου 20 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή (εικ. 3). Η βλάστηση στις νότιες ηπειρωτικές και στις παράκτιες περιοχές έγινε πιο αραιή, με περισσότερες φιστικιές, ανατολικούς γαύρους και στην ανατολική Μακεδονία άριες δρυς. Σε οικισμούς των χαμηλότερων περιοχών βρέθηκαν περισσότερα βοοειδή και αγριόχοιροι.

Στο χρονικό διάστημα που αντιστοιχεί στις φάσεις Οτζάκι και Διμήνι της θεσσαλικής Νεότερης Νεολιθικής ή (κατά Ασλάνη υπό εκδ.) με την πρώτη φάση της Χαλκολιθικής το κλίμα εξακολούθησε να είναι θερμό, έχοντας μάλιστα ξεπεράσει το όριο των ιδανικών συνθηκών, ενώ παράλληλα η θαλάσσια στάθμη παρουσίασε ραγδαία άνοδο. Οι πιθανές επιπτώσεις των φαινομένων αυτών στο περιβάλλον θα αναπτυχθούν κατά την παρουσίαση της Χαλκολιθικής Εποχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aslanis 1989.

Aslanis, "Das Neolithikum und das Chalkolithikum im nordgriechischen Raum", στο: *S.Hiller (ed.), Tell. Karanovo und das Balkan Neolithikum*, Salzburg 1989, σσ. 65-81.

Beug 1982.

H.J. Beug, "Vegetation History and Climatic Changes in Central and Southern Europe", στο: *A.F. Harding (ed), Climatic Change in Later Prehistory Papers of the Int. Conference on Climatic Change in Later Prehistory*, Univ. of Durham, Edinburg 1982, σσ. 85-102.

Bintliff/v. Zeist 1982.

J. Bintliff, W. von Zeist, "Paleoclimates, Paleoenviron-ments and Human Communities in the Eastern Mediterra- nean Regions in Later Prehistory", *B.A.R. Int. Series*, no 133 (1), Oxford 1982.

Bökönyi 1973.

S. Bökönyi, "Κτηνοτροφία", στο: *Δ. Θεοχάρης, Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1973, σσ. 165-178.

Bökönyi 1986.

S. Bökönyi, "Faunal Remains", στο: *C.Renfrew, M. Gimbutas, E.S.Elster (eds), Excavations at Sitagroi - A Prehistoric village in Northeast Greece*, Vol. I, Los Angeles 1986, σσ. 63-132.

Bökönyi 1989.

S. Bökönyi, "Animal husbandry of the Körös-Starčevo complex: its origin and development", *Varia Archaeologica Hungarica II*, 1989, σσ. 13-16.

Boessneck 1960.

S. Boessneck, "Zu den Tierknochenfunden aus der präkeramischen Schicht der Argissa-Magoula", *Germania 38, 1960*, σσ. 336-340.

Bottema 1974.

S. Bottema, *Late Quaternary Vegetation History of North Western Greece* (δ.δ.), Groningen 1974.

Davidson 1986.

D.A. Davidson, "Geomorphological Studies", στο: *C.Renfrew, M.Gimbutas, E.S.Elster (eds), Excavations at Sitagroi - A Prehistoric village in Northeast Greece*, Vol. I, Los Angeles 1986, σσ. 25-40.

Doumas 1980.

C. Doumas (ed), *Thera and the eagean World II*, London 1980.

Faugères 1978.

L. Faugères, *Recherches géomorphologiques en Grèce septentrionale*, Paris 1978.

Faugères 1989.

L. Faugères, "Le cadre géographique", στο: *R. Treuil, P. Darcque, J.-C.Poursat, G.Touchais, Les civilisations Égéennes, du Néolithique et de l'Âge du Bronze*, Presses Universitaires de France, Paris 1989, σσ. 81-109.

Fotiades 1985.

M. Fotiades, *Economy, Ecology and Settlement among subsistence farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece, 5000-1000 B.C.* (δ.δ.), Indiana Univ. 1985.

Hänsel 1989.

B. Hänsel, "Kastanas. Die Grabung und der Baubefund", *PAS 7*, Teil 2, Berlin 1989.

Harding 1982.

A.F. Harding (ed), *Climatic Change in Later Prehistory Papers of the Int. Conference*

on Climatic Change in Later Prehistory, Univ. of Durham, Edinburg 1982.

Hiller 1989.

S. Hiller (ed.), *Tell Karanovo und das Balkan Neolithikum*, Salzburg 1989.

Jacobsen 1987.

T.W. Jacobsen (ed.), *Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Fasc. 2, Bloomington Indianapolis 1987.

Kraft et al. 1982.

J.C. Ktaft, I. Kayan, O. Erol, "Geology and paleogeographic reconstuctions of the vicinity of Troy", στο: *G.Rapp, J.A.Gifford (eds), Troy, The Archaeological Geology*, Supl. Monogr. 4, Cincinnati 1982, σσ. 11-41.

Lamb 1977.

H.H. Lamb, *Climate: Present,Past and Future, 2.Climatic History and the Future*, London 1977.

Magny 1982.

M. Magny, "Atlantic and Sub-boreal dampness and dryness?", στο: *A.F. Harding (ed), Climatic Change in Later Prehistory, Papers of the Int. Conference on Climatic Change in Later Prehistory*, Univ. of Durham, Edinburg 1982, σσ. 33-43.

Özdoğan 1985.

M. Özdoğan, "Marmara bölgesinde kültür tarihi ile ilgili bazi sorunlar ve bunlarin çözümüne jeomorfoloji araştirmalarinin katkisi", στο: *Arkeometri Sonuçlari Toplantisi I*, 20-24 Mayis 1985, σσ. 139-162.

Palasis 1973.

A. Palasis, "Über die eustatischen Schwankungen des Mittelmeerspiegels während des Pleistozäns". *Quartär 23/24*, 1972/73, σσ. 125-147.

Psychoyos 1988.

O. Psychoyos, *Déplacements de la ligne de rivage et sites archéologiques dans les régions cotières de la mer Egée , au Néolithique et à l'Âge du Bronze*, S.M.A. Pocket-Book no 62, Paul Astrom forlag, Jonsered 1988.

Rapp/Gifford 1982.

G. Rapp, J.A. Gifford (eds), *Troy The Archaeological Geology*, Supl. Monogr. 4, Cincinnati 1982.

Renfrew 1973.

J. Renfrew, *Palaeoethnobotany - The Prehistoric food Plants in the Near East and Europe*, London 1973.

Renfrew et al. 1986.

C. Renfrew, M. Gimbutas, E.S. Elster (eds), *Excavations at Sitagroi - A Prehistoric village in Northeast Greece*, Vol. I, Los Angeles 1986.

Rognon/Miskovsky 1987.

P. Rognon, J.C. Miskovsky, "Changements et Paleoenvironnements", στο: *Geologie de la Prehistoire - Methodes, Techniques, Applications*, Paris, 1987, σσ. 89-99.

Schulz 1989.

H.D. Schulz, "Die geologische Entwicklung der Bucht von Kastanas im Holozän", στο: *B.Hänsel, Kastanas Die Grabung und der Baubefund, PAS 7, Teil 2*, Berlin 1989, σσ. 373-393.

Treuil 1983

R. Treuil, *Le Néolithique et le Bronze Ancien Égèens. Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Athenes 1983.

Treuil et al. 1989.

R. Treuil, P. Darcque, J.-C. Poursat, G. Touchais, *Les civilisations Égéennes, du Néolithique et de l'Âge du Bronze*, Presses Universitaires de France, Paris 1989

Turner 1980.
J. Turner, "The Vegetation of Greece during Prehistoric times: The Palynological Evidence", στο: *C. Doumas (ed), Thera and the eagean World II,* London 1980, σσ. 765-769.
Turner/Greig 1986.
J. Turner, J.R.A. Greig, "Vegetational History", στο: *C. Renfrew, M. Gimbutas, E.S. Elster (eds), Excavations at Sitagroi - A Prehistoric village in Northeast Greece,* Vol. I, Los Angeles 1986, σσ. 41-54.
Van Andel/Sutton 1987.
T.H. van Andel, S.B. Sutton, "Landscape and People of the Franchthi Region", στο: *T.W. Jacobsen (ed.), Excavations at Franchthi Cave, Greece,* Fasc. 2, Bloomington Indianapolis 1987.
Van der Hammen et al. 1965.
T. van der Hammen, T.A. Wimjstra, W.H. van der Molen, "Palynological study of a very thick peat section in Greece and the Würm glacial vegetation in the Mediterranean region", στο: *Geologie en Mijbouw,* N.S., 44, 1965, σσ. 37-40.
Wimjstra 1969.
T.A. Wimjstra, "Palynology of the first 30 meters of a 120 m deep section in northen Greece", στο: *Acta Bot. Nederl.* 18, 1969, σσ. 511-527.

Ασλάνης (υπό έκδ.)
Ι. Ασλάνης, "Η Χαλκολιθική Περίοδος στο βορειοελλαδικό χώρο. Προβλήματα αναγνώρισης και διάρκειας", στα: *Πρακτικά του συμποσίου Αρχαία Μακεδονία V,* υπο έκδ.
Θεοχάρης 1973.
Δ. Θεοχάρης, *Νεολιθική Ελλάς,* Αθήνα 1973.
Περισοράτης/Μητρόπουλος 1987.
Κ. Περισοράτης, Δ. Μητρόπουλος, *Γεωλογική εξέλιξη της υποθαλάσσιας περιοχής Ιερισσού-Αλεξανδρούπολης κατά το Ανωτ. Πλειστόκαινο-Ολόκαινο,* Ι.Γ.Μ.Ε., Αθήνα 1987.
Φωτιάδης 1988.
Μ. Φωτιάδης, "Κίτρινη Λίμνη, Νομού Κοζάνης, 1987- Προϊστορική έρευνα", στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1,* Θεσσαλονικη 1987, σελ. 51-61.
Χρόνης 1986.
Γ.Θ. Χρόνης, *Η σύγχρονη δυναμική και η πρόσφατη ολόκαινη ιζηματογένεση στο εσωτ. πλατώ του Θερμαϊκού κόλπου* (δ.δ.), Αθήνα 1986.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΥΡΤΕΣΗ-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

Παρά το γεγονός ότι η Μακεδονία έχει προσφέρει συγκεκριμένες ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας από τους απώτατους προϊστορικούς χρόνους καθώς και σκελετικά κατάλοιπα που αποτελούν τα αρχαιότερα δείγματα σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο, οι γνώσεις μας γύρω από την ανθρώπινη κατοίκηση και δραστηριότητα σ' αυτό το χώρο κατά τη διάρκεια των Εποχών που προηγήθηκαν της Νεολιθικής είναι ακόμα ελάχιστες.

Κατά συνέπεια, η εικόνα που σχηματίζουμε σήμερα για την Παλαιολιθική Εποχή είναι εντελώς αποσπασματική, ενώ για τη Μεσολιθική παραμένει μηδενική, καθώς κανένα εύρημα δεν έχει αποδοθεί σ' αυτήν.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ

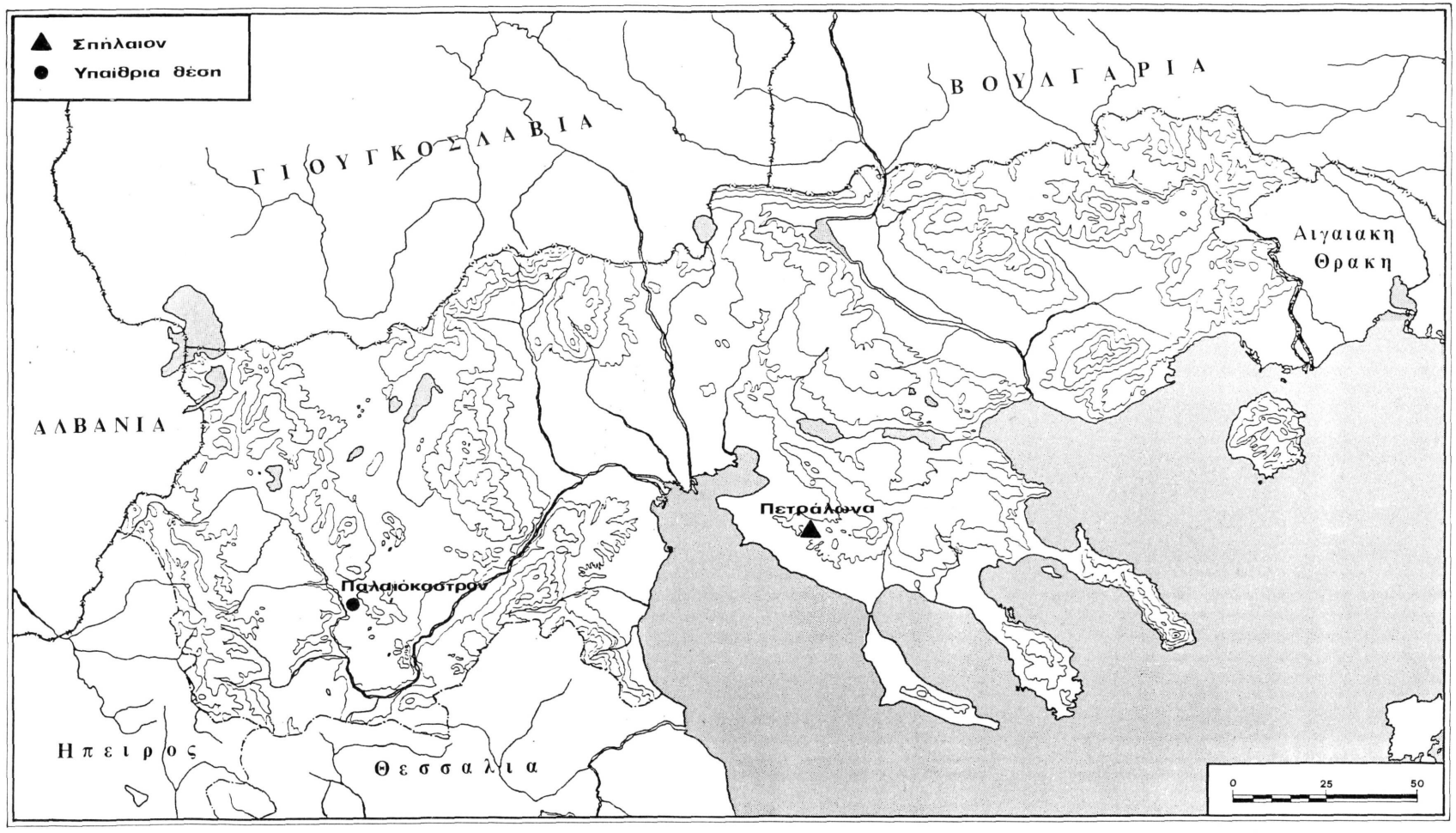
Πριν από το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, σ' ένα μικρό δημοσίευμα με θέμα την Παλαιολιθική Ελλάδα ο H. Obermeier αναφέρεται στην ανακάλυψη ενός λίθινου ευρήματος της Αρχαιότερης Παλαιολιθικής στην περιοχή της Θεσσαλονίκης (Obermeier 1926, σ. 529).

Οι έρευνες γύρω από την Παλαιολιθική Εποχή στη Μακεδονία άρχισαν τη δεκαετία του '60, με αφορμή την τυχαία ανακάλυψη ενός απολιθωμένου ανθρώπινου κρανίου στο σπήλαιο των Πετραλώνων, στη Χαλκιδική, Κεντρική Μακεδονία (Kokkoros/Kanellis 1960, σσ. 438 κ.εξ.) (εικ. 4). Η παλαιοανθρωπολογική αξία του ευρήματος είναι μεγάλη. Ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα έχουν επίσης βρεθεί στα σπήλαια Bacho Kiro στη Βουλγαρία (Glen/Kaczanowski 1982, σσ. 75 κ.εξ.) και Krapina, Vindija και Velika Pecina στην Κροατία (Malez 1979a, σσ. 81 κ.εξ.), είναι όμως νεότερα. Η μοναδικότητα του κρανίου αποτέλεσε το έναυσμα για μια σειρά εργασιών μέσα και έξω από το σπήλαιο των Πετραλώνων. Στα δημοσιεύματα που ακολούθησαν γίνεται λόγος για λίθινα και οστέινα εργαλεία (Poulianos 1971, σσ. 6 κ.εξ., Πουλιανός 1978, σσ. 74 κ.εξ.). Ο προκαταρκτικός όμως χαρακτήρας των δημοσιευμάτων δεν μας επιτρέπει να σχηματίσουμε συγκεκριμένη εικόνα γι' αυτά, που αποτελούν πάντως ευρήματα αναμφισβήτητης επιστημονικής σημασίας.

Ανεξάρτητα από τις έρευνες στο σπήλαιο των Πετραλώνων, το 1962-63 ομάδα Άγγλων αρχαιολόγων του πανεπιστημίου του Cambridge, υπό τη διεύθυνση του E.S. Higgs και με τη συνεργασία του Σ. Δάκαρη, διεξήγαγε επιφανειακή έρευνα στη Δυτική Μακεδονία (Dakaris κ.ά. 1964, σσ. 199 κ.εξ.). Στην περιοχή του χωριού Παλαιόκαστρο, στο νομό Γρεβενών, περισυλλέχθηκαν δύο εργαλεία από πελεκημένη πέτρα, στα οποία λίγο αργότερα προστέθηκε και τρίτο. Αρχικός προγραμματισμός της βρετανικής ομάδας ήταν να επανέλθει τον επόμενο χρόνο στην περιοχή για εμπεριστατωμένη εξέταση του χώρου. Η έρευνα όμως στην Ήπειρο έφερε στο φως πλουσιότερα ευρήματα και οι εργασίες συνεχίστηκαν εκεί.

Ο χώρος της Ανατολικής Μακεδονίας δεν είχε δώσει ποτέ ενδείξεις για κατοίκηση στα παλαιολιθικά χρόνια, ενώ αντίθετα σύγχρονες επιφανειακές έρευνες εμπλούτιζαν διαρκώς τον κατάλογο των θέσεων της Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού.

Η ύπαρξη αυτού του κενού στο χάρτη της παλαιολιθικής Ελλάδας οδήγησε τη συγγραφέα στη διαμόρφωση ενός νέου ερευνητικού προγράμματος, με στόχο τη διερεύνηση των συνθηκών κατοίκησης του χώρου κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής Εποχής και τον εντοπισμό των παλαιολιθικών θέσεων. Κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων αναγνωριστικών φάσεων (Ιούλιος 1989 και Ιούλιος 1990) εντοπίστηκαν συγκεκριμένες πηγές πρώτης ύλης πυριτικών πετρωμάτων και ενδείξεις κατοίκησης, στοιχεία τα οποία είναι υπό επεξεργασία (Κουρτέση-Φιλιππάκη (α) (υπό έκδ.), η ίδια (β) (υπό έκδ.).

Εικ. 4. Μακεδονία. Θέσεις, όπου εντοπίστηκαν αντικείμενα της Παλαιολιθικής Εποχής.

Ι. Η ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

(από την εμφάνιση του ανθρώπου έως τη 10η χιλιετία)

Εργαλειακά σύνολα από πελεκημένη πέτρα και κόκαλο, οικιστικά κατάλοιπα, όπως δάπεδα και εστίες, αντικείμενα κόσμησης και έργα τέχνης σε μορφή βραχογραφιών ή μικροαντικειμένων αποτελούν τα αρχαιολογικά ευρήματα μιας παλαιολιθικής θέσης.

Απ' αυτά, τα έργα τέχνης είναι σχεδόν ανύπαρκτα σε όλη τη Βαλκανική, για λόγους που η έρευνα δεν έχει ακόμη διευκρινίσει. Τα οικιστικά κατάλοιπα σπανίζουν επίσης, γιατί απαιτούν ιδεώδεις συνθήκες διατήρησης των επιχώσεων καθώς και μεθόδους ανασκαφής όπως αυτή της οριζόντιας αποκάλυψης. Στην Ελλάδα τέτοιες μέθοδοι εφαρμόστηκαν σε ελάχιστες περιπτώσεις (Bailey κ.ά. 1986, σσ. 7 κ.εξ.). Τέλος, αν λάβουμε υπόψη ότι η συστηματική αξιοποίηση των ζωικών σκληρών υλών αρχίζει με τη Νεότερη Παλαιολιθική, γίνεται αντιληπτό ότι το κύριο εύρημα μιας παλαιολιθικής θέσης και το κατ' εξοχήν αντικείμενο μελέτης είναι τα εργαλειακά σύνολα από πελεκημένη πέτρα που ονομάζουμε επίσης λιθοτεχνίες.

1. Τα ευρήματα (εικ. 5,α-γ)

Η στάθμη της έρευνας της Εποχής αυτής στη Μακεδονία, όπως εκθέσαμε πιο πάνω, δεν μας δίνει τη δυνατότητα να παρουσιάσουμε σήμερα ως παλαιολιθικά ευρήματα παρά μόνο τα τρία λίθινα εργαλεία που βρέθηκαν επιφανειακά σε διαφορετικά σημεία της περιοχής Παλαιοκάστρου. Η συζήτηση επομένως θα περιστραφεί αποκλειστικά γύρω από αυτά.

α. *Χειροπέλεκυς* (biface, handaxe, Faustkeil) (εικ. 5,α) από πράσινο τραχύτη μήκους 15,3 εκ., πλάτους 10,0 εκ. και πάχους 3,6 εκ. Το εργαλείο, μεγάλων διαστάσεων, έχει αμυγδαλόσχημο περίγραμμα, ακατέργαστη βάση και αδρή κατεργασία στις πλευρές. Κατά τον Higgs πρόκειται για τυπικό χειροπέλεκυ της Αρχαιότερης Παλαιολιθικής και ακριβέστερα της αχελαίας παράδοσης (Higgs 1964, σσ. 54 κ.εξ. Θεοχάρης 1970, σ. 35).

β. *Διπρόσωπη φυλλόσχημη αιχμή* (pointe foliacée biface, bifacial leaf point, Blattspitze) (εικ. 5,β) με μήκος 8 εκ., πλάτος 3,2 εκ. και πάχος 1,4 εκ. Η πρώτη ύλη του ευρήματος δεν προσδιορίζεται στις δημοσιεύσεις, όπου όμως σημειώνεται ότι το εργαλείο έχει αποστρογγυλοποιημένες ακμές, ένδειξη ότι μετακινήθηκε από την αρχική του θέση (Dakaris κ.ά. 1964, σσ. 199 κ.εξ.). Χρονολογήθηκε στη Μέση Παλαιολιθική.

γ. *Αιχμή τεχνικής Λεβαλλουά ή ψευδο-Λεβαλλουά* (Levallois) (εικ. 5,γ) μήκους 7,8 εκ., πλάτους 4,4 εκ. και πάχους 1,4 εκ., που χρονολογήθηκε επίσης στη Μέση Παλαιολιθική (Τουράτσογλου 1969, σ. 333).

2. Συζήτηση

Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των ευρημάτων είναι η επιφανειακή τους προέλευση και κατά συνέπεια η απουσία στρωματογραφικών ενδείξεων που να τα αφορούν. Έτσι η χρονολόγησή τους έγινε με βάση τα τεχνομορφολογικά τους χαρακτηριστικά.

Ο χειροπέλεκυς του Παλαιοκάστρου, αν και δεν είναι μοναδικός στο είδος του στην Ελλάδα (Lenormant 1867, σσ. 16 κ.εξ.), θεωρείται ως η αρχαιότερη ένδειξη ανθρώπινης παρουσίας στη χώρα μας. Το γεγονός αυτό είναι σημαντικό. Η σημασία του ευρήματος όμως γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, αν λάβει κανείς υπόψη τη σπανιότητα τέτοιου τύπου χειροπελέκεων στη Βαλκανική, όπου άλλωστε η Αρχαιότερη Παλαιολιθική παραμένει ακόμα σχεδόν άγνωστη (Kourtessi-Philippakis (υπό έκδ.).

Με βάση την πιο πάνω διαπίστωση τα ερωτήματα που μπορεί να θέσει κανείς είναι: ποιοι είναι οι πολιτισμοί που αναπτύχθηκαν στη Βαλκανική κατά την Αρχαιότερη Παλαιολιθική και κατά πόσον ο Αχελαίος Πολιτισμός, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την παρουσία

χειροπελέκεων και αποτελεί την κυριότερη πολιτισμική ενότητα της Αρχαιότερης Παλαιολιθικής στη δυτική Ευρώπη, εξαπλώνεται και εδώ.

Δυστυχώς οι γνωστές θέσεις της Αρχαιότερης Παλαιολιθικής στο βαλκανικό χώρο είναι πολύ περιορισμένες σε αριθμό, για να μας επιτρέψουν να διατυπώσουμε μια οποιασδήποτε υπόθεση ως απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα.

Καμιά θέση δεν έχει ακόμα εντοπιστεί στη Βουλγαρία, ούτε στη Νότια Γιουγκοσλαβία, ούτε άλλωστε στην Αλβανία, χώρες που αποτελούν τον άμεσο περίγυρο της Μακεδονίας.

Τα μοναδικά ευρήματα περιορίζονται σε μερικούς χειροπελέκεις που βρέθηκαν επιφανειακά στη θέση Punikve κοντά στο Ivanec της Κροατίας και αποδόθηκαν επίσης στην αχελαία παράδοση (Malez 1979β, σσ. 277 κ.εξ.), ενώ στο σπήλαιο Yarimburgaz, δυτικά της Κωνσταντινούπολης, πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως λιθοτεχνίες που χρονολογήθηκαν στην Αρχαιότερη Παλαιολιθική (Özdoğan 1987).

Παράλληλα, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι οι χειροπελέκεις, άφθονοι στις λιθοτεχνίες της αχελαίας παράδοσης, υπερβαίνουν τα όρια της Αρχαιότερης Παλαιολιθικής και συνυπάρχουν με τα νέου τύπου εργαλεία στις λιθοτεχνίες της Μέσης Παλαιολιθικής, ενώ εξαφανίζονται εντελώς στη Νεότερη. Από τον περίγυρο της Μακεδονίας έχουμε το παράδειγμα της παρουσίας ενός θραύσματος χειροπέλεκυ στον Κοκκινόπηλο, στην Ήπειρο, θέση όπου αφθονούν τα τυπικά εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής, μεταξύ των οποίων και οι διπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές (Dakaris κ.ά. 1964, σσ. 199 κ.εξ.). Κατά κανόνα, στις παλαιότερες Εποχές οι χειροπελέκεις, όπως αυτός του Παλαιοκάστρου, είναι μεγάλα βαριά εργαλεία, με αδρή κατεργασία και κυματιστή κόψη. Στη Μέση Παλαιολιθική το μέγεθός τους εναρμονίζεται με αυτό των άλλων εργαλείων και η κατεργασία γίνεται πιο φροντισμένη. Ωστόσο, έχοντας υπόψη τη διαχρονικότητα αυτού του τύπου εργαλείου, οφείλει κανείς να είναι στην περίπτωση επιφανειακών ευρημάτων ιδιαίτερα επιφυλακτικός, όταν μάλιστα στο χώρο που μας ενδιαφέρει είναι σχεδόν ανύπαρκτα για σύγκριση αντίστοιχα στρωματογραφημένα ευρήματα.

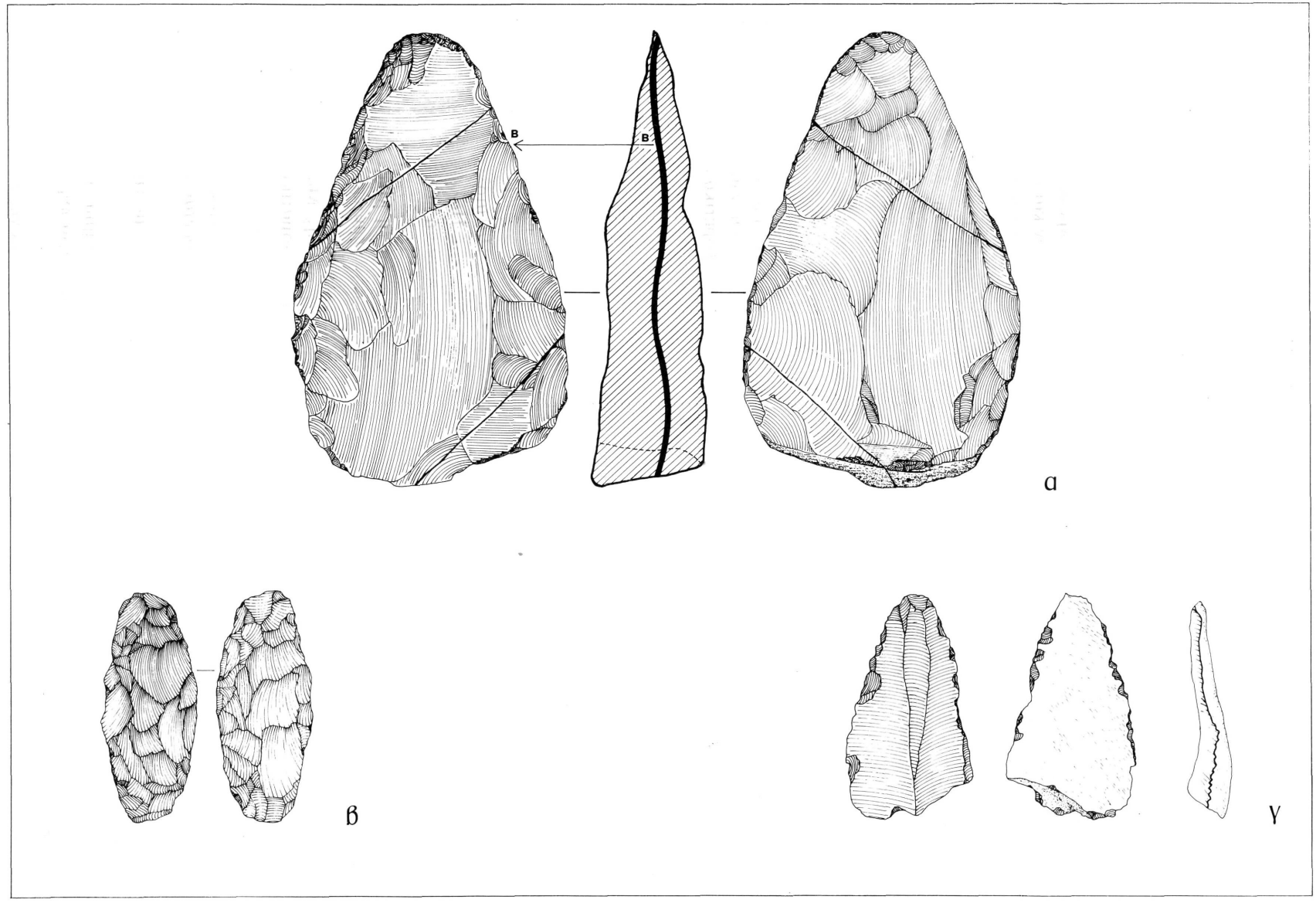
Οι διπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές εμφανίζονται στη Μέση Παλαιολιθική, παρουσιάζοντας ιδιαίτερη εξάπλωση στην κεντρική Ευρώπη, στη Βαλκανική και στη Βόρειο Αφρική. Συχνά επιβιώνουν έως και την αρχή ή τα μέσα της Νεότερης Παλαιολιθικής, χαρακτηρίζοντας με την παρουσία τους συγκεκριμένες πολιτισμικές φάσεις. Από τεχνολογική άποψη δεν προσφέρουν κάποιο νεοτερισμό. Η κατεργασία, γνωστή από τους χειροπελέκεις, καλύπτει και τις δύο όψεις του εργαλείου, στρογγυλεύοντας τις απολήξεις ή διαμορφώνοντάς τες σε αιχμές. Το είδος της κατεργασίας όμως ποικίλλει ανάλογα με την περιοχή, την εποχή, την πολιτισμική φάση, την παράδοση ή ακόμα την ποιότητα της πρώτης ύλης.

Με βάση τα τεχνομορφολογικά χαρακτηριστικά η αιχμή του Παλαιοκάστρου (δυτική Μακεδονία) εντάχθηκε στη Μέση Παλαιολιθική. Από τον άμεσο περίγυρο της Μακεδονίας δεν λείπουν εργαλεία ίδιου τύπου. Πρόκειται όμως για επιφανειακά ευρήματα, τα οποία, εκτός από την επιβεβαίωση της εξάπλωσης αυτής της τεχνολογίας, δεν προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες.

Από την Ήπειρο είναι γνωστές οι φυλλόσχημες αιχμές που βρέθηκαν στον Κοκκινόπηλο και στο Μόρφι (Higgs 1968, σσ. 223 κ.εξ.) καθώς και το μοναδικό παράδειγμα από τη θέση 18 στην Κέρκυρα (Sordinas 1969, σσ. 393 κ.εξ.).

Στις όχθες του ποταμού Πηνειού (Θεσσαλία) περισυλλέχθηκαν επίσης ανάλογα ευρήματα, πολλά από τα οποία όμως παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτά της Νεότερης Παλαιολιθικής (Θεοχάρης 1967, σ. 25, Kourtessi-Philippakis 1986, σ. 111, Runnels 1988, σσ. 277 κ.εξ.).

Τέλος, τα νότιότερα παραδείγματα προέρχονται από την Αργολίδα, θέση Β 85 (Pope κ.ά. 1984, σσ. 264 κ.εξ.) και την Ηλεία, θέσεις Τρυπητή (Kowalczyk κ.ά. 1979, σσ. 323 κ.εξ.) και Αμαλιάδα 17 (Chavaillon κ.ά. 1967, σσ. 151 κ.εξ.). Είναι αξιοσημείωτο ότι όλα τα ευρήματα

Εικ. 5. α-γ. Μακεδονία. Λίθινα εργαλεία της Παλαιολιθικής Εποχής (κλίμακα 1:2).

προέρχονται από υπαίθριες θέσεις, που ήσαν πιθανώς κυνηγετικές στάσεις.

Βόρεια της Μακεδονίας, διπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές της Μέσης Παλαιολιθικής έχουν βρεθεί σε ανασκαμμένες θέσεις στη Βουλγαρία, όπως στο σπήλαιο Samouilitsa II (Sirakov 1983), στο υπαίθριο εργαστήριο Mousselievo (Haesaerts/Sirakova 1979, σσ. 35 κ.εξ.), καθώς και στη Ρουμανία, στη θέση Ripiceni Izvor (Bitiri 1967, σσ. 139 κ.εξ.).

Σχετικά με το τρίτο εύρημα που αναφέρεται ως αιχμή Λεβαλλουά, πρέπει να σημειωθεί ότι η μέθοδος Λεβαλλουά συνίσταται στην παραγωγή φολίδων, λεπίδων και αιχμών προκαθορισμένης μορφής μέσα από μια σειρά συγκεκριμένων τεχνολογικών διαδικασιών που εξασφαλίζουν την ιδιαίτερη προετοιμασία του πυρήνα. Εμφανίζεται στη Μέση Παλαιολιθική και διαδίδεται ευρύτατα την ίδια περίοδο σ' όλη την Ευρώπη. Η παρουσία αιχμής Λεβαλλουά στο Παλαιόκαστρο αποτελεί μία ακόμη ένδειξη κατοίκησης της περιοχής κατά τη Μέση Παλαιολιθική.

II. Η ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ
(10η - 7η χιλιετία)

Η Μεσολιθική Εποχή θεωρείται μεταβατική περίοδος και τοποθετείται μετά το τέλος της Νεότερης Παλαιολιθική και πριν από την αρχή της Νεολιθικής. Οι λιθοτεχνίες των μεσολιθικών θέσεων παρουσιάζουν κατά κανόνα χαρακτηριστικά διαφορετικά από αυτά των δύο άλλων περιόδων.

Στη Μακεδονία η περίοδος αυτή παραμένει ακόμη άγνωστη.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα έως σήμερα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα μας οδηγούν στα ακόλουθα συμπεράσματα:

Η Μακεδονία, όπως και όλη η Ελλάδα, κατοικείται ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή.

Στη δυτική Μακεδονία, και συγκεκριμένα στην περιοχή του χωριού Παλαιόκαστρο του νομού Γραβενών, η κατοίκηση ανάγεται στην Αρχαιότερη Παλαιολιθική και χαρακτηρίζεται από στοιχεία του Αχελαίου Πολιτισμού.

Στην ίδια περιοχή η κατοίκηση φαίνεται να συνεχίζεται και κατά τη Μέση Παλαιολιθική και εντάσσεται στην πολιτισμική παράδοση που χαρακτηρίζει ευρύτερα τις περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης και της Βαλκανικής.

Η παρουσία άφθονων παλαιολιθικών ευρημάτων στον περίγυρο της Μακεδονίας μάς οδηγεί στη διαπίστωση ότι η σημερινή περιορισμένη και αποσπασματική εικόνα της παλαιολιθικής κατοίκησης σ' αυτή την περιοχή οφείλεται κατά κύριο λόγο στην απουσία συστηματικής έρευνας.

Με την ελπίδα ότι θα δοθεί σύντομα το ανάλογο βάρος και η αναγκαία επιστημονική προσοχή στο σπήλαιο Πετραλώνων και τα ευρήματά του, παρατίθενται οι ακόλουθες προτάσεις:

1. Προώθηση της συστηματικής έρευνας της Παλαιολιθικής Εποχής με τη συγκρότηση και δραστηριοποίηση διεπιστημονικών ομάδων.

2. Διδασκαλία της απώτερης προϊστορίας στα ελληνικά πανεπιστήμια, με σκοπό την πληρέστερη κατάρτιση των μελλοντικών αρχαιολόγων και τη δημιουργία πυρήνα εξειδικευμένων ερευνητών.

3. Ανάπτυξη προγραμμάτων συνεργασίας και ανταλλαγών με επιστήμονες των γειτονικών χωρών για πληρέστερη κατανόηση και επίλυση των κοινών αρχαιολογικών προβλημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο, Αθήνα
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Athènes
BSA	The Annual of the British School of Archaeology at Athens, Athens
FQ	Folia Quaternaria, Krakow
JFA	Journal of Field Archaeology, Boston
PArch	Prace Archeologiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego, Krakow
PJZ I-III	Praistorija Jugoslavenskih Zemalja., Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
RA	Revue Archéologique, Paris

Bailey κ.ά. 1986.
G.N. Bailey, C.S. Gamble, H.P. Higgs, C. Roubet, D.A. Sturdy and D.P. Webley, "Paleolithic Investigations at Klithi: Preliminary reports of the 1984 and 1985 field seasons", *BSA* 81, 1986, σσ. 7-35.

Bitiri 1967.
M. Bitiri, "Paläolithische Blattspitzen in Rumänien", *Quartär* 18, 1967, σσ. 139-154.

Chavaillon κ.ά. 1967.
J. και N. Chavaillon, F. Hours, "Industries paléolithiques de l'Élide. I. Région d'Amalias", *BCH* 91, 1967, σσ. 151-201.

Dakaris κ.ά. 1964.
S.I. Dakaris, E.S. Higgs και R.W. Hey, "The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part I", *PPS* 30, 1964, σσ. 199-244.

Glen/Kaczanowski 1982.
E. Glen, K. Kaczanowski, "Human remains", στο: *J.K. Kozlowski (ed.), Excavations in the Bacho Kiro (Bulgaria). Final report. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe,* Warszawa 1982, σσ. 75-79.

Haesaerts/Sirakova 1979.
P. Haesaerts και S. Siracova, "Le Paléolithique Moyen à pointes foliacées de Mousselievo (Bulgarie)", στο: *J.K. Kozlowski (ed.), Middle and Early Upper Paleolithic in Balkans, PArch 28,* 1979, σσ. 35-63.

Higgs 1964.
E.S. Higgs, "A handaxe from Greece", *Antiquity 38,* 1964, σσ. 54-55.

Higgs 1968.
E.S. Higgs, "The stone industries in Greece", στο: *La Préhistoire. Problèmes et tendances, Edition du Centre National de la Recherche Scientifique,* Paris 1968.

Kokkoros/Kanellis 1960.
P. Kokkoros, A. Kanellis, "Découverte d'un crâne d'homme paléolithique dans la péninsule chalcidique", *L'Anthropologie 64,* 1960, σσ. 438-446.

Kourtessi-Philippakis 1986.
G. Kourtessi-Philippakis, *Le Paléolithique de la Grèce continentale. État de la question et perspectives de recherche,* Paris, Publication de la Sorbonne, 1986.

Kourtessi-Philippakis (υπό έκδ.).
G. Kourtessi-Philippakis, "The earliest human occupation sites in Greece", στο: *The earliest human occupation sites in Europe*, International Symposium, Paris, April 3-7, 1989, υπό έκδοση.
Kowalczyk κ.ά. 1879.
G. Kowalczyk, K.P. Winter, L. Reisch, "Die geologische Entwicklung der Kyllini-Halbinsel im Neogen und Quartär (West Peloponnes, Griechenland)", *Zeitschrift der Deutschen Archäologischen Gesellschaft* 130, 1979, σσ. 323-346.
Lenormant 1867.
F. Lenormant, "L'âge de la pierre en Grèce", *RA I*, 1867, σσ. 16-19.
Malez 1979a.
M. Malez, "Fosilni covjek na tlu jugoslavenskih zemalja", στο: *PJZ I. Paleolitsko i Mezolitsko doba*, 1979, σσ. 81-102.
Malez 1979b.
M. Malez, "Paleolitske i Mezolitske regije i kulture u Hrvatskoj", στο: *PJZ I. Paleolitsko i Mezolitsko doba*, 1979, σσ. 277-295.
Obermeier 1926.
H. Obermeier, «Griechenland", στο: *M. Ebert (ed.), Reallexikon der Vorgeschichte IV*, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1926, σ. 529.
Özdoğan 1987.
M. Özdoğan, "Yarimburgaz cave: New evidence for environmental changes and archaeological sequence of the Marmara region", *Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συνέδριο Προϊστορικού Αιγαίου*, Αθήνα, 30 Αυγ.-5 Σεπτ. 1987.
Pope κ.ά. 1964.
K.O. Pope, C.N. Runnels, T-L. Ku, "Dating Middle Palaeolithic red beds in southern Greece", *Nature* 312, 1964, σσ. 264-266.
Poulianos 1971.
A.N. Poulianos, "Petralona. A Middle Pleistocene Cave in Greece", *Archaeology* 24, 1971, σσ. 6-11.
Runnels 1988.
C.N. Runnels, "A Prehistoric Survey of Thessaly: New Light on the Greek Middle Paleolithic", JFA 15, 1988, σσ. 277-290.
Sirakov 1983.
N. Sirakov, "Reconstruction of the Middle Palaeolithic Assemblages from the cave Samuilitsa II (Northern Bulgaria) and their taxonomical position seen against the Palaeolithic of southeastern Europe", *FQ* 55, 1983.
Sordinas 1969.
A. Sordinas, "Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1965", *Balkan Studies* 10, 1969, σσ. 393-424.

Θεοχάρης 1967.
Δ.Ρ. Θεοχάρης, "Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας", *Θεσσαλικά Μελετήματα, Φιλάρχαιος Εταιρεία Βόλου*, Βόλος 1967.
Θεοχάρης 1970.
Δ.Ρ. Θεοχάρης, "Η εποχή του λίθου στην Ελλάδα. Παλαιολιθική και Νεολιθική", στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Α. Προϊστορία και Πρωτοϊστορία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970, σσ. 31-85.
Κουρτέση-Φιλιππάκη (α) (υπο έκδ.).
Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη, "Νέα προϊστορικά ευρήματα από την περιοχή της Δράμας",

Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η περιοχή της, Δράμα, 24-25 Νοεμβρίου 1989, υπο έκδοση.

Κουρτέση-Φιλιππάκη (β) (υπο έκδ.).

Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη, "Η διερεύνηση της παλαιολιθικής κατοίκησης στην ανατολική Μακεδονία: προκαταρκτική έκθεση 1989-90", στο: *Πρακτικά της συνάντησης Ανασκαφές στη Μακεδονία και Θράκη* 4, Θεσσαλονίκη 17-19 Ιανουαρίου 1991, υπο. έκδοση.

Πουλιανός 1978.

Α.Ν. Πουλιανός, "Τα αρχαιότερα μέχρι σήμερα εργαλεία στα Πετράλωνα", *Άνθρωπος 5*, 1978, σσ. 74-80.

Τουράτσογλου 1969.

Ι. Τουράτσογλου, "Παλαιόκαστρο", *ΑΔ 24 Χρονικά*, 1969, σ. 333.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΦΑΣΕΙΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ

Ι. Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Η πρώτη περίοδος της Νεολιθικής Εποχής είναι ουσιαστικά περίοδος προσαρμογής σε ένα νέο τρόπο ζωής που καθορίζεται από μια αποτελεσματικότερη οικονομία, η οποία ανοίγει νέες προοπτικές στη δημιουργική δράση των ανθρώπων. Σημαντική είναι επίσης η επίδραση του συνεχώς βελτιούμενου κλίματος στην περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης, που επέτρεψε την αξιοποίηση όλων εκείνων των γνώσεων για την καλλιέργεια του εδάφους που είχαν αποκτηθεί εμπειρικά ή μεταφέρθηκαν από άλλες περιοχές.

Η εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο ζωής στη νοτιοανατολική Ευρώπη αποδιδόταν κατά μια παλαιότερη άποψη στην έμμεση διάδοση των νέων κατακτήσεων (Θεοχάρης 1973, σσ. 33 κ.εξ. Renfrew 1973, σσ. 147 κ.εξ.). Σύμφωνα μ᾽ αυτή, μικρές ομάδες μεταναστών μετέφεραν τις γνώσεις για την καλλιέργεια των δημητριακών και την εξημέρωση των ζώων που αποκτήθηκαν στην περιοχή της νοτιοανατολικής Ασίας, από τη Μικρά Ασία στη Βαλκανική. Όμως και η άποψη της αυτόχθονης εξέλιξης, ιδιαίτερα στον τομέα της εξημέρωσης των ζώων, φαίνεται να έχει ορισμένα πειστικά ερείσματα. Ήδη παλαιότερα ο Bökönyi δεν απέκλειε την πιθανότητα αυτόχθονης παρουσίας αιγοπροβάτων στα νησιά, όπου μπορεί να εξημερώθηκαν αρκετά πρώιμα (Bökönyi 1973, σ. 167), όταν μάλιστα η νοτιοανατολική Ευρώπη εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, στο οποίο ήταν γνωστή η διαδικασία εξημέρωσης ζώων (βοοειδών) (Boessneck 1962, σσ. 27 κ.εξ., Bökönyi 1989, σσ. 13 κ.εξ.). Σύμφωνα με νεότερες έρευνες, αιγοπρόβατα σε άγρια μορφή υπήρχαν στην Ευρώπη ήδη πριν την τελευταία περίοδο των Παγετώνων και σε ορισμένες περιοχές, όπως η Μεσόγειος και ο Εύξεινος Πόντος, συνέχισαν και στο Ολόκαινο (Barker 1985, σ. 252, πιν. 19, Dennel 1983, σ. 162, Gedder 1983, σ. 58). Ανεξάρτητα από την αυτόχθονη ή μη παρουσία αιγοπροβάτων, ο νέος τρόπος ζωής παρουσίαζε σαφή πλεονεκτήματα και γρήγορα υιοθετήθηκε από τους ντόπιους κατοίκους. Εμφανίστηκε μάλιστα στον κατάλληλο χρόνο, όταν πλέον είχαν επικρατήσει κλιματολογικές συνθήκες που ευνοούσαν την πραγματοποίηση του νέου βήματος. Έτσι συναντάμε πρωιμότατες εγκαταστάσεις στην Ελλάδα (Άργισσα, Σέσκλο, σπήλαιο Φράγχθι), ενώ στη Βαλκανική οι πρώτοι οικισμοί ιδρύθηκαν με μικρή διαφορά χρόνου. Αξιοσημείωτη όμως είναι η απουσία πρωιμότατων εγκαταστάσεων από την περιοχή της Αιγαιακής Θράκης και της Μακεδονίας (κεντρικής και ανατολικής), από περιοχές δηλαδή που βρίσκονται νοτιότερα των βαλκανικών και με ευνοϊκότερες κλιματολογικές συνθήκες. Όμως το θέμα αυτό θα συζητηθεί διεξοδικότερα κατά τη σύνθεση των δεδομένων στο κεφάλαιο για τους οικισμούς και την οργάνωσή τους (βλ. σσ. 225 κ.εξ.).

1. Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΙΣ ΟΜΟΡΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Στο πρώτο μέρος έγινε εκτενής αναφορά στο χώρο και στις συνθήκες που καθόριζαν το πλαίσιο, μέσα στο οποίο ήταν υποχρεωμένος να δράσει ο νεολιθικός άνθρωπος. Είναι φανερό ότι το κατ᾽ εξοχήν ορεινό έδαφος της Μακεδονίας προσφέρεται περισσότερο για την κτηνοτροφία. Τα κατάλληλα προς καλλιέργεια πεδινά μέρη ήσαν περιορισμένα (π.χ. οι πεδιάδες των Γιαννιτσών και της Δράμας) και απλώνονταν κυρίως κατά μήκος των ακτών, σε έκταση όμως μεγαλύτερη από τη σημερινή. Τα οροπέδια στο δυτικό τμήμα της θα πρέπει

ίσως να κατοικήθηκαν κάπως αργότερα. Είναι λοιπόν φυσικό η περιοχή της Μακεδονίας, ως σύνολο, να μη διεκδικεί την πρώτη θέση στην επιλογή του χώρου για μόνιμη εγκατάσταση. Για το σκοπό αυτό προσφορότερη ήταν η περιοχή της Θεσσαλίας. Τα παράλια πεδινά τμήματα της Μακεδονίας όμως πρόσφεραν εξίσου ευνοϊκές συνθήκες, και γι' αυτό δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η παρουσία μόνιμων εγκαταστάσεων, αν όχι νωρίτερα, τουλάχιστον ταυτόχρονα με εκείνες της Θεσσαλίας. Η πιθανότητα αυτή συζητείται στο κεφάλαιο για την οργάνωση του χώρου (βλ. σσ. 225 κ.εξ.). Η Νεολιθική Εποχή στη Μακεδονία αναπτύσσεται σε πλήρη συνάρτηση με τις εξελίξεις που παρατηρούνται στις γύρω περιοχές. Γι' αυτό θεωρήθηκε σκόπιμο, πριν από την παρουσίαση κάθε περιόδου στο χώρο αυτό, να γίνεται αναφορά στην αντίστοιχη περίοδο των όμορων περιοχών. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο προβάλλεται η εικόνα της Νεολιθικής Εποχής στη Μακεδονία και γίνονται αμεσότερα αντιληπτές οι ομοιότητες, οι διαφορές, οι τοπικές παραλλαγές, αλλά και οι μεταβολές και τα αίτια που τις προκαλούν.

Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Στην περιοχή της Θεσσαλίας διαπιστώθηκε, όπως είναι γνωστό, η πρωιμότερη εμφάνιση του παραγωγικού σταδίου στο βορειοελλαδικό χώρο. Χάρη στη συμβολή δύο μεγάλων ερευνητών της Προϊστορίας, του Δ.Ρ. Θεοχάρη και του Vl. Milojčić, η Θεσσαλία έχει γίνει ο χώρος, στον οποίο έχει ερευνηθεί πληρέστερα από κάθε άλλο μέρος της Ελλάδας η Νεολιθική Εποχή. Σ' αυτό βέβαια συνετέλεσαν και οι μελέτες των Χρ. Τσούντα, A.J.B. Wace και M.S. Thompson, στις αρχές του αιώνα, οι οποίες απετέλεσαν σημαντικό υπόβαθρο (Τσούντας 1908, Wace/Thompson 1912). Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει σύντομη παρουσίαση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που διακρίνουν οι αρχαιολόγοι στις διάφορες βαθμίδες εξέλιξής της. Όπως είναι γνωστό, τόσο ο Θεοχάρης όσο και ο Milojčić διακρίνουν στη Θεσσαλία την Αρχαιότερη, τη Μέση και τη Νεότερη Νεολιθική (Θεοχάρης 1973, σσ. 38 και 57 κ.εξ., Milojčić 1959, σσ. 1 κ.εξ.).

Κατά την Αρχαιότερη διαπιστώνονται για πρώτη φορά όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη Νεολιθική Εποχή. Με βάση την εμφάνιση της κεραμικής γίνεται δυνατή η αναγνώριση δύο σταδίων εξέλιξης, της Ακεραμικής και της Κεραμικής Αρχαιότερης Νεολιθικής.

ΑΚΕΡΑΜΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ή PRAEKERAMIKUM

Εντοπίστηκε για πρώτη φορά από τον Milojčić στην Άργισσα Μαγούλα και επαληθεύτηκε αργότερα στο Σέσκλο, στο Αχίλλειο και στις μαγούλες Σουφλί και Γεντίκι. Βρέθηκαν οστά κατοικίδιων ζώων, και απανθρακωμένοι καρποί καλλιεργούμενων φυτών. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι ελάχιστα και η κεραμική απουσιάζει εντελώς. Το κύριο χαρακτηριστικό της Ακεραμικής Νεολιθικής είναι τα κομβιόσχημα ειδώλια και οι πεσσοί (πίν. 1Α,1-9).

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Αμέσως πάνω από τις επιχώσεις της Ακεραμικής Νεολιθικής επισημάνθηκαν στο Σέσκλο και στην Άργισσα Μαγούλα στρώματα κατοίκησης που περιείχαν κεραμική, τα οποία κατανέμονται στις παρακάτω φάσεις εξέλιξης.

1. ΠΡΩΪΜΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ή ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΑΧΙΛΛΕΙΟΥ ή PRAESESKLO ή FRUEKERAMIKUM

Βεβαιώθηκε στρωματογραφικά στο Σέσκλο, στην Άργισσα Μαγούλα, στο Αχίλλειο και στις μαγούλες Γεντίκι και Οτζάκι. Στο Σέσκλο και στην Άργισσα Μαγούλα διαδέχεται την Ακεραμική Νεολιθική χωρίς ίχνη διακοπής στην κατοίκηση.

Τη φάση αυτή χαρακτηρίζουν όχι μόνον η εμφάνιση της κεραμικής αλλά και η δημιουργία νέων οικισμών τόσο στη Θεσσαλία όσο και στον λοιπό ελλαδικό χώρο.

Η κεραμική είναι αποκλειστικά μονόχρωμη και τεχνικά βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο, γεγονός που εύλογα δημιουργεί την υπόνοια ύπαρξης πρωιμότερης φάσης. Ακριβώς τη φάση αυτή με απλοϊκή κεραμική (φάση Ια) (πίν. 1Β,1-3.5) που προηγείται εκείνης με προχωρημένη κατασκευαστικά κεραμική (φάση Ιβ) (πίν. 1Β,4.6-8) και απλώνεται σ' όλη τη Θεσσαλία κατόρθωσε να εντοπίσει ο Θεοχάρης στο Σέσκλο (Θεοχάρης 1967, σσ. 93 κ.εξ.).

Τα αγγεία και στις δύο φάσεις είναι βαθιές ημισφαιρικές φιάλες (πίν. 1Β,1-4.6) και σφαιρικά κλειστά με επίπεδη ή καμπύλη βάση, συχνά με διάτρητες μαστοειδείς αποφύσεις, και έχουν μονόχρωμη, στιλβωμένη, σκοτεινή καστανή ή ερυθρόχρωμη επιφάνεια (πίν. 1Β,5.7-8). Οι βάσεις-δακτύλιοι που επικρατούν στην επόμενη φάση είναι ακόμη σπάνιες. Το χείλος των αγγείων είναι συνήθως απλό, στα σφαιρικά όμως το χείλος κλίνει ελαφρά προς τα έξω.

Τα σπίτια των πολυάριθμων τώρα οικισμών είναι απλές τετράπλευρες πηλόκτιστες καλύβες.

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του εθίμου της καύσης των νεκρών που διαπιστώθηκε στη Σουφλί μαγούλα.

Τα κομβιόσχημα ειδώλια (ενώτια), πήλινα ή λίθινα υπάρχουν και στη φάση αυτή, στην οποία απουσιάζουν τα φυσιοκρατικά.

2. ΠΡΩΤΟΣΕΣΚΛΟ ή ΑΡΓΙΣΣΑ ΜΑΓΟΥΛΑ ΙΙΙ- ΟΤΖΑΚΙ Ι- Ν.ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ (πίν. 1Γ, πίν. 2 και πίν. 3Α,1-2.5)

Η φάση αυτή ακολουθεί αμέσως πάνω στις επιχώσεις τής προηγούμενης. Εντοπίστηκε στις θέσεις Σέσκλο (στρώμα 3), Άργισσα (στρώμα 3), Οτζάκι (στρώμα Ι), Αχίλλειον (στρώμα 3), Γεντίκι (στρώμα 5) και Μαγουλίτσα (στρώμα 1).

Στην κεραμική εξακολουθεί να κυριαρχεί η μονόχρωμη, για πρώτη φορά όμως εμφανίζονται η γραπτή και η μελανοστεφής. Η γραπτή κεραμική που χαρακτηρίζεται ως πρώιμη γραπτή διακοσμείται με τους παρακάτω τρόπους (Θεοχάρης 1967, σσ. 127 κ.εξ.):

Με ερυθρό έως καφέ πάνω σε λευκό επίχρισμα.

Με λευκό σε ερυθρό επίχρισμα.

Με ερυθρό σε κόκκινο πηλού (επιφάνεια χωρίς επίχρισμα).

Με ανοιχτό σε ανοιχτόχρωμο πηλό (επιφάνεια χωρίς επίχρισμα). Η κατηγορία αυτή περιορίζεται μόνο στο Σέσκλο, όπου υπάρχει και ο κατάλληλος πηλός.

Τα διακοσμητικά θέματα είναι απλούστατα, κυρίως τρίγωνα ή τεθλασμένες (πίν. 1Γ,1-4). Χαρακτηριστικά είναι τα λεγόμενα σύννεφα, που χαρακτηρίζονται ως πρώτες προσπάθειες απόδοσης θεμάτων. Αξιοσημείωτες είναι οι ανθρωπόμορφες παραστάσεις σε αγγεία που βρέθηκαν στην Άργισσα και στο Οτζάκι και ξεχωρίζουν από τα συνηθισμένα γραμμικά θέματα (πίν. 1Γ,1). Σε γενικές γραμμές όμως η γραπτή κεραμική στη Θεσσαλία παραμένει σπάνια και μόνο στο Σέσκλο είναι συχνή. Η μονόχρωμη κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια εξακολουθεί να είναι η συχνότερη. Νέο στοιχείο αποτελεί η παρουσία ανάγλυφης διακόσμησης (π.χ., πίν. 2,12). Στο σχηματολόγιο επικρατούν οι βαθιές ημισφαιρικές φιάλες και τα σφαιρικά αγγεία με αποκλίνον χείλος χωρίς βέβαια να απουσιάζουν οι ρηχές φιάλες και τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία (πίν. 1Γ,2-4, και πίν. 2). Συχνές είναι πλέον οι υψηλές ή χαμηλές βάσεις σε σχήμα κυλίνδρου ή κόλουρου κώνου (πίν. 2,4.7.10.13). Για πρώτη φορά

εμφανίζονται λίθινα αγγεία, ενώ είναι χαρακτηριστικές και οι πήλινες ή λίθινες σφραγίδες (Pinthaderas). Τα ειδώλια αποδίδονται τώρα πιό φυσιοκρατικά (στεατοπυγικά) και πολλά φέρουν γραπτή διακόσμηση (πίν. 3Α,1-2.5). Ο τρόπος κατασκευής των οικιών βελτιώνεται σημαντικά με την καθιέρωση της λίθινης κρηπίδας ως θεμέλιου των πλινθόκτιστων τοίχων. Ορισμένες παρατηρήσεις άξιες αναφοράς έγιναν στην ανασκαφή της Μαγούλας Οτζάκι. Στη θέση αυτή η πρώιμη γραπτή κεραμική εμφανίζεται μόλις στα ανώτερα στρώματα της φάσης. Ακόμη βρέθηκε εκεί βάση που ανήκει πιθανότατα σε ασκοειδές αγγείο, όμοια του οποίου υπάρχουν στη Νέα Νικομήδεια της δυτικής Μακεδονίας. Στο μεταβατικό στρώμα, μεταξύ των φάσεων Οτζάκι Ι και ΙΙ, εντοπίστηκε όστρακο με σκοτεινόχρωμη (γκριζόχρωμη) επιφάνεια, η οποία καλύπτεται με ισχυρά λειασμένες ζώνες (streifig poliert). Η φάση Πρωτοσέσκλο εξαπλώνεται σε ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο, όπου βέβαια παρουσιάζει ορισμένες διαφορές κυρίως στη γραπτή κεραμική (Otto 1985, εικ. 13).

3. ΠΡΟΣΕΣΚΛΟ (VORSESKLO) ή ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΜΑΓΟΥΛΙΤΣΑΣ (MAGOULITSA KULTUR)

Τα χαρακτηριστικά της φάσης αυτής αναπτύχθηκαν διεξοδικά στη δημοσίευση της ανασκαφής στην Οτζάκι Μαγούλα (Milojčić-Zumbusch/Milojčić 1971). Η πρώτη ονομασία (Vorsesklo) δόθηκε προσωρινά από τον Milojčić (Milojčić 1959, σσ. 10 κ.εξ.), ενώ αργότερα χρησιμοποιήθηκε από τον ίδιο και τη σύζυγό του ο χαρακτηρισμός Magoulitsa Kultur, στην προσπάθειά τους να δώσουν πραγματικές ονομασίες σε φάσεις εξέλιξης. Κατοπινοί μελετητές, όπως η Brinna Otto, διατήρησαν την ονομασία Προσέσκλο. Η ίδια ερευνήτρια σε πρόσφατη εργασία της διέκρινε τρείς βαθμίδες εξέλιξης (Otto 1985). Αντίθετα η Mottier, η οποία λίγα χρόνια νωρίτερα επίσης μελέτησε το υλικό της φάσης αυτής, δεν θεωρεί τη βαθμίδα Προσέσκλο Ι ως αυτόνομο στάδιο εξέλιξης (Mottier 1981). Η παρουσίαση που γίνεται εδώ ακολουθεί τη διαίρεση της Brina Otto και χρησιμοποιεί στοιχεία όλων των πιο πάνω μελετητών.

α. Προσέσκλο Ι (πίν. 3Α, 3-4,6, και πίν. 4Α)

Αποτελεί τη μεταβατική φάση μεταξύ των φάσεων Πρωτοσέσκλο και πολιτισμού Μαγουλίτσας. Την αυτονομία της υποστηρίζει, όπως αναφέρθηκε, η Brina Otto (Otto 1985, σσ. 45 κ.εξ.). Εντοπίστηκε στις θέσεις Άργισσα (στρώμα 4), Οτζάκι (Übergangsschicht), Νεσσωνίς (στρώμα 2α), Σουφλί Μαγούλα (Stratum 10), Γεντίκι (στρώμα 4), Σέσκλο (στρώματα 6-8) και Μαγουλίτσα (μέρος του στρώματος 1).

Χαρακτηρίζεται από την παρουσία της κεραμικής με στιλβωμένη διακόσμηση (Politurmuster, pattern burnished) (πίν. 4Α,2). Η κεραμική αυτή πρωτοεμφανίστηκε, όπως αναφέρθηκε, στο τέλος της προηγούμενης φάσης και αντικαθίσταται, κατά την Otto, στην αρχή της Μέσης Νεολιθικής από την ξεστή κεραμική, χωρίς να μεταβάλλεται ο τρόπος διάταξης των στιλβωμένων γραμμών.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της φάσης αποτελεί η εμφάνιση της διακόσμησης με νυχιές ή αποτυπώματα αιχμηρών εργαλείων (ältere Impresso Keramik) και της buntpoliert κεραμικής, που δημιουργείται από το διαφορετικό βαθμό λείανσης της μονόχρωμης επιφάνειας.

Παράλληλα δεν απουσιάζει η κεραμική με γραπτή διακόσμηση, που είναι ιδιαίτερα συχνή στη ΝΑ Θεσσαλία (πίν. 4Α,1.3-5).

Τα ειδώλια αποδίδονται φυσιοκρατικά, ενώ παράλληλα εμφανίζονται τα αχλαδόσχημα που θα κυριαρχήσουν στην επόμενη φάση (πίν. 3Α,1-6).

β. Προσέσκλο ΙΙ (ältere Magoulitsa Kultur) (πίν. 3Β, πίν. 4Β)

Διαπιστώθηκε στις θέσεις Οτζάκι Μαγούλα (mittlere Schicht), Μαγουλίτσα (ίχνη στο στρώμα 2) και Πρόδρομο Ι και ΙΙ (ίχνη στο στρώμα 2).

Χαρακτηρίζεται από την εξαφάνιση της γραπτής και της buntpolierte κεραμικής (Otto 1985, εικ. 15). Η τελευταία αντικαθίσταται από την κηλιδωτή (fleckige) αλείαντη κεραμική. Κυρίαρχη παραμένει η μονόχρωμη, μαζί πλέον με την κεραμική που φέρει ανάγλυφη διακόσμηση (Impresso Keramik) από νυχιές και αποτυπώματα δακτύλων (πίν. 4Β,1-4). Συχνή είναι ακόμη η κατηγορία με λειασμένη διακόσμηση.

Τα στεατοπυγικά ειδώλια των προηγούμενων φάσεων απουσιάζουν εντελώς και φαίνεται πως αντικαθίστανται πλήρως από τα αχλαδόσχημα (πίν. 3Β,1-3).

Στην αρχιτεκτονική δεν χρησιμοποιείται η λίθινη κρηπίδα, συνεχίζεται όμως το κτίσιμο των τοίχων με πηλόπλινθους.

Οι μεταβολές που παρατηρούνται σε ορισμένες περιοχές κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική δεν φαίνεται να καλύπτουν ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο. Στους οικισμούς που βρίσκονται κοντά στη θάλασσα, όπως το Σέσκλο και η Πύρασος, δεν είναι γνωστή η κεραμική Impresso που υπάρχει στην ενδοχώρα, αλλά η κηλιδωτή. Στο Σέσκλο ιδιαίτερα είναι άγνωστα όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά της φάσης Προσέσκλο, όπου στο διάστημα μεταξύ της φάσης Πρωτοσέσκλο και της Μέσης Νεολιθικής κυριαρχεί η μονόχρωμη κεραμική.

γ. Προσέσκλο ΙΙΙ (jüngere Magoulitsa Kultur) (πίν. 3Γ και 5)

Διαδέχεται ομαλά την προηγούμενη και εντοπίστηκε στις θέσεις Οτζάκι (oberste Schicht), Μαγουλίτσα (στρώματα 2-3), Αγία Άννα (στρώμα 2), Γεντίκι (στρώμα 3α), Νεσσωνίς Ι (στρώμα 2β), Νεσσωνίς ΙΙ (στρώμα 1), Σέσκλο (στρώμα 3), Αχίλλειον (στρώμα 4), Πύρασος (στρώμα 1α), Πρόδρομος ΙΙ (στρώμα 2), Κοσκινά Μαγούλα (επιφ.) και Κεφαλόβρυσο (στρώμα 2).

Η μονόχρωμη (κυστανέρυθρη) κεραμική παραμένει κυρίαρχη. Συχνότατη όμως είναι και αυτή με λειασμένη διακόσμηση, ενώ η εμπίεστη (Impresso) γίνεται κυρίως με νυχιές και αιχμηρά αντικείμενα (πίν. 5,1-8.13). Νέα στοιχεία εμφανίζονται. Πρόκειται για την παραλλαγή της Impresso με αποτυπώματα του όστρεου Cardium, που εντοπίστηκε στις ανώτατες επιχώσεις της φάσης αυτής στο Οτζάκι, και τη λεγόμενη gemaserte κεραμική, η οποία έχει επιφάνεια λειασμένη με τρόπο ώστε να είναι φανερά τα ίχνη του λειαντικού εργαλείου. Η παράδοση της γραπτής κεραμικής διατηρείται κυρίως στη νότια και ελάχιστα στη βορειοδυτική Θεσσαλία (Αγία Άννα, Κοσκινά Μαγούλα) (Otto 1985, εικ. 16) (πίν. 5,9-12).

Στην ειδωλοπλαστική απουσιάζουν τα αχλαδόσχημα ειδώλια. Η απόδοσή τους είναι τώρα φυσιοκρατική αλλά και σχηματοποιημένη (πίν. 3Γ,1-2).

Συμπερασματικά μπορεί να αναφερθεί ότι η εξέλιξη της Αρχαιότερης Νεολιθικής σε ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο, παρά την παρουσία τοπικών διαφορών, που συχνά οφείλονται στη γειτνίαση με περιοχές με διαφορετική κεραμική παράδοση, είναι ομοιόμορφη.

Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ

Η έρευνα της Προϊστορίας στην Αλβανία ήταν στα χρόνια του μεσοπολέμου υποτυπώδης. Στη δεκαετία όμως του '60 αναπτύχθηκε σημαντικά κυρίως χάρη στη συμβολή των αρχαιολόγων Muzafer Korkuti και Frano Prendi. Στην ίδια δεκαετία άρχισαν να εκδίδονται και τα πρώτα περιοδικά με αρχαιολογικό περιεχόμενο, στοιχείο ενδεικτικό της άνθισης της αρχαιολογικής έρευνας.

Η Νεολιθική Εποχή της Αλβανίας διαιρείται και αυτή, με βάση το τριμερές σχήμα, σε Αρχαιότερη, Μέση και Νεότερη. Ακολουθεί ή Ενεολιθική (ή Χαλκολιθική), η οποία παρεμβάλλεται μεταξύ της Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού (Prendi 1982, σ. 191).

Όλες οι γνωστές θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής εντοπίζονται στην ενδοχώρα (εικ.

6) και απουσιάζουν από τα παράλια, παρουσιάζοντας έτσι φαινόμενο παρόμοιο με αυτό της Μακεδονίας.

Σύμφωνα με τους αλβανούς ερευνητές η Αρχαιότερη Νεολιθική παρουσιάζει δύο φάσεις εξέλιξης.

ΠΡΩΤΗ ΦΑΣΗ (πίν. 6Α)

Επισημάνθηκε στη θέση Burim κοντά στο Peshkopi της βορειοανατολικής Αλβανίας. Το υλικό της ταυτίζεται απόλυτα με αυτό της φάσης Starčevo I της Γιουγκοσλαβίας (Prendi 1982, σ. 191). Χαρακτηρίζεται από τη χονδροειδή κεραμική με ανάγλυφη (Barbotin) (πίν. 6Α,2.5.10) ή εμπίεστη (Impresso) διακόσμηση. Υπάρχει βέβαια και η ποιοτικά καλή κεραμική με καστανέρυθρη μονόχρωμη επιφάνεια (πίν. 6Α,1.3-4.6-9).

ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΑΣΗ (πίν. 6Β, πίν. 7, πίν. 8Α-Β)

Στη φάση αυτή αρχίζει να διαφαίνεται η δημιουργία τοπικών κεραμικών και ίσως πολιτισμικών ομάδων που ευνοείται από τη μορφολογία του εδάφους. Έτσι η έρευνα διέκρινε τις παρακάτω τρεις ομάδες:

α. Ομάδα της ΒΔ Αλβανίας με κύρια θέση το σπήλαιο Blaz.

β. Ομάδα της ΒΑ Αλβανίας με αντιπροσωπευτική τη θέση Kolsh.

γ.Ομάδα της ΝΑ Αλβανίας που αντιπροσωπεύεται κυρίως από τη θέση Vashtemia αλλά και την Podgorie, που δημιουργούν τη γνωστή ομάδα Vashtemia-Podgorie.

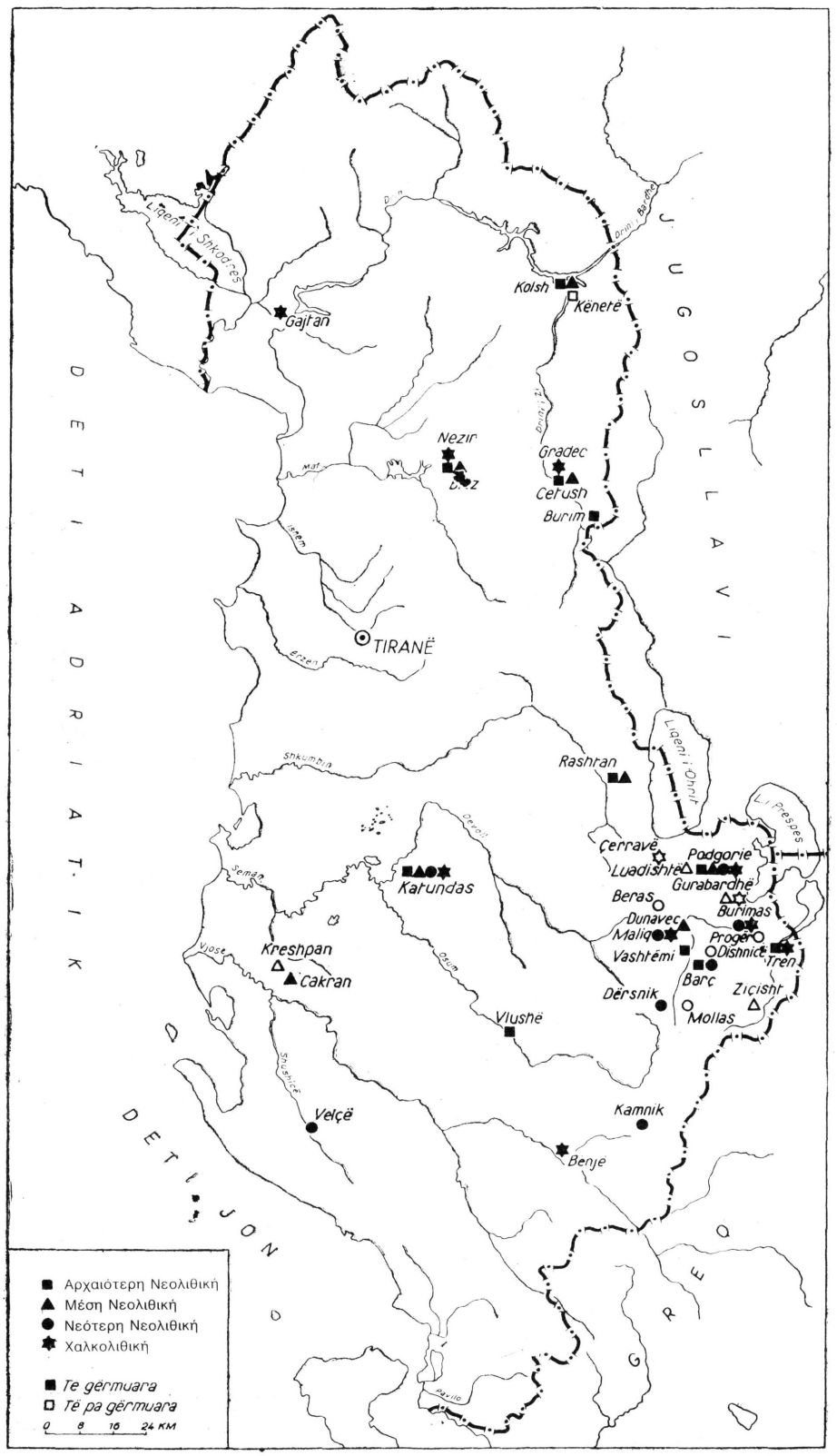
Εξαιτίας της γειτνίασής της με την περιοχή της Μακεδονίας, θα γίνει αναλυτικότερη αναφορά στο υλικό μόνο της τρίτης ομάδας.

Όπως αναφέρθηκε, η αντιπροσωπευτική θέση της ομάδας αυτής είναι ο οικισμός Vashtemia (Vashtmi) στην πεδιάδα Korçë. Ανασκάφηκε το 1974 από τον M. Korkuti σε συνολική έκταση 225 μ² (Korkuti 1975, σσ. 4 κ.εξ., ο ίδιος 1982, σσ. 91 κ.εξ.). Οι επιχώσεις έχουν πάχος 1.50-1.60 μ. και ανήκουν, κατά τον ανασκαφέα, σε ενιαίο στρώμα με τρεις φάσεις κατοίκησης. Η πρώτη εγκατάσταση έγινε στο φυσικό έδαφος, ενώ με το τέλος της τρίτης φάσης ο οικισμός εγκαταλείφθηκε. Όπως φαίνεται, δεν βεβαιώθηκε στρωματογραφικά το πέρασμα από την Αρχαιότερη στη Μέση Νεολιθική.

Η κεραμική είναι κυρίως μονόχρωμη (70-80%). Η επιφάνεια των αγγείων είναι ερυθρόχρωμη και μέτρια λειασμένη. Γνωστή είναι επίσης και η κεραμική με γκριζομέλανη επιφάνεια, η οποία όμως χαρακτηρίζει την Αρχαιότερη Νεολιθική στο σπήλαιο Blaz της ΒΔ Αλβανίας. Η γραπτή κεραμική αντιπροσωπεύεται με δύο κατηγορίες. Στην πρώτη η διακόσμηση γίνεται με λευκό - λευκοκίτρινο χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια και είναι η συνηθέστερη (περίπου 97%) (πίν. 6Β,1.3-5.7-11, και 7,1.6-8), ενώ στη δεύτερη με ερυθρό χρώμα σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια (πίν. 6Β,2.6). Η τελευταία κατηγορία είναι σπάνια και μεταγενέστερη της πρώτης, καθώς εντοπίστηκαν μόνο 10 όστρακα και σε βάθος μόλις έως 1 μ. Τα θέματα είναι γεωμετρικά (τρίγωνα, ταινίες, τεθλασμένες) και καλύπτουν την επιφάνεια με ποικίλους συνδυασμούς (πίν. 6Α,1-11). Η διακόσμηση της μη γραπτής κεραμικής είναι ανάγλυφη, Impresso (πίν. 8Α,1-3.5) και barbotin (πίν. 8Α,4). Η τελευταία είναι αρκετά σπάνια αλλά όχι άγνωστη και βρέθηκε στις νεότερες επιχώσεις, σε βάθος 0,20 έως 0,80 μ. (Korkuti 1982, πιν. XV,13-15).

Τα σχήματα των αγγείων είναι συνήθως σφαιρικά ή ημισφαιρικά με αποκλίνον χείλος και χαμηλό κυλινδρικό λαιμό (πίν. 7,1.12, και 8Α,1.3). Οι βάσεις είναι χαμηλές, κοίλες ή δακτυλιόσχημες (πίν. 7,12). Οι λαβές, με εξαίρεση τις μαστοειδείς αποφύσεις (διάτρητες ή μη), απουσιάζουν (πίν. 7,2.4.9).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση Podgorie, στην οποία εντοπίστηκαν επιχώσεις όλων των περιόδων της Νεολιθικής, της Χαλκολιθικής, της Πρώιμης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (Prendi 1976, σσ. 49 κ.εξ., Lera 1983, σσ. 51 κ.εξ.). Στην περίοδο της

Εικ. 6. Αλβανία. Προϊστορικές θέσεις (Korkuti 1987, εικ. 1)

Αρχαιότερης Νεολιθικής ανήκει ο οικισμός Podgorie I, η κεραμική του οποίου είναι παρόμοια με αυτήν της θέσης Vashtemia και επιπλέον έχει την πολύχρωμη γραπτή με ροζ (pink) και λευκό, η οποία τον χαρακτηρίζει (πίν. 8A,6-7). Η διακόσμηση της κατηγορίας αυτής γίνεται με ροζ χρώμα που πλαισιώνεται από λευκό, πάντοτε πάνω σε ερυθρόχρωμη, συνήθως λειασμένη επιφάνεια (Prendi 1976, σ. 79, πίν. II,7-9). Τα θέματα της γραπτής κεραμικής στην ίδια θέση είναι γεωμετρικά (Prendi 1976, σ. 52, πίν. I,1-3 II,1-9.12) (πίν. 7,1.6-8), αλλά υπάρχουν και άλλα με ελεύθερη απόδοση (floral) (Korkuti 1982, πίν. XVIII,1)

Τα σχήματα των αγγείων είναι παρόμοια με αυτά του οικισμού Vashtemia (ημισφαιρικά με ή χωρίς λαιμό). Οι βάσεις είναι επίσης κοίλες ή δακτυλιόσχημες, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η χαμηλή τρίποδη βάση, χαρακτηριστικό σχήμα της φάσης Vršnik I της νότιας Γιουγκοσλαβίας (Prendi 1976, σσ. 52 και 73, πίν. II, 13).

Η παρουσία πολύχρωμης κεραμικής αποκλειστικά στον οικισμό Podgorie I δημιουργεί προβλήματα συγχρονισμού με τη θέση Vashtemia, από την οποία πάντως θεωρείται νεότερος και καλύπτει μια φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής που δεν αντιπροσωπεύεται σ' αυτήν. Έτσι δημιουργήθηκε η ομάδα Vashtemia- Podgorie. Είναι αυτονόητο, ότι ο χαρακτηρισμός αυτός δεν είναι στρωματογραφικά βεβαιωμένος, καθώς βασίζεται αποκλειστικά στην απουσία της πολύχρωμης κεραμικής σε μία των θέσεων (Prendi 1976, σ. 53).

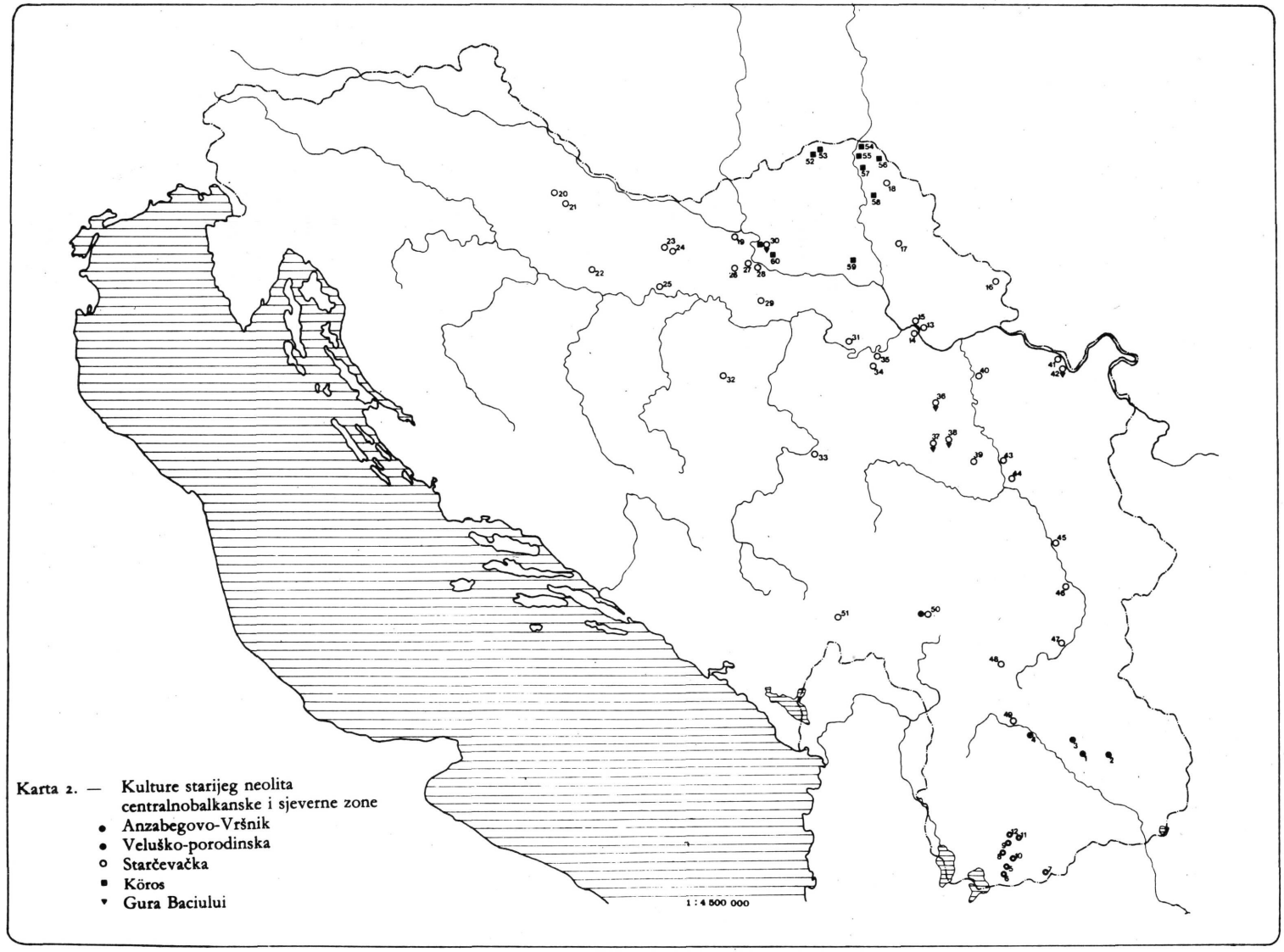
Τα ειδώλια της Αρχαιότερης Νεολιθικής που εντοπίστηκαν στις επιχώσεις και των δύο θέσεων είναι ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα, στεατοπυγικά ή κυλινδρόσχημα (πίν. 8B, 1-9). Γνωστές είναι επίσης οι σφραγίδες (Pinthaderas) (πίν. 8B,10).

Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ

Η έρευνα της προϊστορίας στη Γιουγκοσλαβία έχει σημειώσει σημαντικά βήματα και η σύνθεση που επιχειρείται στο πεντάτομο έργο "Η Προϊστορία των γιουγκοσλαβικών χωρών" (Praistorija Jugoslavesnki Zemalia I-V, Sarajevo 1979) δίνει μια πλήρη εικόνα της. Στο δεύτερο τόμο του μνημειώδους έργου, κορυφαίοι ερευνητές (M. Garašanin, A. Benac, B. Brukner κ.ά.) παρουσιάζουν τη γένεση και την εξέλιξη της Νεολιθικής Εποχής στο χώρο αυτόν. Εδώ όμως θα περιορίσουμε την αναφορά μας κυρίως στη νότια Γιουγκοσλαβία, γιατί αυτό το τμήμα παρουσιάζει για μας μεγαλύτερο ενδιαφέρον ως προς τις σχέσεις του με τον βορειοελλαδικό χώρο. Αναφορές σε άλλες περιοχές θα γίνονται, όταν πρόκειται να εξετάσουμε πολιτισμούς με ευρύτερη ακτινοβολία.

Βέβαια είναι αδύνατο να μη μνημονευθεί ο πρωιμότατος πολιτισμός του Lepenski Vir, που αναπτύχθηκε στην περιοχή των σιδηρών πυλών του ποταμού Δούναβη την 7η χιλιετία και εντοπίστηκε σε περισσότερες από δεκαπέντε θέσεις. Χαρακτηρίζεται για την αρχιτεκτονική του (τραπεζοειδείς οικίες), κυρίως όμως για τη μνημειώδη πλαστική του (Srejović 1979, σσ. 33 κ.εξ.). Όπως ήδη δέχεται και ο D. Srejović, που τον ανακάλυψε, ο πολιτισμός αυτός θα πρέπει να θεωρηθεί ως μεσολιθικός, με περιορισμένη εξάπλωση, και σαφώς προσαρμοσμένος στο ιδιαίτερο περιβάλλον της περιοχής (Srejović 1987, σσ. 8 κ.εξ.). Οι ρίζες του θα πρέπει να αναζητηθούν ασφαλώς στην παλαιολιθική παράδοση που είχε δημιουργηθεί στην περιοχή, όταν περί την 11η χιλιετία αναπτύχθηκε η πολιτισμική ομάδα Cuina-Turcului. Στην ίδια τη θέση Lepenski Vir η τελευταία φάση (Lepesnki Vir III) είναι σύγχρονη του πολιτισμού Proto-Starčevo (η φάση IIIa) και του Starčevo (η IIIb) με διαφορετικό πλέον, καθαρά νεολιθικό χαρακτήρα.

Στη Γιουγκοσλαβία αναπτύσσονται κατά τους νεολιθικούς χρόνους δύο πολιτισμοί με ευρύτατη εξάπλωση, του Starčevo και της Vinča. Ο πολιτισμός του Starčevo, που έλαβε την ονομασία του από την ομώνυμη ανασκαμμένη θέση στο Pančevo της Σερβίας, ανθεί κατά τη Μέση Νεολιθική και καλύπτει την περιοχή των κεντρικών Βαλκανίων (εικ. 7). Στην

Εικ. 7. Γιουγκοσλαβία. Προϊστορικές θέσεις (PJZ 1979, χάρτ. 2).

περιοχή της Ουγγαρίας ονομάζεται Körös και στη Ρουμανία Cris. Οι M. Garašanin και Vl. Milojčić στις μελέτες τους αναφέρονται σ' έναν πολιτισμό με μακρά διάρκεια και διάφορες φάσεις εξέλιξης, τις οποίες όμως δεν αριθμούν με τον ίδιο τρόπο (Garašanin 1958, ο ίδιος 1973, Milojčić 1959b). Ο πρώτος τις χαρακτηρίζει ως Starčevo I, IIa, IIb, III, και ο δεύτερος ως Starčevo I, II, III, IV. Ο R.Ehrich αντίθετα υποστηρίζει τη σύντομη διάρκεια του πολιτισμού αυτού (Ehrich 1954).

Η Αρχαιότερη Νεολιθική αποτελεί ουσιαστικά τη βάση πάνω στην οποία αναπτύχθηκε ο πολιτισμός αυτός και γι' αυτό το πρώιμο στάδιό του ονομάζεται Proto-Starcevo (πρβλ. τον όρο Πρωτοσέσκλο).

PROTO-STARČEVO (πίν. 9)

Η περίοδος αυτή εντοπίστηκε μεταξύ των άλλων, στις θέσεις Divostin, Grivac, Drenovac, Velesnica στην περιοχή του Μοράβα, την Donja Branjevina της Βοϊβοντίνας. Κατά τους μελετητές, παρουσιάζει τρεις φάσεις εξέλιξης, οι οποίες εντάσσονται στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των κεντρικών Βαλκανίων (Srejović 1973, σσ. 252 κ.εξ., ο ίδιος 1988, σσ. 5 κ.εξ., Vlasa 1972, σσ. 174 κ.εξ., Karmanski 1979).

Φάση I

Σ' αυτήν ανήκει η παλαιότερη φάση (III) της θέσης Donja Branjevina. Η κεραμική είναι αποκλειστικά μονόχρωμη (Karmanski 1989, εικ. 1), όπως ακριβώς σε ολόκληρο το χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης (πίν. 9,1-10).

Φάση II

Στη φάση αυτή εμφανίζεται η γραπτή κεραμική με διακόσμηση λευκό σε ερυθρό.

Φάση III

Κυριαρχεί η κεραμική με διακόσμηση από νυχιές και περί το τέλος της εμφανίζεται η κεραμική με σκοτεινόχρωμη διακόσμηση του τύπου Starčevo (καμπυλόγραμμα θέματα).

Σε όλες τις παραπάνω φάσεις κυριαρχεί η μονόχρωμη κεραμική, η οποία παρουσιάζει εξαιρετική ποιότητα. Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύεται από αγγεία με λεπτό τοίχωμα, το πάχος των οποίων συχνά φθάνει ώς τα 2 χιλιοστά. Η επιφάνειά τους είναι πάντοτε μονόχρωμη, συνήθως ερυθρωπή, συχνά καστανή ή γκρίζα και σπανιότερα ωχροκίτρινη.

Τα σχήματα των αγγείων είναι σε όλες τις φάσεις σφαιρικά με κυλινδρικό λαιμό. Ως λαβές χρησιμεύουν κάθετα διάτρητες ωτόσχημες αποφύσεις. Οι βάσεις είναι κυλινδρικές.

Η χονδροειδής κεραμική, η οποία συνυπάρχει, φέρει κυρίως ανάγλυφη (Barbotin) και σπανιότερα εγχάρακτη ή εμπίεστη (Impresso) διακόσμηση. Ακόμη σπανιότερα συνυπάρχει η ανάγλυφη (Barbotin) και η ένθετη διακόσμηση.

Στη θέση Grivac, στο νότιο τμήμα του ποταμού Μοράβα, εντοπίστηκε μια κατηγορία γραπτής κεραμικής με ερυθρό σε ερυθρό. Η ίδια κατηγορία συναντάται επίσης στη νοτιοδυτική Βουλγαρία και χαρακτηρίζει τη δεύτερη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής, όπου ως γνωστό η μόνη κατηγορία γραπτής κεραμικής είναι αυτή με λευκό σε ερυθρό. Στη θέση Grivac όμως δεν αναφέρεται σαφής διαχωρισμός στην παρουσία των γραπτών κατηγοριών λευκό σε ερυθρό και ερυθρό σε ερυθρό. Επίσης, στη δημοσίευση δεν αναφέρονται και άλλα στοιχεία που θα διευκόλυναν την ένταξη του υλικού σε κάποια από τις φάσεις του πολιτισμού Starčevo. Για το λόγο αυτόν παραμένει αβέβαιο, άν είναι σύγχρονη με την ίδια κατηγορία που εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική Βουλγαρία ή απλώς είναι παραλλαγή της σκοτεινόχρωμης κεραμικής της δεύτερης φάσης του πολιτισμού Starčevo που όμως ανήκει στην επόμενη (MN) περίοδο (Gavela 1956-1957, σσ. 237 κ.εξ., Pavuk/Tschochadziev 1984, σσ. 216 κ.εξ.).

ΟΜΑΔΑ ANZABEGOVO-VRŠNIK

Στη νότια Γιουγκοσλαβία ο πολιτισμός Proto-Starčevo της Αρχαιότερης Νεολιθικής αντιπροσωπεύεται από την ομάδα Anzabegovo-Vršnik, η οποία σχετίζεται αμεσότερα με την περιοχή της Μακεδονίας.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη του υλικού της νεολιθικής θέσης Anzabegovo (ή Anza ή Barutnica), η νότια Γιουγκοσλαβία παρουσιάζει κάποια διαφοροποίηση κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική, τουλάχιστον στην κεραμική (Gimbutas 1976). Το φαινόμενο αυτό είναι αναμενόμενο, καθώς ο κεντρικός χώρος ανάπτυξης του πολιτισμού του Starčevo βρίσκεται βορειότερα και η περιοχή, στην οποία αναφερόμαστε, αποτελεί ουσιαστικά την περιφέρειά του. Εξαιτίας αυτής της διαφοράς, κρίνεται αναγκαία η εκτενέστερη αναφορά στο υλικό της θέσης αυτής, το οποίο συμπληρώνεται από αυτό της θέσης Vršnik στην ίδια περιοχή (Garašanin M./ Garašanin D. 1961). Στις επιχώσεις τού οικισμού Anzabegovo αντιπροσωπεύονται τέσσερις φάσεις (I-IV). Απ' αυτές ή πρώτη ανήκει στην Αρχαιότερη, οι II-III και μέρος της IV στη Μέση και τμήμα της IV στη Νεότερη Νεολιθική.

Φάση Anzabegovo-Vršnik I (πίν. 10-11)

Παρουσιάζει τρία στάδια εξέλιξης (Ia-c). Στα γενικά χαρακτηριστικά της εντάσσεται η παρουσία μονόχρωμης κεραμικής άριστης ποιότητας καθώς και η εμφάνιση γραπτής με λευκόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη ή καστανόχρωμη επιφάνεια (πίν. 10,3-4, 11Α,2-3, και 11Β,1-2), γεγονός που εντάσσει την αρχή της στο δεύτερο στάδιο εξέλιξης του Proto-Starčevo

Η χονδροειδής κεραμική είναι επίσης καλής ποιότητας με αγγεία που έχουν παχύ τοίχωμα. Η επιφάνειά τους είναι ανοιχτή καστανόχρωμη που προς το τέλος της φάσης γίνεται υπόλευκη. Χαμηλά πόδια λειτουργούν ως βάσεις (πίν. 10,3-4). Καθένα από τα στάδια έχει ορισμένα ιδιαίτερα γνωρίσματα.

Φάση ΙΑ (πίν. 10)

Στη μονόχρωμη κεραμική (πίν. 10,1.5-10) η επιφάνεια των αγγείων καλύπτεται συχνά με ροζ επίχρισμα, η παρουσία του οποίου αναφέρεται ως αποτέλεσμα ατελούς ψησίματος. Κεραμική με τέτοιο επίχρισμα σπανίζει στο επόμενο στάδιο (φάση Ib).

Η γραπτή κεραμική (λευκό σε ερυθρό ή καστανό) είναι συχνή ήδη από τη φάση αυτή. Η διακόσμησή της περιλαμβάνει τρίγωνα (το συνηθέστερο μοτίβο), τεθλασμένες (πίν. 10,4) και σπανιότερα καμπύλες γραμμές, ελεύθερα αναπτυσσόμενα θέματα (floral) που απλώνονται χωρίς οργάνωση πάνω στην ερυθρόχρωμη ή καστανόχρωμη επιφάνεια (πίν. 10,3). Γραπτή κεραμική χαμηλής ποιότητας εντοπίστηκε μόνο στη φάση αυτή, καθώς το λευκό χρώμα τοποθετείται πάνω σε ροζ επιφάνεια, απόχρωση που, όπως αναφέρθηκε, ίσως να προέρχεται από ατελές ψήσιμο. Το κυριότερο σχήμα αγγείων είναι οι ημισφαιρικές φιάλες και χαρακτηριστικά τα χοανοειδή καλύμματα με διάτρητες ωτόσχημες αποφύσεις ως λαβές. Τα πόδια-βάσεις είναι συνήθως υψηλά.

Παρούσα είναι βέβαια και η χονδροειδής κεραμική με ανάγλυφη (Barbotin) διακόσμηση που χαρακτηρίζει τη φάση αυτή.

Φάση ΙΒ (πίν. 11Α)

Στη λευκό σε ερυθρό γραπτή κεραμική (πίν. 11Α,2-3) δεν υπάρχει πλέον η λευκόχρωμη διακόσμηση σε ροζ επιφάνεια, όπως δεν υπάρχουν και τα μαιανδροειδή και ζικ-ζακ θέματα. Τα τρίγωνα είναι το συχνότερα συναντώμενο διακοσμητικό θέμα, είναι καλύτερα οργανωμένα και παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Τα floral θέματα είναι μεν παρόντα αλλά όχι συνήθη. Κύριο χαρακτηριστικό της διακόσμησης είναι η παρουσία των κυματοειδών ταινιών, που περιορίζονται αποκλειστικά στη φάση αυτή. Νέο σχήμα είναι η φιάλη με λαιμό που κλίνει προς τα έξω και δίνει στο τοίχωμα σιγμοειδή μορφή. Τα πόδια-βάσεις γίνονται τώρα χαμηλότερα.

Φάση ΙC (πίν. 11Β)

Παρατηρείται γενικότερη υποχώρηση της κεραμικής ποιότητας. Στη γραπτή κεραμική η ερυθρόχρωμη ή καστανόχρωμη επιφάνεια των αγγείων δεν φέρει καλή στίλβωση. Στα διακοσμητικά θέματα, στη θέση των τριγώνων προτιμώνται τώρα οι σταγόνες που πλαισιώνουν μια κάθετη γραμμή και οι δέσμες παράλληλων εγχάρακτων γραμμών (πίν. 11Β,1-2).

Τα χαρακτηριστικά βαθιά κωδωνόσχημα αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα, γνωστά ως Tulpenbecher, κάνουν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους (πίν. 11Β,3).

Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Στη Βουλγαρία έχουν ανασκαφεί πολλές προϊστορικές θέσεις (εικ. 8), αλλά κυρίως έχει μελετηθεί και δημοσιευθεί το υλικό τους, με αποτέλεσμα η έρευνα της Νεολιθικής Εποχής να έχει προχωρήσει περισσότερο από κάθε άλλη βαλκανική χώρα. Θα περίμενε λοιπόν κανείς, η εικόνα της να είναι ολοκληρωμένη και τα άλυτα προβλήματα ελάχιστα. Τα πράγματα θα ήσαν έτσι, αν είχαν ερευνηθεί στον ίδιο βαθμό όλα τα τμήματα της χώρας. Η μορφολογία του εδάφους όμως είναι τέτοια, που τη διαμελίζει σε περισσότερες ενότητες, οι οποίες παρουσιάζουν διαφορετική στάθμη έρευνας. Από αυτή την άποψη σε πλεονεκτικότερη θέση βρίσκεται η θρακική πεδιάδα που διασχίζει ο ποταμός Μαρίτσα (Έβρος). Περικλείεται από τις οροσειρές του Αίμου, της Ροδόπης και βλέπει προς τον Εύξεινο Πόντο. Λιγότερο ερευνημένη είναι η ορεινή περιοχή της δυτικής Βουλγαρίας, ενώ γνωρίζουμε ελάχιστα για την περιοχή του άνω ρου του Στρυμόνα. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο χώρος αυτός αποτελεί τον τελευταίο καιρό το επίκεντρο έντονης ανασκαφικής δραστηριότητας.

Η εικόνα της Νεολιθικής Εποχής που έδωσε στα μέσα της δεκαετίας του '60 η H. Todorova συμπλήρωσε σε αρκετά σημεία αυτήν του G. Georgiev, της αρχής της ίδιας δεκαετίας (Georgiev 1961, Vajsova 1966). Οι νεότερες πληροφορίες που προέρχονται από τη δημοσίευση ανασκαφών είναι φυσικό να ρίχνουν περισσότερο φως στα σκοτεινά σημεία της έρευνας και να μεταβάλλουν την εικόνα της Εποχής, όπως την έδωσε η H. Todorova. Αυτό διαπιστώνεται και στις μελέτες της ίδιας (Todorova 1978, η ίδια 1981, η ίδια 1982, η ίδια 1989). Στρωματογραφικά η Νεολιθική Εποχή αντιπροσωπευόταν για αρκετό διάστημα από τη θέση Καράνοβο κοντά στη Nova Zagora (Mikov 1955, ο ίδιος 1959). Νεότερες όμως έρευνες έθεσαν σε αμφισβήτηση όχι μόνο τη συνέχεια στη στρωματογραφική διαδοχή των περιόδων αλλά και την πρωιμότερη έναρξη της Νεολιθικής στον οικισμό αυτόν. Για το λόγο αυτό και για την ολοκληρωμένη παρουσίαση της Νεολιθικής Εποχής στη Βουλγαρία χρησιμοποιείται η στρωματογραφία και υλικό και από άλλους οικισμούς. Το Καράνοβο όμως εξακολουθεί να παραμένει το κεντρικό σημείο αναφοράς. Πρόσφατα επαναλήφθηκαν στο Καράνοβο οι ανασκαφικές έρευνες από βούλγαρους και αυστριακούς αρχαιολόγους, με σκοπό να διευκρινιστούν οι ασάφειες των παλαιών ανασκαφών. Τα πρώτα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο ενός Colloquium στο Salzburg τον Οκτώβριο του 1988 (Karanovo 1989).

Στο ίδιο συνέδριο η Todorova εισηγήθηκε για τη Νεολιθική Εποχή της Βαλκανικής ένα σχήμα αντίστοιχο με αυτό του Reinecke για τις Εποχές του Χαλκού και του Σιδήρου στην κεντρική και νότια Ευρώπη (Todorova 1989, σσ. 15 κ.εξ.). Μια τέτοια όμως διαίρεση είναι εξαιρετικά δύσκολο να ισχύσει σε ολόκληρη τη νοτιοανατολική Ευρώπη, η εξέλιξη της οποίας παρουσιάζεται ομοιογενής, καθώς η τελευταία φάση της προτεινόμενης Αρχαιότερης Νεολιθικής αντιστοιχεί ήδη με το τέλος της Μέσης Νεολιθικής της Ελλάδας. Η περιγραφή όμως από την Todorova των φάσεων της Αρχαιότερης Νεολιθικής, ανεξάρτητα από την ονομασία τους, αντικατοπτρίζει τη νεότερη στάθμη της έρευνας και γι' αυτό θεωρήθηκε σκόπιμη η μνημόσευσή τους. Η περίοδος λοιπόν αυτή περιλαμβάνει, κατά την Todorova, τις ακόλουθες φάσεις (Todorova 1989):

BFN-M (Balkanischer Frühneolithischer Komplex-Monochrom).
BFN-A (φάση I κατά Todorova 1966, ή Καράνοβο I κατά Georgiev, ή Καράνοβο Ια κατά Mikov).
BFN-A/B (Azmaška Mogila I κατά Todorova 1966).
BFN-B (φάση III κατά Todorova 1966, ή Καράνοβο II κατά Georgiev, ή Καράνοβο Ib κατά Mikov).
BFN-B/C (φάση Καράνοβο II/III κατά Georgiev).
BFN-C (φάση Καράνοβο III).

Η αναφορά στις διαφορετικές ονομασίες των φάσεων κρίθηκε αναγκαία για να οδηγηθεί ο αναγνώστης με ασφάλεια μέσα στο λαβύρινθο της βιβλιογραφίας. Απ' αυτές, στην Αρχαιότερη Νεολιθική ανήκουν ουσιαστικά μόνον οι φάσεις BFN-M έως BFN-A/B. Οι υπόλοιπες εντάσσονται στη Μέση Νεολιθική και το υλικό τους θα παρουσιαστεί στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Όπως συμβαίνει και στις άλλες περιπτώσεις, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των φάσεων της Αρχαιότερης Νεολιθικής που παρουσιάζονται προέρχονται από τη μελέτη κυρίως της κεραμικής και σε δεύτερο λόγο της αρχιτεκτονικής και της ειδωλοπλαστικής.

ΦΑΣΗ ΜΟΝΟΧΡΩΜΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ (ή ΦΑΣΗ BFN-M) (πίν. 12)

Χαρακτηρίζεται από την παρουσία αποκλειστικά μονόχρωμης κεραμικής (πίν. 12,1-7). Έχει εντοπιστεί στη βορειοανατολική (θέση Poljanitsa-Plateau) και στη νοτιοδυτική Βουλγαρία στη θέση Krajnici (Horizont I), κοντά στο Kjustendil. Παραμένει όμως άγνωστη στη θρακική πεδιάδα, όπου αναπτύσσεται αργότερα η φάση Καράνοβο I. Όπως αναφέρθηκε, στην κεραμική της φάσης αυτής απουσιάζει η γραπτή διακόσμηση. Η επιφάνεια είναι συνήθως ερυθρόχρωμη, ελαφρά λειασμένη. Ο πηλός είναι πλούσιος σε οργανικές ύλες και μέτρια ψημένος. Τα σχήματα των αγγείων είναι απλά, σφαιρικά ή ημισφαιρικά (Todorova 1989, εικ. 2, Tschochadjiev/Bakamska 1990, σσ. 51 κ.εξ., πίν. 10-11) (πίν. 12,1-7).

KARANOVO I (ή KARANOVO Ια, ή Φάση BFN-A) (πίν. 13A)

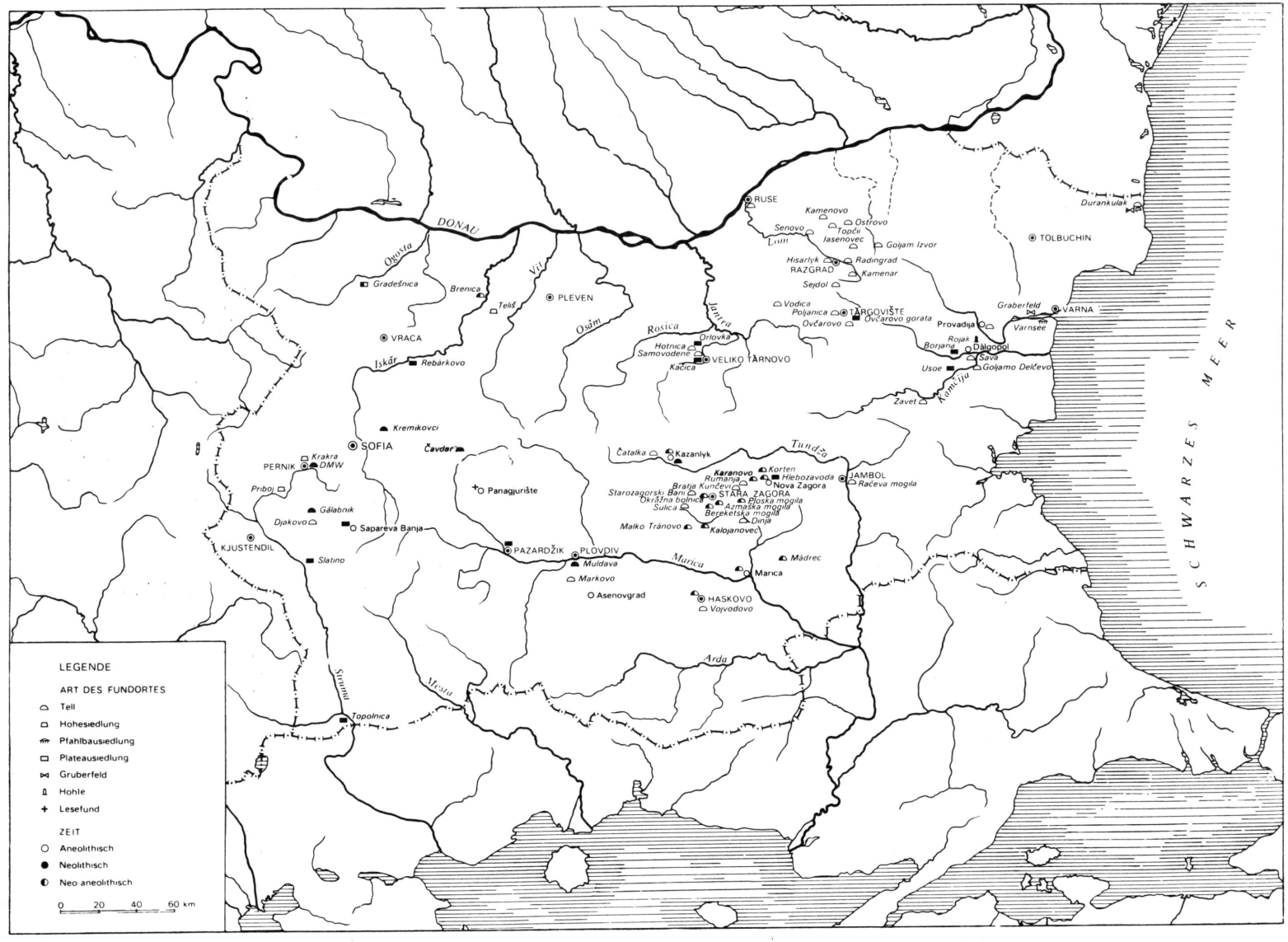
Για πρώτη φορά εμφανίζεται η γραπτή κεραμική με λευκόχρωμη διακόσμηση σε σκοτεινή (ερυθρή ή καστανή) επιφάνεια, παρόμοια με αυτή του πολιτισμού Starčevo (πίν. 13A,3.7). Στα αγγεία επαναλαμβάνονται τα σχήματα του ίδιου πολιτισμού, ημισφαιρικές φιάλες με ή χωρίς πόδι-βάση, βαθιά κωδωνόσχημα αγγεία γνωστά ως Tulpenbecher και χονδροειδή αγγεία με διακόσμηση από νυχιές (πίν. 13A,1-3.5.7). Υπάρχουν ακόμη τρίποδοι βωμίσκοι και ειδώλια τύπου Starčevo (πίν. 13A,4.6).

AZMAŠKA MOGILA (ή Φάση BFN-A/B) (πίν. 13B)

Δεν αντιπροσωπεύεται στο Καράνοβο, όπου μεταξύ των φάσεων I και II του Georgiev υπάρχει διακοπή κατοίκησης, η οποία αρχικά δεν είχε αναγνωριστεί. Έτσι οι πληροφορίες αντλούνται από τη γειτονική Azmaška Mogila, κοντά στη Stara Zagora, την οποία ανέσκαψε επίσης ο Georgiev (Georgiev 1962, σσ. 59 κ.εξ., ο ίδιος 1963, σσ. 157 κ.εξ.).

Η κεραμική είναι μονόχρωμη και γραπτή με λευκό σε σκοτεινό (πίν. 13B,2). Κατά την Todorova στη φάση αυτή εμφανίζονται για πρώτη φορά η κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση, η ξεστή κεραμική (Todorova 1989, σ. 15) και τα σπειροειδή διακοσμητικά θέματα. Αλλά και στη μονόχρωμη πρωτοεμφανίζονται η ανάγλυφη διακόσμηση (πίν. 13B,1) καθώς και η άριστη ποιοτικά κεραμική με λεπτές αυλακώσεις, συχνά σε σχήμα ψαροκόκαλου (Fischgrätenmuster), σε γκρίζα ή μελανόχρωμη, άριστα στιλβωμένη επιφάνεια.

Ιδιαίτερη αναφορά θα γίνει στην εξέλιξη που παρουσιάζει η Αρχαιότερη Νεολιθική στον άνω ρου του Στρυμόνα, καθώς θα πρέπει να υπάρχει άμεση σχέση με την πεδιάδα των Σερρών. Σειρά ανασκαφών κατά μήκος του ποταμού βόρεια από τα ελληνοβουλγαρικά

Εικ. 8. Βουλγαρία. Προϊστορικές θέσεις (Bulgarien 1981, σ. 14).

σύνορα δείχνουν πρώιμη κατοίκηση σε όλη την έκταση που διασχίζει ο ποταμός Στρυμόνας (π.χ., Perničeva/Kulov 1980). Η περίοδος αυτή εντοπίστηκε καλύτερα στις θέσεις Pernik, Priboj, Kovatchevo και Gălăbnik, οι οποίες παρουσιάζουν τις ίδιες φάσεις εξέλιξης (Tschochadziev 1983, σσ. 29 κ.εξ., ο ίδιος 1986, σσ. 41 κ.εξ., Pernitcheva 1990, σσ. 142 κ.εξ.). Οι διαφορές -παρά τις γενικές και χρήσιμες για το συγχρονισμό ομοιότητες- που διαπιστώθηκαν στο υλικό από τις γειτονικές περιοχές διαμορφώνουν κατά τους ανασκαφείς την ομάδα Galabnik (Galabnik-Gruppe) (Pavuk/ Tschochadziev 1984), η οποία όμως δεν περιλαμβάνει τη μονόχρωμη κεραμική. Η τελευταία ανήκει σε ιδιαίτερη, πρωιμότερη φάση.

ΦΑΣΗ ΜΟΝΟΧΡΩΜΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Εντοπίστηκε στη θέση Krainici, κοντά στο Kjustendil, στο βόρειο άκρο της κοιλάδας του Στρυμόνα (Tschochadjiev/Bakamska 1990, σσ. 51 κ.εξ.). Σ' αυτήν ανήκει η πρώτη φάση κατοίκησης (Horizont I) που εντοπίστηκε στην τομή 5. Η κεραμική είναι χονδροειδής και άριστης ποιότητας, συχνά με τοίχωμα πάχους 8-10 χιλιοστά και επιφάνεια μονόχρωμη, κυρίως καστανόχρωμη, σπάνια λειασμένη. Η διακόσμηση είναι σπάνια (νυχιές). Τα σχήματα των αγγείων, όπως και οι λαβές τους (διάτρητες ή μη μαστοειδείς αποφύσεις) δεν διαφέρουν από ανάλογες που εντοπίστηκαν σε σύγχρονες φάσεις άλλων οικισμών. Πρόκειται για φιάλες ημισφαιρικές και αγγεία κλειστά σφαιρικά με χαμηλή διακτυλιόσχημη ή επίπεδη βάση (Tschochadjiev/Bakamska 1990, σσ. 57 κ.εξ., πίν. 10-11). Ο εντοπισμός πρώιμης εγκατάστασης στον άνω ρου του ποταμού Στρυμόνα επιτρέπει την υπόθεση ότι ανάλογοι οικισμοί θα πρέπει να υπάρχουν και νοτιότερα, στην περιοχή της ανατολικής αλλά και της κεντρικής Μακεδονίας.

ΦΑΣΗ GĂLABNIK I (πίν. 14Α)

Από τις τέσσερις φάσεις κατοίκησης του ομώνυμου οικισμού, στην Αρχαιότερη Νεολιθική ανήκει με βεβαιότητα η παλαιότερη, που αντιστοιχεί στη φάση Karanovo I (ή BFN-A). Οι επιχώσεις της διαπιστώθηκαν σε πάχος 1,40 μ., χωρίς όμως η ανασκαφή να φθάσει ώς το παρθένο έδαφος. Αιτία στάθηκε η στάθμη του νερού, που βρίσκεται στην περιοχή στα 4 μ. περίπου και δεν επέτρεψε τη συνέχιση της έρευνας.

Το κύριο γνώρισμα της φάσης είναι η παρουσία τής γραπτής λευκό σε ερυθρό κεραμικής (πίν. 14Α,1.3.5.7). Η διακόσμηση γίνεται κυρίως με κυματοειδείς σπείρες που αναπτύσσονται οριζόντια στην επιφάνεια του αγγείου και συμπληρώνονται με τρίγωνα. Ο εσωτερικός χώρος των τριγώνων και των σπειρών καλύπτεται είτε με λευκό χρώμα είτε με δικτυωτό (πίν. 14Α,1.3.5.7). Συχνά κάτω από το χείλος αναπτύσσεται σειρά λευκών στιγμών (Pavuk/ Tschochadziev 1984, εικ. 7,2.8).

Η μονόχρωμη κεραμική έχει γκρίζα, μελανή, ανοικτή ή σκοτεινή καφέ, λειασμένη επιφάνεια. Η μοναδική διακόσμησή της είναι οι λεπτές ραβδώσεις σε διάταξη ψαροκόκαλου (Fischgrätenmuster). Ιδιαίτερη κατηγορία, κατά τους ανασκαφείς, αποτελεί η μονόχρωμη με σκούρα καστανή λειασμένη επιφάνεια.

Χαρακτηριστικό τόσο της γραπτής όσο και μέρους της μονόχρωμης κεραμικής είναι το λεπτό τοίχωμα των αγγείων που κυμαίνται στα 5 χιλ.

Η χονδροειδής κεραμική φέρει συνήθως διακόσμηση Barbotin, Impresso και ανάγλυφη.

Το κύριο σχήμα στα αγγεία, ιδιαίτερα της γραπτής κεραμικής, είναι η αμφικωνική φιάλη με αποκλίνον χείλος και με επίπεδη ή υψηλή κυλινδρική βάση (Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 5,4-6, εικ. 8, και 9,1-2) (πίν. 14Α,2.6). Ακόμη υπάρχουν φιάλες με σιγμοειδές τοίχωμα και αγγεία χονδροειδή, σφαιρικά, με ή χωρίς λαιμό. Στη φάση αυτή εντοπίστηκαν τρίπλευρες και τετράπλευρες λυχνίες (Postamente) (πίν. 14Α,4) και πήλινες σφραγίδες (Pinthaderas) (Pavuk/ Tschochadziev 1984, εικ. 14,1-2, και 19,1).

ΦΑΣΗ GĂLĂBNIK II (πίν. 14Β)

Η φάση αυτή, που διαδέχεται την προηγούμενη, αντιπροσωπεύεται σε επιχώσεις πάχους

0,5 μ. περίπου και χαρακτηρίζεται από την παρουσία γραπτής ερυθρό σε ερυθρό κεραμικής (πίν. 14Β,1-3), η οποία πρωτοεμφανίζεται δίπλα σ' αυτήν με λευκόχρωμη διακόσμηση. Θα πρέπει να θεωρείται σύγχρονη της τρίτης φάσης (Azmaška Mogila ή BFN-A/B) της λοιπής Βουλγαρίας.

Ένα άλλο σημείο άξιο συζήτησης, το οποίο όμως ξεπερνά τα όρια του έργου αυτού, είναι η παρουσία της πολύχρωμης κεραμικής που εντοπίστηκε στη φάση Καράνοβο Ι (Nikolov 1989). Πιθανότατα θα πρέπει να μελετηθεί σε συσχετισμό όχι μόνο με την κεραμική από την Ανατολία αλλά και με την αντίστοιχη κεραμική από την Αλβανία.

Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΙΓΑΙΑΚΗ ΘΡΑΚΗ

Οικισμοί της Αρχαιότερης Νεολιθικής από την περιοχή της Αιγαικής Θράκης, η οποία περικλείεται από τον ποταμό Νέστο, την οροσειρά της Ροδόπης, τον ποταμό Έβρο και το Θρακικό πέλαγος, δεν έχουν ακόμη εντοπισθεί. Η παρουσία όμως οικισμών της Αρχαιότερης Νεολιθικής (φάση Καράνοβο Ι) στον ορεινό όγκο της Ροδόπης, πέρα από τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, στον άνω ρου του ποταμού Νέστου (Nikolov 1989, πιν.3), στην πεδιάδα των Σερρών αλλά και βορειότερα, στη μεγάλη πεδιάδα του ποταμού Έβρου (Μαρίτσα), δείχνει ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί η κατοίκηση της Αιγαιακής Θράκης ήδη από την περίοδο αυτή. Τα αίτια που δεν επιτρέπουν τον εντοπισμό πρωιμότατων εγκαταστάσεων στην περιοχή είναι τα ίδια με εκείνα που προκαλούν παρόμοιο φαινόμενο στη Μακεδονία και θα αναπτυχθούν διεξοδικά σε επόμενο κεφάλαιο (βλ. σ. 67).

2. Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Μετά τη σύντομη αναφορά στα πολυάριθμα και ποικίλα ευρήματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τις γειτονικές περιοχές, εύλογα θα περίμενε κανείς την παράθεση στο παρόν κεφάλαιο ανάλογων τεχνουργημάτων και από τη Μακεδονία. Όμως κάτι τέτοιο δεν το επιτρέπει ακόμη η έρευνα, καθώς πολλές πτυχές της Προϊστορίας στην περιοχή παραμένουν ακόμη σκοτεινές. Για παράδειγμα, δεν έχει αποσαφηνισθεί αν η Μακεδονία είχε κατοικηθεί κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική ήδη από την αρχή ή κατά τη διάρκειά της. Η απουσία πλήρως δημοσιευμένου υλικού από τις ανασκαφές προκαλεί πρόσθετες δυσκολίες. Παρ' όλα αυτά, θα καταβληθεί προσπάθεια να αποδοθεί η αποσπασματική έστω εικόνα της περιόδου στην περιοχή, με σκοπό κυρίως να εντοπιστούν και να προβληθούν τα κενά της έρευνας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η παρουσίαση του υλικού θα γίνει κατά γεωγραφικές ενότητες, καθώς εκτιμάται ότι η μορφολογία του εδάφους ασκούσε κατά τους προϊστορικούς χρόνους ισχυρή επίδραση στην επιλογή του χώρου εγκατάστασης των αγροτικών ομάδων και βέβαια ακόμη ισχυρότερη κατά την αρχή της Νεολιθικής Εποχής. Σε προηγούμενη εργασία αναζητήθηκαν τα όρια των τριών γεωφυσικών τμημάτων της Μακεδονίας σε όλη τη διάρκεια της Προϊστορίας, με βάση τη διαφοροποίηση στην πολιτισμική εξέλιξή τους (Aslanis 1986). Τα όρια αυτά δεν ταυτίζονται απαραίτητα με τα σύγχρονα διοικητικά. Αναλυτικά περιγράφηκαν στο κεφάλαιο το σχετικό με τη μορφολογία του εδάφους (σσ. 21 κ.εξ.). Εδώ απλώς επαναλαμβάνονται σύντομα (εικ. 1): Η δυτική Μακεδονία ορίζεται από τη Θεσσαλία στα νότια, την Ήπειρο και την Αλβανία στα δυτικά, τη Νότια Γιουγκοσλαβία στα βόρεια, τον ποταμό Αξιό και το Θερμαϊκό κόλπο στα ανατολικά. Η κεντρική περιβάλλεται από τον ποταμό Αξιό στα δυτικά, τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα στα βόρεια και τον ποταμό Στρυμόνα στα ανατολικά. Στα νότια βρέχεται από το Θερμαϊκό Κόλπο και το Βόρειο Αιγαίο. Η ανατολική Μακεδονία περικλείεται από τον ποταμό Στρυμόνα στα δυτικά, τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα στα βόρεια, τον ποταμό Νέστο στα ανατολικά και το Θρακικό πέλαγος στα νότια.

ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Οι θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής που εντοπίστηκαν στο μακεδονικό χώρο είναι ελάχιστες, συγκεντρώνονται στην ενδοχώρα και απουσιάζουν από τις παραλιακές περιοχές (εικ. 9). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την απουσία οικισμών των πρωιμότατων φάσεων της περιόδου, θα πρέπει ασφαλώς να συνδυαστεί με τις μεταγενέστερες μεταβολές του ανάγλυφου του εδάφους (άνοδος της θαλάσσιας στάθμης στα παράλια, νεότερες προσχώσεις στις πεδιάδες και κοιλάδες της ενδοχώρας). Κατά τον γράφοντα λοιπόν, είναι πολύ πιθανόν οικισμοί να υπήρχαν στις πεδινές και παραλιακές περιοχές της Μακεδονίας (και της Αιγαιακής Θράκης) ήδη από την αρχή της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι εκείνη την περίοδο η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν περίπου 30-35 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή, με αποτέλεσμα η πεδινή έκταση στα παραλιακά μέρη να ήταν πολύ μεγαλύτερη (βλ. σσ. 25 κ.εξ.). Αλλά και οι πεδιάδες και οι κοιλάδες της ενδοχώρας δεν είχαν καλυφθεί ακόμη από τα μεταγενέστερα παχιά στρώματα προσχώσεων και η επιφάνειά τους βρισκόταν χαμηλότερα -άγνωστο ακόμη πόσο- από τη σημερινή. Υποστηρίζεται λοιπόν εδώ ότι οι παλαιότερες νεολιθικές εγκαταστάσεις βρίσκονται σήμερα (α) στα παράλια μέρη κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, ως το ισοβαθές των 30 μ. περίπου, και (β) στα πεδινά και στις κοιλάδες τής ενδοχώρας κάτω από μεταγενέστερες προσχώσεις. Σαφές παράδειγμα ενός τέτοιου φαινομένου αποτελεί ο οικισμός του Αγίου Πέτρου στο νησί Κυρά-Παναγιά των βόρειων Σποράδων, ο οποίος σώζεται μόνο στο ανώτερο τμήμα του, καθώς το υπόλοιπο καλύπτεται πλέον από τη θάλασσα (Θεοχάρης 1970, σσ. 271 κ.εξ., Efstratiou 1985). Ανάλογη είναι και η θέση του οικισμού Λαφρούδα στην Ξάνθη, ο οποίος έχει διαβρωθεί από τη γειτονική λίμνοθάλασσα (Ρωμιοπούλου 1965, σ. 461, πίν. 565,β). Σημειώνεται ότι, με αφορμή τον οικισμό του Αγίου Πέτρου, και ο Θεοχάρης, χωρίς μάλιστα να έχει την αναγκαία συνδρομή από σχετικές γεωλογικές έρευνες, είχε ήδη αναφερθεί στην πιθανότητα, νεολιθικοί οικισμοί να βρίσκονται σήμερα κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας (Θεοχάρης 1970, σ. 276)

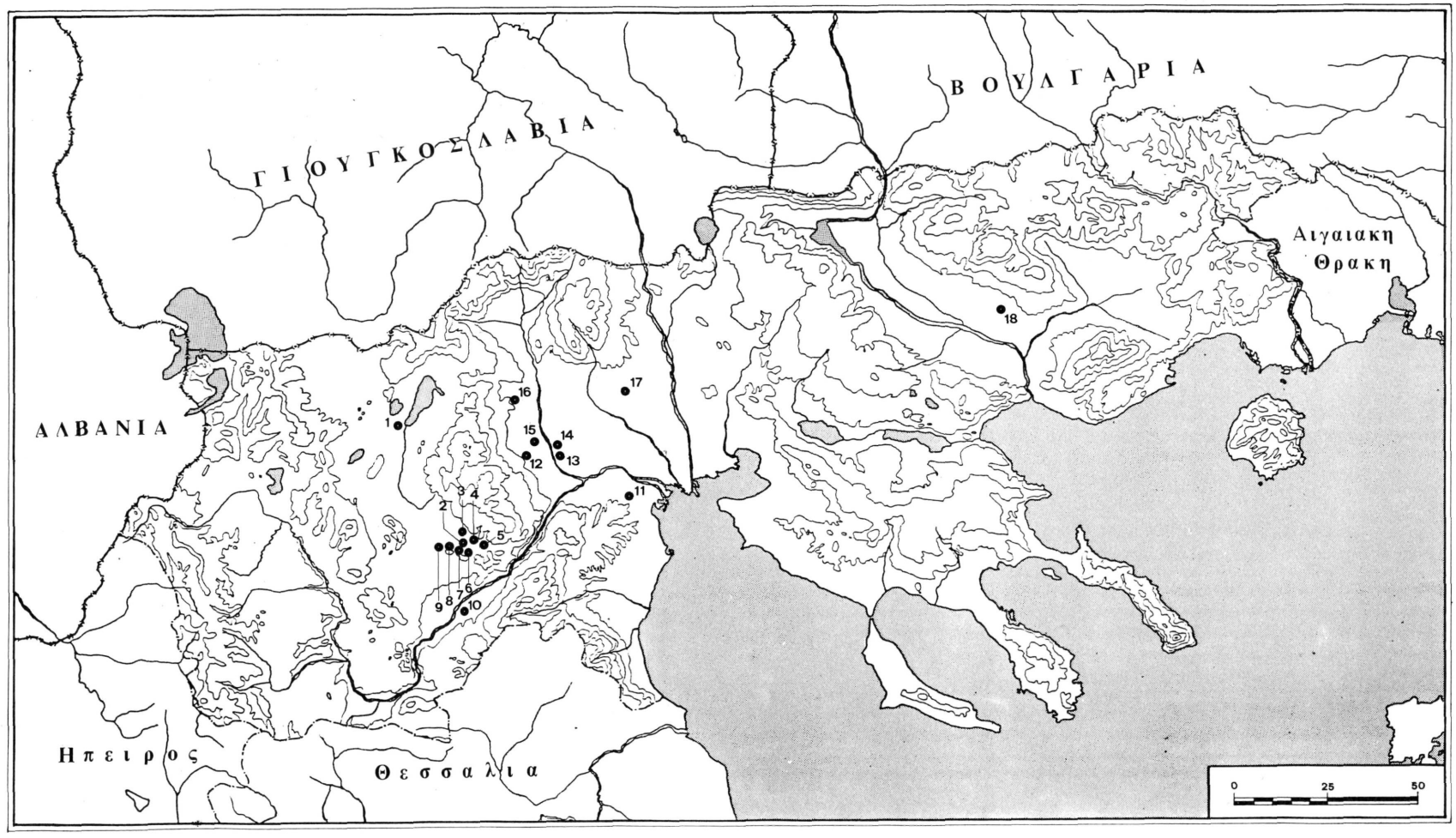
Είναι βέβαια ευνόητο ότι η παραπάνω άποψη χρειάζεται να επιβεβαιωθεί και από την έρευνα. Προς το παρόν αποτελεί μια υποθετική ερμηνεία όχι μόνο για την απουσία των οικισμών, η οποία αλλωστε θα μπορούσε να οφείλεται και σε ελλιπή επιφανειακή έρευνα, αλλά κυρίως για την απουσία πρωιμότατων νεολιθικών εγκαταστάσεων από περιοχές, οι οποίες προσέφεραν ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης από την ορεινή ενδοχώρα.

Δυτική Μακεδονία

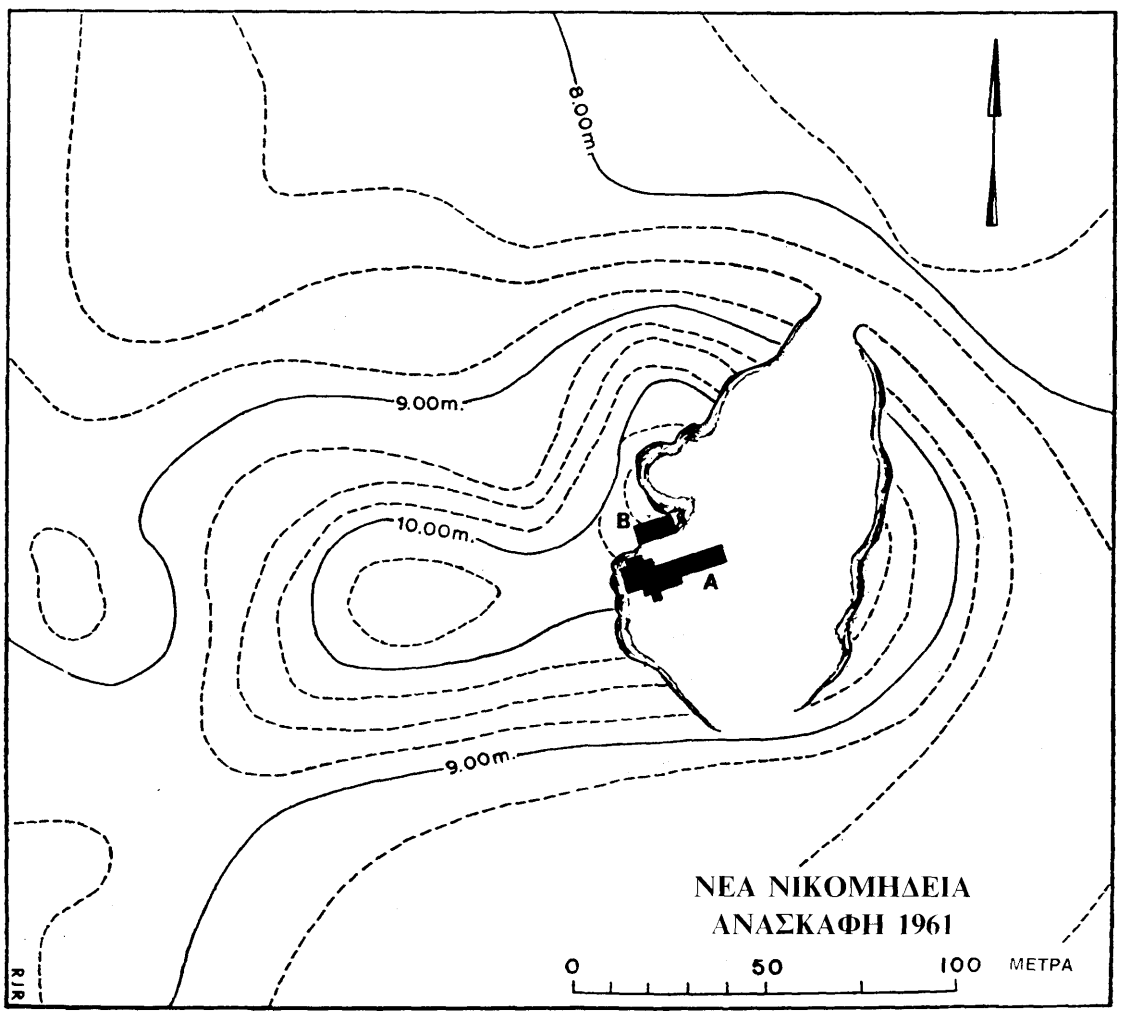
Οι ελάχιστες γνωστές θέσεις της περιόδου συγκεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά σ' αυτή την περιοχή. Οι περισσότερες βρίσκονται στα οροπέδια και ελάχιστες στην υπερυψωμένη ζώνη στις υπώρειες των βουνών, και ίσως δύο στην πεδινή παραλία. Η έκταση της τελευταίας παραμένει άγνωστη, αλλά σίγουρα δεν περιελάμβανε τη σημερινή προσχωσιγενή πεδιάδα των Γιαννιτσών, που είναι έργο των τριών ποταμών που εκβάλλουν στην περιοχή.

Οι γνωστές θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη δυτική Μακεδονία είναι οι ακόλουθες (French 1970, σσ. 5 κ.εξ., Γραμμένος 1991, σσ. 140 κ.εξ., Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 391 κ.εξ., Χρυσοστόμου 1990, σσ. 209 κ.εξ.) (εικ. 9,1-17):

1. Βεγόρα
2. Κεραμίδια Ακρινής
3. Τούμπα Ακρινής
4. Τούμπα Αγ.Δημητρίου
5. Τούμπα Τετραλόφου
6. Μεγάλη τούμπα Αγ.Δημητρίου-Κοιλάδας

Εικ. 9. Μακεδονία. Οικισμοί της Αρχαιότερης Νεολιθικής (έρευνα έως το 1991).

Εικ. 10. Νέα Νικομήδεια. Τοπογραφικό σχέδιο του προϊστορικού οικισμού (Rodden 1962, εικ. 1).

7. Μεγάλο Νησί Γαλανής
8. Μικρό Νησί Ακρινής
9. Τούμπα Δρεπάνου ή Δρέπανον Ι
10. Σέρβια
11. Παλιάμπελα
12. Τρίλοφος
13. Ν.Νικομήδεια ΙΙ
14. Ν.Νικομήδεια Ι
15. Άγ.Γεώργιος
16. Ριζάρι
17. Γιαννιτσά Β

Οι θέσεις Κεραμίδια Ακρινής και Τούμπα Τετραλόφου αποδόθηκαν στην περίοδο αυτή με βάση την παρουσία κεραμικής με ροζ επίχρισμα.

Με δεδομένο ότι οι περισσότερες θέσεις που αναφέρονται είναι γνωστές ήδη από την αρχή της δεκαετίας του '70, θα πρέπει με τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων από τις επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Κίτρινης Λίμνης και της Φλώρινας να αναμένεται μεγάλος αριθμός νέων εντοπισμένων θέσεων τόσο της Αρχαιότερης Νεολιθικής όσο και των άλλων περιόδων (Φωτιάδης 1987, σσ. 51 κ.εξ., ο ίδιος 1988, σσ. 41 κ.εξ., Τρανταλίδου (υπό έκδ.).

Ο οικισμός της Νέας Νικομήδειας και εντελώς πρόσφατα των Γιαννιτσών Β είναι οι μοναδικοί που αποκαλύφθηκαν τόσο κοντά στην πεδινή, παραλιακή τότε, περιοχή. Καθώς οι ανασκαφικές εργασίες στον οικισμό των Γιαννιτσών Β βρίσκονται ακόμη στο αρχικό τους στάδιο (Χρυσοστόμου 1992, σσ. 119 κ.εξ.), δεν θα γίνει εδώ ιδιαίτερη αναφορά. Ο οικισμός της Νέας Νικομήδειας απλώνεται σε έκταση 220Χ110 μ. περίπου πάνω σε ελαφρό έξαρμα του εδάφους (εικ. 10), 8-9 μ. πάνω από τη σημερινή επιφάνεια της θάλασσας, και ανασκάφηκε το 1961 σε δύο τομές Α και Β με διαστάσεις 20Χ4 μ. και 10Χ5 μ. αντίστοιχα από τον R.J.Rodden (Rodden 1962, ο ίδιος 1964α, ο ίδιος 1964b, ο ίδιος 1965). Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει γίνει ακόμη η τελική δημοσίευση του ανασκαφικού υλικού.

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για το μέγεθος των οικισμών κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική. Στη Νέα Νικομήδεια και στα Παλιάμπελα Πιερίας καλύπτουν έκταση περίπου 24.000 και 90.000 τ.μ. αντίστοιχα, δίνοντας την εντύπωση μεγάλων και ίσως πυκνοκατοικημένων εγκαταστάσεων. Το φαινόμενο αυτό θα σχολιαστεί διεξοδικά στο τέταρτο μέρος, στη σύνθεση των δεδομένων, και ιδιαίτερα στο κεφάλαιο για το μέγεθος των οικισμών (βλ. σσ. 233 κ.εξ.).

Κεντρική Μακεδονία

Δεν είναι γνωστές ακόμη θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής από αυτή την περιοχή. Ως αίτια της απουσίας τους θα πρέπει να θεωρηθούν τα ίδια με αυτά που αναφέρθηκαν για τη δυτική Μακεδονία. Οι περιοχές που υπέστησαν τις μεγαλύτερες γεωμορφολογικές μεταβολές είναι, εκτός από τα παράλια, οι κοιλάδες των ποταμών Βασιλικιώτικου και Γαλλικού και η περιοχή των λιμνών Βόλβης και Κορώνειας. Οι επιφανειακές έρευνες που διεξάγονται στην ενδοχώρα, και ιδιαίτερα στην περιοχή κοντά στις λίμνες που αναφέρθηκαν, αναμένεται να συμβάλουν στην αύξηση του αριθμού των νεολιθικών θέσεων της κεντρικής Μακεδονίας (Κωτσάκης/Ανδρέου (υπό έκδ.), Κωτσάκης 1990, σσ. 175 κ.εξ.), χωρίς να αποκλείεται και εντοπισμός εγκαταστάσεων της Αρχαιότερης Νεολιθικής.

Ανατολική Μακεδονία

Και στην περιοχή αυτή παρατηρείται παντελής σχεδόν απουσία οικισμών της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Η επιφανειακή έρευνα που επεχείρησε ο Μ. Φωτιάδης σε τμήμα της λεκάνης των Σερρών έφερε στο φως οικισμό της περιόδου στην Τούμπα Σερρών (Φωτιάδης 1980, σσ. 20 κ.εξ.) (εικ. 9.18). Σύμφωνα με υπολογισμούς του ιδίου, ο οικισμός, που βρίσκεται πάνω σε ομαλό ύψωμα, θα πρέπει να καλύπτει έκταση 60.000 τ.μ. περίπου. Ο εντοπισμός του ενισχύει την άποψη ότι η περιοχή αυτή θα πρέπει να είχε κατοικηθεί ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική, καθώς είναι αδύνατο νεολιθικός πληθυσμός να είχε εισχωρήσει στον άνω ρου του Στρυμόνα (βλ. σ. 65) και η λεκάνη των Σερρών, που ήταν προσφορότερη για καλλιέργεια, να παρέμεινε ακατοίκητη. Η απουσία περισσότερων οικισμών της Αρχαιότερης Νεολιθικής από την παραπάνω περιοχή καθώς και η παντελής απουσία τους από τη λεκάνη της Δράμας θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στις προσχώσεις που προκλήθηκαν από τη ισχυρή διάβρωση των γύρω ορεινών όγκων και οι οποίες κάλυψαν σε μεγάλη έκταση την παλαιά επιφάνεια των πεδιάδων (βλ. Fotiadis 1985, σσ. 140 κ.εξ., εικ. IV.1.a-b, Sitagroi 1986, σσ. 25 κ.εξ.).

Η ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγή, θα παρουσιάζεται η στρωματογραφία εκείνων των οικισμών, στους οποίους όχι μόνο αντιπροσωπεύεται κάθε περιόδος σ' όλη τη διάρκειά της αλλά και η μετάβαση στην επόμενη περίοδο. Η πρόθεση αυτή όμως συχνά βρίσκεται σε διάσταση με τη στάθμη της έρευνας και συχνά, όπως θα διαπιστώσουμε, θεωρείται ευτύχημα η παρουσία έστω και μιας μόνον ανασκαμμένης θέσης.

Δυτική Μακεδονία

Στην περιοχή αυτή βρίσκονται οι μοναδικές ανασκαμμένες θέσεις της περιόδου. Πρόκειται για τη Νέα Νικομήδεια, τα Σέρβια και πρόσφατα τη θέση Γιαννιτσά Β.

Στη Νέα Νικομήδεια οι επιχώσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής έχουν πάχος 1,30 μ. περίπου και αρχίζουν αμέσως πάνω από το φυσικό έδαφος (εικ. 11). Κατά τον ανασκαφέα, αντιπροσωπεύουν ένα και μοναδικό στρώμα κατοίκησης και σφραγίζονται από λεπτό στρώμα Humus, που δηλώνει την εγκατάλειψη του οικισμού για αρκετό διάστημα (Rodden 1962, σ. 271, εικ. 4). Η θέση επανακατοικείται κατά τη Νεότερη Νεολιθική.

Ο οικισμός των Σερβίων ανασκάφηκε για πρώτη φορά από τον Heurtley το 1931. Κατά τον ανασκαφέα, ο παλαιότερος οικισμός ιδρύθηκε κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική, το υλικό όμως που αποδίδει στην περίοδο αυτή είναι σαφώς της Μέσης Νεολιθικής. Ο αναχρονισμός θεωρείται ευνόητος, γιατί αντικατοπτρίζει την έρευνα της εποχής εκείνης. Στη νεότερη όμως ανασκαφή, που έγινε από το 1971 έως το 1973, εντοπίστηκε εγκατάσταση της Αρχαιότερης Νεολιθικής στον τομέα V, σε απόσταση 500 μ. περίπου ανατολικά από τον κύριο ανασκαφικό χώρο (Ridley/Wardle 1979, εικ. 1,c). Οι επιχώσεις έχουν πάχος μόνον 0,20-0,50 μ. και αρχίζουν αμέσως πάνω από φυσικό έδαφος. Το ανώτερο μέρος τους, 0,20 μ. περίπου, έχει διαταραχθεί από την άροση (Ridley/Wardle 1979, σσ. 185 κ.εξ.).

Ο πλέον πρόσφατα ανασκαμμένος οικισμός Γιαννιτσά Β κατοικήθηκε κατά τις ίδιες χρονικές περιόδους (Αρχαιότερη και Νεότερη Νεολιθική), όπως και η Νέα Νικομήδεια (Χρυσοστόμου 1992, σσ. 119 κ.εξ.).

Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία

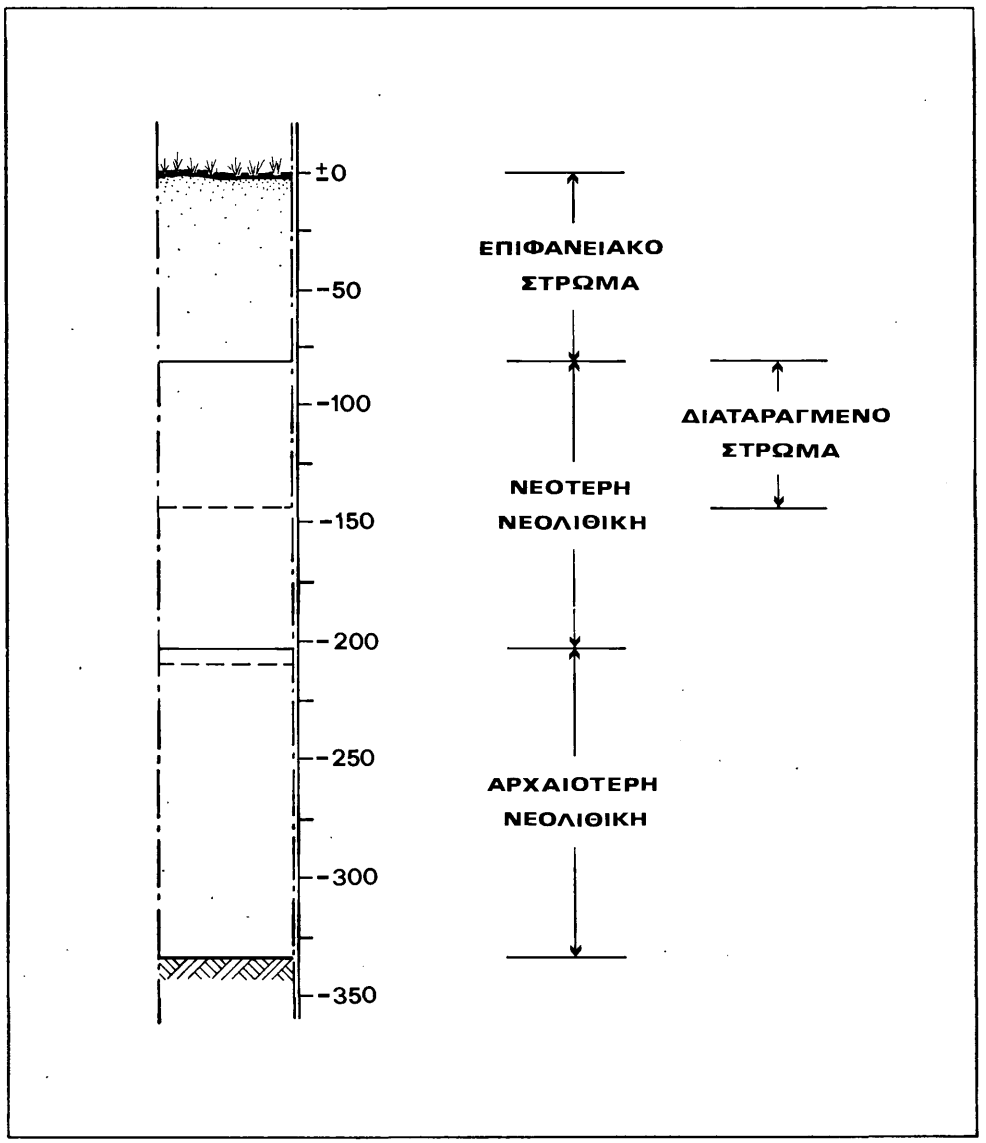
Δεν υπάρχει στρωματογραφία οικισμών της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τις περιοχές αυτές, καθώς είτε δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη θέσεις της περιόδου (κεντρική Μακεδονία) είτε δεν έχουν ανασκαφεί (ανατολική Μακεδονία).

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Αρχαιότερης Νεολιθικής είναι ελάχιστα, ακολουθώντας τη γενικότερη απουσία ανασκαφικού υλικού από την περιοχή της Μακεδονίας. Οι πληροφορίες μας για την αρχιτεκτονική της περιόδου προέρχονται από τη Νέα Νικομήδεια και τα Σέρβια.

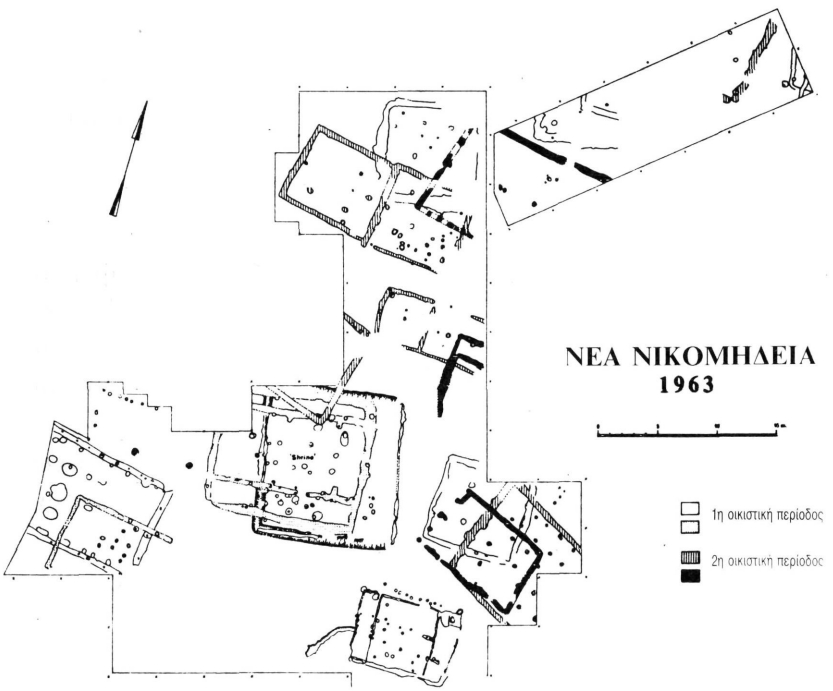
Δυτική Μακεδονία

Στην περιοχή αυτή βρίσκονται οι θέσεις που παρέχουν το μοναδικό ανασκαφικό υλικό για την Αρχαιότερη Νεολιθική. Στη Νέα Νικομήδεια, όπου η έκταση του οικισμού, κατά τον ανασκαφέα, θα πρέπει να έφθανε τα 24.000 τ.μ. περίπου, εντοπίστηκαν, όπως ήδη

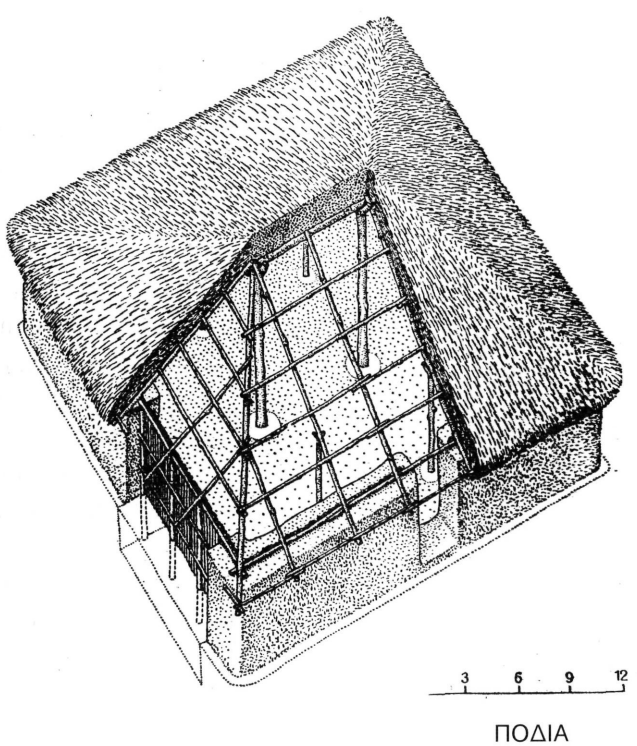

Εικ. 11. Νέα Νικομήδεια. Σχηματική παρουσίαση της στρωματογραφίας του οικισμού (Rodden 1962, εικ. 4).

αναφέρθηκε, δύο στρώματα κατοίκησης, τα οποία χωρίζονται μεταξύ τους από λεπτό στρώμα εγκατάλειψης (Humus). Οι οικίες είναι ανεξάρτητες, έχουν τετράπλευρη ή επιμήκη κάτοψη (περίπου 8Χ8 μ.) και συνήθως ενιαίο εσωτερικό χώρο (εικ. 12). Σε μία περίπτωση χωρίζεται σε δύο δωμάτια, από τα οποία το μικρότερο περιέχει εστία και αποθηκευτικό χώρο (Rodden 1965, σ. 85). Μια τέτοια διαίρεση του εσωτερικού χώρου, ίσως όχι συνήθης, δεν είναι άγνωστη και σε άλλες περιοχές (π.χ. Βουλγαρία· βλ. Nikolov 1990, σσ. 77 κ.εξ., εικ. 1-2). Στον ίδιο οικισμό (της Αρχαιότερης Νεολιθικής) ανήκει το τριμερές κτίσμα που αποκαλύφθηκε στο κέντρο περίπου του οικισμού. Καταλαμβάνει έκταση περίπου 25 τ.μ. και χωρίζεται σε τρία μέρη με δύο σειρές ισχυρών πασσάλων (Rodden 1965, σ. 85) (εικ. 12). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ειδώλια, αγγεία και μικροαντικείμενα, τα οποία οδήγησαν τον ανασκαφέα στην υπόθεση ότι πρόκειται για κτίσμα με ιδιαίτερη χρήση, ίσως ιερό.

Εικ. 12. Νέα Νικομήδεια. Κάτοψη του ανασκαμμένου χώρου (Rodden 1964b, εικ. 2).

Εικ. 13. Νέα Νικομήδεια. Αναπαράσταση οικίας της Αρχαιότερης Νεολιθικής (Rodden 1965, σ. 87).

Η κατασκευή των οικιών γίνεται με τεχνική, η οποία παραμένει, όπως θα δούμε, αναλλοίωτη και στις επόμενες περιόδους της Νεολιθικής. Τα κύρια υλικά δομής είναι το ξύλο και ο πηλός (εικ. 13). Όρυγμα βάθους 0,90 και πλάτους 0,40 μ. περίπου καθορίζει το σχήμα του κτίσματος. Μέσα σ' αυτό τοποθετούνται ξύλινοι πάσσαλοι σε απόσταση 1 μ. περίπου μεταξύ τους και το όρυγμα γεμίζει με πηλό. Ο χώρος ανάμεσα στους πασσάλους φράσσεται με σειρά λεπτών κλαδιών που αρχίζουν από την επιφάνεια του εδάφους. Η όλη κατασκευή καλύπτεται στην εσωτερική πλευρά της με παχύ στρώμα πηλού ανακατεμένου με άχυρα και στην εξωτερική με ανοιχτόχρωμο πηλό. Οι πληροφορίες για το σχήμα και τον τρόπο κατασκευής της στέγης είναι περιορισμένες. Ο ανασκαφέας υποθέτει την ύπαρξη τετρακλινούς ή αμφικλινούς στέγης.

Στα Σέρβια επιχώσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής επισημάνθηκαν στον τομέα V. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα περιορίζονται στην παρουσία μερικών οπών πασσάλων στο νότιο τμήμα του τομέα που δείχνει την πιθανή ανάπτυξη του οικισμού προς την κατεύθυνση αυτή, όπου όμως δεν προχώρησε η ανασκαφή. Από την παλαιότερη ανασκαφή του Heurtley στα Σέρβια δεν υπάρχουν πληροφορίες για την περίοδο αυτή. Τα ευρήματα που αποδίδονταν από τον ανασκαφέα στην Αρχαιότερη ανήκουν, σύμφωνα με τη νεότερη στάθμη της έρευνας, στη Μέση Νεολιθική.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν έχουμε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από άλλες θέσεις της δυτικής Μακεδονίας. Η μνεία τους σε επόμενα κεφάλαια αφορά επιφανειακά κινητά ευρήματα.

Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία

Δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικές με την αρχιτεκτονική από τις παραπάνω περιοχές, καθώς δεν έχουν εντοπισθεί ακόμη θέσεις εγκατάστασης της περιόδου αυτής. Η θέση στην Τούμπα Σερρών είναι γνωστή μόνο από επιφανειακά ευρήματα.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η κεραμική είναι γνωστή στη Μακεδονία ήδη από τις πρωιμότερες φάσεις της Νεολιθικής Εποχής, και μάλιστα ποιοτικά καλή, με προσεγμένο ψήσιμο, σχεδόν καθαρό πηλό και φροντισμένα επεξεργασμένη επιφάνεια.

Ως προς την ποιότητα διακρίνονται δύο κατηγορίες: η κεραμική καλής ποιότητας και η χονδροειδής κεραμική. Ο κύριος όμως διαχωρισμός που ακολουθείται γίνεται με βάση την παρουσία ή μη της διακόσμησης στην επιφάνεια. Σύμφωνα μ' αυτόν, η κεραμική διακρίνεται σε μονόχρωμη και διακοσμημένη. Η τελευταία, ανάλογα με την τεχνική, χαρακτηρίζεται ως κεραμική με γραπτή, ανάγλυφη ή εγχάρακτη διακόσμηση. Πρέπει ίσως και πάλι να σημειωθεί ότι ένας τέτοιος διαχωρισμός είναι αυθαίρετος και αποσκοπεί κυρίως στο να γίνει δυνατός ο εντοπισμός χαρακτηριστικών, τα οποία θα προσδιορίσουν την εξέλιξη της κεραμικής στις διάφορες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου κατά τη διάρκεια της εποχής αυτής.

Οι θέσεις που μας παρέχουν κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής, βρίσκονται, όπως είναι γνωστό στη δυτική Μακεδονία, ενώ στην ίδια περίοδο αποδίδεται και η κεραμική που συλλέχθηκε στη θέση Τούμπα Σερρών της ανατολικής Μακεδονίας.

Δυτική Μακεδονία

Η πληρέστερη παρουσίαση κεραμικής της περιόδου στην περιοχή έγινε από τον Rodden και αφορά το υλικό της Νέας Νικομήδειας (Rodden 1962, σσ. 267 κ.εξ.). Από τη δημοσί-

ευση αυτή, η οποία όμως δεν είναι η τελική, προέρχονται και οι περισσότερες πληροφορίες που παρουσίαζονται στο παρόν κεφάλαιο.

Μονόχρωμη κεραμική (πίν. 15Α)

Ανάλογα με τον χρωματισμό της επιφάνειας, διακρίνονται οι ακόλουθες κατηγορίες:

1. Κεραμική με ροζ επίχρισμα

Χαρακτηρίζει την κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας παρέχει ο Rodden, η επιφάνεια των αγγείων είναι συνήθως θαμπή. Η λείανση, αν υπάρχει, περιορίζεται σε μια ζώνη αμέσως κάτω από το χείλος ή στο άνω μέρος του σώματος του αγγείου. Στη Νέα Νικομήδεια η κατηγορία αυτή εμφανίζεται πολύ συχνά και αποτελεί περίπου το 48% του συνόλου της κεραμικής. Από τις θέσεις όπου έχει εντοπισθεί τέτοια κεραμική φαίνεται ότι εξαπλώνεται κυρίως στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, κατά μήκος του ποταμού Αλιάκμονα, και στην περιφέρεια της σημερινής πεδιάδας των Γιαννιτσών (French 1970, σσ. 5 κ.εξ.) (εικ. 14). Κεραμική με ροζ επίχρισμα χαρακτηρίζει και τη φάση Ια της πολιτισμικής ομάδας Anzabegovo-Vršnik που αποτελεί τη νοτιότερη έκφραση του πολιτισμού Starčevo των κεντρικών Βαλκανίων. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι χρήση ροζ χρώματος γίνεται και στη δεύτερη φάση Podgorie I της Αρχαιότερης Νεολιθικής της νότιας Αλβανίας, με τη διαφορά ότι εκεί χρησιμοποιείται για τη διακόσμηση και όχι για την κάλυψη της επιφάνειας.

2. Κεραμική με πορτοκαλόχρωμη έως ερυθρόχρωμη επιφάνεια

Θεωρείται παραλλαγή της προηγούμενης κατηγορίας. Τα χρώματα είναι φωτεινά και η επιφάνεια συνήθως λειασμένη. Στη Νέα Νικομήδεια η κατηγορία αυτή αποτελεί το 13% περίπου του συνόλου της κεραμικής.

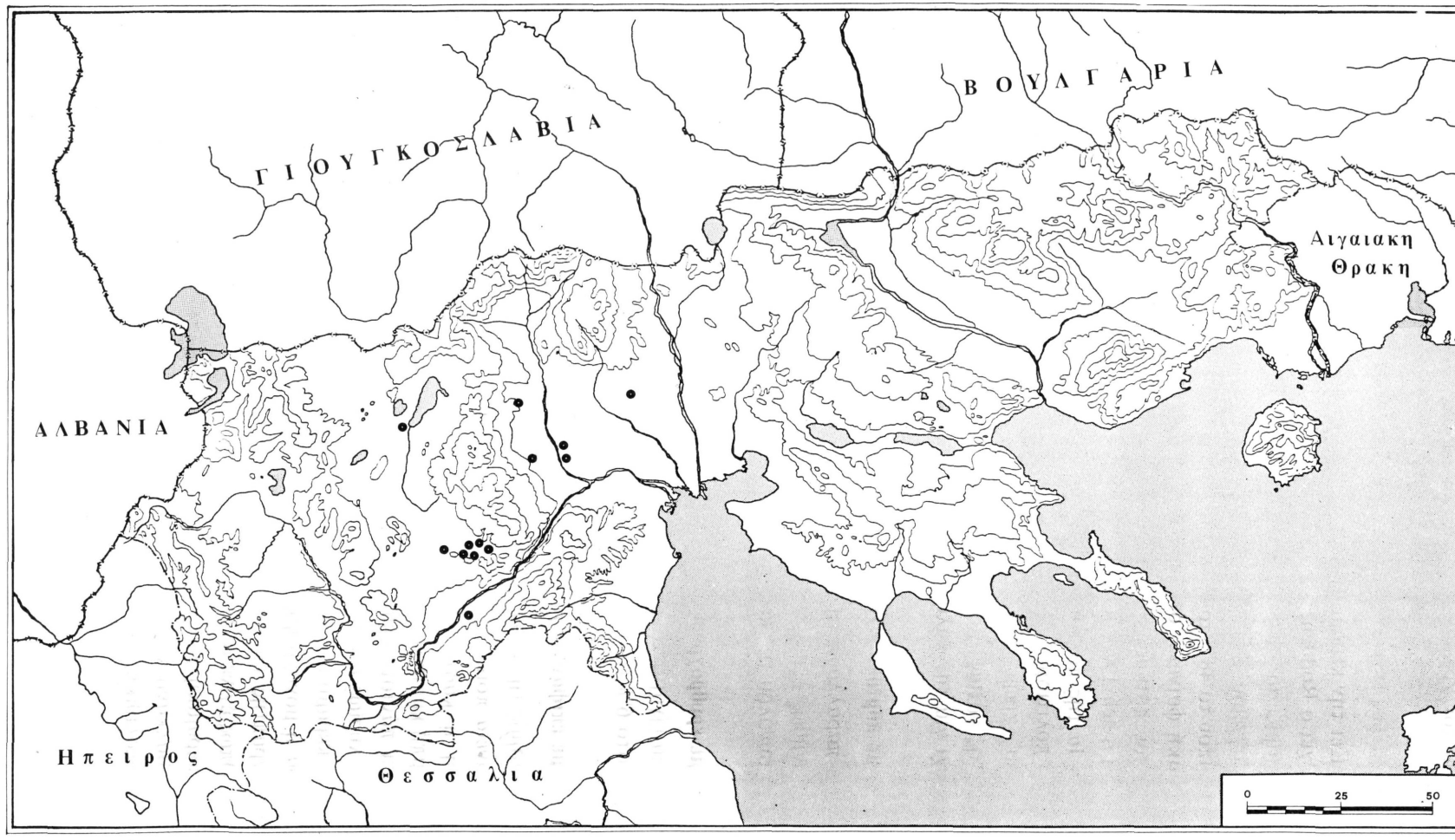
3. Κεραμική με ερυθρόχρωμη επιφάνεια

Η επιφάνεια είναι σπάνια λειασμένη. Δεν είναι τόσο συχνή στη Νέα Νικομήδεια, όπου φθάνει μόνο στο 6% της κεραμικής.

4. Κεραμική με επιφάνεια χωρίς επίχρισμα

Ο χρωματισμός της κεραμικής αυτής εξαρτάται από τη διάρκεια και τον τρόπο ψησίματος. Η επιφάνεια ποικίλλει από σκούρα καφέ ή γκρίζα (9%) έως καστανόχρωμη (1,5%), καστανέρυθρη ή καστανομέλανη (8%). Από τις ποικιλίες αυτές, η γκριζόχρωμη έχει επιφάνεια θαμπή και συναντάται σε κλειστά χονδροειδή αγγεία. Αντίθετα, η καστανόχρωμη κεραμική έχει πάντοτε λειασμένη επιφάνεια και τα αγγεία της έχουν λεπτά τοιχώματα. Μονόχρωμη, κυρίως ανοικτόχρωμη, κεραμική συναντάται επίσης στον οικισμό των Σερβίων, όπου η κεραμική με σκοτεινόχρωμη επιφάνεια είναι ελάχιστη.

Γενικότερα η μονόχρωμη κεραμική είναι πολύ συνήθης κατά την περίοδο αυτή, προϋπάρχει της γραπτής και συνεχίζει την παρουσία της σε όλες τις επόμενες φάσεις και περιόδους. Όπως έγινε σαφές από την περιγραφή της περιόδου στις γειτονικές περιοχές, η μονόχρωμη κεραμική χαρακτηρίζει την πρώιμη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην περιοχή της Βαλκανικής. Αντίθετα, στον ελλαδικό χώρο εντοπίστηκε ακόμη πρωιμότερη, η Ακεραμική Νεολιθική.

Εικ. 14. Αρχαιότερη Νεολιθική. Εξάπλωση της κεραμικής με ροζ επίχρισμα στη Μακεδονία.

Γραπτή κεραμική (πίν. 15Β και 16Α)

Συγκριτικά με τη μονόχρωμη κατέχει ελάχιστο ποσοστό, που στη Ν. Νικομήδεια δεν ξεπερνά το 1% περίπου. Ανάλογα με το χρώμα που χρησιμοποιείται για τη διακόσμηση και το χρωματισμό τής επιφάνειας διακρίνονται οι ακόλουθες κατηγορίες:

1. Κεραμική με ερυθρό χρώμα σε υποκίτρινη επιφάνεια (πίν. 15Β)

Η κατηγορία αυτή εμφανίζεται σε αγγεία ημισφαιρικά με δακτυλιόσχημη βάση, η επιφάνεια των οποίων καλύπτεται με θαμπό υποκίτρινο έως γκριζοκίτρινο επίχρισμα. Η διακόσμηση γίνεται με λεπτό ερυθρό έως καστανό χρώμα και περιορίζεται στην εξωτερική πλευρά του αγγείου. Η εσωτερική επιφάνεια καλύπτεται συχνά με το ίδιο ερυθρό χρώμα και σπάνια είναι διακοσμημένη (Rodden 1962, εικ. 10,23-24) (πίν. 15Β,1.4). Τα θέματα καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος της επιφάνειας και είναι συνεχόμενα, κρεμασμένα από το χείλος τρίγωνα (Rodden 1962, εικ. 10,P19.P22), τετράγωνα (Rodden 1962, εικ. 10,P20), συννεφόσχημα τρίγωνα (Rodden 1962, εικ. 10,P21) ή ελεύθερες παχιές ελικοειδείς γραμμές (Rodden 1962, εικ. 10,P30) (πίν. 15Β,2-7).

2. Κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε λευκή επιφάνεια

Παραλλαγή της προηγούμενης. Το λευκό επίχρισμα καλύπτει και το εσωτερικό του αγγείου. Η διακόσμηση γίνεται με ερυθρό χρώμα και τα θέματα, που καλύπτουν μεγάλο μέρος της πάντοτε στιλπνής επιφάνειας, είναι γεωμετρικά ή ζώνες που περιβάλλουν το χείλος του αγγείου (Rodden 1962, εικ. 10,P29). Η κατηγορία αυτή εμφανίζεται σε αγγεία ορισμένου σχήματος, τις ημισφαιρικές φιάλες με ελαφρά συγκλίνον τοίχωμα και αποκλίνον χείλος.

3. Κεραμική με λευκή διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (πίν. 16Α, 1-8)

Η χαρακτηριστική γραπτή κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής σ' ολόκληρο το βαλκανικό χώρο. Το ερυθρόχρωμο επίχρισμα καλύπτει την εξωτερική και την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου. Η λευκόχρωμη ή υποκίτρινη διακόσμηση περιορίζεται αποκλειστικά στην εξωτερική επιφάνεια. Τα θέματα, όπως τουλάχιστον συναντώνται στη Νέα Νικομήδεια, είναι γραμμικά, κυρίως κυματοειδείς γραμμές (Rodden 1962, εικ. 10,P31-32) (πίν. 16Α,1.6), ή γεωμετρικά (τρίγωνα), και καλύπτουν μεγάλο τμήμα της επιφάνειας (Rodden 1962, εικ. 10,P37) (πίν. 16Α,8). Αντίθετα, στην ανατολική Μακεδονία, στή θέση Τούμπα Σερρών, όπου επίσης έχει εντοπιστεί η κατηγορία αυτή, τα θέματα είναι μεν γεωμετρικά (τρίγωνα), όχι όμως γεμάτα με λευκό χρώμα αλλά διαγραμμισμένα (Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σ. 21, πίν. 20, δημοσιευμένος στα Ανθρωπολογικά 3, 1982, σ. 99) (πίν. 16Α,2-3). Γραπτή κεραμική με λευκό σε ερυθρό υπάρχει ακόμη στα Σέρβια (Ridley/Wardle 1979, πίν. 28b) και ίσως στο Ντικιλί Τας (1 όστρακο). Στις γειτονικές προς τη Μακεδονία περιοχές έχει επισημανθεί στη δεύτερη φάση της θεσσαλικής Αρχαιότερης Νεολιθικής (φάση Πρωτοσέσκλο), στην Αλβανία (φάση δεύτερη της ΑΝ) (Prendi 1976, σσ. 49 κ.εξ.), στη Γιουγκοσλαβία στη φάση ΙΙα του πολιτισμού Starčevo (αλλά και από τη φάση Ια της ομάδας Anzabegovo-Vršnik) και στη Βουλγαρία στις φάσεις Karanovo I και Gălăbnik I. Ο Γραμμένος αναφέρει ότι υπάρχουν διαφορές στον τρόπο διακόσμησης της κατηγορίας λευκό σε ερυθρό καθώς και στα σχήματα αγγείων μεταξύ των περιοχών ανατολικής Μακεδονίας -Βουλγαρίας από τη μιά και Αλβανίας-Νότιας Γιουγκοσλαβίας από την άλλη, χωρίς όμως και να τις προσδιορίζει (Γραμμένος 1991, σ. 52). Πιθανότατα θα πρέπει να αναζητηθούν στον τρόπο κατασκευής των διακοσμητικών θεμάτων: τα θέματα στη Βουλγαρία είναι γεωμετρικά (τρίγωνα, τετράγωνα, μαίανδροι, τεθλασμένες γραμμές) και έχουν σαφές περίγραμμα. Το ίδιο παρατηρείται και στα όστρακα από την Τούμπα Σερρών της ανατολικής Μακεδονίας. Αντίθετα τα θέματα από την περιοχή της Πελαγονίας είναι, όπως

αποκαλούνται, floral και οι γραμμές τους ασαφείς και ανισοπαχείς (Kitanoski et al. 1978, σ. 14,11.15). Διαφορά υπάρχει ακόμη και στον τρόπο απόδοσης του εσωτερικού χώρου των τριγώνων: στη Βουλγαρία και την ανατολική Μακεδονία γεμίζουν με δικτυωτές ή παράλληλες γραμμές, ενώ στη δυτική Μακεδονία είναι γεμάτα με λευκό χρώμα, όπως ακριβώς στη Θεσσαλία (π.χ., Θεοχάρης 1973, σ. 283, πίν. IV,1). Η διαφοροποίηση όμως αυτή είναι σχετική, καθώς τέτοια θέματα συναντώνται και στη δυτική Βουλγαρία (φάση Gălăbnik I) (Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 5,1α.2-3.8-9, 7,2.6.8).

4. Κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια

Η κατηγορία αυτή έχει εντοπιστεί στα Σέρβια όχι όμως και στη Νέα Νικομήδεια. Είναι γνωστή στη Θεσσαλία, όπου αποτελεί μία από τις κατηγορίες της γραπτής κεραμικής που εμφανίζονται στη δεύτερη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Η παρουσία της στον οικισμό των Σερβίων αντικατοπτρίζει ασφαλώς τις στενές σχέσεις του οικισμού με το θεσσαλικό χώρο ήδη από την πρώτη περίοδο της Νεολιθικής Εποχής.

5. Κεραμική με κηλιδωτή επιφάνεια (mottled ware, bundpolierte Keramik)

Αποτελεί ιδιαίτερη κατηγορία και τοποθετείται μεταξύ της γραπτής και της μονόχρωμης κεραμικής. Η κηλιδωτή επιφάνεια δημιουργείται από την ανομοιόμορφη επίδραση της φωτιάς κατά τη διάρκεια του ψησίματος. Η επιφάνεια των αγγείων είναι πάντοτε καλά στιλβωμένη. Τέτοια κεραμική εμφανίζεται για πρώτη φορά στις παλαιότερες επιχώσεις της τρίτης φάσης της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία (Magoulitsa Kultur).

Κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 16Α,9-12)

Η διακόσμηση προκαλείται από τα αποτυπώματα νυχιών ή δακτύλων και καλύπτει ολόκληρη τη θαμπή επιφάνεια των αγγείων (πίν. 16Α,9-12). Συχνά όμως υπάρχει μια ελεύθερη ζώνη κάτω από το χείλος (Rodden 1962, πίν. XL,6). Η κατηγορία αυτή συναντάται στη διεθνή βιβλιογραφία ως impresso Keramik. Είναι ιδιαίτερα κοινή στην περιοχή της Αλβανίας, κατά μήκος των παραλίων της Αδριατικής, και γενικότερα γνωστή στο εσωτερικό της βαλκανικής χερσονήσου. Στη Θεσσαλία εμφανίζεται για πρώτη φορά στις νεότερες επιχώσεις της τρίτης φάσης της Αρχαιότερης Νεολιθικής, δηλαδή στην αρχή της Magoulitsa Kultur.

Τα σχήματα των αγγείων σε όλες τις κατηγορίες κεραμικής είναι κυρίως ημισφαιρικές φιάλες και σφαιρικά αγγεία, τα τελευταία συνήθως με κοντό λαιμό. Υπάρχουν ακόμη ρηχές φιάλες. Τα αγγεία έχουν βάση επίπεδη, κοίλη ή δακτυλιόσχημη, μερικές φορές μάλιστα και με χαμηλό κωνικό πόδι. Λαβές δεν εντοπίστηκαν. Αντί γι᾽ αυτές φαίνεται πως υπάρχουν οι γνωστές διάτρητες μαστοειδείς αποφύσεις. Χαρακτηριστικά για την περίοδο είναι τα ασκοειδή αγγεία που βρέθηκαν στο λεγόμενο ιερό καθώς και τα ανθρωπόμορφα, τα οποία θα μπορούσαν να ενταχθούν στην κατηγορία των ειδωλίων (Μ-Κ ΙΙ 1968, πίν. 135,16.21.24.26, Θεοχάρης 1973, εικ. 188-189).

Κεντρική και ανατολική Μακεδονία

Όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν έχει ακόμη εντοπιστεί κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην κεντρική Μακεδονία. Το ελάχιστο επιφανειακό υλικό από την Τούμπα Σερρών της ανατολικής Μακεδονίας έχει παρουσιαστεί και σχολιαστεί μαζί με αυτό της δυτικής Μακεδονίας (κατηγορία κεραμικής με λευκή διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια).

ΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Τα ειδώλια είναι ίσως η μόνη ομάδα ευρημάτων που μας πληροφορεί, όπως παρατηρεί ο Θεοχάρης, για την τέχνη της Αρχαιότερης Νεολιθικής (Θεοχάρης 1973, σσ. 4 κ.εξ.). Ακόμη επιτρέπει στον ερευνητή να προσεγγίσει θέματα λατρείας και θρησκευτικών δοξασιών, τα οποία μαζί με τα ταφικά έθιμα αποτελούν εκφράσεις του πνευματικού κόσμου του νεολιθικού ανθρώπου. Οι λόγοι της παρουσίας ειδωλίων στη Μακεδονία δεν μπορεί να διαφέρουν από αυτούς που αναφέρει ο Θεοχάρης για τα ειδώλια του θεσσαλικού χώρου, ότι δηλ. αποτελούν έκφραση ευχής για τη διατήρηση, την αύξηση ή την εξασφάλιση των αγαθών που απεικονίζουν (Θεοχάρης 1973, σ. 46). Αυτή η ερμηνεία της χρηστικότητάς τους είναι μια από τις πολλές που έχουν διατυπωθεί (βλ. πιο κάτω σσ. 251 κ.εξ.). Εδώ θα σημειωθεί μόνον ότι η παρουσία τους προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιου υπόβαθρου στις θρησκευτικές δοξασίες και στην τεχνική κατασκευής και ακόμη, στοιχείο απαραίτητο, ανεπτυγμένο καλλιτεχνικό αισθητήριο. Μια προσέγγιση στο θέμα της λατρείας του νεολιθικού ανθρώπου και του τρόπου έκφρασής της στην περιοχή της Μακεδονίας θεωρείται, με τη σημερινή στάθμη της έρευνας, εξαιρετικά δύσκολη αν όχι αδύνατη. Για το λόγο αυτό, στο παρόν και στα επόμενα κεφάλαια που αναφέρονται στην ειδωλοπλαστική θα περιοριστούμε στην απλή παρουσίαση του υπάρχοντος υλικού, και μόνο στο τέταρτο μέρος θα γίνει μια προσπάθεια σύνθεσης των δεδομένων, στο πλαίσιο πάντοτε που μας ορίζει το ολιγάριθμο υλικό. Η παρουσίαση των ειδωλίων ακολουθεί αυτήν του άλλου υλικού και γίνεται κατά περίοδο και γεωγραφική ενότητα.

Θεματολογικά τα ειδώλια χωρίζονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

1. Ανθρωπόμορφα
2. Ζωόμορφα
3. Ομοιώματα οικιών, εστιών και άλλων αντικειμένων.

Η διαίρεση αυτή κρίνεται ως πιό κατάλληλη, καθώς δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τη χρησιμότητα και το σκοπό κατασκευής τους.

Δυτική Μακεδονία

Στην περιοχή αυτή αποκαλύφθηκαν όχι μόνον η πρωιμότερη κεραμική αλλά και τα πρώτα ειδώλια του μακεδονικού χώρου. Προέρχονται από τους οικισμούς της Νέας Νικομήδειας και των Σερβίων και έχουν, όπως και η κεραμική, άμεση σχέση με τα αντίστοιχα θεσσαλικά. Ως υλικό κατασκευής χρησιμοποιείται ο πηλός και ο σερπεντίνης λίθος.

1. Ανθρωπόμορφα ειδώλια (πίν. 16Β,1-5.7-9)

Κατασκευάζονται κυρίως από πηλό και σύμφωνα με την τεχνοτροπία της εποχής, η οποία είναι διαδεδομένη τόσο στη λοιπή Ελλάδα όσο και στο βαλκανικό χώρο (Χουρμουζιάδης 1973, σσ. 126 κ.εξ.). Συγγενεύει άμεσα με αυτήν της Μ.Ασίας, όπου όμως το πολιτισμικό επίπεδο είναι σαφώς υψηλότερο. Πιθανότατα, από το χώρο αυτόν έρχονται και τα πρώτα ερεθίσματα στην Ελλάδα. Ο κορμός και ιδιαίτερα το κάτω μέρος του ειδωλίου αποδίδονται φυσιοκρατικά, ενώ τα άκρα και η κεφαλή σχηματοποιημένα (Θεοχάρης 1973, εικ. 18, Ridley/Wardle 1979, πίν. 26,e, M-K II 1968, πίν. 135Β,1-5). Το κεφάλι και ο λαιμός αποδίδονται ως ενιαίο σύνολο που υψώνεται από τους ώμους σαν κύλινδρος. Το κεφάλι διακρίνεται από την παρουσία της ραμφόσχημης μύτης (πτηνόμορφα ειδώλια) και των οφθαλμών, που έχουν σχήμα κόκκου σταριού (coffee-bean eyes) (πίν. 16Β,1.4.7). Οι μορφές που παριστάνονται είναι συνήθως γυναικείες, δεν λείπουν όμως και οι ανδρικές (M-K II 1968, πιν.135,Β3) (πίν. 16Β,8). Η συνηθέστερη στάση είναι η ορθία και μόνον ένα ειδώλιο από σερπεντίνη λίθο παριστάνεται με μαζεμένα πόδια (Rodden 1962, πίν. XLI,3) (πίν.

16Β,3). Σημαντικά κυρίως για τη λειτουργικότητα των ειδωλίων είναι τα πέντε γυναικεία ειδώλια που αποκαλύφθηκαν, μαζί με άλλα χαρακτηριστικά αντικείμενα, σε μεγάλο κτίσμα στο κέντρο του οικισμού της Νέας Νικομήδειας, το οποίο και χαρακτηρίστηκε ως ιερό.

Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσαν να ενταχθούν τα ανθρωπόμορφα αγγεία που βρέθηκαν στον ίδιο οικισμό (πίν. 16Β,2.5) και τα οποία πιθανότατα εξυπηρετούσαν λατρευτικούς σκοπούς (Θεοχάρης 1973, εικ. 188-189, πρβλ. με εικ. 172, Μ-Κ ΙΙ 1968, πίν. 135,16).

2. Ζωόμορφα ειδώλια

Μεταξύ των ευρημάτων της Ν.Νικομήδειας περιλαμβάνονται και ζωόμορφα ειδώλια φτιαγμένα επίσης από λίθο ή πηλό. Παριστάνονται ζώα χρήσιμα στον άνθρωπο (αιγοπρόβατα) αλλά και βάτραχοι (Θεοχάρης 1973, εικ. 187) (πίν. 16Β,9).

Κεντρική και ανατολική Μακεδονία

Καθώς δεν έχουν ανασκαφεί ακόμη θέσεις της περιόδου στις περιοχές αυτές, απουσιάζει και οποιαδήποτε πληροφορία σχετική με την ειδωλοπλαστική. Στο επιφανειακό υλικό από την Τούμπα Σερρών δεν συγκαταλέγονται ειδώλια.

ΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Σ᾽ αυτή την κατηγορία ευρημάτων εντάσσονται τα λοιπά κινητά ευρήματα, εκτός από την κεραμική και τα ειδώλια, τα οποία έρχονται στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφών ή συλλέγονται από την επιφάνεια του εδάφους. Αυτά τα τεχνήματα χαρακτηρίζονται ως μικροαντικείμενα (Kleinfunde, small finds), χωρίς να έχουν απαραίτητα και το ανάλογο μικρό μέγεθος. Πρόκειται συνήθως για αντικείμενα καθημερινής χρήσης, κυρίως εργαλεία, τα οποία σε συνδυασμό με τα άλλα ευρήματα βοηθούν να αποκατασταθεί η εικόνα της καθημερινής ζωής του προϊστορικού και στη συγκεκριμένη περίπτωση του νεολιθικού ανθρώπου. Μέσα σ᾽ αυτά προβάλλονται όχι μόνο η τεχνολογική και η οικονομική εξέλιξη, αλλά αντικατοπτρίζονται το πολιτισμικό και κοινωνικό επίπεδο του ανθρώπου, ίσως όχι στο βαθμό που παρατηρείται στις ομάδες ευρημάτων που ήδη περιγράφηκαν. Η εξήγηση είναι απλή: τα εργαλεία κατασκευάζονται για μία ή περισσότερες χρήσεις, και αυτές είναι που καθορίζουν το σχήμα, το μέγεθος και το υλικό κατασκευής τους. Από την αποτελεσματικότητά τους εξαρτάται άμεσα τόσο η διάρκεια της χρήσης τους όσο και η μεταβολή του σχήματός τους, στοιχεία που διατηρούνται ακόμη και αν αλλάξει το υλικό από το οποίο κατασκευάζονται.

Τα μικροαντικείμενα (τεχνήματα) ακολουθούν δική τους πορεία εξέλιξης και δεν αντιδρούν με την ίδια ευαισθησία στις πολιτισμικές, κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, όπως άλλες ομάδες ευρημάτων. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που δεν προσείλκυσαν έως πριν από λίγον καιρό την ιδιαίτερη προσοχή των ερευνητών, κύριος στόχος των οποίων ήταν ο καθορισμός της πολιτισμικής εξέλιξης μέσα από τις μεταβολές του αρχαιολογικού υλικού και κυρίως της κεραμικής. Με την επίτευξη αυτού του στόχου σε ικανοποιητικό επίπεδο, και κάτω από την επίδραση νέων ρευμάτων της Αρχαιολογίας, δόθηκε η δυνατότητα στους ερευνητές να διευρύνουν τα ενδιαφέροντά τους σε όλες τις πτυχές της δραστηριότητας του προϊστορικού ανθρώπου. Έτσι τα τεχνήματα αποτέλεσαν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης, με ικανοποιητικά μάλιστα αποτελέσματα. Ανασταλτικός παράγοντας είναι η περιορισμένη ποικιλία των σχημάτων τους και ο συχνά αδύνατος προσδιορισμός της χρήσης τους, καθώς πολλά από αυτά μπορούν να είναι όχι μόνο φύσει αλλά και δυνάμει εργαλεία. Σημαντική στο σημείο αυτό είναι η προσφορά της Πειραματικής Αρχαιολογίας και της Εθνοαρχαιολο-

γίας, οι οποίες προσδιορίζουν με την ανάλογη προσεγγιστική δυνατότητα, τη χρήση τους. Επειδή η μελέτη των τεχνημάτων γενικά, και αυτών της Μακεδονίας ειδικότερα, δεν κρίνεται ακόμη ικανοποιητική και η χρήση πολλών από αυτά παραμένει ασαφής, θεωρήθηκε σκόπιμο, η παρουσίασή τους στο παρόν και στα αντίστοιχα επόμενα κεφάλαια να γίνει όχι σύμφωνα με την πιθανή χρήση, αλλά σύμφωνα με το υλικό κατασκευής τους. Έτσι διακρίνονται οι ακόλουθες ομάδες τεχνημάτων:

1. Λίθινα
2. Οστέινα
3. Πήλινα

Παρόμοια διαίρεση προτείνει και ο Χουρμουζιάδης, ο οποίος προχωρεί και σε ερμηνεία της σημασίας του υλικού (Χουρμουζιάδης 1981, σσ. 41 κ.εξ.). Μέσα στις ομάδες αυτές η ταξινόμηση των αντικειμένων γίνεται με βάση τη βεβαιωμένη ή την πιθανή χρήση τους. Είναι ανάγκη ακόμη να σημειωθεί ότι θα πρέπει να υπήρχαν και μικροαντικείμενα από φθαρτές ύλες (ψάθα ή ξύλο), τα οποία βέβαια δεν διατηρούνται παρά μόνο σε εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες, που δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχουν στο βορειοελλαδικό χώρο. Επίσης κρίθηκε σκόπιμο τα τεχνήματα να παρουσιαστούν κατά γεωγραφικές ενότητες, όπως έγινε με τα άλλα ευρήματα, με στόχο τον καθορισμό του χαρακτήρα κάθε περιοχής της Μακεδονίας ξεχωριστά, αν μια τέτοια διαφοροποίηση υπάρχει πραγματικά. Θα πρέπει όμως και πάλι να σημειωθεί ότι τα τεχνήματα, και ιδιαίτερα τα εργαλεία, ακολουθούν δικούς τους κανόνες και φάσεις εξέλιξης, οι οποίες δεν συμπίπτουν απαραίτητα με αυτές των άλλων ευρημάτων. Για το λόγο αυτό, ο οποίος συνεπικουρείται και από την ελλιπή μελέτη του ίδιου του υλικού, οι ελπίδες για την άντληση ανάλογων πληροφοριών από αυτή την ομάδα ευρημάτων είναι ακόμη σχετικά περιορισμένες.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το ανασκαφικό υλικό που ανήκει στην Αρχαιότερη Νεολιθική είναι ελάχιστο και γίνεται ακόμη λιγότερο, καθώς μόνο ένα μέρος του είναι δημοσιευμένο.

Δυτική Μακεδονία

Από την περιοχή αυτή γνωρίζουμε μόνο τα μικροαντικείμενα που αποκαλύφθηκαν στη Νέα Νικομήδεια. Παράλληλα πρόκειται για τα μοναδικά μέχρι σήμερα γνωστά μικροαντικείμενα της Αρχαιότερης Νεολιθικής για όλη την περιοχή της Μακεδονίας. Σ' αυτά βέβαια θα προστεθούν σύντομα και όσα αποκάλυψε η σκαπάνη κατά τη διάρκεια της δοκιμαστικής τομής στον οικισμό Γιαννιτσά Β, τα οποία όμως, καθώς βρίσκονται ακόμη υπό μελέτη, δεν θα παρουσιαστούν εδώ.

1. Λίθινα (πίν. 17,1-14)

Από τη Νέα Νικομήδεια αναφέρονται διάφορα εργαλεία, όπως κρουστήρες, χειρόμυλοι, γουδιά και τρυπτήρες από βασάλτη, σχιστόλιθο, γρανίτη, ψαμμόλιθο και ασβεστόλιθο, αλλά χωρίς να απεικονίζονται παραδείγματα. Δείχνουν όμως, μαζί με τα ελάχιστα απεικονιζόμενα, την ποικιλία των λίθινων εργαλείων, τα οποία κάλυπταν το μεγαλύτερο ίσως μέρος των αναγκών κατά την περίοδο αυτή.

α. Πελέκεις

Κατασκευάζονται από μάρμαρο ή σερπεντίνη (οφίτη) λίθο τοπικής προέλευσης. Το σχήμα τους είναι τραπεζοειδές και οι διαστάσεις τους μικρές (Rodden 1962, εικ. 7, S1-4) (πίν. 17, 1-4).

β. Σμίλες

Φτιαγμένες από το ίδιο υλικό με τους πελέκεις διαφέρουν από αυτούς στο σχήμα (Rodden 1962, εικ. 7,S5-6) (πίν. 17,9-10).

γ. Λεπίδες και φολίδες

Παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στο σχήμα τους, το οποίο πιθανότατα αντιστοιχεί σε κάποια ιδιαίτερη χρήση. Κατασκευάζονται κυρίως από πυριτόλιθο αλλά και χαλαζία τοπικής πάντοτε προέλευσης (Rodden 1962, σσ. 276 κ.εξ., εικ. 5-6). Ως προς το σχήμα τους οι φολίδες και οι λεπίδες εμφανίζονται:
με ακανόνιστο σχήμα (Rodden 1962, εικ. 6, F1-4) (πίν. 17, 11-12)
πριονωτές (Rodden 1962, εικ. 6, F5)
γλυφίδες (Rodden 1962, εικ. 6, F6)
λεπίδες με εγκοπή (Rodden 1962, εικ. 6, F7)
λεπίδες δρεπανιού (Rodden 1962, εικ. 6, F8-10) (πίν. 17,13)
μικρολιθικές τραπεζόσχημες (Rodden 1962, εικ. 6, F13-14)
φολίδες-ξέστρες με επεξεργασμένα άκρα (Rodden 1962, εικ. 6, F16) (πίν. 17, 14).

δ. Ενώτια

Κατασκευάζονται και αυτά από μάρμαρο ή σερπεντίνη λίθο. Έχουν κεφαλή πλατιά, σώμα κυλινδρικό, και αιχμηρό κάτω άκρο (Rodden 1962, εικ. 11, SF1-4) (πίν. 17, 5-8). Πιθανότατα χρησίμευαν στη διακόσμηση των μαλλιών. Παρόμοια βρέθηκαν και στη Θεσσαλία (Rodden 1962, σ. 285, σημ. 1, ο ίδιος 1964b, πίν. 4B, Θεοχάρης 1959, σ. 61, πίν. IIβ) αλλά και στην Αλβανία.

ε. Ψήφοι

Από μάρμαρο ή άλλο υλικό, έχουν συνήθως σχήμα σφαιρικό ή ημισφαιρικό (Rodden 1962, εικ. 11,SF6).

στ. Περίαπτα

Ως περίαπτο χαρακτηρίζεται ο μαρμάρινος δίσκος με οπή στο μέσον του, ο οποίος όμως θα μπορούσε να είναι και σφονδύλι ή υφαντικό βαρίδιο (Rodden 1962, εικ. 11,SF5).

2. Οστέινα (πίν. 17,15-17.19-21)

Τα περισσότερα μικρά εργαλεία είναι φτιαγμένα συνήθως από οστούν, υλικό σαφώς πιό εύκολο στην κατεργασία από το λίθο και εξίσου άφθονο ως πρώτη ύλη. Ο συνδυασμός της εύκολης επεξεργασίας και της ανθεκτικότητας καθιστά το οστούν το καταλληλότερο υλικό για την κατασκευή αιχμηρών εργαλείων. Κατασκευάζονται από τμήματα ή σχίζες οστών, στα οποία με την κατάλληλη επεξεργασία, κυρίως λείανση, δίνεται το ανάλογο σχήμα. Έτσι τα οστέινα εργαλεία είναι:
α. Οπείς
β. Βελόνες
γ. Σμίλες ή σπάτουλες (Rodden 1962, εικ. 8,B1-8) (πίν. 17,15-17. 19-21)
δ. Ψήφοι περιδέραιου (Rodden 1962, εικ. 8,B9).

Την ίδια χρήση θα πρέπει να είχαν και τα 27 διάτρητα κελύφη του όστρεου Cardium που βρέθηκαν στη Νέα Νικομήδεια.
ε. Συνδετήρας (πόρπη;)

Αποτελείται από δύο οστέινα μέρη, το άγκιστρο και το θηλύκωμα με οφθαλμό (Rodden 1965, σ. 86,α).

3. Πήλινα (πίν. 17,18.22-23)

Πήλινα αντικείμενα αναφέρονται:
α. Πεσσοί

Έχουν σχήμα ωοειδές και ήσαν πιθανότατα βλήματα για σφενδόνες (Rodden 1962, σ. 285, πρβλ. Θεοχάρης 1973, εικ. 231).

β. Σφονδύλια

Κατασκευάζονται από όστρακα αγγείων, έχουν σχήμα κυκλικό και φέρουν οπή στο κέντρο (Rodden 1962, σ. 285).

γ. Σφραγίδες

Γνωστές και με την ονομασία Pintaderas (πίν. 17,22-23). Η επιφάνεια αποτύπωσης φέρει ανάγλυφα γεωμετρικά σχήματα (Rodden 1965, σ. 86,d). Συναντώνται ταυτόχρονα και στις περιοχές γύρω από τη Μακεδονία.

δ. Βαρίδιο(;)

Έχει σχήμα κυλινδρικό με κοίλο τοίχωμα (Rodden 1962, σ. 225, εικ. 11,SF7) (πίν. 17,18).

Κεντρική και ανατολική Μακεδονία

Μικροαντικείμενα από τις περιοχές αυτές δεν αναφέρονται, καθώς δεν έχει μέχρι στιγμής ανασκαφεί οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Αρχαιότερη Νεολιθική, ως πρώτη περίοδος της Νεολιθικής Εποχής, είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η παρουσία της αντικατοπτρίζει την έναρξη του παραγωγικού σταδίου και το πέρασμα σε νέο στάδιο της εξελικτικής πορείας του ανθρώπου, το οποίο αποτελεί ουσιαστικά την αφετηρία όλων των εκφράσεων της δραστηριότητας του σημερινού ανθρώπου. Στη Βαλκανική, η απουσία ευρημάτων της προηγούμενης εποχής (Μεσολιθικής) αφήνει μετέωρο και ανοικτό σε διάφορες ερμηνείες το θέμα του τρόπου και του χρόνου της μετάβασης στη Νεολιθική. Ο πολιτισμός του Lepenski Vir θεωρείται, όπως αναφέραμε, περισσότερο ως φορέας συντήρησης της μεσολιθικής παράδοσης σε περιορισμένο χώρο παρά ως μεσολιθικός πολιτισμός.

Μολονότι στους στόχους του έργου αυτού δεν περιλαμβάνεται η λεπτομερής αναφορά στα στοιχεία που συσχετίζουν τις φάσεις εξέλιξης της Αρχαιότερης Νεολιθικής των γειτονικών περιοχών και της ίδιας της Μακεδονίας, εν τούτοις θεωρείται αναγκαία μια συνοπτική παρουσίαση των συγγενών τάσεων στην εξέλιξη του αρχαιολογικού υλικού, καθώς σ' αυτό φαίνεται να αντικατοπτρίζεται ώς ένα βαθμό μια κοινή πολιτισμική πορεία.

Από την παρουσίαση της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Μακεδονία και στις όμορες περιοχές γίνεται φανερό ότι το πρωιμότερο στάδιο της Νεολιθικής Εποχής στο βαλκανικό χώρο έχει εντοπιστεί στη Θεσσαλία. Η μεταγενέστερη διάδοση του νεολιθικού τρόπου ζωής στο εσωτερικό της Βαλκανικής θεωρείται αναμενόμενη, αφού η εμφάνισή του προϋποθέτει ευνοϊκές κλιματολογικές και εδαφολογικές συνθήκες, όπως έχει ήδη επισημανθεί από διάφορους ερευνητές (π.χ., Θεοχάρης 1973, σ. 47, Rodden 1965, σ. 87). Περίεργη όμως παραμένει η ακόμη πιό καθυστερημένη εμφάνιση (και σε ορισμένα τμήματα η απουσία) της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Μακεδονία (και στην Αιγαιακή Θράκη), παρόλο που η περιοχή βρίσκεται σε ευνοϊκότερη κλιματολογική ζώνη από τα κεντρικά Βαλκάνια. Από τα παραπάνω εικάζεται ότι η απουσία οικισμών της Αρχαιότερης Νεολιθικής από την περιοχή είναι μάλλον συμπτωματική. Η διαπίστωση (α) ότι η θαλάσσια στάθμη βρισκόταν στην αρχή της περιόδου περίπου 30-35 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή και (β) ότι πιθανότατα στα μέσα της 7ης χιλιετίας η Ευρώπη συνδεόταν ακόμη με την Ασία από ξηράς (πρβλ. σ. 25), επιτρέπει στο γράφοντα τη διατύπωση της άποψης, ότι το παραγωγικό στάδιο στις μεγαλύτερες τότε πεδινές και παράλιες εκτάσεις της Μακεδονίας και της Αιγαιακής Θράκης θα πρέπει να άρχισε τουλάχιστον ταυτόχρονα με τη Θεσσαλία.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στη Θεσσαλία η περίοδος της Αρχαιότερης Νεολιθικής εντοπίστηκε ακριβέστερα απ' ό,τι σε κάθε άλλη περιοχή. Επειδή αποτελεί την πληρέστερα ερευνημένη περιοχή απ' όσες εξετάζονται εδώ, θεωρείται σκόπιμο να αποτελέσει το κεντρικό σημείο αναφοράς.

Η ανάλυση της κεραμικής που έγινε κατά καιρούς από διάφορους μελετητές επιτρεπει την αναγνώριση κοινών στοιχείων, τα οποία με την ταυτόχρονη εμφάνισή τους, τον περιορισμό τους σε ορισμένο χρονικόν ορίζοντα ή με τη σταδιακή εξάπλωσή τους χαρακτηρίζουν αλλά και συγχρονίζουν τις φάσεις εξέλιξης γειτονικών μεταξύ τους περιοχών. Σε συνδυασμό μάλιστα με την απόλυτη χρονολόγηση, η οποία παρουσιάζει κάποια αδυναμία στο συγχρονισμό φάσεων με μικρή χρονική διάρκεια αλλά ενδείκνυται για τον προσδιορισμό ευρύτερων χρονικά περιόδων, δημιουργούν ένα ασφαλές χρονολογικό πλαίσιο.

Με βάση την ανάλυση του υλικού, κυρίως της κεραμικής, διαπιστώνονται τα ακόλουθα:

Από τις περιοχές οι οποίες αναφέρονται στο παρόν έργο, η Ακεραμική Νεολιθική εμφανίζεται μόνο στη Θεσσαλία.

Το πρώτο στάδιο της Κεραμικής Νεολιθικής σε όλες τις περιοχές περιλαμβάνει μια φάση μονόχρωμης κεραμικής με σχεδόν κοινό σχηματολόγιο αγγείων, τα οποία συχνά έχουν πολύ λεπτά τοιχώματα. Σε αυτόν το χρονικόν ορίζοντα ανήκουν οι φάσεις Präsesklo ή πολιτισμός Αχιλλείου στη Θεσσαλία, η πρώτη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην Αλβανία, η φάση Donja Branjevina της περιόδου Proto-Starčevo της Γιουγκοσλαβίας και Poljanitsa Plateau (ή BFN-M) της Βουλγαρίας.

Σε ένα δεύτερο στάδιο εμφανίζεται η γραπτή κεραμική και αμέσως αρχίζουν να σημειώνονται από περιοχή σε περιοχή οι πρώτες διαφοροποιήσεις. Η κατηγορία με λευκό σε ερυθρό ή καστανό έχει την ευρύτερη εξάπλωση και είναι χαρακτηριστική για τον πολιτισμό Starčevo-Cris των κεντρικών Βαλκανίων. Τα νότια όρια του πολιτισμού αυτού καθορίζονται από τις ομάδες Anzabegovo-Vršnik στη Γιουγκοσλαβία και Gălăbnik στη νοτιοδυτική Βουλγαρία. Αντίθετα, στη σύγχρονη φάση της Θεσσαλίας (Πρωτοσέσκλο) η γραπτή διακόσμηση εμφανίζει μεγαλύτερη ποικιλία (λευκό σε ερυθρό, ερυθρό σε λευκό, ερυθρό σε ερυθρό, ανοικτό σε ανοικτό), αντανακλώντας πιθανότατα ένα προβάδισμα στην τεχνική αλλά και στην αισθητική αντίληψη. Στην Αλβανία (δεύτερη φάση της AN) η γραπτή με λευκό σε ερυθρό κεραμική συναντάται σε χαμηλό ποσοστό, και σε μεταγενέστερο στάδιο εκείνη με ερυθρό σε ανοικτό. Επίσης περιορισμένη τοπικά είναι και η πολύχρωμη γραπτή κεραμική με ροζ και λευκό σε ερυθρό, που εντοπίστηκε κατά την ίδια φάση στον οικισμό Podgorie. Στην περιοχή της νότιας Γιουγκοσλαβίας χαρακτηριστική είναι η μονόχρωμη κεραμική με ροζ επίχρισμα και η γραπτή με λευκό σε ρόζ. Η τελευταία θεωρείται ποιοτικά κατώτερη από τη γραπτή με λευκό σε ερυθρό και περιορίζεται μόνο στη φάση Anza Ia. Στη φάση Anza Ic ξεχωρίζουν ως στοιχεία συσχετισμού η διακόσμηση με σταγόνες που πλαισιώνουν γραμμές και το χαρακτηριστικό κωδωνόσχημο αγγείο, γνωστό ως Tulpenbecher. Το τελευταίο εμφανίζεται και στη φάση Καράνοβο I (ή BFN-A) της Βουλγαρίας.

Τα διακοσμητικά θέματα (τρίγωνα, τεθλασμένες, δέσμες γραμμών, πλέγματα) είναι σε γενικές γραμμές τα ίδια και μόνον ορισμένα, π.χ. οι σταγόνες που πλαισιώνουν γραμμές, χαρακτηρίζουν ορισμένες φάσεις. Οι συστάδες των παράλληλων αυλακώσεων, γνωστές ως Fischgrätenmuster, είναι κοινές από τη δεύτερη φάση της περιόδου στη Γιουγκοσλαβία και Βουλγαρία, όχι όμως στην Αλβανία και στη Θεσσαλία. Η Barbotin και η Impresso, κοινές τεχνικές διακόσμησης στις άλλες περιοχές, εμφανίζονται στη Θεσσαλία μόνο στο τέλος της περιόδου.

Το σχηματολόγιο των αγγείων φαίνεται να είναι κοινό για όλες τις περιοχές, ιδιαίτερα στην πρώτη φάση. Κυριαρχούν τα σφαιρικά και ημισφαιρικά αγγεία με ή χωρίς δακτυλιόσχημη βάση, η οποία είναι συνήθως χαμηλή και μόνο στη Γιουγκοσλαβία και Βουλγαρία κερδίζει σε ύψος. Στην επόμενη φάση εμφανίζονται διαφοροποιήσεις και διαμορφώνεται το

σχηματολόγιο του πολιτισμού Starčevo που είναι κοινό για τη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία και εν μέρει την Αλβανία.

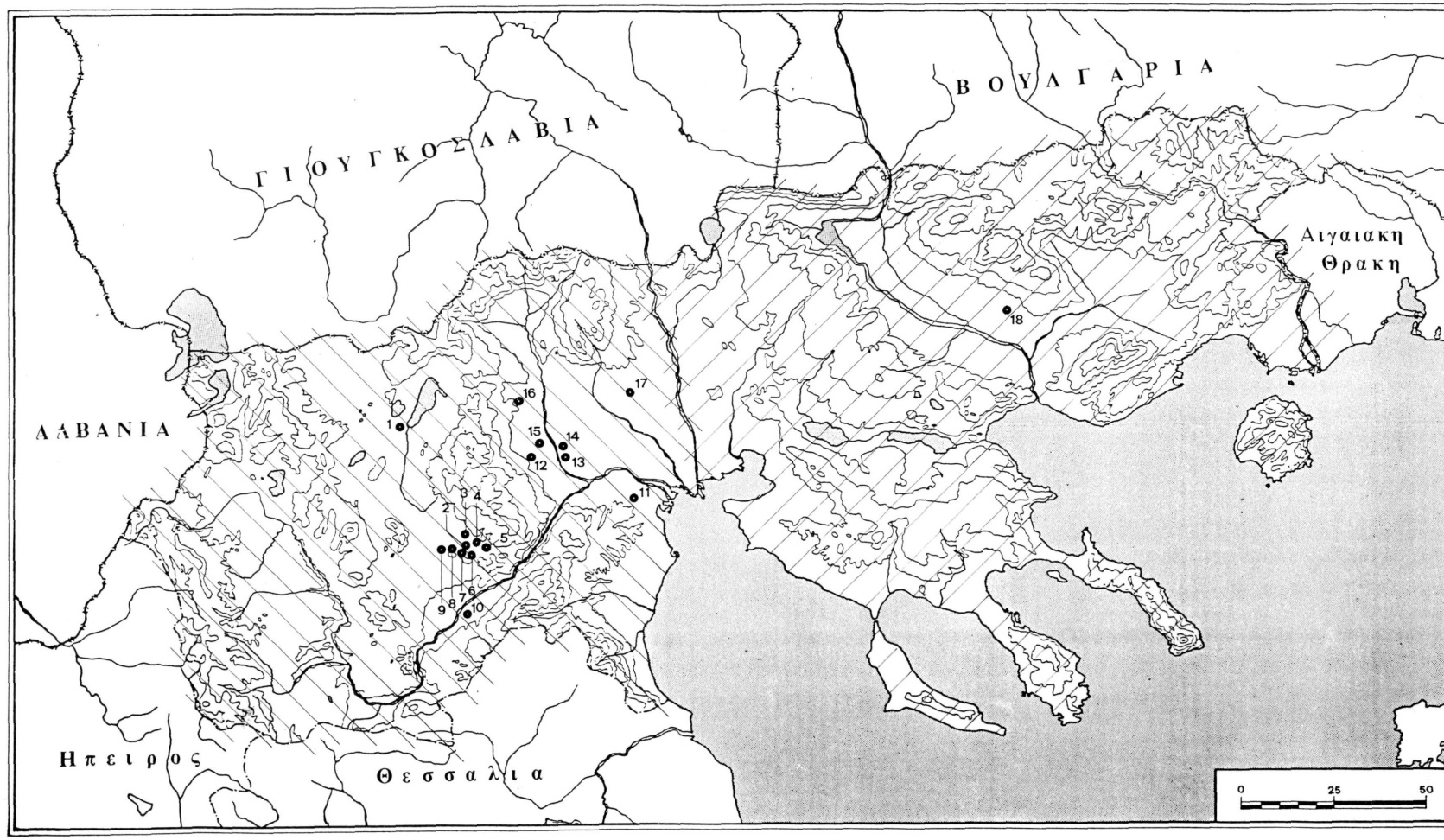
Το τέλος της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη νοτιοδυτική Βουλγαρία ορίζεται από μια ιδιαίτερη φάση, που χαρακτηρίζεται από την παρουσία της γραπτής ερυθρό σε ερυθρό κεραμικής. Η κατηγορία αυτή εντοπίστηκε σε δύο οικισμούς, Pernik και Gălăbnik, και περιλαμβάνεται στη δεύτερη φάση της τοπικής Αρχαιότερης Νεολιθικής, την οποία και χαρακτηρίζει (Pavuk/Tschochadziev 1984, σσ. 195 κ.εξ.). Η φάση αυτή εξαπλώνεται κατά τους ίδιους μελετητές και στην περιοχή της νοτιοδυτικής Γιουγκοσλαβίας, όπου συναντάται στις επιχώσεις του οικισμού Grivac στο νότιο τμήμα του ποταμού Μοράβα. Ενώ όμως, περί το τέλος της Αρχαιότερης Νεολιθικής, στις βόρειες περιοχές η κεραμική εμπλουτίζεται με νέες κατηγορίες γραπτής κεραμικής, στη Θεσσαλία διαπιστώνεται σημαντική πτώση της ποιότητας και εξαφάνιση των γραπτών κατηγοριών από το βόρειο και διατήρησή τους μόνο στο νότιο τμήμα της. Στο Σέσκλο υπάρχει η μονόχρωμη και στις άλλες περιοχές πρωτοεμφανίζονται κατηγορίες κεραμικής (Impresso με νυχιές κλπ. και σε ένα επόμενο στάδιο με το όστρεο Cardium), οι οποίες ήσαν γνωστές σε βορειότερες περιοχές. Αντίστοιχη πτώση της κεραμικής ποιότητας παρατηρείται και στην τελευταία φάση του Proto-Starčevo (Starčevo I, Donja Branjevina I), όπου εξαφανίζεται η κεραμική με λευκόχρωμη διακόσμηση, κυριαρχεί η κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση (νυχιές) και μόνο περί το τέλος της (Donja Branjevina Ia) εμφανίζεται η κεραμική με σκοτεινόχρωμη διακόσμηση που χαρακτηρίζει την επόμενη περίοδο του πολιτισμού Starčevo.

Ας δούμε όμως πώς αντικατοπτρίζεται η παραπάνω εικόνα στη Μακεδονία. Κατ' αρχήν πρέπει να σημειωθεί ότι στην περιοχή απουσιάζουν (α) η Ακεραμική Νεολιθική που εντοπίστηκε στη Θεσσαλία και (β) η πρωιμότερη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής με μονόχρωμη κεραμική. Η απουσία της δεύτερης και ίσως και της πρώτης, οφείλεται πιθανότατα στην περιορισμένη έρευνα, η οποία δυσχεραίνεται και από τη μεταβολή της μορφολογίας του εδάφους που προκάλεσε η συσσώρευση προσχώσεων και η ανύψωση της στάθμης της θάλασσας, όπως αναφέρθηκε αναλυτικότερα στο κεφάλαιο για τους οικισμούς.

Σύμφωνα με το υπάρχον υλικό που προέρχεται, με μία εξαίρεση, αποκλειστικά από το δυτικό τμήμα της, η Μακεδονία εμφανίζει κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική εικόνα ανάλογη με τη γεωγραφική θέση που κατέχει. Ο χαρακτήρας της κεραμικής της δεν διαφέρει από αυτόν της κεραμικής των γειτονικών περιοχών, καθώς σ' αυτήν περιέχονται στοιχεία τα οποία είτε είναι γνωστά είτε χαρακτηρίζουν τις γειτονικές περιοχές. Για παράδειγμα, η δυτική Μακεδονία (εικ. 14) περιλαμβάνεται στον κύκλο διάδοσης της χρήσης του ροζ χρώματος στη διακόσμηση (pink Keramik) που συναντάται στην Αλβανία και τη νότια Γιουγκοσλαβία, ενώ η παρουσία περισσοτέρων κατηγοριών στη γραπτή κεραμική (π.χ., ερυθρό σε ερυθρό, ερυθρό σε λευκό) ασφαλώς αντανακλά τη θεσσαλική επίδραση. Από την άλλη μεριά, η διακόσμηση με διαγραμμισμένα τρίγωνα που εντοπίστηκε στη θέση Τούμπα Σερρών στην ανατολική Μακεδονία είναι γνωστή κυρίως στη Βουλγαρία. Με την ανάλογη επιφύλαξη, που προέρχεται από την έλλειψη επαρκών στοιχείων, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ήδη από την περίοδο αυτή αρχίζουν να διαμορφώνονται στη Μακεδονία περιοχές (δυτική και ανατολική) με διαφορετική κεραμική παράδοση και προσανατολισμό (εικ. 15). Άγνωστη, ελλείψει στοιχείων, παραμένει η θέση της κεντρικής Μακεδονίας.

Τα σχήματα των αγγείων (σφαιρικά,ημισφαιρικά), οι βάσεις (χαμηλές δακτυλιόσχημες), οι μαστοειδείς αποφύσεις είναι στοιχεία κοινά στις περιοχές της Μακεδονίας. Η απουσία όμως από αυτές των υψηλών βάσεων και των χαρακτηριστικών κωδωνόσχημων αγγείων (Tulpenbecher), που συναντώνται στη νότια Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, σε συνδυασμό με την παρουσία ασκοειδών αγγείων δείχνουν μάλλον τον προσανατολισμό του σχηματολογίου προς το θεσσαλικό.

Στην ειδωλοπλαστική, οι γυναικείες στην πλειοψηφία τους μορφές αποδίδονται με την κοινή για όλες τις περιοχές τεχνοτροπία (φυσιοκρατικά το σώμα και σχηματοποιημένα η

Εικ. 15. Μακεδονία. Περιοχές με διαφοροποιημένη κεραμική παράδοση κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική.

κεφαλή και τα άκρα), δηλώνοντας έτσι την ένταξη της Μακεδονίας στο κοινό πνευματικό πλαίσιο που επικρατεί στις όμορες περιοχές κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική. Αξιοσημείωτη για την περίοδο είναι η παρουσία στη Μακεδονία ανθρωπόμορφων αγγείων, τα οποία μάλλον έχουν λατρευτικό χαρακτήρα και τα οποία στις γειτονικές περιοχές συναντώνται κατά την αρχή της επόμενης περιόδου. Καθώς όμως αυτά είναι γνωστά μόνο από προδημοσίευση, θεωρείται άκαιρη οποιαδήποτε ερμηνεία αυτής της πρόωρης εμφάνισης.

Τα εργαλεία που περισυλλέχθηκαν μαρτυρούν την ύπαρξη μιας τεχνολογίας και κατ' επέκταση μιας οικονομίας που είναι ίδιες με εκείνες των όμορων περιοχών. Η εμφάνιση μάλιστα των χαρακτηριστικών σφραγίδων (Pintaderas) στον ίδιο χρονικόν ορίζοντα είναι ενδεικτική της κοινής εξέλιξης που σημειώνεται σ' ένα μεγάλο τμήμα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική.

Ως τελική παρατήρηση θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι πληροφορίες που παρέχει το ανασκαμμένο υλικό από τη Μακεδονία (κυρίως δυτική), μολονότι δεν είναι ούτε πλήρως δημοσιευμένο ούτε αντιπροσωπευτικό όλων των τμημάτων της, αρκούν για τον εντοπισμό κοινών στοιχείων και για την ένταξη της Μακεδονίας στο πλαίσιο της Αρχαιότερης Νεολιθικής, όπως αυτό διαμορφώνεται ευρύτερα στις καλύτερα ερευνημένες όμορες περιοχές. Αντίθετα, δεν είναι αρκετές για τον εντοπισμό εκείνων των (εξίσου σημαντικών) στοιχείων, τα οποία διαμορφώνουν τον τοπικό χαρακτήρα κάθε περιοχής της Μακεδονάς (δυτικής, κεντρικής, ανατολικής) και τη διαφοροποιούν από τις γειτονικές. Ο εντοπισμός τους επιτυγχάνεται με την ανάλυση πολυπληθέστερου, αντιπροσωπευτικότερου και βέβαια πλήρως δημοσιευμένου υλικού, προϋποθέσεις που δεν υπάρχουν ακόμη για την περίοδο αυτή στη Μακεδονία.

Ο συγχρονισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής της Μακεδονίας και των όμορων περιοχών είναι, παρά τα ελάχιστα δεδομένα, αρκετά ασφαλής. Φαίνεται λοιπόν ότι η περίοδος αυτή της Μακεδονίας αντιστοιχεί στη δεύτερη και τρίτη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής του θεσσαλικού χώρου, δηλαδή στις φάσεις Πρωτοσέσκλο και Προσέσκλο ή Magoulitsa Kultur. Δυστυχώς η έρευνα στο μακεδονικό χώρο δεν έχει προχωρήσει τόσο, ώστε να είναι δυνατή η διάκριση μέσα στην περίοδο φάσεων εξέλιξης, όπως συμβαίνει στη Θεσσαλία, και επομένως να επιτυγχάνεται ακριβέστερος συγχρονισμός. Με τις βόρειες γειτονικές περιοχές συνυπάρχει ταυτόχρονα με τη φάση Anzabegovo-Vršnik Ia (ή Starčevo I) της νότιας Γιουγκοσλαβίας, τη φάση 1 της αλβανικής Αρχαιότερης Νεολιθικής και τις φάσεις Karanovo I, Azmaška Mogila και Gălăbnik I-II της Βουλγαρίας (BFN-A και BFN-A/B, κατά Todorova) (πίν. 42). Η ύπαρξη της πρώιμης φάσης με μονόχρωμη κεραμική στις γειτονικές περιοχές, σε συνδυασμό με την απουσία της από τη Μακεδονία, και η δεδομένη ένταξη της περιοχής στο ίδιο πολιτισμικό, τεχνολογικό και οικονομικό πλαίσιο επιτρέπει την υπόθεση ότι ανάλογη φάση θα πρέπει να υπάρχει και στη Μακεδονία. Ο εντοπισμός της, μολονότι είναι εξαιρετικά δύσκολος για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, θα πρέπει να αποτελέσει, κατά τον γράφοντα, έναν από του στόχους της έρευνας.

ΙΙ. Η ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Η επικράτηση του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον και το ξεπέρασμα των πρώτων δυσκολιών που συνάντησε στην προσαρμογή του στον νέο τρόπο ζωής κατά την προηγούμενη περίοδο είχε ως συνέπεια την οικονομική ανάπτυξη, την αύξηση του πληθυσμού, αλλά και την άνοδο του πολιτισμικού επιπέδου, φαινόμενα τα οποία αντανακλώνται στο πλήθος των νεοϊδρυμένων οικισμών και στην ποιοτική και αισθητική βελτίωση των κινητών και ακίνητων ευρημάτων που αποκαλύπτονται στις ανασκαφές.

Η Μέση Νεολιθική θεωρείται η κορυφαία περίοδος της Εποχής που εξετάζουμε, καθώς στη διάρκειά της ανέτειλαν στη Νοτιοανατολική Ευρώπη λαμπροί πολιτισμοί. Απ' αυτούς ξεχωρίζουν στον ελλαδικό χώρο ο πολιτισμός του Σέσκλου, η ακτινοβολία του οποίου φωτίζει, όπως θα δούμε, μεγάλο μέρος της Μακεδονίας, και ο πολιτισμός του Starčevo που εξαπλώνεται στην κεντρική Βαλκανική. Όμως το κυριότερο γνώρισμα της περιόδου είναι η ταυτόχρονη δύση των παραπάνω πολιτισμών, που άρχισε πριν από το τέλος της περιόδου και ολοκληρώθηκε έως την αρχή της επόμενης.

Είναι αξιοσημείωτο ότι το φαινόμενο αυτό δεν παρατηρείται μόνο στη Νοτιοανατολική Ευρώπη αλλά και στην περιοχή της Μικράς Ασίας. Πιθανότατα δε τα φαινόμενα αυτά έχουν κοινή αφετηρία, καθώς οι παραπάνω περιοχές βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση.

1. Η ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΙΣ ΟΜΟΡΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Όπως αναφέρθηκε, γύρω από τη Μακεδονία ανθούν την περίοδο αυτή πραγματικά υψηλοί πολιτισμοί. Είναι κυρίως οι γνωστότατοι πολιτισμοί του Σέσκλου στην Θεσσαλία, του Starčevo στη Γιουγκοσλαβία που προαναφέρθηκαν, αλλά και του Cakran στην Αλβανία και του Καράνοβο ΙΙΙ-Παραδημή στη Βουλγαρία και στην Αιγαιακή Θράκη. Θεωρείται λοιπόν περισσότερο από αναγκαίο να γνωρίσουμε το χαρακτήρα τους, καθώς, όπως θα περίμενε κανείς, όλοι τους ασκούν σημαντική επίδραση στην πολιτισμική εξέλιξη της Μακεδονίας.

Η ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Είναι η λαμπρότερη περίοδος της Νεολιθικής Εποχής στον βορειοελλαδικό χώρο. Ονομάστηκε μάλιστα και Πολιτισμός του Σέσκλου από τον ομώνυμο οικισμό που βρίσκεται κοντά στο Βόλο. Με την περίοδο αυτή αλλά και γενικότερα με τη Νεολιθική Εποχή στην περιοχή ασχολήθηκαν, όπως είναι γνωστό, οι πιο ονομαστοί ερευνητές της προϊστορίας στην Ελλάδα, από τους Χρ. Τσούντα, A.J.B. Wace και M.S. Thompson έως τους Vl. Milojčić και Δ.Ρ. Θεοχάρη. Όλοι τους προσπάθησαν, σύμφωνα με την εκάστοτε στάθμη της έρευνας, να διακρίνουν τις διάφορες φάσεις εξέλιξης της Μέσης Νεολιθικής και να καθορίσουν το χαρακτήρα τους.

Ο Milojčić, για παράδειγμα, διέκρινε τρεις φάσεις εξέλιξης, από τις οποίες η πρώτη χαρακτηρίζεται από την παρουσία γραπτής κεραμικής με διακόσμηση ερυθρό σε λευκό, η δεύτερη είναι μεταβατική και στην τρίτη εμφανίζεται η κεραμική με ξεστή διακόσμηση (Milojčić 1960, σσ. 13 κ.εξ.).

Ο Θεοχάρης θεώρησε ως σημαντικότερο στοιχείο την παρουσία της κεραμικής με διακόσμηση ερυθρό σε ανοιχτό. Σε μια πρώιμη φάση υπάρχει ο λεγόμενος πυκνός ρυθμός (solid style) που αρχίζει από τη δυτική και απλώνεται σταδιακά σ' ολόκληρη τη Θεσσαλία. Στην ανατολική (Σέσκλο, Ζερέλια) ο ρυθμός αυτός έχει θέματα παρόμοια αλλά "... πιό

ρευστά και ταραγμένα που τυποποιούνται γοργότερα και προς το τέλος ξεφτίζουν και αλλοιώνονται" (Θεοχάρης 1973, σ. 67). Ως νέες δημιουργίες, που δεν υπήρχαν στην Αρχαιότερη αλλά και δεν εντάσσονται σε κάποια πρώιμη ή ύστερη φάση της Μέσης Νεολιθικής, αναφέρονται η ξεστή διακόσμηση, η τεφρά κεραμική και τα μεταλλικά σχήματα. Η τελευταία φάση χαρακτηρίζεται από την παρουσία της ξεστής κεραμικής (scraped ware) (Θεοχάρης 1973, σ. 79).

Στις πλέον πρόσφατες μελέτες της νεολιθικής κεραμικής απ' όλη τη Θεσσαλία συγκαταλέγεται αυτή της Brina Otto. Με βάση τη στιλιστική ανάλυση της γραπτής κεραμικής παρουσίασε την εικόνα της περιόδου στην περιοχή (Otto 1985). Η διαφορά από τις προηγούμενες διαιρέσεις συνίσταται όχι τόσο στην παρουσίαση διαφορετικών γνωρισμάτων όσο στη διάκριση δύο σταδίων εξέλιξης για κάθε μία από τις τρεις φάσεις (I-III) της Μέσης Νεολιθικής που είχε προσδιορίσει ο Milojčić και συμπλήρωσε η Mottier (Milojčić 1960, σσ. 12 κ.εξ. Mottier 1981). Τέλος πρέπει να σημειωθεί η πρωτοποριακή για τα ελληνικά δεδομένα ανάλυση του κεραμικού υλικού από τον οικισμό του Σέσκλου που επεχείρησε ο Κ. Κωτσάκης (Κωτσάκης 1983).

Ανεξάρτητα από τον καθορισμό των φάσεων, την ονομασία και τα χαρακτηριστικά τους, όλοι οι ερευνητές συμφωνούν στο γεγονός ότι η εξέλιξη δεν ακολουθεί την ίδια πορεία σε όλη την έκταση του θεσσαλικού χώρου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία τοπικών ομάδων, τις οποίες κάθε ερευνητής ορίζει διαφορετικά. Σ' αυτό συμβάλλει και η ανομοιόμορφη στάθμη της έρευνας, αφού από τις ανασκαμμένες θέσεις ελάχιστες είναι οι πλήρως δημοσιευμένες, όπως π.χ. η Πύρασος στον Παγασητικό κόλπο (Θεοχάρης 1959, σσ. 29 κ.εξ.), το Παζαράκι στη δυτική Θεσσαλία (Χουρμουζιάδης 1967, σσ. 298 κ.εξ., ο ίδιος 1972, σσ. 137 κ.εξ.) και η Οτζάκι Μαγούλα στη βόρεια Θεσσαλία (Mottier 1981). Το υλικό από την κεντρική και τη νότια Θεσσαλία προέρχεται κυρίως από τις ανασκαφές των Wace και Thompson (Wace/Thompson 1912), ενώ η τελική δημοσίευση του υλικού από το Σέσκλο βρίσκεται στο στάδιο της ολοκλήρωσής της (Winjen 1982, Κωτσάκης 1983).

Ο πολιτισμός του Σέσκλου, ο οποίος φθάνει στην ακμή του ώς τη δεύτερη φάση της περιόδου, παρουσιάζει, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, ενιαίο χαρακτήρα σε όλη τη Θεσσαλία. Οι οικισμοί αναπτύσσονται σε έκταση αλλά και αριθμό. Είναι πυκνοκατοικημένοι και έχουν εξαιρετική αρχιτεκτονική. Τα σπίτια είναι μονόχωρα ή δίχωρα, κτισμένα με πηλόπλινθους που εδράζονται σε λίθινη κρηπίδα. Συχνά μάλιστα υπάρχει και δώμα (πατάρι). Οι οικισμοί περιβάλλονται συχνά με προστατευτική τάφρο ή τείχισμα, χωρίς όμως να έχουν ακόμη τον οχυρωματικό χαρακτήρα της Χαλκολιθικής Περιόδου. Η κεραμική αλλά και η ειδωλοπλαστική σημειώνουν σημαντική βελτίωση τόσο από τεχνολογική όσο και από αισθητική άποψη και έχουν να επιδείξουν πραγματικά καλλιτεχνήματα.

Η καταστροφή πολλών οικισμών και η εγκατάλειψη άλλων στη φάση III αποτελούν σαφείς ενδείξεις για τη δύση του πολιτισμού του Σέσκλου και προαναγγέλλουν τις επερχόμενες αλλαγές που θα οδηγήσουν τελικά στη Νεότερη Νεολιθική. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η φάση III Β, η οποία αντιστοιχεί με τη φάση Subsesklo του Schachermeyr και δεν έχει, κατά τη Brina Otto, αποσαφηνιστεί αρκετά. Για το λόγο αυτό, είναι σημαντική η λεπτομερής μελέτη της παραπάνω φάσης που επιχειρούν οι Γαλλής και Demoule σε πολύ πρόσφατη εργασία τους και βασίζεται σε νέα στρωματογραφικά δεδομένα (Gallis/Demoule 1988, σσ. 1 κ.εξ.). Αναμφισβήτητα τα νέα στοιχεία θα βοηθήσουν σημαντικά στην παρουσίαση μιας ακριβέστερης εικόνας της μετάβασης από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία.

ΣΕΣΚΛΟ Ι

Κατά την Otto διακρίνεται σε Σέσκλο ΙΑ και ΙΒ (Otto 1985, σ. 67).

Σέσκλο Ι Α (πίν. 18Α)

Εντοπίστηκε στις θέσεις Οτζάκι Μαγούλα (Stratum 16b), Σέσκλο (κατώτερες επιχώσεις στρ. 4), Πύρασος (στρώμα 1β) και Πρόδρομος ΙΙ (στρώμα 3).

Στην κεραμική, και ιδιαίτερα στο σχηματολόγιο των αγγείων, δεν παρατηρούνται αξιόλογες μεταβολές συγκριτικά με την προηγούμενη Αρχαιότερη Νεολιθική, καθώς οι ανοιχτές φιάλες με το τονισμένο χείλος και τη μέσου ύψους δακτυλιόσχημη βάση και οι φιάλες με χοανοειδή λαιμό συνεχίζουν την παρουσία τους (πίν. 18Α,1-3). Οι διαφοροποιήσεις, που θα γίνουν σαφέστερες στο επόμενο στάδιο, περιορίζονται προς το παρόν στην ανάπτυξη της δακτυλιόσχημης βάσης και στην πρώτη εμφάνιση των ταινιωτών λαβών. Η γραπτή κεραμική (με λευκό σε ερυθρό ή Α3α, ερυθρό σε λευκό ή Α3β και ερυθρό σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια ή Α3γ) χρησιμοποιεί κυρίως γεωμετρικά θέματα (γραμμές, ρόμβους, τρίγωνα, τετράγωνα), τα οποία αναπτύσσονται σε αυστηρή διάταξη στα ανώτερα 2/3 της επιφάνειας του αγγείου. Πρόκειται για το γνωστό πυκνό ρυθμό (solid style) (πίν. 18Α,1-2). Η συχνότερη κατηγορία κεραμικής παραμένει όμως η μονόχρωμη. Η κεραμική με λειασμένα θέματα και η εμπίεστη με Cardium, γνωστές από την προηγούμενη περίοδο, συνεχίζουν και στην παρούσα φάση, τουλάχιστον στη βόρεια Θεσσαλία (πίν. 18Α,3). Το ίδιο ισχύει και για την κεραμική όπου συνυπάρχουν η γραπτή και εμπίεστη διακόσμηση. Αντίθετα, απουσιάζει η χαρακτηριστική για την προηγούμενη περίοδο κεραμική με διακόσμηση από χαράξεις, μολονότι υπάρχει εκείνη με στίξεις (νυχιές κλπ.). Επίσης, για πρώτη φορά, αν και σε ελάχιστη ποσότητα, συναντάται η ξεστή κεραμική.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της φάσης είναι η παρουσία ομοιωμάτων οικιών, τα οποία βρέθηκαν στο Δουράκι, κοντά στη Λάρισα, και στη Μυρίνη, κοντά στην Καρδίτσα (πίν. 18Α,4).

Σέσκλο Ι Β (πίν. 18Β)

Εντοπίστηκε στις θέσεις Οτζάκι (Stratum 16a), Πύρασος (στρώμα 1/2 και 2α), Σέσκλο (στρώμα 4), Τσαγγλί (στρώμα 2), Τζανί Μαγούλα (στρώμα 1β), Ζερέλια (μέρος του στρ. 1) και Μεγάλο Παζαράκι (κατώτερο στρώμα) (Otto 1985, σσ. 69 κ.εξ.).

Σε αντίθεση με το προηγούμενο στάδιο, όπου τα γραμμικά ή γεωμετρικά θέματα ήσαν πλατιά, τώρα μικραίνουν και οι γραμμές γίνονται πιο λεπτές. Ιδιαίτερη προτίμηση υπάρχει στα βαθμιδωτά θέματα (τρίγωνα και ζώνες), που αναπτύσσονται με αυστηρότητα πάνω στην επιφάνεια του αγγείου (πίν. 18Β,1-2.4-5). Συχνότερα συναντάται η ξεστή κεραμική (πίν. 18Β,3), ενώ συνεχίζει την παρουσία της η εμπίεστη (Impresso). Τα σχήματα των αγγείων παρουσιάζουν μια συνέχεια στην εμφάνισή τους. Τα νέα στοιχεία είναι η μεταβολή των δακτυλιόσχημων βάσεων, που γίνονται χαμηλές και πλατιές, και το στόμιο των κλειστών αγγείων που στενεύει (πίν. 18Β,1-4). Το μόνο νέο σχήμα που εμφανίζεται είναι οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (πίν. 18Β,5).

ΣΕΣΚΛΟ ΙΙ

Η Otto τη διαιρεί σε δύο στάδια (Otto 1985, σσ. 75 κ.εξ.).

Η διαίρεση της μεσαίας φάσης του πολιτισμού του Σέσκλου σε δύο στάδια ή βαθμίδες εξέλιξης γίνεται με βάση τη στρωματογραφία από την Πύρασο. Ο διαχωρισμός όμως της κεραμικής, ο οποίος γίνεται σύμφωνα με στυλιστικά και μορφολογικά κριτήρια που δεν εντοπίζονται στο στρωματογραφημένο υλικό της Πυράσου, πιθανότατα εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς ποσότητας, χρειάζεται, κατά την Otto, στρωματογραφική επιβεβαίωση.

Σέσκλο ΙΙ Α (πίν. 19Α)

Υλικό της φάσης Σέσκλο ΙΙ Α εντοπίστηκε στις θέσεις Οτζάκι (Stratum 15), Σέσκλο (στρώματα 2-3), Πύρασο (στρώμα 2β), Τζανί (στρώμα 1c), Τσαγγλί (στρώμα 3α), Παζαράκι

(ίσως στρώμα 6) και Ζερέλια (μέρος στρώματος 1). Το πληρέστερα δημοσιευμένο υλικό προέρχεται από την Οτζάκι Μαγούλα, η οποία όμως δεν περιλαμβάνεται στα μεγάλα κεραμικά κέντρα της περιόδου (Mottier 1981).

Η κεραμική είναι μονόχρωμη (πίν. 19Α,2.4), γραπτή (πίν. 19Α,1.3.5-6) και με ανάγλυφη (εμπίεστη) διακόσμηση. Στη γραπτή κυριαρχούν οι κατηγορίες με ερυθρό σε λευκό και λευκό σε ερυθρό διακόσμηση και εκφράζονται με δύο τεχνοτροπίες: τον πυκνό ρυθμό (solid style) που είναι συνήθης στη δυτική Θεσσαλία και προτιμά για θέματα τα βαθμιδωτά τρίγωνα, βαθμιδωτές σειρές από τεθλασμένες, τα δικτυωτά πλέγματα με πλατιές γραμμές (π.χ., πίν. 19Α,1.5), και το Zacken Stil (ή φλογόσχημη διακόσμηση), το οποίο συναντάται συχνότερα στη βόρεια Θεσσαλία και έχει ως θέματα ρόμβους, τρίγωνα, διαγραμμισμένα ημικύκλια (π.χ., πίν. 19Α,3.6). Στην ξεστή κεραμική τα θέματα είναι, όπως πάντοτε, γραμμικά και στην εμπίεστη τα παραδοσιακά (στίξεις, αυλακώσεις κλπ.), που συχνά συνυπάρχουν με γραπτά. Στην τελευταία περίπτωση, τριγωνικές εκβαθύνσεις σε σειρά πλαισιώνουν τα γραπτά θέματα. Το χαρακτηριστικό σχήμα αγγείων είναι η φιάλη με κάθετο (ίσιο) τοίχωμα, που υπάρχει ήδη από την προηγούμενη φάση, όπου όμως έχει ιδιαίτερα τονισμένη βάση (πίν. 19Α,6). Υπάρχουν ακόμη τα βαθιά αγγεία με χοανοειδή λαιμό, τα οποία σε σύγκριση με τα παλαιότερα είναι μικρότερα σε μέγεθος (πίν. 19Α,2.4), καθώς και τα κύπελλα με ή χωρίς λαβή.

Σέσκλο ΙΙ Β (πίν. 19Β και 20Α)

Η φάση αυτή εντοπίστηκε στην Οτζάκι Μαγούλα (Strata 14-7), Σέσκλο (εργαστήριο του κεραμέα), Πύρασο (στρώμα 2γ), Τσαγγλί (στρώμα 3b), Τζανί (στρώμα 1γ μεσαίο τμήμα), Παζαράκι (ίσως στρώματα 4-3), Ζερέλια (στρώματα 1-2), Γεντίκι (κάτω τμήμα του δεύτερου στρώματος) και Νεσσωνίδα ΙΙ (δεύτερο στρώμα) (Otto 1985, σσ. 79 κ.εξ.).

Το υλικό της είναι το λιγότερο δημοσιευμένο και περιλαμβάνει κεραμική μονόχρωμη, γραπτή (πίν. 19Β,1-6, και 20Α,5-6) και με εγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 20Α,2). Στη γραπτή ο πυκνός ρυθμός αντικαθίσταται σταδιακά από την περισσότερο σχηματοποιημένη φλογόσχημη διακόσμηση (Zacken Stil) (πίν. 19Β,1-6). Τα διακοσμητικά θέματα με ερυθρό σε λευκό και λευκό σε ερυθρό (πίν. 20Α,5) παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία αλλά χάνουν πλέον την αυστηρή τους απόδοση, καθώς αποδίδονται με μεγαλύτερη ρευστότητα. Αποτέλεσμα αυτής της αλλαγής είναι η μεταβολή των απολήξεων κατά μήκος των διακοσμητικών ταινιών από γωνιώδεις-οδοντωτές σε φλογόσχημες (π.χ., πίν. 19Β,6). Μέσα όμως στις ταινίες αναπτύσσονται ρομβόσχημα (ιδιαίτερα αγαπητά στη φάση αυτή) (πίν. 19Β,1.3) ή οβάλ θέματα, καθώς και μία ή περισσότερες γραμμές (πίν. 19Β,2.5-6). Παράλληλα υπάρχουν τα βαθμιδωτά θέματα από σειρά τετραγώνων, γνωστά ήδη από την αρχή της Μέσης Νεολιθικής, τα οποία εδώ φθάνουν στο υψηλότερο ποσοστό συχνότητάς τους (πίν. 20Α,6).

Σειρά νέων στοιχείων χαρακτηρίζουν τη βαθμίδα αυτή. Πρόκειται για τις ταινίες με φλογόσχημες απολήξεις που περιβάλλουν σπειροειδώς το σώμα του αγγείου καθώς και για τις μετόπες, μέσα στις οποίες αναπτύσσονται θέματα γραπτά, ξεστά και εγχάρακτα (πίν. 19Β,1-6). Διαπιστώνεται ιδιαίτερη προτίμηση στα γραμμικά θέματα, φαινόμενο που θα γίνει περισσότερο έντονο στις επόμενες φάσεις.

Η ξεστή κεραμική είναι στο Οτζάκι το ίδιο συχνή με τη γραπτή, κάτι που δεν ισχύει για τις άλλες περιοχές (πίν. 20Α,5). Κοντά στα ήδη γνωστά γραμμικά θέματα που αναπτύσσονται ελεύθερα στο αγγείο, πρωτοεμφανίζονται και τα οργανωμένα (π.χ., μαίανδροι και πλέγματα).

Δεν απουσιάζει βέβαια η εμπίεστη κεραμική (Impresso) με διακόσμηση από νυχιές και αποτυπώματα εργαλείου ή του όστρεου Cardium καθώς και ο συνδυασμός Impresso και γραπτής διακόσμησης (πίν. 20Α,2).

Το σχηματολόγιο των αγγείων είναι εξαιρετικά πλούσιο, χωρίς όμως να παρουσιάζει

σημαντικές διαφορές από αυτό των προηγούμενων φάσεων, απ' όπου έλκει την καταγωγή του. Τυπικά σχήματα της βαθμίδας αυτής είναι τα κωδωνόσχημα κύπελλα με ή χωρίς πλατιά ταινιωτή λαβή (πίν. 20Α,6), φιάλες με συγκλίνον, κάθετο ή αποκλίνον τοίχωμα (πίν. 19Β,1-6), κλειστά αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα και άλλα με στενό ή πλατύ χοανοειδή λαιμό (πίν. 20Α,2.4-5). Οι βάσεις είναι χαμηλές και συνήθως εντελώς επίπεδες (πίν. 20Α,2.4-6). Στις τελευταίες, μια εγκοπή χαμηλά κοντά στη βάση εμφανίζεται στο Οτζάκι για περιορισμένο χρονικό διάστημα και αποτελεί, κατά την Mottier, χρονολογικό κριτήριο για τη μέση φάση της περιόδου. Νέο σχήμα με ελάχιστη ακόμη παρουσία είναι οι φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα (πίν. 20Α,1.3).

Σε γενικές γραμμές, τόσο τα διακοσμητικά θέματα όσο και τα σχήματα των αγγείων, αλλά και ο τρόπος διακόσμησης είναι κοινά για ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο, γεγονός που μαρτυρεί τον ενιαίο φορέα του πολιτισμού του Σέσκλου, ο οποίος στη φάση αυτή φθάνει στην κορύφωσή του.

ΣΕΣΚΛΟ ΙΙΙ

Η αρχή της ύστερης φάσης του πολιτισμού του Σέσκλου συμπίπτει με μια σειρά μεταβολών τόσο στην κεραμική όσο και γενικότερα στη συνέχεια κατοίκησης των οικισμών. Σε πολλούς από τους τελευταίους παρατηρούνται στρώματα καταστροφής από φωτιά ή σεισμό και αρκετοί εγκαταλείπονται. Όμως οι μεταβολές που σημειώνονται στην κεραμική δεν είναι τόσο απότομες ώστε να θεωρούνται ξένες προς την προϋπάρχουσα κεραμική παράδοση.

Και στη φάση αυτή η Otto διακρίνει δύο στάδια εξέλιξης (Otto 1985, σσ. 90 κ.εξ.).

Σέσκλο ΙΙΙ Α (πίν. 20Β και 21Α)

Η πρώτη βαθμίδα της φάσης αυτής εντοπίστηκε στις θέσεις Γεντίκι (άνω μέρος του στρώματος 2), Οτζάκι (II Strata 6-2, I Strata 8-1), Σουφλί Μαγούλα (στρώμα 4), Ραχμάνι (μέρος του στρώματος 1), Σέσκλο (στρώμα 3), Πύρασος (στρώμα 2δ), Τσαγγλί (στρώμα 4α), Τζανί (ανώτατο τμήμα του στρώματος 1γ), Μακρυχώρι και Ζερέλια (στρώμα 2).

Η κεραμική είναι μονόχρωμη, γραπτή και εγχάρακτη. Στη γραπτή παρατηρούνται καλύτερα από κάθε άλλη κατηγορία οι αλλαγές που χαρακτηρίζουν την ύστερη φάση της Μέσης Νεολιθικής. Στην ερυθρό σε λευκό διακόσμηση το επίχρισμα της επιφάνειας είναι τώρα αραιό και το χρώμα της διακόσμησης όχι μόνον ερυθρό αλλά και καστανό ή μελανό. Η ροπή προς τα σκοτεινά χρώματα ίσως οδηγήσει στις ανάλογες κατηγορίες της επόμενης Νεότερης Νεολιθικής, όπου βέβαια η επιφάνεια δεν φέρει τη λείανση που υπάρχει εδώ. Τη συνηθέστερη διακόσμηση αποτελούν οι ταινίες με φλογόσχημες απολήξεις που περιβάλλουν σα δακτύλιος ή σπείρα το σώμα του αγγείου (πίν. 20Β,6 και 21Α,1.7). Παράλληλα αυξάνονται σε συχνότητα τα γραμμικά θέματα, τα οποία, ενώ προηγουμένως συναντιόνταν κυρίως στην εσωτερική, τώρα αναπτύσσονται και στην εξωτερική πλευρά των αγγείων. Τα θέματα είναι διαγραμμισμένα ή δικτυωτά τρίγωνα, καμπυλόγραμμα (τοξωτά) και δέσμες παράλληλων γραμμών (πίν. 20Β,2.4 21Α,4). Μπορούν μάλιστα να θεωρηθούν ότι καθιερώνουν το γραμμικό ρυθμό (linear style) που επικρατεί στην επόμενη βαθμίδα. Η ξεστή κεραμική (πίν. 21Α,3.6.10) συνεχίζει την παρουσία της έχοντας για πρώτη φορά αρνητικά (ανοιχτόχρωμα) και θετικά (σκοτεινόχρωμα) θέματα στο ίδιο αγγείο (πίν. 21Α,3). Η μεικτή, Impresso και γραπτή, κεραμική είναι γνωστή και στη βαθμίδα αυτή (πίν. 21Α,5). Τόσο σ' αυτήν όσο και στην καθαρά Impresso προτιμώνται οι τριγωνικές εκβαθύνσεις τοποθετημένες στη σειρά.

Αντίθετα προς τη γενικότερη τάση, το σχηματολόγιο των αγγείων δεν έχει να παρουσιάσει κάποια ιδιαίτερη μεταβολή. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί ότι έχει την καλύτερη ποιότητα και τη μεγαλύτερη ποικιλία στα σχήματα. Το συνηθέστερο σχήμα

εξακολουθούν να αποτελούν τα κύπελλα με ή χωρίς λαβή (πίν. 21Α,2-3.6). Σ' αυτά προστίθενται οι διάφορες φιάλες με ή χωρίς χοανοειδή λαιμό (πίν. 20Β,1-5) καθώς και τα κλειστά αγγεία με στενό ή πλατύ λαιμό (πίν. 21Α,8.10). Για πρώτη φορά μετά από αρκετό διάστημα (Αρχαιότερη Νεολιθική) επανεμφανίζονται οι ψηλές κιονόσχημες βάσεις, που στο μέλλον θα αποτελέσουν το συνηθέστερο σχήμα βάσης στις φιάλες (πίν. 20Β,3). Νέο σχήμα είναι επίσης και οι τράπεζες που στηρίζονται σε τέσσερα πόδια (πίν. 21Α,4.9).

Σέσκλο ΙΙΙ Β (πίν. 21Β)

Εντοπίστηκε στις θέσεις Ραχμάνι (στρώμα 2, τμήμα 1), Πύρασο (στρώμα 2ε), Τσαγγλί (στρώμα 4b/5), Τζανί (στρώματα 2-3), Τσαπόχα μαγούλα (κατώτερο στρώμα), Ζερέλια (στρώματα 3-4) και Λιανοκλάδι (στρώμα 1) (Otto 1985, σσ. 98 κ.εξ.).

Στη διακόσμηση της γραπτής κεραμικής (ερυθρό έως καστανό σε ανοιχτό) κυριαρχεί ο λεγόμενος γραμμικός ρυθμός (linear style). Τα θέματα είναι αβακωτά, δέσμες τεθλασμένων ή κυματοειδών γραμμών, διαγραμμισμένα ή δικτυωτά τρίγωνα (πίν. 21Β,1-2.5.7). Σε ορισμένα από τα γραμμικά θέματα τα όρια των γραμμών αποδίδονται εσκεμμένα με ασάφεια (πίν. 21Β,6). Η τεχνοτροπία αυτή είναι νέα και γνωστή στη δυτική Μακεδονία ως Servia style. Επίσης νέα είναι η φαιό σε φαιό διακόσμηση, γνωστή περισσότερο ως grey on grey, που συναντάται στη γραπτή και στην ξεστή κεραμική. Και τα δύο χαρακτηρίζουν τη Νεότερη Νεολιθική της δυτικής Μακεδονίας. Η γραπτή κεραμική με ροζ διακόσμηση σε επιφάνεια με ερυθρόχρωμο επίχρισμα (Α3ζ) είναι επίσης μια νέα κατηγορία, που περιορίζεται τόσο τοπικά -εντοπίστηκε μόνο στο Ραχμάνι- όσο και χρονικά στο πλαίσιο της φάσης αυτής. Την ομάδα των πρωτοεμφανιζόμενων γραπτών κατηγοριών κλείνει η παραλλαγή της ξεστής κεραμικής, γνωστής ως Lianokladi Style (Α3δ), που συναντάται σε ολόκληρη τη Θεσσαλία (πίν. 21Β,4). Διαφέρει από την ξεστή (Α3ε) των προηγουμένων φάσεων τόσο στην υφή όσο και στην απόχρωση του επιχρίσματος που καλύπτει την επιφάνεια και το οποίο, αντί για λεπτό, καστανόχρωμο, είναι τώρα παχύρρευστο, λευκόχρωμο.

Τα σχήματα των αγγείων αποτελούν συνέχεια αυτών της προηγούμενης φάσης και είναι κοινά για όλη την περιοχή της Θεσσαλίας. Στις ήδη γνωστές φιάλες, τα κύπελλα και τα κλειστά αγγεία της φάσης ΙΙΙ Α (πίν. 20Β,1-6 και 21Α,1-10) προστίθενται δύο μόνο νέα σχήματα: Το ασκοειδές αγγείο (πίν. 21Β,7) και μια υδρία με μικρή προχοή που βρέθηκαν στο Λιανοκλάδι.

Η φάση ΙΙΙ Β αντιστοιχεί στη μεταβατική περίοδο Ζάρκο των Γαλλή και Demoule (Gallis/Demoule 1988, σσ. 1 κ.εξ.), όπως τουλάχιστον δείχνει η εμφάνιση της κεραμικής grey on grey και η παράλληλη πρώτη εμφάνιση της μελανόχρωμης στιλβωμένης κεραμικής.

Η ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ

Η περίοδος αυτή, που μελετήθηκε από τους M.Korkuti και Zh.Andrea, θεωρείται καλύτερα ερευνημένη από την προηγούμενη Αρχαιότερη Νεολιθική. Επιχώσεις της έχουν αποκαλυφθεί στις θέσεις Cakran στη νοτιοδυτική, Dunavec και Luadishte στη νοτιοανατολική και Kolsh στη βορειοανατολική Αλβανία (Korkuti/Andrea 1972, σσ. 15 κ.εξ., οι ίδιοι 1974, σσ. 45 κ.εξ., Korkuti 1974, σσ. 383 κ.εξ.). Σημαντικότερη είναι η θέση Cakran, από την οποία έλαβε την ονομασία ο τοπικός πολιτισμός της Μέσης Νεολιθικής (πολιτισμός Cakran). Σημαντική όμως είναι και η θέση Dunavec, γιατί σ' αυτήν επισημάνθηκαν στρώματα κατοίκησης παλαιότερα του Cakran (εικ. 6). Η κεραμική της πρώιμης φάσης (Dunavec I) αποτέλεσε τη βάση, από την οποία εξελίχθηκε η κεραμική του πολιτισμού Cakran και απλώθηκε σ' όλη την Αλβανία. Για το λόγο αυτόν, η φάση Dunavec I

ονομάζεται και Proto-Cakran (Korkuti 1974, σ. 387). Αμέσως μετά ακολουθεί η φάση Dunavec II, το υλικό της οποίας ταυτίζεται με αυτό του πολιτισμού Cakran.

PROTO-CAKRAN (DUNAVEC I) (πίν. 22,1-2)

Χαρακτηρίζεται από την παρουσία κεραμικής με σκοτεινόχρωμη (μελανή ή γκρίζα) λειασμένη και συχνά στιλβωμένη επιφάνεια. Υπάρχει ακόμη η ανάγλυφη Barbotin και σε μικρή ποσότητα η εμπίεστη (Impresso), η χαρακτή και η ανάγλυφη ραβδωτή διακόσμηση. Η γραπτή κεραμική αντιπροσωπεύεται με την κατηγορία της γκριζόχρωμης διακόσμησης σε μελανόχρωμη επιφάνεια. Φαίνεται πως στη φάση αυτή συνυπάρχουν στοιχεία της Αρχαιότερης Νεολιθικής (γραπτή κεραμική, barbotin) και του πολιτισμού Cakran. Συχνή είναι η εμφάνιση ανθρωπόμορφων ειδωλίων με ραμφόσχημη μύτη (πίν. 22,1). Από την ίδια φάση προέρχεται και ένα ανθρωπόμορφο αγγείο (πίν. 22,2).

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ CAKRAN (DUNAVEC II) (πίν. 22, 3-19)

Χαρακτηρίζεται από την απουσία γραπτής κεραμικής και περιλαμβάνει τις παρακάτω κατηγορίες:
Χονδροειδής κεραμική, διακοσμημένη με την τεχνική Impresso και Barbotin (Prendi 1976, πίν. VI,7-12) (πίν. 22,14).
Μονόχρωμη κεραμική με μελανή ή γκριζομέλανη επιφάνεια.
Κεραμική άριστη ποιοτικά, με ακόσμητη σκοτεινόχρωμη αλλά στιλβωμένη επιφάνεια.

Η διακόσμηση γίνεται συνήθως με χαράξεις που δημιουργούνται πριν από ή μετά το ψήσιμο, με παχύρρευστο επίθετο χρώμα (Inkrustation), συνήθως λευκό και σπάνια ερυθρό, που τοποθετείται μέσα στις χαράξεις (πίν. 22,4.6.9.12) με εμπίεση (Impresso) (πίν. 22,7.11), και με στίξεις που γίνονται με χρώμα ή με τη χρήση κάποιου εργαλείου. Τα θέματα είναι ποικίλα. Στην εγχάρακτη διακόσμηση κυριαρχούν τα διαγραμμισμένα τρίγωνα (Prendi 1976, πίν. IV,1-2.8-9, V,1-4) (πίν. 22,4.6.9.12), στην ανάγλυφη οι κομβιόσχημες, στρογγυλές ή επιμήκεις αποφύσεις τοποθετημένες μεμονωμένα (Prendi 1976, πίν. VI,5-6) ή σε σειρές (Prendi 1976, πίν. VI,1-3) (πίν. 22,10). Οι αυλακώσεις (Kanneluren) (πίν. 22,17), γνωστές στη θέση Cakran, είναι συχνότερες στη θέση Dunavec (φάση Dunavec II). Τα θέματα της εμπίεστης διακόσμησης είναι κυρίως διαγραμμισμένα τρίγωνα και δέσμες ημικυκλίων που κρέμονται από το χείλος των αγγείων σα γιρλάντες (Prendi 1976, πίν. V,7-8.10) (πίν. 22,7). Εμπίεστη διακόσμηση με παρόμοια θέματα εμφανίζεται και στον βορειοελλαδικό χώρο, όπου είναι γνωστή ως κεραμική τύπου Cakran.

Όπως αναφέρθηκε, η γραπτή κεραμική απουσιάζει από τον πολιτισμό Cakran. Υπάρχει μόνο σε ελάχιστη ποσότητα στην προηγούμενη φάση Proto-Cakran της θέσης Dunavec (Dunavec I). Για το λόγο αυτόν η παρουσία οστράκου γραπτής κεραμικής στη θέση Cakran έχει ιδιαίτερη αξία, κυρίως για το συγχρονισμό με φάσεις γειτονικών περιοχών (Prendi 1976, σσ. 81 κ.εξ., πίν. IV,11, V,9). Το όστρακο έχει υποκίτρινη επιφάνεια διακοσμημένη με κυματοειδείς καστανόχρωμες γραμμές (πίν. 22,3). Πρόκειται για τη γνωστή brown on cream γραπτή κεραμική που συναντάται στο μακεδονικό και θεσσαλικό χώρο και συγχρονίζει μέρος του πολιτισμού Cakran με τη φάση Τσαγγλί της θεσσαλικής Νεότερης Νεολιθικής.

Στα αγγεία το συνηθέστερο σχήμα αποτελούν οι αμφικωνικές φιάλες (Prendi 1976, πίν. IV, ο ίδιος 1982, σ. 195, εικ. 3,5) (πίν. 22,4-6). Υπάρχουν ακόμη φιάλες ημισφαιρικές (Prendi 1976, πίν. IV,3) (πίν. 22,7.10), αγγεία χοανόσχημα (Prendi 1976, πίν. IV,8-9) (πίν. 22,9.12) καθώς και τα χαρακτηριστικά ρυτά με τέσσερα πόδια (Prendi 1976, πίν. VII,16.18) (πίν. 22,16).

Η ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ

Αντιπροσωπεύεται στο χώρο της Γιουγκοσλαβίας από τις φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ του πολιτισμού Starčevo. Ο πολιτισμός αυτός αναπτύσσεται παράλληλα με εκείνον του Σέσκλου, με τον οποίο έχει κοινό τέλος, καθώς καταρρέει στο τέλος της περιόδου. Στη νότια Γιουγκοσλαβία εκφράζεται με ορισμένες παραλλαγές που είναι γνωστές ως ομάδες Anzabegovo-Vršnik και Veluška-Porodin (εικ. 7). Στο παρόν κεφάλαιο θα περιοριστούμε στη σύντομη παρουσίαση των γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν τις φάσεις του πολιτισμού Starcevo, αλλά και των τοπικών εκφράσεών του στο Νότο.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ STARČEVO ΙΙ

Η φάση ΙΙ παρουσιάζει δύο στάδια εξέλιξης.

Starčevo IIa (πίν. 23Α,1)

Στην κεραμική εξακολουθεί να κυριαρχεί η χονδροειδής. Η άριστης ποιότητας (Feinkeramik) αυξάνεται σε ποσοστό εμφάνισης συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο. Τα αγγεία έχουν συνήθως γκριζόχρωμη ή καστανόχρωμη, και σπάνια ερυθρόχρωμη, επιφάνεια. Στις ημισφαιρικές φιάλες ο λαιμός αποκλίνει ελαφρά, ενώ το σχήμα των βάσεων παραμένει αναλλοίωτο (πίν. 23Α,1). Η χονδροειδής κεραμική φέρει διακόσμηση εγχάρακτη και έντυπη, κυρίως όμως ανάγλυφη (Barbotin) με τις δύο παραλλαγές της (με δακτυλιές και επίθετη). Για πρώτη φορά εμφανίζεται η γραπτή κεραμική, και μάλιστα σε δύο κατηγορίες. Με λευκό σε ερυθρό -που είναι η συχνότερη- (πίν. 23Α,1) και σκοτεινό σε ανοικτό. Τα θέματα είναι σπειροειδή και κυματοειδή.

Starčevo IIb (πίν. 23Α,2)

Και στη φάση αυτήν επικρατεί η χονδροειδής κεραμική. Στην καλή ποιοτικά μονόχρωμη κεραμική η επιφάνεια είναι γκριζόχρωμη, όπως στην προηγούμενη φάση, αλλά τώρα εξίσου συχνά και ερυθρόχρωμη. Η γραπτή κεραμική είναι σπάνια και φέρει συνήθως σκοτεινόχρωμη διακόσμηση σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια (πίν. 23Α,2). Δεν διαπιστώθηκαν θέματα σπειροειδή. Γενικά, στη φάση αυτή διατηρούνται τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ STARČEVO ΙΙΙ (πίν. 23Β)

Στην τρίτη φάση συνεχίζεται η κυριαρχία της χονδροειδούς, όμως η ποιοτικά καλή κεραμική συναντάται συχνότερα, γεγονός που δείχνει μια σταδιακή και συνεχή ποιοτικά βελτίωση. Η ανάγλυφη (Barbotin) είναι συνηθέστερη από την εγχάρακτη και την εμπίεστη, τα θέματά της δεν είναι πλέον τυχαία αλλά αναπτύσσονται οργανωμένα. Στη γραπτή κεραμική η αντιπροσωπευτική κατηγορία είναι εκείνη με σκοτεινόχρωμη διακόσμηση σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια (πίν. 23Β,1). Από τα γραπτά θέματα, τα σπειροειδή είναι τα συνηθέστερα. Για πρώτη φορά εμφανίζονται η πολυχρωμία στη διακόσμηση και οι αμφικωνικές φιάλες στο σχηματολόγιο των αγγείων.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο πολιτισμός αυτός κυριαρχεί στο χώρο των κεντρικών Βαλκανίων, όπου χαρακτηρίζει την εξέλιξη της Αρχαιότερης και ιδιαίτερα της Μέσης Νεολιθικής (εικ. 7). Παράλληλα, στην περιφέρειά του αναπτύσσονται -ιδιαίτερα κατά τη Μέση Νεολιθική- διάφορες τοπικές παραλλαγές. Εδώ θα αναφερθούν όσες εντοπίστηκαν στη νότια

Γιουγκοσλαβία, γιατί βρίσκονται σε στενή σχέση με το βορειοελλαδικό χώρο. Πρόκειται για τις ομάδες Anzabegovo-Vršnik και Veluška-Porodin. Η πρώτη, που έχει μεγαλύτερη διάρκεια, αντιπροσωπεύεται με τις φάσεις II-IV, ενώ η δεύτερη (Veluška-Porodin) περιορίζεται αποκλειστικά στην παρούσα περίοδο.

ΟΜΑΔΑ ANZABEGOVO-VRŠNIK

Φάση Anzabegovo-Vršnik II (πίν. 23Γ, 24Α)

Η δεύτερη φάση της ομάδας Anzabegovo-Vršnik χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικής, που είναι γνωστή ως κεραμική Vršnik και εμφανίζεται αποκλειστικά στη φάση αυτή. Τα αγγεία της έχουν παχύ τοίχωμα, καλό ψήσιμο και επιφάνεια συνήθως γκρίζα-λαδί (πίν. 23,Γ,1-2). Η πάντοτε καλά στιλβωμένη επιφάνεια δίνει την αίσθηση λιπαρότητας, όπως ακριβώς και η μινυακή κεραμική, με την οποία βέβαια δεν έχει καμία σχέση. Η κεραμική με ερυθρόχρωμη επιφάνεια συναντάται σπάνια (πίν. 23,4), ενώ δεν εντοπίστηκε η κεραμική με ωχροκίτρινη ή ανοιχτοκάστανη επιφάνεια. Στο τέλος της φάσης εμφανίζεται σε ελάχιστη ποσότητα η μελανόχρωμη κεραμική. Πιθανότατα για πρώτη φορά συναντώνται η μελανοστεφής (black topped) και η κεραμική με σαφή ίχνη λείανσης στην επιφάνεια (gemaserte Keramik).

Το σχηματολόγιο των αγγείων δεν διαφέρει από αυτό της φάσης Starčevo Ic της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Τα πόδια-βάσεις δεν υπάρχουν πλέον. Στην κατηγορία κεραμικής Vršnik είναι χαρακτηριστικές οι ημισφαιρικές και αμφικωνικές φιάλες με τονισμένον ώμο και χαμηλό κυλινδρικό λαιμό.

Ως διακόσμηση της ίδιας κατηγορίας χρησιμοποιούνται οι αυλακώσεις και για πρώτη φορά συναντάται η λεγόμενη Arkaden-Barbotin, όπου οι κάθετες αυλακώσεις δημιουργούν στο άνω τμήμα τους τοξοστοιχία (πρβλ. πίν. 25,4). Συνηθισμένος συνδυασμός, γνωστός ήδη από την προηγούμενη φάση, είναι η συνύπαρξη καλά λειασμένης επιφάνειας στο λαιμό και barbotin διακόσμησης στο σώμα (πίν. 23Γ,3).

Στη γραπτή κεραμική συχνότερη είναι η διακόσμηση με λευκό σε σκοτεινό και σπανιότερη η με σκοτεινό χρώμα σε ερυθρή ή ωχροκίτρινη επιφάνεια (brown on cream) (πίν. 23Γ,5-6). Το κυρίαρχο διακοσμητικό θέμα αποτελούν οι σταγόνες που πλαισιώνουν λευκή γραμμή (πρβλ. πίν. 11Β,1-2). Θέματα, όπως οι σταγόνες και οι τεθλασμένες γραμμές κάτω από το λαιμό, δείχνουν επιβίωση στοιχείων της φάσης Anza-Vršnik I, ενώ οι παράλληλες ταινίες που ενώνονται και σχηματίζουν τρίγωνο (πρβλ. πιν, 23Α,2) και τα τριγωνικά θέματα καθώς και τα σπειροειδή θέματα (πίν. 23Γ,5) σχετίζονται με τη διακόσμηση του πολιτισμού Starčevo .

Από τα ειδώλια, τα ανθρωπόμορφα αποδίδονται με διάφορο βαθμό σχηματοποίησης (πίν. 24Α,1.3-8). Υπάρχουν επίσης ζωόμορφα (π.χ., κερασφόρο, βάτραχος) (πίν. 24Α,2.9).

Φάση Anzabegovo-Vršnik III (πίν. 24Β)

Στη φάση αυτή δεν συναντάται πλέον η κεραμική Vršnik. Κυριαρχεί και πάλι η κεραμική με καστανέρυθρη επιφάνεια σε σκοτεινούς όμως τόνους (πίν. 24Β,1.7). Η μελανόχρωμη, που έκανε την εμφάνισή της ήδη στο τέλος της προηγούμενης φάσης, συνεχίζει εξίσου σπάνια την παρουσία της (πίν. 24Β,5). Πιθανότατα σχετίζεται με την αντίστοιχη θεσσαλική κεραμική. Στη γραπτή, η κατηγορία με σκοτεινό σε ανοικτό (πίν. 24Β,4-4.8-9) αντικαθιστά σε προτίμηση αυτήν με ανοικτό (ερυθρό) σε σκοτεινό, που συναντάται πλέον ελάχιστα.

Τα διακοσμητικά θέματα (σταγόνες) δεν διαφέρουν από αυτά της προηγούμενης φάσης.

Γνωστά είναι επίσης τα γραμμικά θέματα (πίν. 24Β,4.8-9), υπάρχουν όμως συχνά και θέματα σπειροειδή στη συνηθέστερη κατηγορία γραπτής κεραμικής (σκοτεινό σε ανοικτό). Η παρουσία οστράκου με καμπυλόγραμμο διακοσμητικό θέμα δοσμένο αρνητικά (Negativ-motiv) (πίν. 24Β,3) αντικατοπτρίζει τις σχέσεις της ομάδας αυτής με τη γειτονική Veluška-Porodin. Το ίδιο συχνά, όπως στην προηγούμενη φάση, εξακολουθεί να εμφανίζεται η εμπίεστη (πίν. 24Β,6-7) και η ανάγλυφη (Barbotin) διακόσμηση.

Φάση Anzabegovo-Vršnik IV

Τόσο η φροντισμένη όσο και η χονδροειδής κεραμική εξακολουθούν να προτιμούν τις σκοτεινές αποχρώσεις. Η μελανόχρωμη (ή γκριζόχρωμη) κεραμική αυξάνεται και φθάνει σε συχνότητα την ερυθρόχρωμη. Οι γνωστές από τις προηγούμενες φάσεις φιάλες με σιγμοειδές τοίχωμα δεν υπάρχουν πλέον. Σπάνια συναντάται και η εμπίεστη διακόσμηση κάτω από το χείλος αγγείων της καλής ποιοτικά κεραμικής. Οι βωμίσκοι φέρουν στα πόδια διακόσμηση με χαράξεις, όπως εκείνοι της φάσης Καράνοβο ΙΙΙ στη Βουλγαρία. Οι δακτυλιόσχημες βάσεις κάνουν την επανεμφάνισή τους. Στη γραπτή κεραμική η σκοτεινόχρωμη διακόσμηση γίνεται συχνότερη. Τα θέματά της είναι καμπυλόγραμμα, σπειροειδή και μαιανδροειδή. Η χονδροειδής κεραμική φέρει ανάγλυφη (Barbotin) διακόσμηση.

ΟΜΑΔΑ VELUŠKA-PORODIN (πίν. 36)

Εκτός από την ομάδα Anzabegovo-Vršnik, η οποία αντιπροσωπεύει την Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική στην περιοχή του άνω ρου του ποταμού Αξιού, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ομάδα Veluška-Porodin, που εξαπλώνεται στο οροπέδιο της Πελαγονίας γύρω από την περιοχή του Prilep και της Bitolj (π.χ., θέση Čyka· βλ. Kitanoski et al. 1978, σσ. 9 κ.εξ.) (εικ. 7). Σύμφωνα με τα γνωστά στοιχεία πρόκειται για μια σχετικά απομονωμένη ομάδα, που αντιπροσωπεύει την αρχή της Μέσης Νεολιθικής και ειδικότερα τη φάση Anzabegovo-Vršnik II. Η ομάδα αυτή έχει για τον ελλαδικό χώρο ιδιαίτερη σημασία, γιατί η περιοχή όπου αναπτύσσεται αποτελεί προέκταση των οροπεδίων της δυτικής Μακεδονίας, τα οποία, μαζί με τις κοιλάδες του Αξιού και του Στρυμόνα, αποτελούν τις σημαντικότερες διόδους επικοινωνίας προς το εσωτερικό της βαλκανικής χερσονήσου και αντίστροφα. Παρουσιάζει τέσσερις φάσεις εξέλιξης, που βρίσκονται στην ακόλουθη αντιστοιχία με εκείνες της ομάδας Anzabegovo-Vršnik:
Φάσεις I-II = περίπου Anzabegovo-Vršnik Ic-αρχή II.
Φάσεις II-IV (κλασικό Porodin) = Anzabegovo-Vršnik II.

Όλες οι φάσεις έχουν τα παρακάτω κύρια χαρακτηριστικά: Η άριστης ποιότητας κεραμική είναι μονόχρωμη, με ερυθρόχρωμη, καστανόχρωμη και μελανόχρωμη επιφάνεια (πίν. 25,8.10) αλλά και με γραπτή διακόσμηση, κατά προτίμηση με λευκό σε ερυθρό (πίν. 36,1-3.11) και λιγότερο με σκοτεινό σε ανοικτό. Τα θέματα είναι σταγόνες και κάθετες κυματοειδείς γραμμές διαταγμένες σε σειρές. Η μελανοστεφής κεραμική είναι μεν γνωστή αλλά συναντάται σπάνια. Τόσο η φροντισμένη όσο και η χονδροειδής κεραμική έχουν το ίδιο σχηματολόγιο, που περιλαμβάνει κυρίως φιάλες με σιγμοειδές τοίχωμα (πίν. 25,2.10) και αγγεία σφαιρικά με κυλινδρικό λαιμό (πίν.25,11). Υπάρχουν ακόμη καλύμματα αγγείων (πίν. 25,1) και ανθρωπόμορφα αγγεία(;) (πίν. 25,7).

Κατά ομάδες οι φάσεις παρουσιάζουν επιπλέον ορισμένα ιδιαίτερα γνωρίσματα:

Φάσεις Veluška-Porodin I-II

Χαρακτηρίζονται από την παρουσία αμφικωνικών αγγείων, τα οποία στις κατοπινές φάσεις έχουν περισσότερο σιγμοειδές παρά αμφικωνικό τοίχωμα, και από την παρουσία

τριγώνων στη λευκό σε ερυθρό γραπτή κεραμική, τα οποία αναπτύσσονται στην επιφάνεια ελεύθερα χωρίς οργάνωση (π.χ., πίν. 25,3).

Φάσεις Veluška-Porodin I-III

Κοινό στοιχείο των φάσεων αυτών είναι η παρουσία κοινού διακοσμητικού θέματος, της κυματοειδούς γραμμής σε σχήμα ε, το οποίο αναπτύσσεται σε σειρές στους ώμους των αγγείων (πίν. 25,2.11). Στις ίδιες φάσεις συναντάται και η εμπίεστη (impresso) διακόσμηση.

Φάσεις Veluška-Porodin III-IV

Από τη φάση III εμφανίζονται οι τρίποδοι θωμίσκοι, όμοιοι με αυτούς του πολιτισμού Starčevo. Από την ίδια φάση αρχίζει και ο συνδυασμός σφηνοειδών και κυματοειδών γραπτών θεμάτων στη διακόσμηση. Τόσο η III όσο και η IV χαρακτηρίζονται από την παρουσία πήλινων ομοιωμάτων οικιών, τα οποία ταξινομούνται σε δύο τύπους: τις ανοικτές (πίν. 25,9) και τις κλειστές (με στέγη) οικίες (πίν. 25,6). Ο τελευταίος τύπος είναι νεότερος, καθώς περιορίζεται στη φάση IV.

Φάση Veluška-Porodin IV

Μολονότι η barbotin διακόσμηση προϋπάρχει, μόλις στη φάση αυτή οι αυλακώσεις αρχίζουν να δημιουργούν τη γνωστή τοξοστοιχία (Arkaden-Barbotin) (πίν. 25,4), όπως τη συναντήσαμε στη φάση Anzabegovo-Vršnik II.

Τόσο ο πολιτισμός του Starčevo όσο και οι τοπικές παραλλαγές του, η δημιουργία των οποίων οφείλεται πιθανότατα στο ορεινό έδαφος που ευνοεί την αυτόνομη εξέλιξη, εξαφανίζονται στο τέλος της περιόδου και αντικαθίστανται από τον πολιτισμό της Vinča, ο χαρακτήρας του οποίου διαφέρει, όπως θα δούμε, σημαντικά από εκείνον του Starčevo.

Η ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Στην περίοδο αυτή εντάσσονται οι φάσεις Καράνοβο II και III (σύμφωνα με τη διαίρεση του Georgiev, βλ. Georgiev 1961, σσ. 45 κ.εξ.), ή οι φάσεις BFN-B, BFN-B/C και BFN-C σύμφωνα με την πρόσφατη πρόταση της Todorova (Todorova 1989, σσ. 9 κ.εξ.).

KARANOVO II (ή Φάση BFN-B) (πίν. 26-27)

Η πλήρης διάρκειά της αντιπροσωπεύεται στον οικισμό Kazanlyk, όπου επισημάνθηκαν περισσότερα στρώματα κατοίκησης (Georgiev 1972, σσ. 81 κ.εξ.). Σύμφωνα όμως με τις νεότερες ανασκαφές στο Καράνοβο (εικ. 7), οι επιχώσεις της φάσης έχουν πάχος περίπου 2,0 μ. και αποτελούνται από περισσότερα στρώματα κατοίκησης (Hiller 1989, σ. 177, πίν. 1). Στην κεντρική Βουλγαρία η ίδια φάση αντιπροσωπεύεται καλύτερα στη θέση Jašatepe.

Ιδιαίτερο γνώρισμα της φάσης, αλλά και της περιόδου, είναι η απουσία της γραπτής κεραμικής από το μεγαλύτερο μέρος της Βουλγαρίας. Μόνο στο δυτικό τμήμα της εμφανίζεται γραπτή κεραμική με σκοτεινόχρωμη διακόσμηση, την οποία η Todorova εντάσσει στη φάση αυτή (φάση BFN-B, Todorova 1989, σ. 15).

Στη μονόχρωμη, η οποία κυριαρχεί στην υπόλοιπη Βουλγαρία, συνεχίζεται η παρουσία της κεραμικής με λεπτές αυλακώσεις και διάταξη σε σχήμα ψαροκόκκαλου πάνω στη γκριζομέλανη, μελανή ή ωχροκίτρινη επιφάνεια (πίν. 26,5). Υπάρχει ακόμη και η στικτή

διακόσμηση και η εμπίεστη με νυχιές (πίν. 27,4). Συνήθεις είναι και οι πλατιές αυλακώσεις (πίν. 26,2).

Τα σχήματα των αγγείων, στα οποία περιορίζονται αναγκαστικά οι παρατηρήσεις, δεν διαφέρουν πολύ από αυτά της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Κυριαρχούν τα κυλινδρόσχημα και τα αχλαδόσχημα αγγεία (πίν. 26,1-2.4-5, 27,3-5), οι τρίποδοι και τετράποδοι βωμίσκοι (πίν. 27,8). Νέα σχήματα είναι οι υδρίες και οι αμφικωνικές φιάλες (πίν. 26,6, 27,1-2).

KARANOVO III-VESSELINOVO (ή Φάση BFM-C) (πίν. 28Α)

Στην πεδινή Βουλγαρία αντιπροσωπεύεται κυρίως στο στρώμα III του οικισμού Καράνοβο. Το στρώμα αυτό, οι επιχώσεις του οποίου, σύμφωνα με τις νεότερες ανασκαφές, φθάνουν σε πάχος περίπου τα 2 μ., έχει -αντίθετα με ό,τι πιστευόταν- μεγάλη χρονική διάρκεια (Hiller 1989, σ. 177, πίν. 1). Υλικό της ίδιας φάσης αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή του οικισμού Vesselinovo στην περιοχή Jambol (Mikov 1932-33, σσ. 358 κ.εξ.). Η αρχική του ένταξη στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπήρξε λανθασμένη και μόνο με την ανασκαφή στο Καράνοβο ορίστηκε ακριβέστερα η χρονολογική του θέση.

Η φάση χαρακτηρίζεται από τη συνέχιση της απουσίας γραπτής κεραμικής στην περιοχή της κεντρικής, της βόρειας και της νότιας Βουλγαρίας. Χαρακτηριστικά είναι τα σχήματα της κλασικής ομάδας Vesselinovo, δηλ. οι κυλινδρικές υδρίες με κάθετη λαβή που φέρει κομβιόσχημη απόφυση στο άνω μέρος της (πίν. 28Α,7-8), τα κλειστά και ανοικτά αγγεία με τονισμένη κοιλιά και τρία ή τέσσερα πόδια (πίν. 28Α,6), οι ρηχές φιάλες με τέσσερα πόδια (πίν. 28Α,1) και οι τρίποδες λυχνίες (πίν. 28Α,2). Η επιφάνεια των αγγείων είναι σκοτεινόχρωμη, γκριζοκάστανη. Η ανάγλυφη διακόσμηση δεν είναι συχνή και περιορίζεται σε μερικές κομβιόσχημες αποφύσεις στο στόμιο ή χαράξεις στο λαιμό των αγγείων (πίν. 28Α,6). Εξαίρεση αποτελούν οι τρίποδες λυχνίες, οι οποίες θεωρούνται τελετουργικά σκεύη και φέρουν πάντοτε πλούσια εγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 28Α,2).

Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια της Μέσης Νεολιθικής αποδίδονται με κιονόσχημο λαιμό και ραμφόσχημη μύτη (πίν. 27,6-7 και 28Α,4).

Στην περιοχή της δυτικής-νοτιοδυτικής Βουλγαρίας η περίοδος της Μέσης Νεολιθικής αντιπροσωπεύεται στις επιχώσεις πάχους περίπου 1 μ. της τρίτης φάσης κατοίκησης του Gălăbnik (Gălăbnik III).

Φάση Gălăbnik III (πίν. 28Β)

Κατά τους ανασκαφείς, υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ της πρώτης και της τρίτης φάσης τόσο στην κεραμική (σχήματα και διακόσμηση αγγείων) όσο και στα τελετουργικά σκεύη (τράπεζες) και τα ειδώλια (Pavuk/Tschochadziev 1984, σσ. 203 κ.εξ.).

Η παρουσία γραπτής κεραμικής διαφοροποιεί την περιοχή από την κεντρική Βουλγαρία και την εντάσσει στο πολιτισμικό πλαίσιο του πολιτισμού Starčevo, από τον οποίο φαίνεται να επηρεάζεται σημαντικά. Η επίδραση μάλιστα είναι τόσο ισχυρή ώστε θα μπορούσε να διαπιστωθεί κάθε μία από τις φάσεις του παραπάνω πολιτισμού στον οικισμό Galabnik III.

Η κεραμική είναι άριστης ποιότητας και χονδροειδής. Η πρώτη φέρει συνήθως γραπτή διακόσμηση, η οποία γίνεται με σκοτεινά χρώματα πάνω σε ερυθρόχρωμη έως καστανοκίτρινη επιφάνεια (πίν. 28Β,1-3). Τα θέματα είναι δέσμες κάθετων, πλατιών ή λεπτών, διπλών ή τριπλών γραμμών (Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 11,1-2.4-5), αιωρούμενα τρίγωνα (γεμισμένα με δικτυωτό πλέγμα ή διαγράμμιση), γραμμές τεθλασμένες, σπείρες (συνδυασμένες με διαγραμμισμένα τρίγωνα) ή πλατιές, απλωμένες σ' όλο το σώμα του αγγείου (Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 11,11). Γενικά στη φάση αυτή αντιπροσωπεύονται όλα τα τυπικά θέματα του πολιτισμού Starčevo που συναντά κανείς στο χώρο των κεντρικών Βαλκανίων.

Τα κυριότερα σχήματα αγγείων με γραπτή διακόσμηση είναι οι βαθιές φιάλες με ελαφρά σιγμοειδές τοίχωμα και μικρή δακτυλιόσχημη βάση (Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 9,3).

Συχνές είναι οι ηφισφαιρικές και οι αμφικωνικές φιάλες (πίν. 28Β,2), αλλά και τα κλειστά αγγεία με υψηλό κυλινδρικό λαιμό. Στα τυπικά σχήματα του πολιτισμού Starčevo, (φιάλες ημισφαιρικές, με σιγμοειδές ή αμφικωνικό τοίχωμα, κ.ά.) απουσιάζει η γραπτή με λευκό σε σκοτεινό διακόσμηση.

Η μονόχρωμη κεραμική συναντάται σπανιότερα από τη γραπτή, έχει συνήθως γκριζομέλανη στιλβωμένη επιφάνεια και προτιμά αμφικωνικά αγγεία.

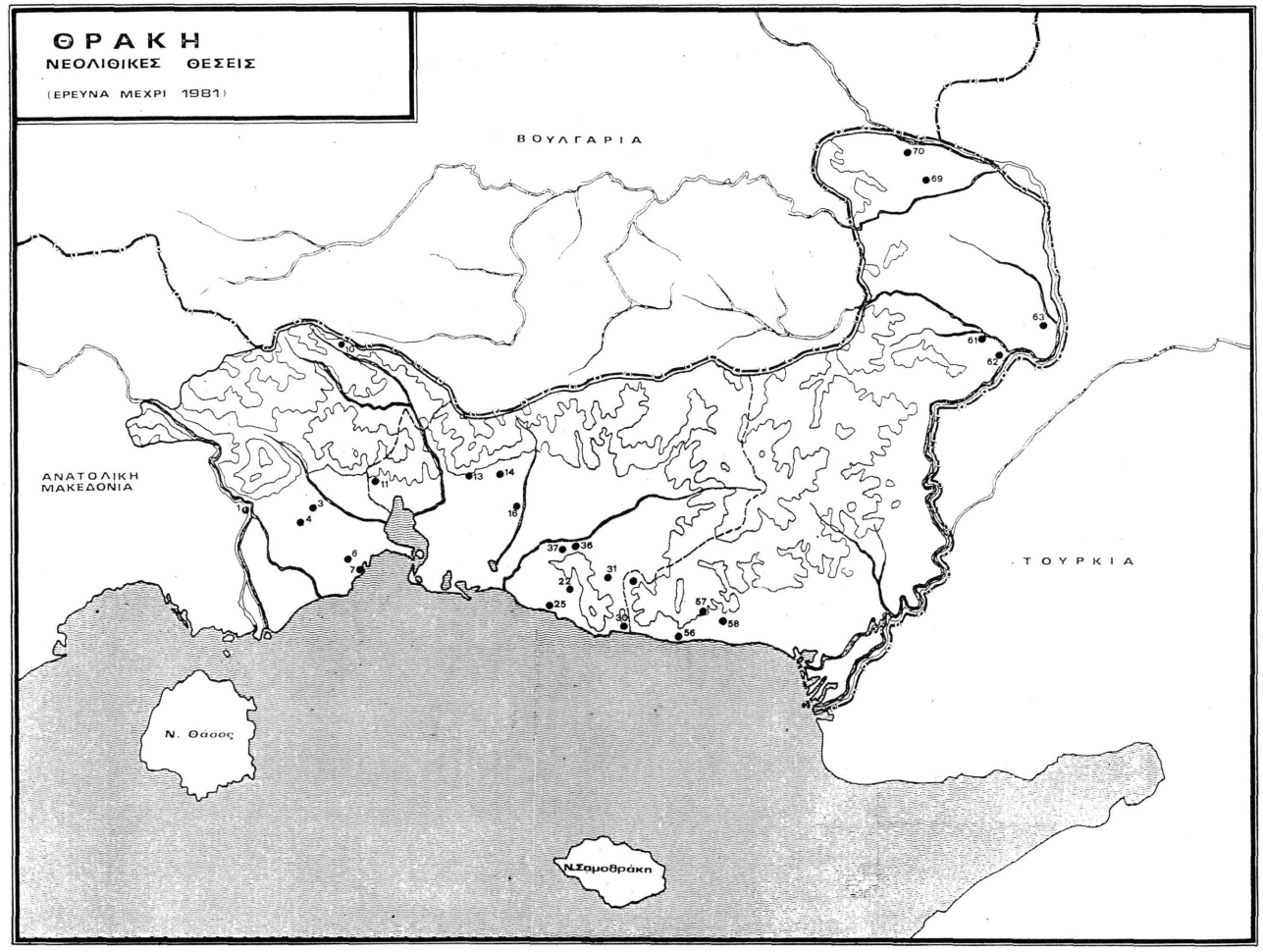
Στη χονδροειδή κεραμική έχουμε ορισμένες μεταβολές. Τα αμφικωνικά αγγεία κυριαρχούν κι εδώ. Το άνω τμήμα της επιφάνειάς τους είναι λειασμένο και συχνά στιλβωμένο, ενώ το υπόλοιπο είναι ανάγλυφο, συνήθως με αυλακώσεις (Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 13,4). Άλλα σχήματα αγγείων είναι τα σφαιρικά και τα ημισφαιρικά. Η διακόσμηση γίνεται με αποτυπώματα δακτύλων, νυχιών, αυλακώσεις (ανάγλυφη). Ο χαρακτηρισμός χονδροειδής φαίνεται πως αφορά μόνο την επεξεργασία της επιφάνειας, καθώς ο πηλός είναι λεπτόκοκκος και καλοψημένος.

Η παρουσία γραπτής κεραμικής στην περιοχή της δυτικής και η ταυτόχρονη απουσία της από την πεδιάδα της κεντρικής Βουλγαρίας δημιουργεί δύο περιοχές με διαφορετική κεραμική παράδοση. Φαίνεται όμως ότι η διαφορά περιορίζεται μάλλον αποκλειστικά στην κεραμική, καθώς στα λοιπά ευρήματα (π.χ. ειδώλια) δεν επισημαίνονται ουσιαστικές αλλαγές. Η απουσία της γραπτής κεραμικής φαίνεται να είναι ευρύτερα διαδεδομένο φαινόμενο, καθώς -με εξαίρεση τη δυτική- απουσιάζει από όλη τη Βουλγαρία, την αιγαιακή και την ανατολική Θράκη. Η παρατήρηση αυτή οδήγησε τον M. Garašanin στο χαρακτηρισμό της φάσης αυτής στις παραπάνω περιοχές ως Vesselinovo-Paradimi Gruppe (Garašanin 1963, σσ. 6 κ.εξ.).

Η ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΙΓΑΙΑΚΗ ΘΡΑΚΗ

Ο χρόνος έναρξης της Νεολιθικής Εποχής στην περιοχή της Αιγαιακής Θράκης παραμένει, όπως αναφέρθηκε, προς το παρόν άγνωστος, καθώς δεν εντοπίστηκαν ακόμη οικισμοί της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Οι πρωιμότερες γνωστές εγκαταστάσεις ανάγονται στη Μέση Νεολιθική (εικ. 16). Άγνωστος παραμένει όμως και ο ακριβής χρόνος έναρξης της ίδιας της Μέσης Νεολιθικής στην περιοχή, όπου επαναλαμβάνεται το φαινόμενο που παρατηρείται στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία. Οι ελάχιστες ανασκαμμένες θέσεις (Παραδημή, Λαφρούδα και πρόσφατα Μάκρη) δεν βοηθούν καθόλου στην ερμηνεία αυτού του φαινομένου (Paradimi 1981, Ρωμιοπούλου 1965, σσ. 461 κ.εξ., Καλλιντζή/Ευστρατίου 1991, σσ. 499 κ.εξ.). Από τις θέσεις που αναφέρθηκαν, η Μάκρη ανασκάπτεται ακόμη και επομένως το υλικό της δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης αναφοράς. Από τις άλλες δύο, η Παραδημή είναι η μόνη πλήρως δημοσιευμένη και θα αποτελέσει την κύρια πηγή άντλησης πληροφοριών για την περίοδο που εξετάζουμε.

Ο οικισμός της Παραδημής ανασκάφηκε αρχικά το 1929-1930 από τους καθηγητές Στ. Κυριακίδη και Ε. Πελεκίδη και αργότερα, το 1965, από τον αείμνηστο Γ. Μπακαλάκη. Η δεύτερη ανασκαφή έγινε σε περιορισμένη έκταση και είχε ως κύριο στόχο τη μελέτη της στρωματογραφίας του οικισμού. Με τον τρόπο αυτό, το άφθονο αλλά με ελάχιστες στρωματογραφικές παρατηρήσεις υλικό της παλαιάς ανασκαφής απέκτησε, όσο αυτό ήταν δυνατό, κάποιο σημείο αναφοράς. Η δημοσίευση παλαιού και νέου υλικού έγινε από τους Γ. Μπακαλάκη και Α. Σακελλαρίου και αποτελεί έως σήμερα το μοναδικό πλήρως δημοσιευμένο υλικό της Νεολιθικής Εποχής από την περιοχή (Paradimi 1981, Ασλάνης 1988, σσ. 139 κ.εξ.). Από τις συνολικά πέντε φάσεις, στις οποίες εντάσσονται τα 17 στρώματα κατοίκησης που εντόπισε ο ανασκαφέας, στη Μέση Νεολιθική ανήκει η πρώτη φάση, Παραδημή Ι.

Εικ. 16. Αιγαιακή Θράκη. Θέσεις της Νεολιθικής Εποχής.

ΠΑΡΑΔΗΜΗ Ι (πίν. 29)

Στις επιχώσεις της, πάχους 1 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε άφθονη κεραμική, η οποία δεν διαφέρει από αυτήν της φάσης ΙΙΙ του Καράνοβο. Απουσιάζει εντελώς η γραπτή κεραμική γεγονός που εντάσσει την περιοχή στον ίδιο κύκλο κεραμικής παράδοσης με την κεντρική και ανατολική Βουλγαρία και την ανατολική Θράκη.

Τα χαρακτηριστικά αγγεία, το σχήμα των οποίων φαίνεται να συγκεντρώνει την προσοχή του κεραμέα, είναι οι αμφικωνικές φιάλες (πίν. 29,2-4.7-8), οι ανοικτές φιάλες με τέσσερα υψηλά κυλινδρικά πόδια (πίν. 29,10) και οι τρίποδοι βωμίσκοι (Paradimi 1981, ένθ. πίν. 13,I 1-5) (πίν. 29,9). Χαρακτηριστικές είναι οι κάθετες λαβές με κομβιόσχημη απόληξη (Paradimi 1981, ενθ. πίν. 12,2) (πίν. 29,7). Όπως ήδη αναφέρθηκε, η γραπτή διακόσμηση απουσιάζει. Η διακόσμηση που διαπιστώθηκε είναι εγχάρακτη, εμπίεστη η ανάγλυφη (με αυλακώσεις) και περιλαμβάνει διάφορα θέματα (διαγραμμισμένα τρίγωνα, ζατρικιοειδή, ενάλληλοι κύκλοι) (πίν. 29,1-3.5-6.9). Συχνά οι χαράξεις γεμίζουν με ένθετη λευκή ύλη που τονίζει τη διακόσμηση πάνω στη σκουρόχρωμη επιφάνεια (π.χ., πίν. 29,2-3).

Μολονότι η κεραμική της επόμενης φάσης, Παραδημή ΙΙ, δεν παρουσιάζει καμία μεταβολή, η φάση αυτή εντάσσεται μάλλον στην επόμενη περίοδο, τη Νεότερη Νεολιθική, κυρίως εξαιτίας της εμφάνισης στη φάση ΙΙα της μελανοστεφούς κεραμικής. Το επιχείρημα αυτό είναι εξαιρετικά αδύναμο, γιατί, όπως θα δούμε παρακάτω, τέτοια κεραμική υπάρχει, αν και σε μικρή ποσότητα (5 όστρακα), ήδη στη φάση Δήμητρα Ιβ, που τοποθετείται στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής της ανατολικής Μακεδονίας, ενώ σε άλλες περιοχές συναντάται πολύ πρωιμότερα. Τόσο η διαπίστωση αυτή όσο και άλλες, που θα αναφερθούν στο κεφάλαιο για την κεραμική της Μακεδονίας, δείχνουν τη ρευστότητα που υπάρχει στο θέμα της μετάβασης από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική όχι μόνο στον μακεδονικό αλλά και στον ευρύτερο χώρο.

2. ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Όπως έγινε φανερό στο προηγούμενο κεφάλαιο, κατά τη διάρκεια της Μέσης Νεολιθικής αναπτύσσονται στις όμορες προς τη Μακεδονία περιοχές πολιτισμοί με σημαντική διαφορά τουλάχιστον ως προς την κεραμική τους παράδοση, π.χ. μεταξύ του Starčevo και του Καράνοβο ΙΙΙ-Παραδημής. Στη Θεσσαλία και στα κεντρικά Βαλκάνια η περίοδος αυτή έχει μελετηθεί σε αρκετά καλό βαθμό ώστε να έχουμε μια σαφή εικόνα της σταδιακής της εξέλιξης. Αντίθετα, στη Μακεδονία, αλλά και στην Αιγαιακή Θράκη, οι απορίες που υπάρχουν είναι θεμελιώδεις, καθώς δεν γνωρίζουμε ακόμη με βεβαιότητα σε ποιο στάδιο της περιόδου ανήκουν οι οικισμοί που έχουν εντοπισθεί. Χωρίς καμία σύνδεση με την Αρχαιότερη, η Μέση Νεολιθική στις περιοχές αυτές φαίνεται να αιωρείται στο χρόνο. Αντίθετα η μετάβαση στη Νεότερη Νεολιθική έχει εντοπισθεί στρωματογραφικά, καθώς οι οικισμοί συνεχίζουν να κατοικούνται και κατά τη νέα περίοδο. Ας δούμε όμως καλύτερα τα δεδομένα.

ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Σε αντίθεση με την προηγούμενη περιόδο, κατά την οποία οι οικισμοί προέρχονται, με μία μόνο εξαίρεση, από τη δυτική, στη Μέση Νεολιθική απλώνονται σε όλη την έκταση της Μακεδονίας (εικ. 17). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι της κεντρικής και της ανατολικής Μακεδονίας ανήκουν σε ένα προχωρημένο στάδιο της περιόδου (MN III) και συμπτωματικά(;) δεν βρίσκονται χαμηλότερα από την πρώτη υπερυψωμένη ζώνη του εδάφους γύρω από τις πεδιάδες.

Η απουσία οικισμών των δύο πρώτων φάσεων της Μέσης Νεολιθικής (MN I-II) από τις πεδινές περιοχές είναι φαινομενική και οφείλεται, κατά τον γράφοντα, στο ίδιο αίτιο που δεν επέτρεψε μέχρι σήμερα τον εντοπισμό των οικισμών της Αρχαιότερης Νεολιθικής (βλ. σ. 67).

Η ίδρυση στην κεντρική και στην ανατολική Μακεδονία οικισμών για πρώτη φορά στην ύστερη φάση της περιόδου, εκτός από την ερμηνεία της ανάγκης να εξευρεθεί ζωτικός χώρος εξαιτίας της συνεχούς δημογραφικής ανάπτυξης κατά τη διάρκεια των προηγουμένων φάσεων, αιτιολογείται από το γράφοντα ως ακολούθως: Όπως ήδη αναφέρθηκε στο σχετικό με τη μορφολογία του εδάφους κεφάλαιο, κατά την πρώιμη και τη μέση φάση της περιόδου (MN I-II) η θαλάσσια στάθμη παραμένει μάλλον σταθερή, ενώ παράλληλα μειώνεται η υγρασία του εδάφους λόγω της ανόδου της θερμοκρασίας και της μείωσης των βροχοπτώσεων (πρβλ. σ. 27,29). Όμως περί το τέλος της Μέσης Νεολιθικής (MN III) άρχισε πάλι η σταδιακή ανύψωση της θάλασσας στα παράλια και του υδροφόρου ορίζοντα στην ενδοχώρα, καθιστώντας σταδιακά μη εκμεταλλεύσιμες πρώην καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να επηρέασε την εύθραυστη γεωργική οικονομία της περιόδου και να οδήγησε στην αναζήτηση καλλιεργήσιμων εδαφών σε προσφορότερες περιοχές, όπως π.χ. στην υπερυψωμένη ζώνη γύρω από τις υγρές πλέον πεδιάδες. Οι επιπτώσεις αυτού του κλιματολογικού επεισοδίου είναι ευρύτερες και θα συζητηθούν στο τέλος του κεφαλαίου (βλ. συμπεράσματα). Οι νέοι οικισμοί ιδρύθηκαν πλέον σε υπερυψωμένα μέρη και, μαζί με τους πρωιμότερους οικισμούς που είχαν ιδρυθεί από την αρχή σε υψηλά μέρη (π.χ., Μεσημεριανή Τούμπα στην κεντρική Μακεδονία), είναι εκείνοι που εντοπίζονται σήμερα.

Αν αυτή η ερμηνεία απουσίας οικισμών από τις πρώιμες φάσεις της περιόδου είναι ορθή, τότε ο χρόνος ίδρυσης των νέων οικισμών θα μπορούσε ίσως να αποτελέσει και ένα terminus antequem για τη διάρκεια του (αναλογικά) σύντομου κλιματολογικού επεισοδίου που επηρεάζει αποφασιστικά την οικονομία της Μέσης Νεολιθικής (βλ. συμπεράσματα, σ. 149).

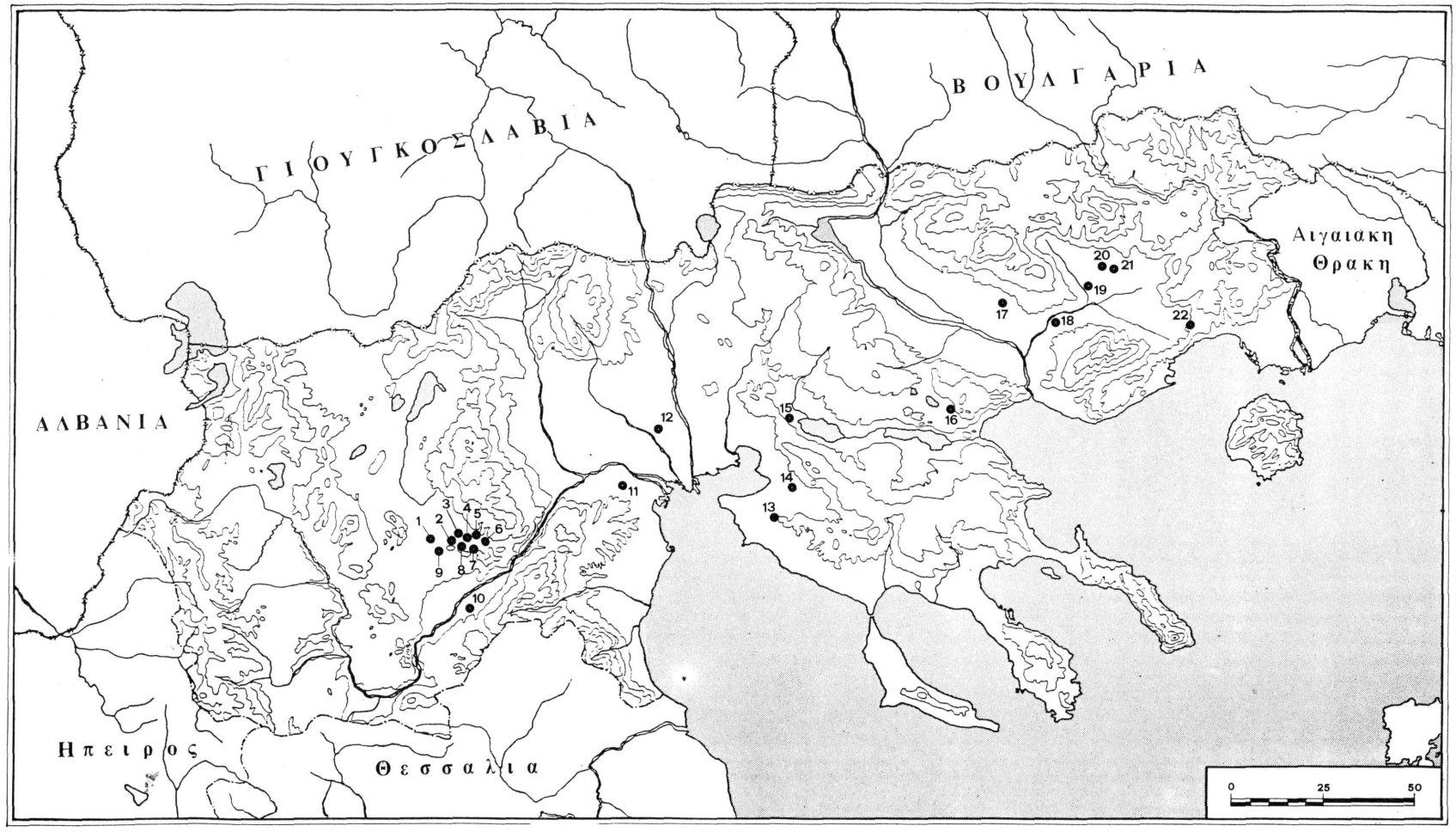
Ανασκαμμένες θέσεις που έδωσαν υλικό της Μέσης Νεολιθικής είναι τα Σέρβια στη δυτική, τα Βασιλικά στην κεντρική και η Δήμητρα και οι Σιταγροί στην ανατολική Μακεδονία.

Δυτική Μακεδονία

Στην περίοδο αυτή ανήκουν οι παρακάτω οικισμοί, οι περισσότεροι από τους οποίους εντάσσονται με βάση υλικό που προήλθε από επιφανειακές έρευνες (Ridley/Wardle 1979, σσ. 185 κ. εξ., Γραμμένος 1991, σσ. 140 κ.εξ., Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 391 κ.εξ.) (εικ. 17,1-11):

1. Τούμπα Μαυροδενδρίου ή Δρέπανον III
2. Μικρό Νησί Ακρινής (;)
3. Χάμπουλα τούμπα Ακρινής
4. Κεραμίδια Ακρινής (;)
5. Τούμπα Αγ. Δημητρίου (;)
6. Τούμπα Τετραλόφου (;)
7. Μεγάλη τούμπα Αγ. Δημητρίου-Κοιλάδας (;)
8. Μεγάλο Νησί Γαλανής (;)
9. Τούμπα Δρεπάνου ή Δρέπανον I
10. Σέρβια
11. Παλιάμπελα
12. Αρχοντικό

Οι θέσεις που συνοδεύονται με ερωτηματικό αποδίδονται στη Μέση Νεολιθική με βάση την κεραμική με ρόζ επίχρισμα (pink slipped) (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 391 κ.εξ.).

Εικ. 17. Μακεδονία. Οικισμοί της Μέσης Νεολιθικής (έρευνα έως το 1991).

Όπως όμως ήδη αναφέρθηκε, αυτή η κατηγορία κεραμικής χαρακτηρίζει την Αρχαιότερη Νεολιθική.

Ο οικισμός των Σερβίων αποτελεί μέχρι σήμερα τη σημαντικότερη θέση της περιόδου σε όλη τη Μακεδονία, γιατί στις επιχώσεις του αντιπροσωπεύεται η Μέση Νεολιθική σε όλη της τη διάρκεια. Ιδρύθηκε πάνω σε ύψωμα, το οποίο ελέγχει, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ένα από τα περάσματα που συνδέουν τη δυτική Μακεδονία με τη Θεσσαλία (εικ. 18). Τη σπουδαιότητα της θέσης επισήμανε ο Heurtley, ο οποίος την ανέσκαψε το 1931 (Heurtley 1932, σσ. 227 κ.εξ., ο ίδιος 1939, σσ. 43 κ.εξ.). Στα έτη 1971-1973 ανασκάφηκε άλλο τμήμα του οικισμού από τους Ridley, Wardle και Ρωμιοπούλου, με κύριο σκοπό την παρουσίαση πληρέστερης στρωματογραφίας (Ridley/Wardle 1979, σσ. 185 κ.εξ.). Και στις δύο ανασκαφές εντοπίστηκαν πέντε οικιστικές φάσεις, χωρίς όμως να είναι δυνατός, τουλάχιστον ακόμη, ο πλήρης παραλληλισμός τους.

Ο πρώτος οικισμός ιδρύθηκε, όπως αναφέρεται, πάνω στο φυσικό έδαφος και φαίνεται πως οριζόταν από τάφρο, οχυρωματική κατά τον Heurtley, η οποία είχε βάθος 2,35 μ. και πλάτος περισσότερο από 3 μ. (Heurtley 1939, σ. 45, εικ. 45,Α). Ήδη όμως κατά τη διάρκεια της ίδιας οικιστικής φάσης η τάφρος έχασε την (οχυρωματική) χρήση της, καθώς γέμισε σταδιακά με επιχώσεις. Έτσι το δάπεδο μιας οικίας βρέθηκε πλέον πάνω από τη θεωρούμενη εξωτερική πλευρά της τάφρου, ένδειξη ότι ο οικισμός είχε επεκταθεί έξω από το αρχικό όριο. Σύγχρονα της τάφρου θα μπορούσαν να είναι τα κτίσματα της πρώτης φάσης στη νεότερη ανασκαφή, τα οποία έχουν προσανατολισμό από βορρά προς νότο και αφήνουν ελάχιστο ελεύθερο χώρο μεταξύ τους (Ridley/Wardle 1979, εικ. 4).

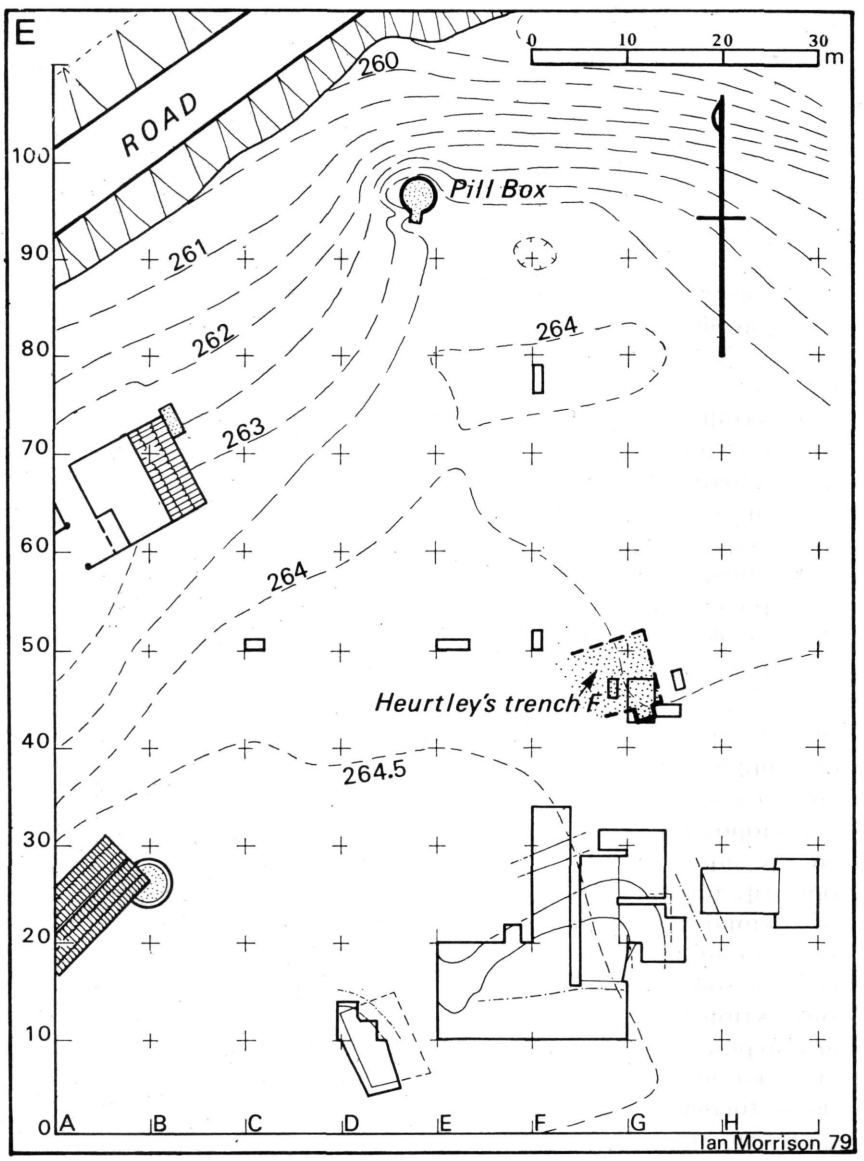
Ο δεύτερος οικισμός χαρακτηρίζεται και στις δύο ανασκαφές από την αραιή διάταξη των κτισμάτων και την παρουσία εστιών στον ελεύθερο χώρο. Ο οικισμός επεκτείνεται σαφώς έξω από το όριο της τάφρου, παραμένει όμως άγνωστη η συνολική του έκταση.

Στον τρίτο οικισμό των Ridley/Wardle ο ελεύθερος χώρος στο κέντρο περίπου του γηλόφου καλύπτεται πάλι με κτίσματα, τα οποία όμως έχουν ακανόνιστη διάταξη. Το κύριο γνώρισμα αυτής της οικιστικής φάσης είναι η παρουσία κτισμάτων με υπόγειο χώρο. Η απουσία τέτοιων κτισμάτων από την ανασκαφή του Heurtley επιτρέπει την υπόθεση ότι τέτοια κτίσματα περιορίζονταν στο κεντρικό τμήμα του οικισμού.

Ο τέταρτος οικισμός στην ανασκαφή του Heurtley χαρακτηρίζεται από τη συχνή παρουσία λίθινων τοίχων στα σπίτια που είχαν πιθανή διάταξη από βορρά προς νότο.

Ο πέμπτος οικισμός του Heurtley ταυτίζεται με τον τέταρτο των Ridley/Wardle, εξαιτίας του στρώματος καταστροφής που επισημάνθηκε και στους δύο τομείς. Τα κτίσματα που εντοπίστηκαν, κυρίως δρομικά, έχουν προσανατολισμό περίπου από βορρά προς νότο.

Οι Ridley και Wardle έχουν επισημάνει στον τομέα τους επανακατοίκηση του οικισμού σχεδόν αμέσως μετά την καταστροφή του από φωτιά. Αναφέρουν όμως σημαντικές μεταβολές τόσο στον προσανατολισμό και στην κατασκευή των κτισμάτων όσο και στο μέγεθος του οικισμού, ο οποίος συρρικνώνεται (Ridley/Wardle 1979, σσ. 202 κ.εξ., εικ. 7). Ο Heurtley, αντίθετα, σημειώνει ότι ο οικισμός μετά την καταστροφή εγκαταλείπεται. Η παρατήρησή του θα μπορούσε να αιτιολογηθεί με την υπόθεση ότι πιθανότατα ο νέος οικισμός δεν απλωνόταν πλέον έως τον τομέα όπου ανέσκαπτε, ενώ αντίθετα εντοπίστηκε στο κεντρικό τμήμα του κατά τη νεότερη ανασκαφή. Αναφέρθηκε ήδη ότι στον οικισμό των Σερβίων εντοπίστηκαν επιχώσεις που καλύπτουν ολόκληρη τη Μέση Νεολιθική. Το πλεονέκτημα αυτό δεν το έχει έως σήμερα καμία άλλη θέση της Μακεδονίας και θα μπορούσε να καταστήσει τον οικισμό αντιπροσωπευτικό της περιόδου για όλη τη Μακεδονία αν δεν υπήρχαν δύο εμπόδια: Το πρώτο σχετίζεται με την ισχυρή πολιτισμική επίδραση που δέχεται από τη Θεσσαλία, σε σημείο μάλιστα να χαρακτηρίζεται ως το βορειότερο κέντρο του πολιτισμού του Σέσκλου (Ridley/Wardle 1979, σ. 204). Το δεύτερο είναι η μή ολοκληρωμένη δημοσίευση του υλικού. Και τα δύο δεν επιτρέπουν τον εντοπισμό των τοπικών, μη θεσσαλικών, χαρακτηριστικών της δυτικής Μακεδονίας. Παρ' όλα αυτά, οι πληροφορίες

Εικ. 18. Σέρβια (Δυτ. Μακεδονία). Τοπογραφικό σχέδιο του προϊστορικού οικισμού (Ridley/ Wardle 1979, εικ. 1).

από την προδημοσίευση είναι περισσότερες από αυτές κάθε άλλου οικισμού της περιοχής. Καθώς μάλιστα στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία οι οικισμοί ιδρύονται στην ύστερη φάση της περιόδου, ο οικισμός των Σερβίων θα πρέπει να θεωρείται ως αντιπροσωπευτικός για την πρώιμη και τη μέση φάση της Μέσης Νεολιθικής στις παραπάνω περιοχές.

Κεντρική Μακεδονία

Επιχώσεις ή υλικό της Μέσης Νεολιθικής έχουν εντοπισθεί στους παρακάτω οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας (εικ. 17,13-16):

13. Μεσημεριανή τούμπα
14. Βασιλικά C
15. Λητή I (;)
16. Αρέθουσα (;)

Ίσως όχι συμπτωματικά βρίσκονται γύρω από την πόλη της Θεσσαλονίκης και ο εντοπισμός τους θα μπορούσε εξίσου πειστικά να αποδοθεί στην εντατικότερη έρευνα της περιοχής. Οι περισσότεροι είναι γνωστοί από επιφανειακές έρευνες ή περιορισμένης έκτασης ανασκαφές (π.χ., για τη Λητή βλ. Gardner/Casson 1918/19, σ. 14, πίν. IV, 1-5, για τη Μεσημεριανή τούμπα βλ. Felsch 1976, σσ. 293 κ.εξ.). Ο κύριος όγκος των πληροφοριών που αφορούν την περίοδο αυτή προέρχεται από την ανασκαφή των Βασιλικών C (φάση I) (Γραμμένος 1991, σσ. 30 κ.εξ.) (εικ. 19). Ο οικισμός απλώνεται σε μεγάλη έκταση και είναι, κατά τον ανασκαφέα, ο μεγαλύτερους της Μακεδονίας (Γραμμένος 1991, σ. 30). Βρίσκεται σε χαμηλό ύψωμα στη βόρεια πλευρά της κοιλάδας του ποταμού Βασιλικιώτη, δίπλα σε χείμαρρο. Ο τελευταίος, πιθανότατα με τη μορφή ρυακιού, κάλυπτε τότε τις ανάγκες των κατοίκων σε νερό.

Ανατολική Μακεδονία

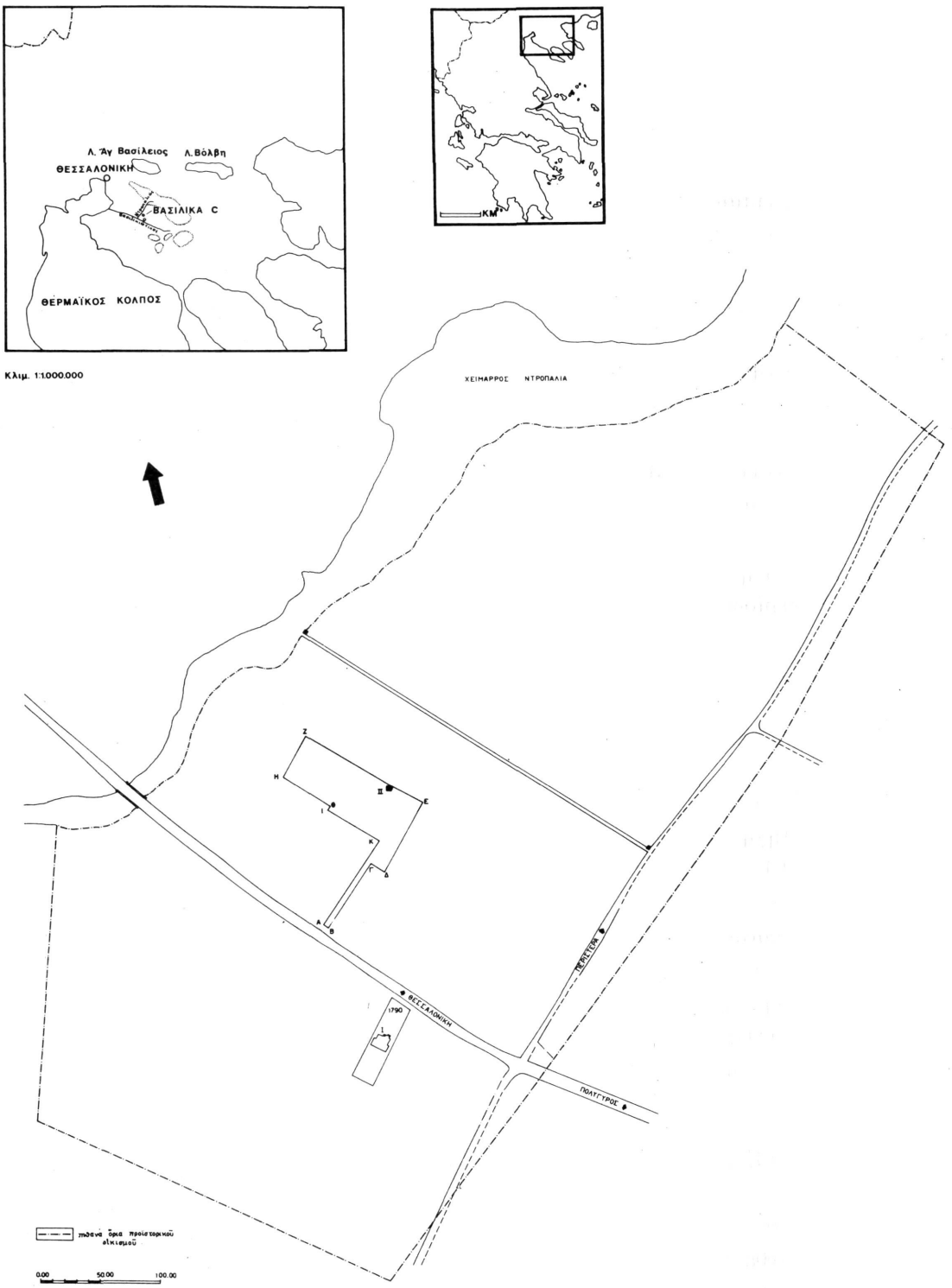
Οι οικισμοί στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας ιδρύονται και αυτοί στο τέλος της περιόδου. Από αυτούς ανασκαμμένοι είναι η Δήμητρα και οι Σιταγροί (Γραμμένος 1991, σ. 32, Sitagroi 1986, σσ. 147 κ.εξ.), ενώ η παλαιότερη ανασκαφή στο Ντικιλί Τας δεν έφθασε ακόμη σε επιχώσεις της Μέσης Νεολιθικής, κάτι που ίσως γίνει με τη συνέχιση της ανασκαφής από τη νέα ελληνογαλλική ερευνητική ομάδα (Koukouli-Chrysanthaki/Treuil 1987, σσ. 616 κ.εξ.).

Για την επιλογή της θέσης ισχύουν τα ίδια κριτήρια που αναφέρθηκαν και για την προηγούμενη περίοδο, καθώς οι ανάγκες για άμεση πρόσβαση στο νερό αλλά και στους χώρους εργασίας δεν μεταβάλλονται (Sitagroi 1986, σσ. 133 κ.εξ.) (εικ. 20). Στη Μέση Νεολιθική ανήκουν οι ακόλουθοι οικισμοί (εικ. 17,17-22):
17. Τούμπα Σερρών (;)
18. Δήμητρα
19. Σιταγροί
20. Μυλοπόταμος (;)
21. Ζωοδόχος Πηγή Μυλοποτάμου
22. Πολύστυλο (;)

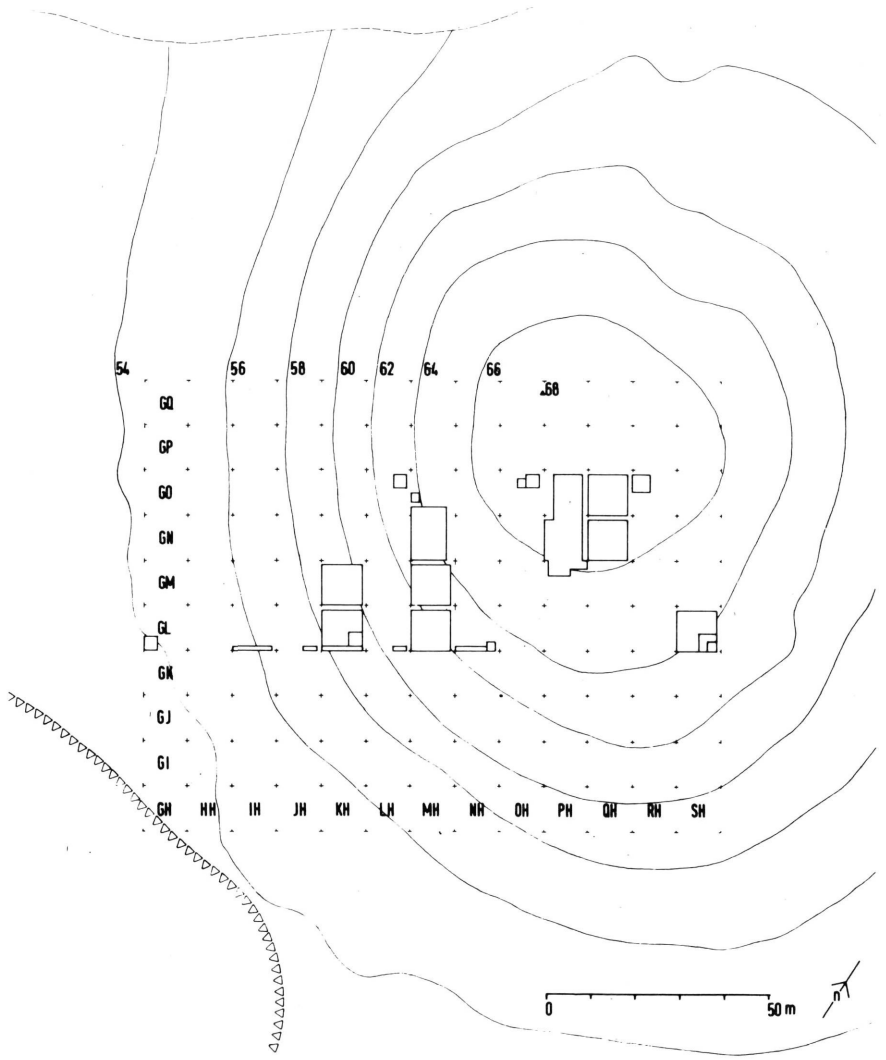
Η αδυναμία απόδοσης στη Μέση Νεολιθική εντοπισμένων νεολιθικών θέσεων της Μακεδονίας με βάση τα επιφανειακά ευρήματα, θα πρέπει να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην απουσία υλικού που να χαρακτηρίζει την περίοδο. Προς το παρόν η ένταξή τους γίνεται μόνο με κριτήρια που χαρακτηρίζουν την αντίστοιχη περίοδο γειτονικών περιοχών. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η παρουσία στη Μεσημεριανή Τούμπα κεραμικής του πολιτισμού του Σέσκλου της Θεσσαλίας.

Η ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Η μετάβαση από την Αρχαιότερη στη Μέση Νεολιθική στην περιοχή της Μακεδονίας δεν έχει επισημανθεί μέχρι σήμερα στρωματογραφικά. Αυτό σημαίνει ότι κανένας από τους γνωστούς οικισμούς της Αρχαιότερης δεν συνεχίζει να κατοικείται και στην επόμενη Μέση Νεολιθική περίοδο. Στα Σέρβια της δυτικής Μακεδονίας ο οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής βρίσκεται σε απόσταση 500 μ. περίπου από αυτόν της Μέσης. Η πρώτη οικιστική φάση του τελευταίου εδράζεται πάνω στο φυσικό έδαφος. Άλλες θέσεις, όπου

Εικ. 19. Βασιλικά C (Κ. Μακεδονία). Τοπογραφικό σχέδιο του προϊστορικού οικισμού (Γραμμένος 1991, εικ. 1).

Εικ. 20. Σιταγροί (Αν. Μακεδονία). Τοπογραφικό σχέδιο του προϊστορικού οικισμού (Sitagroi 1986, εικ. 2.1).

πιθανώς να υπάρχει συνέχεια στην κατοίκηση, δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί. Επομένως, ο εντοπισμός και η ανασκαφή ενός τέτοιου οικισμού θα πρέπει να αποτελέσει έναν από τους άμεσους στόχους της έρευνας.

Δυτική Μακεδονία

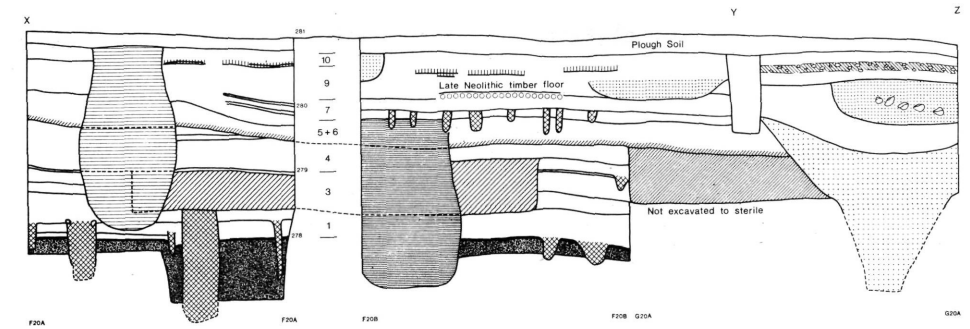
Η μοναδική ανασκαμμένη θέση στην περιοχή, η οποία παρείχε υλικό της Μέσης Νεολιθικής, είναι τα Σέρβια. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ανασκαφικές έρευνες στον οικισμό έγιναν σε δύο χρονικές περιόδους που απέχουν μεταξύ τους περίπου 40 χρόνια. Είναι ευνόητο ότι η παρουσίαση της στρωματογραφίας που επιχειρείται στο κεφάλαιο αυτό

βασίζεται στα αποτελέσματα της νεότερης έρευνας, έστω και αν δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη η τελική τους δημοσίευση (Ridley/Wardle 1979, σσ. 185 κ.εξ.) (εικ. 21,α). Οι επιχώσεις του οικισμού φθάνουν σε πάχος τα 2,80 μ. περίπου. Σ' αυτές έχουν αναγνωριστεί από τους ανασκαφείς 10 οικιστικές φάσεις, οι οποίες αποτελούνται από περισσότερα στρώματα κατοίκησης. Χρονικά ανήκουν στη Νεολιθική (Μέση και Νεότερη) και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Οι επιχώσεις της Μέσης Νεολιθικής, που εντοπίστηκαν στους τομείς A, B, D και Y, έχουν πάχος 1,50 μ. περίπου και περιλαμβάνουν τις 5 πρώτες φάσεις (Phases 1-5) (Ridley/Wardle 1979, σ. 189, εικ. 2).

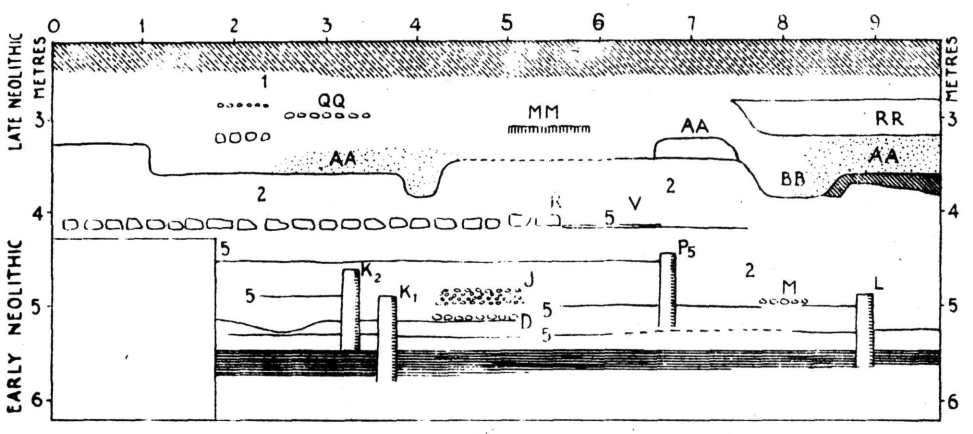
Η πρώτη -και παλαιότερη- οικιστική φάση βρίσκεται πάνω στο φυσικό έδαφος και μαζί με τη δεύτερη, που ακολουθεί, αποτελούν την πρώιμη Μέση Νεολιθική. Οι 3 και 4 εντάσσονται στη μέση φάση της περιόδου. Η τέταρτη φαίνεται πως καταστράφηκε από φωτιά. Τέλος η 5 ανήκει στην ύστερη φάση της περιόδου. Παρενθετικά αναφέρεται ότι οι φάσεις 6 και 7 ανήκουν στη Νεότερη Νεολιθική και οι 8-10 στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η διαίρεση αυτή αναφέρεται από τους ανασκαφείς κατά την περιγραφή της στρωματογραφίας του οικισμού (Ridley/Wardle 1979, σ. 189). Κατά την παρουσίαση της κεραμικής όμως, και με βάση την εξέλιξή της, επιχειρείται διαφορετικός διαχωρισμός των ίδιων φάσεων (Ridley/Wardle 1979, σ. 210). Σύμφωνα μ' αυτόν, οι φάσεις 1 και 2 χαρακτηρίζονται αντίστοιχα ως πρωιμότατη (earliest) και πρώιμη (early), η φάση 3 ως μέση (middle), η φάση 4 ως ύστερη (late) και η φάση 5 ως τελική (final) Μέση Νεολιθική. Ο διαχωρισμός αυτός συνδυάζει παρατηρήσεις που έγιναν κατά τη μελέτη όχι μόνο της στρωματογραφίας αλλά και του υλικού που περιέχεται στα διάφορα στρώματα κατοίκησης. Για το λόγο αυτό θεωρείται πληρέστερος και θα χρησιμοποιηθεί στα επόμενα κεφάλαια. Χρήσιμη είναι επίσης και μια σύντομη παρουσίαση της στρωματογραφίας από τον τομέα F της παλαιάς ανασκαφής του Heurtley, γιατί από αυτήν αντλούμε αρκετές από τις πληροφορίες που σχετίζονται με την αρχιτεκτονική της περιόδου.

Ο τομέας F βρίσκεται περίπου 20 μ. βορειότερα της νεότερης ανασκαφής. Κατά τον Heurtley ο οικισμός της Μέσης Νεολιθικής, την οποία χαρακτηρίζει ως Early Neolithic, έχει συνολικό πάχος επιχώσεων 2 μ. περίπου που κατανέμονται σε 5 φάσεις κατοίκησης (Heurtley 1932, σσ. 227 κ.εξ., ο ίδιος 1939, σσ. 45 κ.εξ., εικ. 44-46) (εικ. 21,β).

Ο πρώτος οικισμός ιδρύθηκε πάνω στο φυσικό έδαφος και δημιούργησε επιχώσεις πάχους 0,20 μ. περίπου. Κατά τον ανασκαφέα, ο οικισμός, το όριο του οποίου εντοπίστηκε πιθανότατα στον τομέα F, ίσως καταστράφηκε από φωτιά. Στον δεύτερο οικισμό, που διαδέχεται αμέσως τον προηγούμενο, το πάχος των επιχώσεων φθάνει περίπου τα 0,40 μ. Ο τρίτος οικισμός, που ακολουθεί, έχει επιχώσεις πάχους 0,30 μ. περίπου· καταστράφηκε από φωτιά (Heurtley 1939, σ. 52). Στον τέταρτο οικισμό φαίνεται να υπάρχει σημαντική οικιστική δραστηριότητα. Κατά τον ανασκαφέα, ο οικισμός εγκαταλείπεται χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερος λόγος, αφήνοντας σημαντικό πάχος επιχώσεων που φθάνει τα 0,70 μ., όπως τουλάχιστον φαίνεται από τη σχηματοποιημένη απόδοση της στρωματογραφίας (Heurtley 1939, εικ. 45, α). Ο τελευταίος οικισμός της περιόδου (Settlement 5) χαρακτηρίζεται από το στρώμα καταστροφής που τον καλύπτει και σημειώνει το τέλος της Μέσης Νεολιθικής στη θέση αυτή. Στην προδημοσίευση της νεότερης ανασκαφής υπάρχει αντιστοιχία με αυτήν του Heurtley μόνο στις τελευταίες οικιστικές φάσεις: η φάση 4 των Ridley/Wardle αντιστοιχεί με τον πέμπτο οικισμό του Heurtley, καθώς συνδέονται με το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής. Ίσως στην ολοκληρωμένη δημοσίευση της νεότερης ανασκαφής να υπάρξει πλήρης συσχετισμός όλων των φάσεων, γεγονός δύσκολο, καθώς οι επιχώσεις στη μέση του υψώματος, όπου ίσως το κέντρο του οικισμού, έχουν πάχος περίπου 1,50 μ. (ανασκαφή Ridley/Wardle), ενώ στην πλαγιά φθάνουν τα 2 μ. (ανασκαφή Heurtley).

α

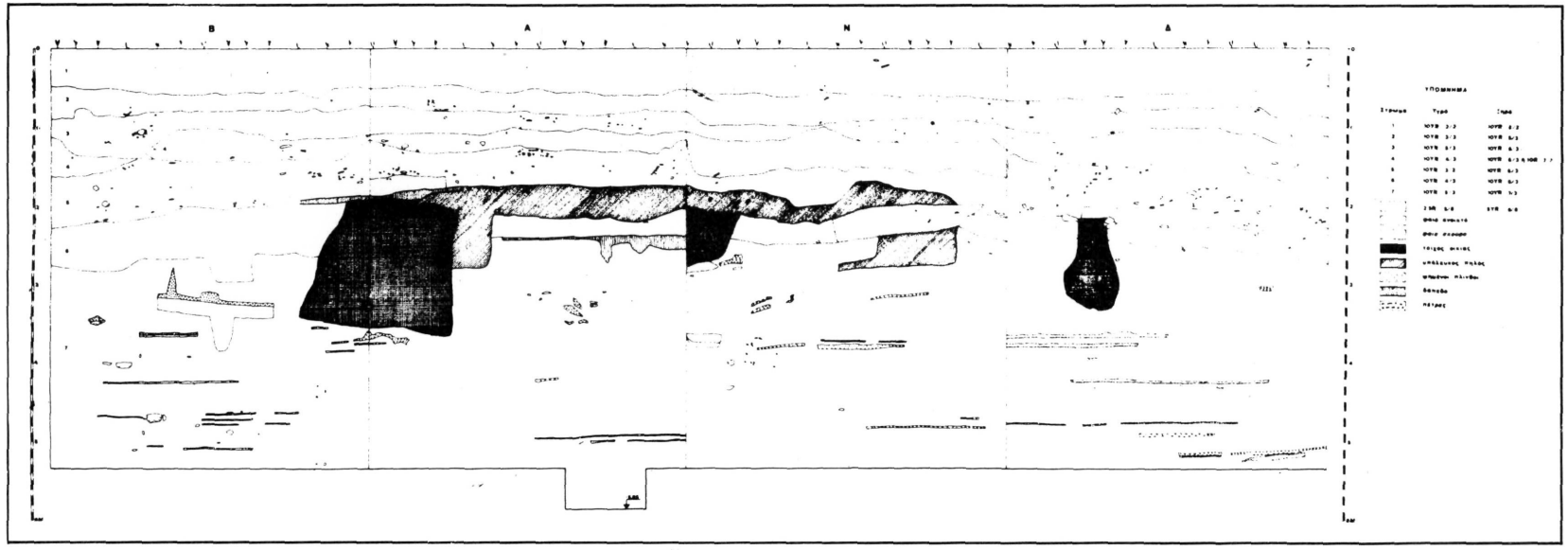

β

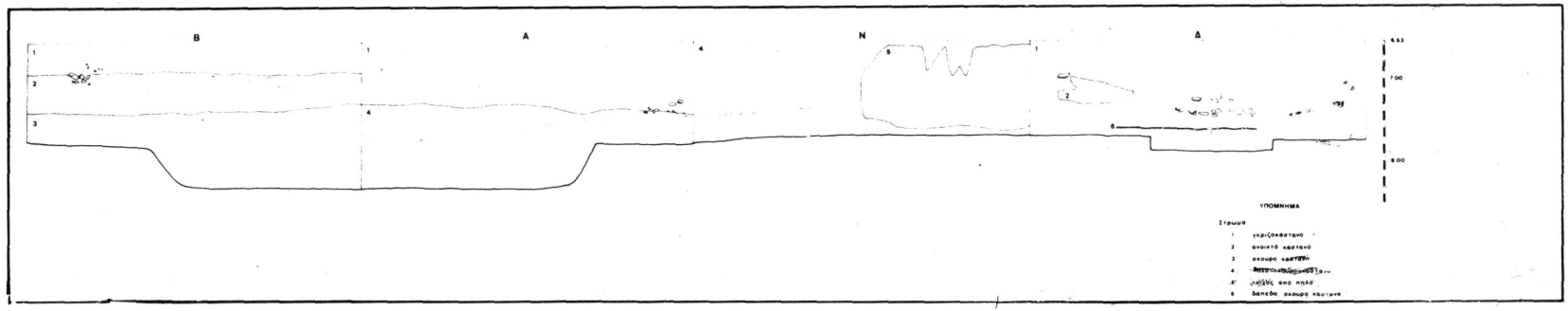
Εικ. 21. Σέρβια. Η στρωματογραφία του οικισμού. α: κατά Ridley και Wardle (Ridley/Wardle 1979, εικ. 2), β: κατά Heurtley (Heurtley 1939, εικ. 46,a).

Κεντρική Μακεδονία

Η νεότερη και πληρέστερα δημοσιευμένη ανασκαφή από την περιοχή είναι, όπως αναφέρθηκε, αυτή που έγινε στη θέση Βασιλικά C. Η αντιπροσωπευτικότερη στρωματογραφία προέρχεται από την τομή ΙΙ, η οποία έχει διαστάσεις 4Χ4 μ. και ανασκάφησε σε βάθος έως 5,40 μ. (εικ. 22). Από το βάθος αυτό και έως τα 5,80 μ. η ανασκαφή συνεχίστηκε σε μικρό άνοιγμα 1,50×1 μ. και έφθασε ώς το φυσικό έδαφος. Οι επιχώσεις της Μέσης Νεολιθικής εντάσσονται όλες στην ανασκαφική ενότητα 17 (α.ε. 17), έχουν πάχος 0,95 μ. (από 4,40 έως 5,40 μ. περίπου) και αποτελούν συμπαγές σύνολο χωρίς να διακρίνονται φάσεις κατοίκησης (Γραμμένος 1991, σσ. 30 κ.εξ.).

Εικ. 22. Βασιλικά C. Η στρωματογραφία του οικισμού στην τομή ΙΙ (Γραμμένος 1991, εικ. 4α).

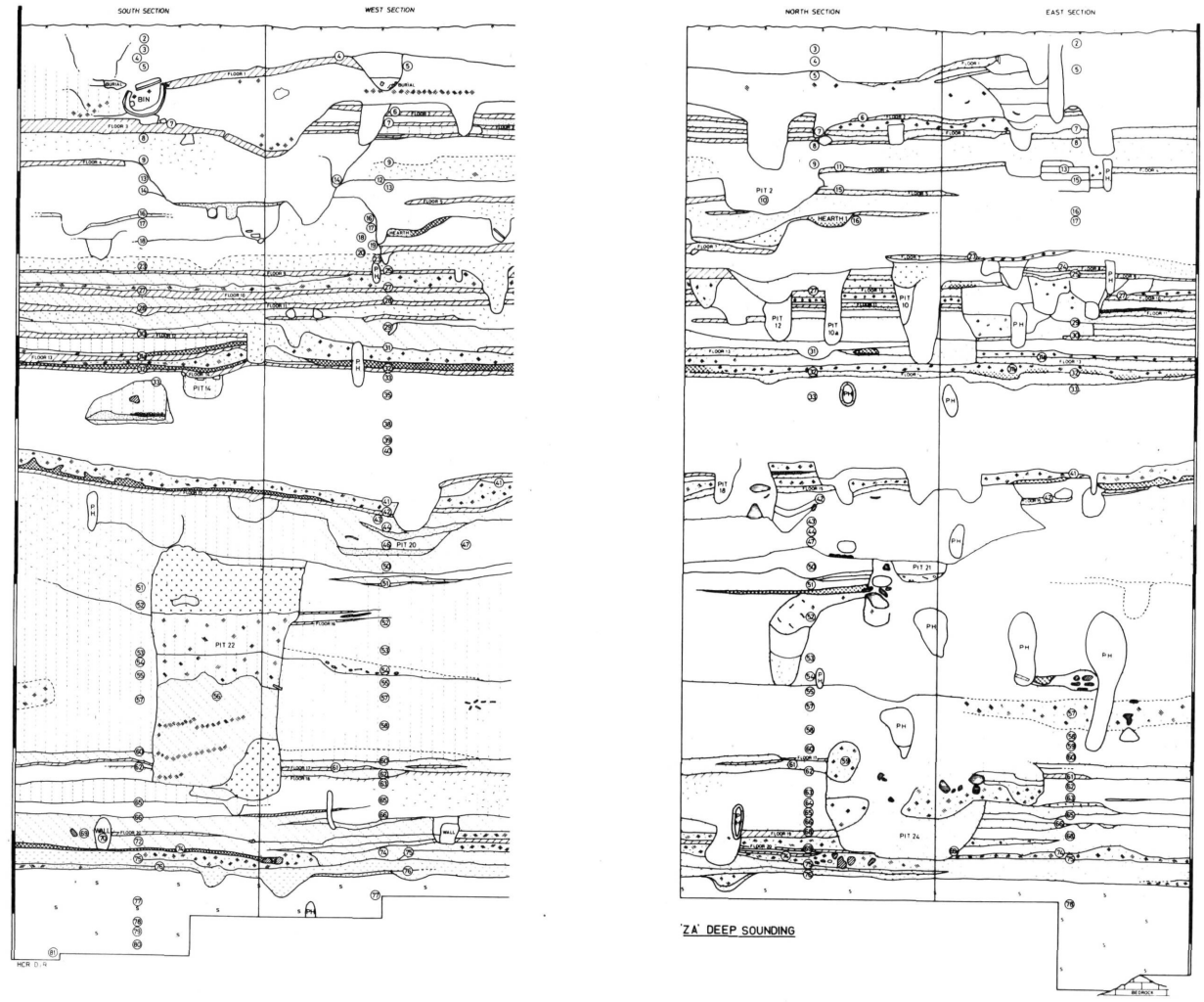
Εικ. 23. Δήμητρα. Η στρωματογραφία του οικισμού (Γραμμένος 1991, εικ. 4β).

Ανατολική Μακεδονία

Στις ανασκαμμένες θέσεις της Δήμητρας και των Σιταγρών αντιπροσωπεύεται στρωματογραφικά η χρονική περίοδος από τη Μέση Νεολιθική έως την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Στη Δήμητρα το συνολικό πάχος των επιχώσεων, οι οποίες κατανέμονται στις φάσεις I-III, φθάνει στην τομή ΙΙ τα 8 μ. περίπου (Γραμμένος 1991, σ. 45). Οι κατώτερες επιχώσεις, οι οποίες έχουν πάχος 0,50-0,70 μ. και αρχίζουν αμέσως πάνω από το φυσικό έδαφος, ανήκουν, κατά τον ανασκαφέα, στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής και αποτελούν τη φάση Δήμητρα Ι (εικ. 23). Με βάση τις παρατηρήσεις στην εξέλιξη της κεραμικής, προτείνεται από τον ίδιο η διαίρεση της φάσης Ι σε δύο μέρη, φάση Ια και Ιβ (Γραμμένος 1991, σ. 58). Ένας τέτοιος διαχωρισμός δεν αντικατοπτρίζεται στη στρωματογραφία, όπου οι επιχώσεις είναι ομοιογενείς. Στους Σιταγρούς, η πλήρης στρωματογραφία επισημάνθηκε στον τομέα ΖΑ, ο οποίος έχει διαστάσεις 3Χ3 μ. (εικ. 24). Οι επιχώσεις, συνολικού πάχους περίπου 10 μ. διαιρούνται σε 5 φάσεις, από τις οποίες, κατά τον ανασκαφέα, οι τρείς πρώτες (φάσεις I-III) ανήκουν στη Νεολιθική Εποχή (Sitagroi 1986, σ. 181, όπου και πλήρης βιβλιογραφία για τον οικισμό).

Στη Μέση Νεολιθική ανήκει η πρώτη φάση (φάση Ι). Εντοπίστηκε στους τομείς IL, JL, ML, κυρίως όμως στους τομείς ΖΑ και KL (Sitagroi 1986, πίν. 7.1). Οι επιχώσεις έχουν πάχος 1,50 μ. περίπου στον τομέα ΖΑ που βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού και 2,50 μ. περίπου στον τομέα KL που βρίσκεται στην άκρη. Η διαφορά πάχους στις επιχώσεις του κέντρου και της περιφέρειας παρατηρήθηκε ήδη στα Σέρβια της δυτικής Μακεδονίας. Πιθανότατα αντικατοπτρίζει την πυκνότερη κατοίκηση στην περιφέρεια σε σύγκριση με το κεντρικό μέρος του οικισμού. Και στους δύο τομείς των Σιταγρών οι επιχώσεις αρχίζουν αμέσως πάνω από το φυσικό έδαφος και αποτελούνται από αλλεπάλληλες στρώσεις οργανικών και ανόργανων υλικών (levels 60-77 στον τομέα ΖΑ και 119-144 στον τομέα KL), γεγονός που μαρτυρεί έντονη οικιστική δραστηριότητα (Sitagroi 1986, πίν. 8.1-2.21).

Συνοψίζοντας τα στοιχεία από τη στρωματογραφία των διαφόρων οικισμών του μακεδονικού χώρου, παρατηρεί κανείς ότι στα Σέρβια οι επιχώσεις έχουν πάχος από 1,50 έως 2 μ. περίπου και καλύπτουν, κατά τους ανασκαφείς, όλη τη Μέση Νεολιθική, όπως αυτή προσδιορίζεται στην περιοχή της Θεσσαλίας. Από την άλλη μεριά, το πάχος των επιχώσεων της φάσης Ι των Σιταγρών κυμαίνεται από 1,50 έως 2,50 μ., χωρίς η διαφορά αυτή να οφείλεται σε χρήση διαφορετικών υλικών δόμησης (π.χ., λίθων). Αν λοιπόν στις επιχώσεις των Σερβίων αντιπροσωπεύεται ολόκληρη η Μέση Νεολιθική, γεννάται εύλογα το ερώτημα, γιατί να μην αντιπροσωπεύεται η ίδια χρονική περίοδος και στις επιχώσεις της φάσης Ι των Σιταγρών, οι οποίες έχουν τουλάχιστον το ίδιο πάχος. Και οι επιχώσεις τής φάσης Ι των Βασιλικών C, με την ομοιογενή σύσταση και πάχος 1 μ. περίπου, θα πρέπει λογικά να αντιπροσωπεύουν χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από το τέλος της Μέσης Νεολιθικής που τους αποδίδεται. Η πιθανότητα αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι ολόκληρη η Μέση Νεολιθική στο χώρο των κεντρικών Βαλκανίων αντιπροσωπεύεται με επιχώσεις που έχουν περίπου όμοιο πάχος. Οι σκέψεις αυτές καταγράφονται όχι για να αναπτυχθούν στη συνέχεια κάποιες απαντήσεις, αλλά κυρίως για να επισημανθούν ορισμένα προβλήματα που προκύπτουν, όταν η συγκριτική μελέτη δεδομένων επιχειρείται σε ευρύτερο πλαίσιο. Εξάλλου η ανασκαμμένη έκταση των οικισμών είναι τόσο περιορισμένη και τα στοιχεία για μια συγκριτική μελέτη της στρωματογραφίας τους τόσο λίγα, που αποτρέπουν σ' αυτό το στάδιο της έρευνας οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας της διαφοράς στο πάχος των επιχώσεων.

Εικ. 24. Σιταγροί. Η στρωματογραφία του οικισμού (Sitagroi 1986, εικ. 8,2).

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

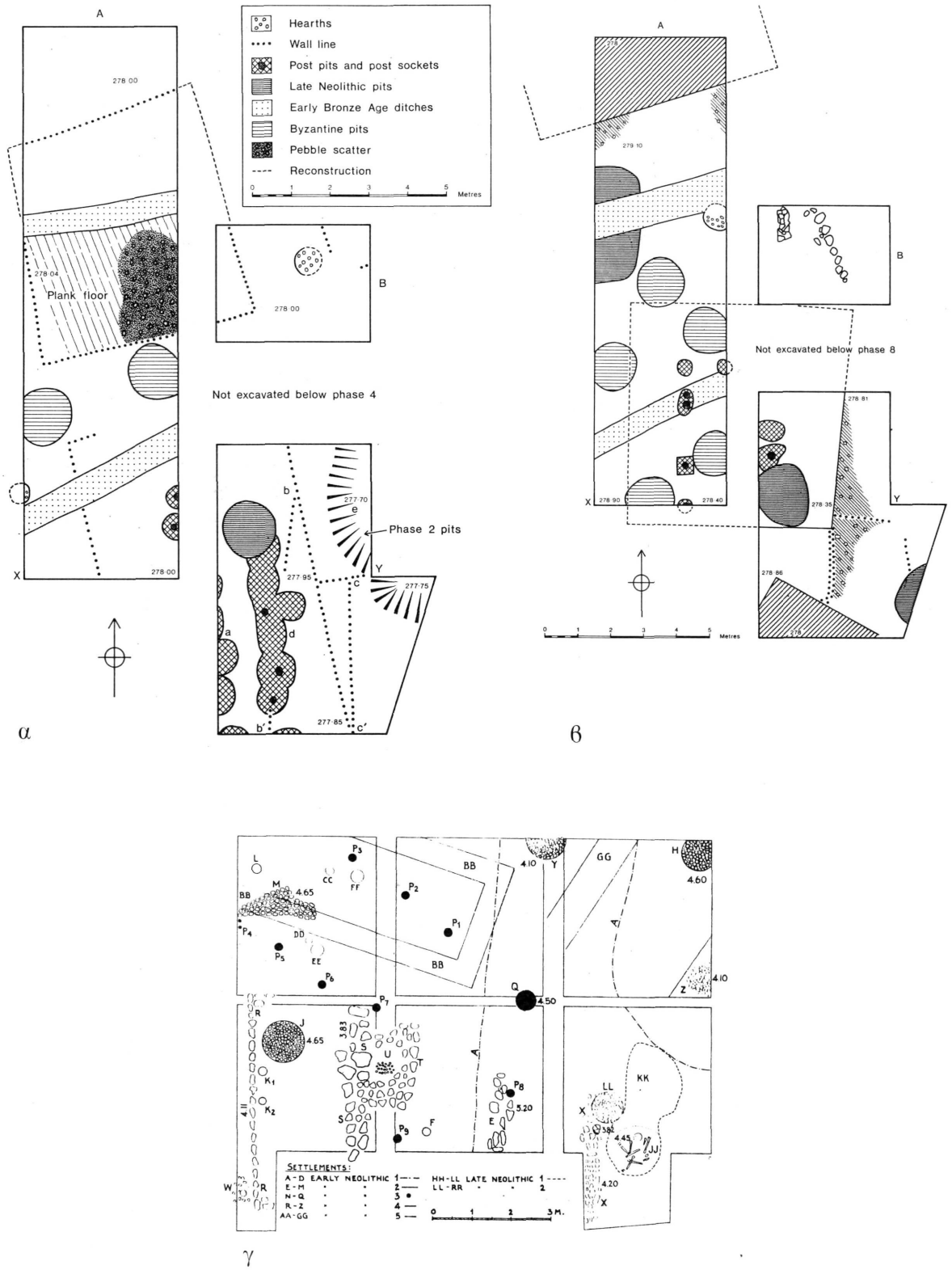
Οι πληροφορίες μας σχετικά με την αρχιτεκτονική της περιόδου είναι ελάχιστες, εξαιτίας της περιορισμένης έκτασης των ανασκαμμένων χώρων. Κατά περιοχή παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα.

Δυτική Μακεδονία

Κύρια, αν όχι μοναδική, πηγή άντλησης πληροφοριών για την περιοχή αποτελούν τα Σέρβια, όπου η ανασκαφή, όπως αναφέρθηκε, έγινε σε δύο διαφορετικούς τομείς από διαφορετικούς ανασκαφείς και ασφαλώς με διαφορετικό σύστημα (εικ. 25, α-γ). Με δεδομένο όμως το γεγονός ότι τα στρώματα κατοίκησης των δύο τομέων δεν έχουν ακόμη ταυτιστεί, είναι αδύνατη η ενιαία παρουσίαση της αρχιτεκτονικής που αποκαλύφθηκε τόσο στην παλαιότερη όσο και στη νεότερη ανασκαφή. Για το λόγο αυτό θα περιγραφεί η εικόνα του οικισμού, όπως αποκαλύφθηκε σε κάθε μία από τις ανασκαφές.

Στον τομέα F της ανασκαφής του Heurtley ερευνήθηκε έκταση περίπου 100 τ.μ. σε 6 τετράγωνα των 4Χ4 μ. (εικ. 25,γ). Το σημαντικότερο αρχιτεκτονικό στοιχείο που εντοπίστηκε στον πρώτο οικισμό είναι ένα όρυγμα βάθους 2,30 μ. και πλάτους πάνω από 3 μ., το οποίο όριζε και, κατά τον ανασκαφέα, προστάτευε, τον οικισμό (Heurtley 1939, σσ. 45 κ.εξ., εικ. 45 και 46(b)-(c). Στο δεύτερο οικισμό το παραπάνω όρυγμα δεν ήταν πλέον σε χρήση. Γέμισε με διάφορες αποθέσεις και πάνω του κτίστηκαν σπίτια, από τα οποία εντοπίστηκαν μόνο οπές πασσάλων, τμήματα δαπέδων από πηλό ή χαλίκια και μέρος λίθινου τοίχου (Heurtley 1939, σ. 49, εικ. 46(b)-(c). Στον τρίτο οικισμό εντοπίστηκε για πρώτη φορά το περίγραμμα πασσαλόκτιστης οικίας που είχε πλάτος 2,80 και μήκος 4 μ. Στον τέταρτο οικισμό αναπτύχθηκε σημαντική οικιστική δραστηριότητα, τουλάχιστον στο τμήμα που ανασκάφηκε, και μάλιστα με διαφοροποιημένη τεχνική. Εντοπίστηκε τετράπλευρο ορθογώνιο κτίσμα με διαστάσεις 3Χ5,60 μ., οι τοίχοι του οποίου είχαν ως βάση μία ή περισσότερες σειρές ακατέργαστων λίθων (Heurtley 1939, σσ. 51 κ.εξ., εικ. 45-46). Στις πλευρές του εφάπτονταν μικρότερες λιθοκατασκευές που εξυπηρετούσαν μάλλον οικοτεχνικές δραστηριότητες. Σε απόσταση περίπου 5 μ. βρέθηκε τοίχος άλλου κτίσματος, ενώ κυκλικές εστίες ήσαν διασκορπισμένες στο χώρο. Από τον πέμπτο οικισμό αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος οικίας και τμήμα άλλης, οι οποίες ορίζονται από σκάμματα βάθους 0,20 μ. και πλάτους περίπου 0,50 μ. Η πρώτη οικία έχει σχήμα δρομικό με πλάτος εσωτερικού χώρου 2 μ. και μήκος περισσότερο από 6 μ. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκε αποθηκευτικό αγγείο και στον κεντρικό άξονα πάσσαλος. Σε αντίθεση με τον προηγούμενο οικισμό, εδώ απουσιάζουν οι λίθινες βάσεις των κτισμάτων. Ο οικισμός καταστράφηκε από φωτιά, όπως μαρτυρεί το ισχυρό στρώμα καταστροφής που καλύπτει όλη την ανασκαμμένη έκταση τόσο του τομέα F όσο και των λοιπών D και E (Heurtley 1939, σ. 53, εικ. 46).

Από την προδημοσίευση της νεότερης ανασκαφής των Ridley και Wardle προκύπτουν στοιχεία, τα οποία δεν μπόρεσε να εντοπίσει ο Heurtley. Στην πρώτη φάση αποδίδονται τμήματα δύο κτισμάτων, τα οποία βρίσκονται στον ίδιο άξονα. Δεν είναι βέβαιο ότι αποτελούσαν ενιαία κατασκευή, οπότε θα πρέπει να είχε μήκος περίπου 17 μ. (Ridley/ Wardle 1979, σ. 197). Η πρώτη κατασκευή, που βρίσκεται στην τομή Α, έχει σχήμα τετράπλευρο, εμβαδόν περίπου 30 τ.μ. και τοίχους από πασσάλους (εικ. 25, α). Οι τελευταίοι είναι τοποθετημένοι σε μονή σειρά μέσα σε όρυγμα. Το ενδιαφέρον όμως συγκεντρώνεται στην κατασκευή του δαπέδου, το οποίο αποτελείται από σανίδες. Η δεύτερη κατασκευή εντοπίστηκε στις τομές Α καί Β και είχε μήκος μεγαλύτερο από 10 μ. Ορίζεται επίσης από μονή σειρά πυκνών πασσάλων και έχει σχήμα δρομικό. Ο νότιος τοίχος της βρίσκεται έξω από το χώρο ανασκαφής. Στον κεντρικό άξονα εντοπίστηκαν ορύγματα και οπές πασσάλων, πιθανότατα για τη στήριξη της στέγης. Οι εστίες βρίσκονται στον ελεύθερο χώρο έξω από

Εικ. 25. Σέρβια. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οικισμού της Μέσης Νεολιθικής. α. Φάση 1 (Ridley/Wardle 1979, εικ. 4). β. Φάση 3 (Ridley/Wardle 1979, εικ. 5). γ. Οικισμοί της «Early Neolithic» (Heurtley 1939, εικ. 45).

τα σπίτια, έχουν σχήμα κυκλικό και είναι φτιαγμένες από ποταμίσιες πέτρες και πηλό. Από τη δεύτερη φάση δεν αναφέρονται κατόψεις αλλά μόνο ίχνη κτισμάτων, τα οποία είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Οι εστίες είναι και πάλι διάσπαρτες στον ανοιχτό χώρο. Η τρίτη φάση παρουσιάζει σημαντική αρχιτεκτονική δραστηριότητα. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών κτισμάτων, τα οποία είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους και μάλιστα με διαφορετικό προσανατολισμό (Ridley/Wardle 1979, σσ. 198 κ.εξ., εικ. 5). Έχουν σχήμα τετράπλευρο, διαστάσεις 6,50×6 μ. (το μεσαίο κτίσμα) και κοινό στοιχείο την παρουσία υπόγειου (μάλλον αποθηκευτικού) χώρου. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μονή ή διπλή σειρά πασσάλων και πηλό. Στο εσωτερικό του μεσαίου κτίσματος εντοπίστηκαν δύο σειρές πασσάλων για τη στήριξη της στέγης ή κάποιας υπερκατασκευής (άνω δώμα ή πατάρι) (εικ. 25,β). Στον ελεύθερο χώρο γύρω από τα κτίσματα εντοπίστηκαν εστίες, ελαφρές κατασκευές με πασσάλους και σημεία στρωμένα με χαλίκια, προφανώς τμήματα αυλής. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία τμημάτων τοίχου από ακατέργαστες πέτρες που περιέκλειαν πασσάλους. Η τέταρτη φάση, η οποία, όπως αναφέρθηκε, ταυτίζεται με τον οικισμό 5 του Heurtley, χαρακτηρίζεται από το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής που καλύπτει όλο τον οικισμό. Από τη φάση αυτή εντοπίστηκαν μόλις τρία κτίσματα, μολονότι η ανασκαφή έγινε σε μεγαλύτερη έκταση. Το σημαντικότερο από αυτά βρίσκεται στην τομή D και χαρακτηρίζεται από την πιθανή παρουσία ορόφου (Ridley/Wardle 1979, σσ. 200 κ.εξ., εικ. 6). Έχει μήκος 7 μ. και πλάτος, κατά τους ανασκαφείς, 4 ή 6 μ. Στο εσωτερικό εντοπίστηκαν σε σειρά βαθιές οπές πασσάλων σε απόσταση 2 μ. από τον πλάγιο τοίχο. Δεν είναι βέβαιο άν βρίσκονται στον κεντρικό άξονα, οπότε το σχήμα του κτίσματος θα ήταν δρομικό και θα είχε πλάτος 4 μ., ή αν ανήκαν σε μια από τις δύο σειρές, όπως στο κτίσμα της φάσης 3, οπότε το κτίσμα θα ήταν τετράγωνο με πλάτος 6 μ. περίπου. Ο εσωτερικός χώρος, παρά την παρουσία τής ή των πασσαλοσειρών, είναι ενιαίος. Κατά τους ανασκαφείς, ο διαχωρισμός θα υπήρχε στον όροφο. Το ισόγειο, μοιρασμένο ίσως σε τμήματα με ελαφριές κατασκευές, αποτελούσε χώρο αποθήκευσης. Στην τομή C αποκαλύφθηκε τμήμα τετράπλευρου κτίσματος με διαστάσεις 3Χ7 μ. Κατά τους ανασκαφείς κατασκευάστηκε με νέα τεχνική, η οποία απαιτεί λιγότερο πηλό και προσφέρει μεγάλη σταθερότητα. Οι τοίχοι του αποτελούνται από μονή σειρά πασσάλων και ψάθα ή καλαμωτή. Στις στενές πλευρές του η παρουσία δεύτερης και τρίτης σειράς πασσάλων αποτελεί ένδειξη επιδιόρθωσης παρά ταυτόχρονης χρήσης. Στο εσωτερικό υπήρχαν δύο πασσαλοσειρές, μάλλον για διαίρεση του χώρου. Πιθανότατα χρησίμευε ως αποθηκευτικός χώρος. Ελάχιστα είναι τα στοιχεία που προέρχονται από το τρίτο κτίσμα (τομή Β). Έχει σχήμα μάλλον τετράπλευρο και διαστάσεις 5(;)×5 μ. Εντοπίστηκε το δάπεδό του και εστία. Δίπλα σ' αυτό υπήρχε ελαφριά κατασκευή (μάνδρα), μάλλον για τη φύλαξη μικρών ζώων. Κατά τους ανασκαφείς ακολουθεί ακόμη μία πέμπτη οικιστική φάση, την οποία δεν είχε αναγνωρίσει ο Heurtley. Μολονότι στην κεραμική οι διαφορές είναι ανύπαρκτες, στις κατασκευές σημειώνονται ορισμένες διαφοροποιήσεις. Το σχέδιο του οικισμού φαίνεται να έχει μεταβληθεί, οι κατασκευές δεν είναι ανθεκτικές και χρειάζονται συχνά επισκευή, δεν υπάρχουν υπόγεια και τέλος ο οικισμός συρρικνώνεται. Κατασκευές αυτής της φάσης εντοπίστηκαν στην τομή Β (Ridley/Wardle 1979, εικ. 7). Πρόκειται για τετράπλευρο κτίσμα από πασσάλους και πηλό, με διαστάσεις 7,50×3,50 μ. και προσανατολισμό από βορρά προς νότο. Ακριβώς δίπλα αποκαλύφθηκε τμήμα δεύτερου κτίσματος φτιαγμένου με την ίδια τεχνική και με τον ίδιο προσανατολισμό. Τέλος, σε νεότερο στάδιο ανήκει τρίτο κτίσμα, που εδράζεται πάνω στο πρώτο, έχοντας όμως διαφορετικό προσανατολισμό. Παραβάλλοντας τα στοιχεία από τις δύο ανασκαφές διαπιστώνει κανείς τα ακόλουθα:

Ο παλαιότερος οικισμός οριζόταν από τάφρο, η οποία όμως από την επόμενη φάση αχρηστεύθηκε. Στην ίδια παλαιότερη φάση ανήκουν τα πρώτα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Πρόκειται για δύο κτίσματα που χρησίμευαν μάλλον ως κατοικίες. Το ένα είναι τετράπλευρο 5,50×6 μ. και το άλλο δρομικό, περίπου 5,50×10 μ., χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα και τα δύο να αποτελούν χώρους ενός μόνο δρομικού κτίσματος. Τόσο επιμήκεις

κατασκευές (πάνω από 10 μ.) απουσιάζουν από τις επόμενες φάσεις, όπου τα σπίτια είναι επίσης τετράπλευρα ή δρομικά, αλλά με διαστάσεις περίπου 6×6,50 και 3×7 μ.

Ιδιαίτερα αρχιτεκτονικα στοιχεία αποτελούν το δαπέδο από σανίδες (φάση 1), η ύπαρξη υπογείου και η (πιθανή) κατασκευή ορόφου. Ο υπόγειος χώρος (ίσως αποθηκευτικός) εντοπίστηκε σε κτίσματα της φάσης 3 της νεότερης ανασκαφής, το δάπεδο των οποίων βρίσκεται 0,40-0,70 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους (Ridley/Wardle 1979, εικ. 5). Πιθανότατα υπήρχε κύριο δάπεδο (από σανίδες;) (εικ. 25,β). Σε δύο φάσεις (3-4) υπάρχουν ενδείξεις ύπαρξης ορόφου. Αν δεν πρόκειται για πατάρι, πρόκειται για σημαντικό στοιχείο στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής.

Οι τοίχοι κατασκευάζονται από μονή ή διπλή σειρά πασσάλων που τοποθετούνται απευθείας στο έδαφος ή μέσα σε προετοιμασμένα ορύγματα. Ο χώρος ανάμεσα στους πασσάλους γεμίζει με πηλό ή με πλεγμένα κλαδιά που επιχρίονται με πηλό. Ίχνη των κλαδιών βρίσκονται αποτυπωμένα στο επίχρισμα, όταν τα κτίσματα καταστρέφονται από φωτιά (Heurtley 1939, σ. 53). Ιδιαίτερα στα κτίσματα με υπόγειο χώρο, μια μονή σειρά πασσάλων εφάπτονταν στις παρειές του υπογείου, ενώ μια δεύτερη υψωνόταν από την επιφάνεια του εδάφους σε απόσταση 0,15-0,20 μ. από την πρώτη. Ο ενδιάμεσος χώρος γέμιζε με πηλό δημιουργώντας μια ισχυρή και ανθεκτική κατασκευή. Η χρήση λίθων ως δομικού υλικού για την κατασκευή τοίχων δεν είναι άγνωστη στα Σέρβια. Τμήμα τέτοιου τοίχου εντοπίστηκε στη φάση 2 της ανασκαφής του Heurtley και της φάσης 3 της νεότερης ανασκαφής. Συχνότερα όμως εμφανίζεται στη φάση 4 της παλαιότερης ανασκαφής. Τα σωζόμενα τμήματα των τοίχων αυτών είτε έχουν μονή σειρά λίθων, πιθανότατα ως βάση, είτε αποτελούνται από σωρό ακατέργαστων λίθων και φθάνουν σε πάχος περίπου το 0,50 μ. (Heurtley 1939, εικ. 45, R-S.X). Οι στέγες ήσαν μάλλον δίρριχτες και στηρίζονταν, όπως βεβαιώθηκε σε μία τουλάχιστον περίπτωση, σε σειρά στύλων στερεωμένων μέσα σε υποδοχές κατά μήκος του κεντρικού άξονα του κτίσματος. Στο εσωτερικό των κτισμάτων δεν εντοπίστηκαν ιδιαίτερες κατασκευές (π.χ. εστίες, ιπνοί). Τα δάπεδα, εκτός από μία περίπτωση (σανίδες), φτιάχνονταν με πηλό ή παρέμεναν αδιαμόρφωτα.

Η διάταξη των κτισμάτων είναι ελεύθερη στο χώρο με προσανατολισμό Β-Ν, συνηθέστερα όμως ΒΔ-ΝΑ, που αντιστοιχεί στο σχήμα του υψώματος όπου βρίσκεται ο οικισμός.

Οι εστίες βρίσκονται στον ακάλυπτο χώρο έξω από τα κτίσματα. Είναι κυκλικές ή πεταλόσχημες και αποτελούνται από μονή ή διπλή σειρά ποτάμιων λίθων απλωμένων πάνω σε πηλό και καλυμμένων επίσης με στρώμα πηλού. Στην περιφέρεια της εστίας ο πηλός υψώνεται και δημιουργεί χαμηλό στηθαίο, αφήνοντας κάποιο άνοιγμα στα ανατολικά. Βρίσκονται συνήθως στον υπαίθριο χώρο. Οι περισσότερες εστίες εντοπίστηκαν στη δεύτερη οικιστική φάση και των δύο ανασκαφών, όπου τα κτίσματα σχεδόν απουσιάζουν και ο ακάλυπτος χώρος είναι μεγαλύτερος (Heurtley 1939, σσ. 49 κ.εξ., εικ. 45,J.H και Ridley/Wardle 1979, σσ. 197 κ.εξ.) (εικ. 24,γ).

Η εντονότερη αρχιτεκτονική δραστηριότητα παρατηρείται στους οικισμούς 3-4 της παλαιότερης και στις φάσεις 3-4 της νεότερης ανασκαφής. Καθώς όμως δεν έχει γίνει ακόμη ο συσχετισμός των φάσεων των δύο ανασκαφών, θεωρούνται παρακινδυνευμένα οποιαδήποτε συμπεράσματα.

Κεντρική Μακεδονία

Οι περιορισμένες σε έκταση και αριθμό ανασκαμμένες θέσεις στην κεντρική Μακεδονία δεν συμβάλλουν παρά ελάχιστα στη συλλογή πληροφοριών για τον τρόπο κατασκευής αλλά και τη διάταξη των οικιών κατά τη Μέση Νεολιθική στην περιοχή (Γραμμένος 1991, σσ. 30 κ.εξ., Gardner/Casson 1918/19, σσ. 28 κ.εξ., Rey 1917/19, σ. 211). Ωστόσο τα λίγα κατάλοιπα δείχνουν ότι δεν θα πρέπει να υπάρχει διαφορά στη χρήση υλικών και στον τρόπο δόμησης ανάμεσα στην κεντρική και στη δυτική Μακεδονία.

Ανατολική Μακεδονία

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την περιοχή αυτή είναι ελάχιστα, εξαιτίας της μικρής έκτασης των ανασκαφικών τομών που ανοίχθηκαν στην Δήμητρα και τους Σιταγρούς (Γραμμένος 1991, σ. 32, Sitagroi 1986, σ. 181). Με βάση τα στοιχεία που συλλέχθηκαν, οι τοίχοι των οικιών αποτελούνται από ωμό πηλό ή πηλόπλινθους. Στη Δήμητρα εδράζονται σε λίθινη υποδομή. Το πλάτος τους φθάνει το 0,20 μ. περίπου και θα πρέπει να ενισχύονταν με στύλους, οι οποίοι έφεραν το βάρος της στέγης. Το δάπεδο στο εσωτερικό των οικιών κατασκευάζεται με ιδιαίτερη φροντίδα από πηλό, που φθάνει σε πάχος το 0,05 μ. περίπου, ή από χαλίκια. Στον ίδιο οικισμό επισημάνθηκε εστία ελλειψοειδής, χωρίς περιχείλωμα. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει ίσως στο ξύλινο δοκάρι μήκους 5,50 μ. που βρέθηκε στις ανώτατες επιχώσεις της φάσης Ι των Σιταγρών (Sitagroi 1986, σ. 219). Το χαρακτηριστικό του στοιχείο είναι το τετράπλευρο σχήμα του (0,15Χ0,20 μ.) που, όπως στην περίπτωση των Σερβίων (σανίδες), αποδεικνύει τη δυνατότητα μορφοποίησης κορμών δένδρων. Η χρήση του πασσάλου παραμένει άγνωστη. Με την προϋπόθεση ότι δεν είναι τυχαία η θέση στην οποία βρέθηκε, θα μπορούσε ίσως να χρησίμευε ως στυλοβάτης.

Σύμφωνα με τα άφθονα στοιχεία για την αρχιτεκτονική που υπάρχουν στις όμορες προς τη Μακεδονία περιοχές, αλλά και όπως συμπεραίνεται από την παρουσία πήλινων ομοιωμάτων οικιών στον ίδιο χώρο, πιστεύεται οτι ανάλογη μορφή και διαρρύθμιση του εσωτερικού τους χώρου είχαν και οι κατοικίες στην περιοχή της Μακεδονίας. Ο εντοπισμός ενδιαφερόντων αρχιτεκτονικών στοιχείων (υπόγειοι χώροι, ανωδομή) στην ίδια τη Μακεδονία καθιστά αναγκαία τη διεξαγωγή ανασκαφών σε μεγάλη έκταση για να συμπληρωθεί η ελλιπέστατη εικόνα που παρουσιάζει η αρχιτεκτονική στην περιοχή.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα στρώματα κατοίκησης που εντοπίστηκαν στα Σέρβια εντάσσονται από τους ανασκαφείς σε ορισμένες φάσεις εξέλιξης. Οι ίδιοι μελετητές καθορίζουν με βάση την κεραμική διαφορετικές φάσεις: την πρώιμη, τη μέση και την ύστερη. Μολονότι η τριμερής αυτή διαίρεση προέρχεται από ένα μόνον οικισμό, θα ενταχθεί σ' αυτήν και η κεραμική ολόκληρου του μακεδονικού χώρου, έωσότου τουλάχιστον καθοριστούν νεότερες, πιο αντιπροσωπευτικές βαθμίδες.

ΠΡΩΙΜΗ ΦΑΣΗ (ή ΜΝ Ι) (πίν. 30Α-31,1-11)

Περιλαμβάνει υλικό από τις δύο πρώτες φάσεις κατοίκησης των Σερβίων της δυτικής Μακεδονίας. Τόσο στην κεντρική όσο και στην ανατολική Μακεδονία δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη οικισμοί αυτής της φάσης.

Δυτική Μακεδονία

Κεραμική της φάσης αυτής βρέθηκε μόνο στα Σέρβια, όπου μάλιστα φαίνεται να παρουσιάζει και δύο βαθμίδες εξέλιξης (Σέρβια 1 και 2). Είναι μονόχρωμη και γραπτή, άριστης και μέτριας ποιότητας. Απουσιάζει η χονδροειδής, η οποία αντικαθίσταται από την κεραμική με μέτρια ποιότητα και συναντάται κυρίως σε αποθηκευτικά αγγεία. Η διακόσμηση των αγγείων της μέτριας ποιοτικά κεραμικής γίνεται με χαράξεις ή αποτυπώματα νυχιών.

Μονόχρωμη κεραμική

Είναι η πολυαριθμότερη, ιδιαίτερα στην πρώτη βαθμίδα της φάσης (Σέρβια 1), κατά τη διάρκεια της οποίας εμφανίζεται με μέτρια ποιότητα. Στην επόμενη βαθμίδα (Σέρβια 2) η ποιότητα βελτιώνεται σημαντικά. Η επιφάνεια των αγγείων, που έχει χρώμα καστανέρυθρο έως βαθύ ερυθρό αλλά και ωχροκίτρινο, είναι στιλβωμένη και συχνά φέρει αυλακώσεις που δεν είναι παρά τα ίχνη του λειαντικού εργαλείου. Τα τοιχώματα είναι εξαιρετικά λεπτά. Αυτή η τεχνική τελειότητα στην κατασκευή των αγγείων θυμίζει την κεραμική της πρώτης φάσης του πολιτισμού Starčevo της Γιουγκοσλαβίας (Starčevo I), που ανήκει στην Αρχαιότερη Νεολιθική, αλλά κυρίως της πρώτης φάσης της Μέσης Νεολιθικής της Θεσσαλίας.

Γραπτή κεραμική (πίν. 30Α)

Πρωτοεμφανίζεται ήδη στη βαθμίδα Σέρβια 1, στην αρχή δηλαδή της Μέσης Νεολιθικής, σε ελάχιστη όμως ποσότητα. Στην επόμενη βαθμίδα (Σέρβια 2) γίνεται πολυάριθμη και σχεδόν ισόποση της μονόχρωμης. Παράλληλα με τη γραπτή κεραμική τοπικής προέλευσης, έχει εντοπιστεί και εισηγμένη κεραμική από την περιοχή της Θεσσαλίας. Η κεραμική αυτή περιορίζεται αποκλειστικά στη δεύτερη βαθμίδα (Σέρβια 2), καθώς είναι άγνωστη στην πρώτη (Σέρβια 1).

Ανάλογα με το χρώμα της διακόσμησης και της επιφάνειας διακρίνονται οι ακόλουθες κατηγορίες:

Κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (πίν. 30Αα,2-3)

Μολονότι δεν αναφέρεται με σαφήνεια, πρόκειται πιθανότατα για την πρώτη κατηγορία εισηγμένης κεραμικής από τη Θεσσαλία, όπου αποτελεί την τυπική κεραμική του πολιτισμού του Σέσκλου. Τα θέματα της κατηγορίας αυτής είναι τρίγωνα, αλλά και ταινίες με τις γνωστές οδοντωτές ή φλογόσχημες προεξοχές (Ridley/Wardle 1979, πίν. 28(b), κάτω αριστερά).

Κεραμική με λευκόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (πίν. 30Α,1.4-5)

Η κατηγορία αυτή χαρακτηρίζει κυρίως την πρωιμότερη κεραμική βορειότερων πολιτισμών και πολιτισμικών ομάδων, όπως του Starčevo και του Karanovo, χωρίς όμως να είναι άγνωστη στη Θεσσαλία.

Κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε λευκόχρωμη επιφάνεια

Είναι η δεύτερη κατηγορία εισηγμένης κεραμικής από τη Θεσσαλία. Χαρακτηρίζεται από το λευκόχρωμο επίχρισμα που καλύπτει την επιφάνεια και απολεπίζεται εύκολα. Αντιστοιχεί προφανώς με τη θεσσαλική ομάδα rotweiss 1 κατά τη διαίρεση της Mottier. Στον οικισμό Οτζάκι περιορίζεται στις πρωιμότερες επιχώσεις της Μέσης Νεολιθικής (Mottier 1981, σσ. 28 κ.εξ.).

Κεραμική με συνδυασμό γραπτής και στικτής διακόσμησης (πίν. 30Α,2)

Χαρακτηρίζει την κεραμική της δυτικής Μακεδονίας κατά την πρώιμη φάση (Ridley/Wardle 1979, σ. 210, εικ. 8,13). Ο ίδιος συνδυασμός εμφανίζεται στη Θεσσαλία αργότερα,

κατά τη ΜΝ ΙΙΙ περίοδο, με βελτιωμένη όμως τη διάταξη των στίξεων, οι οποίες πλαισιώνουν τα γραπτά θέματα. Ο συνδυασμός γραπτής και στικτής διακόσμησης οφείλεται πιθανότατα στην επίδραση γειτονικών περιοχών (Θεσσαλίας και Αλβανίας- Γιουγκοσλαβίας), όπου τόσο το χρώμα όσο και οι στίξεις και χαράξεις αποτελούν τα παραδοσιακά στοιχεία στη διακόσμηση της κεραμικής. Ίσως λοιπόν η νέα αυτή κατηγορία, η οποία θα περάσει αργότερα πιο βελτιωμένη στην περιοχή της Θεσσαλίας, να εμφανίζεται για πρώτη φορά στη δυτική Μακεδονία ως αποτέλεσμα μείξης στοιχείων από τις όμορες περιοχές.

Στο σχηματολόγιο των αγγείων κυριαρχούν τα ανοιχτά αγγεία (φιάλες κλπ.) (πίν. 30Α,2.5, 31,1-4.8.10).

Κεντρική και ανατολική Μακεδονία

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στην περιοχή της ανατολικής και της κεντρικής Μακεδονίας, αλλά και της αιγαιακής Θράκης, δεν έχουν επισημανθεί ακόμη θέσεις της πρώιμης φάσης της Μέσης Νεολιθικής.

ΜΕΣΗ ΦΑΣΗ (ΜΝ ΙΙ) (πίν. 30Β, 31,12)

Το κεραμικό υλικό εξακολουθεί να είναι περιορισμένο και να προέρχεται από την ίδια θέση της δυτικής Μακεδονίας, τα Σέρβια, και ιδιαίτερα από τη φάση 3 της νεότερης ανασκαφής. Το νέο στοιχείο είναι η παρουσία εισηγμένης θεσσαλικής κεραμικής στην κεντρική Μακεδονία.

Δυτική Μακεδονία

Στη μέση φάση της περιόδου ανήκει το υλικό από την τρίτη οικιστική φάση των Σερβίων (Σέρβια 3). Από άποψη ποιότητας, η κεραμική βελτιώνεται και διακρίνεται σε άριστη, μέτρια και χονδροειδή, ενώ από την άποψη παρουσίας ή μη διακόσμησης, σε μονόχρωμη, γραπτή και εγχάρακτη.

Μονόχρωμη κεραμική

Στην κατηγορία αυτή υπάρχει κεραμική άριστης ποιότητας αλλά υπάρχει και χονδροειδής. Στην πρώτη περίπτωση η επιφάνεια έχει διάφορες αποχρώσεις, από μελανό έως ωχροκίτρινο, ενώ για πρώτη φορά εντοπίζεται η κατηγορία με τη στιλβωμένη μελανόχρωμη επιφάνεια, γνωστή ως black burnished (Ridley/Wardle 1979, σ. 210). Η χονδροειδής κεραμική εμφανίζεται για πρώτη φορά, σε μικρή όμως ποσότητα. Η επιφάνεια των αγγείων αυτής της κατηγορίας είναι αδρή ή φέρει αυλακώσεις που προέρχονται από την επεξεργασία της επιφάνειας με το χέρι (μάλλον barbotin).

Γραπτή κεραμική (πίν. 30Β,1-6)

Είναι ποιοτικά άριστη και η συχνότερη στη Μέση Νεολιθική ΙΙ. Φανερή είναι η παρουσία της Θεσσαλίας, είτε με εισηγμένη είτε με επίδραση στην τοπική παραγωγή. Στη φάση αυτή διακρίνονται δύο κατηγορίες γραπτής κεραμικής:

Κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (πίν. 30Β,1-2)

Είναι γνωστή από την προηγούμενη φάση, όπου όμως θεωρείται ως εισηγμένη από τη

Θεσσαλία. Η διακόσμηση γίνεται με ερυθρό και σπάνια με καστανό χρώμα σε επιφάνεια που καλύπτεται με ωχροκίτρινο επίχρισμα. Τα θέματα, ποικίλα και φροντισμένα στη διάταξή τους, είναι ζατρικιοειδή, πλέγματα γραμμών, τροχίσκοι και στιγμές. Απλώνονται συμπαγή, με έντονη χρωματική αντίθεση, και μολονότι καλύπτουν την εξωτερική και την εσωτερική επιφάνεια καθώς και τις βάσεις των αγγείων, δεν διαλύουν το σχήμα των τελευταίων αλλά προσαρμόζονται σ' αυτό (πίν. 30Β,2). Κατά τους ανασκαφείς, η κατηγορία έχει στενή συγγένεια με αυτήν που εντοπίστηκε στις επιχώσεις της Μέσης Νεολιθικής των θεσσαλικών θέσεων Τσαγγλί και Αράπη (Ridley/Wardle 1979, σ. 209).

Κεραμική τύπου Σερβίων («Servia Style») (πίν. 30Β,3-6)

Η ονομασία δόθηκε από τους ανασκαφείς των Σερβίων και αποτελεί τη χαρακτηριστικότερη κατηγορία της Μέσης Νεολιθικής στη δυτική Μακεδονία (Ridley/Wardle 1979, σ. 209). Η διακόσμηση τόσο των θεμάτων όσο και της επιφάνειας γίνεται σε διάφορες αποχρώσεις, όπως ερυθρό σε ανοιχτό ερυθρό, ερυθρό σε γκρίζο και σπανιότερα ερυθρό ή ωχροκίτρινο σε σκοτεινόχρωμη, σχεδόν μελανόχρωμη επιφάνεια (πίν. 30Β,3-6). Τα θέματα είναι τα ίδια με αυτά της προηγούμενης κατηγορίας, με τη διαφορά ότι τα όριά τους σκόπιμα αποδίδονται με ασάφεια (Ridley/Wardle 1979, εικ. 8,14.18.20-21, 9,25-30, 10,33.35). Η ασάφεια αυτή επιτυγχάνεται με την απομάκρυνση του χρώματος, όσο αυτό είναι ακόμη νωπό. Η ίδια τεχνική εντοπίστηκε και σε θέσεις της ανατολικής Θεσσαλίας, με την οποία θα πρέπει να σχετίζεται άμεσα (Γαλλής 1990, σ. 47).

Κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση

Στην προκαταρκτική δημοσίευση της ανασκαφής των Σερβίων αναφέρεται μόνον ότι η κατηγορία αυτή είναι μέτρια ποιοτικά και έχει συχνά καστανόχρωμη επιφάνεια. Δεν αναφέρεται κάτι σχετικό με τον τρόπο διακόσμησης και μένει να υποθέσουμε ότι συνεχίζονται οι στίξεις, χαράξεις ή εμπιέσεις που γνωρίσαμε σε προηγούμενες φάσεις στον ίδιο οικισμό.

Στα σχήματα των αγγείων εμφανίζονται για πρώτη φορά οι υψηλές κωνικές βάσεις στις φιάλες (Ridley/Wardle 1979, εικ. 9,22-25) (πίν. 31,4-5), τα αγγεία με χαμηλό αποκλίνοντα λαιμό (Ridley/Wardle 1979, εικ. 10,31.33, 11,40.42) (πίν. 31,2) και οι ταινιωτές λαβές στα κύπελλα (Ridley/Wardle 1979, εικ. 9,27.30) (πίν. 31,7.9). Η απουσία τελικής δημοσίευσης του υλικού δεν επιτρέπει τη δημιουργία σχηματολογίου τόσο για τη φάση αυτή όσο και για τις υπόλοιπες της ίδιας περιόδου.

Κεντρική Μακεδονία

Στην περιοχή αυτή δεν υπάρχουν ακόμη ανασκαμμένες θέσεις που να έχουν δώσει υλικό της Μέσης Νεολιθικής ΙΙ. Η παρουσία βέβαια εισηγμένης κεραμικής, πιθανότατα από τη Θεσσαλία, στη Μεσημεριανή τούμπα κοντά στη Θεσσαλονίκη, επιτρέπει την υπόθεση ότι η φάση αυτή (αλλά πιθανότατα και η ΜΝ Ι) θα πρέπει να υπάρχουν και στην κεντρική Μακεδονία. Η κεραμική προέρχεται από επιφανειακή συλλογή που έκαναν οι Β. Hänsel και P. Felsch και δημοσιεύθηκε από τον τελευταίο (Felsch 1976, σσ. 293 κ.εξ.). Πρόκειται για όστρακα με γραπτή διακόσμηση, όπου αντιπροσωπεύονται οι ακόλουθες κατηγορίες, γνωστές ήδη από την αντίστοιχη περίοδο της Θεσσαλίας:

Κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (πίν. 32Α,2)

Πρόκειται για την κατηγορία Α3β των Wace και Thompson (Wace/Thompson 1912, σ. 14). Τόσο η διακόσμηση όσο και το σχήμα του αγγείου (φιάλη με αποκλίνον τοίχωμα) συναντώνται στα Σέρβια (Ridley/Wardle 1979, εικ. 8,15.17 για το σχήμα, και εικ. 8,21 11,43 για τη διακόσμηση), αλλά και στο Τσαγγλί (Wace/Thompson 1912, σσ. 92 κ.εξ., εικ. 44-47) και την Τζάνι Μαγούλα (Wace/Thompson 1912, σ. 139, εικ. 85) της Θεσσαλίας.

Κεραμική με ξεστή διακόσμηση (πίν. 32Α,1)

Είναι η κατηγορία Α3ε των Wace/Thompson (Wace/Thompson 1912, σ. 15). Στο θεσσαλικό χώρο η κατηγορία αυτή εμφανίζεται σπάνια στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής Ι (ΜΝ Ι), πολύ συχνά όμως στην επόμενη ΜΝ ΙΙ περίοδο. Χωρίς στρωματογραφικά δεδομένα είναι αδύνατος ο ακριβέστερος συσχετισμός των οστράκων από τη Μεσημεριανή Τούμπα.

ΥΣΤΕΡΗ ΚΑΙ ΤΕΛΙΚΗ ΦΑΣΗ (ΜΝ ΙΙΙ ΚΑΙ FINAL ΜΝ)

Για πρώτη φορά το διαθέσιμο υλικό είναι αντιπροσωπευτικό όλου του μακεδονικού χώρου, καθώς οικισμοί αυτής της φάσης έχουν ανασκαφεί σε κάθε τμήμα του.

Δυτική Μακεδονία

Το υλικό της ύστερης φάσης προέρχεται από τα Σέρβια και συγκεκριμένα από τον πέμπτο οικισμό της παλαιότερης και την τέταρτη και πέμπτη φάση της νεότερης ανασκαφής. Σε σύγκριση με την προηγούμενη, υπάρχουν ορισμένες διαφορές, κυρίως στην ποιότητα, η συχνότητα της οποίας φαίνεται να περιορίζεται, καθώς αυξάνεται η χονδροειδής και η μέτριας ποιότητας κεραμική.

Κεραμική με γραπτή διακόσμηση

Παρουσιάζει αύξηση έναντι της μονόχρωμης κεραμικής, φαινόμενο που ήδη παρατηρήθηκε από την προηγούμενη φάση. Περιλαμβάνει τις παρακάτω κατηγορίες:

Κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε ωχροκίτρινη επιφάνεια

Η κατηγορία αυτή συνεχίζει την παρουσία της και στην ύστερη φάση της Μέσης Νεολιθικής. Πρόκειται για εισηγμένη από τη Θεσσαλία ή για εντόπια κεραμική, που φέρει ως διακόσμηση τα χαρακτηριστικά φλογόσχημα θέματα (Ridley/Wardle 1979, σσ. 210 κ.εξ., πίν. 28(c). Ακόμη, υπάρχουν τα γραμμικά που αναπτύσσονται ελεύθερα πάνω στην επιφάνεια του αγγείου. Το χρώμα τους ποικίλλει από φωτεινό ερυθρό έως καστανό. Τα ίδια θέματα φαίνεται να υπάρχουν και σε μελανό χρώμα πάνω σε γκριζόχρωμη επιφάνεια, παραλλαγή που αποδίδεται από τους ανασκαφείς σε λανθασμένο ψήσιμο.

Κεραμική με διακόσμηση από θαμπή ώχρα σε κιτρινωπή επιφάνεια

Η κατηγορία αυτή, τα αγγεία της οποίας έχουν πάντοτε λεπτά τοιχώματα, είναι ο χαρακτηριστικότερος νεωτερισμός της φάσης. Κατά τους ανασκαφείς, αποτελεί τόσο στην

ποιότητα όσο και στα σχήματα αλλά και στη γκριζόχρωμη εσωτερική επιφάνεια τον πρόδρομο της κατηγορίας grey on grey που εμφανίζεται σε επόμενο στάδιο.

Στη MN III υπάρχουν τα ίδια σχήματα αγγείων που εντοπίστηκαν και στη μέση φάση της περιόδου (πρβλ. πίν. 31). Οι ταινιωτές λαβές είναι τώρα σπάνια υπερυψωμένες, οι βάσεις σπάνια κοίλες και συνηθέστερα επίπεδες. Για πρώτη φορά εμφανίζονται τα αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα και λαβή που ξεκινά από τον ώμο (πρβλ. Ridley/Wardle 1979, εικ. 9,29-30).

Στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, και ιδιαίτερα στα Σέρβια, οι ανασκαφείς διέκριναν μία ακόμη φάση, η οποία διαδέχεται στρωματογραφικά τη MN III και την οποία ονομάζουν Final MN (Ridley/Wardle 1979, σ. 211). Σ' αυτήν ανήκει η φάση 5 των Σερβίων, οι επιχώσεις της οποίας συχνά διαταράσσονται από ορύγματα νεότερων στρωμάτων κατοίκησης.

Από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της φάσης αυτής είναι η συνεχιζόμενη πτώση της ποιότητας στην κεραμική (καθώς το ποσοστό της μέτριας αυξάνεται, σε βάρος της άριστης ποιοτικά κεραμικής) (Ridley/Wardle 1979, πιν. 28(d), η αφρόντιστη διακόσμηση, η ποικιλία των σχημάτων στα αγγεία και των θεμάτων στη διακόσμηση και τέλος η διάλυση του γραμμικού «Servia style». Στενή είναι η συγγένεια με την κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής που ακολουθεί.

Η χονδροειδής κεραμική φέρει συχνά διακόσμηση με αποτυπώματα δακτύλων που περιτρέχει τη φωτεινή ερυθρόχρωμη επιφάνεια. Τα αγγεία κοσμούνται συχνά με αυλακώσεις (Ridley/Wardle 1979, πίν. 28,d άνω σειρά, μέση) (πίν. 32Β, 4).

Η κεραμική του τύπου Σέρβια (Servia style) χαρακτηρίζεται στην ύστερη φάση της από το λεγόμενο marble effect, για το οποίο όμως δεν δίνονται περισσότερες πληροφορίες (ίσως Ridley/Wardle 1979, εικ. 11,40). Εισηγμένη κεραμική από τη Θεσσαλία φαίνεται πως δεν υπάρχει πλέον στα Σέρβια, μολονότι η κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε ωχροκίτρινη επιφάνεια εξακολουθεί να είναι παρούσα (πίν. 32Β,2-3). Η διακόσμηση με δέσμες από καστανόχρωμες λεπτές γραμμές σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια αποτελεί κατά τους ανασκαφείς τον πρόδρομο των τυπικών διακοσμητικών θεμάτων της Νεότερης Νεολιθικής.

Ταινιωτές λαβές διαπιστώθηκαν σε ελάχιστα όστρακα κεραμικής και εξακολουθούν να είναι σπάνια υπερυψωμένες. Εξαφανίζονται εντελώς τα αποκλίνοντα ή προεξέχοντα χείλη. Αναφέρεται η παρουσία ενός νέου σχήματος βάσης χωρίς όμως και να περιγράφεται.

Εκτός από τα Σέρβια, υλικό της Μέσης Νεολιθικής εντοπίστηκε σε μία ακόμη θέση της δυτικής Μακεδονίας, το Δρέπανον Ι (εικ. 17,3). Τα ελάχιστα όστρακα που προέρχονται από επιφανειακή συλλογή ανήκουν σε ανοιχτά αγγεία (φιάλες) με ή χωρίς υψηλή κωνική βάση και γραπτή διακόσμηση με ερυθρό χρώμα σε ωχροκίτρινη επιφάνεια, κατηγορία κεραμικής γνωστής από τα Σέρβια (πίν. 32Γ,1-5). Τα θέματα είναι κυρίως γραμμικά (French 1970, σ. 17, εικ. 7,1-2,4-5) αλλά και τα γνωστά από τη Θεσσαλία και τα Σέρβια φλογόσχημα και ζατρικιοειδή (French 1970, εικ. 7,3). Η ένταξη των οστράκων αυτών σε κάποια από τις φάσεις της Μέσης Νεολιθικής των Σερβίων θα ήταν παρακινδυνευμένη, γιατί τα θέματα αυτά δεν περιορίζονται σε ορισμένο χρονικόν ορίζοντα. Πιθανότατα όμως θα μπορούσαν να αποδοθούν στη μεσαία φάση της περιόδου (MN II), καθώς τότε φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αυξημένη η επίδραση της Θεσσαλίας στο χώρο της δυτικής αλλά και της κεντρικής Μακεδονίας. Επιπλέον, με βάση τα γραμμικά θέματα θα μπορούσαν να ενταχθούν στο τέλος τής MN II και στην αρχή τής MN III της Θεσσαλίας (πρβλ. linear Stile, Otto 1981, σ. 95, πίν. 32, Γαλλής 1990, σσ. 46 κ.εξ.). Τόσο η Μεσημεριανή τούμπα όσο και το Δρέπανον Ι αποτελούν πιθανότατα τα πιο ακραία γνωστά σημεία εξάπλωσης της χαρακτηριστικής κεραμικής του πολιτισμού του Σέσκλου.

Κεντρική Μακεδονία

Όπως αναφέρθηκε ήδη, υλικό των πρωιμότερων φάσεων της Μέσης Νεολιθικής (ευρήματα από επιφανειακή έρευνα) εντοπίστηκε στη Μεσημεριανή Τούμπα. Το παλαιότερο στρωματογραφημένο υλικό της περιοχής προέρχεται από την ανασκαμμένη θέση Βασιλικά C και ιδιαίτερα από τις κατώτατες επιχώσεις της τομής ΙΙ, τις οποίες ο ανασκαφέας εντάσσει στην πρώτη φάση κατοίκησης της θέσης (φάση Ι). Δυστυχώς όμως δεν είναι ακόμη δυνατή η ακριβέστερη ένταξή του σε μία από τις φάσεις της Μέσης Νεολιθικής της δυτικής Μακεδονίας, δηλ. στην ύστερη (MN III) ή στην τελική (Final MN). Για το λόγο αυτό θα διατηρηθεί ο χρονικός παραλληλισμός που προτείνει ο Γραμμένος (Γραμμένος 1991, σ. 91). Σύμφωνα μ' αυτόν, η πρώτη φάση κατοίκησης των Βασιλικών C καλύπτει τις δύο τελευταίες φάσεις (ύστερη και τελική) της δυτικής Μακεδονίας.

Επιπλέον, επειδή για πρώτη φορά υπάρχει υλικό από άλλα τμήματα της Μακεδονίας εκτός της δυτικής, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι κατά την παρουσίαση της κεραμικής διατηρείται η περιγραφή των κατηγοριών όπως τις παρουσιάζουν οι ανασκαφείς. Παράλληλα γίνεται προσπάθεια ένταξης, κάτω από κοινή ονομασία, συγγενών κατηγοριών από όλα τα τμήματα της Μακεδονίας, που αναφέρονται με διάφορα ονόματα, χωρίς αυτό βέβαια να είναι πάντοτε εφικτό.

Η κεραμική της κεντρικής Μακεδονίας είναι μονόχρωμη, γραπτή και χονδροειδής και εντάσσεται χρονικά, όπως αναφέρθηκε, στην ύστερη (και στην τελική) φάση της Μέσης Νεολιθικής.

Μονόχρωμη κεραμική

Είναι η συνηθέστερη όχι μόνο στη φάση Ι, όπου κατέχει το 15,5% περίπου του συνόλου της κεραμικής, αλλά και στις επόμενες φάσεις του οικισμού Βασιλικά C (εικ. 26). Πρέπει εκ των προτέρων να σημειωθεί ότι η παρουσίαση των ποσοστιαίων μονάδων είναι εντελώς συμβατική και σκοπεύει στη γλαφυρότερη απόδοση των αναφερόμενων διαφοροποιήσεων. Τα ποσοστά αυτά σχετίζονται πάντοτε με το συνολικό αριθμό των στρωματογραφημένων οστράκων (37008) που βρέθηκαν στην τομή ΙΙ των Βασιλικών C και έχουν βέβαια την ανάλογη (αν)ακρίβεια. Οι αριθμοί προέρχονται από τον πίνακα Γ της διατριβής του Δ. Γραμμένου (Γραμμένος 1991, εικ. Α).

Ανάλογα με το χρωματισμό της επιφάνειας, διακρίνονται δύο κατηγορίες μονόχρωμης κεραμικής:

Κεραμική με καστανομέλανη σκοτεινόχρωμη επιφάνεια

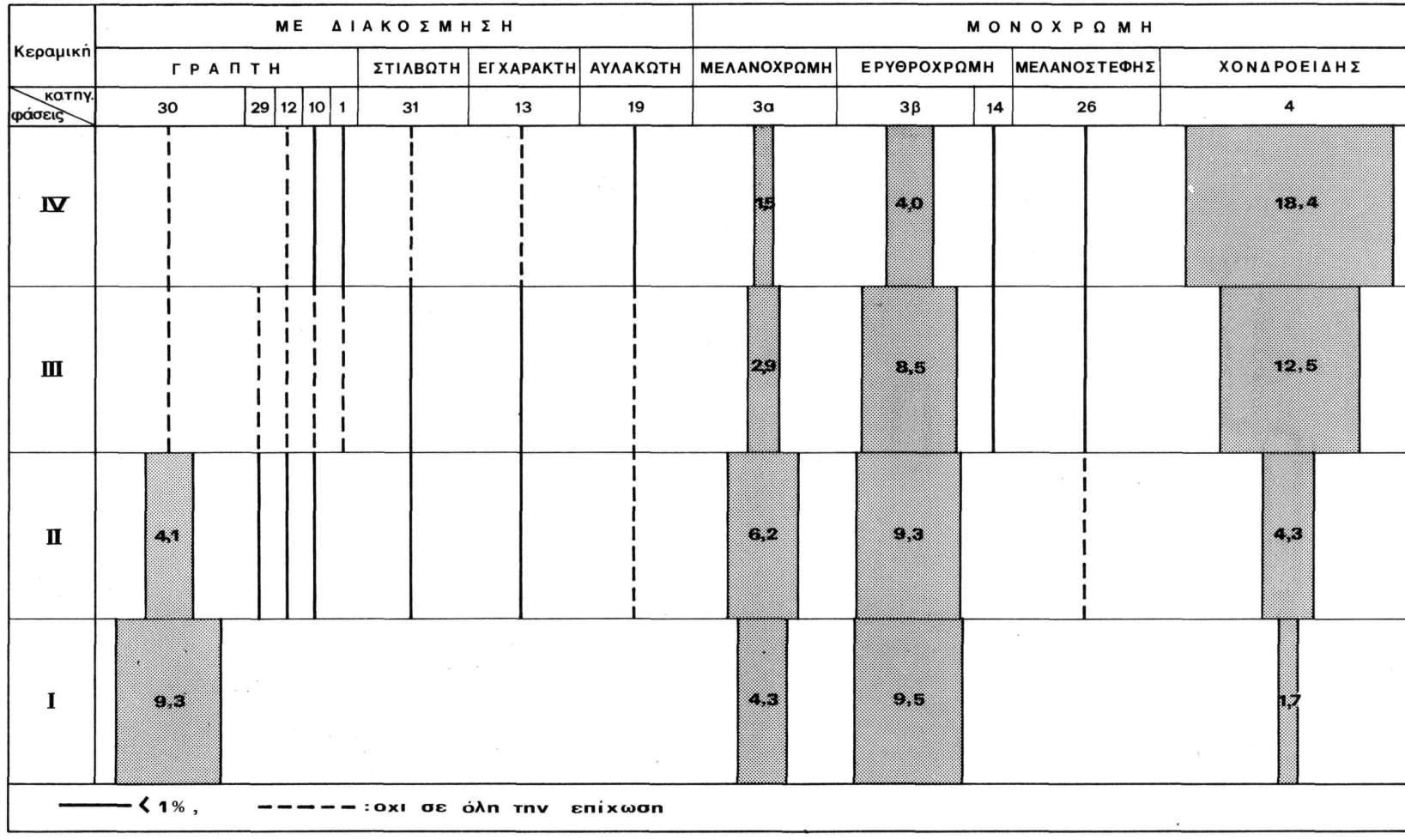
Αποτελεί την κατηγορία 3α των Βασλικών C και στη φάση Ι εμφανίζεται σε ποσοστό 4,3% περίπου (εικ. 26,3α). Η επιφάνεια των αγγείων καλύπτεται με σκοτεινόχρωμο επίχρισμα, το οποίο είναι πάντοτε στιλβωμένο.

Κεραμική με καστανέρυθρη επιφάνεια

Είναι η κατηγορία 3β και η συχνότερη κατηγορία κεραμικής της φάσης Ι των Βασιλικών C (9,5% περίπου) (εικ. 26,3β). Και σ' αυτήν το επίχρισμα που καλύπτει την επιφάνεια είναι πάντοτε στιλβωμένο (Γραμμένος 1991, σ. 42).

Γραπτή κεραμική

Η γραπτή κεραμική εμφανίζεται κατά την ίδια περίοδο σε μικρότερο ποσοστό (9,3% περίπου) από τη μονόχρωμη και αντιπροσωπεύεται μόνο με μία κατηγορία και την παραλλαγή της.

Εικ. 26. Βασιλικά C. Συχνότητα εμφάνισης των σημαντικότερων κατηγοριών κεραμικής (γραφική παράσταση της εικ. Γ από Γραμμένος 1991).

Κεραμική με κοκκινόχρωμη (συχνά βυσσινί) διακόσμηση σε υποκίτρινο ή ανοιχτό καφέ επίχρισμα (πίν. 32Δ)

Είναι η τριακοστή κατηγορία (κατηγορία 30) από αυτές που εντοπίστηκαν στη Δήμητρα και στα Βασιλικά C και περιγράφεται αναλυτικά από τον ανασκαφέα (Γραμμένος 1991, σσ. 43 κ.εξ.). Με ποσοστό περίπου 9,3% αποτελεί μία από τις δύο κυρίαρχες κατηγορίες κεραμικής της περιόδου (εικ. 26,30). Κύριο γνώρισμά της είναι η παρουσία αστίλβωτου ανοικτόχρωμου επιχρίσματος από ασβεστοειδή ύλη καθώς και η διακόσμηση με λεπτές γραμμές. Επισημάνθηκε και σε άλλες γειτονικές θέσεις (French 1970, σσ. 9 κ.εξ., εικ.5, και 9,9-25). Συναντάται αποκλειστικά στην κεντρική Μακεδονία και αποτελεί ένα από τα ιδιαίτερα δημιουργήματα της περιοχής κατά τη Μέση Νεολιθική (εικ. 27). Όπως αναφέρει ο ανασκαφέας, τέτοια διακόσμηση και επίχρισμα φέρουν αποκλειστικά φιάλες με κάθετο τοίχωμα και σφαιρικά αγγεία με κοντό λαιμό (Γραμμένος 1991, εικ. 51,3.8) (πίν. 32Δ,1.3.6). Στη συλλογή του French όμως τέτοια διακόσμηση φέρουν και ρηχές φιάλες (French 1970, εικ. 9,12) (πίν. 32Δ,2).

Κεραμική λευκοστεφής με ερυθρόχρωμη διακόσμηση (πίν. 33Α,1-3)

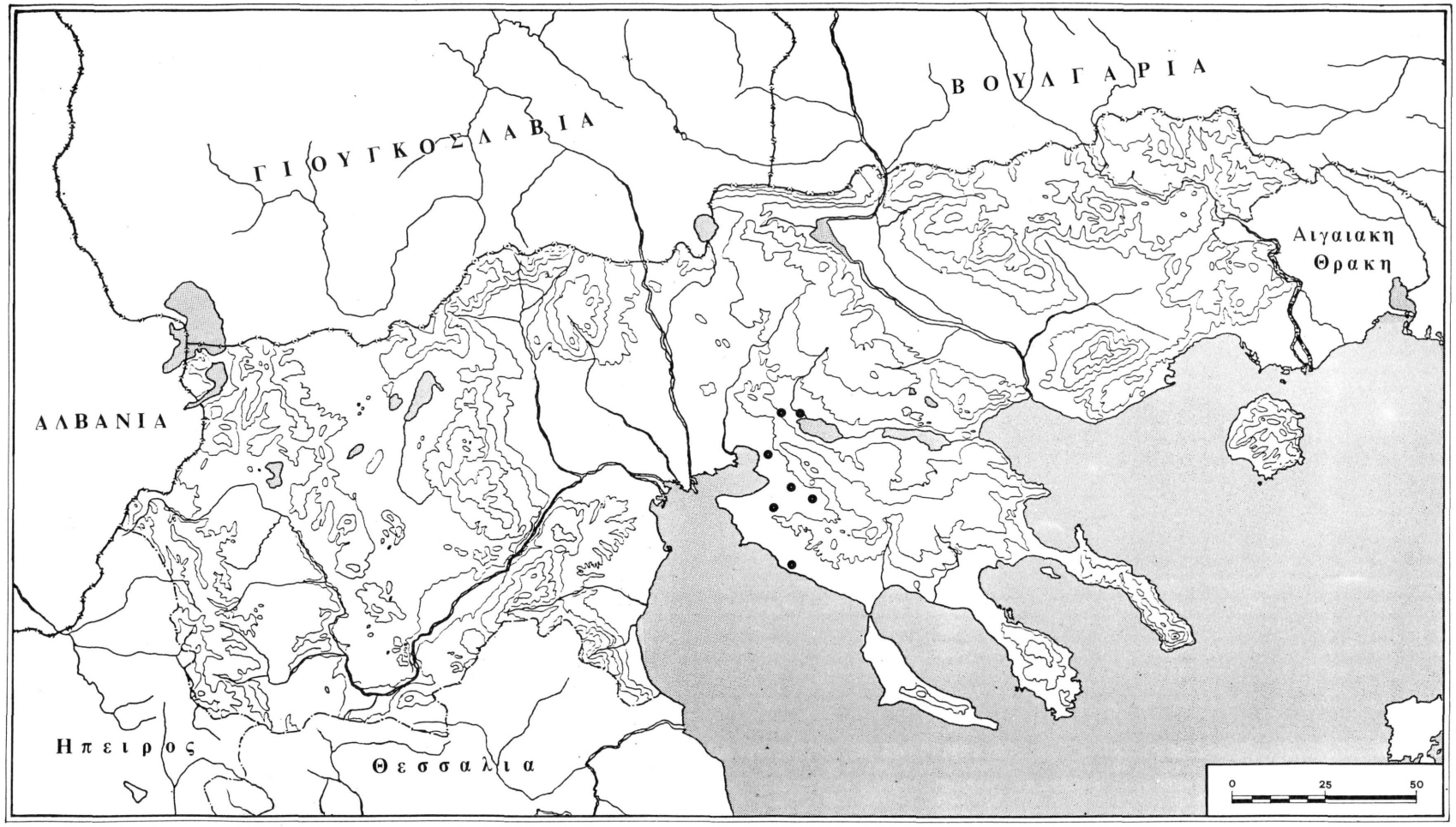
Κατά τον γράφοντα, θα πρέπει να θεωρηθεί ως παραλλαγή της προηγούμενης κατηγορίας, με την οποία όμως συγχωνεύεται από τον ανασκαφέα (Γραμμένος 1991, σ. 48). Με λευκόχρωμο, ασβεστοειδές επίχρισμα καλύπτεται μόνον το άνω τμήμα των αγγείων, τα οποία είναι αποκλειστικά φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα (Γραμμένος 1991, πίν. 25α, κάτω δεξιά) (πίν. 33Α,2-3). Λευκοστεφής κεραμική έχει εντοπισθεί και στη γειτονική Μεσημεριανή τούμπα και σε άλλες θέσεις (French 1970, εικ. 9,22-23, Felsch 1976, σ. 295)

Χονδροειδής κεραμική (πίν. 33Α,4-6)

Καταλαμβάνει το 1,7% περίπου του συνόλου της κεραμικής (εικ. 26,4). Φέρει διακόσμηση με αποτυπώματα νυχιών ή δακτύλων (διακόσμηση impresso) (πίν. 33Α,4-6). Στην κατηγορία αυτή ανήκει και μικρό αγγείο με σφαιρικό σώμα και υψηλή κωνική βάση, σχήμα που δεν συναντάται στις επόμενες φάσεις (Γραμμένος 1991, εικ. 51,12) (πίν. 33Β,10).

Το **σχηματολόγιο των αγγείων** της ύστερης φάσης της περιόδου (ΜΝ ΙΙΙ) στην κεντρική Μακεδονία, που αντιπροσωπεύεται με τη φάση Βασιλικά Ι, δεν είναι ιδιαίτερα πλούσιο (εικ. 28,1-5). Η γραφική απεικόνισή του κατέστη δυνατή χάρη στις πληροφορίες που παρέχονται από τον ανασκαφέα του οικισμού (Γραμμένος 1991, σσ. 46 κ.εξ.). Περιλαμβάνει φιάλες διαφόρων σχημάτων (πολύ ανοικτές, ημισφαιρικές, με κάθετο ή γωνιώδες τοίχωμα) (πίν. 33Β,1-3.5-8) καθώς και αγγεία με σφαιρικό σώμα και κοντό λαιμό (πίν. 33Β,4.9-10). Τα σχήματα αυτά συνεχίζουν την παρουσία τους και στην επόμενη Νεότερη Νεολιθική (φάση ΙΙ των Βασιλικών), εκτός από τις φιάλες με έντονα αποκλίνον τοίχωμα και τονισμένο χείλος (πίν. 33Β,6) και το μικρό σφαιρικό αγγείο με την κωνική βάση, που περιορίζονται στην παρούσα περίοδο (Γραμμένος 1991, εικ. 51,7.12) (πίν. 33Β,6.10). Μολονότι στη δημοσίευση του υλικού δεν γίνεται ιδιαίτερη αναφορά, φαίνεται οτι σ' αυτή τη φάση κυριαρχούν οι επίπεδες βάσεις (πίν. 33Β,2.5-9), χωρίς βέβαια να απουσιάζουν οι κωνικές (πίν. 33Β,10). Γνωστές είναι ακόμη οι μικρές κάθετες ταινιωτές λαβές (Γραμμένος 1991, πίν. 25δ, άνω, δ' από δεξιά).

Συγκριτικά με την κεραμική της αντίστοιχης φάσης από τη δυτική, η κεραμική της κεντρικής Μακεδονίας δεν παρουσιάζει την ίδια ποικιλία γραπτών κατηγοριών. Μάλιστα η

Εικ. 27. Κεντρική Μακεδονία. Εξάπλωση της κεραμικής κατηγορίας 30 (ερυθρ/μη διακόσμηση σε λευκωπό επίχρισμα) στη Μέση (και στη Νεότερη) Νεολιθική κατά τον French (French 1970, εικ. 5).

μοναδική κατηγορία περιορίζεται αποκλειστικά μέσα στα όρια της περιοχής αυτής, αντανακλώντας πιθανότατα κάποια γενικότερη διαφοροποίηση.

Ανατολική Μακεδονία

Η ίδια αδυναμία που παρατηρήθηκε στον ακριβή παραλληλισμό του κεραμικού υλικού της κεντρικής με αυτό της δυτικής υπάρχει και για εκείνο της ανατολικής Μακεδονίας. Και στην περίπτωση αυτή θα διατηρηθεί ο προτεινόμενος συγχρονισμός των πρώτων φάσεων της Δήμητρας και των Σιταγρών με την ύστερη (και την τελική) Μέση Νεολιθική της δυτικής Μακεδονίας (Γραμμένος 1991, σ. 91).

Ως γνωστόν, δύο είναι οι οικισμοί που παρέχουν υλικό αυτής της περιόδου από την ανατολική Μακεδονία: η Δήμητρα που βρίσκεται στο πέρασμα ανάμεσα στις πεδιάδες Δράμας και Σερρών, και οι Σιταγροί στην πεδιάδα της Δράμας. Για την παρουσίαση της κεραμικής προτιμήθηκαν, ως σημείο αναφοράς, η διαίρεση και η περιγραφή που επιχειρεί ο ανασκαφέας για το κεραμικό υλικό από τη Δήμητρα, γιατί είναι λεπτομερέστερες αυτών που έγιναν για το υλικό των Σιταγρών. Το τελευταίο βέβαια συμπληρώνει ορισμένες φορές εκείνο της Δήμητρας. Σε πρόσφατη βιβλιοκρισία του για τη δημοσίευση της ανασκαφής των Σιταγρών ο ανασκαφέας της Δήμητρας ταύτισε τις κατηγορίας κεραμικής των δύο οικισμών, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η ασφαλής χρησιμοποίηση στοιχείων και από τις δύο ανασκαφές, όταν αυτό κρίνεται αναγκαίο (Γραμμένος 1988, σσ. 388 κ.εξ.). Στο παρόν κείμενο γίνεται επίσης αναφορά σε ποσοστά εμφάνισης των διαφόρων κατηγοριών κεραμικής από τη Δήμητρα. Ο υπολογισμός τους έγινε με βάση το συνολικό αριθμό (62008) οστράκων μόνον από την τομή ΙΙ (Γραμμένος 1991, εικ. Α,τομή ΙΙ). Η σκοπιμότητα και η σχετική αξιοπιστία τέτοιων υπολογισμών έχουν ήδη σχολιασθεί στο σχετικό με την κεραμική της κεντρικής Μακεδονίας τμήμα του παρόντος κεφαλαίου.

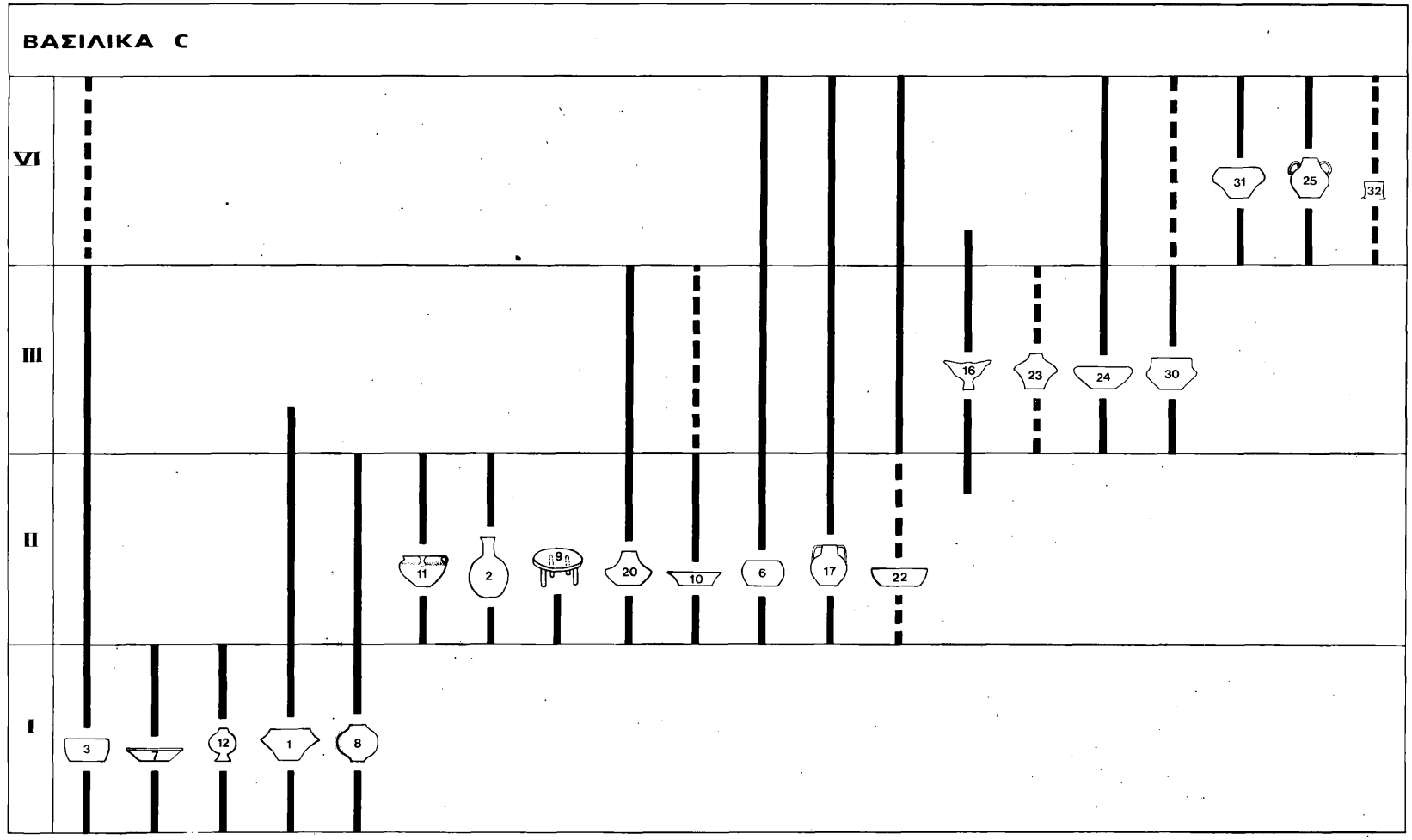
Η κεραμική της ανατολικής Μακεδονίας στο τέλος της περιόδου είναι μονόχρωμη, γραπτή και χονδροειδής.

Μονόχρωμη κεραμική

Αποτελεί τη συνηθέστερη κεραμική τόσο στη Δήμητρα, όπου έχει ποσοστό 22% περίπου στη φάση Ια και 16% περίπου στη φάση Ιβ, όσο και στη φάση Ι των Σιταγρών, όπου όμως δεν αναφέρεται ποσοστό (Sitagroi 1986, σσ. 345 κ.εξ.). Ανάλογα με το χρωματισμό και την επεξεργασία της επιφένειας υπάρχουν οι ακόλουθες κατηγορίες μονόχρωμης κεραμικής:

Κεραμική με γκριζόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια και με ή χωρίς ραβδώσεις για διακόσμηση

Είναι η κατηγορία που χαρακτηρίζει την κεραμική της Μέσης Νεολιθικής στην ανατολική Μακεδονία, όπως ακριβώς η κατηγορία 30 την κεραμική της κεντρικής Μακεδονίας. Ο. Renfrew, παρουσιάζοντάς την, αναφέρει ότι την επιφάνεια καλύπτει επίχρισμα που περιέχει γραφίτη (Sitagroi 1986, σ. 159). Η επιφάνεια είναι λεία και λιπαρή στην αφή. Η κατηγορία αυτή έχει εντοπιστεί τόσο στους Σιταγρούς, όσο και στη Δήμητρα (Renfrew 1970, σ. 47, Γραμμένος 1991, σ. 49). Στην τελευταία, η κεραμική με την γκρίζα λιπαρή επιφάνεια χωρίς αυλακώσεις περιλαμβάνεται στην κατηγορία της μελανόχρωμης στιλβωμένης κεραμικής (κατηγορία 3α) και αυτή με αυλακώσεις στην κατηγορία 28 (Γραμμένος 1988, σ. 394). Αντίθετα, η Keinghley, η οποία επεξεργάστηκε και δημοσίευσε το υλικό από τις φάσεις Ι και ΙΙ των Σιταγρών, παρουσιάζει την κεραμική αυτή αναλυτικά ως grey lustrus και grey lustrus channeled ware (Sitagroi 1986, σσ. 346 κ.εξ.). Ακριβώς από αυτή τη δημοσίευση

Εικ. 28. Βασιλικά C. Η παρουσία των διαφόρων αγγείων στις φάσεις του οικισμού (πρβλ. Γραμμένος 1991, σσ. 46 κ.εξ.).

αντλούνται και τα στοιχεία που ακολουθούν, γιατί θεωρήθηκε ότι εκεί περιγράφεται πληρέστερα.

Η κατηγορία αυτή ξεχωρίζει χάρη στην προσθήκη γραφίτη είτε με τη μορφή σκόνης πάνω στην ήδη ψημένη επιφάνεια είτε ως επίχρισμα που απλώνεται πριν από το ψήσιμο. Διακρίνεται εύκολα από τη συγγενή κατηγορία με μελανόχρωμη επιφάνεια. Όπως ήδη αναφέρθηκε, φέρει συχνά διακόσμηση με αυλακώσεις που αναπτύσσονται μεμονωμένες ή σε δέσμες στο χείλος, στην τροπίδωση, στο άνω μέρος του σώματος των αγγείων ή γύρω από τις μαστοειδείς αποφύσεις (Sitagroi 1986, εικ. 7.3:7.9.14). Οι τελευταίες, που έχουν και λειτουργικό χαρακτήρα ως σημεία κρατήματος, τοποθετούνται πάντοτε στην τροπίδωση (Sitagroi 1986, εικ. 11.3:2-3.7.9.13-15, 11.4:16) (πίν. 34,6).

Τέτοια επιφάνεια έχουν κυρίως οι φιάλες και ιδιαίτερα οι αμφικωνικές με ή χωρίς αποκλίνον χείλος (σχήμα R11 των Σιταγρών) (Sitagroi 1986, εικ. 11.5:6-7) (πίν. 34,2.4-5.11). Στα χαρακτηριστικά σχήματα της κατηγορίας ανήκουν και οι φιάλες-πινάκια (πίν. 36,4). Το βασικό σχήμα των τελευταίων, όπως εμφανίζεται στους Σιταγρούς, αποτελείται από πλατύ, χαμηλό σώμα και τονιμένο ή μη χείλος (Sitagroi 1986, εικ. 11.4:11-12). Μερικές φορές φέρουν χαμηλή κιονόσχημη βάση (Sitagroi 1986, εικ. 11.4:1) (πίν. 34,1). Άλλα σχήματα που συναντώνται στην κατηγορία αυτή είναι οι φιάλες με τοίχωμα που υψώνεται κάθετα πάνω από την τροπίδωση (Sitagroi 1986, εικ.11.1:1, 11.3:5) (πίν. 34,3, 37,12), οι ημισφαιρικές φιάλες, αυτές με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. 37,8) και οι τρίποδοι «βωμίσκοι» (Sitagroi 1986, εικ. 11.5:3, 7.11:R1,R2) (πίν. 38A,4). Τα μεγάλα κλειστά αγγεία είναι λιγοστά και φέρουν συνήθως αυλακώσεις (Sitagroi 1986, εικ. 11.2:16, 11.3:11) (πίν. 34,8-10). Σχεδόν όλα τα είδη λαβών που έχουν εντοπιστεί στους Σιταγρούς και θα παρουσιαστούν παρακάτω συναντώνται στην κατηγορία αυτή. Περιορισμένη είναι η ποικιλία στα σχήματα των βάσεων, από τα οποία το χαρακτηριστικότερο είναι η κιονόσχημη βάση, το ύψος της οποίας ποικίλλει.

Ως παραλλαγή της παραπάνω κατηγορίας, αλλά και ως πρόδρομος της μελανοστεφούς κεραμικής, θα μπορούσε να θεωρηθεί, κατά τον γράφοντα, η κεραμική στην οποία το επίχρισμα καλύπτει μόνο το μέρος του αγγείου που βρίσκεται πάνω απο την τροπίδωση. Εντοπίστηκε τόσο στη Δήμητρα όσο και στους Σιταγρούς (Γραμμένος 1991, σ. 49, Sitagroi 1986, σσ. 346 κ.εξ, εικ. 11.5:4) (πίν. 34,11).

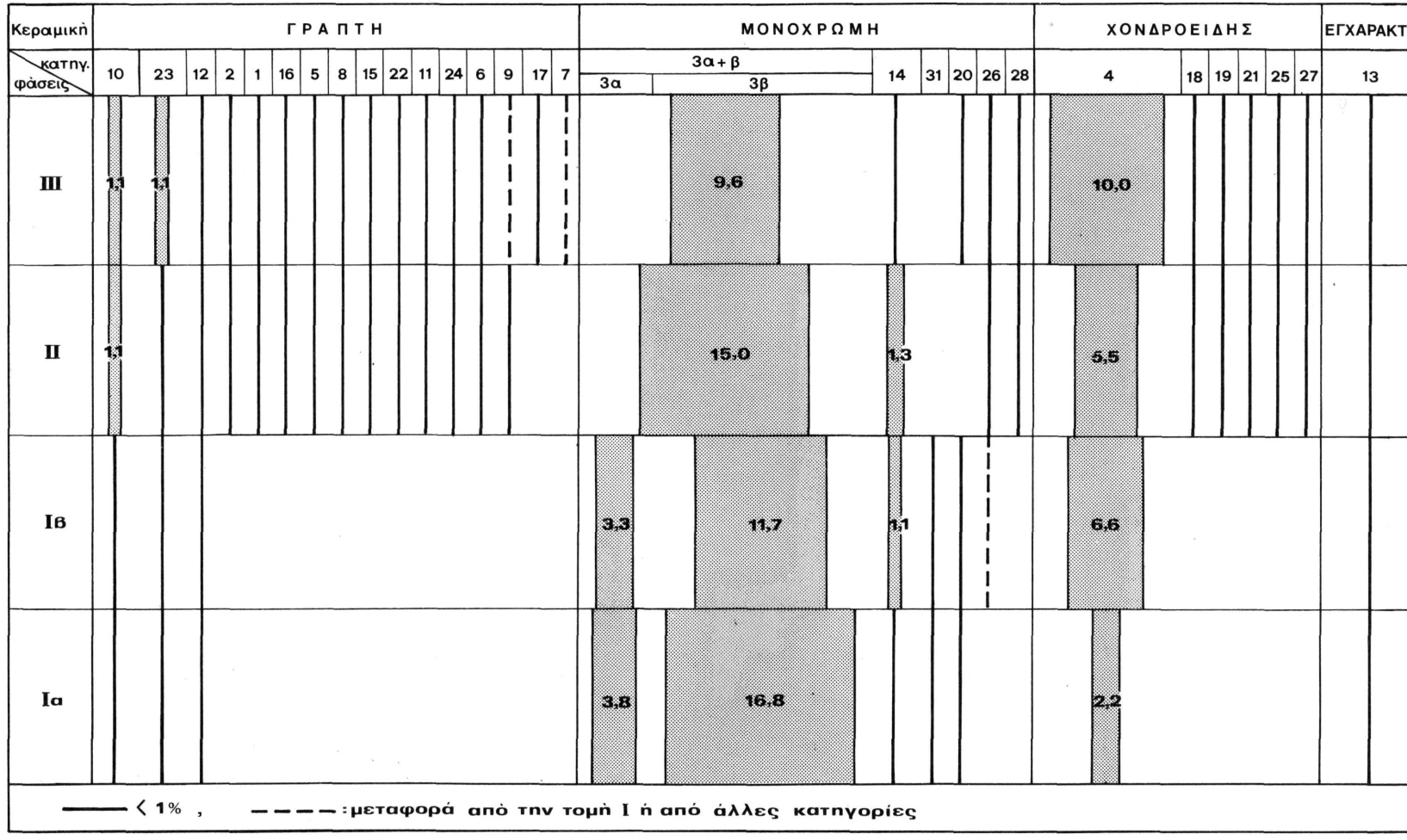
Κεραμική με μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια

Στη Δήμητρα αναφέρεται ως κατηγορία 3α και στους Σιταγρούς ως fine black και dark burnished ware. Πρόκειται για μία από τις συχνότερες κατηγορίες κεραμικής και στους δύο οικισμούς. Στη Δήμητρα, απ' όπου υπάρχει δυνατότητα άντλησης στατιστικών στοιχείων, η κατηγορία αυτή εμφανίζεται σε ποσοστό περίπου 4% στην παλαιότερη φάση Ια και 3% περίπου στη φάση Ιβ, διατηρώντας έτσι μια σχετική σταθερότητα στην παρουσία της (εικ. 29,3α).

Μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια έχουν οι αμφικωνικές φιάλες (σχήμα 1 της Δήμητρας), οι φιάλες με έντονα αποκλίνον τοίχωμα και τονισμένο προς τα έξω χείλος (σχήμα 7 της ίδιας θέσης) καθώς και οι φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και μερικές φιάλες με αποκλίνον τοίχωμα, η επιφάνεια των οποίων είναι άριστα στιλβωμένη (Γραμμένος 1991, σ. 49).

Κεραμική με ερυθρόχρωμη (καστανέρυθρη) στιλβωμένη επιφάνεια

Είναι η συχνότερη κατηγορία, τουλάχιστον στη Δήμητρα (κατηγ. 3β), όπου εμφανίζεται με ποσοστό 17% περίπου στη φάση Ια και 12% περίπου στη φάση Ιβ (εικ. 29,3β). Η τάση μείωσης, που αρχίζει να διαφαίνεται στην Ιβ, θα συνεχιστεί και στην επόμενη περίοδο.

Εικ. 29. Δήμητρα (τομή ΙΙ). Συχνότητα εμφάνισης των σημαντικότερων κατηγοριών κεραμικής (γραφική παράσταση της εικ. Α από Γραμμένος 1991).

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν και μερικά όστρακα με πολύ λεπτό τοίχωμα (περίπου 2 χιλιοστά) και εξαιρετική στίλβωση, που βρέθηκαν στη Δήμητρα.

Αγγεία με τέτοια επιφάνεια είναι οι τράπεζες -το χαρακτηριστικό σχήμα της περιόδου-, οι αμφικωνικές φιάλες, οι φιάλες με συγκλίνον, κάθετο ή αποκλίνον τοίχωμα (σχήματα 1,3,6,7 της Δήμητρας) καθώς και τα αγγεία με σφαιρικό σώμα και κυλινδρικό λαιμό (σχήμα 2).

Κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια από υπόλευκο-κιτρινωπό υδρόχρωμα

Στη Δήμητρα αποτελεί την κατηγορία 14, εμφανίζεται σπάνια στη φάση Ια (περίπου 0,5%) και συχνότερα στην επόμενη φάση Ιβ (περίπου 1%) (εικ. 29,14). Ίσως στην κατηγορία αυτή θα πρέπει να ενταχθεί και η κεραμική smeared που εντοπίστηκε στους Σιταγρούς, καθώς είναι πιθανότερο οι πινελιές στο όστρακο του πίνακα C,10 από τη φάση Ι να μήν αποτελούν ταινίες διακόσμησης αλλά να είναι το αποτέλεσμα της επάλειψης της επιφάνειας με ανισόπαχο επίχρισμα (Sitagroi 1986, πίν. C,10). Ο Γραμμένος πάντως δεν βρίσκει αντίστοιχη κατηγορία της smeared στη Δήμητρα (Γραμμένος 1988, σ. 394).

Μελανοστεφής κεραμική

Εμφανίζεται σε ελάχιστη ποσότητα (4-5 όστρακα) για πρώτη φορά στη φάση Ιβ της Δήμητρας ενώ απουσιάζει από τους Σιταγρούς (εικ. 29,26). Τα πρώτα μελανοστεφή (κατηγορία 26 και black topped) αγγεία έχουν σφαιρικό σώμα και κοντό λαιμό (Γραμμένος 1991, σ. 57, εικ. 51,12). Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσε ίσως να ενταχθεί και η κεραμική με επίχρισμα που περιέχει γραφίτη και απλώνεται μόνο στο άνω τμήμα του αγγείου και η οποία περιγράφηκε παραπάνω ως παραλλαγή της πρώτης μονόχρωμης κατηγορίας.

Γραπτή κεραμική

Εμφανίζεται στις φάσεις Ια και Ιβ της Δήμητρας σε συνολικό ποσοστό 0,7% και 2% αντίστοιχα (εικ. 29). Παρά την αύξησή της στη δεύτερη φάση, η γραπτή κεραμική υστερεί σαφώς σε συχνότητα εμφάνισης της μονόχρωμης αλλά, όπως θα δούμε παρακάτω, και της χονδροειδούς. Στους Σιταγρούς (φάση Ι) έχουν εντοπιστεί περισσότερες κατηγορίες γραπτής κεραμικής από τη Δήμητρα, μολονότι η γραπτή κεραμική είναι ακόμη πιο σπάνια:
Ερυθρό σε λευκό (red on white)
Καφέ σε καστανό (brown on buff)
Θαμπό καφέ σε λευκό (mat brown on white)
Ερυθρό σε καφέ (red on brown)
Καφέ σε ωχροκίτρινο (brown on cream)
Πορτοκαλί σε πορτοκαλί (orange on orange)
Smeared (θα μπορούσε να αποδοθεί ως κατηγορία με επίχρισμα διάφορης πυκνότητας).

Οι περισσότερες θεωρούνται ότι έχουν διεισδύσει από υπερκείμενα στρώματα, καθώς μάλιστα τα όστρακα είναι τόσο μικρά που δεν παρέχουν καμία πληροφορία για το σχήμα των αγγείων. Μόνο μία κατηγορία, η smeared, θεωρείται από την Keighley ότι ανήκει στη φάση αυτή (Sitagroi 1986, σ. 350). Επειδή όμως στην κατηγορία αυτή δεν είναι δυνατό να αναγνωριστούν διακοσμητικά θέματα, δεν αποκλείεται, κατά τον γράφοντα, να πρόκειται για μονόχρωμη κεραμική που είναι καλυμμένη με ανισοπαχές επίχρισμα, όπως ήδη αναφέρθηκε. Αν η υπόθεση είναι ορθή, τότε στη φάση Ι των Σιταγρών ουσιαστικά δεν έχουμε γραπτή κεραμική.

Στη Δήμητρα, όπου η γραπτή κεραμική εμφανίζεται συχνότερα, έχει εντοπιστεί η κατηγορία με καφέ σε ωχροκίτρινη στιλβωμένη ή μη επιφάνεια (κατηγορία 23 και brown on

buff Γραμμένος 1988, σ. 393). Υπάρχουν ακόμη διάφορα γραπτά όστρακα, τα οποία δεν εντάσσονται σε κάποια ιδιαίτερη κατηγορία και τα οποία θα μπορούσαν, όπως στους Σιταγρούς, να θεωρηθούν ως νεότερα που έχουν διεισδύσει στις επιχώσεις της φάσης Ι. Ουσιαστικά στη φάση αυτή της Μέσης Νεολιθικής αποδίδεται μία μόνο κατηγορία γραπτής κεραμικής:

Κεραμική με καφέ διακόσμηση σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (Brown on buff) (πίν. 35Α)

Η διακόσμηση γίνεται με πλατιές ταινίες που αναπτύσσονται μεμονωμένες ή σε δέσμες πάνω στην επιφάνεια, ενώ δεν απουσιάζουν και τα καμπυλόγραμμα θέματα (Γραμμένος 1991, πίν. 7α, 8β, 10α) (πίν. 35Α,1-4).

Στο σχηματολόγιό της περιλαμβάνονται αγγεία με σφαιρικό σώμα και υψηλό κυλινδρικό λαιμό, φιάλες με κάθετο ή ελαφρά συγκλίνον τοίχωμα με ή χωρίς λαβές και φιάλες ημισφαιρικές (Γραμμένος 1991, εικ. 51,1-3.5).

Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν ίσως να αποδοθούν και τα λίγα όστρακα (9) που βρέθηκαν στις φάσεις Ια (τα 3) και Ιβ (τα υπόλοιπα 6) και τα οποία ο ανασκαφέας της Δήμητρας εντάσσει στην κεραμική με στιλβωτή διακόσμηση (κατηγορία 31) (Γραμμένος 1991, σ. 50, πίν. 14α, κάτω) (εικ. 29,31). Η κατηγορία όμως αυτή, που έχει ορισμένη τεχνική στη διακόσμηση, δεν εμφανίζεται στη Δήμητρα σε καμιά άλλη φάση, ενώ είναι άγνωστη και στους Σιταγρούς. Όπως φαίνεται, απουσιάζει εντελώς από την ανατολική Μακεδονία, ενώ στην κεντρική πρωτοεμφανίζεται μόλις από την επόμενη περίοδο (φάση Βασιλικά ΙΙ). Ο ίδιος ο ανασκαφέας εξάλλου επισημαίνει ότι στα όστρακα αυτά λειασμένη είναι η ελεύθερη επιφάνεια του αγγείου και αλείαντος ο χώρος που σκεπαζόταν από τη διακόσμηση (Γραμμένος 1991, σ. 50), τεχνική που είναι αντίθετη με αυτήν της κατηγορίας στην οποία αποδίδεται. Η παρατήρηση αυτή του ανασκαφέα επιτρέπει τη διατύπωση της άποψης ότι πιθανότατα πρόκειται για όστρακα γραπτής κεραμικής με απολεπισμένο το χρώμα της διακόσμησης. Επομένως η ένταξή τους στη μοναδική κατηγορία γραπτής κεραμικής, που προτείνεται εδώ, έχει κάποια βάση. Δεν αποκλείεται μάλιστα να πρόκειται για διακόσμηση με παχύρρευστη υπόλευκη εξίτηλη ύλη που απολεπίστηκε, όπως υποθέτει ο ανασκαφέας (Γραμμένος 1991, σ. 50), η οποία όμως δεν έχει εντοπισθεί στη φάση αυτή.

Χονδροειδής κεραμική

Η επιφάνειά της είναι συνήθως καστανέρυθρη και αλείαντη (κατηγορία 4 και coarse ware). Ο πηλός δεν είναι πολύ καθαρός· περιέχει κόκκους άμμου με διάμετρο που φθάνει τα 3 χιλιοστά και είναι καλοψημένος.

Σχήματα αγγείων που αναγνωρίζονται σ' αυτή την κατηγορία είναι οι φιάλες με ημισφαιρικό, γωνιώδες, αποκλίνον ή συγκλίνον τοίχωμα καθώς και τα κλειστά κυλινδρικά αγγεία με αποκλίνον χείλος (Sitagroi 1986, εικ. 7.12:J5 και Renfrew 1970, πίν. 1,2) (πίν. 38Α,2). Ιδιαίτερη ομάδα αγγείων αποτελούν οι τρίποδοι βωμίσκοι και οι τράπεζες, που φέρουν πάντοτε εγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 35Β,1-2.4.15-16, 38Α,3-5).

Συχνή είναι η παρουσία διακόσμησης. Η διακοσμημένη χονδροειδής κεραμική αναπτύσσεται ως ιδιαίτερη κατηγορία (Rusticated Ware) στη δημοσίευση του υλικού από τους Σιταγρούς, αλλά και της Δήμητρας (κατηγορία 27) (Sitagroi 1986, σσ. 348 κ.εξ., Γραμμένος 1988, σ. 394). Η διακόσμηση γίνεται με νυχιές, αποτυπώματα δακτύλων, χαράξεις, τσιμπιές, στίξεις (Sitagroi 1986, εικ. 11.7:3-4.7.13, πίν. LXXVII, άνω 1) (πίν. 35Β,7.14.17-18, 36,1-9.16). Οι χαράξεις στους «βωμίσκους» και τις «τράπεζες» είναι βαθιές, καλύπτουν πάντοτε τις εξωτερικές πλευρές των τρίπλευρων ποδιών και την εξωτερική επιφάνεια του σώματος και είναι γεμάτες με ανοιχτόχρωμη ύλη, γεγονός που τονίζει τη διακόσμηση πάνω στη συνήθως

καστανέρυθρη επιφάνεια (Sitagroi 1986, εικ. 10.2:1-2, 10.3:9.21 και 10.4:2-3) (πίν. 35Β,12.4.15-16 και 36,13).

Η χονδροειδής κεραμική είναι συχνότερη στις μεσαίες επιχώσεις της φάσης Ι των Σιταγρών και στη φάση Ιβ της Δήμητρας (Sitagroi 1986, σ. 348) (εικ. 29,4).

Σχήματα και διακόσμηση των αγγείων

Από τα στοιχεία που πλαισιώνουν τις κατηγορίες κεραμικής συνηθίζεται να εξετάζονται ιδιαίτερα η διακόσμηση, τα σχήματα των αγγείων, οι λαβές και οι βάσεις τους. Η ιδιαίτερη αναφορά σ' αυτά γίνεται εφικτή χάρη στη λεπτομερή δημοσίευση του υλικού από τους Σιταγρούς.

Διακόσμηση

Η διακόσμηση της κεραμικής στην ανατολική Μακεδονία κατά την τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής είναι κυρίως ανάγλυφη και σπάνια γραπτή.

Ανάγλυφη

Αποτελεί τη συνηθέστερη διακόσμηση και γίνεται με τις ακόλουθες τεχνικές:

α. Με αυλακώσεις (πίν. 34,4-6.8-10, 36,4.10-11, 37,5-6)

Είναι ο συνηθέστερος τρόπος κόσμησης των αγγείων. Οι αυλακώσεις απλώνονται οριζόντια, πλάγια ή κάθετα πάνω στο χείλος, στο άνω μέρος του λαιμού ή στην τροπίδωση των αγγείων (Sitagroi 1986, εικ. 11.1:3, 11.2:7.13, 11.3:2-37.13-14, 11.4:8-9.16). Στη φάση Ι των Σιταγρών αποτελούν την αποκλειστική διακόσμηση της κατηγορίας grey lustry, διαπίστωση η οποία δεν μπορεί να ελεγθεί στο υλικό της Δήμητρας, γιατί η κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνεται στη μελανόχρωμη στιλβωμένη κεραμική (Γραμμένος 1988, σ. 394). Συχνά οι αυλακώσεις αναπτύσσονται ημικυκλικά γύρω από μαστοειδείς αποφύσεις αγγείων, συνήθως φιαλών.

β. Εμπίεστη (πίν. 35Β,17-18, 36,1.3.5.7.9.16)

Γίνεται με αποτυπώματα νυχιών ή δακτύλων και εντοπίζεται κυρίως στη χονδροειδή κεραμική και ιδιαίτερα σε κλειστά αγγεία. Οι εμπιέσεις απλώνονται είτε σε ολόκληρο το σώμα είτε περιορίζονται μόνο στο χείλος ή στις λαβές των αγγείων (Sitagroi 1986, εικ. 11.2:1.6.9-10.12, 11.7:1.3-4.7.9.11, 11.8:1-2.5-7.10). Σε μερικές περιπτώσεις τα αποτυπώματα των δακτύλων εντοπίζονται πάνω σε ανάγλυφη ταινία που περιβάλλει το αγγείο (Sitagroi 1986, εικ. 11.7:1, 11.8:1-2) (πίν. 35Β,18). Ο συνδυασμός αυτός θα αποτελέσει αργότερα έναν από τους απλούστερους και συνηθέστερους τρόπους κόσμησης μεγάλων κυρίως αγγείων, καθώς η παρουσία τής ανάγλυφης ταινίας όχι μόνον κοσμεί αλλά και ισχυροποιεί το τοίχωμά τους.

γ. Εγχάρακτη (πίν. 35Β,1.4.7.14-15, 36,2.6.8.10.13)

Με την τεχνική αυτή κοσμούνται σχεδόν αποκλειστικά η εξωτερική επιφάνεια και οι δύο εμφανείς πλευρές στα πόδια-βάσεις των τρίποδων θωμίσκων. Τα θέματα είναι συνήθως γραμμικά (ζατρικιοειδή, πλέγματα, πλαίσια γεμισμένα με στίξεις) και σπανιότερα καμπυλόγραμμα (κύκλοι) (Sitagroi 1986, εικ. 10.2:1-2, 10.3:9.21 και 10.4:2-3). Συχνά οι χαράξεις είναι γεμάτες με λευκόχρωμη ύλη που τονίζει τα διακοσμητικά θέματα πάνω στη συνήθως σκοτεινόχρωμη επιφάνεια.

Σχήματα αγγείων

Τα περισσότερα αγγεία είναι ανοικτά, και συγκεκριμένα φιάλες διαφόρων σχημάτων. Δεν λείπουν βέβαια τα κλειστά αγγεία με περιορισμένη ποικιλία σχημάτων καθώς και οι γνωστοί τρίποδοι βωμίσκοι (εικ. 30). Απουσιάζουν τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία.

Φιάλες

Ανάλογα με το σχήμα του τοιχώματος διακρίνονται σε αμφικωνικές, ημισφαιρικές και ρηχές ή βαθιές με ίσιο τοίχωμα.

Φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα (πίν. 34,2-5.11, 37,1.3.5.12)

Είναι το προσφιλέστερο σχήμα τόσο στη Δήμητρα όσο και στους Σιταγρούς. Συχνά αναφέρονται και ως αμφικωνικές ή carinated. Χαρακτηρίζονται έτσι από τη γωνιώδη κλίση προς τά μέσα του άνω μέρους του σώματος (εικ. 30,1). Το τοίχωμα στο σημείο της τροπίδωσης είναι ενισχυμένο, με αποτέλεσμα η γωνιώδης κλίση της εξωτερικής επιφάνειας σπάνια να δηλώνεται και στην εσωτερική πλευρά (Sitagroi 1986, εικ. 11.1:1, 11.3:5, 11.5:1.5.8) (π.χ., πίν. 34,5).

Ως παραλλαγή του παραπάνω σχήματος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η φιάλη με γωνιώδες τοίχωμα, το άνω μέρος του οποίου κλίνει προς τα έξω, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός συνδυασμού φιάλης με γωνιώδες-σιγμοειδές τοίχωμα (Sitagroi 1986, εικ. 11.1:2-10, 11.3:1-4.6-10, 11.5:4) (πίν. 34,2.4-5, 37,5). Παράλληλα υπάρχουν και φιάλες με καθαρά σιγμοειδές τοίχωμα, οι οποίες όμως στους Σιταγρούς αναφέρονται πάντοτε ως carinated (Sitagroi 1986, εικ. 11.1:8.10, 11.3:1.7-8, 11.9:5) (πίν. 34,6, 37,6.8).

Φιάλες ρηχές με ίσιο τοίχωμα

Οι ρηχές φιάλες εμφανίζονται σε δύο τύπους που διακρίνονται μεταξύ τους από το σχήμα της βάσης τους.

α. Φιάλες ρηχές με τέσσερα πόδια ως βάση (πίν. 34,1, 36,4.14-15.17, 38,3)

Ονομάζονται και «τράπεζες». Πρόκειται για ένα από τα χαρακτηριστικά σχήματα της περιόδου και ιδιαίτερα της φάσης Ια της Δήμητρας, καθώς στη φάση Ιβ εμφανίζεται σπανιότερα (εικ. 30,5). Συχνά το χείλος είναι τονισμένο προς τα έσω και φέρει αυλακώσεις ή χαράξεις (Γραμμένος 1991, εικ. 51,9, Sitagroi 1986, εικ. 11.4:1-16).

β. Φιάλες ρηχές με κιονόσχημη βάση (πίν. 36,12, 37,7)

Πρωτοεμφανίζονται στη φάση Ιβ της Δήμητρας και στις μεσαίες επιχώσεις της φάσης Ι των Σιταγρών (εικ. 30,15). Συχνά φέρουν τέσσερις γλωσσοειδείς αποφύσεις στο χείλος (Γραμμένος 1991, εικ. 51,16, και Sitagroi 1986, εικ. 11.7:12, 11.8:10).

Φιάλες ημισφαιρικές (πίν. 37,4.10)

Εντοπίστηκαν τόσο στη Δήμητρα όσο και τους Σιταγρούς (Sitagroi 1986, εικ. 11.9:1-2.6.8) (εικ. 30,6).

Φιάλες με ίσιο τοίχωμα (πίν. 37,9.11)

Και αυτό το σχήμα είναι γνωστό στις δύο θέσεις της ανατολικής Μακεδονίας (Sitagroi 1986, εικ. 11.1:14, 11.9:3.9) (εικ. 30,3).

Τρίποδοι «βωμίσκοι» (πίν. 35Β,1-2.4.15-16, 36,6.13, 38,4-5)

Από τα χαρακτηριστικά σχήματα της περιόδου (εικ. 30,7). Το σχήμα τους είναι τρίπλευρο με τοίχωμα που ορθώνεται κάθετα. Σε κάθε μία από τις γωνίες υπάρχει τρίπλευρο πόδι. Το σώμα, αλλά και τα πόδια, φέρουν πάντοτε διακόσμηση. Τόσο το σχήμα όσο και η πλούσια διακόσμηση επιτρέπουν την υπόθεση ότι οι «βωμίσκοι» θα πρέπει να είχαν κάποια ιδιαίτερη, τελετουργική ίσως, χρήση (Sitagroi 1986, εικ. 10.2:1.3.9, 10.3:1-2.20-21, 10.4:1-3.6-8, 10.5:1.15, και Γραμμένος 1991, εικ. 51, σχ. 13).

Από τη φάση Ιβ της Δήμητρας αναφέρεται μια παραλλαγή του σχήματος των βωμίσκων με στρογγυλεμένες τις πλευρές και τις γωνίες του (Γραμμένος 1991, εικ. 51,15) (εικ. 30,14). Πιθανότατα αποτελεί υποκατάστατο των βωμίσκων, η συχνότητα των οποίων στην ίδια φάση της Δήμητρας περιορίζεται (πίν. 38,3).

Αγγεία κλειστά

Τα κλειστά αγγεία εμφανίζονται σε τρία διαφορετικά σχήματα.

Αγγεία κλειστά, σφαιρικά (πίν. 35Β,14.18, 36,1-3.5.7.9, 38,1)

Με εξαίρεση τον τονισμό του χείλους και σε ορισμένες περιπτώσεις την κλίση του προς τα έξω, τα αγγεία αυτά δεν παρουσιάζουν κάποια άλλη ιδιαιτερότητα (Sitagroi 1986, εικ. 11.2:1-2.6.8-10.12, 11.7:1.7-9).

Αγγεία κλειστά, σφαιρικά, με λαιμό κυλινδρικό ή κωνικό (πίν. 34,7, 36,11, 38,2)

Στα αγγεία αυτά ο λαιμός είναι πάντοτε χαμηλός και ορθώνεται από το σώμα απότομα δημιουργώντας γωνία (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.2:16) (πίν. 34,7), ή ομαλά χωρίς να διασπάται η συνέχεια μεταξύ σώματος και λαιμού (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.2:3-5.11.13) (πίν. 36,11, 38,2).

Αγγεία κλειστά, με υψηλό κωνικό λαιμό (πίν. 34,8.10)

Στα αγγεία αυτά ο λαιμός είναι πάντοτε πιό στενός και πιό υψηλός από εκείνον της προηγούμενης ομάδας (Sitagroi 1986, εικ. 11.2:7.15 11.8:16).

Λαβές

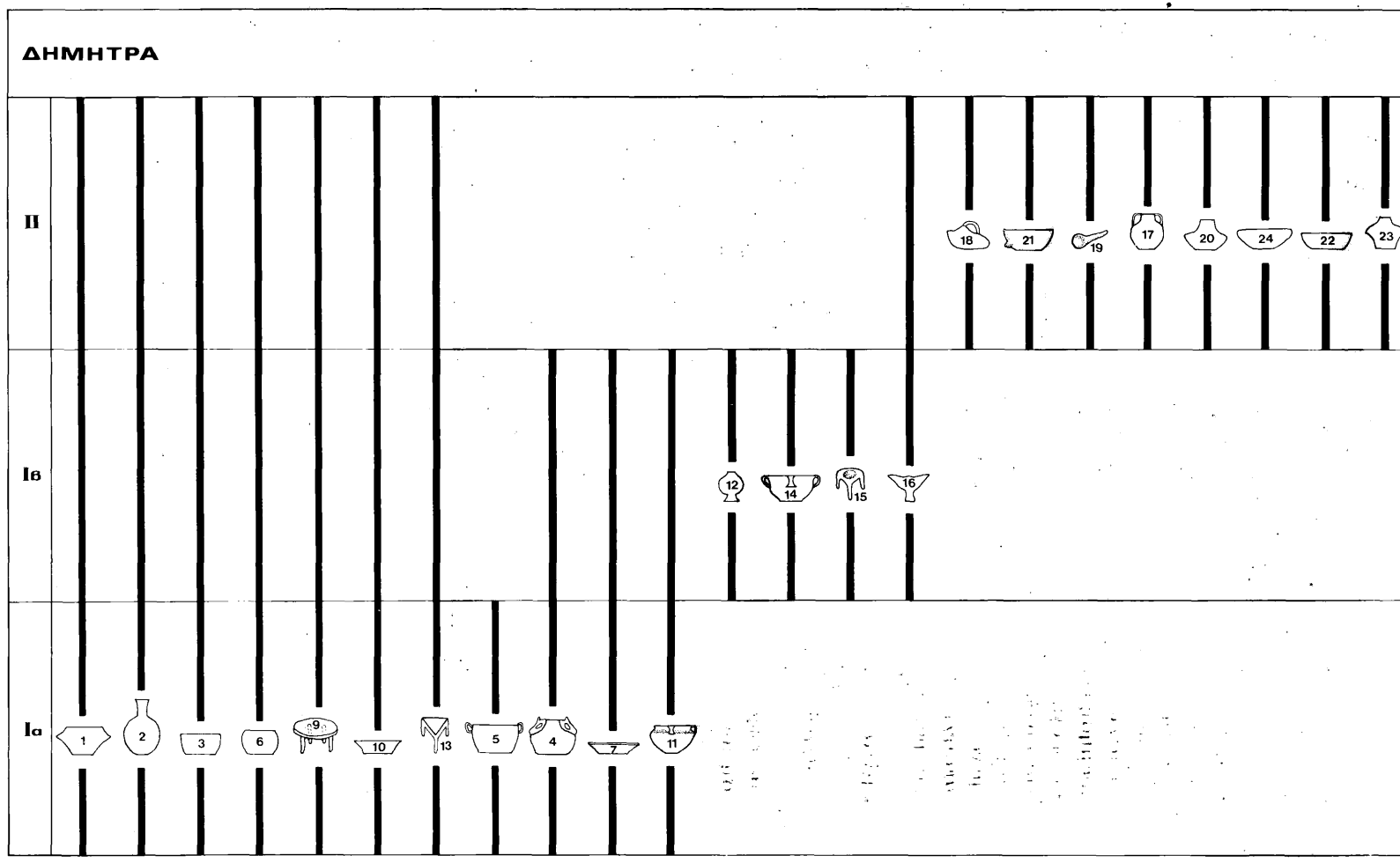
Οι λαβές που είναι γνωστές στο τέλος της περιόδου στην ανατολική Μακεδονία δεν παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Είναι κυρίως κάθετες (ταινιωτές ή κυλινδρικές). Στις λαβές περιλαμβάνονται και οι ωτόσχημες αποφύσεις.

Κάθετες ταινιωτές λαβές (πίν. 34,11, 35Β,3.10)

Είναι μικρές και τοποθετούνται, τουλάχιστον στις φιάλες, ανάμεσα στο χείλος και στο τονισμένο σημείο του σώματος. Εντοπίζονται συνήθως σε φιάλες με γωνιώδες ή σιγμοειδές τοίχωμα (Sitagroi 1986, εικ. 11.5:4 και 11.6:15.19).

Κάθετες κυλινδρικές λαβές (πίν. 35Β,5-8.13, 37,2.9)

Συχνά φέρουν στο άνω τμήμα τους μανιταρόσχημη, κομβιόσχημη ή τριγωνική απόφυση (Sitagroi 1986, εικ. 11.6:1-8.10.14). Χαρακτηρίζουν την τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής και αποτελούν ένα από τα στοιχεία, τα οποία επιτρέπουν το συγχρονισμό φάσεων γειτονικών μεταξύ τους περιοχών, π.χ., Αιγαιακή Θράκη, Βουλγαρία, ανατολική Μακεδονία.

Εικ. 30. Δήμητρα. Η παρουσία των διαφόρων αγγείων στις φάσεις του οικισμού (πρβλ. Γραμμένος 1991, σσ. 48 κ.εξ.).

Αποφύσεις ωτόσχημες (πίν. 35Β,9.11-12)

Συναντώνται σε μεγάλα χονδροειδή αγγεία και είναι ο μοναδικός σχεδόν τύπος λαβής τους (Sitagroi 1986, εικ. 11.8:3-9).

Βάσεις

Είναι συνήθως επίπεδες, κιονόσχημες ή έχουν τη μορφή κυλινδρικών και τρίπλευρων ποδιών.

Επίπεδες βάσεις (πίν. 34,11, 35Β,17-18, 36,16, 37,9-12)

Αποτελούν την απλούστερη μορφή βάσης, καθώς δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση (Sitagroi 1986, εικ. 11.5:4.8 11,7:3.5.13).

Κιονόσχημες βάσεις (πίν. 36,12, 37,7)

Το σχήμα αυτό (pedestal) εμφανίζεται στην περιοχή για πρώτη φορά στη φάση Ιβ της Δήμητρας και στις ανώτερες επιχώσεις της φάσης Ι των Σιταγρών (Γραμμένος 1991, σ. 58, και Sitagroi 1986, σσ. 390 κ.εξ., εικ. 11.7:12).

Πόδια-βάσεις

Αποτελούν ιδιαίτερο τύπο βάσης και είναι επιμήκη, κυλινδρικά ή τρίπλευρα.

α. Κυλινδρικά (πίν. 34,1, 36,14-15.17, 38,3)

Είναι συνήθως χαμηλά, λεπτά και στηρίζουν ανοικτές φιάλες- πινάκια, οι οποίες, όταν είναι πολύ ανοιχτές, σχεδόν επίπεδες, ονομάζονται και τράπεζες (Sitagroi 1986, εικ. 11.4:1-4).

β. Τρίπλευρα (πίν. 35Β,15-16, 36,13, 38,4)

Υποβαστάζουν αποκλειστικά τους λεγόμενους «βωμίσκους». Για το λόγο αυτό, αρκεί μόνον η παρουσία τρίπλευρων βάσεων-ποδιών για τον εντοπισμό των βωμίσκων σε κάποιο στρώμα. Τόσο οι βωμίσκοι όσο και οι βάσεις τους φέρουν πάντοτε εγχάρακτη διακόσμηση (Sitagroi 1986, εικ. 10.2:1-2, 10.3:9.21 και 10.4:2-3).

Παρατηρήσεις στην κεραμική της ανατολικής Μακεδονίας

Ειδικότερα για την κεραμική της ανατολικής Μακεδονίας μπορεί να παρατηρήσει κανείς τα ακόλουθα:

α. Αναφέρθηκε ήδη ότι οι επιχώσεις της Δήμητρας Ι διαιρούνται από τον ανασκαφέα με βάση τη διαφοροποίηση της κεραμικής σε δύο φάσεις (Ια και Ιβ). Ο ίδιος επισημαίνει στη φάση Ιβ τις παρακάτω μεταβολές (Γραμμένος 1991, σσ. 56 και 58):

Μειώνεται ο αριθμός των τραπεζών με τέσσερα πόδια, των φιαλών με σιγμοειδές τοίχωμα και των βωμίσκων (Γραμμένος 1991, εικ. 51,9.11.13).

Πρωτοεμφανίζεται η φιάλη με υψηλή κωνική βάση και γλωσσοειδείς αποφύσεις στο χείλος (Γραμμένος 1991, εικ. 51,16).

Μειώνεται η διακόσμηση με αυλακώσεις (κατηγορία 20), ενώ αντίθετα μεγάλη αύξηση παρουσιάζουν οι γραπτές κατηγορίες κεραμικής 10, 12 και 23, δηλαδή αυτές που έχουν διακόσμηση με καφετί ταινίες σε ωχροκίτρινη επιφάνεια και τα διάφορα γραπτά.

Στη διακόσμηση εμφανίζονται για πρώτη φορά μικρογραφικά, σπειροειδή θέματα.

β. Χάρη όμως στα στοιχεία που παρέχει ο ανασκαφέας μέσα από τους αναλυτικούς

πίνακες της κεραμικής, είναι δυνατή η στατιστική εξέταση του υλικού και η άντληση περισσότερων πληροφοριών για κάποιες μεταβολές τής σε γενικές γραμμές ομοιογενούς κεραμικής. Με τον τρόπο αυτό εμπλουτίζονται τα επιχειρήματα που δικαιολογούν μια διαίρεση των κατώτερων επιχώσεων της Δήμητρας (φάση Ι) σε φάση με δύο μέρη (Ια και Ιβ). Όπως όμως έχει αναφερθεί, η ακρίβεια των ποσοστιαίων μεταβολών είναι σχετική, γιατί αυτές προέρχονται μόνον από τον απόλυτο αριθμό παρουσίας οστράκων. Είναι λοιπόν λογικό να εκφράζουν περισσότερο τάσεις μεταβολής και λιγότερο το ακριβές μέγεθος των ίδιων των μεταβολών. Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από μια τέτοια ανάλυση (εικ. 29):

Στην κεραμική των φάσεων Ια και Ιβ της Δήμητρας κυριαρχεί, όπως και σ' ολόκληρη την ανατολική Μακεδονία, η μονόχρωμη κεραμική. Στη φάση Ια το ποσοστό της είναι υψηλό (22%), μειώνεται όμως σημαντικά στη φάση Ιβ (16%). Ιδιαίτερα μειώνεται η κεραμική με καστανέρυθρο επίχρισμα, που από 16,8% πέφτει στο 11,7% στη φάση Ιβ (εικ. 29,3β). Αντίθετα, η κεραμική με μελανόφαιο επίχρισμα μεταβάλλεται ελάχιστα (3,8% στη φάση Ια και 3,3% στη φάση Ιβ) (εικ. 29,3α).

Σημαντική είναι και η μεταβολή στα ποσοστά της χονδροειδούς κεραμικής, η οποία, ενώ στη φάση Ια αντιπροσωπεύεται με ποσοστό μόλις 2,2%, στη φάση Ιβ φθάνει στο 6,6% (εικ. 29). Η αύξηση αυτή γίνεται σε βάρος της μονόχρωμης κεραμικής και θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι στη φάση Ιβ υπάρχει πτώση στην κεραμική ποιότητα. Παρόμοια τάση παρατηρείται και στις σύγχρονες φάσεις (ύστερη και τελική) της Μέσης Νεολιθικής των Σερβίων στη δυτική Μακεδονία.

Για πρώτη φορά εμφανίζεται στη φάση Ιβ η μελανοστεφής κεραμική, η οποία είναι ολιγάριθμη αλλά βεβαιωμένη (Γραμμένος 1991, σ. 57) (εικ. 29,26).

Όπως ήδη αναφέρει και ο ανασκαφέας, μείωση παρουσιάζει η κεραμική με αυλακωτή διακόσμηση. Στη φάση Ια το ποσοστό της φθάνει το 0,8%, στη φάση Ιβ όμως σχεδόν εξαφανίζεται (0,03%) (εικ. 29,20).

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία γραπτής κεραμικής στη Δήμητρα, όπου στη φάση Ια συναντάται σε ελάχιστο ποσοστό (0,7%), ενώ στη φάση Ιβ αυξάνεται αρκετά (2%) (εικ. 29). Πρέπει να σημειωθεί ότι στους Σιταγρούς Ι και γενικότερα στην ανατολική Μακεδονία απουσιάζει η γραπτή κεραμική. Πιθανότατα στη Δήμητρα έχουμε το ανατολικό όριο εξάπλωσης της γραπτής κεραμικής, η οποία είναι βεβαιωμένη στην κεντρική και στη δυτική Μακεδονία.

Αντίθετα με τις κατηγορίες κεραμικής, στη δημοσίευση του υλικού της Δήμητρας δεν υπάρχουν για τα σχήματα των αγγείων πίνακες με ποσοτική αναφορά κατά ανασκαφική ενότητα, με αποτελεσμα να είναι αδύνατη η παρακολούθηση της ποσοστιαίας αυξομείωσης των σχημάτων κατά φάση. Έτσι θα περιοριστούμε αναγκαστικά στην αναφορά της παρουσίας ή μη των σχημάτων κατά φάση, καθώς και στις επισημάνσεις του ανασκαφέα για τη συχνότητα ενός σχήματος. Στο σχηματολόγιο των αγγείων παρατηρούνται στη φάση Ιβ οι παρακάτω μεταβολές (εικ. 30):

Για πρώτη φορά εμφανίζονται ορισμένα νέα σχήματα, όπως το αγγείο με σφαιρικό σώμα, κοντό λαιμό και κωνική βάση (πίν. 33Β,10) (εικ. 30,12) καθώς και οι τρίποδοι βωμίσκοι με κοίλη όμως επιφάνεια (πίν. 38,3) (εικ. 30,14). Οι τελευταίοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως υποκατάστατο των κανονικών βωμίσκων, η συχνότητα εμφάνισης των οποίων, κατά τον ανασκαφέα, μειώνεται στη φάση αυτή (εικ. 30,7).

Αποκλειστικά στη φάση Ιβ περιορίζεται η παρουσία των φιαλών με γωνιώδες ή σιγμοειδές τοίχωμα και έντονα αποκλίνον άνω μέρος (Γραμμένος 1991, εικ. 51,14) (εικ. 30,13). Το σχήμα έχει συγγένεια με τις φιάλες με σιγμοειδές τοίχωμα (Γραμμένος 1991, εικ. 51,11), η παρουσία των οποίων μειώνεται στη φάση αυτή και ίσως να τις υποκαθιστά (εικ. 30,11).

Τέλος, πολλά σχήματα δεν συνεχίζουν στην επόμενη φάση Δήμητρα ΙΙ, που ανήκει στη Νεότερη Νεολιθική. Πρόκειται για τα δίλαβα αγγεία (αμφορείς;) με κερατοειδείς αποφύσεις

στις λαβές, τις φιάλες με έντονα αποκλίνον τοίχωμα και τονισμένο προς τα έξω χείλος και τέλος τις φιάλες με σιγμοειδές μάλλον παρά γωνιώδες τοίχωμα (Γραμμένος 1991, εικ. 51,4.7.11) (εικ. 30,9-11).

γ. Ανάλογες παρατηρήσεις είναι δυστυχώς δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να γίνουν και στο υλικό της φάσης Ι των Σιταγρών. Μολονότι είναι σχεδόν βέβαιο ότι στις επιχώσεις πάχους 2,50 μ. η κεραμική θα πρέπει να παρουσιάζει μεταβολές, η μελέτη και ο εντοπισμός τους, εξαιτίας της ενιαίας παρουσίασης, είναι αδύνατος. Στην περίπτωση αυτή η δημοσίευση του υλικού της Δήμητρας από τον Δ. Γραμμένο είναι ακριβέστερη αυτής του υλικού των Σιταγρών.

ΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Τα ειδώλια της Μέσης Νεολιθικής στη Μακεδονία είναι περιορισμένα σε αριθμό, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί κριτήριο διαφοροποίησής τους από την ειδωλοπλαστική του ευρύτερου χώρου. Αντίθετα, εντάσσονται, όπως θα δούμε, μέσα στο ίδιο τεχνοτροπικό πλαίσιο.

Δυτική Μακεδονία

Τα ειδώλια της περιοχής προέρχονται όλα από τον οικισμό των Σερβίων και είναι αποκλειστικά ανθρωπόμορφα.

Ανθρωπόμορφα (πίν. 38Β,1-4)

Συνεχίζεται η φυσιοκρατική παρουσίαση κυρίως του κορμού χωρίς όμως τις υπερβολές της στεατοπυγικής απόδοσης της προηγούμενης περιόδου. Τόσο τα άκρα όσο και η κεφαλή αποδίδονται σχηματοποιημένα, η τελευταία μάλιστα συνεχίζει να παρουσιάζεται πτηνόμορφη (πτηνόμορφα ειδώλια) (Heurtley 1939, εικ. 7,i-j) (πίν. 38Β,3). Νέο στοιχείο αποτελεί η εμφάνιση διακόσμησης στο σώμα με χαράξεις ή γραμμές, ενώ οι χαράξεις στην κεφαλή υποδηλώνουν ίσως τα μαλλιά (Ridley/Wardle 1979, σ. 212). Πληροφορίες για την τεχνική κατασκευής αντλούμε από ένα πήλινο ειδώλιο των Σερβίων (πίν. 38Β,1), το σώμα του οποίου αποτελείται από δύο μέρη κολλημένα μεταξύ τους κατά μήκος του κατακόρυφου άξονα (Ridley/Wardle 1979, πιν. 26(d). Ο λαιμός και η κεφαλή του δεν σώθηκαν. Μια αβαθής όμως εσοχή ανάμεσα στους ώμους υποδηλώνει το σημείο στήριξης του λαιμού. Η τεχνική κατασκευής πήλινων ειδωλίων από δύο τμήματα είναι πλατιά διαδεδομένη και δεν αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιοχής (Χουρμουζιάδης 1973, σσ. 126 κ.εξ., Ridley/Wardle 1979, σ. 212). Στον ίδιο οικισμό βρέθηκε και το τμήμα κεφαλής ειδωλίου με απόδοση των λεπτομερειών του προσώπου (μύτη, μάτια) (Heurtley 1939, εικ. 7,h) (πίν. 38Β,4). Με την προϋπόθεση οτι ανήκει στην περίοδο αυτή, η τεχνοτροπία του αποτελεί νεοτερισμό για την περιοχή.

Ζωόμορφα ειδώλια δεν αναφέρονται.

Κεντρική Μακεδονία

Στο υλικό των πρωιμότερων φάσεων που εντοπίστηκε στην τούμπα Μεσημεριανή δεν περιλαμβάνονται ειδώλια. Δεν συναντώνται όμως ούτε στη φάση Ι των Βασιλικών C, η οποία εντάσσεται στην ύστερη φάση της Μέσης Νεολιθικής (ΜΝ ΙΙΙ). Η απουσία τους θα πρέπει να αποδοθεί τόσο στην περιορισμένη έκταση της ανασκαφής όσο και γενικότερα στη μειωμένη παρουσία ειδωλίων κατά την παρούσα περίοδο στην κεντρική Μακεδονία.

Ανατολική Μακεδονία

Ελάχιστα είναι τα ειδώλια και από την περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας, φαινόμενο που εντάσσεται, όπως φαίνεται, στη γενικότερη τάση της περιόδου. Πρόκειται για ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, τα οποία προέρχονται από τις φάσεις Ι των Σιταγρών και της Δήμητρας, η χρονική ένταξη των οποίων στην τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής έχει επανειλημμένως αναφερθεί.

Ανθρωπόμορφα (πίν. 38Β,5-9)

Διατηρούνται αποσπασματικά και αποδίδονται σχηματοποιημένα με ιδιαίτερα τονισμένους τους γλουτούς (Γραμμένος 1991, πίν. 30, 21-22 και 31, 9, Sitagroi 1986, εικ. 9, 91.103). Πιθανότατα στο τέλος της περιόδου (φάση Ιβ Δήμητρας) αναπτύσσεται μια τάση φυσιοκρατικής απόδοσης του σώματος, όπως δείχνει ένα παράδειγμα από τη Δήμητρα (Γραμμένος, 1991, πίν. 31, 9) (πίν. 38Β, 9). Σπάνιο είναι και το αναφερόμενο ως φαλλοφόρο ειδώλιο από τη φάση Ιβ της Δήμητρας (πίν. 38Β, 5), το οποίο όμως παρέχει πληροφορίες για το σχηματισμό της κεφαλής (πτηνόμορφη) (Γραμμένος, 1991, πίν. 31, 10). Γενικά τα ανδρικά ειδώλια σπανίζουν τόσο σ' αυτήν όσο και στην επόμενη περίοδο. Τα σωζόμενα τμήματα των ειδωλίων φέρουν πλούσια εγχάρακτη διακόσμηση, η οποία καλύπτει ολόκληρο το σώμα.

Ζωόμορφα (πίν. 38Β, 10-12)

Σε αντίθεση με τις άλλες περιοχές, στην ανατολική Μακεδονία βρέθηκαν και ειδώλια που παριστάνουν ζώα. Από τις ανώτερες επιχώσεις της φάσης Ι των Σιταγρών προέρχεται πήλινο ειδώλιο, πιθανότατα σκύλου (πίν. 38Β, 11). Σώζεται στο μεγαλύτερο μέρος του και αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα ζωόμορφου ειδωλίου της περιοχής (Sitagroi 1986, εικ. 9, 158).

Ορισμένα τμήματα ειδωλίων από τις φάσεις Ια και Ιβ της Δήμητρας (Γραμμένος 1991, πίν. 31, 4.8) θεωρούνται από τον γράφοντα οτι ανήκουν σε ζώα (πίν. 38Β, 10. 12). Πρόκειται πιθανότατα για μέρη (γλουτούς) βοοειδών(;). Όμοιά τους υπάρχουν στην επόμενη περίοδο, στην οποία ίσως θα έπρεπε να ενταχθούν.

Σε γενικές γραμμές, σε ολόκληρη την περιοχή της Μακεδονίας τα ειδώλια κατά την περίοδο της Μέσης Νεολιθικής δεν φαίνεται να συντροφεύουν πολύ συχνά τον άνθρωπο στην κατοικία του, καθώς εμφανίζονται σπάνια στο ανασκαφικό υλικό των οικισμών. Η εικόνα αυτή θα μεταβληθεί ριζικά στην επόμενη περίοδο, τη Νεότερη Νεολιθική.

ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Μικροαντικείμενα (τεχνήματα) της Μέσης Νεολιθικής συλλέχθηκαν στις περισσότερες θέσεις της Μακεδονίας είτε με την ευκαιρία επιφανειακών ερευνών είτε κατά τη διάρκεια ανασκαφών στις θέσεις Σέρβια της δυτικής, Βασιλικά Ο της κεντρικής και Δήμητρα, Σιταγροί της ανατολικής Μακεδονίας. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι μόνο το υλικό από τον οικισμό των Σερβίων προέρχεται από φάσεις που καλύπτουν ολόκληρη την περίοδο. Όπως είναι γνωστό, οι θέσεις από τις δύο τελευταίες περιοχές καλύπτουν χρονικά τη Μέση Νεολιθική ΙΙΙ. Η απουσία τελικής δημοσίευσης των μικροαντικειμένων με ασφαλή στρωματογραφική απόδοση δεν επιτρέπει την παρουσίασή τους κατά φάση.

Τα μικροαντικείμενα που βρέθηκαν στην περιοχή είναι λίθινα, οστέινα και πήλινα. Όλα προέρχονται από τα Σέρβια και αποκαλύφθηκαν είτε στην ανασκαφή του Heurtley είτε σ' αυτήν των Ridley και Wardle.

Λίθινα

Περιλαμβάνουν τα παρακάτω είδη:

α. Βαρίδια (πίν. 39, 11-12)

Κατασκευάζονται από πλατιές ποτάμιες πέτρες και φέρουν τεχνητή εγκοπή στη μέση. Η υπόλοιπη επιφάνεια παραμένει ακατέργαστη. Χρησιμοποιούνταν πιθανότατα ως υφαντικά βάρη ή ως βαρίδια για το ψάρεμα (Heurtley 1939, εικ. 6, j-k).

β. Πελέκεις και σμίλες (πίν. 39, 8-10.14.16)

Από σερπεντίνη λίθο, έχουν σχήμα τραπεζοειδές και κωνικό οι πελέκεις και επίμηκες οι σμίλες. Η επιφάνειά τους είναι πάντοτε λειασμένη (Heurtley 1939, εικ. 6, a-i).

γ. Βραχιόλι (περικάρπιο) (πίν. 39, 7)

Τμήμα μαρμάρινου βραχιολιού βρέθηκε στην πρώτη ανασκαφή στα Σέρβια (Heurtley 1939, εικ. 6, ο).

δ. Τριπτήρες (πίν. 39, 13)

Έχουν σχήμα κυλινδρικό και είναι από σερπεντίνη λίθο (Heurtley 1939, εικ. 6, l).

ε. Ακόνη (πίν. 39, 15)

Ως ακόνη χαρακτηρίζεται ο τραπεζόσχημος, επίπεδος χαλαζίας λίθος που βρέθηκε στα Σέρβια (Heurtley 1939, εικ. 6, m).

Στον ίδιο οικισμό αποκαλύφθηκαν ακόμη:

στ. Λεπίδες και φολίδες λίθινες.

ζ. Ψήφοι και μικροί δίσκοι επίσης λίθινοι.

Οστέινα

Αντικείμενα οστέινα που βρέθηκαν στα Σέρβια και ανήκουν στην περίοδο αυτή είναι:

α. Λαβή από ελαφοκέρατο

β. Άγκιστρο.

γ. Βραχιόλια (περικάρπια)

Είναι κατασκευασμένα από το όστρεο spondulus. Για πρώτη φορά αναφέρονται κοσμήματα από το όστρεο αυτό.

δ. Ψήφοι (πίν. 39, 3.5)

Από δόντια ή όστρεα (Heurtley 1939, εικ. 7, e-f).

ε. Οπείς (πίν. 39, 2)

Από τμήματα ισχυρών οστών ζώων (Heurtley 1939, εικ. 7, c).

στ. Περόνες (πίν. 39, 1.4)

Διαφέρουν από τους οπείς τόσο στο μήκος όσο και στο πάχος (Heurtley 1939, εικ. 7, a-b).

Πήλινα

Σ' αυτή την ομάδα ευρημάτων εντάσσονται:

α. Σφονδύλια (πίν. 39, 6)

Κατασκευάζονται κυρίως από όστρακα κεραμικής, στα οποία δίνεται σχήμα στρογγυλό

και ανοίγεται οπή στο κέντρο. Είναι ο απλούστερος τρόπος δημιουργίας σφονδυλίων ή βαριδίων (Heurtley 1939, εικ. 7, k-l).

β. Κουτάλια και αρύταινες

Αναφέρονται από τους Ridley και Wardle ότι βρέθηκαν στα Σέρβια.

γ. Ψήφοι

Κεντρική Μακεδονία

Τα μικροαντικείμενα της περιοχής αυτής που παρουσιάζονται εδώ, τοποθετούνται χρονικά στην ύστερη φάση της περιόδου και προέρχονται αποκλειστικά από την ανασκαφή των Βασιλικών C. Μικροαντικείμενα που προέρχονται από την επιφανειακή έρευνα άλλων θέσεων δεν αποκλείεται να ανήκουν σε πρωιμότερες φάσεις της Μέσης Νεολιθικής, οι οποίες θα πρέπει να υπάρχουν στην περιοχή, αλλά δεν εντοπίστηκαν ακόμη ανασκαφικά.

Λίθινα

Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει:

α. Πελέκεις (πίν. 40Α, 5)

Έχουν το γνωστό και από άλλες θέσεις τραπεζοειδές σχήμα (Γραμμένος 1991, πίν. 32, 83-84).

β. Βραχιόλια (περικάρπια) (πίν. 40Α, 2)

Γνωστά και από άλλες περιοχές της Μακεδονίας (Γραμμένος 1991, πίν. 32, 79).

γ. Δακτύλιος-βαρίδιο (πίν. 40Α, 4)

Δακτύλιος, πιθανότατα βαρίδιο, βρέθηκε στα Βασιλικά (Γραμμένος 1991, πίν. 32, 78· πρβλ. Θεοχάρης 1973, εικ. 116 από Σιταγρούς).

Οστέινα

Μικροαντικείμενα από οστούν είναι:

α. Αιχμές από κέρατο (Γραμμένος 1991, πίν. 32, 85) (πίν. 40Α, 3).

β. Βραχιόλια (περικάρπια) (πίν. 40Α, 1)

Είναι κατασκευασμένα από το όστρεο spondulus (Γραμμένος 1991, πίν. 32, 75-76.81). Ο τύπος αυτός του βραχιολιού εμφανίζεται για πρώτη φορά στην περιοχή περί το τέλος της Μέσης Νεολιθικής. Η παρουσία του γίνεται συχνότερη στην επόμενη περίοδο, την ευρύτερη εξάπλωσή του όμως τη γνωρίζει κατά τη διάρκεια της Χαλκολιθικής, καθώς εντοπίζεται βαθιά στο εσωτερικό της Ευρώπης.

γ. Ψήφοι

Οι ψήφοι κατασκευάζονται επίσης από το όστρεο spondulus.

Πήλινα

Δεν αναφέρονται από τον ανασκαφέα πήλινα μικροαντικείμενα από τα Βασιλικά C, όπου όμως θα πρέπει να υπήρχαν.

Ανατολική Μακεδονία

Θέσεις που έδωσαν στρωματογραφημένα μικροαντικείμενα αυτής της περιόδου είναι, ως γνωστόν, η Δήμητρα (φάσεις Ια-Ιβ) και οι Σιταγροί (φάση Ι). Η μή δημοσίευση όμως του υλικού αυτού από τους Σιταγρούς περιορίζει την αναφορά μας στα ευρήματα από τη

Δήμητρα, και μάλιστα μόνο σ' εκείνα που αναφέρονται από τον ανασκαφέα στη διατριβή του (Γραμμένος 1991). Πλήρης παρουσίαση των λίθινων και άλλων ευρημάτων από την Δήμητρα έχει αναγγελθεί ότι θα γίνει από τις Λ. Καραλή-Γιαννακοπούλου και Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη στην επικείμενη πλήρη δημοσίευση του ανασκαφικού υλικού (Γραμμένος 1991, σσ. 108 και 119).

Λίθινα

Στα λίθινα μικροαντικείμενα εντάσσονται:

α. Πελέκεις (πίν. 40Β, 9)

Συνήθως έχουν σχήμα τραπεζοειδές και επιφάνεια λειασμένη (Γραμμένος 1991, πίν. 30, 23.25 και 31, 6).

β. Βραχιόλια (περικάρπια) (πίν. 40Β, 1)

Από λίθο, το είδος του οποίου δεν καθορίζεται (Γραμμένος 1991, πίν. 31, 5).

Οστέινα

Στην ομάδα αυτή εντάσσονται και αντικείμενα από κέρατα ζώων ή όστρεα.

α. Περόνες. (Γραμμένος 1991, πίν. 31, 13-14) (πίν. 40Β, 8).

β. Οπείς (πίν. 40Β, 6)

Εντοπίστηκαν και στις φάσεις Ια και Ιβ της Δήμητρας (Γραμμένος 1991, πίν. 31, 15-16, για την φάση Ια, και πίν. 31, 1 για τη φάση Ιβ).

γ. Στιλβωτήρας

Πιθανότατα πρόκειται για θραυσμένο οπέα (Γραμμένος 1991, πίν. 31, 17).

δ. Βραχιόλια (περικάρπια) (πίν. 40Β, 2-3)

Από τα όστρεα spondulus (Γραμμένος 1991, πίν. 31, 12 για Ια και πίν. 31, 1-3 για Ιβ) και glycimeris (Γραμμένος 1991, πίν. 31, 2.4 για Ιβ).

Πήλινα

α. Πεσσοί (πίν. 40Β, 5)

Πιθανότατα βλήματα για σφενδόνες. Βρέθηκαν στη φάση Ια της Δήμητρας (Γραμμένος 1991, πίν. 30, 19).

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά τη Μέση Νεολιθική, η οποία χρονικά τοποθετείται στην 6η χιλιετία π.Χ., αναπτύσσονται για πρώτη φορά υψηλοί πολιτισμοί που απλώνονται σε ολόκληρο το βαλκανικό χώρο. Στην Ελλάδα κυριαρχεί, ως γνωστόν, ο πολιτισμός του Σέσκλου, στην Αλβανία ο πολιτισμός Cakran, στη Γιουγοσλαβία ο πολιτισμός του Starčevo και στη Βουλγαρία του Vesselinovo-Karanovo III. Η άνθισή τους θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι ξεπεράστηκαν κατά την προηγούμενη περίοδο οι δυσκολίες προσαρμογής στη νέα αγροτική οικονομία και στην εκμετάλλευση των πλεονεκτημάτων της. Στα παραπάνω αίτια θα πρέπει να προστεθεί και η βελτίωση των κλιματολογικών συνθηκών: Όπως αναφέρεται στο σχετικό κεφάλαιο (βλ. σ. 28, εικ. 3), περί το 5600 π.Χ. σημειώθηκε μείωση των βροχοπτώσεων, με αποτέλεσμα το κλίμα να μετατραπεί σε υπομεσογειακό με πιο θερμά και ξηρά καλοκαίρια. Συνέπεια αυτής της μεταβολής ήταν η σταθεροποίηση της θαλάσσιας στάθμης στα παράλια, η πτώση του υδροφόρου ορίζοντα στην ενδοχώρα και η απελευθέρωση εύφορων ιζηματογενών εδαφών για καλλιέργεια. Η

οικονομική ευμάρεια που ακολούθησε αντικατοπτρίζεται όχι μόνο στη δημογραφική ανάπτυξη, που εκφράζεται με την ίδρυση πλήθους νέων οικισμών σε όλη τη Βαλκανική, αλλά και στα δημιουργήματα των ανθρώπων, είτε αυτά αναφέρονται σε πρακτικές ανάγκες (π.χ., αρχιτεκτονική, κεραμική) είτε εξυπηρετούν ιδιαίτερους σκοπούς (π.χ., ειδώλια). Οι ευνοϊκές συνθήκες διαβίωσης παρέχουν πλέον στο νεολιθικό άνθρωπο αρκετό ελεύθερο χρόνο για νέες πρωτοβουλίες και αναζητήσεις, καθώς μάλιστα δέχεται πλήθος νέων ερεθισμάτων από περιοχές όπου αναπτύσσονται επίσης αξιόλογοι πολιτισμοί (Ανατολία).

Οι πολιτισμοί της Βαλκανικής εντάσσονται, παρά τις όποιες διαφορές τους, σε κοινό πολιτισμικό πλαίσιο και χαρακτηρίζονται από την ταυτόχρονη ανάπτυξη και πτώση τους. Στην κεραμική, για παράδειγμα, των όμορων προς τη Μακεδονία περιοχών υπάρχει μια γενικότερη ομοιότητα σ' ό,τι αφορά τα σχήματα και την ανάγλυφη διακόσμηση. Οι διαφορές αρχίζουν με την παρουσία των γραπτών κατηγοριών και τη διακόσμησή τους, οπότε και διαπιστώνονται οι πρώτες διαφοροποιημένες ομάδες: Στη Θεσσαλία αναπτύσσεται η θαυμάσια κεραμική του πολιτισμού του Σέσκλου. Γραπτή διακόσμηση, με διαφορετικό όμως θεματολόγιο και χρωματισμό, έχουμε στον πολιτισμό του Starčevo. Αντίθετα, στην Αλβανία, στην κεντρική και ανατολική Βουλγαρία, και στην αιγαιακή Θράκη δεν φαίνεται να προτιμάται η γραπτή κεραμική. Το φαινόμενο αυτό ερμηνεύεται εύκολα για τις τελευταίες περιοχές, οι οποίες εντάσσονται στη ζώνη της ανατολικής Βαλκανικής που χαρακτηρίζεται από την απουσία γραπτής κεραμικής. Για την Αλβανία όμως, που γειτονεύει άμεσα με πολιτισμούς όπου η γραπτή κεραμική είναι κύριο γνώρισμά τους, δεν μπορεί να δοθεί η ίδια ερμηνεία, καθώς μάλιστα στην πρώιμη φάση της περιόδου είναι γνωστή η γραπτή κεραμική. Το πιθανότερο είναι ότι κατά τη δεύτερη φάση της Μέσης Νεολιθικής η περιοχή προσανατολίζεται προς την αδριατική ζώνη, όπου επίσης απουσιάζει η γραπτή διακόσμηση.

Η ειδωλοπλαστική, ανεξάρτητα από τον οποιονδήποτε συμβολισμό της, ακολουθεί σ' όλη τη βαλκανική κοινή τεχνοτροπία. Τα σχηματοποιημένα με ραμφόσχημη μύτη ειδώλια, αλλά και τα στεατοπυγικά της Θεσσαλίας, της Αλβανίας (Korkuti/Andrea 1974, πίν. XXIII, 2) και άλλων περιοχών, σχετίζονται άμεσα, χρονικά και τεχνοτροπικά, μεταξύ τους. Τα θεσσαλικά μάλιστα έχουν στενή συγγένεια με αυτά της Ανατολίας και ιδιαίτερα του Hacilar. Οι διαφοροποιήσεις είναι ασήμαντες και βεβαιώνουν τον κοινό χαρακτήρα της ειδωλοπλαστικής ακόμη και σε πολύ ευρύτερες ζώνες.

Μέσα σ' αυτο το γενικό πλαίσιο εντάσσεται και η Μέση Νεολιθική της Μακεδονίας, η οποία όμως κατά περιοχή παρουσιάζει διαφορές, ιδιαίτερα στην κεραμική:

Η δυτική Μακεδονία φαίνεται να βρίσκεται κάτω από την ισχυρή επίδραση του πολιτισμού του Σέσκλου και αποτελεί μία από τις τρεις περιοχές της Μακεδονίας με διαφορετική κεραμική παράδοση (εικ. 31). Μια τέτοια όμως διαπίστωση μπορεί να είναι πλασματική, καθώς οι πληροφορίες μας προέρχονται αποκλειστικά από τον οικισμό των Σερβίων, ο οποίος βρίσκεται σε ένα από τα περάσματα μεταξύ Θεσσαλίας και δυτικής Μακεδονίας και χαρακτηρίστηκε ως το βορειότερο κέντρο του πολιτισμού του Σέσκλου. Δεν λείπουν βέβαια και στοιχεία από τις βόρειες γειτονικές περιοχές, τα οποία δείχνουν την ιδιαίτερη θέση της δυτικής Μακεδονίας στον άξονα επικοινωνίας βορρά-νότου.

Στην κεντρική Μακεδονία, αντίθετα, η Μέση Νεολιθική έχει εντοπισθεί μόνο στην ύστερη φάση της (MN III). Οικισμοί τής πρώιμης και της μέσης φάσης πιστεύεται ότι θα πρέπει να υπήρχαν, και μάλιστα αρκετοί. Η απουσία τους οφείλεται, κατά τον γράφοντα, στις μεταβολές της μορφολογίας του εδάφους. Με δεδομένο ότι η θαλάσσια στάθμη βρισκόταν πολλά μέτρα χαμηλότερα από τη σημερινή (εικ. 3), οι παλαιότεροι οικισμοί ιδρύθηκαν σε πεδινά μέρη που σήμερα έχουν καλυφθεί από τις προσχώσεις ή τη θάλασσα, όταν η στάθμη της τελευταίας ανέβηκε περισσότερο από 20 μ. και έφθασε στην αρχή της 4ης χιλιετίας περί τα 3 μ. πάνω από τη σημερινή (Kastanas 1989, σ. 386). Όσοι οικισμοί

έχουν εντοπισθεί, ιδρύθηκαν κατά την τρίτη φάση της περιόδου (ΜΝ ΙΙΙ), όταν, εξαιτίας κλιματολογικών επεισοδίων (αλλά ίσως και της δημογραφικής ανάπτυξης), αναζητήθηκε ασφαλέστερος χώρος, που ήταν βέβαια η αμέσως υψηλότερα ευρισκόμενη ζώνη του εδάφους (πρβλ. σ. 103). Η γεωμορφολογική εικόνα της κεντρικής Μακεδονίας φαίνεται να επιδρά στην πολιτισμική της εξέλιξη και ιδιαίτερα στις σχέσεις της με άλλες περιοχές. Καθώς δεν βρίσκεται σε κάποιον άξονα επικοινωνίας, όπως π.χ. η δυτική, δέχεται ισόρροπη επίδραση απ' όλους τους γειτονικούς πολιτισμούς. Παράλληλα, έχει τη δυνατότητα αυτόνομης δημιουργίας, η οποία, για παράδειγμα, εκφράζεται στην κεραμική κατηγορία 30 και στη λευκοστεφή κεραμική, με χώρο εξάπλωσης όχι μεγαλύτερο από τα φυσικά όρια της περιοχής (εικ. 27 και 31). Η απουσία ειδωλίων στο υλικό ανασκαμμένων θέσεων της κεντρικής Μακεδονίας δεν θα πρέπει να ξενίζει, καθώς τα ειδώλια δεν φαίνεται να συντροφεύουν απαραίτητα τον άνθρωπο στην κατοικία του, στο βαθμό τουλάχιστον που παρατηρείται στις επόμενες περιόδους. Και στην περιοχή αυτή πάντως θα πρέπει να υπάρχουν τα φυσιοκρατικά και τα σχηματοποιημένα ειδώλια που εντοπίστηκαν σε γειτονικές περιοχές.

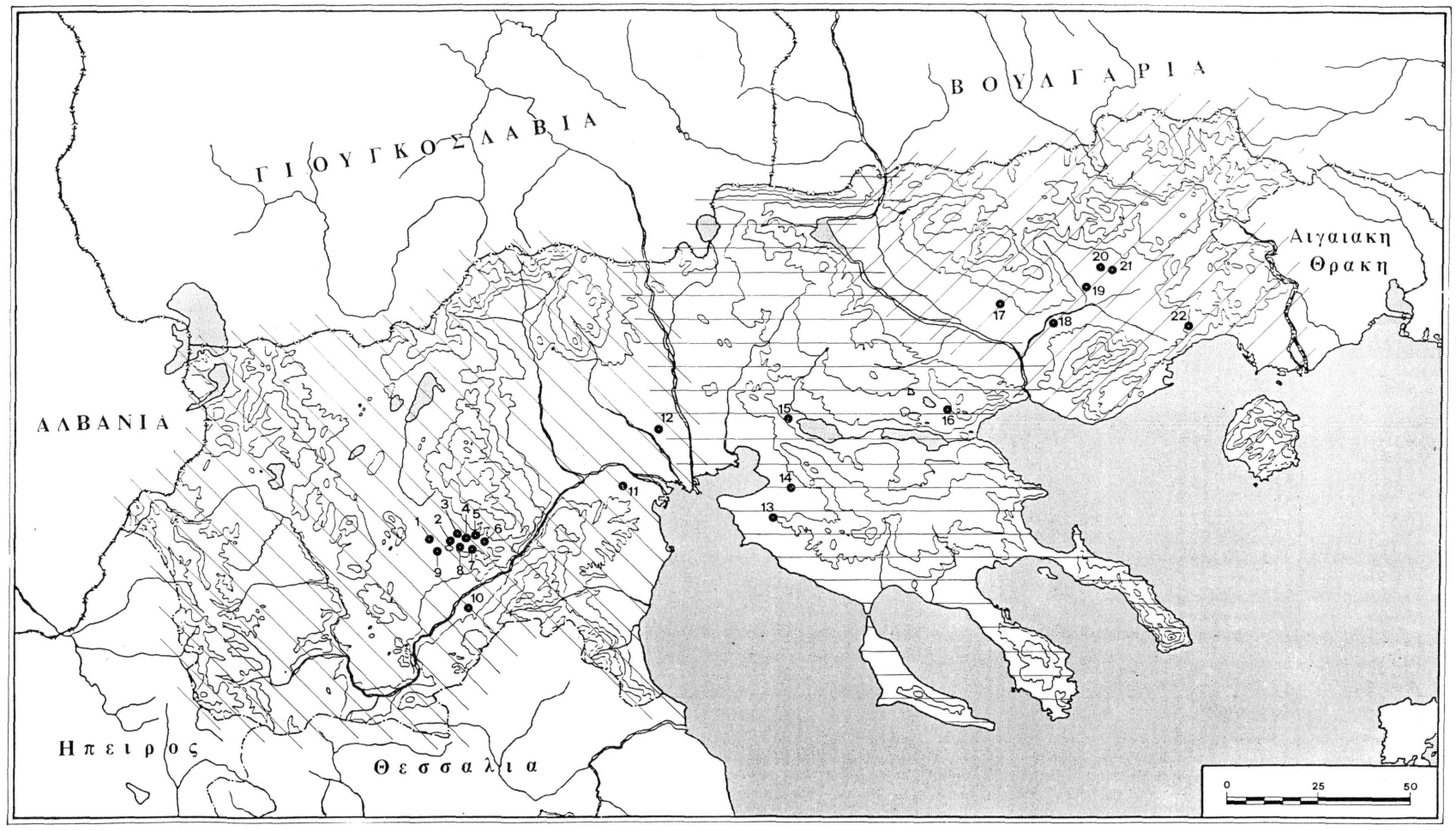
Στην ανατολική Μακεδονία οι πρωιμότερες εγκαταστάσεις στις ανασκαμμένες θέσεις χρονολογούνται επίσης στην ύστερη φάση της περιόδου (ΜΝ ΙΙΙ). Ως ερμηνεία του φαινομένου θα μπορούσε να ισχύσει κι εδώ ό,τι αναφέρθηκε για την κεντρική Μακεδονία. Σε ό,τι αφορά την κεραμική παράδοση, η περιοχή εντάσσεται στην ευρύτερη ζώνη τής μη γραπτής κεραμικής, που απλώνεται στο ανατολικό τμήμα της βαλκανικής (κεντρική και ανατολική Βουλγαρία, Αιγαιακή Θράκη) (εικ. 31). Η παρουσία γραπτής κεραμικής στη φάση Δήμητρα Ι δεν θα πρέπει να ξενίζει και θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στην άμεση γειτνίασή της με την κεντρική Μακεδονία παρά στην επίδραση του πολιτισμού του Starčevo. Επίσης γίνεται σαφές ότι στα σημεία επαφής των κύκλων κεραμικής (και σε ευρύτερη έννοια των κύκλων πολιτισμικής παράδοσης) υπάρχει αλληλεπίδραση και τα όριά τους δεν είναι δυνατό να οριστούν με σαφήνεια.

Ο συσχετισμός των φάσεων της Μέσης Νεολιθικής με βάση το στρωματογραφημένο υλικό δεν είναι το ίδιο εύκολος για όλα τα τμήματα της Μακεδονίας.

Στη δυτική, η στενή σχέση του οικισμού των Σερβίων με τη Θεσσαλία επιτρέπει έναν ασφαλή συγχρονισμό, όσο το επιτρέπει βέβαια το μερικώς δημοσιευμένο υλικό.

Στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία η απουσία στρωματογραφικής συνέχειας από την Αρχαιότερη στη Μέση Νεολιθική δημιουργεί πρόβλημα στον προσδιορισμό της παλαιότητας των πρώιμων φάσεων που έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά και τοποθετούνται από τους ανασκαφείς στην ύστερη φάση της Μέσης Νεολιθικής. Η δυσκολία αυτή επιτείνεται και από την ένταξη των δύο περιοχών σε ζώνες με κεραμική παράδοση διαφορετική τόσο μεταξύ τους όσο και προς αυτήν της δυτικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας αλλά και του πολιτισμού του Starčevo. Περιμένοντας λοιπόν υλικό από κάποια νεότερη ανασκαφή που θα ρίξει περισσότερο φως σ' αυτό το σημείο της έρευνας, η απόδοση των φάσεων Ια-β της Δήμητρας και Ι των Σιταγρών στην ύστερη φάση της περιόδου (ΜΝ ΙΙΙ) γίνεται στο παρόν έργο σύμφωνα με τα επιχειρήματα των ανασκαφέων και μελετητών του υλικού από τις παραπάνω θέσεις. Στο σημείο αυτό είναι ίσως αναγκαίο να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις:

α. Από την ανάλυση των δεδομένων που προέρχονται από ανασκαμμένες θέσεις στο χώρο της Βαλκανικής προκύπτει οτι ολόκληρη η περίοδος της Μέσης Νεολιθικής, που έχει διάρκεια περίπου 400 χρόνων, αντιπροσωπεύεται στρωματογραφικά με επιχώσεις που δεν υπερβαίνουν σε πάχος το 1,50 μ., ακόμη και σε οικισμούς όπου ως δομικό υλικό χρησιμοποιείται ο πηλός και το ξύλο, που αφήνουν με την καταστροφή τους λιγοστά κατάλοιπα. Η αναλογία πάχους επιχώσεων (1,50 μ.) και διάρκειας της περιόδου (περίπου 400 χρόνια) είναι πολύ μικρή για να υποστηρίζεται ανεπιφύλακτα η συνεχής κατοίκηση των οικισμών. Το τελευταίο είναι κατανοητό μόνον αν τα νέα κτίσματα δεν κατασκευάζονταν πάνω στα παλιά, αλλά δίπλα τους, στον ελεύθερο χώρο που υπήρχε λόγω της αραιής διάταξης των οικιών. Αν αυτός ήταν ο μηχανισμός ανανέωσης των οικιών, θα είχε ως συνέπεια τη σταδιακή

Εικ. 31. Μακεδονία. Περιοχές με διαφοροποιημένη κεραμική παράδοση κατά τη Μέση Νεολιθική.

μετατόπιση όλου του οικισμού. Για να μελετηθεί επομένως η συνεχής κατοίκηση μιας θέσης σε όλη τη διάρκεια της Μέσης Νεολιθικής, φαίνεται πως είναι απαραίτητη η ανασκαφή του οικισμού σε μεγάλη έκταση και η παρακολούθηση της οριζόντιας στρωματογραφίας του. Στο μηχανισμό που αναφέρθηκε πιο πάνω, αλλά και στο αραιό κτίσιμο, θα μπορούσε να αποδοθεί επίσης η μεγάλη έκταση των οικισμών της περιόδου.

β. Στη δυτική Μακεδονία η συνολική διάρκεια της Μέσης Νεολιθικής αντιπροσωπεύεται, κατά τους ανασκαφείς των Σερβίων, με επιχώσεις πάχους 1,50 μ. περίπου, που αντιστοιχεί στο πάχος επιχώσεων των άλλων περιοχών.

γ. Αντίθετα, στα Βασιλικά C της κεντρικής Μακεδονίας το πάχος των επιχώσεων, το οποίο αντιστοιχεί μόνο στην ύστερη φάση της περιόδου, φθάνει το 1 μ. περίπου. Το ίδιο παρατηρείται και στον πρώτο οικισμό των Σιταγρών (φάση Ι), όπου το πάχος των επιχώσεων κυμαίνεται μεταξύ 1,50 και 2,50 μ.

Θα περίμενε λοιπόν κανείς, αναλογικά με τις επιχώσεις του οικισμού των Σερβίων αλλά και άλλων θέσεων στον ευρύτερο χώρο, στην κεντρική και στην ανατολική Μακεδονία να αντιπροσωπεύεται σε τόσο παχιές επιχώσεις το σύνολο και όχι μέρος μόνον της Μέσης Νεολιθικής. Βέβαια θα μπορούσαν να αναπτυχθούν περισσότερες ερμηνείες αυτής της διαφοράς, καθώς οι παράμετροι είναι πολλές και ο συνδυασμός τους ποικίλος. Πιστεύεται όμως οτι η ορθότερη ερμηνεία του φαινομένου στις παραπάνω περιοχές θα προέλθει μέσα από μια ανασκαφή οικισμού, στον οποίο θα βεβαιωθεί το πέρασμα από την Αρχαιότερη στη Μέση Νεολιθική. Το υπάρχον ανασκαφικό υλικό της ΜΝ ΙΙΙ, χωρίς τη σύνδεσή του με άλλο πρωιμότερο της ΜΝ Ι-ΙΙ, φαντάζει να μην έχει χρονικά στηρίγματα.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι το τμήμα του χρονολογικού πίνακα που αναφέρεται στη Μέση Νεολιθική της ανατολικής και κεντρικής Μακεδονίας έχει καθαρά προσωρινό χαρακτήρα και αντιπροσωπεύει την παρούσα στάθμη της έρευνας (εικ. 41-42).

Με το τέλος της Μέσης Νεολιθικής κλείνει στην περιοχή τής Νοτιοανατολικής Ευρώπης ο πρώτος κύκλος εμφάνισης πολιτισμών που έχουν να παρουσιάσουν δημιουργήματα υψηλού επιπέδου. Μολονότι οι διαφορές τους είναι σαφείς, μια σειρά κοινών γνωρισμάτων, κυρίως στον τομέα του πνευματικού κόσμου, που τις συνοδεύουν, δημιουργούν την αίσθηση οτι η εξέλιξη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη γίνεται μέσα σε ένα κοινό ιδεολογικό πλαίσιο που σχετίζεται άμεσα με αυτό της Ανατολίας.

Τα αίτια που προκάλεσαν την κατάρρευση των πολιτισμών του Σέσκλου, του Starčevo και των άλλων είναι ακόμη άγνωστα. Δεν πρέπει όμως να περάσει απαρατήρητη η σχέση ανάμεσα στο χρόνο εγκατάλειψης των οικισμών και στις κλιματολογικές μεταβολές που παρατηρούνται κατά την τελευταία φάση της περιόδου. Όπως αναφέρεται στο πρώτο κεφάλαιο (σ. 28), η μεταβολή του κλίματος σε υπομεσογειακό στην πρώιμη και στη μέση φάση της Μέσης Νεολιθικής (ΜΝ Ι-ΙΙ) είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των βροχοπτώσεων, την προσωρινή υποχώρηση της θαλάσσιας στάθμης, την πτώση του υδροφόρου ορίζοντα και την απελευθέρωση εύφορων ιζηματογενών περιοχών. Περί το τέλος της περιόδου όμως σημειώθηκε νέα άνοδος της θαλάσσιας στάθμης, που ασφαλώς θα είχε σημαντικές επιπτώσεις ιδιαίτερα στις πεδινές περιοχές, όπου πιθανότατα προκάλεσε την εγκατάλειψη των πεδινών και την ίδρυση νέων οικισμών σε υπερυψωμένες ζώνες εδάφους (εικ. 3). Ο ακριβής χρόνος έναρξης αυτού του φαινομένου δεν είναι γνωστός. Όμως η παρουσία πολλών νέων θέσεων σε τέτοιες περιοχές κατά την ύστερη φάση της Μέσης Νεολιθικής (ΜΝ ΙΙΙ) ίσως χρονολογεί την αρχή της νέας ανόδου της θάλασσας και προσδιορίζει το πέρας του ευνοϊκού περιβαλλοντικού πλαισίου, στο οποίο αναπτύχθηκαν οι πολιτισμοί της Μέσης Νεολιθικής (ΜΝ Ι-ΙΙ).

Η απόδοση στις κλιματολογικές μεταβολές των αιτίων της ανάπτυξης και πτώσης των πολιτισμών της Μέσης Νεολιθικής στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής, αλλά και της ίδρυσης οικισμών στην κεντρική και στην ανατολική Μακεδονία μόλις κατά την ύστερη

φάση της περιόδου (MN III), θεωρείται από τον γράφοντα ως ικανοποιητική εξήγηση. Ερμηνεύει αλλαγές που παρατηρούνται ταυτόχρονα σε ευρύτερο χώρο και θα ήταν υπερβολικό να αποδοθούν σε εισβολείς ή σε ειρηνικές μετακινήσεις ανθρώπινων ομάδων, μολονότι οι κλιματολογικές μεταβολές θα μπορούσαν εξίσου πειστικά να αποτελέσουν το πρωτογενές αίτιο ανάλογων φαινομένων.

Η Νεότερη Νεολιθική, που ακολουθεί, αναπτύσσει ένα δικό της πολιτισμικό χαρακτήρα, διαφορετικό από αυτόν της Μέσης. Αυτή η διαπίστωση ώθησε παλαιότερους ερευνητές (π.χ., Schachermeyr) στη διατύπωση της άποψης για απότομη μετάβαση από τη μια περίοδο στην άλλη. Νεότερες όμως έρευνες δείχνουν ότι οι διεργασίες μεταβολής του πολιτισμικού χαρακτήρα άρχισαν ήδη από την ύστερη φάση της Μέσης Νεολιθικής. Η μετάβαση από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική, τουλάχιστον στην περιοχή της Θεσσαλίας, πραγματοποιείται ομαλά, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες στις θέσεις Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και Μακρυχώρι (Gallis/Demoule 1988, σσ. 1 κ.εξ.). Ασφαλώς η δημοσίευση των αποτελεσμάτων τους θα αποτελέσει την αφετηρία και τη βάση για ανάλογες έρευνες σε ευρύτερο χώρο.

III. Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Η Νεότερη Νεολιθική χαρακτηρίζεται από την παρουσία πολλών νέων τεχνολογικών και ιδεολογικών στοιχείων που καθιερώνονται με την πάροδο του χρόνου στη νοτιοανατολική Ευρώπη και προκαλούν σημαντικές αλλαγές στον πολιτισμικό και ιδεολογικό χαρακτήρα της. Αποτελεί ουσιαστικά τη μετάβαση από τους λαμπρούς πολιτισμούς που άνθισαν στη Μέση Νεολιθική σε αυτούς της Χαλκολιθικής, οι οποίοι όμως έχουν να επιδείξουν μια κοινωνική και οικονομική δομή συνθετότερη από εκείνη των νεολιθικών.

Εξίσου σημαντικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται και στο χώρο της Μικράς Ασίας, όπου έχουμε τη δύση των πολιτισμών Hacilar και Çatal-Hüyük-West. Δεν αποκλείεται λοιπόν το αίτιο των μεταβολών στη Βαλκανική να σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με τα συμβαίνοντα στην περιοχή του μικρασιατικού χώρου.

Ήδη αναφέρθηκε ότι η δύση των μεγάλων νεολιθικών πολιτισμών είχε αρχίσει από την τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής. Η ομαλή μετάβαση στη νέα περίοδο, που διαπιστώνεται μέσα από τα ανασκαφικά δεδομένα, δεν παρέχει πρόσφορο έδαφος για την ευδοκίμηση θεωριών περί εισβολών ως αιτίου των αλλαγών. Αν πρέπει να αναζητηθεί οπωσδήποτε κάποιο αίτιο, τότε, κατά τη γνώμη του γράφοντα, θα πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στην κλιματολογική μεταβολή που άρχισε περίπου στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής. Συγκεκριμένα, για ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα (τέλος ΜΝ - αρχή ΝΝ) σημειώθηκε νέα άνοδος της θαλάσσιας στάθμης (εικ. 3). Η μεταβολή βέβαια δεν ήταν τόσο έντονη, προφανώς όμως ήταν αρκετή για να επιδράσει δυσμενώς στο ευαίσθητο νεολιθικό οικονομικό σύστημα. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, το κλίμα στη Νεότερη Νεολιθική παρείχε ευνοϊκότατες συνθήκες διαβίωσης και πλησίαζε συνεχώς στο ιδανικό σημείο του (Optimum climatique), στο οποίο έφθασε περί το τέλος της περιόδου (βλ. επίσης σ. 28). Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου παρέμεινε σταθερό και εκτός από την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης που προαναφέρθηκε, καθώς και μια ομαλή συνεχή άνοδο της θερμοκρασίας οι συνέπειες της οποίας θα φανούν αργότερα, δεν παρουσίασε άλλη ουσιαστική μεταβολή. Η σταθερότητα των κλιματολογικών συνθηκών και η παράλληλη άνοδος της θερμοκρασίας είχαν ευεργετική επίδραση στις παραγωγικές δραστηριότητες, με συνέπεια τη συνεχή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται σε ολόκληρη τη νοτιοανατολική Ευρώπη και αντικατοπτρίζεται σαφέστατα, μεταξύ των άλλων, και στην ίδρυση πολλών νέων θέσεων.

Η πορεία της πολιτισμικής εξέλιξης κατά τη διάρκεια της περιόδου παρουσιάζεται ομαλή, ώστε δεν είναι δυνατό να αναγνωρισθεί η μετάβαση από τη Νεολιθική Εποχή στη Χαλκολιθική με βάση τα παραδοσιακά κριτήρια (εκτεταμένες καταστροφές, μεταβολές στην κεραμική παράδοση). Αυτός εξάλλου είναι, κατά τη γνώμη του γράφοντα, ο κύριος λόγος για τον οποίο στην Ελλάδα το διάστημα από την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής έως την αρχή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού αντιμετωπίζεται ουσιαστικά ως ενιαία περίοδος, παρά το διαχωρισμό κάποιας τελικής φάσης (Final Neolithic) (Renfrew 1972, σ. 68). Σύμφωνα όμως με τις νεότερες έρευνες στη Θεσσαλία, η τελευταία φάση ουσιαστικά δεν έχει πλέον περιεχόμενο (Treuil et al. 1989, σσ. 125 κ.εξ.). Ο προσδιορισμός της Χαλκολιθικής Εποχής στη Βουλγαρία από την Η. Todorova με τα ίδια (κοινωνικά-οικονομικά) κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία διαχωρίζονται η Νεολιθική και οι άλλες Εποχές (Todorova 1978, η ίδια 1986), οδήγησε τον γράφοντα στην αναζήτηση γνωρισμάτων της Χαλκολιθικής στην περιοχή του βορειοελλαδικού χώρου. Αποτέλεσμα αυτής της έρευνας υπήρξε ο διαχωρισμός των τελευταίων φάσεων της Νεότερης Νεολιθικής και ο χαρακτηρισμός τους ως χαλκολιθικών (Ασλάνης (υπό έκδ.) και Aslanis (υπό έκδ.). Συγκεκριμένα, οι φάσεις Οτζάκι και Διμήνι της Θεσσαλίας και οι σύγχρονές τους από τη Μακεδονία και την

Αιγαιακή Θράκη εντάσσονται στη Χαλκολιθική Εποχή και ακριβέστερα σε μια πρώιμη περίοδό της. Ειδικότερη ανάπτυξη των αιτίων που επιβάλλουν αυτή τη διαίρεση θα γίνει κατά την παρουσίαση της Χαλκολιθικής στη Μακεδονία. Όπως θα δούμε πιο κάτω, ανάλογος είναι πλέον ο προσανατολισμός της έρευνας και σε άλλες βαλκανικές χώρες.

1. Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΙΣ ΟΜΟΡΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Ακολουθώντας τον ίδιο περιορισμό που ίσχυσε για τις προηγούμενες περιόδους, στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστεί συνοπτικά η Νεότερη Νεολιθική των περιοχών που γειτονεύουν άμεσα με τη Μακεδονία.

Στη Θεσσαλία ο λαμπρός πολιτισμός του Σέσκλου με τη θαυμάσια κεραμική και την ειδωλοπλαστική έχει δύσει. Η νέα περίοδος που ακολουθεί διατηρεί μεν πολλά από τα στοιχεία της προηγούμενης, διαμορφώνει όμως σταδιακά ένα διαφορετικό χαρακτήρα στην κεραμική και πιθανότατα στην πολιτισμική παράδοση. Μολονότι σημαντικοί οικισμοί της Μέσης Νεολιθικής καταστρέφονται βίαια, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι αυτό προκλήθηκε από εισβολείς, καθώς, στην κεραμική τουλάχιστον, η μεταβολή είναι σταδιακή. Πιο απότομη φαίνεται να είναι η μεταβολή στον κεντρικό βαλκανικό χώρο, όπου τον πολιτισμό του Starčevo διαδέχεται ο πολιτισμός Vinča, με εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα. Στην περιοχή της Βουλγαρίας και της Αιγαιακής Θράκης οι μεταβολές είναι λιγότερες. Ίσως η απουσία γραπτής κεραμικής ήδη από την προηγούμενη περίοδο περιόρισε το μέγεθος της διαφοροποίησης. Και στην περιοχή αυτή πάντως οι μεταβολές, ιδιαίτερα στην ειδωλοπλαστική και κατ' επέκταση στο ιδεολογικό πλαίσιο της Νεότερης Νεολιθικής, είναι εξίσου καθοριστικές με αυτές των άλλων περιοχών. Στην Αλβανία η επίδραση που ασκεί ο θεσσαλικός κύκλος και εκείνος του πολιτισμού Vinča συντελούν ώστε η αλλαγή στο χαρακτήρα της Νεότερης Νεολιθικής να σημειώνεται, όπως θα δούμε πιο κάτω, στη μετάβαση από την πρώιμη στην ύστερη φάση της περιόδου.

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Η Θεσσαλία παρουσιάζει μια ομαλή μετάβαση από την προηγούμενη περίοδο, από την οποία μάλλον προέρχεται και το ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο κατά τη Νεότερη Νεολιθική. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι μεταβολές άρχισαν ήδη στην τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής και με την έναρξη της νέας περιόδου ουσιαστικά ολοκληρώνονται.

Με την παρουσίαση των χαρακτηριστικών της Νεότερης Νεολιθικής περατώνεται η αναφορά στη Νεολιθική Εποχή του θεσσαλικού χώρου. Σημαντική για τη μελέτη της Νεότερης Νεολιθικής είναι η συμβολή του H.Hauptmann, ο οποίος σε δύο εργασίες του για τις μαγούλες Οτζάκι και Αράπη προσδιόρισε την εξέλιξη της περιόδου στη Θεσσαλία ως ακολούθως (Hauptmann/Milojčić 1969, Hauptmann 1981):

Φάση Τσαγγλί πρώιμη ΝΝ,
Φάση Αράπη πρώιμη ΝΝ,
φάση Οτζάκι Α ή Αγία Σοφία μέση ΝΝ,
φάση Οτζάκι Β μεταβατική φάση
φάση Οτζάκι C ή κλασικό Λιμήνι ύστερη ΝΝ.

Λίγα χρόνια αργότερα η Brina Otto, αναλύοντας στιλιστικά την γραπτή κεραμική της περιόδου, πρόσθεσε νέα χαρακτηριστικά (ουσιαστικά και μη) σε κάθε μία από τις φάσεις,

τις οποίες ονομάζει, σύμφωνα με τη στρωματογραφική διαδοχή της μαγούλας Αγία Σοφία, ως ακολούθως (Otto 1985, σσ. 121 κ.εξ.) (σε παρένθεση οι αντίστοιχες φάσεις κατά Hauptmann):

φάση Τσαγγλί	ή Διμήνι I	πρώιμη ΝΝ	(Τσαγγλί)
φάση Αράπη	ή Διμήνι II A	πρώιμη ΝΝ	(Αράπη)
φάση Αγ. Σοφία 5	ή Διμήνι II B	πρώιμη ΝΝ	(Αράπη)
φάση Αγ. Σοφία 4	ή Διμήνι III A	μέση ΝΝ	(Οτζάκι A)
φάση Αγ. Σοφία 3	ή Διμήνι III B	μέση ΝΝ	(Οτζάκι A)
φάση Αγ. Σοφία 2	ή Διμήνι IV A	ύστερη (μεταβατική) ΝΝ	Οτζάκι B)
φάση Αγ. Σοφία 1	ή Διμήνι IV B	ύστερη ΝΝ	(Οτζάκι B)
φάση Διμήνι IV C	ή ύστερο κλασικό Διμήνι	ύστερη ΝΝ	(Οτζάκι C).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, πρόσφατα δημοσιεύθηκε εργασία των Κ. Γαλλή και J.P. Demoule, οι οποίοι, με βάση το ανασκαφικό υλικό από τις θέσεις Μακρυχώρι και Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, διακρίνουν στη φάση Τσαγγλί δύο στάδια εξέλιξης: Την "αρχαιότερη περίοδο Τσαγγλί-Λάρισα" ή "Λάρισα" και τη "νεότερη περίοδο Τσαγγλί-Λάρισα" ή "Τσαγγλί" (Gallis/Demoule 1988, σσ. 1 κ.εξ.). Η διαίρεση αυτή βασίζεται σε διαφοροποιήσεις που παρουσιάζει το στρωματογραφημένο υλικό (κεραμική) από τις δύο πιο πάνω θέσεις, γεγονός που αυξάνει την αντικειμενικότητα των παρατηρήσεων. Επειδή όμως η πρόταση αυτή θα αποτελέσει πιθανότατα αντικείμενο συζητήσεων, δεν θα γίνει ιδιαίτερη παρουσίασή της στο κεφάλαιο αυτό, στο οποίο σκοπός είναι να δοθεί περιληπτικά η εικόνα της Νεότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία και όχι να αναπτυχθεί ο επιστημονικός προβληματισμός που σχετίζεται με αυτήν. Μολονότι η διαίρεση Hauptmann είναι συνηθέστερη, θεωρήθηκε σκόπιμο η παρουσίαση της Νεότερης Νεολιθικής να γίνει σύμφωνα με τη διαίρεση που προτείνει η Otto, όχι μόνο γιατί περιλαμβάνει όλα τα επιχειρήματα του Hauptmann και αναλύεται σε περισσότερες φάσεις, οι οποίες, αν χρειαστεί, μπορούν κάθε στιγμή να συμπτυχθούν, αλλά και γιατί οι μεταβολές του κεραμικού υλικού κάθε φάσης αναφέρονται ως βεβαιωμένες στρωματογραφικά.

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η παρουσία πολλών φάσεων στην εξέλιξη μιας περιόδου, η οποία, σύμφωνα με την παραδοσιακή διαίρεση, διαρκεί περίπου μία χιλιετία, οφείλεται όχι μόνο στο προχωρημένο στάδιο της έρευνας στη Θεσσαλία αλλά και στη συνεχή ροή κατά την ίδια περίοδο νέων πολιτισμικών στοιχείων από τις γειτονικές περιοχές των Βαλκανίων και της Μ. Ασίας, που οφειλόταν δίχως άλλο στη συχνότερη επικοινωνία και στην ανταλλαγή αγαθών (και ιδεών). Κατά τη διάρκεια των παραπάνω φάσεων έχει διαπιστωθεί στη Θεσσαλία, μεταξύ των άλλων, σημαντική δημογραφική ανάπτυξη, αύξηση της παραγωγής, παρουσία νέων στοιχείων στο πολιτισμικό πλαίσιο, μεταβολές στην οργάνωση του χώρου καθώς και ορισμένες διαφοροποιήσεις στην κοινωνική οργάνωση. Τα στοιχεία αυτά εμφανίζονται σταδιακά και συνυπάρχουν στις τελευταίες φάσεις της περιόδου. Καθώς όμως τα περισσότερα αποτελούν τα κύρια γνωρίσματα της Χαλκολιθικής, όπως αυτά έχουν καθοριστεί από τη σύγχρονη έρευνα, θα εξαιρεθούν στο παρόν έργο εκείνες οι φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία, οι οποίες θεωρούνται από τον γράφοντα ως χαλκολιθικές, δηλαδή οι φάσεις (κατά Hauptmann) Οτζάκι B, Οτζάκι C ή κλασικό Διμήνι και ίσως η φάση Οτζάκι A.

ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Περιλαμβάνει, όπως αναφέρθηκε, τις φάσεις Τσαγγλί (ή Διμήνι I), τη φάση Αράπη (ή Διμήνι II A) και Αγ. Σοφία 5 (ή Διμήνι II B). Στην πρώτη (φάση Τσαγγλί) αναγνωρίστηκαν πρόσφατα από τους Γαλλή και Demoule δύο στάδια εξέλιξης.

Φάση Τσαγγλί (ή Διμήνι Ι) (πίν. 41-42)

Η ονομασία Τσαγγλί δόθηκε από τον Θεοχάρη. Βεβαιώθηκε στρωματογραφικά στη μαγούλα Αράπη (περίοδος ΙΙ), το Οτζάκι, τον Πλατύκαμπο (πρώιμο διμηνιακό στρώμα), το Κουφόβουνο (στρώμα Α, κάτω τμήμα), το Τσαγγλί (στρ. 5-6), την Τζανί Μαγούλα (στρώμα 2), την Τσαπόχα Μαγούλα (στρ. πρώιμο διμηνιακό) και πρόσφατα στο Μακρυχώρι 2 και στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, όπου χωρίζεται σε δύο βαθμίδες. Το πάχος των επιχώσεων φθάνει στην Αράπη Μαγούλα τα 2,0 μ., ενώ η στρωματογραφική συνέχεια διαπιστώθηκε στο Τσαγγλί και στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, όπου διαδέχεται ομαλά το τελευταίο στάδιο της προηγούμενης περιόδου.

Η φάση εντοπίστηκε σε ολόκληρον το θεσσαλικό χώρο και διαφοροποιείται σημαντικά από τον προηγούμενο πολιτισμό του Σέσκλου σε ό,τι αφορά την τεχνική της κεραμικής, όχι όμως στα θέματα και στον τρόπο διακόσμησης, όπου συνεχίζεται η ίδια παράδοση. Χαρακτηρίζεται κυρίως από την παρουσία της ακόσμητης μελανόχρωμης και σπάνια ερυθρόχρωμης στιλβωμένης κεραμικής και των αγγείων με γωνιώδες τοίχωμα (π.χ., πίν. 41,1-6.10). Η διακόσμηση στην κατηγορία αυτή, όταν υπάρχει, αποτελείται από θέματα γραμμικά και γίνεται με εντονότερη στίλβωση (πίν. 41,1.3.5), τοποθέτηση παχέος στρώματος λευκού χρώματος και χαράξεις και στίξεις που καλύπτουν ολόκληρο το σώμα του αγγείου. Υπάρχει ακόμη η ανάγλυφη διακόσμηση.

Η γραπτή κεραμική σχετίζεται θεματολογικά με αυτήν της Μέσης Νεολιθικής και διακρίνεται για την απουσία στίλβωσης στα διακοσμητικά θέματα. Η διακόσμηση γίνεται:

α. Με σκοτεινό (μελανόφαιο) χρώμα επάνω σε λευκό επίχρισμα ή αμέσως επάνω στην ερυθρόχρωμη ή ωχροκίτρινη επιφάνεια (πίν. 41,4.6.9-10). Η σκοτεινόχρωμη διακόσμηση σε λευκό επίχρισμα περιλαμβάνεται στα νεοεισερχόμενα στοιχεία. Με τη στίλβωσή της σε ένα κατοπινό στάδιο δημιουργείται η χαρακτηριστική κεραμική των επόμενων φάσεων.

β. Με πολυχρωμία (ερυθρό και μελανό σε λευκό), που διαπιστώθηκε μόνο στο κεντρικό τμήμα της ανατολικής Θεσσαλίας (πίν. 41,7-8).

γ. Με φαιό σε φαιό (grey on grey) (πίν. 42,2-3). Η κατηγορία αυτή χαρακτηρίζει τη φάση, αλλά πρωτοεμφανίστηκε, όπως αναφέρθηκε, ήδη στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής. Γενικότερα στη φάση αυτή δεν υπάρχουν τα απλόχωρα γραπτά θέματα και προτιμώνται συνθέσεις μικρών γραμμικών θεμάτων με τεκτονική διάταξη.

Από τα σχήματα, συνηθέστερες είναι οι μεγάλες φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα στην εξωτερική όχι όμως και στην εσωτερική πλευρά, όπου η κλίση είναι πιο ρευστή (πίν. 41,2-6.10). Οι πλατιές ταινιωτές, έντονα καμπύλες λαβές στα κύπελλα και οι κοίλες βάσεις της προηγούμενης περιόδου δεν συνεχίζονται στη φάση Τσαγγλί, όπου προτιμώνται πλέον οι λεπτές πιεσμένες με τονισμένες απολήξεις λαβές (πίν. 42,3-4). Νέο σχήμα είναι ο αμφορέας με κυλινδρικό λαιμό και λαβές τοποθετημένες μεταξύ ώμου και χείλους (πίν. 42,7).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στη φάση αναγνωρίστηκαν δύο στάδια εξέλιξης:

Το πρώτο στάδιο (αρχαιότερη περίοδος Τσαγγλί-Λάρισα ή Λάρισα) χαρακτηρίζεται από την πλήρη εξαφάνιση στην κεραμική της τεχνικής του πολιτισμού του Σέσκλου, αλλά όχι των θεμάτων του, και από τη συνεχή παρουσία της grey on grey, της καστανό σε καστανό και της μελανό σε ερυθρό γραπτής διακόσμησης. Στη μονόχρωμη και γραπτή κεραμική με μελανόχρωμη επιφάνεια προτιμώνται αγγεία με καμπύλο, τονισμένο ή μη ώμο (Gallis/Demoule 1988, σ. 50).

Το δεύτερο στάδιο (νεότερη περίοδος Τσαγγλί-Λάρισα ή Τσαγγλί) διαφέρει από το προηγούμενο, μεταξύ των άλλων, εξαιτίας της εξαφάνισης των διαδοχικών παράλληλων γραμμών (Chevron), της εμφάνισης μεμονωμένων κάθετων θεμάτων, της λείανσης της γραπτής διακόσμησης και της παρουσίας αγγείων με τονισμένο το γωνιώδες τοίχωμα (Gallis/Demoule 1988, σ. 51) (π.χ., πίν. 41,1).

Φάση Αράπη (ή Διμήνι ΙΙ Α) (πίν. 43)

Διαδέχεται στρωματογραφικά την προηγούμενη φάση, οι επιχώσεις της έχουν πάχος 1 μ. περίπου και απλώνεται σ' ολόκληρο τον θεσσαλικό χώρο, καθώς έχει εντοπιστεί στις μαγούλες Αράπη (τομή Ι-ΙΙ, στρ. 2-3), Οτζάκι, Άργισσα (Verteidigungsgraben 4), Τσαπόχα (πρώιμα διμηνιακά στρώματα), στον Πλατύκαμπο (στρώμα Αράπη), στο Κουφόβουνο (στρώμα Α, κάτω τμήμα), στην Πύρασο (στρ. 3α-β), στο Τσαγγλί (από στρώμα 5), στις Φθιώτιδες Θήβες (κατώτερο στρώμα) και στα Ζερέλια (από στρώμα 2) (Hauptmann/Milojčić 1969, σ. 49).

Στη μονόχρωμη κεραμική κυριαρχεί η κατηγορία με μελανόχρωμη και σε μικρότερο βαθμό η κατηγορία με καστανέρυθρη στιλβωμένη επιφάνεια.

Στη γραπτή κεραμική συνεχίζεται η συνύπαρξη της μελανόχρωμης διακόσμησης σε λευκό επίχρισμα (πίν. 43,2.6), που είναι η συνηθέστερη, και της μελανόχρωμης σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (πίν. 43,5), η οποία μάλιστα μερικές φορές φέρει λευκόχρωμη διακόσμηση (πίν. 43,7). Παρούσα είναι βέβαια και η πολύχρωμη διακόσμηση (πίν. 43,4.9). Τα θέματα εξακολουθούν να είναι γραμμικά, γεωμετρικά και να διατάσσονται συμμετρικά. Ο χωρισμός τής επιφάνειας με κάθετα γραμμικά θέματα ευνοεί τη δημιουργία πλαισίων, μέσα στα οποία αναπτύσσονται τα κύρια διακοσμητικά θέματα (π.χ., πίν. 43,6). Αυτός ο τρόπος διάταξης των θεμάτων χαρακτηρίζει τις επόμενες φάσεις. Παράλληλα με τα γραμμικά γεωμετρικά θέματα πρωτοπαρουσιάζονται θέματα σπειροειδή, με λεπτές γραμμές και μαιανδροειδή κυρίως σε κεραμική με ερυθρόχρωμη επιφάνεια.

Στην κεραμική με μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια και διακόσμηση που δημιουργείται με λείανση (Politurmuster) τα θέματα παραμένουν τα ίδια, τώρα όμως δεν καλύπτουν όλη την επιφάνεια, αλλά περιορίζονται σε ζώνες κυρίως γύρω από το λαιμό του αγγείου.

Μετά από αρκετό διάστημα απουσίας εμφανίζεται η μελανοστεφής κεραμική (black topped), η οποία είχε πρωτοπαρουσιαστεί στη Θεσσαλία ήδη στην Αρχαιότερη Νεολιθική.

Στα σχήματα των αγγείων δεν σημειώνονται αλλαγές. Το μόνο νέο σχήμα είναι οι φιάλες με υπερυψωμένο το αποκλίνον άνω τμήμα τους (πίν. 43,1.8) και οι λαβές που φέρουν κερατοειδείς αποφύσεις (πίν. 43,8.10). Στα αγγεία με γωνιώδες τοίχωμα η τροπίδωση είναι τώρα περισσότερο τονισμένη (π.χ., πίν. 43,1). Συχνές είναι οι φιάλες οι οποίες ενισχύονται με επίπεδη τονισμένη ζώνη που περιτρέχει το σώμα του αγγείου στην ευρύτερη διάμετρό του (πίν. 43,2-3). Το σχήμα ήταν βέβαια γνωστό από την προηγούμενη φάση, χαρακτηρίζει όμως τη φάση Αράπη. Στους αμφορείς οι λαβές τοποθετούνται πλέον στην κοιλιά ή στον ώμο του αγγείου και φέρουν αποφύσεις (πίν. 43,10). Λαβές με αποφύσεις συναντώνται και σε φιάλες (πίν. 43,8). Την περίοδο αυτή μάλιστα τέτοιες λαβές είναι ευρύτατα διαδεδομένες (π.χ., στο βαλκανικό χώρο).

Φάση Αγία Σοφία 5 (ή Διμήνι ΙΙ Β ή Αράπη) (πίν. 44 και 45Α)

Αποτελεί μέρος της φάσης Αράπη του Hauptmann. Κατά την Brina Otto, στο επιφανειακό στρώμα της Αράπη Μαγούλας, στην Grube 2 του μεγάλου προφίλ στο Οτζάκι, στο στρώμα 5 της Αγ. Σοφίας και στο υλικό της Τσαπόχα Μαγούλας απουσιάζει η χαρακτηριστική γραπτή διακόσμηση της προηγούμενης φάσης, δηλαδή οι λεπτές πολύχρωμες ή μελανόχρωμες ταινίες με φράντζα στις πλευρές, που απλώνονται πάνω σε λευκόχρωμη επιφάνεια (Β3γ και Β3α3 αντίστοιχα) (π.χ., πίν. 43,9). Αντίθετα, οι γραμμές είναι πλατιές και τείνουν να καλύψουν ολόκληρη την επιφάνεια του αγγείου (π.χ., πίν. 44,1-2.5 και 45Α,2). Με κύριο στοιχείο την παραπάνω διαφοροποίηση, η ίδια πρότεινε μια νέα φάση, η οποία καλύπτει μέρος της φάσης Αράπη του Hauptmann.

Ήδη από τη νέα φάση Αγία Σοφία 5 είναι συχνή η παρουσία στη γραπτή κεραμική των κατηγοριών με λευκόχρωμη (πίν. 44,2.4 και 45Α,3) ή μελανόχρωμη (πίν. 44,5 και 45Α,2) διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (Β3α1 και Β3α2 αντίστοιχα), που χαρακτηρίζουν τη μέση Νεότερη Νεολιθική (φάση Οτζάκι Α του Hauptmann). Παράλληλα συνεχίζονται οι παρακάτω κατηγορίες γραπτής κεραμικής:

– με πολύχρωμη (ερυθρό και μελανό σε ανοιχτό) διακόσμηση (πίν. 44,8),
– με φαιό σε φαιό (grey on grey),
– με ερυθρό σε λευκό, που είναι πολύ σπάνια,
– με πολύχρωμη (λευκό και καστανό σε ερυθρό) διακόσμηση (Β3β), επίσης σπάνια,
– με λευκό σε λειασμένη μελανόχρωμη επιφάνεια (Γ1α1) (πίν. 44,3 και 45Α,3),
– με στιλβωμένη διακόσμηση (Γ1α2),
– με λευκό σε ερυθρό εξωτερικά και μελανό σε ερυθρό εσωτερικά (πίν. 44,2).

Στη διακόσμηση οι ταινίες και τα άλλα θέματα είναι πλατιά και συχνά περικλείουν σπείρες (πίν. 44,7), ενώ συχνά δημιουργούνται μετόπες όπου αναπτύσσεται η διακόσμηση (πίν. 44,1.5-6 και 45Α,1).

Στο σχηματολόγιο των αγγείων, όπου δεν σημειώνονται μεταβολές, οι κομβιόσχημες αποφύσεις της προηγούμενης φάσης μετατρέπονται σε κερατοειδείς (πίν. 45Α,1-2). Στις αμφικωνικές φιάλες το τοίχωμα δεν είναι πλέον τόσο γωνιώδες ούτε και το άνω τμήμα τους συγκλίνει τόσο έντονα (πίν. 44,1.3.5 και 45Α,1).

ΜΕΣΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Η περίοδος αυτή περιλαμβάνει τις φάσεις Αγία Σοφία 3-4 ή Διμήνι ΙΙΙ Α-Β, που αντιστοιχούν στη φάση Οτζάκι Α του Hauptmann. Εντοπίστηκε σε θέσεις της βόρειας και της ανατολικής, όχι όμως της κεντρικής, της νότιας και της δυτικής Θεσσαλίας.

Φάση Αγία Σοφία 4 (ή Διμήνι ΙΙΙ Α ή Οτζάκι Α) (πίν. 45Β-46)

Αντιστοιχεί με την Αγία Σοφία του Milojčić και την Οτζάκι Α του Hauptmann. Υλικό της εντοπίστηκε εκτός από την ομώνυμη θέση, όπου οι επιχώσεις έχουν πάχος έως 0,50 μ., στις μαγούλες Άργισσα και Οτζάκι, στο Ραχμάνι και στην Πύρασο (Otto 1985, σ. 127).

Κατά το Milojčić, συνηθέστερος τρόπος διακόσμησης στη γραπτή κεραμική είναι αυτός με λευκό σε ερυθρό (Β3α1) (πίν. 45Β,5 46,1-2.4.6-8), μελανό σε ερυθρό (Β3α2) (πίν. 45Β,1-2 46,1.5) και λευκό σε μελανό (Γ1α1) (πίν. 46,1). Υπάρχει ακόμη η διακόσμηση με παχύρρευστο ερυθρό χρώμα σε μελανόχρωμη επιφάνεια (Α5α/Γ1γ), με καστανό σε καστανό (Β3ε), καστανομέλανο σε ανοιχτό (Β3α3) και με πολυχρωμία (Β3β) (πίν. 45Β,4).

Τα θέματα είναι κυρίως διαγραμμισμένοι ρόμβοι, κύκλοι ή κυματοειδείς και τεθλασμένες γραμμές, και αναπτύσσονται σε όλη την επιφάνεια ή περιορίζονται μέσα σε πλαίσιο (πίν. 45Β,1-5 και 46). Οι σπείρες και οι μαίανδροι απουσιάζουν. Παράλληλα εμφανίζεται νέος τρόπος γραπτής διακόσμησης (με λευκό σε σκοτεινό χρώμα) (πίν. 46,1), που χαρακτηρίζεται από την αυστηρή οργάνωση του χώρου και της διάταξης των θεμάτων, τα οποία είναι τετράγωνα, ρόμβοι, τεθλασμένες και πλατιές ταινίες (πίν. 46,6.8).

Στα σχήματα κυριαρχεί η βαθιά φιάλη, με ελαφρά συγκλίνον το τοίχωμα κάτω από το χείλος και μαστοειδείς αποφύσεις ως λαβές κάτω από το χείλος (πίν. 46,2.5). Ακόμη υπάρχουν οι ημισφαιρικές (πίν. 45Β,1 και 46,4.6) και οι αμφικωνικές φιάλες (πίν. 45Β,3.5 και 46,1.3). Οι τελευταίες έχουν συχνά σχεδόν κάθετο το άνω και κοίλο το κάτω τμήμα του τοιχώματος (πίν. 45Β,3.5). Στις φιάλες-φρουτιέρες η υψηλή βάση είναι πλατύτερη (πίν. 46,7) και τα κλειστά, έντονα σφαιρικά αγγεία φέρουν χαμηλές ταινιωτές λαβές (πίν. 46,8).

Ενδιαφέρον σχήμα, ιδιαίτερα για τη χρήση τους, αποτελούν οι τετράπλευρες βάσεις (πίν. 45Β,4).

Φάση Αγία Σοφία 3 (ή Διμήνι ΙΙΙ Β ή Οτζάκι Α) (πίν. 47)

Υλικό της φάσης αυτής, που αντιστοιχεί επίσης με την Οτζάκι Α του Hauptmann, αναγνωρίστηκε στις θέσεις Αγία Σοφία (στρώμα 3), με επιχώσεις πάχους περίπου 0,60 μ., στο Οτζάκι και στο Ραχμάνι.

Στη γραπτή κεραμική συνεχίζονται οι κατηγορίες της προηγούμενης φάσης, δηλαδή με λευκό σε ερυθρό (Β1α1) (ίσως πίν. 47,3), μελανό σε ερυθρό (Β1α2) (πίν. 47,2), πολυχρωμία (μελανό και ερυθρό σε ερυθρό πηλού) (Β3β) (πίν. 47,1) και παχύρρευστο ερυθρό ή λευκό σε μελανόχρωμη επιφάνεια (Α5α/Γ1γ).

Το κύριο γνώρισμά της όμως είναι η επανεμφάνιση της εγχάρακτης κεραμικής (Β2), η οποία συχνά φέρει γραπτή απλή ή πολύχρωμη (Β2/Β3β) διακόσμηση (πίν. 47,5.7-8).

Τόσο η διακόσμηση με ερυθρό ή λευκό χρώμα σε μελανόχρωμη επιφάνεια (Α5α/Γ1γ) όσο και η εγχάρακτη με ή χωρίς συνδυασμό χρώματος χρησιμοποιούν όχι μόνο διαφορετικά θέματα αλλά κυρίως κοσμούν διαφορετικά σχήματα αγγείων, σε σημείο ώστε να υποθέσει ο Milojčić ότι πρόκειται για διαφορετικούς κατασκευαστές.

Χαρακτηριστικά σχήματα αυτών των δύο κατηγοριών είναι η βαθιά φιάλη με χοανοειδή λαιμό (πίν. 47,2), η οποία ίσως αποτελεί εξέλιξη της αμφικωνικής, όπως υποστηρίζει η Otto, και τα ρυτά που εμφανίζονται για πρώτη φορά (πίν. 47,8).

ΥΣΤΕΡΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Περιλαμβάνει τις φάσεις **Αγία Σοφία 1-2 (ή Διμήνι IV Α-Β)** και **Διμήνι IV C**, που αντιστοιχούν στις φάσεις Οτζάκι Β και Οτζάκι C ή κλασικό Διμήνι του Hauptmann.

Αυτή η περίοδος της Νεότερης Νεολιθικής θεωρείται από τον γράφοντα ότι περιέχει όλα τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τη Χαλκολιθική ως ιδιαίτερη περίοδο εξέλιξης μεταξύ της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Aslanis 1989, σσ. 76 κ.εξ., Aslanis (υπό έκδ.), Ασλάνης (υπό έκδ.). Για τον λόγο αυτόν η αναφορά στα γνωρίσματα των φάσεων Οτζάκι Β-C θα γίνει στο δεύτερο μέρος της Προϊστορίας της Μακεδονίας, στο οποίο θα παρουσιαστεί αναλυτικά η Χαλκολιθική Εποχή.

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ

Υλικό της Νεότερης Νεολιθικής στην Αλβανία επισημάνθηκε για πρώτη φορά το 1936 στο σπήλαιο Velce, νότια του οικισμού Cakran, στα νοτιοδυτικά της χώρας (Korkuti 1971, σσ. 681 κ.εξ., εικ. 3-5). Όμως η συνολική διάρκεια της περιόδου εκφράζεται πληρέστερα στον οικισμό Maliq, τον οποίο ανέσκαψε ο Prendi (Prendi 1966, σσ. 255 κ.εξ., ο ίδιος 1975, σσ. 401 κ.εξ.) (εικ. 5). Ο οικισμός κατοικήθηκε στη Νεότερη Νεολιθική (Maliq I), στην Ενεολιθική ή Χαλκολιθική (Maliq II) και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (Maliq III). Το υλικό της Νεότερης Νεολιθικής συμπληρώνεται με αυτό από τη θέση Kamnik (Prendi/Aliu 1971, σσ. 13 κ.εξ.) και γι' αυτό ο πολιτισμός της περιόδου ονομάζεται πολιτισμός Maliq-Kamnik (Prendi 1972, σσ. 3 κ.εξ.).

Στο Maliq οι επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής, που εντοπίστηκαν στον τομέα Β, έχουν πάχος 1,70 μ. και διαιρούνται σε δύο φάσεις (Maliq 1a και 1b) (Prendi 1966, σ. 265, εικ. 1 d).

ΦΑΣΗ MALIQ 1α (πίν. 48)

Η κεραμική παρουσιάζει ποικιλία τόσο στο σχηματολόγιο όσο και στη διακόσμηση των αγγείων. Με βασικό κριτήριο την ποιότητα, διακρίνονται οι ακόλουθες κατηγορίες κεραμικής:

α. Κεραμική χονδροειδής από αμμώδη πηλό και επιφάνεια συνήθως ερυθρόχρωμη, αλλά και γκριζόχρωμη.

β. Κεραμική μέτριας ποιότητας, μονόχρωμη ή με διακόσμηση.

γ. Κεραμική άριστης ποιότητας.

Η τελευταία κατηγορία παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον και θα αναπτυχθεί διεξοδικότερα. Σύμφωνα με την επεξεργασία της επιφάνειάς της, είναι μονόχρωμη, μελανοστεφής και γραπτή.

Η μονόχρωμη έχει συνήθως καστανέρυθρη και σπάνια μελανόφαιη επιφάνεια.

Στη μελανοστεφή το κάτω μέρος του αγγείου είναι μελανόφαιο, συχνά όμως καστανέρυθρο (Prendi 1976, σ. 85) (πίν. 48,8). Μελανοστεφής κεραμική διαπιστώθηκε και στην επόμενη φάση Ib, όχι όμως και στην Ενεολιθική (Χαλκολιθική, Maliq II).

Η γραπτή κεραμική επιτυγχάνεται με δύο τεχνικές:

α. Το χρώμα τοποθετείται μετά το ψήσιμο (διακόσμηση με επίθετο χρώμα ή αλοιφωτή διακόσμηση ή crusted). Η τεχνική αυτή είναι σπανιότερη από την επόμενη φάση. Η επιφάνεια των αγγείων είναι συνήθως σκοτεινόχρωμη και σπάνια ανοιχτόχρωμη.

β. Το χρώμα τοποθετείται στην επιφάνεια πριν από το ψήσιμο του αγγείου. Η κατηγορία αυτή είναι σε γενικές γραμμές πιό φροντισμένη από την προηγούμενη. Η επιφάνεια είναι καστανέρυθρη, ωχροκίτρινη ή υπόλευκη και τα διακοσμητικά θέματα πιο σύνθετα και προσεκτικά ανεπτυγμένα. Τα χρώματα βρίσκονται σε αρμονικούς μεταξύ τους συνδυασμούς και τοποθετούνται είτε πάνω στην επιφάνεια είτε σε λεπτό επίχρισμα. Ο συνδυασμός επιχρίσματος και χρώματος διακόσμησης χαρακτηρίζεται από τον Prendi ως διχρωμία (Prendi 1976, σ. 64). Σπάνια, αλλά όχι άγνωστη, είναι η διακόσμηση με χρήση δύο χρωμάτων πάνω σε επίχρισμα, η οποία θεωρείται από τον ίδιον ως τριχρωμία (Prendi 1976, σ. 64). Με βάση όμως τα θεσσαλικά παραδείγματα, θα πρέπει να θεωρηθεί ως πολυχρωμία (πίν. 48,10). Το δεύτερο από τα χρώματα, σκοτεινό καστανό ή μελανό, χρησιμοποιείται για να πλαισιώνει το συνήθως καστανόχρωμο μοτίβο. Σπανιότερη είναι η χρήση άλλων χρωμάτων, όπως γκρίζο, ερυθρό, πορτοκαλί. Το επίχρισμα που καλύπτει την επιφάνεια έχει συνήθως ωχροκίτρινο, υπόλευκο ή ανοιχτό ερυθρό χρώμα.

Τα διακοσμητικά θέματα είναι ποικίλα (πίν. 48,1-2.9-10), κυρίως όμως διαγραμμισμένα (Prendi 1976, σ. 85, πίν. VIII, 6.8.10.12-13.16, σσ. 86-87, πίν. IX-X και σσ. 88, πίν. XI,5-6) (πίν. 48,10.12). Κατά τον Prendi, παρουσιάζουν μεγάλη συγγένεια προς αυτά των τελευταίων φάσεων της θεσσαλικής Νεότερης Νεολιθικής (φάση Οτζάκι αλλά και Διμήνι) (Prendi 1976, σ. 64).

Η εγχάρακτη κεραμική δεν φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο στην παρούσα φάση, όπου κυριαρχεί η γραπτή.

Τα ανάλαφρα σχήματα των αγγείων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Οι φιάλες είναι ημισφαιρικές (πίν. 48,1) ή με γωνιώδες τοίχωμα (πίν. 48,11) και τα αγγεία κλειστά, σφαιρικά με κοντό ή ψηλό κυλινδρικό λαιμό (πίν. 48,2.6.12). Υπάρχουν ακόμη τα χοανοειδή και οι λεγόμενες φρουτιέρες (fruit stands) με βάση που φέρει συχνά ρομβόσχημα ανοίγματα (πίν. 48,9).

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιόδους, τα ειδώλια δεν εμφανίζονται συχνά. Τυπολογικά κατατάσσονται σε τέσσερις ομάδες:

Κυλινδρόσχημα (πίν. 48,5)

Στεατοπυγικά

Σχηματοποιημένα (πίν. 48,4.7)
Με ραμφόσχημη μύτη (πίν. 48,3).

ΦΑΣΗ MALIQ Ib (πίν. 49Α)

Στη φάση αυτή διατηρούνται τα γνωρίσματα της προηγούμενης, ενώ παράλληλα σημειώνονται ορισμένες διαφοροποιήσεις.

Η μονόχρωμη κεραμική, για παράδειγμα, εμφανίζεται τώρα συχνότερα και αποτελεί τη συνηθέστερη κεραμική κατηγορία. Συχνά διακοσμείται με εγχάρακτα θέματα, ταινίες που σχηματίζουν σπειροειδείς ή γωνιώδεις μαιάνδρους, γεμάτες με στίξεις ή χαράξεις (πίν. 49Α,2-3.6). Η κεραμική αυτή σχετίζεται ορθώς από τον Prendi με την Bandkeramik των πρώιμων φάσεων του πολιτισμού Vinča (Vinča-Tordoš έως Vinča-Pločnik I) (Prendi 1976, σσ. 36 και 85, πίν. VIII,3.7 και πίν. XI,6-16). Αξιοσημείωτο είναι ότι η κεραμική αυτή, που εμφανίζεται σπάνια στην προηγούμενη φάση Ια, περιορίζεται κυρίως στις επιχώσεις τής φάσης Maliq Ib και δεν συνεχίζεται στην Ενεολιθική (Χαλκολιθική) Περίοδο Maliq II.

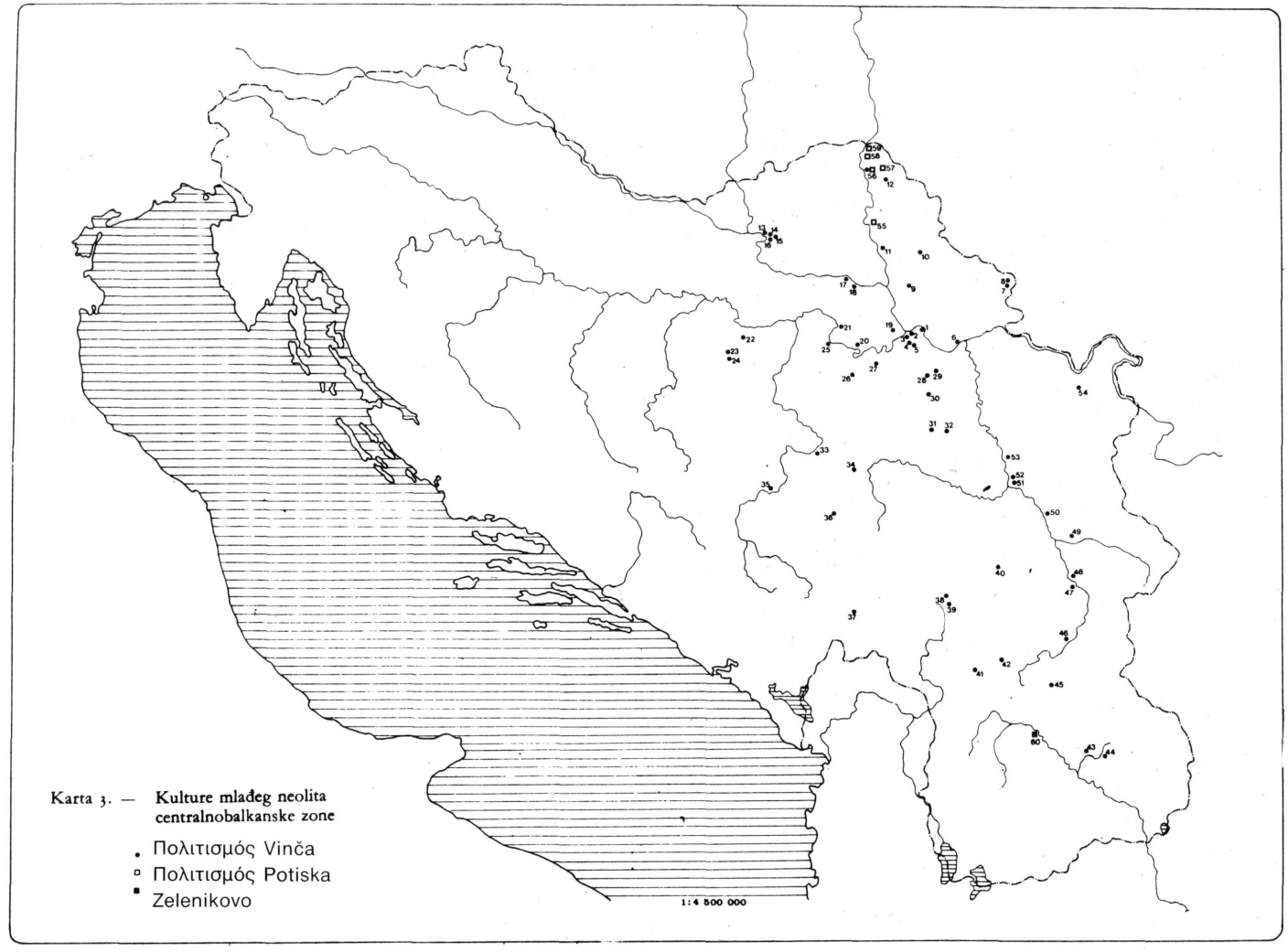
Αντίθετα με την προηγούμενη φάση, η γραπτή κεραμική κατέχει στη φάση Ib δευτερεύουσα θέση (πίν. 49Α,1.4).

Εκτός από τα παραπάνω στοιχεία, που είναι κοινά στις φάσεις Ια και Ib, υπάρχουν και εκείνα που συνδέουν τη φάση Ib με την επόμενη Ενεολιθική (Χαλκολιθική) Περίοδο και ιδιαίτερα με την πρώτη φάση της, Maliq IIa. Τέτοια στοιχεία είναι η παρουσία αγγείων γνωστών ως Milchtöpfe (πίν. 49Α,1), τα κωνικά (χοανοειδή) αγγεία και οι φιάλες με το ελλειψοειδές στόμιο. Στην ανάγλυφη διακόσμηση εμφανίζονται οι αυλακώσεις (Kanneluren) και στη γραπτή η κατηγορία φαιό σε φαιό (grey on grey) (πίν. 49Α,4). Τόσο οι αυλακώσεις όσο και η φαιό σε φαιό κεραμική προϋπήρχαν ήδη σε στρώματα της Μέσης Νεολιθικής του οικισμού Dunavec στην πεδιάδα της Κορυτσάς στη νοτιοανατολική Αλβανία, όπου βρίσκεται το κέντρο του πολιτισμού Maliq-Kamnik. Όμως στην παρούσα φάση (Maliq Ib) εμφανίζονται συχνά και χαρακτηρίζουν αργότερα τη διακόσμηση της Ενεολιθικής (Χαλκολιθικής) Περιόδου στην Αλβανία. Για το λόγο αυτό η φάση Maliq Ib θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μεταβατικό στάδιο μεταξύ της Νεότερης Νεολιθικής (φάση Maliq Ια) και της Ενεολιθικής (φάση Maliq II) της νοτιοανατολικής Αλβανίας. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από την παρουσία χάλκινης σμίλης στα ανώτερα στρώματα της φάσης Ib (Prendi 1972, σ. 7, πίν. II,13, ο ίδιος 1976, σ. 63, πίν. XII,13), εύρημα που μαρτυρεί τη χρήση του μετάλλου στην περιοχή ήδη από το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής (πίν. 49Α,5), όπως στους Σιταγρούς και στο Ντικιλί Τας.

Παρόμοιο με αυτό των φάσεων Maliq Ia και Ib είναι το αρχαιολογικό υλικό από το σπήλαιο Velçë της νοτιοδυτικής Αλβανίας. Οι διαφορές που υπάρχουν χαρακτηρίζονται ως τοπικές παραλλαγές της ίδιας κεραμικής.

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ

Η δραστικότερη μεταβολή κατά τη μετάβαση από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική παρατηρείται στη Γιουγκοσλαβία, όπου τον πολιτισμό του Starčevo διαδέχεται ο πολιτισμός Vinča, ο χαρακτήρας του οποίου διαφέρει σημαντικά από αυτόν του Starčevo. Στο συνέδριο για τη αρχαιομεταλλουργία που οργανώθηκε το 1990 στο Donji Milanovac, διατυπώθηκαν οι νεότερες απόψεις σχετικά με την ένταξη των φάσεων αυτού του σημαντικού πολιτισμού. Η πρώτη του φάση (Vinča-Tordoš) θεωρείται πλέον ότι αντιπροσωπεύει στον κεντρικό βαλκανικό χώρο τη Νεότερη Νεολιθική, ενώ η δεύτερη (Vinča-Pločnik) τη Χαλκολιθική.

Εικ. 32. Γιουγκοσλαβία. Θέσεις της Νεότερης Νεολιθικής (PJZ 1979, χάρτης 3).

Ο πολιτισμός Vinča, που έλαβε αυτή την ονομασία από την ομώνυμη ανασκαμμένη θέση κοντά στο Βελιγράδι, εξαπλώνεται κυρίως στην περιοχή της Σερβίας, Πελαγονίας, Κοσόβου και Βοϊβοντίνας (εικ. 32) και ασκεί σημαντική επιρροή στις γειτονικές περιοχές (Vasić 1932-34). Στη θέση Vinča το σύνολο των επιχώσεων φθάνει τα 9,30 μ. Οι παλαιότερες πάχους 0,30 μ., που βρίσκονται αμέσως πάνω στο φυσικό έδαφος, ανήκουν στη Μέση Νεολιθική (πολιτισμός Starčevo) και οι νεότερες, που έχουν πάχος 3 μ., στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Οι υπόλοιπες, μεταξύ 3 και 9 μ., ανήκουν στον πολιτισμό Vinča και διαιρούνται από τους μελετητές στις ακόλουθες φάσεις:

Vinča	κατά Garašanin	κατά Milojčić,	κατά Holste
βάθ. 9,0-8,0 μ.	Vinča-Tordoš I	Vinča A	Vinča A
8,0-6,5 μ.	Vinča-Tordoš II	Vinča B1 (έως 7 μ.)	B
6,5-6,0 μ.	φάση Gradačka	Vinča B2	B
6,0-4,1 μ.	Vinča-Pločnik I	Vinča B2 (και μέρος C)	C
4,1-3,48 μ.	Vinča-Pločnik IIa	Vinča C	Vinča D
3,48-2,8 μ.	Vinča-Pločnik IIb	Vinča D	Vinča D

Για την παρουσίαση των χαρακτηριστικών του πολιτισμού αυτού επιλέχθηκε η διαίρεση του Garašanin, γιατί είναι η συνηθέστερη στη διεθνή βιβλιογραφία.

ΦΑΣΗ VINČA-TORDOŠ I (πίν. 49Β)

Οι επιχώσεις της φθάνουν σε πάχος το 1 μ. και βρίσκονται αμέσως πάνω από αυτές της Μέσης Νεολιθικής.

Σε αντίθεση με τον πολιτισμό Starčevo, απουσιάζει η γραπτή κεραμική, με αποτέλεσμα το ενδιαφέρον κατά την ανάλυση του υλικού να στρέφεται στο σχηματολόγιο των αγγείων.

Χαρακτηριστικά σχήματα αγγείων είναι οι πλατιές φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα (πίν. 49Β,8-9), οι φιάλες με πόδι-βάση, συνήθως μελανοστεφείς (πίν. 49Β,5), και οι αμφορείς με κυλινδρικό λαιμό και σχεδόν γωνιώδες τοίχωμα (πίν. 49Β,4). Συχνές είναι και οι ημισφαιρικές φιάλες. Σε νεότερο στρώμα της ίδιας φάσης οι φιάλες αποκτούν τονισμένο καμπύλο ώμο και χαμηλό κυλινδρικό-κωνικό λαιμό, στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν την επόμενη φάση.

Νέο σχήμα είναι οι βωμίσκοι με τέσσερα πόδια (πίν. 49Β,2). Το σχήμα αυτό διατηρείται σε όλη τη διάρκεια του πολιτισμού Vinča.

Προς το τέλος της φάσης Tordoš I εμφανίζονται για πρώτη φορά τα ανθρωπόμορφα καλύμματα αγγείων, πιθανότατα αμφορέων, και συνεχίζουν την παρουσία τους, με ορισμένες μεταβολές στο σχήμα τους, έως το τέλος της φάσης Pločnik I. Τα πρώιμα καλύμματα είναι υψηλά, με ωτόσχημες αποφύσεις-λαβές τοποθετημένες στα πλάγια ή στο άνω μέρος της εξωτερικής επιφάνειάς τους (πίν. 49Β,3). Χαρακτηριστικά για τη φάση είναι και τα ζωόμορφα αγγεία (πίν. 49Β,6-7).

Η επιφάνεια των αγγείων είναι πάντοτε καλά λειασμένη, μελανή ή ερυθρόχρωμη, και φέρει κυρίως αυλακωτή ή εγχάρακτη διακόσμηση.

Συνηθέστερη είναι η διακόσμηση με αυλακώσεις, οι οποίες τοποθετούνται πλάγια ή κάθετα κυρίως στον ώμο του αγγείου, με τρόπο ώστε να δημιουργούνται πλέγματα (πρβλ. πίν. 50,5).

Η εγχάρακτη διακόσμηση περιορίζεται αποκλειστικά στους αμφορείς. Τα θέματα είναι ταινίες ή τρίγωνα πλαισιωμένα με στίξεις (πίν. 49Β,4) και χαρακτηρίζουν την παρούσα φάση, μολονότι συναντώνται, σπάνια όμως, και στην επόμενη.

Επίθετο χρώμα είναι σε χρήση, αλλά αποκλειστικά για το γέμισμα της εγχάρακτης διακόσμησης των βωμίσκων και των ειδωλίων. Στην επόμενη φάση όμως χρησιμοποιείται και στην εγχάρακτη διακόσμηση των αγγείων.

Η χονδροειδής κεραμική διακοσμείται κυρίως με οργανωμένα ανάγλυφα θέματα (Barbotin).

Τα ειδώλια είναι στεατοπυγικά με σχηματοποιημένα άκρα. Το σχήμα της κεφαλής τους, τριγωνικό και τραβηγμένο προς τα πίσω (πίν. 49Β,1), μοιάζει με αυτό των ειδωλίων από τους Σιταγρούς ΙΙ. Παρόμοιου σχήματος ειδώλια θα επανεμφανιστούν στην πολύ νεότερη φάση Pločnik II.

ΦΑΣΗ VINČA-TORDOŠ II (πίν. 50)

Οι επιχώσεις της στον οικισμό Vinča διαδέχονται αυτές της προηγούμενης, δηλώνοντας την ομαλή μετάβαση στη νέα φάση.

Η γραπτή κεραμική απουσιάζει και από αυτή τη φάση.

Χαρακτηριστικό σχήμα αγγείου είναι η αμφικωνική φιάλη με τονισμένο κυρτόν ώμο και απότομα υψωμένο κωνικό λαιμό (πίν. 50,4.6). Προς το τέλος της φάσης το σχήμα αντικαθίσταται από φιάλες ίδιου σχήματος, οι οποίες όμως είναι βαθιές και μοιάζουν με μικρούς αμφορείς (πίν. 50,5). Αμετάβλητες παραμένουν οι φιάλες με πόδι-βάση (πίν. 50,6). Μια τέτοια αμφικωνική φιάλη με πόδι, που βρέθηκε στη Vinča σε παλαιότερες επιχώσεις της φάσης Tordoš II, μοιάζει, κατά τον Garašanin, με τα κυκλαδικά κύπελλα και φαίνεται να είναι εισηγμένη (Garašanin 1979, σ. 170). Τέτοια κύπελλα-φιάλες υπάρχουν όμως και βορειότερα, στην περιοχή Banat της Ρουμανίας και στο Čakovac, κοντά στο Ratkovac. Ο συσχετισμός πάντως με τα κυκλαδικά κύπελλα αντιπροσώπευε την τότε στάθμη της έρευνας, σύμφωνα με την οποία ο πολιτισμός Vinča ήταν σύγχρονος του Κυκλαδικού και του Τρωικού.

Οι αμφορείς έχουν πλέον σώμα αχλαδόσχημο και λαιμό κυλινδρικό ή κωνικό (πίν. 50,8). Η μεγαλύτερη διάμετρος του σώματος τώρα βρίσκεται ψηλά, αντίθετα με αυτούς της προηγούμενης φάσης, όπου βρισκόταν στη μέση.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το σχήμα των μικρών αμφορέων με ψηλό ή χαμηλό λαιμό, ο οποίος υψώνεται απότομα από το σώμα. Αντί για λαβές φέρουν κερατοειδείς αποφύσεις και για διακόσμηση κάθετες ή πλάγιες αυλακώσεις (πίν. 50,9). Η μεγαλύτερη ποσότητά τους βρέθηκε σε βάθος 6,5 έως 7,05 μ. και χαρακτηρίζει, όπως φαίνεται, προχωρημένο στάδιο της περιόδου.

Τα ανθρωπόμορφα καλύμματα αγγείων παρουσιάζουν ορισμένες διαφοροποιήσεις συγκριτικά με αυτά της προηγούμενης φάσης. Τώρα είναι χαμηλά, με επίπεδο το άνω τμήμα τους και υψηλές, κάθετες ωτόσχημες αποφύσεις-λαβές (πίν. 50,1).

Οι ρηχές φιάλες-πινάκια, γνωστές από την προηγούμενη, εμφανίζονται και στην παρούσα φάση.

Στο ίδιο βάθος με τους μικρούς αμφορείς βρέθηκαν και πτηνόμορφα αγγεία.

Για πρώτη φορά συναντώνται, αν και σπάνια, οι λαβές με κερατοειδείς αποφύσεις.

Επίσης για πρώτη φορά παρουσιάζεται η προχοή σε στόμια αγγείων της χονδροειδούς κεραμικής.

Η διακόσμηση γίνεται με αυλακώσεις (πίν. 50,4-7.9) και ισχυρότερη λείανση τμημάτων του ώμου φιαλών και σπάνια αμφορέων. Η διακόσμηση με χαράξεις που πλαισιώνονταν από στίξεις, γνωστή στην προηγούμενη φάση, συναντάται τώρα σπάνια. Αντίθετα, κυριαρχούν οι ταινίες που ορίζονται από δύο χαράξεις και γεμίζουν με στίξεις (πίν. 50,8). Τα θέματα που δημιουργούνται είναι μαιανδρόσχημα. Εξαιρετικά σπάνια συναντάται η σιγμοειδής σπείρα. Για πρώτη φορά εμφανίζεται η έντυπη διακόσμηση (Stempelverzierung), η οποία όμως χαρακτηρίζει την επόμενη φάση.

Από τα ειδώλια, τα ανθρωπόμορφα διαφέρουν από εκείνα της προηγούμενης φάσης (Vinča-Tordoš I) ως προς το σχήμα της κεφαλής, το οποίο παύει να είναι τριγωνικό (πίν.

50,2-3). Παράλληλα τονίζονται περισσότερο τα πόδια και οι γλουτοί. Τα ζωόμορφα συναντώνται για πρώτη φορά και συνεχίζουν σε όλες τις επόμενες φάσεις του πολιτισμού Vinča.

ΦΑΣΗ GRADAČKA (πίν. 51A)

Στο τέλος της φάσης Vinča-Tordoš II τόσο η Vinča όσο και πολλοί άλλοι οικισμοί καταστρέφονται βίαια. Στη Vinča ακολουθούν επιχώσεις κατοίκησης πάχους 0,50 μ. (βάθος 6,5-6 μ.), οι οποίες ανήκουν στη φάση Gradačka. Η φάση αυτή πήρε την ονομασία της από τη θέση Gradac κοντά στο Leskovac, την οποία ανέσκαψε ο Garašanin (Garašanin M./ Garašanin D. 1978).

Στο διάστημα αυτό πρωτοπαρουσιάζονται πολλά στοιχεία, τα οποία αργότερα θα χαρακτηρίσουν την επόμενη φάση Vinča-Pločnik. Κύριο στοιχείο στην κεραμική είναι οι ρηχές φιάλες με τονισμένο προς τα έσω χείλος (πίν. 51A,3). Οι ίδιες φέρουν συχνά σπειροειδή διακόσμηση στην εσωτερική τους πλευρά και αυλακώσεις στο τονισμένο χείλος.

Στα ειδώλια δηλώνεται για πρώτη φορά το ένδυμα (με χαράξεις) (πίν. 51A,2). Η απόδοση των μαλλιών επίσης με χαράξεις είναι βεβαιωμένη, αλλά ίσως αρχίζει πρωιμότερα, στο τέλος της φάσης Tordoš II, καθώς τέτοια ειδώλια βρέθηκαν στη Vinča σε βάθος μεταξύ 7 και 6 μ. Χαρακτηριστικά για τη φάση είναι και τα ειδώλια τύπου Vidovdanka, στα οποία το πρόσωπο μοιάζει με μάσκα (πίν. 51A,1).

Οι φάσεις Vinča-Tordoš I-II στο νότιο Μοράβα (πίν. 51B)

Η έρευνα στη Γιουγκοσλαβία έδειξε ότι ο πολιτισμός Vinča παρουσιάζει κάποιες παραλλαγές στην περιφέρεια γύρω από τον κεντρικό χώρο εξάπλωσής του. Η τάση αυτή πιθανότατα οφείλεται στη μορφολογία του εδάφους, το οποίο είναι ιδιαίτερα ορεινό.

Στο νότιο τμήμα του ποταμού Μοράβα, που μας ενδιαφέρει περισσότερο, οι χαρακτηριστικές για την επόμενη φάση Gradačka ρηχές φιάλες με το τονισμένο προς τα έσω χείλος είναι γνωστές ήδη από την αρχή της Vinča-Tordoš (πίν. 51B,4). Ίσως μάλιστα από αυτή την περιοχή να διαδόθηκαν βορειότερα. Οι λαβές με κομβιόσχημη απόφυση συναντώνται συχνότερα από ό,τι στα βόρεια (πίν. 51B,1) και οι βάσεις των φιαλών είναι κοίλες, κατάλοιπο πιθανότατα του πολιτισμού Starčevo.

Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια με πτηνόμορφο πρόσωπο είναι γνωστά ήδη από τη φάση Tordoš I και συνεχίζουν στις επόμενες (πίν. 51B,6). Στο βορρά, αντίθετα, χαρακτηρίζουν τη φάση Pločnik IIb. Ανθρωπόμορφα ειδώλια με τονισμένη κοιλιά καθώς και τα πρώτα κερασφόρα (πίν. 51B,2) υπάρχουν στην περιοχή από τη φάση Tordoš II.

Ακόμη πλησιέστερα προς την περιοχή της Μακεδονίας, η Vinča-Tordoš I αντιπροσωπεύεται στις επιχώσεις πάχους 0,60 μ. της φάσης IV του Anzabegovo, η οποία παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά (Gimbutas 1976) (εικ. 6).

Η κεραμική διαφέρει σημαντικά από αυτήν της Anza III, καθώς κυριαρχούν πλέον η μονόχρωμη κεραμική με εγχάρακτη ή ανάγλυφη διακόσμηση (αυλακώσεις), τα αγγεία με γωνιώδες τοίχωμα και γενικότερα όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον πολιτισμό Vinča-Tordoš στη νότια Γιουγκοσλαβία. Ιδιαίτερα αναφέρεται η παρουσία ζωόμορφων λαβών στις φιάλες (πίν. 51B,5) και των ανθρωπόμορφων αγγείων, κυρίως αμφορέων (πίν. 51B,3).

Η φάση Gradačka στο νότιο τμήμα του ποταμού Μοράβα

Έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτά της κεντρικής Γιουγκοσλαβίας, καθώς είναι γνωστές οι ρηχές φιάλες με τονισμένο χείλος και τα ειδώλια τύπου Vidovdanka, ενώ

απουσιάζει η διακόσμηση που γίνεται με ισχυρή λείανση. Συνεχίζεται από την προηγούμενη φάση η παρουσία κομβιόσχημων αποφύσεων στις λαβές.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, η Νεότερη Νεολιθική στη Γιουγκοσλαβία εκφράζεται με τον πολιτισμό Vinča. Επειδή όμως από την επόμενη φάση Vinča-Pločnik I υπάρχουν σαφείς ενδείξεις (π.χ., χρήση και επεξεργασία μετάλλου, οχύρωση θέσεων), οι οποίες χαρακτηρίζουν όλη τη φάση Pločnik (I-II) ως χαλκολιθική, κρίθηκε σκόπιμο η παρουσίαση των φάσεων αυτών να γίνει στο δεύτερο μέρος της προϊστορίας της Μακεδονίας, όπου θα παρουσιάζεται η Χαλκολιθική Εποχή. Η διαίρεση αυτή ανταποκρίνεται στα συμπεράσματα από το συνέδριο για την αρχαιομεταλλουργία, που, όπως ήδη αναφέρθηκε, οργανώθηκε την Ανοιξη του 1990 στο Donji Milanovac. Σύμφωνα λοιπόν με τις πλέον πρόσφατες τάσεις της έρευνας, οι φάσεις Vinča-Tordoš I-II αποτελούν τη Νεότερη Νεολιθική, οι φάσεις Vinča-Pločnik I-II θεωρούνται χαλκολιθικές, ενώ η φάση Gradačka αποτελεί το μεταβατικό στάδιο από τη Νεότερη Νεολιθική στη Χαλκολιθική.

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Η Νεότερη Νεολιθική στη χώρα αυτή χαρακτηρίζεται από την ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στην ίδρυση πολλών νέων οικισμών (εικ. 7). Επιχώσεις της περιόδου εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή θέσεων όπως του Kalojanovec, Kirilmethodievo στην περιοχή Stara Zagora, Asenovac στην περιοχή Σλίβεν κ.ά. Στη γνωστή θέση Καράνοβο η περίοδος αντιπροσωπεύεται στο στρώμα IV, οι επιχώσεις του οποίου δεν υπερβαίνουν τα 0,70 μ. και καλύπτουν πιθανότατα μόνο το νεότερο τμήμα της περιόδου. Για τον λόγο αυτό θεωρείται πιθανή η προσωρινή διακοπή της κατοίκησης της θέσης μεταξύ των στρωμάτων III και IV.

ΦΑΣΗ KALOJANOVEC (πίν. 51Γ)

Η πλήρης διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής διαπιστώθηκε στη θέση Kalojanovec, όπου ο M. Dimitrov είχε επιχειρήσει σωστική ανασκαφή (Dimitrov 1969, σσ. 6 κ.εξ.). Από τη θέση αυτή ο Georgiev δανείστηκε την ονομασία του πολιτισμού (πολιτισμός Kalojanovec). Η εξάπλωσή του όμως είναι σχετικά περιορισμένη και καλύπτει μόνο την περιοχή της κεντρικής Βουλγαρίας. Καθώς μάλιστα δεν παρουσιάζει στάδια εξέλιξης, η Todorova προτείνει τη μετονομασία του σε πολιτισμική βαθμίδα Kalojanovec (Kalojanovec Stufe).

Κύριο γνώρισμα της περιόδου είναι η απουσία της γραπτής κεραμικής, όπως συμβαίνει εξάλλου σε όλο το χώρο των κεντρικών Βαλκανίων. Από τα σχήματα χαρακτηριστικό είναι η βαθιά ή ρηχή φιάλη με γωνιώδες τοίχωμα και επιφάνεια στήριξης με έντονη απόκλιση, που θυμίζει συχνά χαμηλή συμπαγή βάση (πίν. 51Γ,1). Δεν λείπουν βέβαια και οι φιάλες με υψηλή κωνική και χαμηλή ημισφαιρική κοίλη βάση. Μερικές από τις φιάλες φέρουν ελαφρά τονισμένες γλωσσοειδείς αποφύσεις στο χείλος.

Όλα τα αγγεία διακοσμούνται στο άνω μέρος του λαιμού με επίθετο χρώμα ή αυλακώσεις (πίν. 51Γ,2-4) και, ιδιαίτερα σε αγγεία καθημερινής χρήσης, με νυχιές ή ισχυρότερη λείανση. Η χαρακτηριστική για τη βαθμίδα διακόσμηση επιτυγχάνεται με πυκνές, βαθιές και λεπτές αυλακώσεις, οι οποίες με ελάχιστες εξαιρέσεις καλύπτουν σχεδόν όλη τη σκοτεινόχρωμη (μελανή ή φαιόχρωμη) επιφάνεια των αγγείων (πίν. 51Γ,2-4). Με το πλήθος των αυλακώσεων να καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας δημιουργούνται για πρώτη φορά τα αρνητικά διακοσμητικά θέματα, όπου ως διακοσμητικό θέμα θεωρείται το ακόσμητο τμήμα. Νέο στοιχείο αποτελεί το γέμισμα των αυλακώσεων με λευκή επίθετη ύλη, η οποία δημιουργεί αντίθεση με τη σκοτεινόχρωμη επιφάνεια του αγγείου. Τόσο η διακό-

σμηση με αρνητικά θέματα όσο και η χρήση λευκού χρώματος συνεχίζονται στον πολιτισμό Maritsa, που ακολουθεί. Η πρώτη μάλιστα χαρακτηρίζει αργότερα και την κεραμική του πολιτισμού Gumelnitsa. Μικρό μέρος της κεραμικής διακοσμείται με ρηχές, οριζόντιες ή πλάγιες, αυλακώσεις που προκαλούνται πιθανώς από την ισχυρή λείανση. Η τεχνική όμως αυτή δεν έχει συνέχεια.

Όπως φαίνεται, τόσο από τα σχήματα των αγγείων όσο και από τα θέματα και την τεχνική διακόσμησης, η βαθμίδα (ή ο πολιτισμός) Kalojanovec αποτελεί τον πρόδρομο του πολιτισμού Maritsa, με τον οποίο αρχίζει στη Βουλγαρία η Χαλκολιθική (ή Ενεολιθική) Εποχή.

Στη δυτική Βουλγαρία η Νεότερη Νεολιθική αντιπροσωπεύεται στις επιχώσεις του οικισμού, Kurilo κοντά στη Σόφια. Η ανασκαφή δεν ήταν συστηματική και το υλικό δεν συνοδεύεται από αξιόπιστες στρωματογραφικές πληροφορίες, παραμένει όμως σημαντικό, γιατί, όπως αναφέρει η Todorova, ταυτίζεται χρονικά με υλικό από τις βαθμίδες Α-Β του πολιτισμού Vinča (φάση Vinča-Tordoš) της Γιουγκοσλαβίας (Todorova 1981, σσ. 211 κ.εξ). Η εισηγμένη κεραμική δείχνει επίσης τις επαφές με τον πολιτισμό Kalojanovec της κεντρικής Βουλγαρίας και Vadastra της Ολτένιας στη Ρουμανία.

Ελάχιστα γνωστή είναι η Νεότερη Νεολιθική στην περιοχή της νοτιοδυτικής Βουλγαρίας, μολονότι έχουν ανασκαφεί ορισμένες θέσεις στις κοιλάδες των ποταμών Νέστου και Στρυμόνα. Αυτό οφείλεται κυρίως στη μη δημοσίευση του ανασκαφικού υλικού. Αξιόλογες πληροφορίες παρέχει η ανασκαφή στη θέση Topolnitsa στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, η οποία βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη. Το υλικό της, στο οποίο περιλαμβάνεται και γραπτή κεραμική, παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια με αυτό της ανατολικής Μακεδονίας (φιλική πληροφόρηση της καθ. Η. Todorova, την οποία ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή).

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια η περιοχή του άνω ρου του ποταμού Στρυμόνα αποτελεί το επίκεντρο έντονης ανασκαφικής δραστηριότητας. Χαρακτηριστικό όλων των θέσεων της περιοχής είναι η παρουσία στοιχείων που συναντώνται νοτιότερα στην περιοχή της Μακεδονίας. Η διαπίστωση αυτή καθορίζει ως κάποιο βαθμό τη λειτουργία της κοιλάδας του Στρυμόνα ως διόδου για τη σύνδεση του αιγαιακού χώρου με το εσωτερικό της Βαλκανικής.

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΙΓΑΙΑΚΗ ΘΡΑΚΗ

Στην περίοδο αυτή ανήκουν οι φάσεις ΙΙ έως ΙΙΙb της Παραδημής (εικ. 15). Η ένταξη της φάσης ΙΙ είναι σχετικά επισφαλής και γίνεται, όπως αναφέρθηκε, χάρη στην εμφάνιση ήδη στις πρώιμες επιχώσεις της τής μελανοστεφούς κεραμικής. Στην ίδια περίοδο θα πρέπει να ενταχθούν και τα δύο πρώτα στάδια της φάσης ΙΙΙ (ΙΙΙα-β), καθώς με την εμφάνιση τής με μελανό σε ερυθρό γραπτής κεραμικής στη φάση ΙΙΙc θεωρείται από τον γράφοντα ότι αρχίζει η Χαλκολιθική Εποχή.

ΦΑΣΗ ΠΑΡΑΔΗΜΗ ΙΙ (πίν. 52)

Οι επιχώσεις της έχουν πάχος περίπου 1,0 μ. και διαιρούνται σε δύο φάσεις (ΙΙα και ΙΙβ).

Στην κεραμική δεν φαίνεται να υπάρχει ουσιαστική διαφορά σε σύγκριση με την προηγούμενη φάση, αφού και στην παρούσα κύριο γνώρισμα παραμένει η απουσία γραπτής κεραμικής.

Συχνές είναι οι ρηχές φιάλες με τέσσερα πόδια (πίν. 52,7) και οι λαβές με κομβιόσχημη απόληξη (πίν. 52,8), στοιχεία ήδη γνωστά.

Το σχηματολόγιο εμπλουτίζεται με την παρουσία, για πρώτη φορά, των χαρακτηριστικών μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων με κυλινδρικό λαιμό και δύο λαβές με κομβιόσχημη απόφυση (πίν. 52,8), και των υδριών με γωνιώδες τοίχωμα και λαβές που φέρουν επίσης κομβιόσχημη απόφυση (πρβλ. πίν. 53,5).

Για πρώτη φορά εντοπίζεται η διακόσμηση που γίνεται με εντονότερη λείανση τμημάτων της μονόχρωμης επιφάνειας. Αυτός ο τρόπος διακόσμησης δεν είναι τόσο συχνός στην αρχή (φάση IIα) όσο γίνεται στη συνέχεια (φάση IIβ) (πίν. 52,1). Οι αμφικωνικές φιάλες (πίν. 52,1-3), όπως και η εγχάρακτη (πίν. 52,5), η εμπίεστη και η διακόσμηση με αυλακώσεις, συνεχίζουν την παρουσία τους. Το κύριο στοιχείο που συνδέει χρονικά τη φάση αυτή με άλλες γειτονικών οικισμών είναι ουσιαστικά η παρουσία της μελανοστεφούς κεραμικής.

ΦΑΣΕΙΣ ΠΑΡΑΔΗΜΗ IIIα-IIIβ (πίν. 53)

Όπως αναφέρθηκε, από τη φάση III τα δύο πρώτα στάδια (IIIα και IIIβ) εντάσσονται στη Νεότερη Νεολιθική και αντιπροσωπεύονται σε επιχώσεις με πάχος 0,60 μ. περίπου.

Η μετάβαση από τη φάση II γίνεται ομαλά, χωρίς ουσιαστική μεταβολή στην εξέλιξη της κεραμικής, από την οποία εξακολουθεί να απουσιάζει η γραπτή.

Τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, οι αμφικωνικές φιάλες (πίν. 532.4.6), οι τράπεζες (πίν. 53,7) και οι υδρίες με γωνιώδες τοίχωμα και κομβιόσχημη απόφυση (πίν. 53,5), αλλά και η εγχάρακτη, στικτή ή με στίλβωση διακόσμηση (πίν. 53,1.3) συνεχίζονται και στη φάση αυτή. Νέο στοιχείο αποτελεί η παρουσία των φιαλών με υψηλό πόδι-βάση (πίν. 53,8), το οποίο συχνά φέρει ανοίγματα (Paradimi 1981, ενθ. πίν. 14).

Κατά τη διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής δεν εντοπίστηκε στην Αιγαιακή Θράκη γραπτή κεραμική, η απουσία της οποίας χαρακτηρίζει την περιοχή και τη διαφοροποιεί από την ανατολική Μακεδονία.

2. Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Η Νεότερη Νεολιθική στις όμορες προς τη Μακεδονία περιοχές αποτελεί ουσιαστικά το μεταβατικό στάδιο από τους μεγάλους πολιτισμούς της Μέσης Νεολιθικής (Σέσκλου, Starčevo, Karanovo) σ' αυτούς της Χαλκολιθικής (Διμήνι, Vinča-Pločnik, Maritsa). Η μεταβολή δεν περιορίζεται μόνο στο βαλκανικό αλλά διαπιστώνεται και στο μικρασιατικό χώρο, όπου οι σημαντικοί πολιτισμοί της τοπικής πρώιμης Χαλκολιθικής, που αντιστοιχεί με τη δική μας Μέση Νεολιθική, έχουν καταρρεύσει, και σε επόμενα στάδια θα ανθίσουν νέοι (πρβλ. Beycesultan). Βέβαια η τοπική παράδοση που είχε αναπτυχθεί κατά τις προηγούμενες περιόδους εξακολουθεί να είναι ισχυρή, όμως, αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο, παρατηρούνται σε όλη τη Βαλκανική ορισμένες μεταβολές (π.χ., ιδιαίτερη προτίμηση στα αγγεία με γωνιώδες τοίχωμα, στις σκοτεινόχρωμες επιφάνειες και στη μη γραπτή διακόσμηση), που ερμηνεύθηκαν ως προσπάθεια μίμησης μεταλλικών αγγείων. Η άποψη αυτή θα μπορούσε να ισχύσει πιθανότατα για την περιοχή της Ανατολίας, η οποία ήδη έχει περάσει στη χαλκολιθική φάση της. Η νοτιοανατολική Ευρώπη ίσως να δέχθηκε μόνο το αποτέλεσμα μιας τέτοιας εξέλιξης.

Στο χώρο της Μακεδονίας αυτή η περίοδος αποτελεί την πρώτη της Νεολιθικής Εποχής που εντοπίστηκε ανασκαφικά σε όλη της τη διάρκεια. Η πρόσφατη δημοσίευση μάλιστα υλικού από την κεντρική και την ανατολική Μακεδονία, σε συνδυασμό με την παλαιότερη προδημοσίευση ανασκαφικών ευρημάτων από τη δυτική, επιτρέπει την παρουσίαση μιας σχεδόν ολοκληρωμένης εικόνας της περιόδου και σαφώς πληρέστερης από εκείνην της Μέσης Νεολιθικής.

ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Η αρχή της Νεότερης Νεολιθικής χαρακτηρίζεται από την πυκνότερη κατοίκηση του μακεδονικού χώρου (εικ. 33). Σε αντίθεση με τη Μέση Νεολιθική, κατά την οποία οι θέσεις που επισημάνθηκαν είναι ελάχιστες, εντοπίστηκε πλήθος νέων οικισμών που ανήκουν στην παρούσα περίοδο. Καθώς μάλιστα η Μακεδονία είναι κατεξοχήν ορεινή, οι οικισμοί που έχουν αγροτικό χαρακτήρα, συγκεντρώνονται, όπως είναι φυσικό, στις κοιλάδες κατά μήκος των ποταμών και στα ελάχιστα πεδινά τμήματα των οροπεδίων και των παραλίων. Ως χώροι εγκατάστασης επιλέγονται πλέον και υψηλότερες περιοχές στις υπώρειες των βουνών, πάντοτε κατά προτίμηση δίπλα σε ποταμούς ή πηγές. Ως αίτιο που οδήγησε στην εκμετάλλευση της αμέσως υψηλότερης εδαφικής ζώνης, η οποία δεν είναι τόσο εύφορη, θα μπορούσε να θεωρηθεί κυρίως η δημογραφική ανάπτυξη, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και άλλοι λόγοι (πρβλ. σ. 103, 149).

Δυτική Μακεδονία

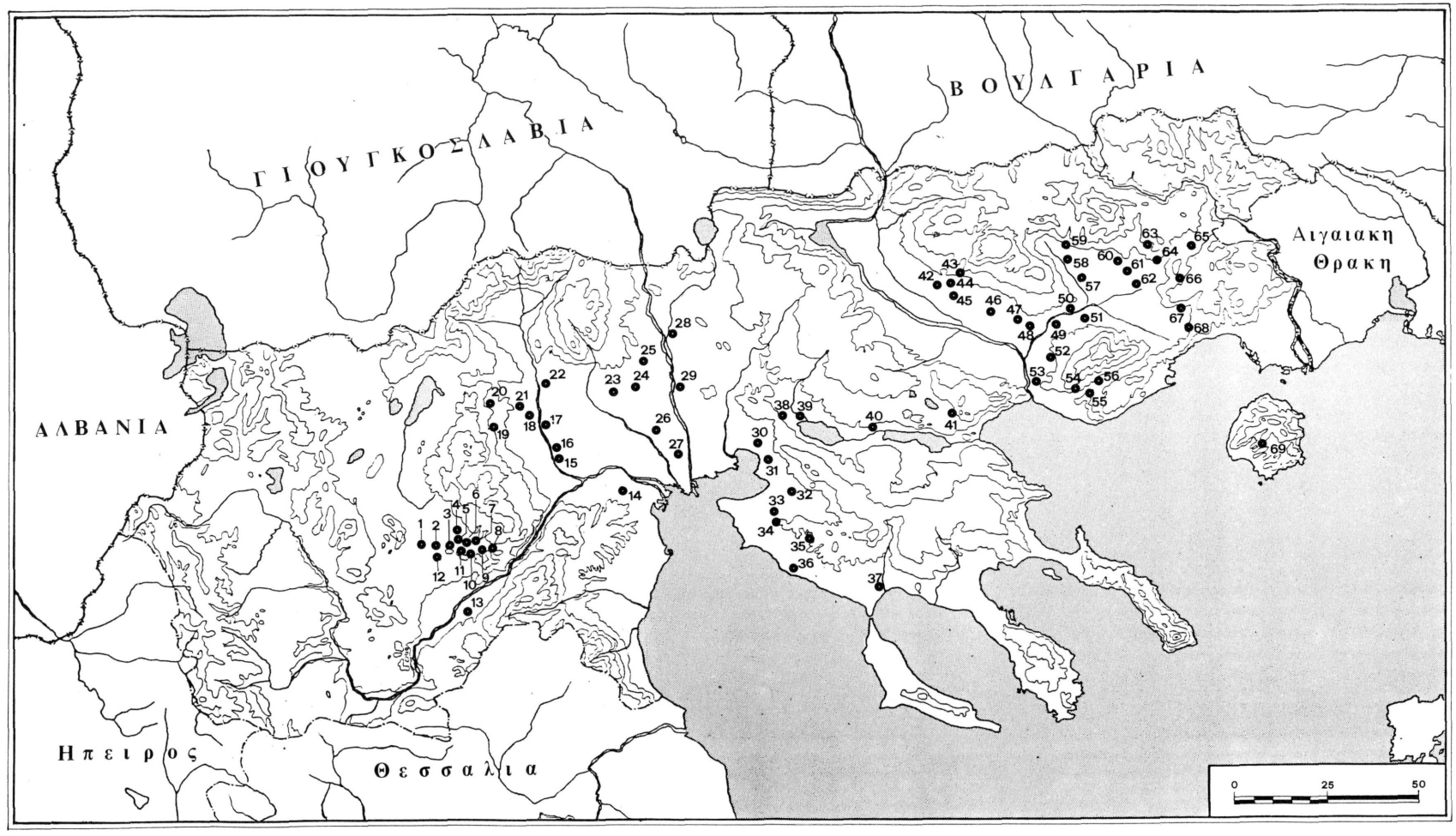
Οι περισσότεροι από τους νεολιθικούς οικισμούς ιδρύονται στη Νεότερη Νεολιθική. Όπως θα περίμενε κανείς, απλώνονται στα οροπέδια, κατά μήκος της κοιλάδας του Αλιάκμονα, αλλά και στη στενή πεδινή έκταση ανάμεσα στο όρος Βέρμιον και στη θάλασσα.

Οι θέσεις της Νεότερης Νεολιθικής που εντοπίστηκαν έως πρόσφατα στη δυτική Μακεδονία είναι οι ακόλουθες (Rodden 1964b, σσ. 109 κ.εξ., French 1970, σσ. 5 κ.εξ., Ridley/Wardle 1979, σσ. 185 κ.εξ., Γραμμένος 1991, σσ. 140 κ.εξ., Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 391 κ.εξ., Κοκκινίδου 1991) (εικ.33,1-27):

1. Τούμπα Μαυροδενδρίου ή Δρέπανον III 15. Ν.Νικομήδεια Ι.
2. Τούμπα Ποντοκώμης ή Δρέπανον II 16. Ν.Νικομήδεια ΙΙ.
3. Τούμπα Δρεπάνου ή Δρέπανον I 17. Πολυπλάτανο.
4. Μεγάλο Νησί Γαλάνης 18. Σπήλαιο Ροδοχωρίου.
5. Μεγάλη τούμπα Αγ. Δημητρίου-Κοιλάδα 19. Αρσένι(;).
6. Μικρό Νησί Ακρινής 20. Σπήλαιο Φλαμουριάς(;)
7. Χάμπουλα τούμπα Ακρινής 21. Λόγγος(;)
8. Τούμπα Ακρινής 22. Δροσερό(;)
9. Κεραμίδια Ακρινής 23. Πλαγιάρι Α(;)
10. Τούμπα Αγ.Δημητρίου 24. Δαμιανό(;)
11. Ξεροπήγαδο Κοιλάδας ή Κοιλάδα 25. Λεπτοκαρυά Α(;)
12. Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας 26. Αρχοντικό(;)
13. Σέρβια 27. Βαλτοχώρι(;)
14. Παλιάμπελα.

Σ' αυτές θα πρέπει να προστεθεί και σειρά άλλων, μη δημοσιευμένων οικισμών, οι οποίοι έχουν εντοπισθεί στην περιοχή της Φλώρινας σε πρόσφατες επιφανειακές έρευνες (Τραντα-λίδου (υπό έκδ.).

Ο γράφων στην προσπάθειά του να ταξινομήσει τους πιο πάνω οικισμούς κατά τη νέα διαίρεση που ακολουθείται στην παρούσα εργασία, σύμφωνα με την οποία εξαιρούνται της Νεολιθικής οι φάσεις Οτζάκι και Διμήνι, βρήκε σημαντική βοήθεια στο διαχωρισμό των νεολιθικών φάσεων από τον Γραμμένο σε προδιμηνιακές και διμηνιακές (Γραμμένος 1991, σσ. 102 και 106 κ.εξ.). Αντίθετα, όσοι οικισμοί εντάσσονται στην παραδοσιακή Νεότερη Νεολιθική με βάση την κεραμική με στιλπνή μελανόχρωμη επιφάνεια (black burnished) και τη μελανοστεφή κεραμική (black topped) (π.χ., Κεραμίδια Ακρινής, Τούμπα Μαυροδενδρίου) είναι δύσκολο να διαχωριστούν, γιατί αυτές οι κατηγορίες συνεχίζονται και στις διμηνιακές φάσεις.

Εικ. 33. Μακεδονία. Οικισμοί της Νεότερης Νεολιθικής (έρευνα έως το 1991).

Κεντρική Μακεδονία

Και σ' αυτήν την περιοχή οι περισσότερες θέσεις ιδρύονται στη Νεότερη Νεολιθική. Στο χάρτη (εικ. 33) παρακολουθεί κανείς τη διάταξή τους κατά μήκος των ποταμών και γύρω από τις λίμνες. Στον κατάλογο των θέσεων που ακολουθεί περιλαμβάνονται οι οικισμοί με επιχώσεις προδιμηνιακών φάσεων (Γραμμένος 1991, σσ. 102 κ.εξ., εικ. 53). Δεν συγκαταλέγονται οι θέσεις δυτικά από τον ποταμό Αξιό, επειδή στην εργασία μας αυτή θεωρείται οτι αυτός αποτελεί το φυσικό όριο της δυτικής και της κεντρικής Μακεδονίας (εικ. 33,28-41). Με ερωτηματικό δηλώνεται η αβέβαιη ένταξή τους στην παρούσα περίοδο:

28. Λιμνότοπος(;)
29. Ακροπόταμος(;)
30. Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης
31. Καλαμαριά(;)
32. Βασιλικά C
33. Επανωμή(;)
34. Μεσημεριανή Τούμπα(;)
35. Καστράκι
36. Νέα Καλλικράτεια(;)
37. Άγιος Μάμας(;)
38. Λητή Ι(;)
39. Περιβολάκι(;)
40. Νυμφόπετρα(;)
41. Αρέθουσα.

Συμπληρωματικά αναφέρεται ότι στη Θέρμη κοντά στη Θεσσαλονίκη, ανασκάπτεται νεολιθικός οικισμός (Θέρμη Β), στον οποίο μέχρι στιγμής έχουν εντοπιστεί φάσεις αντίστοιχες της φάσης ΙΙΙ των Βασιλικών C (Θέρμη 1990, σ. 254), η οποία δεν εξετάζεται στην παρούσα εργασία. Καθώς όμως η ανασκαφή δεν έχει φθάσει ακόμη στο φυσικό έδαφος, θα πρέπει να αναμένονται και πρωιμότερες φάσεις (Θέρμη 1990, σ. 235). Είναι λοιπόν πολύ πιθανό να προστεθεί στους ήδη γνωστούς ένας ακόμη οικισμός της Νεότερης Νεολιθικής.

Ανατολική Μακεδονία.

Η ανατολική Μακεδονία φαίνεται να είναι η πλέον πυκνοκατοικημένη περιοχή. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο, αφού στην περιοχή αυτή υπάρχουν οι μεγαλύτερες πεδινές εκτάσεις. Πρόκειται για τις πεδιάδες της Δράμας και των Σερρών, στις οποίες συγκεντρώνεται το σύνολο σχεδόν των οικισμών της περιόδου. Επίσης ορισμένοι ιδρύονται κατά μήκος του ποταμού Αγγίτη, που ενώνει τις δύο πεδιάδες, καθώς και κατά μήκος της Πιερίδας κοιλάδας, νότια του όρους Παγγαίου. Η δυνατότητα ένταξης, στην εργασία μας, των οικισμών της ανατολικής Μακεδονίας στη Νεότερη Νεολιθική οφείλεται και πάλι στην πρόνοια του Γραμμένου να διαιρέσει και εδώ σε προδιμηνιακές και διμηνιακές εκείνες τις επιχώσεις, οι οποίες αποδίδονται γενικότερα στη Νεότερη Νεολιθική (Γραμμένος 1991, σσ. 102 κ.εξ). Σύμφωνα λοιπόν με την παρούσα διαίρεση, στη Νεότερη Νεολιθική εντάσσονται οι θέσεις στις οποίες εντοπίστηκαν προδιμηνιακές φάσεις κατοίκησης και είναι οι ακόλουθες (εικ. 33,42-69):

42. Μονόβρυση
43. Άγιο Πνεύμα
44. Φακίστρα Χρυσού
45. Σιδ. Σταθμός Χρυσού
46. Τούμπα Σερρών
47. Θολός
48. Αϊρί Μπαϊρί Δήμητρας
49. Δήμητρα
50. Παλιοκόστρα Αγγίστας
51. Νέα Μπάφρα
52. Μαρίνα Μικρού Σουλίου
53. Λόφος 133(;)
54. Γαληψός
55. Ακροπόταμος
56. Γιαλίμια Ποδοχωρίου
57. Σιταγροί
58. Μεγαλόκαμπος
59. Μικρή τούμπα Πετρούσσας
60. Μυλοπόταμος
61. Ζωοδόχος Πηγή Μυλοποτάμου
62. Δοξάτ Τεπέ Δοξάτου
63. Ξηροπόταμος
64. Δράμα
65. Καλλίφυτος
66. Κεφαλάρι
67. Ντικιλί Τας
68. Πολύστυλο
69. Καστρί Θεολόγου Θάσου

Σε ό,τι αφορά την επιλογή του χώρου για την ίδρυση των οικισμών, το ανατολικό τμήμα της πεδιάδας του Στρυμόνα και όλη η πεδιάδα της Δράμας αποτέλεσαν αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας (Fotiades 1985, Sitagroi 1986, σσ. 25 κ.εξ., Γραμμένος 1988, σσ. 388 κ.εξ.). Τα αποτελέσματα από τις δύο περιοχές δεν συμφωνούν απόλυτα μεταξύ τους. Για την πεδιάδα του Στρυμόνα, διατυπώθηκε η άποψη ότι κατά τη Νεολιθική Εποχή προτιμούνταν για καλλιέργεια ελαφρά, αλουβιακά εδάφη με μικρό ποσοστό υγρασίας, που βρίσκονταν σχετικά ψηλά, στις παρυφές των βουνών. Το γεγονός όμως οτι δεν ανευρέθηκαν οικισμοί στην πεδιάδα των Σερρών μπορεί να οφείλεται και σε άλλους παράγοντες, όπως π.χ. στην κάλυψή τους από τις παχιές προσχώσεις που συσσωρεύθηκαν έως σήμερα (πρβλ. Fotiades 1985, σσ. 140 κ.εξ., εικ. IV.1-2). Ο Davidson πάλι διαπιστώνοντας στην πεδιάδα της Δράμας την παρουσία των περισσοτέρων θέσεων σε χαμηλές περιοχές, υποστηρίζει ότι για καλλιέργεια προτιμούνταν τα πεδινά μέρη, ως ευφορότερα (Sitagroi 1986, σσ. 31 κ.εξ). Ο δε περιορισμός τους στην περιφέρεια αποδίδεται από τον Bluet στην ύπαρξη πυκνής δασώδους βλάστησης στο κεντρικό τμήμα της πεδιάδας, το οποίο ήταν δύσκολο να εκχερσωθεί (Sitagroi 1986, σ. 134). Κατά τη γνώμη του γράφοντα, οι δύο απόψεις δεν αλληλοαναιρούνται, αρκεί να ληφθεί υπόψη οτι η στάθμη της θάλασσας, και επομένως ο υδροφόρος ορίζοντας που καθορίζει την υγρασία του εδάφους, βρίσκονταν κατά τη Νεότερη Νεολιθική σημαντικά χαμηλότερα από τη σημερινή. Περιοχές λοιπόν όπως η πεδιάδα του Στρυμόνα, το έδαφος των οποίων σήμερα παρουσιάζει υψηλό ποσοστό υγρασίας, δεν ήσαν απαραίτητα το ίδιο υγρές κατά τη Νεότερη Νεολιθική. Η δημιουργία οικισμών σε μια υψηλότερη ζώνη, όπως παρατηρείται στην περιοχή του Στρυμόνα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα της δημογραφικής ανάπτυξης που σημειώθηκε αυτή την περίοδο και η οποία επέβαλε την εξεύρεση νέων καλλιεργήσιμων εκτάσεων.

Οι ανασκαμμένες θέσεις της Νεότερης Νεολιθικής σε ολόκληρη τη Μακεδονία είναι ελάχιστες και ακόμη λιγότερες είναι αυτές των οποίων το υλικό έχει δημοσιευθεί. Από τους ανασκαμμένους οικισμούς στη δυτική Μακεδονία υλικό αυτής της περιόδου παρέχουν μόνο τα Σέρβια και η Νέα Νικομήδεια, και στην κεντρική μόνο τα Βασιλικά C, γιατί το υλικό από άλλες θέσεις (Άγιος Μάμας, Κριτσανά, Λιμνότοπος) δεν συνοδεύεται από ακριβείς στρωματογραφικές παρατηρήσεις. Στην ανατολική Μακεδονία οι ανασκαμμένες θέσεις είναι βέβαια λίγες, αλλά είναι περισσότερες συγκριτικά με τις άλλες περιοχές. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να θεωρείται ως το καλύτερα ερευνημένο τμήμα της Μακεδονίας. Σ' αυτό συνετέλεσε αναμφίβολα η δραστηριότητα των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών, της γαλλικής και της αγγλικής, αλλά και των τοπικών αρχαιολόγων της Υπηρεσίας, Δ. Γραμμένου και Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, που είναι από τους πρώτους αρχαιολόγους της μεταπολεμικής γενιάς οι οποίοι επικέντρωσαν το επιστημονικό τους ενδιαφέρον στη βόρεια Ελλάδα. Οι ανασκαμμένες θέσεις της περιοχής όπου εντοπίστηκαν φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής είναι οι Σιταγροί, το Ντικιλί Τας, η Δήμητρα, ο Ακροπόταμος και το Πολύστυλο. Σε εξέλιξη βρίσκεται η ανασκαφή του οικισμού της Δράμας, ο οποίος αναφέρεται ως Αρκαδικό (Χουρμουζιάδης/Περιστέρη (υπό έκδ.).

Σε γενικές γραμμές παρατηρεί κανείς τα ακόλουθα σχετικά με τους οικισμούς της Νεότερης Νεολιθικής στο χώρο της Μακεδονίας:

Η απόδοση των θέσεων της ανατολικής και της κεντρικής Μακεδονίας στην περίοδο αυτή, όσο και στην επόμενη Χαλκολιθική, επιτυγχάνεται χάρη στο διαχωρισμό των φάσεων από τον Γραμμένο σε προδιμηνιακές και διμηνιακές.

Στη δυτική Μακεδονία ως θέσεις της περιόδου αυτής θεωρούνται όσες δεν παρουσιάζουν κατά την επιφανειακή ή ανασκαφική έρευνα διμηνιακό υλικό. Κατά δεύτερο λόγο, εντάσσονται επίσης και όσες έχουν μελανόχρωμη λειασμένη κεραμική (black burnished).

Οι περισσότερες θέσεις ιδρύονται στη Νεότερη Νεολιθική. Όσες όμως πρωτοκατοικήθηκαν στην προηγούμενη περίοδο (ΜΝ) συνεχίζουν και στην παρούσα (ΝΝ).

Όλοι σχεδόν οι οικισμοί κατοικούνται και στην επόμενη Χαλκολιθική.

Ως χώροι εγκατάστασης επιλέγονται ελαφρά υψώματα σε πεδινές περιοχές κοντά σε πηγές και ποταμούς. Οι περισσότεροι οικισμοί συγκεντρώνονται στην πεδιάδα της Δράμας, που αποτελούσε τότε τη μεγαλύτερη ίσως πεδινή έκταση του μακεδονικού χώρου.

Οι πληροφορίες μας για τη Νεότερη Νεολιθική της Μακεδονίας προέρχονται κυρίως από προδημοσιεύσεις ανασκαφών. Από τις ανασκαμμένες θέσεις μόνον δύο, τα Βασιλικά C και οι Σιταγροί, έχουν δημοσιευθεί πλήρως.

Η ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Η Νεότερη Νεολιθική είναι η πρώτη νεολιθική περίοδος που εντοπίζεται σ' όλη της τη διάρκεια και σε όλα τα τμήματα της Μακεδονίας.

Δυτική Μακεδονία

Στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας ο οικισμός των Σερβίων εξακολουθεί να αποτελεί το κύριο σημείο αναφοράς και για τη Νεότερη Νεολιθική (εικ. 18), καθώς στη δεύτερη ανασκαμμένη θέση, στη Νέα Νικομήδεια, οι επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής είναι διαταραγμένες από την άροση (Rodden 1964b, σ. 115). Στην παρούσα περίοδο ανήκουν οι φάσεις 6 και 7 των Σερβίων (εικ. 21,α-β), οι επιχώσεις των οποίων έχουν συνολικό πάχος περίπου 0,70 μ. (Ridley/Wardle 1979, σ. 212). Οι επιχώσεις της φάσης 6 διαδέχονται αυτές της προηγούμενης φάσης 5, χωρίς την παρουσία στοιχείων που να δείχνουν κάποια διακοπή στην κατοίκηση κατά τη μετάβαση από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική. Ακολουθούν αμέσως οι επιχώσεις της φάσης 7, μετά το τέλος της οποίας ο οικισμός εγκαταλείπεται, για να κατοικηθεί πάλι κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (φάση 8) (Ridley/Wardle 1979, σ. 189, εικ. 2). Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι το πάχος των επιχώσεων με την παρουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων θεωρείται μικρό για να αντιπροσωπεύεται σ' αυτές ολόκληρη η περίοδος, διάρκειας 400 περίπου χρόνων.

Κεντρική Μακεδονία

Οι πιο πρόσφατες παρατηρήσεις, σχετικές με τη στρωματογραφία της Νεότερης Νεολιθικής στην περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας, έγιναν στα Βασιλικά C (Γραμμένος 1991, σ. 46, εικ. 4 άνω). Οι επιχώσεις της περιόδου περιλαμβάνουν τις ανασκαφικές ενότητες 13-16, αποτελούν τη φάση Βασιλικά II και έχουν πάχος 2,10 μ. (εικ. 22). Μεταξύ των επιχώσεων των φάσεων I και II δεν παρεμβάλλεται στρώμα εγκατάλειψης (Hiatus), γεγονός που επιβεβαιώνει και εδώ την ομαλή μετάβαση από τη μία περίοδο στην άλλη, όπως προκύπτει εξάλλου και από τη μελέτη του ανασκαφικού υλικού. Οι επόμενες φάσεις III και IV των Βασιλικών, που αναφέρονται από τον ανασκαφέα επίσης ως φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής, εντάσσονται στη Χαλκολιθική, σύμφωνα με τη διαίρεση που ακολουθείται στην εργασία μας.

Στη Νεότερη Νεολιθική ανήκουν, χωρίς βεβαιότητα όμως, και οι κατώτερες επιχώσεις από τον Λιμνότοπο, που ανασκάφηκε προπολεμικά από τον Heurtley (Heurtley 1939, σσ. 33 κ.εξ.). Αντίθετα, το υλικό της Ολύνθου θεωρείται ως χαλκολιθικό. Έτσι τα Βασιλικά C απομένουν η μοναδική θέση στην κεντρική Μακεδονία που παρέχει στρωματογραφημένο υλικό της περιόδου.

Ανατολική Μακεδονία

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η περιοχή αυτή έχει να παρουσιάσει τις περισσότερες ανασκαμμένες θέσεις. Επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής ανασκάφηκαν στους οικισμούς Δήμητρα, Σιταγροί, Ντικιλί Τας και Ακροπόταμος.

Στη Δήμητρα, επιχώσεις της περιόδου επισημάνθηκαν στους τομείς Ι και ΙΙ (Γραμμένος 1991, σ. 45). Έχουν πάχος 1,10 μ. περίπου και αποτελούν, κατά τον ανασκαφέα, τη φάση ΙΙ, η οποία διαδέχεται την προηγούμενη φάση Ια χωρίς να υπάρχει διακοπή της κατοίκησης (εικ. 23). Πρέπει να σημειωθεί ότι η επόμενη φάση ΙΙΙ δεν περιλαμβάνεται στην περίοδο αυτή, γιατί το υλικό της θεωρείται χαλκολιθικό.

Στον οικισμό του Ντικιλί Τας έχουν ανασκαφεί επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής, της Χαλκολιθικής και της Εποχής του Χαλκού. Οι επιχώσεις των δύο πρώτων περιόδων επισημάνθηκαν στο σύνολό τους στον τομέα Β και οι της Εποχής του Χαλκού στον τομέα Α (Séfériadès 1983, σσ. 637 κ.εξ.). Οι παλαιότερες αποτελούν τη φάση Ι, έχουν πάχος 2,50 μ., και το υλικό τους ανήκει στη Νεότερη Νεολιθική, μολονότι ο Séfériadès την αποδίδει στη Néolithique Moyen (Séfériadès 1983, σ. 639). Η φάση ΙΙ, που χαρακτηρίζεται από τον ίδιο ως Néolithique Recent ou Chalkolithique (Séfériadès 1983, σσ. 653 κ.εξ.), θεωρείται χαλκολιθική και δεν θα παρουσιαστεί σ' αυτό το κεφάλαιο. Σημειώνεται ότι η ανασκαφή στον οικισμό αυτό βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη και αναμένεται να αποκαλυφθούν ακόμη παλαιότερα στρώματα κατοίκησης (Έργον 1987, σσ. 30 κ.εξ.).

Στην παρούσα περίοδο ανήκει και το υλικό της φάσης ΙΙ των Σιταγρών. Η κατοίκηση του οικισμού είναι συνεχής και δεν παρατηρήθηκαν ίχνη εγκατάλειψής του μεταξύ των φάσεων Ι και ΙΙ. Επιχώσεις της περιόδου ανασκάφηκαν σε διάφορες τομές. Η συνέχεια μεταξύ των φάσεων Ι και ΙΙ διαπιστώθηκε στις τομές ΖΑ, ΚL και ML, ενώ το πέρασμα από τη φάση ΙΙ στην ΙΙΙ στις τομές ΖΑ, ML, ΖΕ, ΖG, ΖJ και ΖΒ. Σε αντίθεση με τη φάση Ι, που παρουσιάζει έντονα ίχνη οικιστικής δραστηριότητας, οι επιχώσεις της φάσης ΙΙ χαρακτηρίζονται από ενιαία σύσταση, η οποία ελάχιστες φορές διακόπτεται από στρώσεις οργανικών και ανόργανων υλικών. Πιθανότατα δημιουργήθηκαν στον ελεύθερο χώρο, έξω από τα κτίσματα, ίχνη των οποίων εντοπίζονται μόνον δύο φορές στην τομή ΖΑ (εικ. 24). Οι επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής (φάση ΙΙ) στην τομή ΖΑ, που είναι η κύρια στρωματογραφική τομή, έχουν πάχος 2,50 μ. περίπου και περιλαμβάνουν τις στρώσεις (levels) 50-59 (Sitagroi 1986, πίν. 7.1, εικ. 8.1-2). Η παρουσία λεπτού στρώματος καταστροφής στη στρώση 57 θα επέτρεπε ίσως τη διαίρεση της φάσης και επομένως τη λεπτομερέστερη μελέτη του υλικού και τον εντοπισμό κάποιας διαφοροποίησης, που ασφαλώς θα έχει επέλθει μέσα σε τόσο παχιές (2,50 μ.) επιχώσεις. Δυστυχώς και ο τρόπος δημοσίευσης του υλικού της φάσης ΙΙ δεν επιτρέπει εκ των υστέρων μια τέτοια προσπάθεια. Η φάση ΙΙΙ θεωρείται χαλκολιθική και θα παρουσιαστεί στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Ο Ακροπόταμος είναι μία από τις πρώτες ανασκαμμένες θέσεις της περιοχής. Το πάχος των επιχώσεων κυμαίνεται μεταξύ 0,45 και 0,95 μ., χωρίς όμως να επιχειρείται κάποιος διαχωρισμός τους σε φάσεις. Αναφέρεται μόνον ότι οι επιχώσεις είναι παχύτερες (0,95μ.) στο βόρειο και λεπτότερες (0,45 μ.) στο νότιο επίπεδο του οικισμού (Mylonas 1941, σ. 557).

Συνοψίζοντας τα δεδομένα, μπορούμε να επισημάνουμε ότι στους ανασκαμμένους οικισμούς της Μακεδονίας η μετάβαση τόσο από την προηγούμενη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική όσο και από αυτή στην επόμενη Χαλκολιθική γίνεται ομαλά και δεν διαπιστώνεται έστω και προσωρινή διακοπή της εγκατάστασης. Στους ανασκαμμένους οικισμούς της Μακεδονίας η Νεότερη Νεολιθική αντιπροσωπεύεται με επιχώσεις, το πάχος των οποίων ποικίλλει σημαντικά. Στη δυτική Μακεδονία το πάχος των επιχώσεων είναι 0,70 μ. (Σέρβια 6-7), στην κεντρική 2,10 μ. (Βασιλικά ΙΙ) και στην ανατολική το μέγιστο πάχος φθάνει τα 2,50 μ. (Ντικιλί Τας Ι, Σιταγροί ΙΙ). Με κοινά δεδομένα (α) τη χρήση ξύλου και πηλού ως κύριων δομικών υλικών, (β) την ίδια διάρκεια αντοχής των κτισμάτων, (γ) την απουσία

βίαιων καταστροφών και (δ) την περιορισμένη ανασκαμμένη έκταση, γεννάται εύλογα το ερώτημα, αν είναι δυνατόν οι επιχώσεις, παρά τη σημαντική διαφορά πάχους, να καλύπτουν ίδια χρονική περίοδο σε όλους τους οικισμούς. Το ίδιο ερώτημα τίθεται και για τους οικισμούς των όμορων προς τη Μακεδονία περιοχών, καθώς και σ' αυτούς οι διαφορές στο πάχος των επιχώσεων είναι σημαντικές. Συγκεκριμένα στη Θεσσαλία και στη Γιουγκοσλαβία οι φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής έχουν συνολικό πάχος περισσότερο από 3 μ., ενώ στην Αλβανία και στην Αιγαιακή Θράκη 1,70 και 1,50 μ. περίπου, αντίστοιχα. Η διαφορά είναι κατανοητή μόνο για την περιοχή της Θεσσαλίας, όπου στη δόμηση συναντάται πολύ συχνά ο λίθος, ο οποίος, αν δεν ξαναχρησιμοποιηθεί, δημιουργεί ως κατάλοιπο παχιές επιχώσεις. Το πάχος των επιχώσεων και οι διαφορές τους που επισημαίνονται στους οικισμούς θα μπορούσαν, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, να αποτελέσουν για τις οικιστικές φάσεις κριτήριο διάρκειας και χρονικού παραλληλισμού. Στην παρούσα περίοδο όμως απουσιάζει, εκτός ίσως από ορισμένες εξαιρέσεις, η βασικότερη από τις προϋποθέσεις, η ύπαρξη ορίων (με τη μορφή περιβόλων, τάφρων κ.ά.) στους οικισμούς. Αντίθετα, είναι πολύ πιθανή η σταδιακή μετατόπιση των κτισμάτων τους, καθώς τα νέα συνήθως δεν κτίζονται πάνω στα παλιά αλλά δίπλα τους.

Η συγκριτική μελέτη των επιχώσεων φαίνεται εφικτή με πιθανότητα από την επόμενη Χαλκολιθική και με βεβαιότητα από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Οι οικισμοί έχουν πλέον καθορισμένη έκταση, με αποτέλεσμα η διαδοχή των οικιστικών φάσεων να συντελείται στον ίδιο χώρο. Καθώς μάλιστα τα κύρια δομικά υλικά (ξύλο και πηλός) έχουν ορισμένη διάρκεια αντοχής, περίπου 30-40 χρόνια, είναι δυνατός ακόμη και κάποιος καταρχήν υπολογισμός της διάρκειας συνεχούς κατοίκησης ενός οικισμού μόνο από το πάχος των επιχώσεών του.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

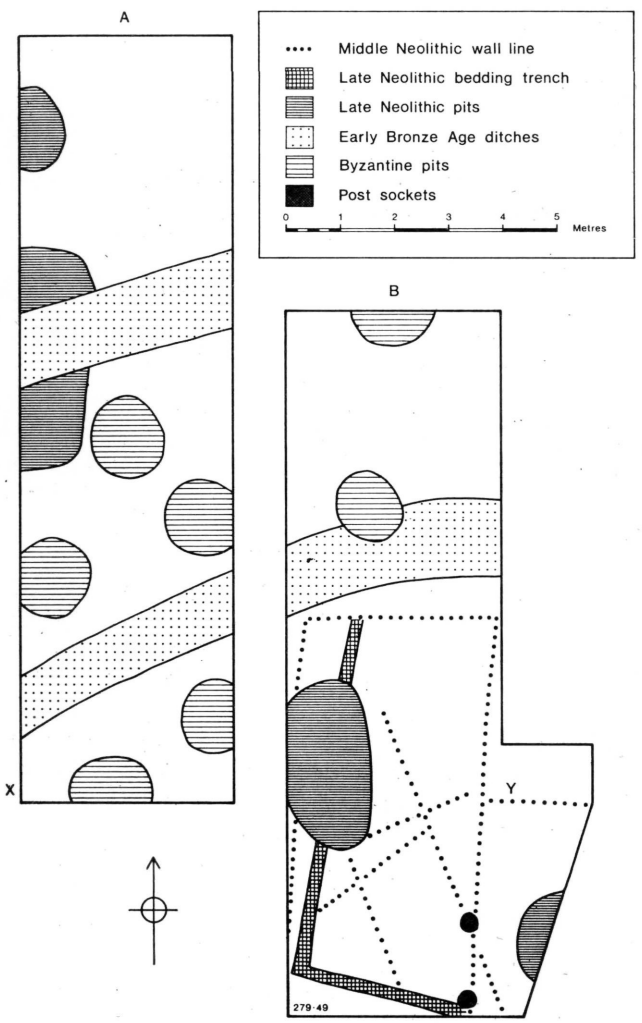
Η ανασκαφή των οικισμών σε μικρές τομές παρέχει μεν τη δυνατότητα παρακολούθησης των διαδοχικών φάσεων κατοίκησης και τις μεταβολές του κεραμικού κυρίως υλικού, περιορίζει όμως σημαντικά τις πληροφορίες σχετικά με την αρχιτεκτονική.

Δυτική Μακεδονία

Η περιορισμένης έκτασης ανασκαφή των περιόδων 1971-1973 στα Σέρβια έδωσε πληροφορίες για την τεχνική κατασκευής και τη διαμόρφωση του εσωτερικού των οικιών, όχι όμως και για τη διάταξή τους στο χώρο.

Η αποκάλυψη τμήματος οικίας στη φάση 6 παρέχει αρκετές πληροφορίες για τον τρόπο κατασκευής τους, που δεν φαίνεται να διαφέρει από αυτόν των προηγούμενων περιόδων. Έχει διαστάσεις 8Χ4 μ. και είναι κατασκευασμένη από ξύλο και πηλό (εικ. 33). Ξύλινοι πάσσαλοι ορίζουν τους εξωτερικούς τοίχους και δημιουργούν τα εσωτερικά χωρίσματα. Από αυτούς, οι του δυτικού και του νότιου τοίχου είναι τοποθετημένοι στη σειρά μέσα σε αβαθές επίμηκες όρυγμα. Ο χώρος ανάμεσα στους πασσάλους καλύπτεται με ωμό πηλό, στοιχείο που δεν υπήρχε στις προηγούμενες περιόδους στην περιοχή αυτή. Το δάπεδο της οικίας καλύπτεται με στρώση καθαρού πηλού (Ridley/Wardle 1979, σ. 212, εικ. 7). Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το σχήμα και τον τρόπο κατασκευής της στέγης. Μετά την αχρήστευση του κτίσματος ανοίχθηκαν βαθιοί βόθροι με άγνωστη κατά τους ανασκαφείς χρήση. Επίσης δεν έχει εξακριβωθεί αν βρίσκονταν σε υπαίθριο χώρο ή στο εσωτερικό κτισμάτων, τα οποία όμως δεν εντοπίστηκαν.

Στην επόμενη φάση 7 του ίδιου οικισμού αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας, η οποία παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες στον τρόπο κατασκευής. Οι εξωτερικοί τοίχοι αποτελούνταν

Εικ. 34. Σέρβια. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οικισμού της Νεότερης Νεολιθικής (Ridley/ Wardle 1979, εικ. 7).

από διπλή σειρά και οι εσωτερικοί από μονή σειρά πασσάλων. Ισχυροί στύλοι κατά μήκος του κεντρικού άξονα της οικίας συγκρατούσαν την, πιθανότατα, αμφικλινή στέγη. Το πλάτος του κτίσματος είναι περίπου 4 μ. και το μήκος του περισσότερο από 5 μ. Με βάση τη διαμόρφωση του δαπέδου, μια δεύτερη οικία έχει διαστάσεις 3Χ7 μ. Φαίνεται λοιπόν ότι οι οικίες της περιόδου αυτής ήσαν μεγάλες και πολύχωρες. Οι εστίες είναι πεταλόσχημες και κατασκευάζονταν από πηλό και ποταμίσιες πέτρες. Βρίσκονται έξω από τις οικίες, στον ανοικτό χώρο της αυλής. Κατά την πρώτη ανασκαφή στον οικισμό από τον Heurtley, ο ανασκαφέας διέκρινε φάσεις ανανέωσής τους (Heurtley 1939, σσ. 43 κ.εξ., εικ. 51).

Κατά τους νεότερους ανασκαφείς της θέσης, ο οικισμός θα πρέπει να αποτελούνταν από ομάδες κτισμάτων που περιβάλλονταν από ανοικτό χώρο-αυλή (Ridley/Wardle 1979, σ. 213).

Κεντρική Μακεδονία

Οι πληροφορίες μας για την αρχιτεκτονική της Νεότερης Νεολιθικής στην περιοχή είναι ελάχιστες, γιατί απουσιάζουν οι εκτεταμένες ανασκαφές. Ορισμένα στοιχεία που αφορούν την τεχνική κατασκευής των οικιών προέρχονται από την πιο πρόσφατη ανασκαφή στα Βασιλικά C. Στις επιχώσεις της φάσης ΙΙ, που ανήκει στην περίοδο αυτή, βρέθηκαν υπολείμματα τοίχων φτιαγμένων από ωμά άμορφα πλιθιά. Τα δάπεδα διαμορφώνονταν με κάποια ιδιαίτερη φροντίδα, καθώς πάνω στο έδαφος απλωνόταν στρώμα πηλού (Γραμμένος 1991, σ. 36). Τα άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αναφέρονται ανήκουν στη φάση ΙΙΙ και δεν περιλαμβάνονται στο παρόν κεφάλαιο.

Ανατολική Μακεδονία

Μολονότι η Νεότερη Νεολιθική επισημάνθηκε στην περιοχή σε περισσότερες θέσεις από ό,τι στην κεντρική και στη δυτική Μακεδονία, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι εξίσου περιορισμένα. Αιτία και στην περίπτωση αυτή θεωρείται η ανασκαφή σε τομές μικρής έκτασης, που είχε ως στόχο περισσότερο την παρακολούθηση της διαδοχής των στρωμάτων κατοίκησης παρά την αποκάλυψη ενός από αυτά σε έκταση. Παρά ταύτα, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δεδομένα από τη φάση Ι του Ντικιλί Τας (Séfériadès 1983, σσ. 642 κ. εξ.). Στο τετράγωνο W 30 του τομέα Β αποκαλύφθηκε τμήμα λίθινης κατασκευής που χρησίμευε ως κρηπίδα τοίχου, φτιαγμένου πιθανότατα από πηλό. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε κεραμικός κλίβανος με ημισφαιρική στέγη και παραμορφωμένα αγγεία στο εσωτερικό του. Θεωρείται από τους παλαιότερους σωζόμενους κεραμικούς κλιβάνους της νοτιοανατολικής Ευρώπης (Séfériadès 1983, σ. 643). Στο τετράγωνο ΑΑ 29 του ίδιου τομέα αποκαλύφθηκε τοίχος πάχους 0,15 μ. φτιαγμένος από καθαρό πηλό. Στα δυτικά του εντοπίστηκε εστία και νοτιότερα πήλινη κατασκευή, ίσως αποθηκευτικός χώρος. Όπως φαίνεται από τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, οι τοίχοι των οικιών αποτελούνταν είτε από λίθινη κρηπίδα και πηλό (Ντικιλί Τας) είτε από πηλό και πασσάλους (πιθανότατα Δήμητρα και Σιταγροί). Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το σχήμα και τον τρόπο κατασκευής της στέγης.

Από τις περιορισμένες πληροφορίες για την αρχιτεκτονική στη Μακεδονία κατά τη Νεότερη Νεολιθική θα μπορούσε να σημειώσει κανείς ότι τα κτίσματα, σε σύγκριση με αυτά της προηγούμενης περιόδου, μικραίνουν σε μέγεθος και η κατασκευή τους με την εισαγωγή νέων τεχνικών (προετοιμασμένα ορύγματα, κτιστές λίθινες κρηπίδες) γίνεται πιο σταθερή. Η ανάπτυξη του οικισμού με ομάδες κτισμάτων που περιβάλλονται από ελεύθερο χώρο (αυλή) είναι ένα από τα στοιχεία που διαφοροποιεί την περίοδο αυτή από την επόμενη Χαλκολιθική.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η ποσότητα της στρωματογραφημένης κεραμικής από τη Μακεδονία αυξάνεται συνεχώς, καθώς κάθε χρόνο διεξάγονται πολλές νέες ανασκαφές (πρβλ. Πρακτικά από «Το έργον της αρχαιολογικής έρευνας στη Μακεδονία και Θράκη 1987, 1988 και 1989»).

Δυτική Μακεδονία

Η παρουσίαση κεραμικής από την περιοχή της δυτικής Μακεδονίας περιορίζεται αναγκαστικά μόνο στο υλικό από τις ανασκαφές στα Σέρβια και στη Νέα Νικομήδεια, επειδή δεν υπάρχει ακόμη δημοσιευμένο κεραμικό υλικό από τις νεότερες ανασκαφές. Επίσης δεν λαμβάνεται υπόψη, για λόγους που έχουν ήδη αναφερθεί, η επιφανειακή κεραμική.

Στα Σέρβια η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής προέρχεται από τις φάσεις 6 και 7. Δυστυχώς όμως στην προδημοσίευση δεν γίνεται διαχωρισμός της κεραμικής κάθε φάσης. Όπως αναφέρει η Ridley, οι φάσεις 6 και 7 θα πρέπει να αντιστοιχούν στις πρώτες φάσεις της θεσσαλικής Νεότερης Νεολιθικής (Τσαγγλί και Αράπη) (Ridley/Wardle 1979, σ. 229). Τόσο η ανασκαφή του Heurtley όσο και η νεότερη των Ridley/Wardle έδωσαν τις ίδιες κατηγορίες κεραμικής, τις οποίες ο Heurtley περιγράφει λεπτομερέστερα και είναι οι ακόλουθες:

Μονόχρωμη κεραμική

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει τη:

Μελανόχρωμη στιλβωμένη κεραμική (black burnished ή Γ1α της Θεσσαλίας) (πίν. 54,1-4.68.10-14).

Είναι άριστης ποιότητας και η πιό χαρακτηριστική και συχνή στην περιοχή. Συνήθως είναι μονόχρωμη (πίν. 54,1-2.4.8), τις περισσότερες φορές όμως φέρει διακόσμηση με διάφορες τεχνικές.

α. Διακόσμηση που δημιουργείται από την εντονότερη λείανση της επιφάνειας (pattern burnished ή κατηγορία 31 της κεντρικής Μακεδονίας) (πίν. 54,11-12). Τα θέματα είναι γραμμικά. Δέσμες λεπτών γραμμών απλώνονται κάθετα ή συνηθέστερα πλάγια στο σώμα ή τους ώμους των αγγείων.

β. Διακόσμηση με ρηχές αυλακώσεις (Rippled ware και ίσως η κατηγορία 18 της κεντρικής Μακεδονίας).

γ. Διακόσμηση με ανάγλυφες μαστοειδείς αποφύσεις, τοποθετημένες στη σειρά (Beading ware) (Heurtley 1939, αρ. 27-29, και Ridley/Wardle 1979, εικ. 12,45) (πίν. 54,3).

δ. Χαρακτή διακόσμηση (Ribbed ware) (Heurtley 1939, αρ. 19-29) (πίν. 54,6).

Συχνά παρατηρείται συνύπαρξη δύο ή περισσοτέρων τεχνικών διακόσμησης, π.χ. ανάγλυφης και χαρακτής. Τα σχήματα που ανήκουν στην κεραμική με μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια, είναι συνήθως αβαθείς ημισφαιρικές φιάλες με ελαφρά συγκλίνον τοίχωμα (Ridley/Wardle 1979, εικ. 12,44.51, και Heurtley 1939, αρ. 22-23) (πίν. 54,4.11), φιάλες και κύπελλα με σιγμοειδές τοίχωμα (Ridley/Wardle 1979, εικ. 12,46.49-50, και Heurtley 1939, αρ. 24-25) (πίν. 54,2-3.6-8), φιάλες ανοικτές με αποκλίνον τοίχωμα (Ridley/Wardle 1979, εικ. 12,48) (πίν. 54,1), αμφικωνικές (πίν. 54,10.12) και τέλος φιάλες με υπερυψωμένο λαιμό (Heurtley 1939, αρ. 40-41,51) (πίν. 54,13-14).

Γραπτή κεραμική

Υπάρχουν διάφορες κατηγορίες γραπτής κεραμικής:

1. **Με λευκόχρωμη διακόσμηση (white painted, ή κατηγ. 29** της κεντρικής Μακεδονίας (πίν. 54,13-14).

Τα θέματα είναι απλά και γραμμικά (Ridley/Wardle 1979, εικ. 12,53-55). Η διακόσμηση αναπτύσσεται πάνω στην ίδια μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια που χαρακτηρίζει την προηγούμενη κατηγορία κεραμικής (black burnished) και στην οποία θα μπορούσε επίσης να ενταχθεί.

2. Φαιό σε φαιό (Grey on grey) (πίν. 55,11.13)

Είναι χαρακτηριστική για τη δυτική Μακεδονία και ιδιαίτερα για τον οικισμό των Σερβίων, σχετίζεται όμως άμεσα με την ίδια κατηγορία από τη βόρεια Θεσσαλία. Ο Heurtley την περιγράφει με μεγάλη ακρίβεια. Υποστηρίζει -και πρέπει να έχει δίκιο- ότι η σκούρα γκριζόχρωμη διακόσμηση σε ανοικτόχρωμη γκρίζα επιφάνεια είναι θελημένο επίτευγμα των κεραμέων (Heurtley 1939, σ. 67). Η διακόσμηση συνίσταται από θέματα γραμμικά, κυρίως δέσμες γραμμών, που περιβάλλονται από δύο γραμμές πλατύτερες ή από ταινίες, οι οποίες απλώνονται κάθετα ή οριζόντια τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική επιφάνεια των αγγείων (Ridley/Wardle 1979, εικ. 13,58-62, πίν. 28(e), Heurtley 1939, αρ. 15-18). Τέτοια διακόσμηση έχουν οι βαθιές φιάλες με συγκλίνον ή αποκλίνον (Heurtley 1939, αρ. 15-16.18) (πίν. 55,11.13) και σπανιότερα με κάθετο τοίχωμα (Ridley/Wardle 1979, εικ. 13,61) ή οι ημισφαιρικές φιάλες (Heurtley 1939, αρ. 17).

3. Με καφέ σε κιτρινωπή ή καστανή επιφάνεια (brown on cream και brown on buff) (πίν. 55,1-2)

Πρόκειται για κατηγορία γραπτής κεραμικής, που εμφανίζεται μεν σπάνια, περιορίζεται όμως αποκλειστικά στην παρούσα περίοδο (Ridley/Wardle 1979, πίν. 28(f). Τα διακοσμητικά θέματα είναι γραμμικά και δεν διαφέρουν από αυτά της κεραμικής με φαιό σε φαιό.

4. Με πολύχρωμη διακόσμηση (πίν. 55,3-4)

Εμφανίζεται σπάνια με τις ακόλουθες παραλλαγές:

α. Ερυθρό σε ανοικτόχρωμη επιφάνεια με παράλληλη χρήση μελανού χρώματος (πίν. 55,3).

β. Σκοτεινό σε ερυθρό και παράλληλη χρήση λευκού χρώματος.

γ. Δίχρωμη διακόσμηση

Πρόκειται, όπως αναφέρει η Ridley, για εισηγμένη θεσσαλική κεραμική (Ridley/Wardle 1979, σ. 216). Πολύχρωμη διακοσμημένη κεραμική αναφέρει και ο Heurtley από τη δική του ανασκαφή (Heurtley 1939, εικ. 14(i),e.g.h και 15,e.g) (πίν. 55,4). Τα χρώματα (κιτρινωπό ή μελανό) είναι παχύρρευστα και τοποθετούνται σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια. Πολύχρωμη κεραμική, που ταυτίζεται με την αντίστοιχη κεραμική της θεσσαλικής φάσης Αράπη, έχει εντοπισθεί από επιφανειακές συλλογές και σε άλλες περιοχές της δυτικής Μακεδονίας (French 1970, σ. 7). Στα αγγεία με πολύχρωμη διακόσμηση συγκαταλέγονται οι φρουτιέρες και οι φιάλες με βάση.

Μελανοστεφής κεραμική (black topped) (πίν. 55,10)

Εμφανίζεται σπάνια στα Σέρβια, χωρίς όμως να αναφέρεται σε ποια ακριβώς από τις δύο φάσεις. Μελανοστεφείς είναι κυρίως οι φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα (πίν. 55,10). Η Ridley σχετίζει άμεσα όστρακα από μεγάλες φιάλες με κεραμική της ίδιας κατηγορίας από την Παραδημή (Ridley/Wardle 1979, σ. 216). Μελανοστεφής κεραμική εντοπίστηκε επίσης στο σπήλαιο Ροδοχωρίου και στη Νέα Νικομήδεια (Rodden 1964b, σ. 109, πίν. 5A και 6).

Κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 55,5-8)

Ανάλογα με την τεχνική των χαράξεων αναγνωρίζονται οι ακόλουθες παραλλαγές, όπως τις περιέγραψε ο Heurtley (Heurtley 1939, σσ. 66 και 74, αλλά και Ridley/Wardle 1979, σ. 216).

1. Εγχάρακτη τύπου Cakran (πίν. 55,7-8)

Η διακόσμηση γίνεται με αποτυπώματα εργαλείου που αναπτύσσονται στη σειρά. Οι σειρές είναι παράλληλες και δημιουργούν διάφορα θέματα, όπως ταινίες, τεθλασμένες, ζατρικιοειδή, τρίγωνα ή γιρλάντες που κρέμονται από δέσμη γραμμών αναπτυγμένων επάνω στο λαιμό του αγγείου (Heurtley 1939, αρ. 13-14, εικ. 8-9,εκτός του f). Μερικές φορές οι χαράξεις είναι γεμάτες με λευκή επίθετη ύλη. Τα αγγεία με τέτοια διακόσμηση είναι συνήθως ρηχές φιάλες ημισφαιρικές (πίν. 55,7-8) ή με κάθετο τοίχωμα και επιφάνεια μελανόχρωμη, όπως ήδη αναφέρθηκε, ερυθρόχρωμη ή καστανέρυθρη (Heurtley 1939, αρ. 13-14). Η εγχάρακτη κεραμική τύπου Cakran είναι πολύ διαδεδομένη στο εσωτερικό του βαλκανικού χώρου, όπου ίσως πρέπει να αναζητηθεί η προέλευσή της (Prendi 1972, εικ. 8, και Schachermeyr 1976, πίν. 10,d). Εντοπίστηκε ακόμη, όπως θα δούμε, και στα Βασιλικά C της κεντρικής Μακεδονίας.

2. Με συνεχόμενη χάραξη (later incised) (πίν. 55,5-6)

Η διακόσμηση με συνεχόμενη χάραξη ή later incised, όπως την ονομάζει ο Heurtley (Heurtley 1939, σ. 74), είναι γνωστή από την πρώτη φάση της Νεότερης Νεολιθικής, συναντάται όμως συνηθέστερα στη δεύτερη φάση (Heurtley 1939, σ. 77). Εμφανίζεται σε μεγάλα αγγεία με παχύ τοίχωμα και γενικά σε κεραμική κατώτερης ποιότητας. Τα θέματα είναι δέσμες οριζόντιων ή κυματοειδών γραμμών (Heurtley 1939, αρ. 58-61), συνεχόμενα τρίγωνα γεμισμένα με στίξεις (Heurtley 1939, αρ. 62) και ρόμβοι ή σπείρες (Heurtley 1939, εικ. 13(i), που απλώνονται συχνά και στο χείλος των φιαλών (πίν. 55,5).

3. Αυλακωτή διακόσμηση (grooved) (πίν. 54,5.7.9-10, 55,9.12)

Με τον τρόπο αυτόν διακοσμείται η κεραμική με μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια που έχει παρουσιαστεί παραπάνω (Heurtley 1939, αρ. 63-64). Σπανιότερα η επιφάνεια είναι ερυθρόχρωμη (πίν. 54,9)

4. Arkaden- Barbotin (πίν. 55,9.12)

Ως ιδιαίτερη κατηγορία, ίσως εξαιτίας της ομοιότητάς της με ανάλογη κατηγορία γειτονικών περιοχών, αναφέρεται η διακόσμηση με κάθετες, παράλληλες αυλακώσεις, που ξεκινούν από τη βάση και σταματούν σε ορισμένη απόσταση από το χείλος του αγγείου δημιουργώντας τοξοστοιχία, από την οποία πήρε και την ονομασία (Arkaden-Barbotin). Αυτός ο τρόπος διακόσμησης συναντάται κυρίως σε χονδροειδή μεγάλα αγγεία με συγκλίνον ή σιγμοειδές τοίχωμα (Heurtley 1939, αρ. 89-90) (πίν. 55,12) αλλά και σε αγγεία καλύτερης ποιότητας, όπως φιάλες με μελανόχρωμη ή καστανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια (Heurtley 1939, σ. 72, αρ. 56,87-88) (πίν. 55,9).

Σχήματα αγγείων (πίν. 54)

Σειρά νέων σχημάτων στα αγγεία εμφανίζεται κατά τη Νεότερη Νεολιθική. Πρόκειται για φιάλες με γωνιώδες (πίν. 54,10.12, 55,6.10), σιγμοειδές (πίν. 54,6-9) ή έντονα αποκλίνον τοίχωμα (Heurtley 1939, αρ. 25-26.56) (πίν. 54,1 και 55,5.9), για αβαθή κύπελλα με λαβές (Ridley/Wardle 1979, εικ. 12,45-46) (πίν. 54,2-3) και για μεγάλα αγγεία με σιγμοειδές

τοίχωμα (Heurtley 1939, αρ. 37-38) (πίν. 55,12). Οι βάσεις τους είναι συνήθως επίπεδες και οι λαβές σπάνιες. Ορισμένες φιάλες έχουν χείλος πλατύ, που φέρει εγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 55,5). Ιδιαίτερη αναφορά σε σχήματα αγγείων, λαβών και βάσεων είναι πρόωρη, καθώς δεν έχει γίνει ακόμη η πλήρης δημοσίευση του υλικού από τα Σέρβια.

Όλες οι πιο πάνω κατηγορίες κεραμικής εμφανίζονται στη δυτική Μακεδονία για πρώτη φορά κατά τη Νεότερη Νεολιθική. Το ίδιο συμβαίνει με αρκετά από τα σχήματα των αγγείων, τη διαμόρφωση του χείλους και τις λαβές τους. Όμως τόσο στα διακοσμητικά θέματα όσο και στα σχήματα υπάρχουν στοιχεία, τα οποία προέρχονται χωρίς αμφιβολία από την προηγούμενη περίοδο, όπως π.χ. η γραπτή κεραμική με φαιό σε φαιό (πίν. 55,11.13), οι δέσμες λεπτών γραμμών που πλαισιώνονται από δύο πλατύτερες ταινίες (πίν. 55,2.13), καθώς και τα κύπελλα και οι φιάλες με σχεδόν κάθετα τοιχώματα (Heurtley 1939, αρ. 15-16) (πίν. 55,11.13).

Κεντρική Μακεδονία

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στρωματογραφημένο υλικό της περιόδου υπάρχει μόνο στα Βασιλικά C (φάση II). Οι λοιπές θέσεις παρέχουν υλικό επιφανειακό ή ανεπαρκώς στρωματογραφημένο. Στην τελευταία ομάδα εντάσσεται και εκείνο από τις ανασκαφές του Heurtley, γιατί αυτός, αντίθετα από τον Γραμμένο, δεν διαχώριζε φάσεις εξέλιξης στις επιχώσεις που απέδιδε στη Νεότερη Νεολιθική. Το αποτέλεσμα στις δημοσιεύσεις του Heurtley ήταν, το υλικό των παλαιότερων φάσεων να παρουσιάζεται μαζί με εκείνο των νεότερων, οι οποίες όμως εδώ εντάσσονται στη Χαλκολιθική.

Φυσικό επακόλουθο της έλλειψης αρκετών ανασκαμμένων θέσεων είναι η θεώρηση της κεραμικής από τη φάση Βασιλικά II ως αντιπροσωπευτικής για την κεντρική Μακεδονία. Είναι άλλωστε η μόνη θέση από την οποία έχουμε συγκριτικά στοιχεία για την εξέλιξη της κεραμικής σε σχέση με προηγούμενες αλλά και επόμενες φάσεις. Όπως συνέβη και στην προηγούμενη περίοδο, παρουσιάζονται ουσιαστικά οι κατηγορίες που πρότεινε ο Γραμμένος (Γραμμένος 1991), με κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς την ομαδοποίηση και τη σειρά αναφοράς τους.

Στην κεντρική Μακεδονία η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής είναι:
γραπτή
μονόχρωμη
χονδροειδής
διακοσμημένη με χαράξεις
διακοσμημένη με ανάγλυφα θέματα

Με βάση το στρωματογραφημένο υλικό έχουν διαπιστωθεί οι ακόλουθες κατηγορίες:

Στη γραπτή κεραμική

1. Με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε υποκίτρινη επιφάνεια από ασβεστοειδές επίχρισμα.
2. Με καστανοκαφέ διακόσμηση σε κιτρινωπή αστίλβωτη επιφάνεια.
3. Με λευκή διακόσμηση σε μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια.
4. Με πολύχρωμη διακόσμηση (από επιφανειακό υλικό).
5. Διάφορα γραπτά.

Στη μονόχρωμη κεραμική

1. Με στιλβωμένη επιφάνεια από μελανόχρωμο επίχρισμα.
2. Με στιλβωμένη επιφάνεια από ερυθρόχρωμο επίχρισμα.
3. Με διακόσμηση από ισχυρότερη λείανση τμημάτων της επιφάνειας.
4. Λευκοστεφής και ερυθροστεφής.

Στη χονδροειδή κεραμική

1. Με επιφάνεια αστίλβωτη χωρίς επίχρισμα.
2. Με ρηχές αυλακώσεις.

Στην εγχάρακτη κεραμική

1. Με στίξεις.
2. Με χαράξεις.

Στην κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση

1. Με μαστοειδείς αποφύσεις.
2. Με αυλακώσεις.
3. Με συνδυασμό γραπτής και αυλακωτής διακόσμησης.

Αναλυτικότερα οι διάφορες κατηγορίες κεραμικής της περιόδου στην κεντρική Μακεδονία παρουσιάζουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

Γραπτή κεραμική

Η εμφάνιση νέων κατηγοριών χαρακτηρίζει την περίοδο.

1. Κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε υποκίτρινη επιφάνεια από ασβεστοειδές επίχρισμα (πίν. 56,2-3)

Στα Βασιλικά αναφέρεται ως κατηγορία 30 και είναι από τις χαρακτηριστικές κατηγορίες της περιοχής. Είναι πολύ συνηθισμένη κατηγορία κατά την προηγούμενη περίοδο, που συνεχίζεται όμως και στην παρούσα αλλά με σημαντική μείωση της συχνότητάς της, καθώς από 9,3% περίπου πέφτει στο 4,1% του συνόλου του κεραμικού υλικού (37008 τεμ.) (εικ. 26,30). Η ελάχιστη παρουσία της στις επόμενες χαλκολιθικές φάσεις επιτρέπει την άποψη ότι η κατηγορία αυτή είναι ασήμαντη κατά τη Χαλκολιθική και ότι χαρακτηρίζει τη γραπτή κεραμική κυρίως της Μέσης και κατόπιν της Νεότερης Νεολιθικής στην κεντρική Μακεδονία.

2. Κεραμική με καστανή-καφέ διακόσμηση σε κιτρινωπή αστίλβωτη επιφάνεια (πίν. 56,1)

Είναι η κατηγορία 10 των Βασιλικών και εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά την παρούσα περίοδο, όπου μάλιστα παρουσιάζει και την υψηλότερη συχνότητά της. Στην επόμενη Χαλκολιθική μειώνεται σημαντικά (εικ. 26,10).

3. Κεραμική με λευκή διακόσμηση σε μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια (πίν. 56,9.12.14, 57,14-15, 58,5)

Πρόκειται για την κατηγορία 29 των Βασιλικών, γνωστή και ως white painted. Χαρακτηρίζει τη Νεότερη Νεολιθική της περιοχής, αφού η παρουσία της περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην παρούσα περίοδο (εικ. 26,29). Η εμφάνισή της στην επόμενη περίοδο είναι μηδαμινή. Πρόκειται για ευρύτερα διαδεδομένη κατηγορία σε περιορισμένο όμως χρονικό διάστημα. Από τις περιοχές που μας αφορούν, εμφανίζεται κυρίως στη δυτική Μακεδονία (φάσεις 6-7 των Σερβίων), στη Γιουγκοσλαβία (Vinča-Tordoš) και στη Θεσσαλία (φάσεις Τσαγγλί και Αράπη). Απουσιάζει από την ανατολική Μακεδονία και την Αιγαιακή Θράκη.

4. Κεραμική με πολύχρωμη διακόσμηση

Στην περίοδο αυτή θα μπορούσαν ίσως να αποδοθούν τα όστρακα κεραμικής με πολύχρωμη διακόσμηση από τις θέσεις Καμπουτζήδες και Κριτσανά (Heurtley 1939, εικ. 22,27).

Τα διακοσμητικά θέματα είναι σπειροειδή και φαίνεται σαν να έχουν επηρεασθεί από παρόμοια θέματα της late incised του Heurtley από τη δυτική Μακεδονία, αλλά και από την πολύχρωμη κεραμική της φάσης Αράπη (French 1970, σ. 7). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι στρωματογραφημένη πολύχρωμη κεραμική δεν συναντάται στα Βασιλικά αλλά ούτε και στην ανατολική Μακεδονία κατά την περίοδο αυτή. Επομένως το θέμα της ένταξης της επιφανειακής πολύχρωμης κεραμικής από τις θέσεις που αναφέρθηκαν, παραμένει ανοικτό, επειδή η κατηγορία αυτή είναι μεν συχνότατη στη θεσσαλική φάση Αράπη, δεν περιορίζεται όμως μόνο σ' αυτήν.

5. Διάφορα γραπτά

Στην κατηγορία αυτή (κατηγορία 12 των Βασιλικών) εντάσσονται όστρακα γραπτής κεραμικής, τα οποία εξαιτίας της αποσπασματικότητας και της κακής διατήρησής τους, δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμία από τις πιο πάνω κατηγορίες (Γραμμένος 1991, σ. 59) (εικ. 26,12).

Μονόχρωμη κεραμική

Η μονόχρωμη κεραμική είναι η πολυαριθμότερη. Σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο εμφανίζεται επίσης συχνότερα και φθάνει στα Βασιλικά περίπου στο 20% της συνολικής κεραμικής παρουσιάζοντας τις ακόλουθες παραλλαγές:

1. Μονόχρωμη κεραμική με μελανόφαιη στιλβωμένη επιφάνεια (πίν.56,8.10-11.13.15)

Στα Βασιλικά αναφέρεται ως κατηγορία 3α και είναι η γνωστή black burnished. Δεύτερη σε συχνότητα εμφάνισης, είναι ήδη γνωστή από την προηγούμενη περίοδο, μόνο που τώρα το ποσοστό της αυξάνεται και φθάνει στο 6,2% περίπου του συνόλου της κεραμικής (εικ. 26,3α). Στιλβωμένη μελανόχρωμη επιφάνεια έχουν κατά τη Νεότερη Νεολιθική κυρίως οι αμφικωνικές φιάλες (Γραμμένος 1991, εικ. 51,1) (πίν. 56,11) και οι φιάλες με έντονα συγκλίνον τοίχωμα και κωνικό λαιμό (Γραμμένος 1991, σσ. 59 κ.εξ., εικ. 51,20) (πίν. 56,15). Τέτοια επιφάνεια έχουν επίσης οι φιάλες με σχεδόν κάθετο τοίχωμα, οι ημισφαιρικές (πίν. 56,13), αυτές με αποκλίνον τοίχωμα, καθώς και οι αμφορείς με λαβές που στηρίζονται στο ύψος του λαιμού (Γραμμένος 1991, εικ. 51,3.6.10.17) (πρβλ. πίν. 58,5.8.13). Σημειώνεται ότι η απόχρωση της εσωτερικής επιφάνειας των αγγείων ποικίλλει από καστανόφαιο έως καστανέρυθρο.

2. Μονόχρωμη κεραμική με καστανέρυθρη στιλβωμένη επιφάνεια (red burnished) (πίν. 56,4.6)

Πρόκειται για την κατηγορία 3β των Βασιλικών και τη συχνότερα απαντώμενη κατηγορία κεραμικής κατά τη Νεότερη Νεολιθική στην κεντρική Μακεδονία (εικ. 26,3β). Σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο η συχνότητα εμφάνισής της παραμένει σχεδόν αμετάβλητη (ΜΝ 9,5‰-ΝΝ 9,3‰). Καστανέρυθρη επιφάνεια έχουν κυρίως οι φιάλες με σχεδόν κάθετο τοίχωμα, οι ημισφαιρικές και αυτές με αποκλίνον τοίχωμα (Γραμμένος 1991, εικ. 51,3.6.10, αντίστοιχα) (πρβλ. πίν. 56,6, 58,5.8). Με τέτοια επιφάνεια αναφέρονται ακόμη οι αμφικωνικές φιάλες, τα σφαιρικά αγγεία, οι αμφορείς και τα κλειστά αγγεία με έντονα συγκλίνον τοίχωμα και κωνικό λαιμό (Γραμμένος 1991, εικ. 51,1.8.17.20) (πρβλ. πίν. 58,2.10.13).

3. Μονόχρωμη κεραμική με διακόσμηση από ισχυρή λείανση τμημάτων της επιφάνειας (πίν. 57,3-4)

Είναι η κατηγορία 31 των Βασιλικών, γνωστή και ως pattern burnished. Εντάσσεται στη

μονόχρωμη κεραμική, γιατί δεν γίνεται χρήση χρώματος στη διακόσμηση. Κατά τη γραφική παράσταση όμως περιελήφθη στις κατηγορίες με διακόσμηση (εικ. 26,31). Η επιφάνεια είναι μελανόφαιη, στιλβωμένη και φέρει διακόσμηση από ταινίες που δημιουργούνται με την εντονότερη λείανση της ήδη στιλπνής επιφάνειας. Αποτελεί ένα από τα στοιχεία που πρωτοεμφανίζονται στη Νεότερη Νεολιθική. Δεν είναι πολυάριθμη, αλλά συνεχίζει τη διακριτική παρουσία της και στις επόμενες χαλκολιθικές φάσεις, πάντοτε με το ίδιο χαμηλό ποσοστό. Τα σχήματα αγγείων στα οποία εμφανίζεται είναι ορισμένα. Πρόκειται για κωνικές φιάλες και αγγεία (φιάλες;) με έντονα συγκλίνον τοίχωμα και κωνικό λαιμό (Γραμμένος 1991, εικ. 51,1.20). Τα διακοσμητικά θέματα είναι γραμμικά και καθορισμένα. Περιλαμβάνουν δέσμες γραμμών παράλληλων, χιαστί (πίν. 57,3-4), αλλά και ομόκεντρα ημικύκλια, που περιβάλλουν μαστοειδείς αποφύσεις. Στη δυτική Μακεδονία η κατηγορία αυτή αναφέρθηκε ως παραλλαγή της black burnished.

4. Μελανοστεφής (λευκοστεφής και ερυθροστεφής) κεραμική (πίν. 57,1-2)

Γνωστή ως black topped, αποτελεί στα Βασιλικά C την κατηγορία 26 και συναντάται μαζί με ορισμένα ερυθροστεφή αγγεία μόλις στις ανώτατες επιχώσεις της φάσης II. Κατά την παρούσα περιγραφή, εντάσσονται σ` αυτήν και τα λευκοστεφή αγγεία. Ο κύριος όγκος τής μελανοστεφούς κεραμικής συναντάται κυρίως στην επόμενη φάση Βασιλικά III, που θεωρείται χαλκολιθική (εικ. 26,26). Η λευκοστεφής (white topped) χαρακτηρίζει κυρίως την προηγούμενη περίοδο (φάση I), συνεχίζεται όμως και στη φάση II των Βασιλικών, στις ανώτερες επιχώσεις της οποίας συναντάται πλέον σπάνια (Γραμμένος 1991, σ. 63).

Υπάρχει ακόμη και η ερυθροστεφής (red topped), η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει ακόμη μία παραλλαγή μετά τη λευκοστεφή, μολονότι συναντάται σε ελάχιστη ποσότητα (2 όστρακα) (Γραμμένος 1991, σ. 60).

Χονδροειδής κεραμική

Περιλαμβάνει τις ακόλουθες κατηγορίες:

1. Με επιφάνεια αστίλβωτη, χωρίς επίχρισμα (πίν. 57,5)

Είναι η κατηγορία 4 των Βασιλικών. Συγκριτικά με την προηγούμενη φάση, η χονδροειδής κεραμική εμφανίζεται σημαντικά αυξημένη, εξακολουθεί όμως να υστερεί απέναντι στη μονόχρωμη και στη γραπτή (εικ. 26,4). Η άνοδος του ποσοστού της και στην επόμενη περίοδο δείχνει ότι η χονδροειδής κεραμική αυξάνεται συνεχώς, μέχρις ότου θα υπερισχύσει των άλλων κατηγοριών. Μια ερμηνεία αυτής της τάσης είναι η αυξανόμενη δυσκολία κατασκευής άριστης ποιοτικά κεραμικής, ιδιαίτερα στη Χαλκολιθική, κατά την οποία τέτοια κεραμική θα πρέπει να ήταν πλέον προϊόν ειδικευμένων κεραμέων. Σχήματα αγγείων αυτής της κατηγορίας είναι κυρίως οι ημισφαιρικές φιάλες ή οι φιάλες με σχεδόν κάθετο τοίχωμα, ενώ σπανιότερες είναι οι αμφικωνικές, τα σφαιρικά κλειστά αγγεία με κοντό λαιμό και οι φιάλες(;) με έντονα συγκλίνον τοίχωμα και υψηλό κωνικό λαιμό (Γραμμένος 1991, εικ. 51,1.3.6.20) (πρβλ. πίν. 58,5.10).

2. Με ρηχές αυλακώσεις (πίν. 57,9.11.13)

Στα Βασιλικά αναφέρεται ως κατηγορία 18. Οι αυλακώσεις στην επιφάνεια χονδροειδούς κεραμικής είναι στοιχείο που πρωτοεμφανίζεται στην περιοχή κατά τη Νεότερη Νεολιθική. Η ποσότητα τέτοιας κεραμικής είναι ελάχιστη (εικ. 26,18) και συναντάται μόνο στις ανώτατες επιχώσεις της φάσης II (Γραμμένος 1991, εικ. Γ). Οι αυλακώσεις είναι ευθείες αλλά και σπειροειδείς, συναντώνται δε και σε αγγεία από άλλες θέσεις, εκτός των Βασιλικών, όπου κοσμούν κυρίως ανοικτά αγγεία (Heurtley 1939, αρ. 122-123) (πίν. 57,11.13). Ρηχές αυλακώσεις είναι συχνές και σε αγγεία της ανατολικής Μακεδονίας.

Κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 57,7.10.12)

Πρόκειται για ελάχιστη σε ποσοστό αλλά χαρακτηριστική κεραμική (κατηγορία 13). Στην περιοχή εμφανίζεται για πρώτη φορά, σε μικρό βέβαια ποσοστό, στην παρούσα περίοδο, η παρουσία της όμως συνεχίζεται εξίσου σπάνια και στις επόμενες χαλκολιθικές φάσεις (εικ. 26,13). Ως προς την τεχνική τής διακόσμησης διακρίνονται οι ακόλουθες κατηγορίες:

1. Κεραμική με στικτή διακόσμηση τύπου Cakran (πίν. 57,12)

Με τις διαδοχικές στίξεις που προκαλούνται από αιχμηρό εργαλείο δημιουργούνται ταινίες και κύκλοι. Στα Βασιλικά συναντάται αποκλειστικά σ' αυτή την περίοδο και σε ελάχιστη ποσότητα (Γραμμένος 1991, σ. 61, πίν. 20β, εικ. 13,62.64). Δεν είναι βέβαιο αν η περιορισμένη χρονικά εμφάνισή της σημειώνεται σε όλη την κεντρική Μακεδονία. Παρόμοια κεραμική βρέθηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε, στις φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής στα Σέρβια, όπου είναι το ίδιο χρονικά και ποσοτικά περιορισμένη. Η παρουσία της τόσο στη δυτική όσο και στην κεντρική Μακεδονία θα πρέπει να θεωρείται ως αποτέλεσμα επαφών με το βορειοδυτικό βαλκανικό χώρο.

2. Με χαράξεις (πίν. 57,7.10)

Η χάραξη εδώ είναι συνεχής και επιτυγχάνεται με αιχμηρό αντικείμενο. Τα θέματα είναι ευθύγραμμα (ρόμβοι, τεθλασμένες, τρίγωνα, ταινίες) αλλά και καμπυλόγραμμα (σπείρες, ημικύκλια). Συχνά οι χαράξεις είναι γεμάτες με λευκή επίθετη ύλη.

Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση

Περιλαμβάνει τις πιο κάτω παραλλαγές, οι οποίες διαφέρουν ως προς τον τρόπο διακόσμησης:

1. Με μαστοειδείς αποφύσεις (πίν. 57,8)

Μεγάλες ή μικρότερες στρογγυλές ή επιμήκεις αποφύσεις κοσμούν το σώμα, το λαιμό ή τις λαβές των αγγείων.

2. Με αυλακώσεις

Αναφέρθηκε κατά την παρουσίαση της χονδροειδούς κεραμικής.

3. Με συνδυασμό αυλακώσεων και γραπτής διακόσμησης (πίν. 57,14)

Η διακόσμηση αυτή εντοπίστηκε σε βαθιές φιάλες στον Λιμνότοπο (Βαρδίνο) (Heurtley 1939, αρ. 110 και 116).

Σχήματα αγγείων (πίν. 58)

Με βάση τις πληροφορίες που αντλούνται από τη δημοσίευση της ανασκαφής των Βασιλικών C, είναι δυνατή η παρακολούθηση κάποιας εξέλιξης στα σχήματα των αγγείων όχι τόσο μέσα στην ίδια τη Νεότερη Νεολιθική, η οποία στην παρούσα εργασία εκφράζεται στα Βασιλικά με μία μόνο φάση (φάση II) και επιχώσεις πάχους περίπου 2,10 μ., όσο μεταξύ αυτής και των επόμενων χαλκολιθικών φάσεων (Βασιλικά III-IV). Κριτήριο για τη σπουδαιότητα των σχημάτων δεν αποτελεί η συχνότητα εμφάνισής τους, γιατί δεν αναφέρεται η ποσότητα, αλλά ο χαρακτηρισμός τους από τον ανασκαφέα και ακόμη η παρουσία τους σε πολλές κατηγορίες κεραμικής. Σε ό,τι αφορά τη διάρκειά τους, τα περισσότερα σχήματα που πρωτοεμφανίστηκαν στην προηγούμενη φάση I των Βασιλικών C συνεχίζονται και στη φάση II (εικ. 28,1.4-5).

Σφαιρικά αγγεία (πίν. 58,2)

Αποτελούν το βασικό σχήμα για την κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε υποκίτρινη επιφάνεια (κατηγ. 30). Εμφανίζονται για πρώτη φορά στην προηγούμενη φάση Ι και δεν συνεχίζονται μετά το τέλος της φάσης ΙΙ των Βασιλικών C (εικ. 28,5).

Αμφικωνικές φιάλες ή φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα (πίν. 56,11, 57,13, 58,10)

Γνωστές ήδη από την προηγούμενη φάση, εμφανίζονται σε όλη τη φάση ΙΙ (Νεότερη Νεολιθική), την οποία και χαρακτηρίζουν. Στην επόμενη φάση ΙΙΙ (Χαλκολιθική) συναντώνται μόνο στις πρώιμες επιχώσεις της (εικ. 28,4). Φιάλες με τέτοιο σχήμα συναντώνται πάντοτε σε κατηγορίες μονόχρωμης ή γραπτής κεραμικής, σχεδόν ποτέ όμως σε χονδροειδή. Αποτελούν το χαρακτηριστικό σχήμα των λευκοστεφών αγγείων, τα οποία είναι γνωστά από το τέλος της Μέσης (φάση Ι των Βασιλικών C) και φθάνουν έως τις μεσαίες επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής. Εκτός όμως από λευκοστεφή φέρουν συχνά και λευκόχρωμη γραπτή διακόσμηση. Πρέπει να σημειωθεί ότι προς το τέλος της περιόδου οι αμφικωνικές φιάλες συναντώνται ολοένα και σε λιγότερες κατηγορίες κεραμικής, στοιχείο που δείχνει ότι μειώνεται η προτίμηση αυτού του σχήματος, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, δεν συνεχίζει πέρα από τις πρωιμότερες επιχώσεις της Χαλκολιθικής.

Νέα σχήματα αγγείων εμφανίζονται στην παρούσα περίοδο. Ορισμένα μάλιστα περιορίζονται αποκλειστικά σ' αυτό το χρονικό διάστημα, διαφοροποιώντας με τον τρόπο αυτό τη Νεότερη Νεολιθική από τις άλλες περιόδους. Τα αγγεία αυτά είναι:

Αγγεία με σφαιρικό σώμα και υψηλό κυλινδρικό λαιμό (ίσως πίν. 56,1)

Αναφέρονται από τον ανασκαφέα ως φιάλες (Γραμμένος 1991, σ. 60, εικ. 51,2) και συναντώνται μόνο στη φάση ΙΙ των Βασιλικών C (εικ. 28,6). Αποτελούν το αποκλειστικό σχήμα των λευκοστεφών και ερυθροστεφών αγγείων (κατηγ. 26), ενώ συχνά διακοσμούνται με καφετί χρώμα στην κιτρινωπή επιφάνεια (κατηγ. 10).

Τράπεζες με τέσσερα κυλινδρικά πόδια (πίν. 58,16)

Στρωματογραφικά εντοπίστηκαν στις κατώτερες επιχώσεις της φάσης ΙΙ των Βασιλικών C και σε ελάχιστη ποσότητα (εικ. 27,7). Πρόκειται για σχήμα γνωστό σε όλη την κεντρική Μακεδονία, όπως προκύπτει από τα επιφανειακά ευρήματα μη ανασκαμμένων θέσεων. Η επιφάνειά τους είναι μελανόχρωμη στιλβωμένη και δεν φέρουν διακόσμηση, όπως οι όμοιές τους χαλκολιθικές. Η περιορισμένη ποσοτικά και χρονικά εμφάνισή τους επιτρέπει την υπόθεση ότι δεν είναι σχήμα τυπικό για την περιοχή, αλλά ίσως το αποτέλεσμα επίδρασης γειτονικών περιοχών, όπου το σχήμα αυτό παρουσιάζει μεγαλύτερη διάρκεια και, ίσως, συχνότητα εμφάνισης.

Φιάλες με σιγμοειδές τοίχωμα και μικρές κάθετες ταινιωτές λαβές (πίν. 58,11)

Οι μικρές λαβές αναπτύσσονται μεταξύ του ώμου και του χείλους του αγγείου. Οι φιάλες αυτές περιορίζονται αποκλειστικά στην παρούσα περίοδο και εντοπίζονται σε ελάχιστη ποσότητα (εικ. 28,8). Στα Βασιλικά C έχουν μονόχρωμη επιφάνεια ή είναι διακοσμημένες αποκλειστικά με καφετί χρώμα στην κιτρινωπή επιφάνεια (brown on cream). Στην περίπτωση αυτή γίνεται φανερό ότι ένα σχήμα συνηθισμένο σε γειτονικές περιοχές, π.χ., στη δυτική Μακεδονία, όπου εμφανίζεται με ποικίλη διακόσμηση, δεν ακολουθεί υποχρεωτικά και στην κεντρική Μακεδονία την ίδια συχνότητα εμφάνισης και την ίδια ποικιλία στον τρόπο διακόσμησης.

Όλα τα σχήματα που αναφέρθηκαν πιο πάνω, δεν συνεχίζονται στην επόμενη Χαλκολιθική, περιορίζοντας την παρουσία τους κυρίως στη Νεότερη Νεολιθική. Δίπλα σ' αυτά υπάρχει μια ομάδα αγγείων, τα οποία εμφανίζονται μεν για πρώτη φορά στην περίοδο αυτή αλλά προχωρούν και στην επόμενη. Τα σχήματα αυτά, που εμπλουτίζουν σημαντικά το σχηματολόγιο της Νεότερης Νεολιθικής στην κεντρική Μακεδονία, είναι τα ακόλουθα:

Φιάλες με αποκλίνον τοίχωμα (πίν. 58,8)

Έχουν συνήθως μονόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια ή σπανιότερα φέρουν γραπτή διακόσμηση (εικ. 28,9). Η ελάχιστη παρουσία τους στην επόμενη περίοδο επιτρέπει την υπόθεση ότι το σχήμα αυτό προτιμάται ιδιαίτερα στην παρούσα περίοδο.

Αγγεία με έντονα συγκλίνον τοίχωμα και κωνικό λαιμό (πίν. 56,12, 57,14)

Αναφέρονται ως φιάλες και αποτελούν το κύριο σχήμα με λευκόχρωμη διακόσμηση σε όλη τη διάρκεια της περιόδου (εικ. 28,10). Συχνά είναι ακόσμητες με μελανόφαιη στιλβωμένη επιφάνεια. Στις μεσαίες και στις ανώτερες επιχώσεις της φάσης ΙΙ φέρουν κατά προτίμηση διακόσμηση που προέρχεται από έντονη λείανση ή χαράξεις.

Φιάλες με πόδι-βάση και γλωσσοειδείς αποφύσεις στο χείλος (πίν. 58,14)

Είναι γνωστές και ως φρουτιέρες. Πρωτοεμφανίζονται στην περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας μόλις στο τέλος της περιόδου, έχοντας μόνον χαρακτή διακόσμηση (εικ. 28,11). Συνεχίζονται και στη Χαλκολιθική.

Αμφορείς με λαβές μεταξύ ώμου και χείλους (πίν. 58,13)

Η επιφάνειά τους είναι μονόχρωμη, μελανόφαιη ή καστανέρυθρη, αλλά έχουν και γραπτή διακόσμηση. Εντοπίζονται για πρώτη φορά μετά την αρχή της περιόδου (εικ. 28,12).

Φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. 56,13-14, 57,15)

Ξεκινούν από αυτή την περίοδο και συνεχίζονται στις επόμενες χαλκολιθικές φάσεις (εικ. 28,13). Στα Βασιλικά C δεν αναφέρονται ποτέ με γραπτή διακόσμηση. Η επιφάνειά τους είναι μονόχρωμη, λειασμένη ή χονδροειδής.

Φιάλες με καμπύλο τοίχωμα (ημισφαιρικές) (πίν. 56,6, 57,12)

Συναντώνται για πρώτη φορά την περίοδο αυτή, όχι όμως σε όλο το πάχος των επιχώσεων (εικ. 28,14). Συνηθέστερες γίνονται στην επόμενη Χαλκολιθική. Αναφέρεται ότι έχουν αποκλειστικά γραπτή διακόσμηση.

Φιάλες με σχεδόν κάθετο τοίχωμα (πίν. 56,4, 57,11, 58,5)

Το σχήμα αυτό παρουσιάζεται τελευταίο, γιατί είναι το μοναδικό κοινό σε όλες τις περιόδους των Βασιλικών C (εικ. 28,1). Δεν αναφέρεται ποτέ με γραπτή διακόσμηση. Η επιφάνεια του τοιχώματος παραμένει μονόχρωμη και είναι λειασμένη ή χονδροειδής.

Διακόσμηση

Κατά τη Νεότερη Νεολιθική εμφανίζονται ποικίλα θέματα και τεχνικές διακόσμησης. Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει προσπάθεια μιας πρώτης παρουσίασης των διακοσμητικών θεμάτων, με την πρόθεση να αποτελέσει τη βάση για τη δημιουργία ενός πληρέστερου θεματολογίου. Την κύρια, αν όχι τη μοναδική, πηγή άντλησης πληροφοριών αποτελεί το στρωματογραφημένο υλικό από τα Βασιλικά C. Ως προς την τεχνική έχουν διαπιστωθεί οι ακόλουθοι τρόποι διακόσμησης:

1. Με χρώμα (γραπτή)
2. Με στίλβωση
3. Μελανοστεφής
4. Χαρακτή
5. Ανάγλυφη (πλαστική)
6. Με αυλακώσεις

Μολονότι ορισμένες από αυτές αναφέρθηκαν ήδη ως ιδιαίτερες κατηγορίες κεραμικής, θεωρήθηκε αναγκαία η επανάληψή τους, μια και εδώ εξετάζονται αποκλειστικά από την άποψη των διακοσμητικών θεμάτων. Τα θέματα που φαίνεται να χρησιμοποιεί κάθε μία από τις πιο πάνω τεχνικές είναι τα ακόλουθα:

1. Στη γραπτή διακόσμηση (πίν. 56,1-3.5.7.9.12.14, 57,14-15, 58,5)

Ανεξάρτητα από χρώμα και επιφάνεια διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα θέματα:

α. Καμπυλόγραμμα θέματα με μεμονωμένες ή επάλληλες γραμμές (πίν. 56,5).

Είναι πλατιές σχετικά ταινίες, με χρώμα μάλλον καφετί σε κιτρινωπή επιφάνεια. Τέτοια θέματα έχει η κατηγορία 10 στα Βασιλικά, όπου αναφέρεται το πάχος όχι όμως και το χρώμα των ταινιών (Γραμμένος 1991, εικ. 13,61).

β. Τρίγωνα συνεχόμενα (πίν. 56,1-2).

Βρίσκονται συνήθως πάνω σε υποκίτρινη επιφάνεια. Τοποθετούνται στη σειρά και είναι γεμισμένα με χρώμα (Γραμμένος 1991, πίν. 19β, β′ από αρ., εικ. 12,56) ή με δικτυωτές γραμμές (Γραμμένος 1991, πίν. 25α, β′ από δεξ.). Υπάρχουν ακόμη επιμήκη τρίγωνα σε ομάδες των τριών ή τεσσάρων, τα οποία μοιάζουν με ακτίνες (πίν. 56,1-2). Αναπτύσσονται συνήθως κάθετα στο λαιμό των αγγείων (Γραμμένος 1991, πίν. 25α, μέση α′-β′ από δεξιά, κάτω α′ από αριστ.).

γ. Μοτίβο του ήλιου.

Παρουσιάζεται σε κατηγορίες κεραμικής που εμφανίζονται αποκλειστικά στην κεντρική Μακεδονία. Οι ήλιοι παριστάνονται μεμονωμένοι (Γραμμένος 1991, σ. 63, πίν. 25β, γ′ από αριστ). Υπάρχουν όμως και ενωμένοι με οριζόντια τεθλασμένη γραμμή ή συμπλεκόμενα V (Γραμμένος 1991, σ. 63, πίν. 25β, β′ από αριστ., και μέση α′ από δεξιά).

δ. Γραμμικά θέματα (πίν. 56,3.7.9.12.14, 57,14-15, 58,5).

Ο χαρακτηρισμός είναι γενικός και περιλαμβάνει:

Δέσμες κάθετων ή πλάγιων γραμμών που διακόπτονται μερικές φορές από οριζόντιες (Γραμμένος 1991, σ. 63, πίν. 24α, μέση γ′ από αριστ., πίν. 24β, άνω σειρά α′ από δεξ., μέση σειρά α′-γ′ από αριστ., κάτω σειρά) (πίν. 56,3.9.12.14, 57,14-15, 58,5).

Τεθλασμένες γραμμές (Γραμμένος 1991, σ. 63, πίν. 24α, μέση σειρά α′ από δεξ.).

Διασταυρούμενες γραμμές (πλέγμα) (Γραμμένος 1991, πίν. 25α, άνω σειρά α′ από δεξ.).

Δέσμη λεπτών κάθετων γραμμών (Γραμμένος 1991, πίν. 24α, κάτω σειρά, και πίν. 25 άνω, μέση σειρά β′ από αριστ.).

Ρόμβοι, που δημιουργούνται συχνά από τεμνόμενες κάθετες και τεθλασμένες γραμμές (Γραμμένος 1991, πίν. 25α, μέση σειρά α′ από δεξ.) (πίν. 56,2).

Με εξαίρεση τις πλατιές καμπύλες γραμμές, τα λοιπά θέματα της γραπτής κεραμικής αποτελούνται από δέσμες λεπτών γραμμών. Χρώμα για κάλυψη επιφάνειας, π.χ. του εσωτερικού των τριγώνων, χρησιμοποιείται σπάνια.

2. Διακόσμηση με στίλβωση (πίν. 57,3-4)

Η τεχνική αυτή της διακόσμησης αναφέρεται ως ιδιαίτερη κατηγορία κεραμικής (κατηγ. 31). Είναι γνωστή από τη δυτική Μακεδονία ως pattern burnished και παρουσιάστηκε εκεί ως παραλλαγή της κεραμικής με στιλπνή μονόχρωμη επιφάνεια. Στην κεντρική Μακεδονία πρωτοεμφανίζεται σ᾽ αυτή την περίοδο και περιλαμβάνει τα ακόλουθα θέματα:

α. Δέσμες κάθετων ή πλάγιων γραμμών (Γραμμένος 1991, πίν. 22β και 23α) (πίν. 57,3-4).

β. Ομόκεντρα ημικύκλια που περιβάλλουν ανάγλυφη μαστοειδή απόφυση.

3. Μελανοστεφής (πίν. 57,1-2)

Αναπτύχθηκε ως ιδιαίτερη κατηγορία κεραμικής (κατηγ. 26). Εδώ δεν θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά, αφού δεν χρησιμοποιεί διακοσμητικά θέματα εκτός από αυτό της σκοτεινόχρωμης

ή ανοιχτόχρωμης ταινίας που περιβάλλει το ανώτερο τμήμα του αγγείου κάτω από το χείλος. Στην ίδια κατηγορία περιλαμβάνονται τα λευκοστεφή (πίν. 57,1-2) και τα ερυθροστεφή. Η μεγαλύτερη ποσότητα των πρώτων συναντάται στις κατώτερες επιχώσεις της περιόδου και δεν είναι σαφές αν συνεχίζονται και στην επόμενη Χαλκολιθική (Γραμμένος 1991, σ. 63). Η ερυθροστεφής είναι ελάχιστη και περιορίζεται αποκλειστικά σε δύο όστρακα στις ανώτατες επιχώσεις της φάσης ΙΙ (Γραμμένος 1991, σ. 60, εικ. Γ, κατηγ. 26).

4. Χαρακτή διακόσμηση (πίν. 57,7.10.12.15)

Αναπτύσσεται και αυτή ως ιδιαίτερη κατηγορία με αρκετή σαφήνεια, ώστε να μην είναι απαραίτητη ειδικότερη αναφορά (Γραμμένος 1991, σ. 42). Τα θέματα είναι κυρίως γραμμικά:

α. Ευθείες χαράξεις στη σειρά (Γραμμένος 1991, πίν. 21α, κάτω). (πίν. 57,7.15).

β. Λεπτές, ρηχές τεθλασμένες χαράξεις με ή χωρίς επίθετη ύλη (Γραμμένος 1991, πίν. 20β, κάτω β′ από αριστ., και 21α, άνω β′ από αριστ.) (πίν. 57,10).

γ. Συνεχόμενα διαγραμμισμένα τρίγωνα. Οι χαρακτές διαγραμμίσεις είναι γεμάτες με λευκή επίθετη ύλη (Γραμμένος 1991, πίν. 21α, άνω α′ από δεξ.).

δ. Συνεχόμενα τρίγωνα γεμάτα με στίξεις και λευκό χρώμα (Γραμμένος 1991, σ. 61, πίν. 20β, κάτω μεσαίο).

ε. Ομόκεντρα εγχάρακτα αυλακωτά ημικύκλια πάνω από την τροπίδωση φιαλών (Γραμμένος 1991, πίν. 20β, μέση α′ από δεξ.).

στ. Συνδυασμός χαρακτών ομόκεντρων κύκλων και κάθετων γραμμών από στιλβωτήρα (Γραμμένος 1991, σ. 61).

ζ. Διακόσμηση τύπου Cakran (πίν. 57,12). Επιτυγχάνεται με συνεχόμενες στίξεις αιχμηρού εργαλείου, που γεμίζουν με λευκή επίθετη ύλη. Τα θέματα είναι καμπυλόγραμμα (κύκλοι, ημικύκλια, σπείρες) αλλά και ευθύγραμμα (δέσμες γραμμών) (Γραμμένος 1991, εικ. 12,62, πίν. 21α, μέση).

5. Ανάγλυφη (πλαστική) διακόσμηση (πίν. 57,8)

Συναντάται κυρίως σε αγγεία με μονόχρωμη, στιλβωμένη ή μη, επιφάνεια (κατηγ. 3 και 4). Συχνά συνδυάζεται και με γραπτή ή στιλβωτή διακόσμηση. Τα θέματα είναι:

α. Ανάγλυφες αποφύσεις τοποθετημένες σε ευθεία γραμμή (Γραμμένος 1991, σ. 60).

β. Σφαιρίδια τοποθετημένα σε σειρά (Γραμμένος 1991, σ. 60).

γ. Μαστοειδείς αποφύσεις (Γραμμένος 1991, πίν. 24α, κάτω). Συχνά πλαισιώνονται από ομόκεντρα αυλακωτά, χαρακτά ή στιλβωμένα, ημικύκλια (Γραμμένος 1991, σσ. 60-61, πίν. 20β, μέση α′ από δεξιά).

δ. Κομβιόσχημες-κερατοειδείς αποφύσεις πάνω σε λαβές (Γραμμένος 1991, πίν. 18β, μέση μεσαίο). Παρόμοιες αποφύσεις συναντώνται και στις όμορες προς τη Μακεδονία περιοχές.

6. Αυλακωτή διακόσμηση (πίν. 57,9.11.13-14)

Επιτυγχάνεται με ρηχές ή βαθιές αυλακώσεις που προκαλούνται από αμβλύ εργαλείο, σε αντίθεση με τις χαράξεις, όπου το εργαλείο είναι αιχμηρό. Στα Βασιλικά C αναφέρεται ως ιδιαίτερη κατηγορία κεραμικής (κατηγ. 18). Εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά τη Νεότερη Νεολιθική και κοσμεί ελάχιστα σε αριθμό αγγεία (Γραμμένος 1991, εικ. Γ). Η συνηθέστερη θέση των αυλακώσεων είναι γύρω από μαστοειδείς αποφύσεις, τις οποίες περιτρέχουν (πίν. 57,13). Πρόκειται για τεχνική σπάνια κατά την περίοδο αυτή στην περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας. Συνήθως συνυπάρχει με τις ανάγλυφες αποφύσεις.

Λαβές

Όπως προκύπτει από τα λίγα εικονιζόμενα παραδείγματα, στη φάση ΙΙ των Βασιλικών C

αναγνωρίστηκαν λαβές κάθετες ή οριζόντιες, ενώ υπάρχουν και οι αποφύσεις που λειτουργούν ως λαβές.

1. Κάθετες (πίν. 58,3.11.13)

Εντοπίστηκαν σε φιάλες αλλά και σε μεγαλύτερα αγγεία στις ακόλουθες μορφές:

α. Ταινιωτές, λεπτές, με πλατιά απόληξη (πίν. 58,11).

Βρίσκονται αποκλειστικά σε φιάλες με γωνιώδες ή σιγμοειδές τοίχωμα. Είναι χαρακτηριστικές αυτής αλλά και της επόμενης περιόδου. Σε μερικές περιπτώσεις οι απολήξεις είναι πολύ πλατιές (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 11,24, πίν. 17β, μέση αριστ.).

β. Ταινιωτές, πλατιές (πίν. 58,3).

Συνήθως συναντώνται σε αμφορείς ή άλλα κλειστά αγγεία (π.χ., Γραμμένος 1991, σσ. 59-60, πίν. 11,44, πίν. 17β, κάτω δεξιά, πίν. 20β μέση και αριστ., πίν. 22α, κάτω μεσαίο).

γ. Ταινιωτές, με απόφυση (πίν. 58,7).

Τμήμα τέτοιας λαβής αποκαλύφθηκε στην τομή Ι των Βασιλικών C σε επιχώσεις που αποδίδονται στη φάση ΙΙ (π.χ., Γραμμένος 1991, σσ. 59-60, εικ. 11,23, πίν. 18β, μέση μεσαίο). Σ' αυτές θα μπορούσαν να ενταχθούν και τα τμήματα λεπτών λαβών άριστης κεραμικής ποιότητας με διακόσμηση από χαράξεις που αναφέρονται στη φάση αυτή, αν βέβαια δεν πρόκειται για πήλινα κοσμήματα (βραχιόλια) (π.χ., Γραμμένος 1991, σ. 61, εικ. 12,66-67, πίν. 20β, μέση).

2. Αποφύσεις

Εμφανίζονται με διάφορα σχήματα:

α. Γλωσσοειδείς.

Τοποθετούνται πάντοτε πάνω στο χείλος φιαλών με υψηλό πόδι-βάση (π.χ., Γραμμένος 1991, πίν. 19β, κάτω β' από αριστ.).

β. Μαστοειδείς (πίν. 58,6).

Συνήθως επάνω στην τροπίδωση φιαλών με γωνιώδες τοίχωμα (π.χ., Γραμμένος 1991, σσ. 60.63, πίν. 22α, άνω δεξιά, και 24α, κάτω αριστ.).

γ. Ωτόσχημη (πίν. 57,6).

Γνωστή μόνον από ένα παράδειγμα. Δεν είναι γνωστή η συχνότητα εμφάνισής της (Γραμμένος 1991, εικ. 12,50).

δ. Κερατοειδής (πίν. 58,4).

Και αυτό το είδος απόφυσης είναι γνωστό από ένα μόνο παράδειγμα (Γραμμένος 1991, πίν. 19α, κάτω αριστ.).

Στη δημοσίευση του υλικού από τα Βασιλικά C εικονίζονται ορισμένα τμήματα λαβών (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 11,22.30), τα οποία όμως δεν μπορούν να αποδοθούν σε κάποιο από τα γνωστά σχήματα, καθώς σώζονται αποσπασματικά, ενώ σε μια ανοικτή φιάλη από το υλικό του Heurtley διατηρείται οριζόντια σωληνοειδής λαβή (πίν. 58,9).

Βάσεις

Η ίδια δυσκολία σχολιασμού των λαβών συναντάται και στις βάσεις. Από τα λίγα παραδείγματα της δημοσίευσης αναγνωρίζονται τα ακόλουθα σχήματα βάσεων:

1. Επίπεδες (πίν. 57,11, 58,11-13.15)

Ο απλούστερος τύπος βάσης. Σε μία περίπτωση διακρίνονται αποτυπώματα ψάθας (Γραμμένος 1991, εικ. 11,41 και 12,47.55, πίν. 20α, άνω δεξιά, και 22β, αριστ.).

2. Βάση-πόδια (πίν. 58,16)

Χρησιμοποιούνται για την αποκλειστική στήριξη τραπεζών (Γραμμένος 1991, εικ. 51,9).

Έχουν σχήμα κυλινδρικό και είναι πάντοτε ακόσμητα. Και μόνον η παρουσία τέτοιας βάσης αρκεί για τον εντοπισμό τραπεζών.

3. Κιονόσχημες (πίν. 58,14)

Οι κιονόσχημες βάσεις συνοδεύουν συνήθως τις φιάλες με γλωσσόσχημες αποφύσεις (Γραμμένος 1991, σσ. 60-61, πίν. 20β, κάτω αριστ., Heurtley 1939, αρ. 115).

Ανατολική Μακεδονία

Η κεραμική της ανατολικής Μακεδονίας χαρακτηρίζεται από την παρουσία της γραπτής κεραμικής, η οποία, μολονότι δεν κατέχει υψηλό ποσοστό, παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία στη διακόσμηση. Και για την κεραμική της περιόδου αυτής οι πληροφορίες αντλούνται κυρίως από το στρωματογραφημένο υλικό των Σιταγρών, το οποίο δημοσιεύθηκε πρόσφατα, της Δήμητρας, στο βαθμό που είναι δημοσιευμένο και, κατά δεύτερο λόγο, του Ακροποτάμου και του Ντικιλί Τας. Η κεραμική είναι γραπτή, μονόχρωμη και χονδροειδής.

Γραπτή κεραμική

Περιλαμβάνει τις ακόλουθες κατηγορίες:

1. Με καστανόχρωμη-καφέ διακόσμηση σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (κεραμική τύπου Ακροποτάμου).
2. Με καστανόχρωμη διακόσμηση σε πορτοκαλόχρωμη ή ερυθρόχρωμη επιφάνεια.
3. Με καστανοκαφέ σε ανοιχτοκίτρινη επιφάνεια.
4. Με πορτοκαλόχρωμη διακόσμηση σε πορτοκαλόχρωμη επιφάνεια.
5. Με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε λευκόχρωμη επιφάνεια.
6. Με καστανόχρωμη διακόσμηση σε λευκόχρωμη επιφάνεια.
7. Με λευκόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια.
8. Με διακόσμηση από γραφίτη σε μελανόχρωμη επιφάνεια.
9. Με μελανόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια.

Αναλυτικότερα κάθε κατηγορία παρουσιάζει τα πιο κάτω γνωρίσματα:

1. Κεραμική με καστανόφαιη διακόσμηση σε ωχροκίτρινη επιφάνεια (πίν. 59,2-3.5.8-9)

Πρόκειται για τη γνωστή brown on cream κεραμική ή κεραμική τύπου Ακροποτάμου (εικ. 35,Br/C). Το χρώμα της διακόσμησης ποικίλλει από καφέ έως μελανόφαιο και της επιφάνειας από κιτρινωπό έως υπόλευκο. Τόσο η διακόσμηση όσο και η επιφάνεια είναι πάντοτε λειασμένες. Το χαρακτηριστικό της κατηγορίας αυτής είναι οι λεπτές γραμμές στη διακόσμηση, το πάχος των οποίων κυμαίνεται μεταξύ 3 και 4 χιλιοστών. Αντιστοιχεί στην κατηγορία 2 της Δήμητρας (Γραμμένος 1988, σ. 393), όπου εμφανίζεται σε πολύ περιορισμένο ποσοστό (περίπου 0,4%) (εικ. 29,2). Τα θέματα είναι ευθύγραμμα ή καμπυλόγραμμα και αρχίζουν από απλές συνθέσεις γραμμών (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXI 6) έως συνθετότερα, όπως οι σπείρες, τα V, τα κλιμακόσχημα, οι πεταλούδες (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.11:7-8, 11.12:5-6, 11.14:6.11, 11.15:3-6.8-9.13.15-16). Τα σχήματα αγγείων της κατηγορίας αυτής είναι ημισφαιρικές φιάλες, φιάλες με αποκλίνον τοίχωμα και κλειστά αμφικωνικά αγγεία με κυλινδρικό ή κωνικό λαιμό (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.11:8, 11.12:5-6) (πίν. 59,2-3.5.8-9). Οι λαβές είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους (90% στους Σιταγρούς) ταινιωτές, χωρίς όμως να σχηματίζουν υψηλό τόξο. Φέρουν συχνά διακόσμηση (π.χ., πίν. 59,2.8). Υπάρχουν ακόμη μαστοειδείς αποφύσεις συνήθως διάτρητες οριζόντια, που τοποθετούνται πάνω στην τροπίδωση του αγγείου (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.14:6, 11.15:16). Οι βάσεις που εντοπίζονται στην κατηγορία αυτή είναι ελάχιστες και πάντοτε επίπεδες. Υπάρχει όμως και

ένα πόδι βωμίσκου(;) με τέτοια διακόσμηση από τις παλαιότερες επιχώσεις της φάσης ΙΙ των Σιταγρών. Στον Ακροπόταμο και στους Σιταγρούς παρέχεται η δυνατότητα στρωματογραφικών παρατηρήσεων σχετικών με αυτή την κατηγορία. Σύμφωνα με πληροφορίες του Μυλωνά, που ανέσκαψε τον Ακροπόταμο, χαρακτηρίζει κυρίως τη φάση Ι, υπάρχει όμως και στην επόμενη φάση ΙΙ. Στις κατώτερες επιχώσεις της φάσης Ι του Ακροποτάμου τα θέματα είναι κυρίως ευθύγραμμα (απουσιάζουν οι σπείρες), ενώ σε επόμενο στάδιο της ίδιας φάσης τα θέματα γίνονται καμπυλόγραμμα και εμφανίζονται οι σπείρες, χωρίς όμως αυτές να έχουν κάποια ιδιαίτερη συχνότητα (Mylonas 1941, σσ. 557 κ.εξ.). Η ίδια διαφοροποίηση παρατηρείται και στους Σιταγρούς, όπου τα σπειροειδή θέματα εμφανίζονται από τις μεσαίες επιχώσεις της φάσης ΙΙ (Sitagroi 1986, σ. 353). Το θέμα της σκάλας-ταινίας (πίν. 59,3) έχει στους Σιταγρούς την ίδια ύστερη εμφάνιση (Sitagroi 1986, σ. 353). Αντίθετα, στον Ακροπόταμο δεν αναφέρεται κάποια υστερότερη εμφάνιση του ίδιου θέματος και μάλλον θα πρέπει να υπάρχει στις φάσεις Ι και ΙΙ. Στη Δήμητρα και στο Ντικιλί Τας, απ' όπου οι πληροφορίες μας για την ακριβή θέση της κεραμικής στις επιχώσεις των φάσεων είναι εξαιρετικά περιορισμένες, δεν είναι δυνατό να γίνουν ανάλογες παρατηρήσεις.

2. Κεραμική με καστανόχρωμη διακόσμηση σε πορτοκαλόχρωμη ή ερυθρόχρωμη επιφάνεια (πίν. 59,1.4.7)

Πρόκειται για την κατηγορία brown on orange/buff των Σιταγρών (εικ. 35,Br/Bf). Στη δημοσίευση του υλικού από αυτόν τον οικισμό γίνεται και η λεπτομερέστερη παρουσίασή της (Sitagroi 1986, σσ. 353 κ.εξ., πίν. C,23). Στο Ντικιλί Τας αναφέρεται από τον Séfériadès ως Céramique peinte p`la décor rouge brillant sur fond clair και στη Δήμητρα ως κατηγορία 23 (Séfériadès 1983, σ. 651, Γραμμένος 1988, σ. 393). Η ποιότητά της είναι άριστη, με πηλό καλοψημένο και επιφάνεια λειασμένη. Το πάχος των τοιχωμάτων είναι λεπτό (περίπου 3 χιλιοστά). Χαρακτηρίζεται από διακόσμηση με λεπτές γραμμές, λεπτότερες από αυτές της προηγούμενης κατηγορίας (περίπου 2 χιλιοστά), καστανέρυθρου χρώματος. Τα διακοσμητικά θέματα είναι δέσμες πλάγιων γραμμών (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.13:7), σπείρες εγγεγραμμένες σε διαγραμμισμένες ζώνες (Sitagroi 1986, εικ. 11.12:8, πίν. LXXXII, άνω 7.9-10.12) (πίν. 59,4), δέσμες από γραμμές που δημιουργούν τρίγωνα (Sitagroi 1986, εικ.11.12:4, πίν. LXXXII, άνω 4) (πίν. 59,1), ομόκεντρες τοξόσχημες γραμμές (γιρλάντες) (Sitagroi 1986, πίν. LXXXII, άνω 3). Υπάρχει ακόμη το θέμα της σκάλας-ταινίας, όπως ακριβώς παρουσιάζεται και στην προηγούμενη κατηγορία (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:7, πίν. LXXXII, άνω 2.6.8). Στα κλειστά αγγεία εμφανίζεται συχνότατα το θέμα της δέσμης από τρεις παράλληλες γραμμές (πίν. 59,7), οι οποίες περιβάλλουν οριζόντια το λαιμό (Sitagroi 1986, εικ. 11.12:3). Τα συνηθέστερα θέματα στις λαβές, όταν αυτές φέρουν διακόσμηση, είναι δέσμες τριών κυματοειδών (πρβλ. κεραμική τύπου Ακροποτάμου) ή κάθετων γραμμών (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.15:3, πίν. LXXXII, άνω 5). Τα σχήματα των αγγείων είναι φιάλες με ίσιο (straited), αποκλίνον (flaring) ή καμπύλο τοίχωμα (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.13:7). Τα κλειστά αγγεία έχουν κυλινδρικό ή κωνικό λαιμό (πίν. 59,4.7), όπως της προηγούμενης κατηγορίας (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:3.7-8). Λαβές αγγείων εντοπίστηκαν στους Σιταγρούς ελάχιστες, και είναι κάθετες, με κυλινδρική ή ελλειπτική τομή (πίν. 59,7). Μαρτυρούνται ακόμη μερικές γλωσσόσχημες αποφύσεις. Η κατηγορία αυτή είναι συγγενής με την κεραμική τύπου Ακροποτάμου τόσο στην ποιότητα όσο και στη διακόσμηση. Η Keighley όμως, που επεξεργάστηκε και δημοσίευσε το υλικό από τους Σιταγρούς, τις διαχωρίζει σαφώς. Εκτός από τη διαφορά στο χρώμα της επιφάνειας και την παρουσία επιχρίσματος στην πρώτη κατηγορία, διαφορές υπάρχουν κυρίως στο πάχος των γραμμών και στη μορφή των θεμάτων και λιγότερο στο θεματολόγιο, στην προτίμηση σχημάτων αγγείων ή στην ποιότητα της κεραμικής. Θα μπορούσε όμως να παρατηρήσει κανείς ότι η διακόσμηση της κεραμικής τύπου Ακροποτάμου φαίνεται να είναι φτιαγμένη από ικανό και σταθερό χέρι, ενώ η κατηγορία αυτή διακρίνεται περισσότερο για το μικρογραφικό της χαρακτήρα. Εμφανίζεται

στους Σιταγρούς στη μισή συχνότητα από αυτήν της κεραμικής τύπου Ακροποτάμου, της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παραλλαγή. Δεν υπάρχουν πληροφορίες γι' αυτήν από τον Ακροπόταμο. Στη Δήμητρα αντιστοιχεί, κατά τον Γραμμένο, με την κατηγορία 23, η οποία εμφανίζεται με ποσοστό μικρότερο του 1‰ (εικ. 29,23).

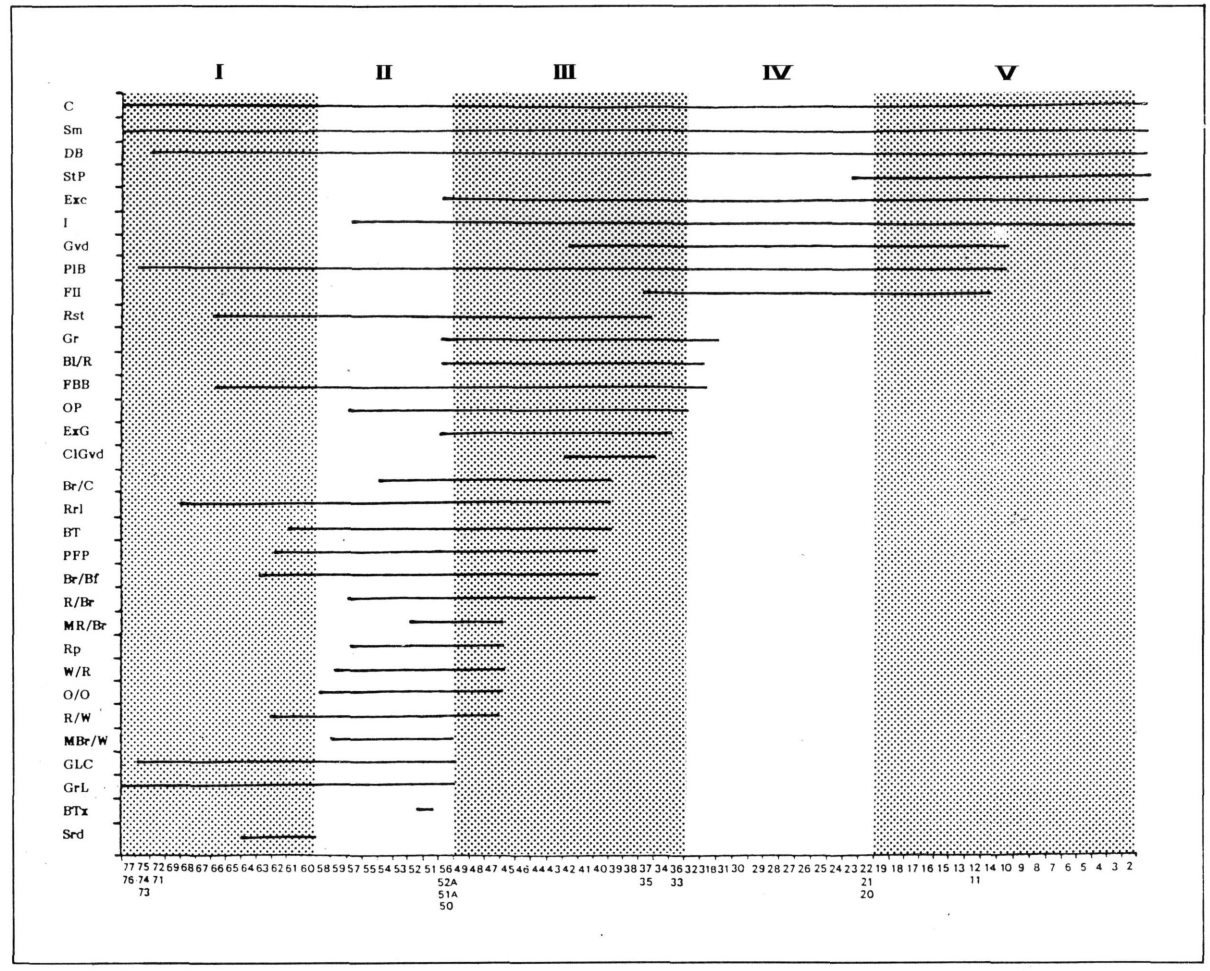
3. Κεραμική με καστανοκαφέ διακόσμηση σε ανοιχτοκίτρινη επιφάνεια
(πίν. 59,6.10.12, 60,2)

Στους Σιταγρούς αναφέρεται ως brown on buff (εικ. 35,Br/Bf), στη Δήμητρα ως κατηγορία 23 (με βάση τις πλατιές ταινίες θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως κατηγορία 10) και στο Ντικιλί Τας πιθανότατα ως Céramique décorée de larges bandes mates marron, grises ou violacées sur fond grisatre ou engobe cremè (Séfériadès 1983, σ. 651, εικ. 22, Γραμμένος 1988, σ. 393). Η πληρέστερη περιγραφή της γίνεται στη δημοσίευση των Σιταγρών, απ' όπου και αντλούνται οι πληροφορίες που παρατίθενται. Είναι συγγενής με τις προηγούμενες στο χρωματισμό της διακόσμησης και της επιφάνειας, αλλά διαφοροποιείται σημαντικά και διαχωρίζεται σαφώς από εκείνες. Η σπουδαιότερη διαφορά εντοπίζεται στο πλάτος των γραμμών, το οποίο τώρα υπερβαίνει συχνά τα 6 χιλιοστά (πίν. 59,6.10.12). Διαφέρουν επίσης και στα διακοσμητικά θέματα, τα οποία εδώ είναι κυρίως γραμμές μεμονωμένες ή σε ομάδες, απλωμένες πλάγια, οριζόντια ή κάθετα, κυρίως στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων. Υπάρχουν ακόμη τα καμπυλόγραμμα θέματα, όπως τοξόσχημες συνεχόμενες καμπύλες, σπανιότερα οι σπείρες, οι ομόκεντροι κύκλοι και οι δέσμες τεθλασμένων γραμμών (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.11:1.4.6.10, πίν. LXXXI, κάτω 8.11-12). Στους Σιταγρούς η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει δύο παραλλαγές, οι οποίες διαφέρουν μεταξύ τους στην ποιότητα του πηλού αλλά και στο πάχος τού τοιχώματος των αγγείων.

α. Στη fine brown on buff ο πηλός είναι λεπτόκοκκος και το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται μεταξύ 3 και 9 χιλιοστών (πίν. 59,6.12, 60,2). Τα διακοσμητικά θέματα είναι, όπως αναφέρθηκε, κυρίως γραμμικά και τοποθετούνται συνηθέστερα στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων. Αγγεία της κατηγορίας αυτής είναι οι ημισφαιρικές φιάλες (πίν. 59,6) και εκείνες με αποκλίνον ή ίσιο τοίχωμα (Sitagroi 1986, εικ. 11.13:6, 11.14:4.10) (πίν. 60,2). Από τα κλειστά αγγεία εντοπίστηκαν μόνον αυτά με ανοικτό στόμιο (Sitagroi 1986, εικ. 11.11:1.4.6). Από το Ντικιλί Τας (φάση Ι) αναφέρεται αμφορέας με στενό λαιμό, κάθετες λαβές και διακόσμηση με πλατιές κάθετες γραμμές (Séfériadès 1983, εικ. 22) (πίν. 59,12). Οι λαβές των αγγείων είναι συνήθως ταινιωτές κάθετες (πίν. 59,12), ενώ υπάρχουν και κερατοειδείς αποφύσεις (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.15:14). Είναι συχνά διακοσμημένες, ιδιαίτερα εκείνες που ξεκινούν από την τροπίδωση και φθάνουν στο χείλος των αγγείων. Οι βάσεις που αναγνωρίστηκαν είναι ελάχιστες και διακοσμημένες με παράλληλες γραμμές (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.14:9) (πίν. 59,12).

β. Στη heavy brown on buff ο πηλός είναι χονδροειδέστερος και το πάχος των τοιχωμάτων στα αγγεία φθάνει περίπου τα 9 χιλιοστά (πίν. 59,10). Και σ' αυτή την παραλλαγή το μεγαλύτερο μέρος των αγγείων φέρει διακόσμηση μόνο στην εξωτερική επιφάνεια, η οποία όμως είναι λειασμένη. Τα θέματα είναι κυρίως γραμμικά και έχουν ήδη παρουσιαστεί. Συναντώνται μόνο σε αμφικωνικές φιάλες με κάθετη ταινιωτή λαβή και σε μεγάλα αγγεία με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. 59,10) ή με κυλινδρικό λαιμό (Sitagroi 1986, εικ. 11.11:3).

Γενικά στην κατηγορία αυτή η διακόσμηση είναι ενιαία σε όλη τη διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής (φάση ΙΙ των Σιταγρών). Σωστά όμως παρατηρείται ότι τα λίγα σπειροειδή θέματα, οι ομόκεντροι κύκλοι και οι γωνιώδεις γραμμές (chevrons) εμφανίζονται πάντοτε στις ανώτερες επιχώσεις της φάσης ΙΙ. Η παρατήρηση αυτή συμπίπτει με τη σημείωση του Μυλωνά ότι στην κεραμική του τύπου Ακροποτάμου τα σπειροειδή θέματα εμφανίζονται αργότερα από τα ευθύγραμμα. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί η εντύπωση της ξεστής διακόσμησης (scrapted effect), που δημιουργείται σε άριστης ποιότητας κεραμική αυτής της κατηγορίας (Sitagroi 1986, πίν. LXXXI, κάτω 5).

Εικ. 35. Σιταγροί. Η παρουσία των διαφόρων κεραμικών κατηγοριών στις οικιστικές φάσεις I-V (Sitagroi 1986, εικ. 7.9).

4. Κεραμική με πορτοκαλόχρωμη διακόσμηση σε πορτοκαλόχρωμη επιφάνεια (πίν. 59,11)

Στους Σιταγρούς αναφέρεται ως Orange on Orange (εικ. 35,O/O) και στη Δήμητρα ως κατηγορία 15 (Γραμμένος 1988, σ. 394). Στο Ντικιλί Τας και στον Ακροπόταμο δεν παρουσιάζεται ως ιδιαίτερη κατηγορία και μάλλον θα έχει συγχωνευθεί σε μία από τις brown on cream κατηγορίες. Η επιφάνεια έχει απαλό πορτοκαλί χρώμα και είναι θαμπή ή φωτεινή στιλπνή. Η διακόσμηση γίνεται με πορτοκαλόχρωμες πλατιές γραμμές, που έχουν πλάτος 6-9 χιλιοστά περίπου και διακρίνονται δύσκολα πάνω στην ομοιόχρωμη επιφάνεια. Τα θέματα είναι γραμμικά, τεθλασμένες (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.11:9, πίν. LXXXIV, άνω 7), καμπυλόγραμμα (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. 11.13:8), δέσμες γωνιωδών γραμμών (chevrons) (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. 11.12:1 και 11.13:5, πίν. LXXXIV, άνω 2) (πίν. 59,11), πλάγιες γραμμές (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.14:5) ή καμπύλες σε σχήμα γιρλάντας (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:2). Τα αγγεία που φέρουν τέτοια διακόσμηση είναι φιάλες ημισφαιρικές, με συγκλίνον, αποκλίνον, κάθετο ή γωνιώδες τοίχωμα (αμφικωνικές) (πίν. 59,11), καθώς και σφαιρικά κλειστά αγγεία με τονισμένο χείλος και χοανοειδή λαιμό (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.11:5 και 11.12:1). Απουσιάζει σε φιάλες με σιγμοειδές τοίχωμα, στις οποίες όμως υπήρχε στην προηγούμενη φάση Ι (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.13:1-2.4-5.8 και 11.14:5). Οι λαβές των αγγείων είναι κυρίως κάθετες ταινιόσχημες με ή χωρίς κερατοειδή απόφυση (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.15:7-10.12). Οι βάσεις των αγγείων, τέλος, είναι συνήθως επίπεδες, με ή χωρίς διακόσμηση. Σε γενικές γραμμές η κατηγορία αυτή, που εμφανίζεται για πρώτη φορά και σε ελάχιστο ποσοστό (εικ. 29,15 και 35,O/O), συναντάται σε αγγεία με μέτριο πάχος τοιχώματος (περίπου 6 χιλιοστά), ενώ δεν λείπουν και αγγεία με λεπτότερο ή παχύτερο τοίχωμα. Η διακόσμηση τοποθετείται συνήθως στην εξωτερική επιφάνεια. Σε ανοιχτά όμως αγγεία (φιάλες) διακόσμηση υπάρχει και στο εσωτερικό τους. Δεν αναφέρεται κάποια παρατήρηση για εξέλιξη της κατηγορίας αυτής μέσα στην ίδια τη φάση ΙΙ (Νεότερη Νεολιθική) των Σιταγρών. Από τα παραδείγματα όμως που δημοσιεύονται φαίνεται ότι στις κατώτερες επιχώσεις προτιμώνται ευθύγραμμα και τεθλασμένα θέματα, φτιαγμένα με λεπτότερες γραμμές. Το μοναδικό καμπυλόγραμμο θέμα είναι οι γιρλάντες, που κρέμονται από το χείλος αγγείου (Sitagroi 1986, εικ. 11.12:2). Αντίθετα, οι παχιές γραμμές και τα καμπυλόγραμμα θέματα διαπιστώθηκαν στις μεσαίες και ανώτερες επιχώσεις της φάσης ΙΙ. Σημειώνεται ότι η διαπίστωση αυτή διατυπώνεται με κάθε επιφύλαξη, γιατί προέρχεται από την παρατήρηση της εικονιζόμενης κεραμικής και δεν είναι καθόλου βέβαιο αν ισχύει για το σύνολο της κεραμικής που ανήκει σ' αυτή την κατηγορία.

5. Κεραμική με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε λευκόχρωμη επιφάνεια (πίν. 60,11)

Είναι η red on white κατηγορία των Σιταγρών και δεν αναφέρεται στους άλλους ανασκαμμένους οικισμούς (εικ. 35,R/W). Ο Γραμμένος τη συσχετίζει με την κατηγορία 10 της Δήμητρας (Γραμμένος 1988, σ. 394). Πρόκειται για μία μάλλον μη συνηθισμένη κατηγορία κεραμικής, η ποιότητα της οποίας ποικίλλει από άριστη έως χονδροειδής και το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων από λεπτό έως παχύ. Τόσο η επιφάνεια από λευκό χρώμα όσο και η διακόσμηση από ερυθρό -ή τόνους του ερυθρού- είναι συχνά στιλβωμένες. Τα διακοσμητικά θέματα είναι ασαφείς πλατιές γραμμές (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.13:3), παχιές πλάγιες γραμμές (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.14:2-3), σπειροειδείς ή κυκλικές παχιές ή λεπτές γραμμές (Sitagroi 1986, εικ. 11.14:8, πίν. LXXXIII, άνω 11) (πίν. 60,11), καθώς και κύκλοι γεμάτοι χρώμα μεμονωμένοι ή σε ομάδες (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.14:3, πίν. LXXXIII, άνω 2.9). Το μοτίβο αυτό ίσως σχετίζεται με παρόμοιο της κατηγορίας 10 από την κεντρική Μακεδονία (Γραμμένος 1991, εικ. 12,56.59). Αντίθετα με τις άλλες κατηγορίες, μεγάλο είναι το ποσοστό αγγείων (περίπου 45%) που φέρουν ερυθρόχρωμη διακόσμηση, εκτός από την εξωτερική, και στην εσωτερική λευκόχρωμη επιφάνεια (Sitagroi 1986, σ. 356). Τα σχήματα αγγείων αντιπροσωπεύονται με φιάλες αμφικωνικές, ημισφαιρικές, με

ίσιο ή αποκλίνον τοίχωμα (Sitagroi 1986, εικ. 11.13:2, 11.14:2.8). Οι τελευταίες μάλιστα έχουν διακόσμηση συνήθως και στην εσωτερική τους επιφάνεια (πίν. 60,11). Δεν αναφέρονται κλειστά αγγεία. Οι λαβές είναι συνήθως κάθετες, ταινιωτές ή κερατοειδείς (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.13:3), και οι βάσεις επίπεδες (Sitagroi 1986, εικ. 11.13:3, 11.14:3.8).

α. Ως παραλλαγή της κατηγορίας αυτής θα μπορούσε να θεωρηθεί ο συνδυασμός εγχάρακτης ή στικτής διακόσμησης με γραπτή διακόσμηση από σκοτεινό ερυθρό χρώμα (Sitagroi 1986, πίν. LXXXIII, άνω 4.8.12) (πίν. 60,9). Εμφανίζεται σε φιάλες αλλά και σε κλειστά αγγεία.

6. Κεραμική με καστανόχρωμη διακόσμηση σε λευκόχρωμη επιφάνεια (πίν. 60,3-4.7.10)

Είναι η κατηγορία mat brown on white των Σιταγρών (εικ. 35,MBr/W), η κατηγορία 10 της Δήμητρας και πιθανότατα η κατηγορία Β από τον Ακροπόταμο, όπου όμως φέρει διαφορετική διακόσμηση (Mylonas 1941, σ. 558, Γραμμένος 1988, σ. 394). Στους Σιταγρούς η επιφάνεια των αγγείων φέρει ασβεστώδες λευκό ή κιτρινωπό επίχρισμα. Το χρώμα της διακόσμησης ποικίλλει από σκοτεινό θαμπό έως ανοικτό καφέ. Τα διακοσμητικά θέματα βρίσκονται πάντοτε στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων και αποτελούνται κυρίως από πλατιές γραμμές (πίν. 60,4) αλλά και γιρλάντες (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXI, κάτω 1-2). Σε δύο παραδείγματα η διακόσμηση γίνεται με δέσμες λεπτών γραμμών και σπείρες (πίν. 60,3), που θυμίζουν έντονα την κεραμική τύπου Ακροποτάμου (Sitagroi 1986, πίν. LXXXI, κάτω 3-4). Τα αγγεία είναι φιάλες ημισφαιρικές, αμφικωνικές και φιάλες με ίσιο τοίχωμα. Τα κλειστά αγγεία συναντώνται ελάχιστα. Οι λαβές είναι κάθετες ταινιωτές, ενώ αναφέρεται και ωτόσχημη απόφυση. Οι βάσεις που εντοπίστηκαν είναι όλες επίπεδες. Λαβές και βάσεις φέρουν συχνά διακόσμηση. Στον Ακροπόταμο η κατηγορία Β που αναγνώρισε ο Μυλωνάς βρίσκεται πολύ κοντά στη mat brown on white των Σιταγρών και σχετίζεται άμεσα με την κατηγορία Β3α3 της Θεσσαλίας. Η διακόσμηση γίνεται με μελανό έως καστανό χρώμα επάνω σε κιτρινόλευκο επίχρισμα, που καλύπτει την επιφάνεια του αγγείου. Το θεματολόγιο περιλαμβάνει σπείρες και ιδιαίτερα τόξα γεμάτα με χρώμα τοποθετημένα σε οριζόντιες ζώνες και μετόπες (Mylonas 1941, εικ. 2.8-10 και 3,5-7) (πίν. 60,7). Παρόμοια θέματα δεν έχουν εντοπισθεί στη Δήμητρα, στους Σιταγρούς ή στο Ντικιλί Τας και θα πρέπει μάλλον να χαρακτηρίζουν την περιοχή γύρω από τον Ακροπόταμο. Αντίστοιχά τους όμως υπάρχουν στη Θεσσαλία και ιδιαίτερα στην κατηγορία Β3ε στο Τσαγγλί (Hauptmann/Milojčić 1969, ένθ. πιν. 2 και 5, Θεοχάρης 1973, σσ. 294 και 296). Δεν αναφέρεται κάποια εξέλιξη της κατηγορίας αυτής μέσα στην ίδια τη φάση ΙΙ του Ακροποτάμου ούτε σε ποιά αγγεία εμφανίζεται τέτοια διακόσμηση. Στη Δήμητρα πάντως δεν υπερβαίνει σε συχνότητα το 1% του συνόλου της κεραμικής (εικ. 29,10).

7. Κεραμική με λευκόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (πίν. 60,5.8)

Πρόκειται για την κατηγορία white on red των Σιταγρών (Sitagroi 1986 σ. 357), η οποία εμφανίζεται σε ελάχιστη ποσότητα (εικ. 35,W/R). Η επιφάνεια έχει φωτεινό ερυθρό-κερασί χρώμα και η διακόσμηση γίνεται με λευκό χρώμα. Εντοπίστηκε επίσης στη φάση Ι του Ντικιλί Τας, όπου είναι επίσης σπάνια, όχι όμως στη Δήμητρα (Séfériadès 1983, σ. 651, Γραμμένος 1988, σ. 394). Τα θέματα είναι γραμμές λεπτές ή πλατιές (πίν. 60,5.8), που απλώνονται λοξά σε ομάδες πάνω στην επιφάνεια (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.14:1.7), αλλά και δικτυωτά τρίγωνα (Séfériadès 1983, εικ. 20-21). Τα περισσότερα θέματα συναντώνται τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική επιφάνεια των αγγείων. Στην κατηγορία αυτή αποδίδονται ελάχιστα σχήματα. Από τις φιάλες αναφέρονται μόνον αυτές με ίσιο τοίχωμα (πίν. 60,5.8), και από τα κλειστά αγγεία τα σφαιρικά. Λευκόχρωμη διακόσμηση, αλλά σε ανοιχτοκάστανη επιφάνεια χονδροειδούς κεραμικής, εντοπίστηκε στους Σιταγρούς και περιλαμβάνεται στην κατηγορία other white painted ware (Sitagroi 1986 σ. 358). Τα θέματα

είναι καμπυλόγραμμα (τόξα ή σπείρες) αλλά και ευθύγραμμα (δικτυωτό) και διακοσμούν την εξωτερική επιφάνεια μεγάλων αγγείων (Sitagroi 1986, πίν. LXXXIV, κάτω 1-3).

8. Κεραμική με διακόσμηση από γραφίτη σε μελανόχρωμη επιφάνεια (πίν. 60,6)

Εντοπίστηκε τόσο στη Δήμητρα (κατηγορία 5) όσο και στη φάση ΙΙ των Σιταγρών και στην περίοδο Ι του Ντικιλί Τας. Στη Δήμητρα πρωτοεμφανίζεται στη φάση ΙΙ, σε ελάχιστη ποσότητα (εικ. 29,5) και σε φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα ή τροπιδωτές με κωνικό λαιμό (Γραμμένος 1991, σ. 62, εικ. 51,20.24). Τα θέματα θα πρέπει να είναι καμπυλόγραμμα, γιατί μοιάζουν με αυτά άλλων κατηγοριών. Στους Σιταγρούς (φάση ΙΙ) αντιπροσωπεύεται με ένα μόνον όστρακο (Sitagroi 1986 σ. 358, πίν. LXXXIV, κάτω 4) (πίν. 60,6). Η διακόσμηση γίνεται με λεπτές γραμμές επάνω στη στιλβωμένη μελανόχρωμη επιφάνεια. Παρόμοια διακόσμηση από κακοψημένο γραφίτη αναφέρει και ο French από το Ντικιλί Τας (French 1964, σσ. 30 κ.εξ.), ενώ διακόσμηση με γραφίτη εντοπίστηκε στην εσωτερική επιφάνεια αγγείου από τη φάση Ι του ίδιου οικισμού (Séfériadès 1983, σ. 650, εικ. 17). Με αφετηρία την ασημί-λευκή απόχρωση του γραφίτη, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ίσως η κατηγορία αυτή αντικαθιστά εκείνη με λευκόχρωμη διακόσμηση, που εμφανίζεται στη δυτική και κεντρική αλλά απουσιάζει από την ανατολική Μακεδονία.

9. Κεραμική με μελανόχρωμη διακόσμηση σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (πίν. 60,1.13)

Είναι γνωστή περισσότερο ως black on red και χαρακτηρίζει την επόμενη περίοδο. Εντοπίστηκε σε όλους τους ανασκαμμένους οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας και μάλιστα στις προδιμηνιακές φάσεις, που εντάσσονται στη Νεότερη Νεολιθική (φάση ΙΙ Δήμητρας, φάση ΙΙ Σιταγρών, περίοδος Ι του Ντικιλί Τας, Ακροπόταμος). Οι πληροφορίες που αναφέρονται στη στρωματογραφική θέση αυτής της κεραμικής συγκλίνουν στην άποψη ότι πρωτοεμφανίζεται στο τέλος της φάσης ΙΙ των Σιταγρών (εικ. 35,BI/R), της περιόδου Ι του Ντικιλί Τας και στις ανώτερες επιχώσεις του βόρειου επιπέδου του Ακροπόταμου, το οποίο, κατά τον ανασκαφέα, κατοικήθηκε αργότερα από το νότιο. Στη Δήμητρα δεν μπορούν προς το παρόν να γίνουν ανάλογες ή άλλες παρατηρήσεις, εκτός μόνον ότι στη φάση ΙΙ συναντάται σπάνια, ενώ στην ΙΙΙ κάπως συχνότερα (εικ. 29,1). Στους Σιταγρούς, αντίθετα, η Keighley έχει αναγνωρίσει μια σαφή διαφοροποίηση της black on red κεραμικής της φάσης ΙΙ από εκείνην της φάσης ΙΙΙ. Για τον λόγο αυτό, οι πληροφορίες που θα παρατεθούν προέρχονται από το υλικό της φάσης ΙΙ των Σιταγρών. Σύμφωνα με την περιγραφή της Keighley, η διακόσμηση γίνεται με αστίλβωτο (θαμπό) μελανό χρώμα επάνω σε κεραμιδόχρωμη-ερυθρόχρωμη επιφάνεια. Η ποιότητα του πηλού είναι μέση έως χονδροειδής. Τα διακοσμητικά θέματα αναπτύσσονται πάντοτε στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων και περιλαμβάνουν γραμμές πλατιές, οριζόντιες, πλάγιες ή γωνιώδεις (πίν. 60,1.13), σε δέσμες των τριών (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXII, κάτω 1-2.4.6). Παρόμοια θέματα αναφέρονται και από την περίοδο Ι του Ντικιλί Τας, όπου αναπτύσσονται σε όλη την επιφάνεια των αγγείων και αποτελούνται από πλατιές ευθείες ή καμπύλες γραμμές (π.χ., Séfériadès 1983, εικ. 17-18). Στο σχηματολόγιο της κατηγορίας περιλαμβάνονται φιάλες ημισφαιρικές αλλά και αγγεία κλειστά με πιεσμένο (πίν. 60,13) ή γωνιώδες σώμα και κυλινδρικό λαιμό (π.χ., Séfériadès 1983, εικ. 18-19). Από τις λαβές εντοπίστηκε η κάθετη ταινιωτή με κερατοειδή απόφυση (Séfériadès 1983, εικ. 19). Στον οικισμό της Δήμητρας η μελανόχρωμη διακόσμηση εμφανίζεται σε φιάλες με ημισφαιρικό ή αποκλίνον τοίχωμα και σε φιάλες με γλωσσοειδείς αποφύσεις στο χείλος και υπερυψωμένη κιονωτή βάση (Γραμμένος 1991, εικ. 51,10.16.22). Αναφέρεται ακόμη πιθανή παρουσία του αμφορέα με ταινιωτές λαβές (Γραμμένος 1991, σ. 61, εικ. 25,65, 51,17).

Όλες οι πιο πάνω είναι κατηγορίες γραπτής κεραμικής που εμφανίζονται στις περισσότερες θέσεις της ανατολικής Μακεδονίας. Υπάρχουν όμως και κατηγορίες, οι οποίες είτε

περιορίζονται αποκλειστικά σε ένα μόνον οικισμό είτε συναντώνται σε ελάχιστη ποσότητα. Επειδή μάλιστα υπάρχει η πιθανότητα να έχουν προέλθει από λανθασμένο ψήσιμο μιας από τις πιο πάνω βασικές κατηγορίες, δεν κρίθηκε αναγκαίο να παρουσιαστούν αναλυτικά στο κεφάλαιο αυτό (εικ. 29 και 35).

Μονόχρωμη κεραμική

Στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας η κεραμική αυτής της περιόδου είναι κατά το μεγαλύτερο ποσοστό της μονόχρωμη (στη Δήμητρα περίπου 16,5%). Αντιπροσωπεύεται δε από τις ακόλουθες κατηγορίες (εικ. 29):

1. Με μελανόχρωμη λειασμένη επιφάνεια.
2. Με ερυθρόχρωμη ή καστανόχρωμη λειασμένη επιφάνεια.
3. Με ανάγλυφη ραβδωτή διακόσμηση.
4. Μελανοστεφής.
5. Με αυλακωτή διακόσμηση.
6. Με εγχάρακτη διακόσμηση.
7. Με στικτή και εμπίεστη διακόσμηση.

Αναλυτικότερα, κάθε μία κατηγορία παρουσιάζει τα ακόλουθα γνωρίσματα:

1. Κεραμική με μελανόχρωμη λειασμένη επιφάνεια (πίν. 61,1-3.6.8.10)

Αντιστοιχεί στις κατηγορίες fine black burnished, dark burnished των Σιταγρών (εικ. 35,DB και FBB) και στην 3α της Δήμητρας (Γραμμένος 1988, σσ. 393-394). Η επιφάνειά της είναι λειασμένη και φαίνεται να καλύπτεται από επίχρισμα. Περιλαμβάνει, τουλάχιστον στους Σιταγρούς, κεραμική πολύ καλής ποιότητας. Στη Δήμητρα τέτοια επιφάνεια έχουν συνήθως οι τράπεζες και οι φιάλες με αποκλίνον, συγκλίνον ή ίσιο τοίχωμα και στους Σιταγρούς οι αμφικωνικές φιάλες και εκείνες με σιγμοειδές ή κάθετο τοίχωμα (Sitagroi 1986, εικ. 11.19:9.12-13, 11.20:6) (πίν. 61,1-3.6.8). Από τα κλειστά αγγεία τα συχνότερα στους Σιταγρούς είναι αυτά με συγκλίνον τοίχωμα, αλλά υπάρχουν και αγγεία με κυλινδρικό λαιμό (Séfériadès 1983, εικ. 11 και 13) (πίν. 61,10). Οι λαβές είναι συνήθως κάθετες ταινιωτές με ή χωρίς κερατοειδή απόφυση και οι βάσεις επίπεδες ή υπερυψωμένες κιονόσχημες (Séfériadès 1983, εικ. 10-11, Sitagroi 1986, εικ. 11.10:7). Στην κατηγορία αυτή θα πρέπει ίσως να ενταχθεί και η μελανόχρωμη λειασμένη κεραμική καλής ποιότητας, η οποία στους Σιταγρούς αναφέρεται ως dark burnished ware (Sitagroi 1986, σσ. 360 κ.εξ.).

2. Κεραμική με ερυθρόχρωμη ή καστανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια (πίν. 61,4.9.13)

Είναι η κατηγορία 3β της Δήμητρας, όπου εμφανίζεται τουλάχιστον με διπλάσια συχνότητα από την προηγούμενη 3α (Γραμμένος 1991, σ. 59). Στους Σιταγρούς αναφέρεται ως pale burnished ware (Sitagroi 1986, πίν. C,4) (εικ. 35,PlB). Τέτοια επιφάνεια έχουν κυρίως οι ημισφαιρικές φιάλες (πίν. 61,4.9), εκείνες με ίσιο τοίχωμα (πίν. 61,13) και οι αμφικωνικές (Sitagroi 1986, εικ. 7.11:R1.R3.R12-13, 11.19:10). Αντίθετα, στο υλικό της Δήμητρας δεν παρατηρείται ιδιαίτερη προτίμηση σε ορισμένα σχήματα. Από τα κλειστά αγγεία συνηθέστερο είναι αυτό με συγκλίνον τοίχωμα (Sitagroi 1986, εικ. 7.12:1), ενώ υπάρχουν και αυτά με υπερυψωμένο λαιμό ή με αποκλίνον χείλος (Sitagroi 1986, εικ. 7.12:J5). Οι βάσεις των αγγείων είναι επίπεδες (πίν. 61,4.9.13) και σπάνια υπερυψωμένες, κιονόσχημες.

3. Κεραμική με ραβδώσεις ως διακόσμηση (πίν. 61,5)

Η επιφάνεια της κατηγορίας αυτής (rippled ware στους Σιταγρούς και κατηγορία 3 στη Δήμητρα) είναι συνήθως λειασμένη, μελανόχρωμη, γκρίζα και σπάνια καστανόχρωμη (εικ. 35,Rp). Οι ραβδώσεις είναι πολύ ρηχές, ομοιόμορφες, και δημιουργούν διάφορα θέματα,

τεθλασμένες, ζώνες, τρίγωνα (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.18:5-6.8, πίν. LXXV, κάτω 10-12). Σ' αυτή την κατηγορία θα μπορούσε να ενταχθεί και ένα όστρακο με αβαθείς αυλακώσεις από το Ντικιλί Τας (Séfériadès 1983, εικ.14) (πίν. 62,9)

4. Μελανοστεφής κεραμική (πίν. 61,11-12)

Η κατηγορία αυτή (black topped στους Σιταγρούς και 26 στη Δήμητρα) είναι από τις χαρακτηριστικές της ανατολικής Μακεδονίας κατά την παρούσα περίοδο και εμφανίζεται σε όλες τις θέσεις της περιοχής (εικ. 35,ΒΤ). Σύμφωνα με την περιγραφή από τη δημοσίευση των Σιταγρών, όπου γίνεται και η πληρέστερη παρουσίασή της, το τμήμα των αγγείων αμέσως κάτω από το χείλος είναι μελανόχρωμο (και στιλβωμένο), ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια παραμένει καστανέρυθρη, λειασμένη ή μη. Τα μελανοστεφή αγγεία είναι φιάλες με ίσιο τοίχωμα (πίν. 61,12), τροπιδωτές, με κάθετο το άνω μέρος και κιονόσχημη βάση, ή αμφικωνικές με δύο λαβές (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.17:2-3.5.8-10, πίν.LXXVI, κάτω 2, και πίν. XCV,2) (πίν. 61,11). Υπάρχουν ακόμη φιάλες με χαμηλό κωνικό λαιμό και μεγάλα αμφικωνικά κλειστά αγγεία (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.17:1, πίν.LXXVI, κάτω 3).

α. Τόσο στους Σιταγρούς όσο και στο Ντικιλί Τας συναντώνται μελανοστεφή αγγεία με γραπτή διακόσμηση. Πρόκειται προφανώς για παραλλαγή της κατηγορίας black topped, στην οποία τα διακοσμητικά θέματα γίνονται με καστανό ή με λευκό χρώμα ή με γραφίτη (Sitagroi 1986, πίν. C,22 και πίν. LXXVI, κάτω 3, Séfériadès 1983, εικ. 16-17).

Η μελανοστεφής κεραμική εμφανίζεται στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας κυρίως κατά τη Νεότερη Νεολιθική. Για πρώτη φορά όμως συναντάται στο τέλος της προηγούμενης περιόδου και συνεχίζεται τουλάχιστον έως τη μέση της επόμενης Χαλκολιθικής (εικ. 35,ΒΤ), στη Δήμητρα μάλιστα με ποσοστό πάντοτε μικρότερο του 1%ο (εικ. 29,26).

5. Κεραμική με διακόσμηση από αυλακώσεις (πίν. 61,7, 62,12)

Η διακόσμηση με αυλακώσεις παρουσιάζεται ως ιδιαίτερη κεραμική κατηγορία και στην ανατολική Μακεδονία. Συναντάται στους Σιταγρούς (στη δημοσίευση του οποίου δεν έχει αναπτυχθεί όσο ίσως θα έπρεπε), στη Δήμητρα (κατηγ. 18), όπου πρωτοεμφανίζεται, και μάλιστα σε ελάχιστη ποσότητα (εικ. 29,18), και στο Ντικιλί Τας, όπου δεν αναφέρεται η συχνότητα εμφάνισής της. Οι αυλακώσεις είναι αβαθείς, ευθύγραμμες (πίν. 61,7), ημικυκλικές ή σπειροειδείς (π.χ., Séfériadès 1983, εικ. 12) (πίν. 62,12). Τέτοια διακόσμηση φέρουν συνήθως οι αμφικωνικές φιάλες και τα κλειστά αγγεία με μία ή δύο κάθετες ταινιωτές λαβές, με ή χωρίς κερατοειδή απόφυση (π.χ., Séfériadès 1983, εικ. 10-13) (πίν. 62,12). Σ' αυτή την κατηγορία θα μπορούσε να ενταχθεί ένα μέρος της (ραβδωτής) διακόσμησης από εναλλασσόμενες πυκνές ραβδώσεις και αυλακώσεις (θέματα πτυχωτά, plissés) (π.χ., πίν. 61,5, 62,9), υπό την προϋπόθεση ότι οι ραβδώσεις είναι αποτέλεσμα της δημιουργίας των αυλακώσεων.

6. Κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση (πίν.62,4.6.8.11, 65,13)

Η ποιότητά της είναι σχετικά χονδροειδής (εικ. 35,Ι). Στη Δήμητρα (κατ. 13) συναντάται σπάνια (εικ. 29,13). Η χάραξη γίνεται συνήθως επάνω στον άψητο ακόμη πηλό και τα θέματα που δημιουργούνται ποικίλλουν από ευθύγραμμα (δέσμες γραμμών) ώς καμπυλόγραμμα (κύκλοι, σπείρες) (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.10:1-2.5, πίν. C,18). Εγχάρακτη διακόσμηση φέρουν οι αβαθείς ημισφαιρικές φιάλες ή εκείνες με κάθετο τοίχωμα και χαμηλή κιονόσχημη ή επίπεδη βάση (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 51,3.22, 41,395-397, 42,402-403, Sitagroi 1986, εικ. 11.10:1-2.5-6) (πίν. 62,4.8.11). Αξιοσημείωτη είναι η αποκλειστική διακόσμηση των τριποδικών βωμίσκων με χαρακτά θέματα (πίν. 62,6, 65,13). Συχνά οι χαράξεις είναι γεμάτες με λευκόχρωμη επίθετη ύλη, που τονίζει ακόμη περισσότερο τη διακόσμηση (π.χ., Γραμμένος 1991, πίν. 12α). Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η εγχάρακτη διακόσμηση επάνω σε φιάλη με κιονόσχημη βάση (πίν. 62,11), που βρέθηκε στη φάση Ι του

Ντικιλί Τας (Séfériadès 1983, εικ. 23). Τα διακοσμητικά θέματα σε σχήμα Μ και οι ανθρωπόμορφες παραστάσεις δεν είναι συνηθισμένα στον βορειοελλαδικό χώρο και δικαιολογημένα ο Séfériadès τα σχετίζει με ανάλογα της φάσης Szakálhát της Ουγγαρίας (Séfériadès 1983, σ. 653). Σε μερικές περιπτώσεις η εγχάρακτη διακόσμηση συνυπάρχει με τη γραπτή (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXIII, άνω 8.12) (πίν. 62,10).

7. Κεραμική με διακόσμηση από στίξεις, νυχιές, τσιμπιές (πίν. 62,5.7)

Η κεραμική με τέτοια διακόσμηση είναι ελάχιστη. Στη Δήμητρα εντοπίστηκε στη φάση ΙΙ (εικ. 29,27), όπως και στους Σιταγρούς (εικ. 35,Rst), όπου όμως είναι πιο περιορισμένη σε σύγκριση με την προηγούμενη φάση Ι (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 47,486.489, Sitagroi 1986, πίν. LXXVII, άνω 10).

Χονδροειδής κεραμική (πίν. 62,1-3)

Συναντάται σε όλους τους οικισμούς και δεν συμβάλλει στο χαρακτηρισμό ή τη διαφοροποίηση μεταξύ των φάσεων, εκτός ίσως από το χρώμα της επιφάνειας και τη συχνότητα εμφάνισής της (εικ. 35,C). Συγκεκριμένα, η αστίλβωτη επιφάνεια, που στη φάση Ι των Σιταγρών ήταν κυρίως καστανόφαιη, γίνεται στη φάση ΙΙ και ερυθρόχρωμη, αποτέλεσμα πιθανότατα καλύτερου ψησίματος. Στη Δήμητρα η χονδροειδής κεραμική περιλαμβάνει τις κατηγορίες 4,18,19,21,25 και 27 και κατέχει συνολικά το 5,8% του συνόλου της κεραμικής (Γραμμένος 1991, εικ. Α) (εικ. 29). Τα σχήματά της είναι φιάλες με συγκλίνον, αποκλίνον ή ίσιο τοίχωμα (πίν. 62,2) και αμφικωνικές. Συχνά μάλιστα φέρουν προχοή (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.19:4, πίν. LXXXV,2.6, Γραμμένος 1991, εικ. 33,246, 34,261-262) (πίν. 62,1). Τα μεγάλα αγγεία (πιθανότατα αποθηκευτικά) έχουν παχύ συγκλίνον τοίχωμα (πίν. 62,3) ή κυλινδρικό λαιμό (Γραμμένος 1991, εικ. 34,263-265). Οι λαβές τους είναι συνήθως κάθετες ταινιωτές (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 34,263-264), ενώ ως νέο σχήμα εμφανίζονται οι οριζόντιες κυλινδρικές (Γραμμένος 1991, εικ. 34,265, Sitagroi 1986, εικ. 7.H19-20.22.24) (πίν. 62,3). Οι βάσεις είναι κυρίως επίπεδες (πίν. 62,1) και σπάνια υπερυψωμένες κιονόσχημες.

Διακόσμηση

Η σημαντική διαφοροποίηση στην κεραμική της ανατολικής Μακεδονίας οφείλεται κυρίως στην παρουσία πολλών νέων κατηγοριών με γραπτή διακόσμηση. Ο ίδιος εμπλουτισμός παρατηρείται και στα θέματα διακόσμησης, τα οποία υπερτερούν σε ποικιλία και φαντασία των απλών ανάγλυφων θεμάτων της προηγούμενης περιόδου. Ανάλογα με την τεχνική τους, είναι γραπτά και ανάγλυφα (με χαράξεις, αυλακώσεις κλπ.), ενώ σε μερικές περιπτώσεις συνυπάρχουν γραπτή και ανάγλυφη διακόσμηση στο ίδιο αγγείο. Πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι η παρουσίαση των διακοσμητικών θεμάτων έχει την έννοια της αφετηρίας για μια ειδικότερη αντιμετώπιση του υλικού και όχι της ολοκληρωμένης μελέτης.

Γραπτή διακόσμηση

Όπως αναφέρθηκε, τα γραπτά διακοσμητικά θέματα χαρακτηρίζονται για τη μεγάλη ποικιλία τους. Αναπτύσσονται σε όλη την επιφάνεια των αγγείων, αλλά υπάρχει σαφής προτίμηση στη διακόσμηση του λαιμού και των ώμων ορισμένων τουλάχιστον σχημάτων (π.χ., τροπιδωτών φιαλών). Αντίθετα, σε καμία από τις ανασκαμμένες θέσεις δεν παρατηρήθηκε ιδιαίτερος συνδυασμός θεμάτων και σχημάτων αγγείων.

Αναλυτικότερα, στις γραπτές κατηγορίες κεραμικής της Δήμητρας και των Σιταγρών διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα διακοσμητικά θέματα.

1. Γραμμές ευθείες

Εμφανίζονται σε δέσμες ή μεμονωμένες, λεπτές ή πλατιές στις ακόλουθες παραλλαγές:

α. Γραμμές ευθείες, λεπτές σε δέσμη των δύο, τριών ή τεσσάρων (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXX,1-3.8-9, LXXXI, κάτω 4, LXXXII, άνω 1.5) (πίν. 59,2.7.9). Όπως ήδη έχει αναφερθεί, οι λεπτές γραμμές χαρακτηρίζουν την κεραμική τύπου Ακροποτάμου.

β. Γραμμές ευθείες, πλατιές, συνήθως σε δέσμες, οι οποίες αναπτύσσονται ανεξάρτητα ή συναντώνται κάθετα ή πλάγια. (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.14:2.5.9-10, πίν. LXXXI, κάτω 1-2.5-6, LXXXII, κάτω 1-2.4, LXXXIII, κάτω 3-4) (πίν. 59,6.12, 60,2.4.13).

γ. Γραμμές κυματοειδείς (πίν. 59,10). Είναι συνήθως λεπτές και παρουσιάζονται σε δέσμες (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.11:3.6.8, πίν. LXXX,4, LXXXI, άνω 1).

δ. Σπειροειδή θέματα (πίν. 60,3.11). Από τα αγαπητά θέματα της γραπτής διακόσμησης. Οι σπείρες είναι κυκλικές (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXI, άνω 4), ελλειπτικές (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.15:16, πίν. LXXX,22, LXXXI, άνω 7) ή σε συνδυασμό με ευθείες λεπτές ή πλατιές γραμμές (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXI, άνω 3, Γραμμένος 1991, εικ. 24,45.47 και 25,64-66).

ε. Τοξωτά θέματα (πίν. 60,7). Γίνονται με λεπτές ή πλατιές γραμμές σε δέσμες ή μεμονωμένα (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:5, 11.15:1.8, πίν. LXXX,15, LXXXI, άνω 8, LXXXIII, άνω 11). Πιθανώς στα θέματα αυτά ανήκουν και οι πλατιές καμπύλες γραμμές, οι οποίες εντοπίστηκαν σε μικρά όστρακα, στα οποία δεν σώζεται ολόκληρο το θέμα (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXI, κάτω 8.12).

στ. Κύκλοι ομόκεντροι. Θέμα σχετικά σπάνιο, εντοπίστηκε επάνω σε λαβή (Sitagroi 1986, εικ. 11.15:6, πίν. LXXXI, άνω 2).

ζ. Γιρλάντες. Συνήθως αναπτύσσονται κυκλικά αμέσως κάτω από το χείλος του αγγείου, το οποίο και περιβάλλουν. Το σχήμα τους είναι ημικυκλικό ή τριγωνικό (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:2, πίν. LXXX 11, LXXXI, άνω 6, LXXXII, άνω 3.11, LXXXIV, κάτω 2).

η. Θέματα ενάλληλων γωνιωδών γραμμών (chevrons) (πίν. 59,11, 60,1). Αποτελούνται από λεπτές και πλατιές γραμμές και είναι μεμονωμένα ή διαταγμένα σε ομάδες (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.11:7, LXXX,5, LXXXI, άνω 5.9, LXXXII, κάτω 6).

θ. Τρίγωνα, τα οποία είναι:

– Αντωπά, γεμισμένα με χρώμα (π.χ., Sitagroi 1986, 11.10:9, 11.15:4).

– Μεμονωμένα με εσωτερική δικτυωτή διαγράμμιση (π.χ., Γραμμένος 1984, εικ. 24,49 Sitagroi 1986, πίν. LXXXII, κάτω 3).

ι. Κηλίδες. Αποδίδονται μεμονωμένες αλλά και σε ομάδες (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.14:3, πίν. LXXXIII, άνω 2.9-10).

ια. Ταινίες. Ορίζονται από δύο λεπτές γραμμές. Ο εσωτερικός τους χώρος γεμίζει με:

– Κατακόρυφες ευθείες, ώστε να δημιουργείται η εντύπωση σκάλας (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:7, πίν. LXXX,14, LXXXII, άνω 2.6.8). Από τα χαρακτηριστικά θέματα της κεραμικής τύπου Ακροποτάμου (πίν. 59,3).

– Διαδοχικές γωνίες (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXX,19).

– Σπείρες (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXII, άνω 7) (πίν. 59,4, 60,3).

– Καμπύλες γραμμές (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:8) (πίν. 59,4).

– Ημικύκλια (τόξα) (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:5, πίν. LXXX,15).

ιβ. Δικτυωτές γραμμές. Δημιουργούνται με λεπτές αλλά και με πλατιές γραμμές (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXX,7, LXXXIV, κάτω 1).

ιγ. Τεθλασμένες γραμμές (ζικ-ζακ). Το θέμα δεν συναντάται συχνά (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.11:9, πίν. LXXXIV, άνω 7).

ιδ. Μαιανδροειδή θέματα. Αναφέρονται για πρώτη φορά στη Δήμητρα και στην κατηγορία black on red (Γραμμένος 1991, εικ. 48,492.494). Δεν αναφέρεται όμως σε ποιό ύψος στις επιχώσεις της φάσης ΙΙ βρέθηκε. Το θέμα είναι ακόμη άγνωστο στους άλλους οικισμούς.

Πολύ συχνά τα αγγεία συνδυάζουν δύο ή περισσότερα από τα πιο πάνω θέματα.

Ανάγλυφη διακόσμηση

Η ανάγλυφη διακόσμηση, γνωστή από την προηγούμενη περίοδο, γίνεται με ραβδώσεις και χαράξεις και περιλαμβάνει τα ακόλουθα θέματα:

1. Ραβδώσεις

Ως ραβδωτή αναφέρεται στους Σιταγρούς η διακόσμηση που προέρχεται από πυκνές αυλακώσεις (plissés). Οι ραβδώσεις είναι:

α. Κατακόρυφες και τεθλασμένες (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXV,10) (πίν. 62,9).

β. Πλάγιες (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.18:5.8, πίν. LXXV,5).

γ. Καμπύλες (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.18:7).

δ. Σε ομάδες, ώστε να σχηματίζουν τρίγωνα (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.18:8, πίν. LXXV,11-12) (πίν. 61,5).

ε. Κυκλικές (Sitagroi 1986, εικ. 11.18:9).

2. Χαράξεις

Εντοπίστηκαν ποικίλα θέματα. Τα συνηθέστερα είναι:

α. Σπειροειδή (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.10:2) (πίν. 62,11).

β. Δέσμη κατακόρυφων χαράξεων (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.10:5).

γ. Δέσμη πλάγιων χαράξεων (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXIX,5-6).

δ. Γωνίες (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 41,388.396, Sitagroi 1986, εικ. 11.10:1) (πίν. 62,8).

ε. Καμπυλόγραμμες χαράξεις (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.10:3.6, 11.17:11) (πίν. 62,4).

στ. Κύκλοι (πίν. 62,6, 65,13). Διακοσμούν συνήθως τις γωνίες των τριποδικών βωμίσκων (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 42,401, Sitagroi 1986, πίν. LXVIII,1-3, LXIX,1-2.13)

ζ. Τρίγωνα γεμισμένα με χαράξεις (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXVIII,4a-b).

η. Ζατρικιοειδή (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 10.3:22-23). Διακοσμούν συνήθως βωμίσκους.

Χαράξεις φέρουν και τα ειδώλια. Στην περίπτωση όμως αυτή έχουν συνήθως χαρακτήρα λειτουργικό, καθώς δηλώνουν στοιχεία της μορφής (μαλλιά, ένδυση, κοσμήματα) και λιγότερο διακοσμητικό ή συμβολικό. Συχνά οι χαράξεις, και ιδιαίτερα αυτές των βωμίσκων, είναι γεμάτες με ένθετο χρώμα (συνήθως λευκό), από το οποίο τις περισσότερες φορές δεν διασώζονται παρά ίχνη. Στην ανάγλυφη διακόσμηση περιλαμβάνονται οι νυχιές και οι στίξεις, που εντοπίστηκαν στις ανασκαμμένες θέσεις κυρίως ως συμπληρωματικές εγχάρακτων θεμάτων (πίν. 62,5.7).

Αυλακωτή διακόσμηση

Δεν φαίνεται να είναι τόσο προσφιλής όσο κατά την προηγούμενη περίοδο. Τα θέματα, που εντοπίστηκαν κυρίως στο Ντικιλί Τας και τη Δήμητρα, είναι σπειροειδή, ευθύγραμμα ή ημικύκλια (π.χ., Séfériadès 1983, εικ. 12,14) (πίν. 62,9.12). Φαίνεται πως ο διαχωρισμός τής αυλακωτής από τη ραβδωτή διακόσμηση δεν είναι σαφής και χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή κατά την απόδοση στη μία ή στην άλλη τεχνική. Ως παράδειγμα αναφέρεται το όστρακο από τους Σιταγρούς (πίν. 62,9), του οποίου η πυκνή αυλακωτή διακόσμηση αποδίδεται ως ραβδωτή.

Συνδυασμός εγχάρακτης και γραπτής διακόσμησης

Συνδυασμός γραπτής και στικτής διακόσμησης αναφέρεται στους Σιταγρούς (πίν. 62,10), θα πρέπει όμως να υπάρχει και στους άλλους οικισμούς. Τα θέματα είναι γραμμικά (ερυθρό σε λευκό και διάσπαρτες στίξεις) (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXII, άνω 4). Στο συνδυασμό

γραπτής και εγχάρακτης διακόσμησης τα θέματα είναι τρίγωνα συνεχόμενα που ορίζονται από χαράξεις και είναι γεμισμένα με χρώμα (π.χ., Sitagroi 1986, πίν. LXXXIII, άνω 8).

Σχήματα αγγείων

Τα περισσότερα από τα σχήματα της προηγούμενης περιόδου συνεχίζουν την παρουσία τους και στη Νεότερη Νεολιθική. Στους Σιταγρούς αναφέρεται η εμφάνιση δύο μόνο νέων σχημάτων καθώς και των μικροσκοπικών αγγείων (αγγεία – μινιατούρες), ενώ αυξάνεται η παρουσία αποθηκευτικών, τα οποία όμως χαρακτηρίζουν με το μέγεθός τους την επόμενη Χαλκολιθική. Αντίθετα, στη Δήμητρα τα μισά περίπου σχήματα της φάσης Ιβ (MN) δεν συναντώνται πλέον στη φάση ΙΙ (NN), ενώ πρωτοεμφανίζονται αρκετά νέα σχήματα (εικ. 30). Όπως προκύπτει από τη δημοσίευση του ανασκαφικού υλικού, τα αγγεία που εμφανίζονται κατά την περίοδο αυτή στους Σιταγρούς και στη Δήμητρα είναι κυρίως φιάλες, αμφορείς και μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία.

1. Φιάλες

Έχουν τα ακόλουθα σχήματα:

α. Ημισφαιρικές (εικ. 30,22, πίν. 63,3)

Στους Σιταγρούς αναφέρονται ως rounded bowls (Sitagroi 1986, εικ. 7.11:R1) και στη Δήμητρα ως σχήμα 22 (Γραμμένος 1991, εικ. 51,22). Στους Σιταγρούς αποτελούν ένα από τα συνηθέστερα σχήματα και εμφανίζονται στις περισσότερες κατηγορίες γραπτής κεραμικής (Sitagroi 1986, εικ. 11.14:10). Συχνές είναι και στη Δήμητρα, όπου επίσης φέρουν συνήθως γραπτή διακόσμηση.

β. Με συγκλίνον τοίχωμα (εικ. 30,6.24, πίν. 63,10)

Είναι τα σχήματα R2, R4 των Σιταγρών, 6 και 24 της Δήμητρας (Γραμμένος 1991, εικ. 51,6.24, Sitagroi 1986, σ. 161, εικ. 7.11:R2.R4). Και στους δύο οικισμούς παρουσιάζονται σχεδόν αποκλειστικά με brown on cream διακόσμηση. Φαίνεται πως δεν είναι από τα σχήματα που προτιμώνται αυτή την περίοδο (Sitagroi 1986, 11.13:4).

γ. Με ίσιο τοίχωμα (εικ. 30,3, πίν. 63,9.13)

Το σχήμα αυτό (R3 και σχ. 3 στους Σιταγρούς και στη Δήμητρα αντίστοιχα) είναι το συνηθέστερο κατά την παρούσα περίοδο στην ανατολική Μακεδονία. Συναντάται σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες γραπτής και μονόχρωμης κεραμικής, στη Δήμητρα μάλιστα ως αποκλειστικό σχεδόν σχήμα της χονδροειδούς (κατηγ. 4) και μιας μονόχρωμης κεραμικής κατηγορίας (κατηγ. 14) (Γραμμένος 1991, σ. 60.62, Sitagroi 1986, εικ. 11.16:2 και 11.13:3).

δ. Με αποκλίνον τοίχωμα (εικ. 30,10, πίν. 63,14)

Συναντάται στους Σιταγρούς (Sitagroi 1986, εικ. 7.11:R5-R6) και στη Δήμητρα (Γραμμένος 1991, εικ. 51,10). Από τα συνηθέστερα σχήματα της περιόδου στην περιοχή. Στους Σιταγρούς φέρει συνήθως γραπτή διακόσμηση, ενώ στη Δήμητρα είναι το βασικό σχήμα της μονόχρωμης, στιλβωμένης και μη, κεραμικής (Sitagroi 1986, εικ. 11.19:2).

ε. Με γωνιώδες τοίχωμα (εικ. 30,1, πίν. 61,3, 63,2.6-7)

Εμφανίζεται στις ακόλουθες παραλλαγές:

– Αμφικωνικές (πίν. 63,6, 65,1.4.7). Το άνω μέρος του αγγείου επάνω από την τροπίδωση, συνεχίζει ώς το χείλος σε ευθεία κλίση προς το εσωτερικό (Sitagroi 1986, εικ. 7.11.R12-R13). Η τροπίδωση μπορεί να είναι χαμηλά ή ψηλά στο σώμα (Sitagroi 1986, εικ. 11.13:5).

– Με γωνιώδες τοίχωμα και αποκλίνον ή υπερυψωμένο το άνω τμήμα του (Sitagroi 1986, εικ. 7.11:R11.R16) (πίν. 61,3, 63,2.7). Στην περίπτωση αυτή το άνω μέρος της φιάλης μετά την τροπίδωση υψώνεται κάθετα ή αποκλίνει (Sitagroi 1986, εικ. 11.19:7.11).

Οι φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα συγκαταλέγονται, μαζί με τις ημισφαιρικές και αυτές με ίσιο τοίχωμα, στα συνηθέστερα σχήματα της περιόδου στην περιοχή. Στους Σιταγρούς

εμφανίζονται με επιφάνεια μονόχρωμη ή διακοσμημένη με γραπτά ή εγχάρακτα θέματα. Από τα τρία σχήματα που προαναφέρθηκαν, οι αμφικωνικές φιάλες συναντώνται στις λιγότερες γραπτές κατηγορίες, στη Δήμητρα μάλιστα δεν φέρουν καθόλου γραπτή διακόσμηση και είναι το αποκλειστικό σχήμα της μελανοστεφούς κεραμικής (Γραμμένος 1991, σ. 60).

στ. Με σιγμοειδές τοίχωμα (πίν. 63,4)

Δεν αναφέρεται συχνά στη Νεότερη Νεολιθική της ανατολικής Μακεδονίας. Στους Σιταγρούς φέρει μόνο ραβδωτή διακόσμηση στους ώμους (Sitagroi 1986, εικ. 7.11:R14-R15, 11.18:5, 11.3:8, 11.19:12). Στη Δήμητρα δεν εμφανίζεται στη φάση ΙΙ, περιορίζοντας την παρουσία του στην προηγούμενη φάση Ιβ (εικ. 30,11).

ζ. Ρηχές ή βαθιές φιάλες με πόδια-βάση (εικ. 30,9, πίν. 63,5.11, 65,10)

Είναι οι γνωστές τράπεζες και αναγνωρίζονται έστω και με την παρουσία τμήματος των κυλινδρικών ποδιών, τα οποία είναι χαρακτηριστικά και δεν συναντώνται σε άλλο αγγείο. Η επιφάνειά τους είναι συνήθως μονόχρωμη και σπάνια φέρει διακόσμηση (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 51,9, Sitagroi 1986, εικ. 7.15:O1, 11.10:4.9). Γνωστές ήδη από την προηγούμενη περίοδο, συνεχίζουν την παρουσία τους και στην επόμενη Χαλκολιθική (Γραμμένος 1991, εικ. 30,188) (εικ. 30,9).

η. Με κιονόσχημη βάση (εικ. 30,16, πίν. 63,8.12 και 65,16)

Εμφανίζεται σε δύο παραλλαγές:

– Με σχετικά υψηλή κιονόσχημη βάση και γλωσσοειδείς αποφύσεις στο χείλος (πίν. 63,8). Στη Δήμητρα είναι γνωστή ήδη από την προηγούμενη φάση Ιβ (τέλος ΜΝ) (εικ. 30,16). Φέρει γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 41,392, 43,403). Στην ίδια παραλλαγή θα πρέπει ίσως να ενταχθεί και η φιάλη με υψηλή βάση και εγχάρακτη διακόσμηση από το Ντικιλί Τας (πίν. 62,11), της οποίας όμως δεν σώζεται το άνω μέρος, καθώς και τα τμήματα των βάσεων αγγείων από τους Σιταγρούς (Séfériadès 1983, εικ. 23, Sitagroi 1986, εικ. 11.10:7.10-11) (πίν. 65,11.14).

Με χαμηλή κιονόσχημη βάση χωρίς αποφύσεις στο χείλος (πίν. 62,8, 63,12, 65,16). Εντοπίστηκε κυρίως στους Σιταγρούς. Όπως φαίνεται από τα παραδείγματα, φέρει εγχάρακτη διακόσμηση (Sitagroi 1986, εικ. 11.10:1-3.5.8).

2. «Βωμίσκοι» (εικ. 30,13, πίν. 62,6, 63,1 και 65,13)

Πρόκειται πιθανότατα για τελετουργικά σκεύη. Για τον λόγο αυτό στη δημοσίευση του υλικού από τους Σιταγρούς παρουσιάζονται σε ιδιαίτερο κεφάλαιο (Sitagroi 1986, σσ. 303 κ.εξ., εικ. 7.15:O2). Δεν αποτελούν χαρακτηριστικό σχήμα της περιόδου, αφού εμφανίζονται τόσο στην προηγούμενη όσο και στην επόμενη περίοδο. Διακοσμούνται αποκλειστικά με εγχάρακτα θέματα, τα οποία επαναλαμβάνονται σε κάθε σκεύος και τονίζονται συχνά με το γέμισμα των χαράξεων με λευκή επίθετη ύλη (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 42,401.406, Sitagroi 1986, πίν. LXIX,5-6.8.11).

3. Αμφορείς (εικ. 30,17.20.23, πίν. 59,9.12, 60,13 και 64,5.8)

Συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο τα αποθηκευτικά αγγεία συναντώνται τώρα συχνότερα, γεγονός που κατά την Keighley αντικατοπτρίζει την ανάγκη αποθήκευσης αγαθών. Η ανάγκη αυτή φαίνεται πως γίνεται μεγαλύτερη στην επόμενη περίοδο. Τα αγγεία είναι αμφορείς με στενό λαιμό για αποθήκευση κατά προτίμηση υγρών, και ευρύστομα για γενικότερη αποθηκευτική χρήση. Ως αμφορείς χαρακτηρίζονται τα γνωστά δίλαβα αγγεία με το στενό λαιμό και τις δύο λαβές, οι οποίες σπάνια σώζονται στη θέση τους. Στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας επισημάνθηκαν τα ακόλουθα σχήματα αμφορέων:

α. Με σφαιρικό σώμα και κυλινδρικό λαιμό (εικ. 30,17, πίν. 59,9)

Γνωστοί στη Δήμητρα, στους Σιταγρούς και στο Ντικιλί Τας (Γραμμένος 1991, εικ.

51,17, Sitagroi 1986, εικ. 7.13:J2). Εμφανίζονται για πρώτη φορά στην παρούσα περίοδο και έχουν επιφάνεια μονόχρωμη ή διακοσμημένη με γραπτά θέματα, που συναντώνται στην κεραμική τύπου Ακροποτάμου (Séfériadès 1983, εικ. 11, Γραμμένος 1991, εικ. 26,91, Sitagroi 1986, εικ. 11.12:6, 11.20:7).

β. Με χοανοειδή λαιμό (πίν. 64,5)

Δεν είναι από τα συνηθισμένα σχήματα και φέρουν πάντοτε γραπτή διακόσμηση (Sitagroi 1986, εικ. 7.12:J4, 11.11:2, 11.12:3).

γ. Με κωνικό λαιμό και αποκλίνον χείλος (εικ. 30,20.23, πίν. 59,12, 60,13 και 64,8)

Παρουσιάζονται σε δύο παραλλαγές:

– Με κωνικό λαιμό, αποκλίνον χείλος και σφαιρικό σώμα (Séfériadès 1983, εικ. 18.22) (πίν. 59,12, 60,13). Το σώμα είναι σφαιρικό ή πιεσμένο (εικ. 30,20).

– Με κωνικό λαιμό, αποκλίνον χείλος και σώμα με γωνιώδες τοίχωμα (Séfériadès 1983, εικ. 19, Γραμμένος 1991, εικ. 26,88 και 51,23) (πίν. 60,12, 64,8). Αμφορείς με γωνιώδες τοίχωμα και ιδιαίτερα με κοίλο το κάτω μέρος του σώματος εμφανίζονται στην ανατολική Μακεδονία για πρώτη φορά αυτή την περίοδο (εικ. 30,23). Η επιφάνειά τους είναι μονόχρωμη ή φέρει γραπτή διακόσμηση, όμοια με αυτή της κεραμικής τύπου Ακροποτάμου. Πρέπει να σημειωθεί ότι αμφικωνικά κλειστά αγγεία, ίσως αμφορείς, αναφέρονται και στην προηγούμενη φάση Ι των Σιταγρών, όπου όμως είναι μικρότερα σε μέγεθος.

4. Αποθηκευτικά ευρύστομα αγγεία (πίν. 64,1.4.7, 65,9)

Όπως αναφέρθηκε, θα πρέπει να προορίζονταν για γενικότερη αποθηκευτική χρήση (π.χ., σιτηρών). Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται και μικρότερα αγγεία ίδιου σχήματος, τα οποία όμως δεν είναι κατάλληλα για αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων. Ανάλογα με τη διαμόρφωση του τοιχώματος διακρίνονται τα ακόλουθα σχήματα:

α. Με κυλινδρικό λαιμό (πίν. 64,4)

Από τα συνηθέστερα σχήματα. Έχουν επιφάνεια με γραπτή ή ραβδωτή διακόσμηση αλλά και μονόχρωμη (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 7.12:J2, 11.11:5, 11.12:8).

β. Με συγκλίνον τοίχωμα (πίν. 64,1, 65,9)

Μαζί με τα προηγούμενα είναι τα συνηθέστερα σχήματα αγγείων την περίοδο αυτή. Η επιφάνειά τους είναι μονόχρωμη ή φέρει γραπτή διακόσμηση, και είναι το μόνο σχήμα που έχει τονισμένο χείλος (Sitagroi 1986, εικ.7.12:1.6, 11.11:3, 11.20:2.4-5). Αγγεία αυτού του σχήματος δεν συναντώνται στη χονδροειδή κεραμική.

γ. Με υπερυψωμένο λαιμό (πίν. 59,1, 64,3.7.9)

Ανάλογα με το σχήμα του λαιμού δημιουργούνται οι ακόλουθες παραλλαγές:

– Με κυλινδρικό λαιμό (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 7.12:3) (πίν. 64,7).

– Με κωνικό λαιμό (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:5) (πίν. 64,9).

– Με αποκλίνον το τοίχωμα του λαιμού (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.12:4) (πίν. 59,1).

– Με αποκλίνον το χείλος του λαιμού (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 7.12:5) (πίν. 64,3).

Τα αγγεία με υπερυψωμένο λαιμό φέρουν συνήθως γραπτή διακόσμηση, δεν είναι όμως τόσο συνηθισμένα όσο τα προηγούμενα (Sitagroi 1986, εικ. 11.12:2.4-5, 11.20:3).

δ. Με γωνιώδες τοίχωμα (πίν. 61,1, 64,6, 65,8)

Είναι συνήθως μελανοστεφή ή μονόχρωμα, ενώ σε μία περίπτωση αναφέρονται με εγχάρακτη διακόσμηση (Sitagroi 1986, εικ. 7.12:8, 11.13:1, 11.17:1.4.11, 11.19:3, 11.20:6).

5. Πίθοι (πίν. 64,2)

Τμήμα πολύ μεγάλου αποθηκευτικού αγγείου που χαρακτηρίστηκε ως πίθος εντοπίστηκε στους Σιταγρούς (Sitagroi 1986, εικ. 11.20:1).

Λαβές

Οι λαβές στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη ποικιλία. Μολονότι στη δημοσίευση του ανασκαφικού υλικού από τη Δήμητρα και τους Σιταγρούς αλλά και το Ντικιλί Τας δεν παρουσιάζονται με λεπτομέρεια, από την περιγραφή της κεραμικής αναγνωρίζονται τα ακόλουθα σχήματα λαβών:

1. Κάθετες

Είναι ο συνηθέστερος τύπος. Τοποθετούνται κατακόρυφα στο λαιμό ή στο σώμα ανοικτών (φιαλών) ή κλειστών αγγείων. Στη δημοσίευση των Σιταγρών παρουσιάζονται αρκετοί τύποι κάθετων λαβών, χωρίς όμως να είναι γνωστό πόσοι από αυτούς συναντώνται σε κάθε φάση. Εδώ διαφοροποιούνται μεταξύ τους με κριτήρια το σχήμα και την τομή τους. Συνδυασμός των δύο κριτηρίων δεν είναι δυνατός εξαιτίας του τρόπου δημοσίευσης του υλικού. Για τον λόγο αυτό θα γίνει χωριστή παρουσίασή τους.

Ανάλογα λοιπόν με την τομή τους διακρίνονται σε:

α. Ταινιωτές (πίν. 59,12, 60,12, 61,10, 62,12, 63,10, 64,6, 65,1)

Ο συχνότερος τύπος κάθετης λαβής. Συχνά φέρει γραπτή διακόσμηση. Στα περισσότερα παραδείγματα ξεκινά από το χείλος, και μόνο σε μία περίπτωση βρίσκεται επάνω στο σώμα του αγγείου (πρβλ. Sitagroi 1986, εικ. 7.14:H5-H6 με εικ. 11.13:1.4, 11.15:1-5).

β. Με ελλειψοειδή (οβάλ) τομή (πίν. 65,7)

Δεν είναι συνηθισμένος τύπος κάθετης λαβής (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.19:5).

γ. Με κυκλική τομή (πίν. 65,2)

Και αυτός ο τύπος λαβής είναι σπάνιος (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.15:9.15).

Ανάλογα με το σχήμα τους οι κάθετες λαβές διακρίνονται σε:

α. Κάθετες, επιμήκεις (πίν. 61,10, 64,5)

Σύμφωνα με το δημοσιευμένο υλικό θα πρέπει να περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στους αμφορείς και γενικότερα σε κλειστά αγγεία. Φαίνεται μάλιστα πως έχουν και ορισμένη θέση, αφού πατούν στους ώμους του αγγείου και φθάνουν ώς το χείλος του (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 7.14:H5, 11.12:3, 11.15:1-6,8-9, 11.19:3, Γραμμένος 1991, εικ. 26,111, Séfériadès 1983, εικ. 11).

β. Κάθετες, στρογγυλές (πίν. 59,12, 61,3.11, 63,10, 64,6, 65,1-2.8)

Πιθανότατα οι συνηθέστερες, αφού είναι το μοναδικό σχήμα κάθετης λαβής στις φιάλες και παράλληλα υπάρχει και σε πολλά κλειστά αγγεία (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 7.14:H1-H2,H6, 11.13:1-4, 11.15:10, 11.17:2, 11.19:5).

γ. Κάθετες, ταινιωτές με κερατοειδή απόφυση (πίν. 60,12, 62,12, 63,9, 65,4)

Κερατοειδείς αποφύσεις σε λαβές φιαλών, αμφορέων και άλλων κλειστών αγγείων συνεχίζουν να εμφανίζονται και στην παρούσα περίοδο, όχι όμως τόσο συχνά όσο στην προηγούμενη (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 7.14:H9-H10, 11.13:2-3, 11.15:7, Séfériadès 1983, εικ. 10.12).

δ. Οριζόντιες (πίν. 62,3)

Οι οριζόντιες λαβές είναι ασυνήθιστες αυτή την περίοδο και εντοπίστηκαν μόνο μία φορά στη φάση II της Δήμητρας (Γραμμένος 1991, εικ. 34,265). Η παρουσία τέτοιων λαβών στο σχηματολόγιο των Σιταγρών πιθανότατα οφείλεται στο γεγονός ότι σ᾽ αυτό περιλαμβάνονται και σχήματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Sitagroi 1986, εικ. 7.14:H13).

2. Αποφύσεις (πίν. 65,5)

Διαφέρουν από τις λαβές στον τρόπο συγκράτησης των αγγείων. Δεν είναι συχνές και παρουσιάζουν τα πιο κάτω σχήματα:

α. Μαστοειδείς (πίν. 65,5.12)

Όπως φαίνεται από τα παραδείγματα, βρίσκονται πάντοτε στην τροπίδωση αμφικωνικών

φιαλών ή κλειστών αγγείων. Συχνά φέρουν οριζόντια οπή (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 26,115, Sitagroi 1986, εικ. 11.14:6, 11.16:9).

β. Γλωσσοειδείς (πίν. 62,4, 65,6)

Πρόκειται για τις αποφύσεις που συναντώνται στο χείλος φιαλών με κιονόσχημη βάση (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 42,403, Sitagroi 1986, εικ. 7.14:H16). Σε ένα παράδειγμα έχει μορφή πτηνού (Γραμμένος 1991, εικ. 29,175) (πίν. 65,6). Πτηνόμορφες γλωσσοειδείς αποφύσεις στην ανατολική Μακεδονία είναι εξαιρετικά σπάνιες και μαρτυρούν, μάλλον, επαφές με γειτονικές περιοχές.

γ. Ωτόσχημες (πίν. 61,4, 65,9)

Χρησιμεύουν στην ανύψωση του αγγείου και βρίσκονται συνήθως κάτω από το χείλος (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 26,100.107, 28,155, 33,248).

δ. Κερατοειδείς (πίν. 65,3)

Διαφέρουν από τις προηγούμενες στο σχήμα τους, που είναι λεπτότερο, αλλά και στο μήκος τους, καθώς προεξέχουν περισσότερο (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 28,150-151, Sitagroi 1986, εικ. 11.15:14).

Βάσεις

Μολονότι και οι βάσεις δεν αποτελούν στις δημοσιεύσεις ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης, διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα σχήματα βάσεων:

1. Επίπεδες (πίν. 65,8.12.15)

Είναι οι συνηθέστερες και συναντώνται σε όλα τα σχήματα και τις κατηγορίες κεραμικής (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 7.13:B1-B2, 11.13:3, 11.14:3.8, 11.16:1-3.6-11, 11.17:2.4.9.11).

2. Κιονόσχημες (πίν. 65,11.14.16)

Τύπος βάσης γνωστός ήδη από την προηγούμενη περίοδο συνεχίζεται και στη Νεότερη Νεολιθική (Sitagroi 1986, εικ. 7.13:3-4). Συναντάται σπανιότερα σε κατηγορίες γραπτής κεραμικής, συνηθέστερα δε στη μονόχρωμη, στη μελανοστεφή, στη χονδροειδή ή στην κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση. Η βάση είναι χαμηλή ή υψηλή, χωρίς να είναι δυνατή εκτενέστερη ανάλυση των πληροφοριών (π.χ., Sitagroi 1986, εικ. 11.10:1-5.7-8.10-11.13). Από τα παραδείγματα φαίνεται πως τέτοιες βάσεις συνοδεύουν τις φιάλες, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, όπου τέτοια βάση είχαν και μικρά σφαιρικά αγγεία.

3. Πόδια-βάσεις (πίν. 63,5.11, 65,10)

Συνεχίζεται και στην παρούσα περίοδο η παρουσία βάσεων αυτού του τύπου, οι οποίες ήδη είχαν εντοπισθεί στην περιοχή κατά τη Μέση Νεολιθική. Εμφανίζονται πάντοτε σε ορισμένα σχήματα αγγείων, αν μπορούν αυτά να ονομασθούν έτσι. Ανάλογα με το σχήμα τους, διακρίνονται δύο παραλλαγές:

α. Πόδια κυλινδρικά (πίν. 63,5, 65,10.13)

Είναι πάντοτε τέσσερα και στηρίζουν πολύ ρηχές, σχεδόν επίπεδες, φιάλες που χαρακτηρίζονται ως τράπεζες. Σπανιότερα στηρίζουν βαθύτερη ημισφαιρική φιάλη (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 26,102, 29,163, 30,188, Sitagroi 1986, εικ. 7.15:O1, 11.18:2-3). Συνήθως είναι ακόσμητα, σπάνια όμως φέρουν γραπτή διακόσμηση (Sitagroi 1986, 11.10:4,9).

β. Πόδια τρίπλευρα (πίν. 65,13)

Στηρίζουν αποκλειστικά τους λεγόμενους βωμίσκους, οι οποίοι είναι επίσης τρίπλευροι. Σώμα και πόδια φέρουν πολύ συχνά εγχάρακτη διακόσμηση με θέματα που επαναλαμβάνονται σε κάθε βωμίσκο (π.χ., Γραμμένος 1991, εικ. 42,401.406, Sitagroi 1986, εικ. 7.15:O2, 10.2:5, 10.3:3-7.10-18.22-23, 10.4:4-5.9-14.16-21.23-25). Σπανιότερα είναι ακόσμητοι, όπως αυτοί της κεντρικής Μακεδονίας.

Χαρακτηριστικά της κεραμικής στη Μακεδονία κατά τη Νεότερη Νεολιθική

Με βάση τα περιορισμένα και ανισομερώς κατανεμημένα διαθέσιμα στοιχεία και με δεδομένη την προοπτική να εμφανισθεί στρωματογραφημένη κεραμική από νέες ανασκαφές στο εγγύτατο μέλλον, οι παρατηρήσεις που ακολουθούν και αφορούν την κεραμική της Μακεδονίας δεν μπορούν παρά να έχουν προσωρινό χαρακτήρα.

Στη δυτική Μακεδονία η συνηθέστερη κατηγορία κεραμικής είναι αυτή με μελανόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια (black burnished), και από τα σχήματα των αγγείων οι φιάλες με γωνιώδες και σιγμοειδές τοίχωμα (French 1970, εικ. 3). Χαρακτηριστική τόσο για την περιοχή όσο και για τη χρονική περίοδο είναι η κεραμική grey on grey και, κατά δεύτερο λόγο, η Arkaden-Barbotin. Η περιοχή της δυτικής Μακεδονίας φαίνεται να βρίσκεται σε στενή πολιτισμική επαφή τόσο με τη Θεσσαλία, από την οποία δέχεται την επίδραση της γραπτής κεραμικής, όσο και με τη νότια Γιουγκοσλαβία, από όπου κατά κύριο λόγο δέχεται τις εγχάρακτες κατηγορίες και επηρεάζεται ίσως στη συχνότητα της μελανόχρωμης κεραμικής και των γωνιωδών σχημάτων. Ειδικότερα η παρουσία πολύχρωμης και brown on cream κεραμικής στις φάσεις 6 και 7 των Σερβίων, οι οποίες αντιπροσωπεύουν μέχρι στιγμής τη Νεότερη Νεολιθική στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, συνδέει την περίοδο αυτή με τις φάσεις Τσαγγλί και Αράπη της Θεσσαλίας, ενώ η εγχάρακτη κεραμική τύπου Cakran και η Arkaden-Barbotin, με την Αλβανία και τη νότια Γιουγκοσλαβία, όπου επικρατεί ο πολιτισμός Vinča (φάση Tordoš). Με το τέλος της φάσης 7 ο οικισμός στα Σέρβια εγκαταλείπεται και, όπως αναφέρει η Ridley, η κατοίκηση στην περιοχή συνεχίζεται με την ίδρυση νέου οικισμού στη φυσικά προστατευμένη θέση Βασιλαρά, που βρίσκεται περίπου 5 χλμ. ανατολικά των Σερβίων (Ridley/Wardle 1979, σ. 225). Ο νέος οικισμός τοποθετείται χρονικά σε φάση αντίστοιχη με τη θεσσαλική κλασικό Διμήνι και τη γιουγκοσλαβική Vinča-Pločnik.

Η Νεότερη Νεολιθική στα Βασιλικά C και προς το παρόν κατ' ανάγκη σε όλη την κεντρική Μακεδονία χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της μονόχρωμης κεραμικής με στιλβωμένη ερυθροκάστανη ή μελανόφαιη επιφάνεια, η οποία καλύπτει περίπου το 15,5% του συνόλου της κεραμικής (εικ. 26,3α-β). Η γραπτή κεραμική παρουσιάζει κάποια διαφοροποίηση σε σύγκριση με αυτήν της προηγούμενης περιόδου και αφορά τη συχνότητα εμφάνισης των κατηγοριών. Έτσι η κατηγορία με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε υποκίτρινη επιφάνεια, που κυριαρχούσε απόλυτα στην προηγούμενη περίοδο, μειώνεται σημαντικά και φθάνει περίπου από το 9,3% στο 4,1% (εικ. 26,30). Ένα άλλο στοιχείο της περιόδου είναι η εμφάνιση νέων κατηγοριών τόσο στη γραπτή όσο και στη μονόχρωμη, στη χονδροειδή και στην εγχάρακτη κεραμική. Η κεραμική με λευκόχρωμη διακόσμηση (white painted) φαίνεται να είναι η χαρακτηριστικότερη κατηγορία της περιόδου, μια και εμφανίζεται κυρίως σ' αυτή την περίοδο (εικ. 25,29). Η παρουσία της στην επόμενη Χαλκολιθική είναι ασήμαντη. Για πρώτη φορά εμφανίζονται και τα μελανοστεφή αγγεία, τα οποία όμως χαρακτηρίζουν την επόμενη περίοδο (εικ. 26,26). Τα συγγενή λευκοστεφή είναι ήδη γνωστά από την προηγούμενη Μέση Νεολιθική και, καθώς δεν συνεχίζουν πέρα από τις μεσαίες επιχώσεις της Νεότερης, φαίνονται να αντικαθίστανται από τα μελανοστεφή. Η εγχάρακτη διακόσμηση, η διακόσμηση τύπου Cakran και η αυλακωτή είναι στοιχεία που πρωτοεμφανίζονται στην παρούσα περίοδο (εικ. 26,13). Το σχηματολόγιο των αγγείων εμπλουτίζεται με νέα σχήματα ακολουθώντας τη γενικότερη τάση στην κεραμική της περιόδου. Ορισμένα από αυτά περιορίζουν την παρουσία τους αποκλειστικά στην παρούσα περίοδο. Πρόκειται για τις φιάλες με σιγμοειδές τοίχωμα, τις φιάλες με σφαιρικό σώμα και υψηλό κυλινδρικό λαιμό και τις τράπεζες (εικ. 28,6-8). Οι τελευταίες μάλιστα εμφανίζονται μόνο σε ορισμένο διάστημα της περιόδου και σε ελάχιστη ποσότητα. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από την ύπαρξη στρωματογραφίας, και είναι αδύνατη όταν το υλικό προέρχεται από επιφανειακή συλλογή. Πρόκειται πιθανότατα για σχήμα που δεν συνηθίζεται στην περιοχή της κεντρι-

κής Μακεδονίας, ενώ αντίθετα χαρακτηρίζει τις περιοχές της ανατολικής Μακεδονίας, της Αιγαιακής Θράκης και της Βουλγαρίας. Η σύντομη χρονικά παρουσία του αντικατοπτρίζει πιθανότατα την εντονότερη ίσως επαφή της κεντρικής Μακεδονίας με τις πιο πάνω περιοχές στην αρχή της περιόδου. Αυτή η πιθανότητα ενισχύεται και από την παρουσία λαβών με κερατοειδή απόφυση, οι οποίες, όπως στην Anza IV της Γιουγκοσλαβίας και στη φάση Kalojanovets της Βουλγαρίας, θα πρέπει να θεωρηθούν συνέχεια εκείνων της Μέσης Νεολιθικής. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση των φιαλών με σιγμοειδές τοίχωμα και μικρές κάθετες λαβές. Συναντώνται ελάχιστα και πάντοτε σε συνδυασμό με ερυθρόχρωμη διακόσμηση στην κιτρινωπή επιφάνεια. Το ίδιο σχήμα συναντάται στην ανατολική Μακεδονία συχνότερα και δεν φέρει ποτέ γραπτή διακόσμηση, αλλά αποκλειστικά πλάγιες αυλακώσεις στον ώμο του. Το αυτό ισχύει και για τη δυτική Μακεδονία, όπου εκτός από αυλακώσεις διακοσμείται με θέματα λευκόχρωμα γραπτά και ανάγλυφα ή παραμένει με ακόσμητη τη μελανόχρωμη επιφάνειά του (π.χ., Heurtley 1939, αρ. 36). Πρόκειται δηλαδή για σχήμα αρκετά διαδεδομένο, το οποίο όμως διαφοροποιείται τουλάχιστον στην κεντρική Μακεδονία ως προς τη διακόσμησή του. Οι αμφικωνικές φιάλες είναι σχήμα γνωστό ήδη από την προηγούμενη φάση Ι των Βασιλικών (τέλος Μέσης Νεολιθικής). Η τελευταία του παρουσία εντοπίζεται στις πρώιμες επιχώσεις της επόμενης Χαλκολιθικής. Αξιοσημείωτη όμως είναι η εξέλιξη του σχήματος αυτού στην κεντρική Μακεδονία και ειδικότερα στα Βασιλικά C: Η ακόσμητη στιλβωμένη επιφάνειά του είναι μελανόχρωμη στις κατώτερες και ερυθρόχρωμη στις ανώτερες επιχώσεις. Όταν φέρει γραπτή διακόσμηση, αυτή γίνεται μόνο με λευκό χρώμα (white painted). Τέλος, είναι το αποκλειστικό σχήμα των λευκοστεφών αγγείων, τα οποία δεν συνεχίζονται ώς το τέλος της περιόδου. Οι αμφικωνικές φιάλες αποτελούν σχήμα χαρακτηριστικό της Νεότερης Νεολιθικής της ανατολικής και της δυτικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας (φάσεις Τσαγγλί και Αράπη) και όλων των φάσεων του πολιτισμού Vinča. Η παρουσία τους στην κεντρική Μακεδονία αντικατοπτρίζει βέβαια την επίδραση από τις γειτονικές περιοχές, αλλά η χρησιμοποίησή τους σε κατηγορίες κεραμικής διαφορετικές από αυτές των άλλων περιοχών αποτελεί καθαρά τοπική επιλογή.

Στην ανατολική Μακεδονία η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση πολλών νέων κατηγοριών, οι περισσότερες από τις οποίες συνεχίζονται και στην επόμενη περίοδο. Η γραπτή κατέχει μεν μικρό ποσοστό (περίπου 2,7%) στο σύνολο της κεραμικής της Δήμητρας αλλά εμφανίζει μεγάλη ποικιλία στη διακόσμηση (εικ. 29). Οι περισσότερες γραπτές κατηγορίες πάντως είναι παραλλαγές της καστανόχρωμης διακόσμησης σε κιτρινωπή επιφάνεια (brown on cream). Ορισμένες περιορίζονται αποκλειστικά σ' αυτή την περίοδο ή συνεχίζονται ώς τις πρώιμες επιχώσεις της επόμενης. Η χαρακτηριστικότερη γραπτή κατηγορία είναι η κεραμική τύπου Ακροποτάμου, η οποία στην περιοχή ταυτίζεται με τη Νεότερη Νεολιθική, όπως η κατηγορία μελανό σε ερυθρό (black on red) ταυτίζεται με τη Χαλκολιθική. Το ίδιο χαρακτηριστική είναι και η κατηγορία με καστανόχρωμη διακόσμηση σε πορτοκαλόχρωμη ή ερυθρόχρωμη επιφάνεια (brown on orange/buff), η οποία, μολονότι φέρει θέματα με λεπτότερες γραμμές και πιο ελεύθερα δοσμένα, θα μπορούσε να θεωρηθεί παραλλαγή της κεραμικής τύπου Ακροποτάμου. Στις κατηγορίες με μικρή διάρκεια περιλαμβάνονται οι orange on orange, η red on white και η mat brown on white των Σιταγρών (εικ. 35,O/O.R/W.MBr/W). Η τελευταία περιορίζεται αποκλειστικά στις επιχώσεις αυτής της περιόδου. Συγγενής προς αυτήν θεωρείται η κατηγορία Β που προσδιόρισε ο Μυλωνάς στον Ακροπόταμο και η οποία σχετίζεται άμεσα με τη θεσσαλική Β3α3 και ως προς τα διακοσμητικά θέματα (σπείρες και τόξα σε οριζόντιες ζώνες και μετόπες) με τη Β3ε. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία τέτοιων θεμάτων μόνο στην περιοχή του Ακροποτάμου. Η κεραμική με διακόσμηση από γραφίτη, που χαρακτηρίζει την επόμενη περίοδο, συναντάται σε όλους τους ανασκαμμένους οικισμούς της περιοχής ήδη από τη Νεότερη Νεολιθική, αλλά σε περιορισμένο ποσοστό. Καθώς μάλιστα δίνει σχεδόν παρόμοιο οπτικό αποτέλεσμα με εκείνη, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί υποκατάστατο της

κεραμικής με λευκόχρωμη διακόσμηση σε μελανόχρωμη επιφάνεια, η οποία είναι πολύ συνηθισμένη στις γειτονικές περιοχές αλλά απουσιάζει από την ανατολική Μακεδονία. Μια άλλη κατηγορία, που επίσης είναι χαρακτηριστική της επόμενης Χαλκολιθικής, εμφανίζεται ήδη από την παρούσα περίοδο. Πρόκειται για τη γνωστή black on red, η οποία όμως, σύμφωνα με λεπτομερέστερες παρατηρήσεις που προέρχονται από τους Σιταγρούς, διαφοροποιείται από αυτήν της επόμενης περιόδου ως προς την ποιότητα, καθώς ακόμη η διακόσμηση είναι αστίλβωτη και ο πηλός των αγγείων μέτριος έως χονδροειδής (εικ. 35,BI/R). Η μελανοστεφής κεραμική πρωτοεμφανίζεται μεν στο τέλος της προηγούμενης περιόδου και συνεχίζεται ώς τη μέση της επομένης, χαρακτηρίζει όμως τη Νεότερη Νεολιθική της περιοχής (εικ. 35,BT). Σημαντική διαφοροποίηση συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο παρουσιάζει η διακόσμηση των αγγείων, η οποία γίνεται πλέον με πολύ μεγαλύτερη ποικιλία θεμάτων και τεχνικών. Τα συνηθέστερα γραπτά θέματα αποτελούνται από πλατιές γραμμές, οι οποίες ως καμπύλες ή ευθείες, μεμονωμένες ή σε δέσμες αναπτύσσονται στην επιφάνεια του αγγείου. Χαρακτηριστικές για την περίοδο είναι οι σκάλες και οι πολύ λεπτές γραμμές που συναντώνται σχεδόν αποκλειστικά στην κεραμική τύπου Ακροποτάμου. Οι τελευταίες συναντώνται σε δέσμες δύο ή τριών λεπτών γραμμών. Μάλιστα η συχνότητα παρουσίας τους αποτελεί κατά τον Demoule κριτήριο εξέλιξης της κεραμικής (η πληροφορία προέρχεται από τον ίδιο, τον οποίο και ευχαριστώ από τη θέση αυτή). Οι ραβδώσεις και οι αυλακώσεις συγκαταλέγονται επίσης στα προσφιλή θέματα της περιόδου και διακοσμούν ιδιαίτερα φιάλες. Οι αυλακώσεις πάντως δεν φαίνεται να εμφανίζονται στη Δήμητρα τόσο συχνά τώρα όσο κατά την προηγούμενη περίοδο (εικ. 29,18.20). Ιδιαίτερη σημασία για το συγχρονισμό των φάσεων της ανατολικής Μακεδονίας με αυτές άλλων περιοχών και συγκεκριμένα με τη φάση Szakálhát της Ουγγαρίας αποτελεί η παρουσία ορισμένου εγχάρακτου διακοσμητικού θέματος στη φάση Ι του Ντικιλί Τας.

Η έντονη διαφοροποίηση συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο που παρατηρήθηκε στις κεραμικές κατηγορίες και στη διακόσμηση φαίνεται να επαναλαμβάνεται και στα σχήματα των αγγείων της Δήμητρας, καθώς πολλά από αυτά σταματούν στο τέλος της φάσης Ιβ (ΜΝ) και αρκετά άλλα πρωτοεμφανίζονται στη φάση ΙΙ (ΝΝ) (εικ. 30). Στις φιάλες τα προσφιλέστερα σχήματα (ο χαρακτηρισμός προκύπτει από την παρουσία τους σε πολλές ή λίγες κατηγορίες) είναι οι ημισφαιρικές, οι με γωνιώδες και οι φιάλες με ίσιο τοίχωμα. Οι γνωστές τράπεζες και οι τριποδικοί βωμίσκοι περιλαμβάνονται στα χαρακτηριστικά σχήματα της περιοχής για περισσότερες περιόδους. Τα αποθηκευτικά αγγεία συναντώνται συχνότερα, αντανακλώντας πιθανότατα ανάγκες αποθήκευσης αγαθών. Μολονότι μικρά κλειστά αμφικωνικά αγγεία, ίσως αμφορείς, συναντώνται στο τέλος της προηγούμενης περιόδου (φάση Ι των Σιταγρών), οι μεγάλοι αμφορείς με γωνιώδες τοίχωμα και κοίλο το κάτω μέρος του σώματος εμφανίζονται για πρώτη φορά στη Νεότερη Νεολιθική. Από τις λαβές οι συνηθέστερες είναι οι κάθετες ταινιωτές με ή χωρίς κερατοειδή απόφυση. Οι πρώτες, γνωστές ήδη από την προηγούμενη περίοδο, συναντώνται πλέον σπανιότερα.

Με βάση λοιπόν την εξέλιξη στην κεραμική, είναι σαφής ο διαχωρισμός ανάμεσα στη Νεότερη και στην προηγούμενη Μέση Νεολιθική, παρ᾽ ότι από την τελευταία υπάρχει στρωματογραφημένο υλικό μόνο για την ύστερη φάση της. Ορισμένα στοιχεία τής τελευταίας περνούν στη Νεότερη Νεολιθική, γεγονός που δείχνει αδιατάρακτη συνέχεια, βεβαιωμένη εξάλλου και στρωματογραφικά. Η παρουσία άφθονων νέων στοιχείων στην κεραμική αντικατοπτρίζει δίχως άλλο μεταβολές στην αισθητική ή λειτουργική αντίληψη και στην τεχνολογική εξέλιξη, οι οποίες δεν περιορίζονται μόνο στην περιοχή της Μακεδονίας αλλά καλύπτουν ευρύτερο χώρο. Ανάλογες μεταβολές παρατηρούνται και στον ιδεολογικό κόσμο, όπως φαίνεται από τα ευρήματα της ειδωλοπλαστικής.

Η μελέτη του υλικού από τις φάσεις Ι-ΙV των Βασιλικών C και ΙΙ-ΙΙΙ της Δήμητρας και των Σιταγρών οδήγησε στη διαμόρφωση δύο κύριων πολιτισμικών φάσεων της Νεότερης Νεολιθικής, την προδιμηνιακή και τη διμηνιακή, οι οποίες όμως στην παρούσα εργασία

θεωρούνται η μεν πρώτη ως νεολιθική και η δεύτερη ως χαλκολιθική. Υπό αυτήν την θεώρηση παρουσιάζεται ανάγκη επανεξέτασης και λεπτομερέστερης μελέτης των ευρημάτων από την προδιμηνιακή φάση (Νεότερη Νεολιθική), η οποία πλέον έχει μικρότερη διάρκεια και αντιπροσωπεύεται μόνον από μία φάση (π.χ., Βασιλικά ΙΙ, Δήμητρα ΙΙ, Σιταγροί ΙΙ). Το μεγάλο πάχος των επιχώσεων (περίπου 2,10 μ., 1,10 μ. και 2,50 μ. αντίστοιχα) προμηνύει δίχως άλλο διαφοροποιήσεις. Ο εντοπισμός τους θα επιτρέψει ασφαλώς την αναγνώριση σταδίων εξέλιξης.

ΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Οι μεταβολές που παρατηρούνται στην ειδωλοπλαστική της Νεότερης Νεολιθικής, ιδιαίτερα στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας, συγκριτικά πάντοτε με την προηγούμενη περίοδο, είναι σημαντικές. Η εξαιρετικά συχνή πλέον παρουσία ειδωλίων στους οικισμούς αλλά και η αλλαγή στην τεχνοτροπία σηματοδοτούν με σαφήνεια ουσιώδεις αλλαγές στον πνευματικό κόσμο του νεολιθικού ανθρώπου. Η συχνή παρουσία των ειδωλίων αρχίζει σ᾽ αυτή την περίοδο και συνεχίζεται στην επόμενη, χαρακτηρίζοντας με τον τρόπο αυτό το τελευταίο στάδιο μιας σημαντικής εποχής (της Νεολιθικής) και συνδέοντάς την με την επόμενη Χαλκολιθική.

Δυτική Μακεδονία

Ελάχιστα σε αριθμό είναι τα ειδώλια από την περιοχή και προέρχονται όλα από την παλαιότερη και τη νεότερη ανασκαφή των Σερβίων. Ακόμη, δύο προέρχονται από επιφανειακή συλλογή στη θέση Πολυπλάτανο. Ο περιορισμένος αριθμός τους θα πρέπει να αποδοθεί περισσότερο στην έλλειψη ανασκαφών και λιγότερο στην απουσία ειδωλίων από τους οικισμούς.

Ανθρωπόμορφα (πίν. 66,1-2.4.7)

Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια που βρέθηκαν στα Σέρβια είναι πήλινα ή λίθινα, με τονισμένα ορισμένα μέρη του σώματος, χωρίς όμως ιδιαίτερη απόδοση των μελών του. Τα νέα στοιχεία που εμφανίζονται χαρακτηρίζουν κυρίως την απόδοση του προσώπου. Εκτός από τις πτηνόμορφες κεφαλές (Heurtley 1939, εικ. 35,m) βρέθηκαν ειδώλια με τριγωνικό επίπεδο πρόσωπο ή με τριγωνικό το άνω μέρος της κεφαλής (Heurtley 1939, εικ. 35,κ, Ridley/Wardle 1979, πίν. 26(f) (πίν. 66,1-2). Περισσότερο φυσιοκρατικά φαίνεται να αποδίδονται τα λίθινα (πίν. 66,7), όσο βέβαια επιτρέπει το δυσκολοδούλευτο υλικό, επειδή σ᾽ αυτά γίνεται προσπάθεια ιδιαίτερου σχηματισμού των άκρων (Heurtley 1939, εικ. 34,f-g). Η παρουσία εσοχής στο άνω μέρος του κορμού σε ένα από αυτά, αλλά και στο πήλινο ειδώλιο από το Πολυπλάτανο (πίν. 66,4), μας πληροφορεί για τον τρόπο σύνδεσης λαιμού και κορμού, τεχνική γνωστή ήδη από την προηγούμενη περίοδο (Rodden 1964b, πίν. 7,g). Ορισμένα από τα ειδώλια φέρουν διακόσμηση με χαράξεις σε μορφή ζώνης γύρω από τη μέση ή με στίξεις σε μορφή περιδεραίου γύρω από το λαιμό (Heurtley 1939, εικ. 35,κ, Rodden 1964b, εικ. 7,f) (πίν. 66,1).

Ζωόμορφα (πίν. 66,19)

Η παρουσία ζωόμορφων ειδωλίων ή ίσως αγγείων βεβαιώνεται από την πήλινη κεφαλή, πιθανότατα σκύλου, που βρέθηκε στα Σέρβια και διακρίνεται για τη ρεαλιστική του απόδοση (Heurtley 1939, εικ. 35,ο).

Κεντρική Μακεδονία

Σε ό,τι αφορά την παρουσία ειδωλίων, η κεντρική Μακεδονία διαφοροποιείται σαφώς από τις γειτονικές της περιοχές, όπως ακριβώς και στην προηγούμενη περίοδο. Τα σωζόμενα ειδώλια είναι ελάχιστα και δεν μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά της περιοχής. Πρόκειται για το κάτω μέρος ειδωλίων από τη φάση ΙΙ των Βασιλικών C (πίν. 66,5) και την κεφαλή πήλινου ειδωλίου από τον Λιμνότοπο (Γραμμένος 1991, πίν. 34,28.34, και Heurtley 1939, εικ. 35,l) (πίν. 66,3). Η αποσπασματική παρουσία τους δεν επιτρέπει ειδικότερες παρατηρήσεις. Ο τονισμός των γλουτών και η σχηματοποιημένη απόδοση των άκρων είναι στοιχεία γνωστά ήδη από την προηγούμενη περίοδο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, αντίθετα, το παράδειγμα από τον Λιμνότοπο, στο οποίο ο λαιμός και η κεφαλή σχηματίζουν κώνο, ενώ οι λεπτομερειες του προσώπου (μάτια και μύτη) είναι ένθετες, τεχνική ασυνήθιστη στην παράδοση αυτής και των γύρω περιοχών. Κατά τον ανασκαφέα (Heurtley), το ειδώλιο ανήκει στη Νεότερη Νεολιθική.

Ανατολική Μακεδονία

Σ' αυτή την περιοχή παρατηρείται συχνότερη εμφάνιση ειδωλίων από κάθε άλλο τμήμα της Μακεδονίας. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει την ανατολική Μακεδονία και ερμηνεύεται από τον γράφοντα όχι τόσο με τη διενέργεια στην περιοχή περισσοτέρων ανασκαφών, όσο με την ένταξή της σε ορισμένο πολιτισμικό κύκλο, ο οποίος, μεταξύ των άλλων, χαρακτηρίζεται και από την παρουσία μεγάλου αριθμού ειδωλίων στους οικισμούς. Στην επόμενη Χαλκολιθική τα ειδώλια συναντώνται συχνότερα και η απόδοσή τους γίνεται εντυπωσιακότερη. Βρέθηκαν σε πολλές θέσεις της περιοχής, τα περισσότερα βέβαια κατά τη διάρκεια ανασκαφής (Σιταγροί, Δήμητρα, Ντικιλί Τας). Από αυτά, τα μόνα δημοσιευμένα και σχολιασμένα (από τη Marija Gimbutas) είναι των Σιταγρών (Sitagroi 1986, σσ. 225 κ.εξ.), είναι όμως αρκετά για να μας δώσουν μιαν αντιπροσωπευτική εικόνα της θαυμάσιας ειδωλοπλαστικής με την ποικιλία των μορφών και τη διακόσμηση που αναπτύσσεται αυτή την περίοδο.

Από το πολυάριθμο υλικό διακρίνεται σαφέστατα η διαφοροποίηση της ειδωλοπλαστικής ανάμεσα στην παρούσα και στην προηγούμενη περίοδο, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη συχνότητα παρουσίας τους στον οικισμό. Ενώ δηλαδή στη φάση Ι, που ανήκει στη Μέση Νεολιθική, αποδίδονται μόνο 8 ειδώλια, στη φάση ΙΙ (Νεότερη Νεολιθική) ανήκουν 93. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για την παρουσία ειδωλίων σε τάφους, γιατί στην περιοχή δεν εντοπίστηκαν ακόμη ταφές.

Η παρουσίαση των ειδωλίων από τους Σιταγρούς γίνεται κυρίως κατά θεματική ενότητα. Από τον κατάλογο όμως των ευρημάτων είναι δυνατόν να αντληθούν πληροφορίες που επιτρέπουν την παρακολούθηση της διαχρονικής εξέλιξης των ειδωλίων κατά φάσεις. Επειδή στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μόνο παρουσίαση του ανασκαφικού υλικού, χωρίς προσπάθεια ερμηνείας του, γι' αυτό θα παρατεθεί η τυπολογία των ειδωλίων από τη φάση ΙΙ των Σιταγρών, όπως τη διαμόρφωσαν οι ανασκαφείς. Οι ερμηνευτικές παρατηρήσεις διατυπώνονται στο τέταρτο μέρος της παρούσης εργασίας, όπου αναπτύσσονται και θέματα λατρείας (σσ. 250 κ.εξ.).

Στη φάση ΙΙ των Σιταγρών ανήκουν συνολικά 93 ειδώλια. Όπως αναφέρθηκε, είναι πολύ περισσότερα από εκείνα (8) της φάσης Ι της Μέσης Νεολιθικής, αλλά λιγότερα από αυτά της επόμενης (Χαλκολιθικής) φάσης ΙΙΙ (136). Τα περισσότερα είναι πήλινα και ελάχιστα λίθινα (Sitagroi 1986, εικ. 9,51, πίν. LIV,4).

Ανθρωπόμορφα ειδώλια

Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για γυναικεία ειδώλια. Τα ανδρικά είναι ελάχιστα, περίπου 1%, ποσοστό που αντιστοιχεί στην γενικότερη τάση κυριαρχίας των γυναικείων ειδωλίων στον ελλαδικό και στο βαλκανικό χώρο.

1. Γυναικεία ειδώλια (πίν. 66,12-14.16.22)

Η απόδοση γυναικείων μορφών στα ειδώλια αυτά γίνεται κυρίως σχηματικά, γιατί, όπως υποστηρίζει η Gimbutas, το ενδιαφέρον συγκεντρωνόταν στην ενίσχυση του συμβολικού ρόλου και όχι στη φυσιοκρατική απόδοση των ειδωλίων. Ως επιχείρημα αναφέρει τα ζωόμορφα ειδώλια, που δείχνουν τη δυνατότητα του νεολιθικού ανθρώπου να αντιγράφει πιστά οποιαδήποτε μορφή (Sitagroi 1986, σσ. 226 κ.εξ.). Σύμφωνα με την τεχνοτροπία αυτή, ο κορμός του σώματος, τα κάτω άκρα, ο λαιμός και η κεφαλή αποδίδονται σχηματοποιημένα. Τα χέρια δηλώνονται με τη μορφή προεξοχών από τους ώμους. Τα πόδια σε ορισμένες περιπτώσεις δεν δηλώνονται καθόλου (Sitagroi 1986, εικ. 9,12.). Ίσως να πρόκειται για συνειδητή απόδοση γυναικείων σωμάτων με αναδιπλωμένα τα κάτω άκρα. Οι άλλες δύο επιλογές στάσης είναι η όρθια και η καθιστή (Sitagroi 1986, εικ. 9,17.36.57) (πίν. 66,14.16). Δεν απουσιάζουν όμως και ειδώλια με πιο φυσιοκρατική απόδοση (Sitagroi 1986, εικ. 9,15.18.30). Ενδιαφέρουσα είναι η απόδοση της κεφαλής και η ενδυμασία των γυναικείων ειδωλίων. Υπάρχουν επίσης ειδώλια μικροσκοπικά.

Ειδώλια - Μινιατούρες (πίν. 66,12.17)

Εκτός από τα ειδώλια που έχουν συνήθως ύψος 10 εκ., υπάρχει και μιά ομάδα μικροσκοπικών ειδωλίων (μινιατούρες) που περιορίζονται κυρίως στη φάση ΙΙ των Σιταγρών (ΝΝ). Οι μορφές αποδίδονται πάντοτε σχηματοποιημένες χωρίς τη διαμόρφωση άκρων. Οι κεφαλές τους δεν σώζονται. Όλα φέρουν βαθιές χαράξεις, διακοσμητικές ή συμβολικές, γεμάτες με λευκή ύλη από θρυμματισμένα όστρεα ή με κόκκινη ώχρα. Κατά την Gimbutas, διακρίνονται σε δύο ομάδες:

α. Εντελώς σχηματοποιημένα, στα οποία δεν διακρίνεται εκτός από την κεφαλή κανένα από τα άκρα του σώματος (Sitagroi 1986, εικ. 9,1-2, πίν. XLV,1-2) (πίν. 66,17).

β. Ημισχηματοποιημένα, με απόδοση ορισμένων λεπτομεριών του σώματος, π.χ στήθος (Sitagroi 1986, εικ. 9,3-4.6, πίν. XLV,3). Τα χέρια συχνά παραλείπονται και δηλώνονται ίσως με χαράξεις στα πλάγια του σώματος (Sitagroi 1986, εικ. 9,95, πίν. XL,2) (πίν. 66,12).

Τα μισά περίπου από τα ειδώλια-μινιατούρες φέρουν οριζόντιες οπές στους ώμους ή κάθετες μέσα στον κορμό (Sitagroi 1986, εικ. 9,2.4.12-13, πίν. XLV,2, XLVII,3, XLVIII,1). Πιθανώς κρέμονταν ως περίαπτα. Κατά την Gimbutas, στις οπές θα πρέπει να στερεώνονταν εξαρτήματα (π.χ., φτερά, για τη δήλωση των ειδωλίων ανθρώπων-πτηνών (Sitagroi 1986, σ. 229).

Απόδοση κεφαλής

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και ο τρόπος απόδοσης της κεφαλής, που δεν είναι πάντοτε ίδιος.

α. Πτηνόμορφες κεφαλές (πίν. 66,9-11)

Συναντάται συνολικά σε 76 ειδώλια και είναι το συνηθέστερο σχήμα κεφαλής τόσο στη Νεότερη Νεολιθική όσο και στη Χαλκολιθική (φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ των Σιταγρών, αντίστοιχα) (Sitagroi 1986, εικ. 9,22.42.45.114-117.127). Δυστυχώς όμως δεν δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες για τον αριθμό των ειδωλίων με πτηνόμορφη κεφαλή που προέρχονται ειδικά από τη φάση ΙΙ των Σιταγρών. Όμως ο περιορισμένος αριθμός παραδειγμάτων από τη φάση

III επιτρέπει την υπόθεση ότι τα ειδώλια με πτηνόμορφη κεφαλή είναι συνηθέστερα στην παρούσα περίοδο από ό,τι στην επόμενη Χαλκολιθική. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι πτηνόμορφες κεφαλές παρουσιάζουν διαμόρφωση κόμης. Στα παραδείγματα που εντοπίστηκαν τα μαλλιά είναι διαμορφωμένα σε κότσο, σε σπείρες και σε λοφίο (Sitagroi 1986, εικ. 9,22.42.45) (πίν. 66,9-11).

β. Κεφαλές - μάσκες (πίν. 66,8).

Ο ορισμός ανήκει στην Gimbutas, η οποία υποστηρίζει ότι οι κεφαλές φέρουν μάσκες (Sitagroi 1986, σ. 240). Το σχήμα τους είναι τριγωνικό (Sitagroi 1986, εικ. 9,25 και ίσως 29). Στο πρόσωπο που αποδίδεται λοξά προς τα άνω κυριαρχεί η μεγάλη ευθεία μύτη, από τη βάση της οποίας ξεκινούν τα δύο τονισμένα τόξα των φρυδιών. Τα μάτια είναι φακόσχημα με χάραξη στη μέση, ενώ τα αφτιά φέρουν χαράξεις και είναι διάτρητα. Τέτοια παραδείγματα είναι ελάχιστα στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας (στους Σιταγρούς μαρτυρείται με βεβαιότητα μόνο 1) και θα πρέπει να αντικατοπτρίζουν τις επαφές με τις γειτονικές περιοχές, π.χ., με φάσεις του πολιτισμού Vinča-Tordoš της Γιουγκοσλαβίας, όπως αναφέρει και η Gimbutas. Στην ίδια περίπτωση υποδηλώνεται και ύπαρξη ενωτίων ως κοσμημάτων της κεφαλής (Sitagroi 1986, εικ. 9,25) (πρβλ., πίν. 51Α,1 με πίν. 66,8).

Ενδυμασία των γυναικείων ειδωλίων

Τα περισσότερα από τα ειδώλια φέρουν χαράξεις, ορισμένες από τις οποίες θα πρέπει να δηλώνουν τα όρια και τις πτυχές του ενδύματος. Έτσι οι χαράξεις στο λαιμό σε σχήμα V ή οι οριζόντιες δηλώνουν, κατά τη Gimbutas, το άνω όριο του ενδύματος (πίν. 66,12.14.21-22), ενώ αυτές που βρίσκονται στην πλάτη ίσως δηλώνουν τις πτυχές στο σημείο της μέσης (Sitagroi 1986, εικ. 9.12-13) (π.χ., πίν. 66,21). Η άποψη αυτή είναι μάλλον ορθή, γιατί τέτοιες χαράξεις απουσιάζουν από ειδώλια με γυμνό το άνω μέρος του σώματος. Το κάτω μέρος του σώματος καλύπτεται από φούστα, της οποίας τα όρια στη μέση και στα πόδια δηλώνονται με οριζόντιες χαράξεις (Sitagroi 1986, εικ. 9,12-13.17) (πίν. 66,16.21-22). Η φούστα είναι σφιχτή και αφήνει να διαγράφονται ανάγλυφα οι γλουτοί και τα πόδια. Συχνότατη είναι η διακόσμησή τους με τεθλασμένες κατακόρυφες, οριζόντιες ή σπειροειδείς χαράξεις (Sitagroi 1986, εικ. 9,12-13.15.17). Αξιοσημείωτη είναι η διακόσμηση ειδωλίων, στα οποία δεν αποδίδονται τα κάτω άκρα. Από τη μέση και κάτω δηλώνεται η φούστα, και η διακόσμηση γίνεται με κυματοειδείς ή τεθλασμένες γραμμές (π.χ., πίν. 66,22), που δίνουν κυρίως την εντύπωση της οριζοντιότητας (Sitagroi 1986, εικ. 9,12-13.34). Πιθανότατα με τον τρόπο αυτό αποδίδεται η στάση με αναδιπλωμένα πόδια. Στη φάση ΙΙ των Σιταγρών δεν αποδίδεται κανένα άλλο από τα εξαρτήματα της ένδυσης (π.χ., υποδήματα).

2. Ανδρικά ειδώλια (πίν. 66,18)

Όπως αναφέρθηκε, τα ανδρικά ειδώλια από τους Σιταγρούς είναι ελάχιστα. Στη φάση ΙΙ (Νεότερη Νεολιθική) ως ανδρικό χαρακτηρίζεται μόνον ένα ειδώλιο, και αυτό γιατί διαφέρει στη διακόσμηση ή στην απόδοση του ενδύματος (Sitagroi 1986, εικ. 9,94). Η μορφή αποδίδεται εντελώς σχηματοποιημένη με οριζόντιες χαράξεις στο λαιμό και διαγώνια ζώνη με τεθλασμένη χαρακτή γραμμή στο σώμα (πίν. 66,18).

Ζωόμορφα ειδώλια (πίν. 66,15.20.23)

Ελάχιστα είναι τα ειδώλια της φάσης ΙΙ των Σιταγρών που παριστάνουν ζώα. Χαρακτηρίζονται όχι μόνο για την ποικιλία τους αλλά κυρίως για τη φυσιοκρατική τους απόδοση, που έρχεται σε αντίθεση με τη σχηματοποίηση των ανθρωπόμορφων. Όπως αναφέρθηκε, η διαφορά αυτή επιτρέπει την υπόθεση, ότι τα τελευταία σκοπίμως αποδίδονταν με αυτόν τον τρόπο. Τα ζωόμορφα ειδώλια ανήκουν πιθανότατα σε σκύλους (Sitagroi 1986, σ. 160, εικ.

9,76-77) (πίν. 66,23). Βοοειδή αλλά και κριάρια αποδίδονται κυρίως στην επόμενη Χαλκολιθική. Στην παρούσα περίοδο ανήκει πιθανότατα το τμήμα ειδωλίου που παριστάνει ταύρο(;) από τις ανώτερες επιχώσεις της φάσεως ΙΙ των Σιταγρών (Sitagroi 1986, εικ. 9,150). Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί και η φυσιοκρατική απόδοση ενός ζαρκαδιού(;) που βρέθηκε επίσης στις ανώτατες επιχώσεις της ίδιας φάσης (Sitagroi 1986, εικ. 9,174).

Χωριστή ομάδα αποτελούν οι λαβές με ζωόμορφες προτομές, οι οποίες εξετάζονται ως προς την τεχνική κατασκευής και τη διακόσμηση σε άλλο κεφάλαιο. Εδώ θα αναφερθούν μόνο τα είδη των ζώων που παριστάνονται. Πρόκειται πιθανότατα για βοοειδή και σκύλο (Sitagroi 1986, εικ. 9,178 και 10.7:1.12) (πίν. 66,15.20).

Τα ζωόμορφα αγγεία που είναι συχνά στη Χαλκολιθική, αντιπροσωπεύονται στη Νεότερη Νεολιθική μόνο με ένα παράδειγμα, από τις ανώτατες επιχώσεις της φάσης ΙΙ των Σιταγρών, και δεν φαίνεται να χαρακτηρίζουν την περίοδο (Sitagroi 1986, εικ. 10.7:12).

Συμβολισμός

Η ερμηνεία της χρηστικότητας, της συχνής παρουσίας αλλά και του τρόπου απόδοσης και διακόσμησης των ειδωλίων είναι αναμφίβολα εξαιρετικά δύσκολη. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί εντελώς διαφορετικές απόψεις, οι οποίες συζητούνται στο τέταρτο μέρος (σσ. 251 κ.εξ.). Εδώ θα παρουσιαστεί σύντομα η τυπολογία της διακόσμησης που συναντάται στις ομάδες ειδωλίων από τους Σιταγρούς, που προαναφέρθηκαν, χωρίς κάποια προσπάθεια ερμηνείας. Θα σημειωθεί μόνον ότι κατά την Gimbutas οι χαράξεις έχουν συμβολικό χαρακτήρα. Η ίδια, αναφερόμενη στα ειδώλια της Νεότερης Νεολιθικής, περιλαμβάνει σ' αυτά όσα προέρχονται από τις φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ των Σιταγρών. Εμείς θα περιοριστούμε μόνο σε εκείνα της φάσης ΙΙ (NN), χωρίς όμως τον αριθμητικό προσδιορισμό τους, γιατί ο τρόπος δημοσίευσης του υλικού δεν παρέχει τέτοια δυνατότητα. Κατά την Gimbutas λοιπόν, τα γυναικεία ειδώλια φέρουν σύμβολα και εντάσσονται σε δύο κατηγορίες:

1. Ειδώλια γυναικεία, σχηματοποιημένα ή ημισχηματοποιημένα, με αναδιπλωμένα πόδια, τα οποία παρουσιάζουν συνήθως τις ακόλουθες χαράξεις - σύμβολα:

α. Κάθετος ή πλάγιος σταυρός ή V που τονίζει τό στήθος. Τα σημεία αυτά υπάρχουν στή θέση του στήθους και όταν ακόμη αυτό δεν δηλώνεται ανάγλυφα (πίν. 66,14).

β. Γραμμές κάτω από το στήθος.

γ. Τρεις και σπάνια τέσσερις κάθετες γραμμές που χαράσσονται ανάμεσα στο στήθος (πίν. 66,12.21-22).

δ. Τρεις γραμμές χαρακτές που καλύπτουν τους ώμους.

ε. Τρεις κοντές χαράξεις στα πλάγια, κάτω από τη μέση.

στ. Τρεις ρόμβοι ή τεθλασμένες που αναπτύσσονται στους γλουτούς και στα πόδια (πίν. 66,16).

ζ. Τρεις μεγάλες και δύο κοντές (ή 4 καί 3 αντίστοιχα) χαράξεις στην πλάτη όλων των ειδωλίων (πίν. 66,13.17.21).

Όλα τα ειδώλια του τύπου αυτού έχουν πτηνόμορφη κεφαλή και αποτελούν την πολυαριθμότερη ομάδα της φάσης ΙΙ (αλλά και της ΙΙΙ) (Sitagroi 1986, εικ. 9,3-6.12-13.32-34.36).2. Γυναικεία ειδώλια με περισσότερο φυσιοκρατική απόδοση, τονισμένη κοιλιά, γλουτούς και δήλωση του τριγώνου της ήβης. Η απόδοση των γλουτών και της κοιλιάς θυμίζει έντονα παλαιολιθικά παραδείγματα (Sitagroi 1986, εικ. 9,15.17-18.56-57.80) (πίν. 66,14). Στα ειδώλια αυτά, που είναι λιγότερα, υπάρχουν εγχάρακτες στήλες ή γραμμές πάντοτε διπλές, ελικοειδείς κύκλοι και διπλές σπείρες που βρίσκονται κυρίως στο σώμα, στην κοιλιά, στους γλουτούς, ακόμη και στα πόδια. Κατά την Gimbutas, έχουν συνήθως κεφαλή-προσωπείο, ενώ οι κυοφορούσες μορφές παριστάνονται καθισμένες σε θρόνο.

Η Gimbutas επιχειρεί μία ακόμη ομαδοποίηση κατά την πιθανή ιδιότητα των ειδωλίων. Έτσι διακρίνει τις ακόλουθες θεότητες (Sitagroi 1986, σσ. 247 κ.εξ.).

1. Πτηνόμορφη θεά.
2. Θεά της νεότητας.
3. Θεά της γονιμότητας.
4. Θεά κυοφορούσα.

Ιδιαίτερη αναφορά σε κάθε μία από αυτές τις ιδιότητες θα γίνει στο κεφάλαιο στο οποίο θα αναπτυχθούν τα θέματα θρησκείας, λατρείας και ταφικών εθίμων.

ΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τα εργαλεία και τα άλλα τεχνήματα (ή τέχνεργα) εκτός από την κεραμική και τα ειδώλια, δεν παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση ως προς το σχήμα ή την ποικιλία τους από εκείνα της προηγούμενης περιόδου. Όπως στη Μέση, έτσι και στη Νεότερη Νεολιθική η μη δημοσίευση του υλικού από τους Σιταγρούς και το Ντικιλί Τας, στην ανατολική, και από τα Σέρβια, στη δυτική Μακεδονία, δεν επιτρέπει την παρουσίαση αντιπροσωπευτικού στρωματογραφημένου υλικού, περιορίζοντας την αναφορά σε λίγα μόνο από τα αντικείμενα που προέρχονται κυρίως από την προδημοσίευση του υλικού των Σερβίων (φάσεις 6-7) στη δυτική, των Βασιλικών C (φάση Η) στην κεντρική, και Σιταγρών (φάση Η), Δήμητρας (φάση Η) και Ντικιλί Τας (φάση Ι) στην ανατολική Μακεδονία.

Δυτική Μακεδονία

Δημοσιευμένα τεχνήματα (ή τέχνεργα) αυτής της περιόδου προέρχονται από τα Σέρβια και το Πολύστυλο. Ιδιαίτερα για τα μικροαντικείμενα, αλλά και για τα άλλα ευρήματα από τις φάσεις 6 και 7 των Σερβίων, δεν υπάρχει δυνατότητα διαχωρισμού τους κατά φάση. Και οι δύο όμως εντάσσονται στη Νεότερη Νεολιθική, γιατί, όπως αναφέρθηκε, με το τέλος της περιόδου ο οικισμός εγκαταλείπεται και στη Χαλκολιθική ιδρύεται νέος, σε γειτονική θέση. Ανάλογα με το υλικό κατασκευής, τα τεχνήματα χωρίζονται σε λίθινα, οστέινα, πήλινα και μετάλλινα.

1. Λίθινα (πίν. 67,5.7.9-13)

Σύμφωνα με την πιθανή χρήση τους διαπιστώθηκαν τα πιο κάτω εργαλεία και μικροαντικείμενα:

α. Πελέκεις (πίν. 67,9.11-12).

Τόσο το σχήμα (τραπεζοειδές) όσο και η τεχνική κατασκευής τους (λειασμένη επιφάνεια) παραμένουν αμετάβλητα σε σύγκριση με πελέκεις προηγούμενων περιόδων (Heurtley 1939, εικ. 33,a-e) (πίν. 67,9.12). Χαρακτηριστικός είναι ο πέλεκυς με εγκοπές για τη στήριξη του στειλεού (Heurtley 1939, εικ. 33,m) (πίν. 67,11).

β. Τριπτήρες (πίν. 67,13).

Κατασκευάζονται από χαλαζία και άλλους λίθους (Heurtley 1939, εικ. 34,a-b).

γ. Ψήφοι από μάρμαρο (Heurtley 1939, εικ. 34,n) (πίν. 66,10).

δ. Λεπίδες.

Στα Σέρβια για πρώτη φορά βεβαιώνεται λεπίδα από οψιανό (Heurtley 1939, εικ. 33,o).

ε. Περίαπτα (πίν. 67,5).

Περίαπτο από μάρμαρο βρέθηκε στο σπήλαιο Ροδοχωρίου του νομού Ημαθίας (Rodden 1964b, πίν. 8A(B). Περίαπτο από μαλαχίτη αναφέρεται και στα Σέρβια.

στ. Κάλυμμα αγγείου (πίν. 67,7).

Από λευκό μάρμαρο, βρέθηκε κατά την παλαιότερη ανασκαφή των Σερβίων από τον Heurtley. Φέρει οπές, πιθανότατα για τη στερέωσή του στο χείλος του αγγείου (Heurtley 1939, εικ. 34,k).

2. Οστέινα (πίν. 67,1-4)

Ελάχιστα νέα στοιχεία εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τα οστέινα τεχνήματα (τέχνεργα), τα οποία είναι:

α. Περόνες (πίν. 67,3).

Με ή χωρίς οπή στο άνω μέρος. Για πρώτη φορά αναφέρεται διακόσμηση σε περόνες (Heurtley 1939, εικ. 35,b, και Ridley/Wardle 1979, σ. 217). Ως περόνη αναφέρεται από τον Heurtley οστέινο αιχμηρό αντικείμενο που βρέθηκε στα Σέρβια με μέγιστη διάμετρο περίπου 2 εκ. και πιθανή δακτυλιόσχημη οπή στο άνω μέρος του (Heurtley 1939, εικ. 35,c).

β. Βραχιόλια (περικάρπια).

Φτιαγμένα από όστρεο, αναφέρει ο Heurtley από την πρώτη ανασκαφή των Σερβίων (Heurtley 1939, εικ. 35,h).

γ. Ψήφοι.

Από όστρεα ή οστούν, ανήκουν πιθανότατα σε περιδέραιο (Heurtley 1939, εικ. 35,g).

δ. Περίαπτο (πίν. 67,4).

Για πρώτη φορά αναφέρεται περίαπτο από το όστρεο Spondulus. Εχει το ίδιο σχήμα με το μαρμάρινο που αναφέρθηκε πιο πάνω. Βρέθηκαν στον ίδιο χώρο (Rodden 1964b, πίν. 8A(A).

ε. Οπείς (πίν. 67,1).

Από χοντρό αιχμηρό οστούν, είναι γνωστοί από την προηγούμενη περίοδο (Heurtley 1939, εικ. 35,d).

στ. Κτένια (πίν. 67,2).

Για πρώτη φορά εμφανίζονται κτένια μεταξύ των μικροαντικειμένων (Heurtley 1939, εικ. 35,e-f).

3. Πήλινα (πίν. 67,6.8)

Στα πήλινα τεχνήματα περιλαμβάνονται:

α. Βαρίδια υφαντικά.

Σύμφωνα με τους Ridley και Wardle, για πρώτη φορά συναντώνται τα ογκώδη υφαντικά βαρίδια, όπως τα γνωρίζουμε από νεότερες περιόδους (Ridley/Wardle 1979, σ. 217). Ίσως στην ίδια ομάδα να εντάσσονται και τα κωνικά ογκώδη αντικείμενα που χαρακτηρίζονται από τον Heurtley ως φαλλοί (Heurtley 1939, εικ. 35,t-u).

β. Σφραγίδες (πίν. 67,6).

Συναντώνται στα Σέρβια και κατά την παρούσα περίοδο, χωρίς όμως την ποικιλία μοτίβων που είχαν στις προηγούμενες περιόδους (Heurtley 1939, εικ. 35,r-s).

γ. Ψήφοι (πίν. 67,8).

Φαίνεται ότι οι ψήφοι κατασκευάζονταν και από πηλό, όπως δείχνει το παράδειγμα από τα Σέρβια (Heurtley, 1939, εικ. 35,q).

δ. Βραχιόλια (περικάρπια).

Πήλινα περικάρπια αναφέρονται από τα Σέρβια (Ridley/Wardle 1979, σ. 217).

Αντικείμενα από μέταλλο δεν αναφέρονται από τις φάσεις 6 και 7 των Σερβίων.

Κεντρική Μακεδονία

Τα τεχνήματα αυτής της περιόδου προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τα Βασιλικά C. Υπάρχουν ακόμη ορισμένα από τον Λιμνότοπο και τον Ακροπόταμο των νομών Κιλκίς και Θεσσαλονίκης, αντίστοιχα. Δεν είναι όμως βέβαιο αν ανήκουν στη Νεότερη Νεολιθική ή στην επόμενη Χαλκολιθική.

1. Λίθινα (πίν. 68,10-11.14.16)

α. Πελέκεις (πίν. 68,16).

Βρέθηκαν στη φάση ΙΙ των Βασιλικών C (Γραμμένος 1991, πίν. 32,70, 33,46, 34,29). Δεν διαφέρουν από αυτούς των προηγούμενων περιόδων ή των συγχρόνων τους από τις γειτονικές περιοχές.

β. Περίαπτα (πίν. 68,11).

Ως περίαπτα αναφέρονται τμήματα λίθινων δακτυλίων από τα Βασιλικά C, φάση ΙΙ (Γραμμένος 1991, πίν. 33,42.51.54.66-67 και 34,35).

γ. Βραχιόλια (περικάρπια) (πίν. 68,10).

Από την ίδια φάση του οικισμού προέρχονται τμήματα από λίθινα περικάρπια (Γραμμένος 1991, πίν. 33,40.47.49.52.68 και 34,37).

δ. Ψήφοι (πίν. 68,14).

Από Dentalium ή άλλο λίθο βρέθηκαν επίσης στη φάση ΙΙ των Βασιλικών C (Γραμμένος 1991, πίν. 33,48.64).

2. Οστέινα (πίν. 68,1-4.6.8.12)

Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει κυρίως εργαλεία:

α. Περόνες (πίν. 68,2).

Από τη θέση Λιμνότοπος προέρχεται η περόνη με διαχωρισμό κεφαλής και λαιμού. Είναι η πρώτη στο είδος της και θα μπορούσε εξίσου καλά να ανήκει στη Χαλκολιθική (Heurtley 1939, εικ. 35,a, ο ίδιος 1925, πίν. XVI,26). Στις περόνες θα μπορούσε να ενταχθεί και το οστέινο αιχμηρό αντικείμενο από τα Βασιλικά C (φάση ΙΙ) εξαιτίας του λεπτού σχήματός του (Γραμμένος 1991, πίν. 34,38).

β. Αιχμές (πίν. 68,4).

Είναι ισχυρότερες από τις περόνες. Εντοπίστηκαν μόνο στη φάση ΙΙ των Βασιλικών C, χωρίς αυτό να σημαίνει χρονικό ή τοπικό περιορισμό της παρουσίας τους (Γραμμένος 1991, πίν. 32,71, 33,50.57, 34,30).

γ. Οπείς (πίν. 68,1).

Είναι βραχύτεροι από τις αιχμές, με τις οποίες βρέθηκαν στην ίδια φάση (Γραμμένος 1991, πίν. 33,55).

δ. Στιλβωτήρες (πίν. 68,3).

Φτιάχνονται συνήθως από οστά, ειδικότερα από πλευρά ζώων, και έχουν πλατύ στρογγυλεμένο άκρο (Γραμμένος 1991, πίν. 34,32.36).

ε. Βραχιόλια (περικάρπια) (πίν. 68,6).

Βρέθηκαν αρκετά στα Βασιλικά C και είναι φτιαγμένα από οστούν (Γραμμένος 1991, πίν. 33,69) ή όστρεο spondulus ή glycimeris (Γραμμένος 1991, πίν. 33,41.44.53.56.58.60-61.69, 34,33).

στ. Βαρίδια υφαντικά ή σφονδύλια (πίν. 68,12).

Σπάνια κατασκευάζονται από όστρεο, όπως αυτό που βρέθηκε στη φάση ΙΙ των Βασιλικών C. Συνήθως είναι πήλινα ή λίθινα (Γραμμένος 1991, πίν. 33,65).

ζ. Δαχτυλίδι (πίν. 68,8).

Βρέθηκε επίσης στα Βασιλικά C (φάση ΙΙ) (Γραμμένος 1991, πίν. 33,45).

3. Πήλινα (πίν. 68,7.13.15)

α. Σφραγίδες (πίν. 68,15).

Βρέθηκαν στη φάση ΙΙ των Βασιλικών C. Η επιφάνεια αποτύπωσης έχει απλό σχέδιο με ρηχές εκβαθύνσεις (Γραμμένος 1991, πίν. 33,62).

β. Πεσσοί (πίν. 68,7).

Προέρχονται από την ίδια θέση και φάση (Γραμμένος 1991, πίν. 34,39).

γ. Ομοίωμα τράπεζας (πίν. 68,13).

Για πρώτη φορά επισημαίνεται ομοίωμα τράπεζας στη φάση ΙΙ των Βασιλικών C

(Γραμμένος 1991, πίν. 34,27). Ομοιώματα τραπεζών αλλά και οικιών είναι γνωστά από σύγχρονες θέσεις γειτονικών στη Μακεδονία περιοχών.

Μετάλλινα αντικείμενα και γενικότερα ίχνη μεταλλοτεχνίας κατά τη Νεότερη Νεολιθική δεν επισημάνθηκαν ούτε στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας.

Ανατολική Μακεδονία

Η περιοχή αυτή έχει να παρουσιάσει, όπως αναφέρθηκε, τις περισσότερες σύγχρονες ανασκαφές από κάθε άλλο τμήμα του μακεδονικού χώρου. Δυστυχώς όμως ελάχιστα γνωρίζουμε για τα τεχνήματα, αφού οι ανασκαφείς δημοσίευσαν μόνον όσα ήσαν απαραίτητα για την ένταξη των οικισμών στο χρονολογικό σύστημα, ή, κυρίως, όσα παρουσίαζαν κάποιο ενδιαφέρον από αισθητική άποψη. Έτσι τα υπόλοιπα παραμένουν ακόμη αδημοσίευτα. Τα περισσότερα από αυτά προέρχονται από τους Σιταγρούς (φάση ΙΙ), τη Δήμητρα (φάση ΙΙ), η τελική δημοσίευση των οποίων επίκειται, και το Ντικιλί Τας (φάση Ι).

1. Λίθινα (πίν. 68,17)

α. Πελέκεις (πίν. 68,17).

Βρέθηκαν στο Ντικιλί Τας, το Πολύστυλο, τον Ακροπόταμο, τη Δήμητρα και οπωσδήποτε και σε άλλες θέσεις, από τις οποίες όμως δεν έχουμε δημοσιευμένο υλικό. Οι πελέκεις είναι λειασμένοι και έχουν το γνωστό τραπεζοειδές σχήμα (Mylonas 1941, εικ. 8,7-20, Γραμμένος 1991, πιν. 31,6).

β. Λεπίδες και σμίλες.

Αναφέρονται από το Ντικιλί Τας, χωρίς όμως να απεικονίζονται (Deshayes 1972, σ. 204).

γ. Βραχιόλι (περικάρπιο).

Τμήμα λίθινου περικαρπίου εντοπίστηκε στη Δήμητρα (Γραμμένος 1991, πιν. 31,5)

2. Οστέινα (πίν. 68,5.9)

Από το Ντικιλί Τας προέρχονται διάφορα οστέινα αντικείμενα, χωρίς όμως να αποδίδονται σε ορισμένη φάση:

α. Βραχιόλι (περικάρπιο) (πίν. 68,9).

Από το όστρεο glycimeris, βρέθηκε στη Δήμητρα (Γραμμένος 1991, πίν. 31,2).

β. Αιχμή ή οπέας (πίν. 68,5).

Επίσης από τη Δήμητρα (Γραμμένος 1991, πίν. 31,1).

3. Πήλινα

α. Σφονδύλια.

Αναφέρονται για την ιδιαίτερη συχνότητα που εμφανίζονται στο Ντικιλί Τας. Και σ' αυτά δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ των φάσεων Ι και ΙΙ (Deshayes 1972, σ. 204).

4.Μετάλλινα

Στις ανώτατες επιχώσεις της φάσης ΙΙ των Σιταγρών βρέθηκαν χάλκινα αντικείμενα (Renfrew 1971, σ. 278). Ίχνη επεξεργασίας μετάλλου (χαλκού) έχουν εντοπιστεί και στη φάση Ι του Ντικιλί Τας (Séfériadès 1983, σ. 647). Κανένα όμως από τα αντικείμενα δεν απεικονίζεται. Η παρουσία τους θα πρέπει να ενταχθεί στο πρώιμο στάδιο της χρήσης μετάλλου, κατά το οποίο τα μετάλλινα αντικείμενα είναι μικρά, συνήθως χάντρες από μαλαχίτη. Η συστηματική κατεργασία και χρήση του μετάλλου εμφανίζεται στην επόμενη Χαλκολιθική, οπότε γίνονται εμφανείς και οι μεταβολές που επιφέρει η εισαγωγή του νέου υλικού στο νεολιθικό τρόπο ζωής.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως φαίνεται και από τη σύντομη παρουσίαση στην αρχή του κεφαλαίου, στις περιοχές που περιβάλλουν τη Μακεδονία η Νεότερη Νεολιθική δεν είναι ενιαία και εμφανίζει σημαντικές αποκλίσεις στην εξέλιξή της. Στη Θεσσαλία αντιπροσωπεύεται από τις φάσεις Τσαγγλί και Αράπη, με σύνολο επιχώσεων που φθάνει τα 3 μ. περίπου. Η κεραμική, η οποία χρησιμοποιεί πλέον θέματα διακόσμησης και σχήματα αγγείων διαφορετικά από εκείνα της Μέσης Νεολιθικής, χαρακτηρίζεται από το μεταβατικό χαρακτήρα της στη φάση Τσαγγλί και την έντονη παρουσία τής δίχρωμης ή της πολύχρωμης κεραμικής στη φάση Αράπη.

Στην Αλβανία, η ίδια περίοδος που έχει επιχώσεις πάχους περίπου 1,7 μ. (οικισμός Maliq) παρουσιάζει δύο φάσεις εξέλιξης. Στην πρώτη είναι συχνή η παρουσία γραπτής κεραμικής, η οποία μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως επιβίωση στοιχείων διακόσμησης του πολιτισμού Starčevo της Γιουγκοσλαβίας, τα οποία στοιχεία όμως δεν εμφανίστηκαν στην περιοχή όταν έπρεπε (δηλ. κατά τη Μέση Νεολιθική), είτε ως επίδραση της θεσσαλικής γραπτής κεραμικής, μια και η Θεσσαλία αποτελεί τη μόνη περιοχή όπου εξακολουθούν να κυριαρχούν οι γραπτές κατηγορίες και κατά τη Νεότερη Νεολιθική. Στη δεύτερη φάση, συνηθέστερη στην Αλβανία είναι πλέον η μονόχρωμη κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση και δηλώνει τη σαφή επίδραση του πολιτισμού Vinča (φάση Tordoš) στην περιοχή, χωρίς βέβαια να αποκοπούν οι σχέσεις της με τον θεσσαλικό χώρο, όπως φαίνεται τουλάχιστον από την παρουσία γραπτής κεραμικής. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία από την περιοχή των χαρακτηριστικών ειδωλίων και των ανθρωπόμορφων αγγείων και καλυμμάτων των πρώτων φάσεων του πολιτισμού Vinča.

Στη Γιουγκοσλαβία, όπου οι επιχώσεις της περιόδου έχουν πάχος περίπου 3 μ., σημειώνεται η μεγαλύτερη μεταβολή αναφορικά τουλάχιστον με την κεραμική παράδοση. Οι κατηγορίες γραπτής κεραμικής του πολιτισμού Starčevo εξαφανίζονται και κυριαρχεί πλέον αποκλειστικά η μονόχρωμη, που φέρει συχνά εγχάρακτη διακόσμηση. Τα διακοσμητικά θέματα εμφανίζουν σαφή συγγένεια με αυτά της Bandkeramik, η οποία εξαπλώνεται την ίδια περίοδο σε μεγάλο τμήμα της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης. Πιθανότατα οι πρώτες φάσεις του πολιτισμού Vinča αποτελούν τη νοτιότερη έκφραση της Bandkeramik στην περιοχή της Βαλκανικής. Αξιοσημείωτη είναι η εμφάνιση ανθρωπόμορφων αγγείων και καλυμμάτων καθώς και ειδωλίων με πλατιά τριγωνική κεφαλή.

Σε αντίθεση με τη Γιουγκοσλαβία, στη Βουλγαρία δεν διαπιστώνονται ουσιαστικές μεταβολές από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική. Η περιοχή εξακολουθεί να ανήκει στον κύκλο της μονόχρωμης (μη γραπτής) κεραμικής. Πιθανότατα όμως δεν έχει εντοπιστεί ακόμη σε όλη της τη διάρκεια, καθώς οι επιχώσεις πάχους 0,7 μ. στον οικισμό Karanovo σαφώς δεν αρκούν για να καλύψουν όλη την περίοδο, ενώ τα στοιχεία της ομάδας Kalojanovec φαίνεται να έχουν περιορισμένη εξάπλωση. Διαφοροποιημένη εμφανίζεται η περιοχή της νοτιοδυτικής Βουλγαρίας. Από πληροφορίες που παρείχε στον γράφοντα η καθ. Η. Todorova (την οποία και ευχαριστώ θερμά), στον υπό ανασκαφή οικισμό Topolnitsa υπάρχει άφθονη γραπτή κεραμική, η οποία όμως σχετίζεται άμεσα με αυτήν της ανατολικής και ίσως της κεντρικής Μακεδονίας.

Αλλά και στην Αιγαιακή Θράκη δεν παρατηρείται ουσιαστική διαφοροποίηση από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική (πάχος επιχώσεων περίπου 1,60 μ.) καθώς και αυτή εξακολουθεί να ανήκει στις περιοχές όπου δεν είναι σε χρήση η γραπτή διακόσμηση. Δεν παρουσιάζει όμως ούτε την πλούσια διακόσμηση με αυλακώσεις, που παρατηρείται την ίδια περίοδο στο εσωτερικό της Βουλγαρίας. Κοινό στοιχείο όλων των πιο πάνω περιοχών είναι η παρατηρούμενη δημογραφική ανάπτυξη, αποτέλεσμα πιθανότατα των ευνοϊκών κλιματολογικών συνθηκών που επικρατούν αυτή την περίοδο. Με τις πιο πάνω μεταβολές, οι πολιτισμικοί κύκλοι, οι οποίοι διαμορφώνονται στη Βαλκανική και ιδιαίτερα στις περιοχές γύρω από τη Μακεδονία κατά τη Νεότερη Νεολιθική, δεν διαφοροποιούνται πολύ από

αυτούς της Μέσης, έχουν όμως, στην περίπτωση τουλάχιστον της Γιουγκοσλαβίας, εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα. Ο πρώτος κύκλος περιλαμβάνει τη Θεσσαλία και χαρακτηρίζεται, μεταξύ των άλλων, από τη συχνή παρουσία γραπτής κεραμικής. Στον δεύτερο ανήκει η περιοχή της Γιουγκοσλαβίας, όπου κυριαρχεί η μονόχρωμη κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση και χαρακτηριστικά σχήματα αγγείων και ειδωλίων. Η Αλβανία, που βρίσκεται κοντά στους πιο πάνω κύκλους, επηρεάζεται σαφέστατα από αυτούς και θα μπορούσε να συνταχθεί στην πρώτη φάση της περιόδου με τη Θεσσαλία, ενώ στη δεύτερη με τη Γιουγκοσλαβία. Η Βουλγαρία και η Αιγαιακή Θράκη εντάσσονται στον τρίτο κύκλο, αυτόν της ανατολικής Βαλκανικής, που διαμορφώθηκε ήδη από τη Μέση Νεολιθική και χαρακτηρίζεται από την απουσία γραπτών κατηγοριών κεραμικής.

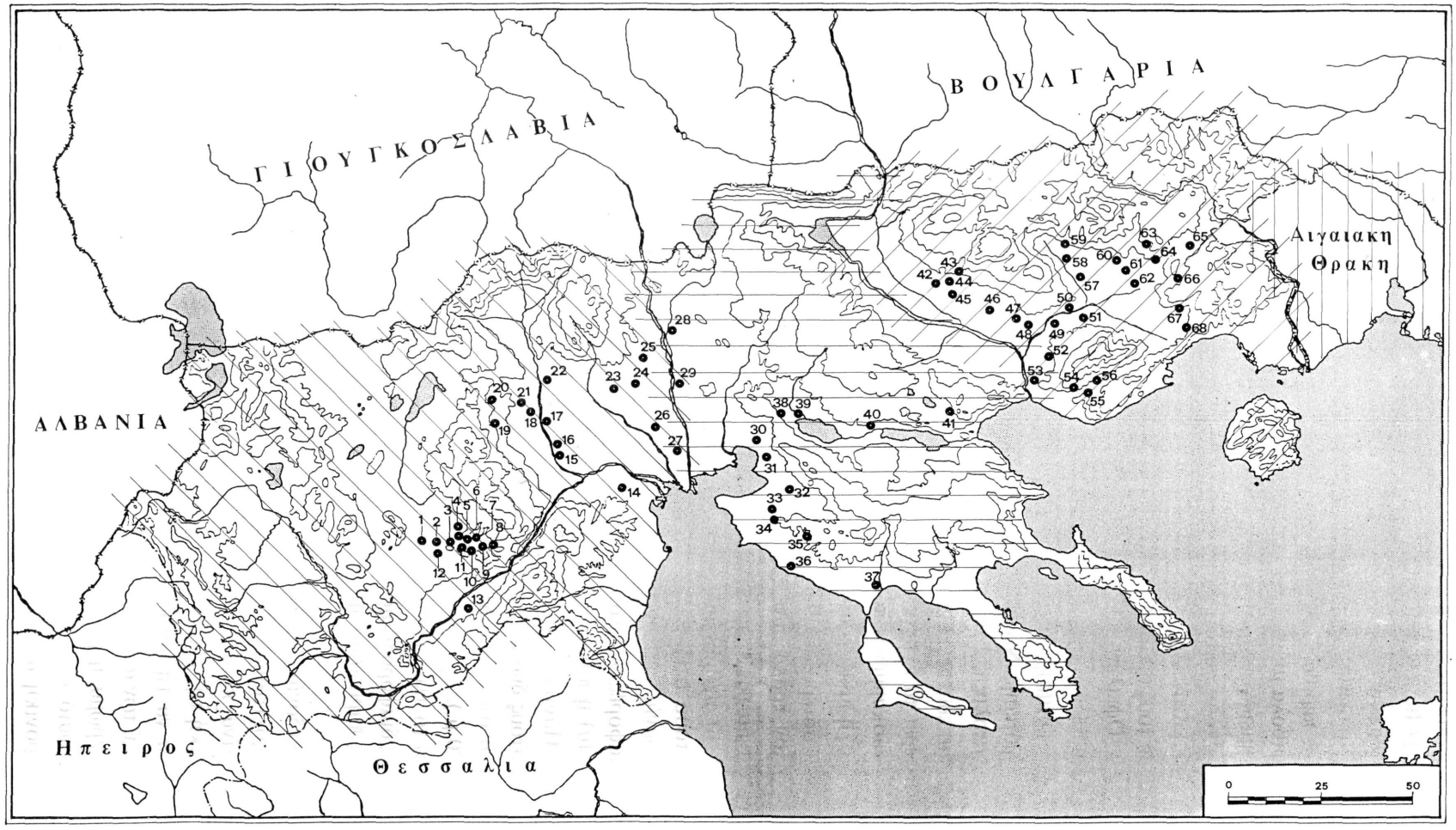
Η Μακεδονία, περιβαλλόμενη από πολιτισμικούς κύκλους με διαφορετικό χαρακτήρα, εμφανίζει αναμφίβολα μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη, η οποία είναι δύσκολο να χαρακτηριστεί ενιαία, καθώς σημειώνονται σημαντικές διαφοροποιήσεις στα τμήματά της, ανάλογα με τις περιοχές με τις οποίες γειτονεύουν. Για τον λόγο αυτό κρίθηκε απαραίτητη μια συνοπτική περιγραφή της εικόνας που παρουσιάζει κατά τη Νεότερη Νεολιθική.

Αναφορικά με τους οικισμούς, το φαινόμενο της ίδρυσης πολλών νέων παρατηρείται και στη Μακεδονία. Οφείλεται μάλλον στα ίδια αίτια που προκάλεσαν τη δημιουργία νέων θέσεων στις όμορες περιοχές (συνδυασμός δημογραφικής ανάπτυξης και περιορισμού της καλλιεργήσιμης έκτασης από τη διακύμανση του ύψους της θαλάσσιας στάθμης). Η περίοδος της Νεότερης Νεολιθικής αντιπροσωπεύεται με επιχώσεις πάχους 2,50 μ. (Σιταγροί ΙΙ) στην ανατολική, 2,10 μ. (Βασιλικά C ΙΙ) στην κεντρική, και μόνο 0,70 μ. (Σέρβια 6-7) στη δυτική Μακεδονία. Η διαφορά που σημειώνεται οφείλεται στην παρούσα στάθμη της έρευνας που θεωρεί τα Σέρβια αντιπροσωπευτικό οικισμό για τη δυτική Μακεδονία, αφού είναι ο μόνος ανασκαμμένος που έχει έστω προδημοσιευθεί. Θεωρείται αναγκαίο να αναζητηθεί στην περιοχή προς ανασκαφή νέος οικισμός με μεγαλύτερη διάρκεια κατοίκησης και βέβαια με περισσότερο τονισμένα τα τοπικά χαρακτηριστικά και μικρότερη εξωτερική επίδραση. Με τον τρόπο αυτόν πιστεύεται ότι θα μελετηθεί πληρέστερα η πολιτισμική ταυτότητα της περιοχής κατά τη Νεότερη Νεολιθική.

Φαινόμενο άξιο σχολιασμού αποτελούν οι διαφορές στο πάχος των επιχώσεων που παρατηρούνται τόσο στις γειτονικές περιοχές, όσο και στους αντιπροσωπευτικούς οικισμούς της Μακεδονίας, μολονότι όλοι τους φέρονται να καλύπτουν περίπου το ίδιο χρονικό διάστημα. Οι διαφορές οφείλονται σε σύνολο παραμέτρων, από τις οποίες ως σημαντικότερες θεωρούνται (α) η πιθανή σταδιακή μετατόπιση των οικισμών και (β) η αραιή διάταξη των κτισμάτων. Πάντως είναι αξιοσημείωτη η αντιστοιχία στο πάχος των επιχώσεων που παρουσιάζεται στους δύο κύριους πολιτισμικούς κύκλους (Θεσσαλίας και Γιουγκοσλαβίας, περίπου 3 μ.) και στους δύο δευτερεύοντες (Αλβανίας και Αιγαιακής Θράκης-Βουλγαρίας, περίπου 1,60-1,70 μ.).

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο διαφορετικών κύκλων κεραμικής παράδοσης, που αντανακλούν και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, εξελίσσεται η κεραμική της Μακεδονίας, τα χαρακτηριστικά της οποίας παρουσιάστηκαν συνοπτικά στο τέλος του κεφαλαίου περί κεραμικής (σσ. 206 κ.εξ.).

Η δυτική Μακεδονία, όπως θα περίμενε κανείς εξαιτίας της θέσης της, δέχεται επίδραση τόσο από τον πολιτισμό Vinča στα βόρεια όσο και από τη Θεσσαλία στα νότια, με αποτέλεσμα να είναι προς το παρόν αδύνατη η ασφαλής ένταξή της στον έναν ή στον άλλο κύκλο. Η κεραμική της περιλαμβάνει κατηγορίες, οι οποίες έχουν μεν ευρύτερη εξάπλωση, αρκούν όμως για να τη διαφοροποιήσουν σαφώς από την κεντρική Μακεδονία (εικ. 36). Πρόκειται, μεταξύ των άλλων, για τη μελανόχρωμη στιλβωμένη κεραμική, συχνά διακοσμημένη με λευκό χρώμα ή με θέματα που δημιουργούνται με την ισχυρότερη λείανση της επιφάνειας, τη φαιό σε φαιό (grey on grey), που είναι χαρακτηριστική κατηγορία με περιορισμένη χρονική διάρκεια (τέλος Μέσης και αρχή Νεότερης Νεολιθικής) και εξά-

Εικ. 36. Μακεδονία. Περιοχες με διαφοροποιημένη κεραμική παράδοση κατά τη Νεότερη Νεολιθική.

πλωση (βόρεια Θεσσαλία-δυτική Μακεδονία), και τη μελανοστεφή (black topped) που εμφανίζεται πάλι μετά από πολύν καιρό (από την Αρχαιότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία). Δε λείπουν βέβαια και οι κατηγορίες που βοηθούν στο συγχρονισμό των φάσεων της Νεότερης Νεολιθικής με εκείνες των γειτονικών περιοχών. Πρόκειται για την πολύχρωμη κεραμική που η Ridley συσχετίζει με αυτήν της φάσης Αράπη, τη γραπτή brown on cream που εμφανίζεται μόνο στην παρούσα περίοδο, την εγχάρακτη κεραμική τύπου Cakran και την Arkaden-Barbotin. Οι δύο πρώτες κατηγορίες συνδέουν τη δυτική Μακεδονία με τη Θεσσαλία, ενώ οι δύο τελευταίες με την Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία.

Η κεντρική Μακεδονία είναι η περιοχή με τις περισσότερες ιδιομορφίες στις σχέσεις της με τις γειτονικές περιοχές. Με κάποια επιφύλαξη θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η περιοχή δεν εντάσσεται σε κανέναν από τους γνωστούς κύκλους, μολονότι σ' αυτήν αναγνωρίζονται στοιχεία που συναντώνται σε όλες τις γύρω περιοχές (εικ. 36). Ίσως αυτή ακριβώς η πολύπλευρη επιρροή να μην επιτρέπει τον προσανατολισμό της σε κανέναν από τους κύκλους κεραμικής και πολιτισμικής παράδοσης που την περιβάλλουν. Στην κεραμική κυριαρχεί η μονόχρωμη με ερυθροκάστανη ή μελανόφαιη επιφάνεια. Η γραπτή κατηγορία με ερυθρόχρωμη διακόσμηση σε ωχροκίτρινη επιφάνεια, που χαρακτήριζε την προηγούμενη περίοδο, συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα τοπικά γνωρίσματα. Η κεραμική με λευκόχρωμη διακόσμηση σε μελανόχρωμη επιφάνεια και η εγχάρακτη τύπου Cakran, που εμφανίζονται κυρίως αυτή την περίοδο, τη συνδέουν χρονικά με την αντίστοιχη Νεότερη Νεολιθική των δυτικά του ποταμού Αξιού περιοχών. Αντίθετα, στην ανατολική Μακεδονία τέτοιες κατηγορίες απουσιάζουν. Κοινό στοιχείο με αυτήν την περιοχή αποτελεί η σύντομη, έστω, χρονική παρουσία των συχνών στην ανατολική Μακεδονία τραπεζών (πρβλ. εικ. 28,7 και 30,9).

Την ίδια περίοδο η ανατολική Μακεδονία σημειώνει τη μεγαλύτερη διαφοροποίηση συγκριτικά με την προηγούμενη Μέση Νεολιθική. Με την εξάπλωση της γραπτής κεραμικής στην πεδιάδα της Δράμας, φαίνεται ότι το τμήμα αυτό της Μακεδονίας αποσπάται πλήρως από τον κύκλο τής μη γραπτής κεραμικής, στον οποίο ανήκε κατά τη Μέση Νεολιθική μαζί με τη Βουλγαρία και την Αιγαιακή Θράκη (πρβλ. εικ. 31 και 36). Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, μολονότι η παρουσία ορισμένων κατηγοριών (π.χ., brown on cream) συνδέει την ανατολική με την υπόλοιπη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, η μεγάλη ποικιλία γραπτών κατηγοριών, με χαρακτηριστικότερη αυτήν του τύπου Ακροποτάμου, διαμορφώνει μια περιοχή με ιδιαίτερη κεραμική παράδοση, στην οποία περιλαμβάνονται η ανατολική Μακεδονία και πιθανότατα, με βάση τις πληροφορίες από την Topolnitsa, η νοτιοδυτική Βουλγαρία.

Τα ειδώλια, ως μέσον έκφρασης του πνευματικού κόσμου του νεολιθικού ανθρώπου, παρουσιάζουν κατά τη Νεότερη Νεολιθική ορισμένες διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με εκείνα της Μέσης, οι οποίες όμως δεν αφορούν όλες τις περιοχές. Σε γενικές γραμμές συνεχίζεται η εμφάνιση σχεδόν αποκλειστικά γυναικείων μορφών με πτηνόμορφη απόδοση της κεφαλής, τεχνοτροπία γνωστή ήδη από την προηγούμενη περίοδο. Νέα στοιχεία είναι (α) η τριγωνική απόδοση της ελαφρά γερμένης προς τα πίσω κεφαλής και (β) η παρουσία χαράξεων στο σώμα που αποδίδουν την ενδυμασία ή τη διακόσμηση. Το πρώτο από αυτά, το οποίο θα κυριαρχήσει και στην επόμενη Χαλκολιθική, εμφανίζεται κυρίως στην ανατολική και ελάχιστα στη δυτική Μακεδονία. Το δεύτερο αποτελεί γνώρισμα της ειδωλοπλαστικής της ανατολικής Μακεδονίας και έχει παρουσιαστεί αναλυτικά από την Gimbutas. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι στην ειδωλοπλαστική συνυπάρχουν στη Μακεδονία δύο τεχνοτροπίες: Η πρώτη έχει τις ρίζες της στη Μέση Νεολιθική και σχετίζεται με τα σχηματοποιημένα ανθρωπόμορφα (γυναικεία) ειδώλια με πτηνόμορφη κεφαλή. Η δεύτερη αποτελεί μάλλον επίδραση του πολιτισμού Vinča και χαρακτηρίζεται από το τριγωνικό σχήμα της κεφαλής, η οποία επίπλεον κλίνει προς τα πίσω. Η παρουσία πλούσιας εγχάρακτης διακόσμησης διακρίνει τα ειδώλια της ανατολικής Μακεδονίας, της

Πελαγονίας (και της νοτιοδυτικής Βουλγαρίας), και πιθανότατα αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα αυτών των περιοχών. Ίσως μάλιστα σχετίζεται και με τη διαμόρφωση στις περιοχές αυτές μιας ιδιαίτερης κεραμικής παράδοσης που αναφέρθηκε πιο πάνω. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς τη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου πολιτισμικού κύκλου, στον οποίο θα πρέπει λογικά να ανήκει και η κεντρική Μακεδονία. Όμως τα περιορισμένα δεδομένα από την περιοχή δεν τεκμηριώνουν προς το παρόν αυτή την υπόθεση.

Θα πρέπει βέβαια να τονιστεί με έμφαση ότι τα στοιχεία που αναφέρθηκαν, είτε ως χαρακτηριστικά των τμημάτων της Μακεδονίας είτε ως βοηθητικά στο συγχρονισμό των φάσεων, δεν είναι τα μοναδικά που συμβάλλουν προς αυτές τις κατευθύνσεις. Ασφαλώς μια ιδιαίτερη ανάλυση της κεραμικής (όπως, π.χ., Γραμμένος 1991 για την κεντρική και την ανατολική Μακεδονία), των ειδωλίων (π.χ., Sitagroi 1986), των εργαλείων και των άλλων τεχνημάτων θα παρουσιάσει πλήθος άλλων νέων γνωρισμάτων. Είναι όμως ευνόητο ότι μια τέτοια αναλυτική μελέτη του συνόλου του υλικού για όλη τη Μακεδονία υπερβαίνει όχι μόνο τα όρια και τις προθέσεις αυτής της εργασίας, αλλά, με βάση τη σημερινή εξειδίκευση των τομέων έρευνας, ίσως και τις δυνατότητες του γράφοντος.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ

ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Στο τέταρτο μέρος επιχειρείται μια σύνθεση της εικόνας της Νεολιθικής Εποχής στη Μακεδονία με βάση τις πληροφορίες που προέρχονται κατά κύριο λόγο από το δημοσιευμένο ανασκαφικό υλικό, η παρουσίαση του οποίου προηγήθηκε. Πρέπει εκ των προτέρων να σημειωθεί ότι η εικόνα αυτή αντικατοπτρίζει τη σημερινή στάθμη της έρευνας και δεν μπορεί παρά να είναι αποσπασματική. Η παρουσίασή της όμως θεωρείται σκόπιμη, για να επισημανθούν μεταξύ των άλλων, τα κενά στις γνώσεις μας σχετικά με αυτή την εποχή στη Μακεδονία, γιατί με τον εντοπισμό των κενών συντελείται ήδη ένα αποφασιστικό βήμα, καθώς η έρευνα αποκτά πλέον συγκεκριμένους στόχους.

Τα σημεία που θα σχολιασθούν αναφέρονται στις σχέσεις του νεολιθικού ανθρώπου με το περιβάλλον (ίδρυση και οργάνωση των οικισμών), στην οικονομία και στις οικοτεχνικές δραστηριότητές του, στην κοινωνική οργάνωση και στον τρόπο ζωής του. Επιχειρείται επίσης μια προσέγγιση στον πνευματικό του κόσμο μέσα από τα ειδώλια, τις ταφές και τα ταφικά έθιμα.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η δραστηριότητα του προϊστορικού ανθρώπου δεν εκφράζεται μόνο μέσα από τα διάφορα κινητά ή ακίνητα ευρήματα αλλά και μέσα από την οργάνωση και ανάπτυξη των οικισμών στο χώρο. Οι μεταξύ τους σχέσεις και η εσωτερική τους διάρθρωση αντανακλούν βασικά στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης και της οικονομικής ζωής. Για το θέμα των σχέσεων ανθρώπου και χώρου η έρευνα έχει να επιδείξει σειρά μελετών (π.χ., Doxiadis 1968, Ucko/Dimbleby/Tringham 1972, Rapoport 1976, Clark 1977). Ως παραδείγματα για περιοχές πλησιέστερες στη Μακεδονία αναφέρονται, για μεν τον αιγαιακό χώρο η μελέτη του Renfrew (Renfrew 1972, σσ. 225 κ.εξ.), για δε το βαλκανικό εκείνες του Chapman (Chapman 1981, ο ίδιος 1989, σσ. 33 κ.εξ.). Για την ίδια τη Μακεδονία κύριες πηγές πληροφοριών αποτελούν οι εργασίες των Γραμμένου, Φωτιάδη, Blouet, Ανδρέου/Κωτσάκη και Hänsel, οι οποίες αναφέρονται κυρίως στη διαχρονική εξέλιξη των οικισμών της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας (Γραμμένος 1980, σσ. 235 κ.εξ., ο ίδιος 1991, σσ. 99 κ.εξ., Fotiadis 1985, Sitagroi 1986, σσ. 133 κ.εξ., Ανδρέου/Κωτσάκης 1987, σσ. 57 κ.εξ., Kastanas 1989). Φανερή είναι η απουσία ανάλογων μελετών για τη δυτική Μακεδονία. Για την περιοχή αυτή υπάρχουν μόνον οι πρώτες επισημάνσεις από την Κίτρινη Λίμνη, όπου όμως οι έρευνες δεν έχουν ολοκληρωθεί ακόμη (Φωτιάδης 1987, σσ. 51 κ.εξ., ο ίδιος 1991, σσ. 41 κ.εξ.). Είναι λοιπόν εύλογο, ο σχολιασμός που θα ακολουθήσει να αφορά κατά πρώτο λόγο την ανατολική, κατά δεύτερο την κεντρική και μόνον αναλογικά τη δυτική Μακεδονία. Επειδή στις πιο πάνω μελέτες ερευνώνται οι διαφοροποιήσεις στην οργάνωση του χώρου διαχρονικά από τη Νεολιθική ώς την Εποχή του Σιδήρου, θα πρέπει εκ των προτέρων να τονιστεί ότι για μικρότερες χρονικά περιόδους (στη συγκεκριμένη περίπτωση για την Αρχαιότερη, τη Μέση και τη Νεότερη Νεολιθική της Μακεδονίας) δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες παρατηρήσεις για το ίδιο θέμα. Ευλόγως λοιπόν εδώ θα εξεταστούν ορισμένες μόνον παράμετροι, για τις οποίες υπάρχουν κάποια στοιχεία και οι οποίες αναφέρονται στην

επιλογή του χώρου, στην πυκνότητα, στο μέγεθος και στον τύπο των οικισμών. Παράλληλα θα διατυπωθούν και ορισμένες παρατηρήσεις του γράφοντος, οι οποίες προέκυψαν από τη μελέτη του ανασκαφικού υλικού που παρουσιάστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Η επιλογή του χώρου

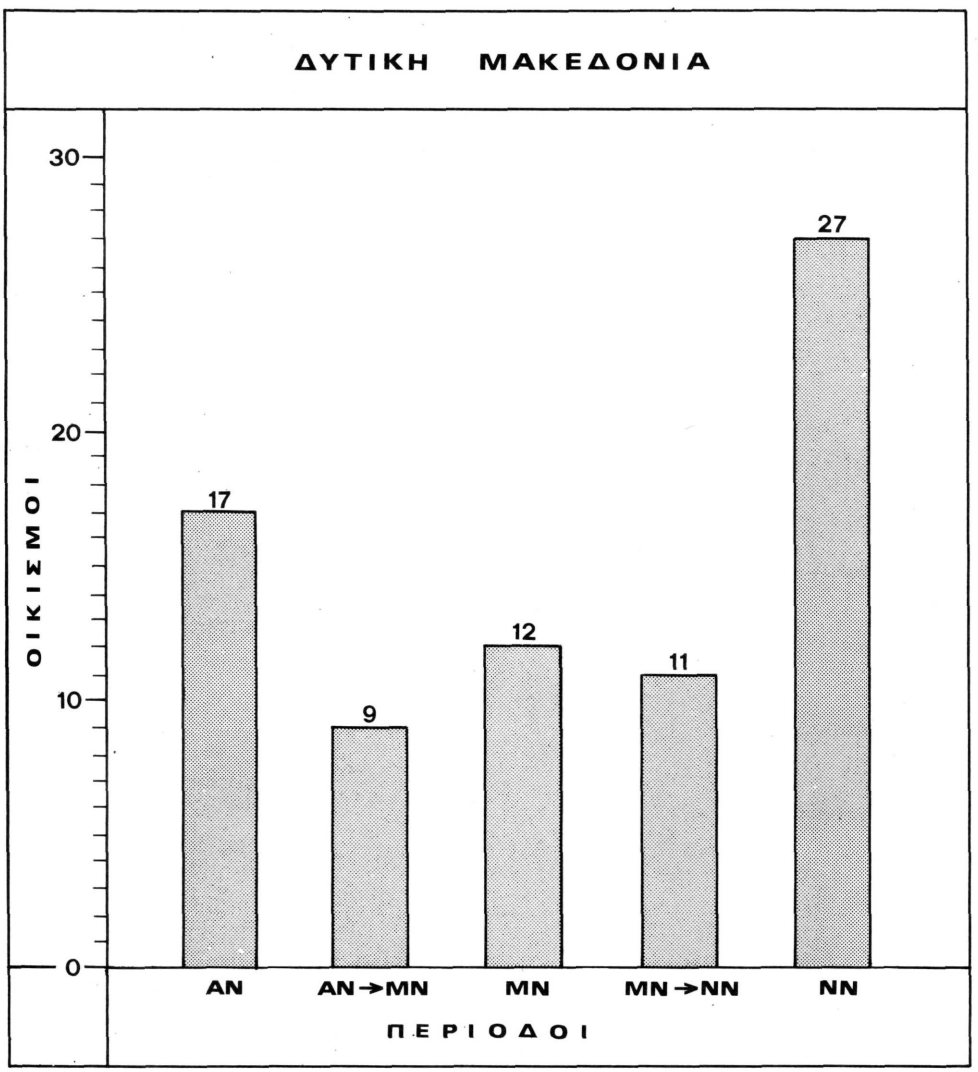
Σημαντική παράμετρος για τη μελέτη των οικισμών, και ιδιαίτερα της επιλογής του χώρου στον οποίο ιδρύθηκαν, αποτελεί αναμφισβήτητα η μορφολογία του εδάφους, η οποία κατά την **Αρχαιότερη Νεολιθική** διέφερε σημαντικά από τη σημερινή. Η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν τότε περίπου 35 μ. χαμηλότερα και δημιουργούσε στα παράλια πεδινές εκτάσεις. Καθώς μάλιστα είχαν ήδη αρχίσει να δημιουργούνται προσχωσιγενή εδάφη κατάλληλα για καλλιέργεια, τα εδάφη αυτά προσφέρονταν πλέον και για μόνιμη εγκατάσταση (εικ. 2-3). Αλλά και στην ενδοχώρα οι λίμνες περιορίζονταν μόνο στα χαμηλότερα τμήματα των οροπεδίων. Ενώ λοιπόν οι συνθήκες ήσαν πλέον ευνοϊκές, στη σύγχρονη έρευνα παρατηρείται το φαινόμενο να απουσιάζουν από τη Μακεδονία οι πρωιμότατοι νεολιθικοί οικισμοί, σύγχρονοι εκείνων της Βαλκανικής και του λοιπού ελλαδικού χώρου. Κατά τον γράφοντα, τόσο στη Μακεδονία όσο και στη γειτονική Αιγαιακή Θράκη θα πρέπει να είχαν ιδρυθεί οικισμοί πρωιμότεροι από τους ήδη γνωστούς της Νέας Νικομήδειας και της Τούμπας Σερρών, που ανήκουν σε προχωρημένη φάση της περιόδου (ΑΝ ΙΙ-ΙΙΙ). Η άποψη αυτή στηρίζεται στις ακόλουθες παρατηρήσεις: (α) Η Μακεδονία και η Αιγαιακή Θράκη βρίσκονται στους δρόμους επικοινωνίας Βορρά-Νότου και Ανατολής-Δύσης της Βαλκανικής. (β) Μαζί με την Ανατολική Θράκη συνδέουν τη νοτιοανατολική Ευρώπη με την Ασία. (γ) Οι δύο Ήπειροι επικοινωνούσαν διά ξηράς και στον Εύξεινο Πόντο επικρατούσαν λιμναίες συνθήκες, αφού το στενό του Βοσπόρου σχηματίστηκε μόλις στη διάρκεια της 7ης χιλιετίας (Özdoğan 1985, σσ. 154 κ.εξ., εικ. 2). Επομένως είναι δυνατόν, ανεξάρτητα από την πιθανή αυτόχθονη εξημέρωση ζώων και την καλλιέργεια δημητριακών σε ορισμένα μέρη της νοτιοανατολικής Ευρώπης, να εμφανίστηκαν πολύ πρώιμα στην Αιγαιακή Θράκη και στη Μακεδονία μικρές ομάδες ανθρώπων προερχόμενες από τη γειτονική Μικρά Ασία, οι οποίες έφεραν μαζί τους όχι μόνο τα αιγοπρόβατα και ορισμένα είδη σιτηρών, άγνωστων ώς τότε στην περιοχή, αλλά κυρίως τις γνώσεις για τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Πριν εισδύσουν στο εσωτερικό του βαλκανικού αλλά και στον λοιπό ελλαδικό χώρο (που θα πρέπει να ήσαν αραιότατα κατοικημένοι), θα πρέπει να ίδρυσαν πρωιμότατους οικισμούς στις (τότε πολύ μεγαλύτερες) παράλιες πεδινές εκτάσεις της Μακεδονίας και της Αιγαιακής Θράκης. Εκεί άρχισαν να εκτρέφουν τα οικειότερα σ' αυτούς αιγοπρόβατα, αν και υπήρχαν προβλήματα σχετικά με τις τότε κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής. Η προσαρμογή της κτηνοτροφίας σ' αυτές επιτεύχθηκε, όπως θα δούμε, στην επόμενη Περίοδο (Μέση Νεολιθική).

Ο εντοπισμός τέτοιων οικισμών είναι σήμερα εξαιρετικά δύσκολος, αν όχι αδύνατος, εξαιτίας των σημαντικών μεταβολών στην ακτογραμμή. Αναφέρθηκε ήδη ότι περί το 7000 π.Χ. η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν περίπου 38 μ. χαμηλότερα και ώς το 6000 υψώθηκε κατά 10 μ. περίπου (-28 μ.), με αποτέλεσμα να κατακλυστεί μεγάλο μέρος των παράκτιων πεδιάδων, ιδιαίτερα της Αιγαιακής Θράκης και της δυτικής Μακεδονίας (εικ. 3). Ακολούθησαν και άλλες μεταβολές της θαλάσσιας στάθμης, με κορυφαία εκείνη της 5ης χιλιετίας. Επομένως είναι πολύ πιθανό οι πρώιμοι οικισμοί που ιδρύθηκαν στα πεδινά να βρίσκονται σήμερα είτε κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας (στα παράκτια), είτε κάτω από νεότερες προσχώσεις (στην ενδοχώρα). Αντίθετα, στη θεσσαλική πεδιάδα οι μεταβολές της θαλάσσιας στάθμης δεν φαίνεται να είχαν τις ίδιες επιπτώσεις στους πρώτους οικισμούς, με αποτέλεσμα να είναι δυνατός εκεί ο εντοπισμός τους. Το ίδιο ισχύει και για τις περιοχές στο εσωτερικό της Βαλκανικής αλλά και για τα οροπέδια της δυτικής Μακεδονίας. Η παρουσία στην τελευταία πολλών θέσεων της Αρχαιότερης Νεολιθικής επιτρέπει την υπόθεση ότι στη

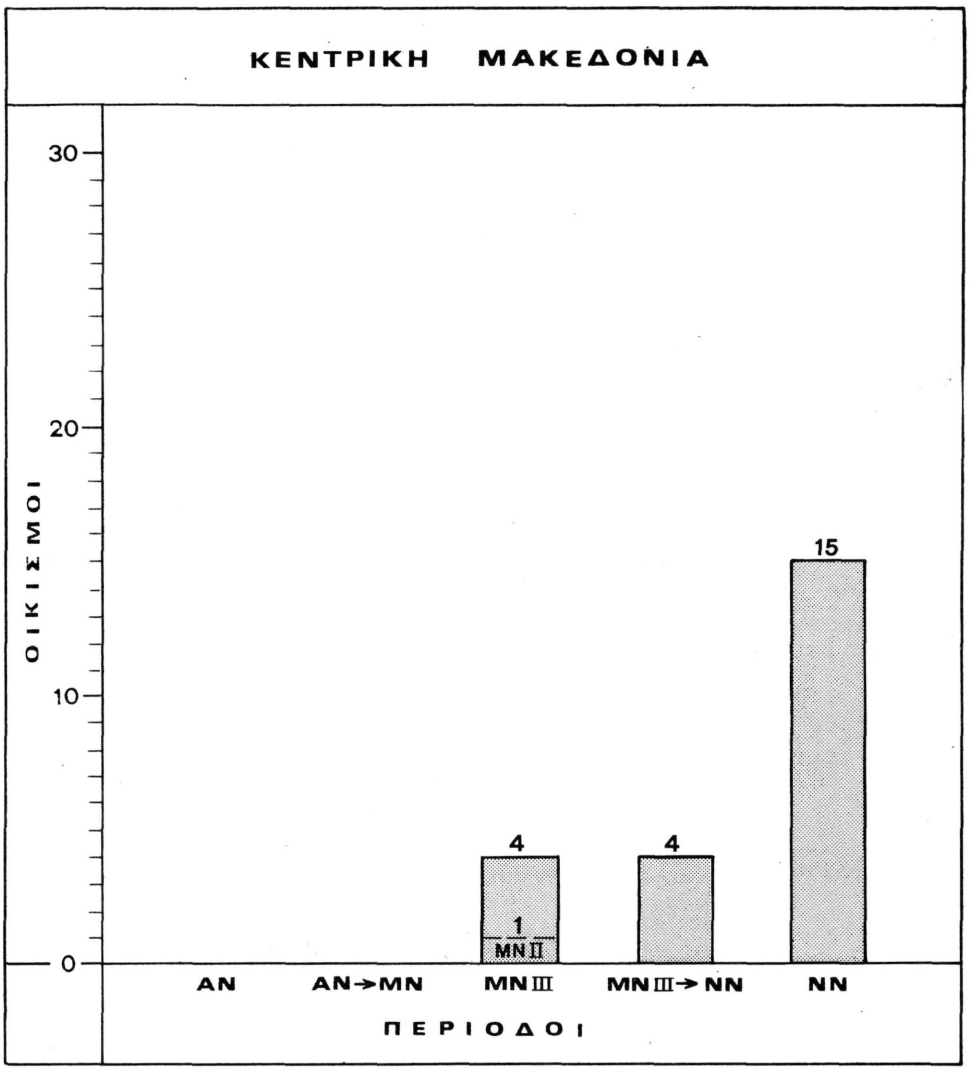
Μακεδονία θα πρέπει να υπάρχουν πρώιμες νεολιθικές εγκαταστάσεις, σύγχρονες εκείνων της Θεσσαλίας και της Βαλκανικής.

Στις επόμενες φάσεις της περιόδου (ΑΝ ΙΙ-ΙΙΙ) ως χώροι εγκατάστασης επιλέγονται υπερυψωμένες ζώνες του εδάφους. Από τους οικισμούς αυτών των φάσεων είναι δυνατό να εντοπιστούν μόνον όσοι ιδρύθηκαν σε σχετικά υψηλά σημεία, πάνω από τη σημερινή θαλάσσια στάθμη. Δεν είναι τυχαίο ότι οι έως σήμερα εντοπισμένες θέσεις περιορίζονται στην ενδοχώρα και κυρίως στα οροπέδια της δυτικής Μακεδονίας (πρβλ. εικ. 9 και 37-39). Η επιλογή της θέσης για την ίδρυση ενός οικισμού στην Αρχαιότερη Νεολιθική ακολουθεί, εκτός από το υψόμετρο, και ορισμένα άλλα κριτήρια-προϋποθέσεις, οι οποίες παραμένουν σε ισχύ και στις κατοπινές περιόδους. Η εύκολη πρόσβαση σε πόσιμο νερό που προέρχεται από πηγές, ρυάκια ή ποταμούς είναι η σημαντικότερη ίσως προϋπόθεση. Ο εντοπισμός των πηγών και των μικρών ρεμάτων είναι βέβαια σήμερα εξαιρετικά δύσκολος, καθώς έχουν μεταβληθεί σημαντικά οι υδρολογικές συνθήκες (Ridley/Wardle 1979, σ. 191, για Σέρβια, και Γραμμένος 1991, σ. 141, για Παλιάμπελα). Σημαντικό κριτήριο αποτελεί επίσης η γειτνίαση του υπό ίδρυση οικισμού με τον καλλιεργούμενο χώρο. Σε ένα πρώιμο στάδιο αυτή η ανάγκη θα πρέπει να οδήγησε στην επιλογή πεδινών περιοχών ως χώρων εγκατάστασης. Η άποψη ότι τα ελαφρά αλλουβιακά εδάφη στις υπώρειες των βουνών ήσαν προσφορότερα γιατί είχαν μικρό ποσοστό υγρασίας (Fotiades 1985, σσ. 153 κ.εξ., Barker 1985, σ. 63) είναι ορθή, εφόσον αντιμετωπίζεται με τις σημερινές υδρολογικές συνθήκες. Όμως, όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, η θαλάσσια στάθμη, και κατ' επέκταση ο υδροφόρος ορίζοντας, ήσαν κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική πολύ χαμηλότερα από τη σημερινή. Έτσι, εδάφη που σήμερα θεωρούνται βαριά και υγρά για μια πρωτόγονη καλλιέργεια θα πρέπει, κατά τον γράφοντα, να ήσαν κατάλληλα την περίοδο εκείνη. Σε νεότερο στάδιο της ίδιας περιόδου, όταν η θαλάσσια στάθμη ανυψώθηκε, οι οικισμοί θα πρέπει να εγκαταλείφθηκαν και να ιδρύθηκαν νέοι σε υψηλότερα σημεία. Είναι αυτοί που εντοπίζονται σήμερα.

Εξίσου περιορισμένες είναι οι πληροφορίες για τα κριτήρια με τα οποία επιλεγόταν ο χώρος εγκατάστασης κατά τη **Μέση Νεολιθική**. Οι οικισμοί βρίσκονται κοντά σε πόσιμο νερό, αλλά συγκεντρώνονται στην πρώτη υπερυψωμένη ζώνη του εδάφους ή σε εξάρματα στις άκρες των πεδινών εκτάσεων (πρβλ. Sitagroi 1986, σ. 133). Κατά τον γράφοντα, η πιο πάνω εικόνα δεν ανταποκρίνεται στις επικρατούσες κλιματολογικές συνθήκες της περιόδου, οι οποίες χαρακτηρίζονται ιδιαίτερα ευνοϊκές: Στην αρχή της περιόδου περιορίστηκε η υγρασία του εδάφους, με άμεσο αποτέλεσμα την απελευθέρωση νέων, εύφορων εδαφών κατάλληλων για καλλιέργεια (πρβλ. σ. 27). Θα περίμενε λοιπόν κανείς, η περιοχή της Μακεδονίας όχι μόνο να κατοικείται από την αρχή της Μέσης Νεολιθικής αλλά να κατοικείται και πυκνότερα με την ίδρυση οικισμών και στα χαμηλότερα μέρη. Όμως η υπόθεση αυτή δεν επιβεβαιώνεται από τη σημερινή έρευνα (πρβλ. εικ. 17 και 37-39): Στην κεντρική και στην ανατολική Μακεδονία, εκτός από μία πιθανή εξαίρεση, όλοι οι οικισμοί της Μέσης Νεολιθικής ανήκουν στην τελευταία φάση της περιόδου (ΜΝ ΙΙΙ), διαπίστωση που ασφαλώς δεν αποδίδει την ακριβή εικόνα κατοίκησης του χώρου. Κατά τον γράφοντα, στα πεδινά μέρη θα πρέπει να υπήρχαν αρκετοί οικισμοί ήδη από την αρχή της περιόδου (ΜΝ Ι-ΙΙ). Το γεγονός ότι δεν υπάρχουν έχει άμεση σχέση με τη μεταβολή των κλιματολογικών και εδαφολογικών συνθηκών περί το τέλος της Μέσης Νεολιθικής και κυρίως περί το τέλος της πρώτης φάσης της Χαλκολιθικής (Ασλάνης (υπό έκδ.)) (εικ. 3). Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο μέρος (σ. 27), περί το τέλος της Μέσης Νεολιθικής σημειώθηκε νέα ανύψωση της θαλάσσιας στάθμης (εικ. 3). Το γεγονός αυτό σε μια πρώτη φάση θα πρέπει να οδήγησε στην εγκατάλειψη των οικισμών που βρίσκονταν στα χαμηλά μέρη και στην αναζήτηση νέων θέσεων προστατευμένων από την υγρασία. Έτσι ερμηνεύεται ίσως η παρουσία πολλών νέων εγκαταστάσεων σε υπερυψωμένες ζώνες περί το τέλος της περιόδου (ΜΝ ΙΙΙ). Το τελικό σφράγισμα των πεδινών οικισμών της Μέσης (αλλά και εκείνων της Αρχαιότερης

Εικ. 37. Δυτική Μακεδονία. Η παρουσία και η συνέχεια οικισμών στις περιόδους της Νεολιθικής Εποχής (σε απόλυτους αριθμούς) (έρευνα έως το 1991).

Εικ. 38. Κεντρική Μακεδονία. Η παρουσία και η συνέχεια οικισμών στις περιόδους της Νεολιθικής Εποχής (σε απόλυτους αριθμούς) (έρευνα έως το 1991).

Νεολιθικής) με παχιές επιχώσεις θα πρέπει να ολοκληρώθηκε στην αρχή της 4ης χιλιετίας, όταν η στάθμη της θάλασσας υψώθηκε σημαντικά και έφθασε περίπου 3 μ. πάνω από τη σημερινή (Kastanas 1989, σσ. 392 κ.εξ., εικ. 10).

Δεν είναι όμως μόνο οι παραλιακές πεδινές εκτάσεις που έχουν υποστεί αλλοιώσεις. Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία που υπάρχουν για την πεδιάδα του Στρυμόνα και για την περιοχή της Κίτρινης Λίμνης, φαίνεται ότι οι προσχώσεις στα πεδινά της ενδοχώρας μετέβαλαν (ανύψωσαν) την επιφάνεια και κάλυψαν την αρχική καλλιεργήσιμη επιφάνεια (Fotiades 1985, σσ. 142 κ.εξ., εικ. IV.1 και IV.2, Φωτιάδης 1991, σσ. 51 κ.εξ.). Παρόμοιες μεταβολές φαίνεται να έχει υποστεί και η πεδιάδα της Δράμας, για την οποία υπάρχει λεπτομερής γεωλογική έρευνα (Sitagroi 1986, σσ. 25 κ.εξ.). Σύμφωνα με τα δεδομένα, το μεγαλύτερο μέρος της καταλαμβάνουν οι προσφορότερες για καλλιέργεια αλλουβιακές προσχώσεις, οι οποίες καλύπτουν το ασβεστολιθικό έδαφος, που διατηρείται μόνο στο

κεντρικό τμήμα της και είναι δυσκολότερο στην προετοιμασία του για καλλιέργεια (Sitagroi 1986, εικ. 3.2). Γι' αυτόν το λόγο οι περισσότεροι οικισμοί (Σιταγροί, Πολύστυλο, Ζωοδόχος Πηγή) βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση ή πάνω σε τέτοιες προσχώσεις, και μάλιστα στις χαμηλότερες που έχουν λεπτότερα χώματα (Sitagroi 1986, σσ. 31 κ.εξ., εικ. 3.6, Γραμμένος 1991, σ. 106). Στις υψηλότερες αλλουβιακές αποθέσεις βρίσκονται μόνον οικισμοί που ιδρύθηκαν κατά τη Νεότερη Νεολιθική.

Στο ερώτημα, αν υπάρχουν οικισμοί της Αρχαιότερης Νεολιθικής και των πρώιμων φάσεων της Μέσης στην πεδιάδα της Δράμας είναι εξαιρετικά δύσκολο να δοθεί απάντηση, γιατί οι αλλουβιακές προσχώσεις στην περιφέρεια και οι ιζηματογενείς λιμναίες αποθέσεις στο νότιο τμήμα της θα πρέπει να έχουν καλύψει μεγάλο μέρος από την επιφάνεια της πεδιάδας (Sitagroi 1986, σ. 133). Η απουσία οικισμών από το κεντρικό τμήμα της πεδιάδας της Δράμας θα πρέπει να αποδοθεί, όπως αναφέρει ο Blouet, στην ύπαρξη πυκνής δασώδους βλάστησης, που καθιστούσε την εκχέρσωση εκτάσεων δυσκολότερη από ό,τι στις παρυφές της (Sitagroi 1986, σ. 134).

Εκτός από τη δυσκολία εντοπισμού οικισμών της Μέσης Νεολιθικής στη Μακεδονία, για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, μία πρόσθετη δυσχέρεια για την ένταξη των ήδη γνωστών, όχι μόνο στις πρώιμες φάσεις της περιόδου αλλά στην ίδια την περίοδο γενικότερα, αποτελεί η έλλειψη χαρακτηριστικού υλικού, το οποίο ως επιφανειακό εύρημα θα επέτρεπε την άμεση απόδοση ιδιαίτερα των μη ανασκαμμένων οικισμών σ' αυτή την περίοδο. Ως παράδειγμα αναφέρεται η περίπτωση των Σερβίων καί της τούμπας Μεσημεριανή, όπου διαπιστώνεται η Μέση Νεολιθική χάρη στην κεραμική που χαρακτηρίζει την ίδια περίοδο στη Θεσσαλία.

Κατά τη **Νεότερη Νεολιθική** ιδρύεται σημαντικός αριθμός νέων θέσεων ενώ παράλληλα συνεχίζεται η κατοίκηση των παλαιοτέρων (εικ. 33 και 37-39). Ως χώροι εγκατάστασης επιλέγονται πάντοτε σημεία τα οποία πληρούν τις προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω δηλαδή προστασία από την υγρασία και άμεση πρόσβαση σε πόσιμο νερό και στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Η παρουσία τόσων νέων οικισμών αποδεικνύει πιθανότατα τη μεγάλη δημογραφική ανάπτυξη στην περιοχή της Μακεδονίας. Η αύξηση του πληθυσμού θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα της σταθερής οικονομικής ανάπτυξης και της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης, συνθήκες που επιτυγχάνονται με τη συνεχή και αδιατάρακτη παρουσία του ανθρώπου στην περιοχή, αλλά και χάρη στη βελτίωση των κλιματολογικών συνθηκών. Όπως ήδη αναφέρθηκε στο πρώτο μέρος, το θερμό και υγρό κλίμα φθάνει πλέον στα όρια του ιδανικού (optimum climatique), προσφέροντας άριστες συνθήκες για την καλλιέργεια. Οι εκμεταλλεύσιμες πεδινές εκτάσεις έχουν μειωθεί μετά την άνοδο της στάθμης των νερών στο τέλος της προηγούμενης περιόδου. Η θάλασσα όμως εξακολουθεί να βρίσκεται αρκετά χαμηλότερα (περίπου -20 μ.) από τη σημερινή, αφήνοντας ακόμη ακάλυπτη αρκετή πεδινή έκταση στα παράλια. Οι οικισμοί συγκεντρώνονται σε ζώνες κατά μήκος των παραλίων και στις κοιλάδες των ποταμών και των λιμνών. Η μοναδική πεδινή έκταση της Μακεδονίας, η πεδιάδα της Δράμας, φιλοξενεί τώρα περισσότερους οικισμούς, ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα της, πάνω σε πρώην ακατοίκητα αλλουβιακά εδάφη. Η απουσία οικισμών από το νότιο τμήμα θα πρέπει να σχετίζεται μάλλον με την ύπαρξη λίμνης ή ελώδους έκτασης.

Η πυκνότητα των οικισμών

Οι οικισμοί αναπτύσσονται στο χώρο σε ορισμένη απόσταση μεταξύ τους, ώστε να εξασφαλίζεται η αναγκαία καλλιεργήσιμη έκταση, η οποία θα δώσει στους κατοίκους επαρκή σοδειά. Σύμφωνα με διάφορους υπολογισμούς που περιλαμβάνουν πολλές παραμέτρους, η καλλιεργήσιμη αυτή έκταση απλώνεται σε ακτίνα 5 χλμ. περίπου γύρω από τον οικισμό (Higgs 1975, Sitagroi 1986, σσ. 135 κ.εξ. και 144-146). Η ύπαρξη περισσότερων

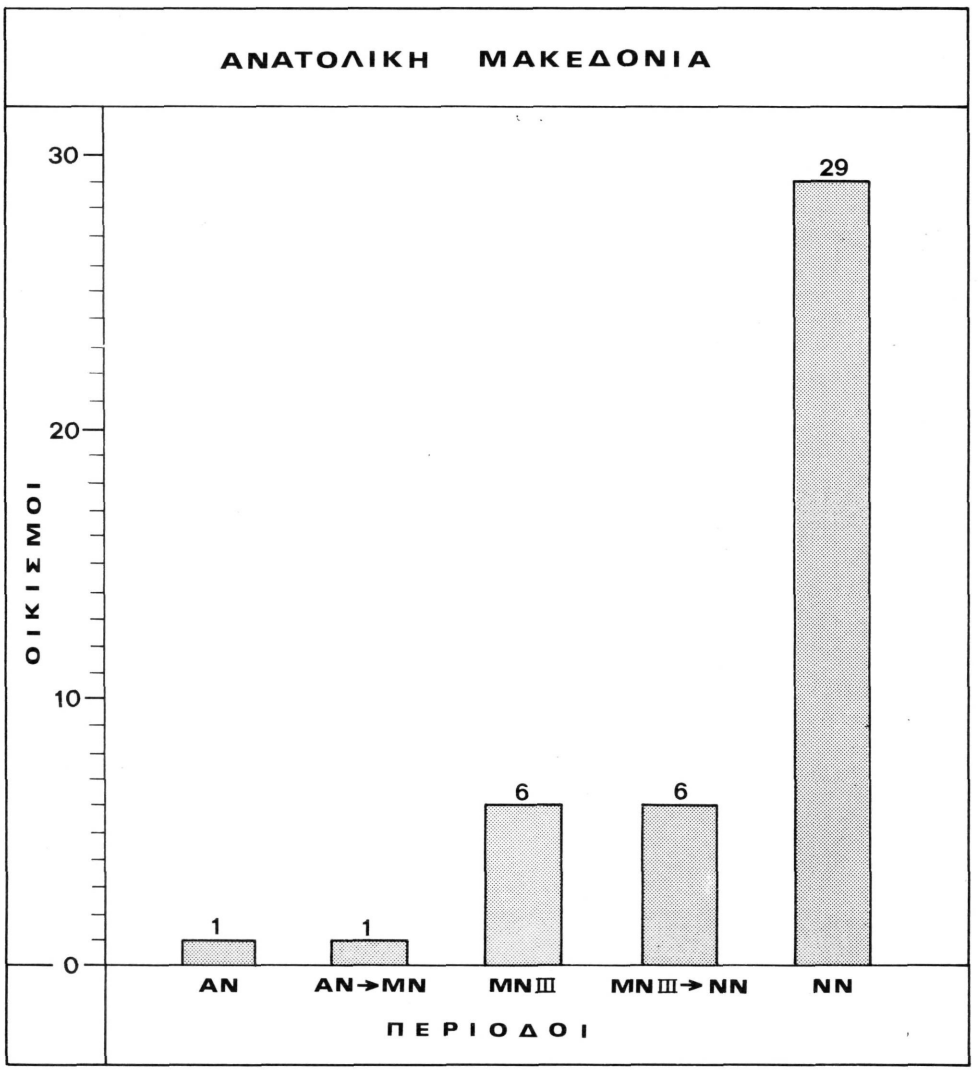
οικισμών σε μικρότερη απόσταση είναι βέβαια δυνατή, εφ' όσον η κατανομή και η εκμετάλλευση των φυσικών πηγών γίνεται με τέτοιον τρόπο ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες των κατοίκων χωρίς να υπάρχουν τριβές (βλ. σχετικά Χουρμουζιάδης 1979, σσ. 163 κ.εξ.).

Οι παρατηρήσεις ή τα συμπεράσματα που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για την πυκνότητα των νεολιθικών οικισμών της Μακεδονίας βασίζονται κυρίως σε μελέτες στις οποίες η Νεολιθική αντιμετωπίζεται ως ενιαίο συνόλο σε σύγκριση με άλλες εποχές (π.χ., Εποχές Χαλκού και Σιδήρου) και αφορούν συγκεκριμένες περιοχές (π.χ., ανατολική Μακεδονία) (Γραμμένος 1980, σσ. 238 κ.εξ., Sitagroi 1986, σσ. 133 κ.εξ.). Μια ανάλογη εξέταση της ανάπτυξης των οικισμών στο χώρο της Μακεδονίας κατά τη διάρκεια των τριών περιόδων της Νεολιθικής Εποχής θεωρείται ακόμη πρόωρη, καθώς τα δεδομένα προέρχονται είτε από ορισμένες περιοχές, όπου η επιφανειακή έρευνα έχει κάπως προχωρήσει (π.χ., ανατολική Μακεδονία), είτε αφορούν συγκεκριμένες περιόδους (κυρίως Νεότερη Νεολιθική) (πρβλ. εικ. 9,17 και 33). Ως παράδειγμα αναφέρεται η εικόνα που παρέχουν οι οικισμοί στη Μακεδονία κατά τη διάρκεια της Αρχαιότερης Νεολιθικής (εικ. 9). Ιδιαίτερα για τις παράλιες πεδινές περιοχές εκφράζονται από τον γράφοντα σοβαρές επιφυλάξεις σχετικά με την απόδοση της πραγματικής οικιστικής εικόνας, γιατί δεν λαμβάνονται υπόψη οι γεωμορφολογικές μεταβολές που έχουν επέλθει στο μεταξύ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, με τη θαλάσσια στάθμη χαμηλότερα από τη σημερινή περίπου κατά 35 μ. (στην αρχή) και 25 μ. (αργότερα), η ακτογραμμή κατά τη Νεολιθική Εποχή θα ήταν διαφορετική και θα υπήρχε ασφαλώς όχι μόνο περισσότερη καλλιεργήσιμη έκταση αλλά και παράκτιοι οικισμοί. Κατά τον γράφοντα, υπολογισμοί σχετικοί με την πυκνότητα των οικισμών θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τα προαναφερθέντα στοιχεία.

Οι τύποι οικισμών.

Στη Βαλκανική διακρίνονται δύο κύριοι τύποι οικισμών (settlement pattern): η τούμπα (tell site), που κατά τους μελετητές αναπτύσσεται στη Βουλγαρία, και ο επίπεδος οικισμός (flat site) που συναντάται στη βόρεια και στη δυτική Βαλκανική (πρβλ. Chapman 1989, σσ. 33 κ.εξ.). Ο πρώτος τύπος δημιουργείται κυρίως από τη χρήση πηλού ως δομικού υλικού, από τη συνεχή εντατική κατοίκηση και τη συγκέντρωση των κτισμάτων σε ορισμένο χώρο (Sherratt 1983, σσ. 192-193). Ο δεύτερος τύπος χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη έκταση που καταλαμβάνει και την αραιή διάταξη των κτισμάτων, όχι όμως απαραίτητα και από τη συνέχεια στην κατοίκηση. Μια παραλλαγή του επίπεδου οικισμού που πρέπει οπωσδήποτε να επισημανθεί είναι εκείνου που αναπτύσσεται σε περιορισμένο χώρο (ακρωτήρι, λόφο κλπ.) (Chapmann 1989, σσ. 35 κ.εξ., όπου και περισσότερη βιβλιογραφία).

Η προβολή της πιο πάνω τυπολογίας στους οικισμούς της Μακεδονίας θεωρείται από τον γράφοντα ανεπαρκής, για τους ακόλουθους λόγους: (α) Το έδαφος της περιοχής που εξετάζουμε είναι λοφώδες με ελάχιστες πεδινές εκτάσεις και διαφέρει σημαντικά στη μορφολογία του από εκείνο της βόρειας Βαλκανικής (π.χ., πεδιάδα της Ουγγαρίας) αλλά και από τη μεγάλη πεδιάδα της Βουλγαρίας που διασχίζει ο ποταμός Μαρίτσα (Έβρος). (β) Από την περιγραφή των οικισμών που παραθέτουν οι Γραμμένος, French κ.ά. διαπιστώνεται ότι οι νεολιθικοί οικισμοί στη Μακεδονία βρίσκονται συνήθως είτε σε κάποιο υπερυψωμένο σημείο της πεδιάδας (π.χ., Σιταγροί) είτε ακόμη συνηθέστερα σε πλαγιές με ελαφριά κλίση (π.χ., Γαληψός, Παλιάμπελα). Αυτή η επιλογή γίνεται όχι για λόγους συμβολικούς ή κοινωνικής διαφοροποίησης, όπως εικάζεται για τους αντίστοιχους της Βαλκανικής (Chapman 1989, σ. 40), αλλά, κατά τον γράφοντα, για λόγους προστασίας από την υγρασία του εδάφους, ιδιαίτερα όταν οι οικισμοί ιδρύονται μετά από μεταβολές της στάθμης της θάλασσας και του υδροφόρου ορίζοντα. Οι επιλεγόμενες θέσεις έχουν συνήθως καθορι-

Εικ. 39. Ανατολική Μακεδονία. Η παρουσία και η συνέχεια οικισμών στις περιόδους της Νεολιθικής Εποχής (σε απόλυτους αριθμούς) (έρευνα έως το 1991).

σμένη έκταση, καθώς συχνά βρίσκονται στην άκρη αναβαθμών στις συμβολές χειμάρρων ή ρυακιών που προσδιορίζουν τα όρια του οικισμού.

Αν λοιπόν πρέπει απαραίτητα οι νεολιθικοί οικισμοί της Μακεδονίας να ενταχθούν σε κάποιον από τους τύπους που αναφέρθηκαν πιο πάνω, τότε θα πρέπει μάλλον να προτιμηθεί η παραλλαγή του επίπεδου οικισμού ο οποίος αναπτύσσεται πάνω σε φυσικά περιορισμένο χώρο (Chapman 1989, σσ. 35 κ.εξ.).

Αναφορικά με τη μορφή τους, οι περισσότεροι νεολιθικοί οικισμοί (και εκείνοι της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού) της ανατολικής Μακεδονίας χαρακτηρίζονται ως τούμπες (tells) (Γραμμένος 1980, σ. 241). Βέβαια οι οικισμοί της Βαλκανικής με μορφή tell, όταν ιδρύθηκαν, ήσαν ασφαλώς επίπεδοι. Έτσι τίθεται αυτομάτως το ερώτημα, πότε ένας οικισμός γίνεται τούμπα (tell) (Chapman 1989, σ. 35). Το ίδιο ερώτημα ισχύει και για τους οικισμούς της Μακεδονίας. Οι περισσότεροι ιδρύονται στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής και το ύψος τους στην αρχή της Νεότερης κυμαίνεται από 0,95 μ. (Βασιλικά C) έως 2,50 μ. (Σιταγροί). Θα πρέπει επομένως να εξεταστεί μήπως η χρήση του όρου τούμπα (tell) για τους οικισμούς της Μέσης και της Νεότερης Νεολιθικής στη Μακεδονία είναι παραπλανητική, ιδιαίτερα μετά από την επισήμανση των διαφορών τους από τους επίπεδους, όπως τις προσδιορίζει ο Chapman (Chapman 1989, σσ. 38 κ.εξ.). Οι πρώτες τεχνητές (από τη συνεχή κατοίκηση) τούμπες (Tells) στην περιοχή θα πρέπει να διαμορφώθηκαν στην αρχή της Χαλκολιθικής (διμηνιακές φάσεις), όταν πλέον το ύψος των επιχώσεων στους οικισμούς έχει ανέλθει σημαντικά, π.χ., 3,10 μ. στα Βασιλικά C και 5 μ. στους Σιταγρούς. Με δεδομένο ότι ο χαρακτηρισμός ενός οικισμού ως τούμπας ή επίπεδου συνοδεύεται από σειρά διαφορετικών γνωρισμάτων (π.χ., σχέση οικισμού και ζωτικού χώρου εκμετάλλευσης, τρόπος ανάπτυξης των κτισμάτων, κοινωνικές παράμετροι, πρβλ. Chapman 1989, σσ. 38 κ.εξ.), η ακριβής τυπολογική ένταξη των νεολιθικών οικισμών της Μακεδονίας που θα προκύψει από μια ειδικότερη μελέτη είναι ουσιαστική για τη διαμόρφωση μιας σαφούς εικόνας σχετικής με την οργάνωση του χώρου στην περιοχή. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι, παρ᾽ ότι χαρακτηρίστηκαν ως τούμπες, οι περισσότεροι νεολιθικοί οικισμοί, όπως προκύπτει από την περιγραφή τους, ήσαν επίπεδοι και βρίσκονταν συνήθως σε επικλινή εδάφη ή σε ελαφρά εξάρματα του εδάφους (Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σσ. 15 κ.εξ.).

Το μέγεθος των οικισμών

Ο υπολογισμός του μεγέθους μη ανασκαμμένων οικισμών που δεν έχουν τη μορφή τούμπας, η οποία καθορίζει αυτομάτως τα όρια, γίνεται συνήθως με τρεις τρόπους: Ως χώρος κατοίκησης θεωρείται (α) η συνολική έκταση από την οποία συλλέγονται επιφανειακά ευρήματα, (β) η έκταση όπου τα ευρήματα αυτά είναι ιδιαίτερα πυκνά και (γ) η έκταση που καταλαμβάνουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ως συνηθέστερη θεωρείται η πρώτη (Chapman 1989, σ. 35). Κατά τον γράφοντα όμως, πιο αξιόπιστες είναι η δεύτερη και η τρίτη.

Στη Μακεδονία η έκταση των οικισμών της **Αρχαιότερης Νεολιθικής** είναι δύσκολο να υπολογιστεί, γιατί κανείς από τους ήδη γνωστούς δεν έχει ανασκαφεί στα όριά του. Στη Νέα Νικομήδεια ο γήλοφος φαίνεται μεν να έχει έκταση 24.200 τ.μ. περίπου, δεν είναι όμως βέβαιο ότι ο οικισμός κάλυπτε ολόκληρη την επιφάνειά του. Το ίδιο ισχύει και για τους άλλους οικισμούς (Παλιάμπελα, Τούμπα Σερρών), που φέρονται να καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση με βάση τη διασπορά των επιφανειακών ευρημάτων. Ο Renfrew πάντως υπολογίζει τον οικισμό της Νέας Νικομήδειας στα 18.000 τ.μ. περίπου (Renfrew 1972, πίν. 14.V). Κατά τον Γραμμένο, η έκταση του οικισμού Παλιάμπελα Πιερίας και του οικισμού Τούμπα Σερρών φθάνει στα 120.000 και 60.000 τ.μ. αντίστοιχα (Γραμμένος 1980-81, σ. 96, ο ίδιος 1991, σ. 141). Η διαφορά μεγέθους μεταξύ του πρώτου και των άλλων δύο οικισμών θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι δύο τελευταίοι είναι πολύ μεγαλύτεροι και επομένως σημαντικότεροι. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η έκταση των οικισμών αυτών

καθορίζεται για μεν τον πρώτο από το μέγεθος του γηλόφου πάνω στον οποίο βρίσκεται, ενώ για τους άλλους από την έκταση στην οποία ήταν διασκορπισμένα η κεραμική και τα άλλα μικροαντικείμενα. Στη δεύτερη περίπτωση είναι φανερό ότι δηλώνεται η μεγαλύτερη δυνατή έκτασή τους. Αυτό συμβαίνει, γιατί οι νεολιθικοί οικισμοί βρίσκονται σε περιοχές που σήμερα καλλιεργούνται, με αποτέλεσμα τα επιφανειακά ευρήματα να μεταφέρονται με την άροση σε αρκετή απόσταση έξω από τα πραγματικά όρια του οικισμού. Πιστεύεται λοιπόν ότι οι δύο πιο πάνω διαφοροποιήσεις (επιλογή πεδινού χώρου, σύγχρονη καλλιέργεια) ερμηνεύουν ικανοποιητικά τη διαφορά μεγέθους ανάμεσα στους οικισμούς της Ν. Νικομήδειας και των Παλιάμπελων, Τούμπας Σερρών. Όπως ήδη σημειώθηκε, κατά τον γράφοντα, ο υπολογισμός της έκτασης ενός μη ανασκαμμένου οικισμού προσεγγίζει περισσότερο τα πραγματικά όρια, όταν λαμβάνεται υπόψη η πυκνότητα των επιφανειακών ευρημάτων, μια και με τον τρόπο αυτό εντοπίζεται ο πυρήνας του οικισμού (π.χ., Kastanas 1989, σσ. 345 κ.εξ., εικ. 140). Αυτό ισχύει βέβαια για τους επίπεδους οικισμούς. Η έκταση εκείνων που έχουν μορφή τούμπας, υπολογίζεται ευκολότερα: με τη μακροχρόνια κατοίκηση της ίδιας θέσης, η επιφάνεια συνεχώς υψώνεται και οι γήλοφοι μετατρέπονται πλέον σε τούμπες με ορισμένη έκταση, η οποία μάλιστα με την πάροδο του χρόνου συνεχώς ελαττώνεται. Τέτοια μορφή αρχίζουν να αποκτούν οι οικισμοί από την επόμενη Χαλκολιθική και είναι το τυπικό σχήμα αυτών της Εποχής του Χαλκού.

Σημαντικό ρόλο στο μέγεθος των οικισμών έχει ο τρόπος διάταξης των κτισμάτων. Σύμφωνα με τα δεδομένα, τα κτίσματα παρατάσσονται ανεξάρτητα μεταξύ τους, προσδίδοντας στους οικισμούς μεγαλύτερη έκταση. Από παρατηρήσεις σε οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας, ο Γραμμένος προτείνει ως μέσο όρο στο μέγεθος των οικισμών 4.000-5.000 τ.μ. (4-5 στρέμματα) (Γραμμένος 1980, σ. 239). Πιθανότατα η εκτίμηση αυτή αφορά οικισμούς της **Μέσης** και της **Νεότερης Νεολιθικής**, αφού ο μοναδικός τής Αρχαιότερης έχει πολύ μεγαλύτερη έκταση (Γραμμένος 1980-81, σ. 96). Είναι περίπου ισομεγέθεις με εκείνους του αιγαιακού χώρου, την έκταση των οποίων ο Renfrew υπολογίζει μεταξύ 4.000 και 8.000 τ.μ. (Renfrew 1972, σ. 238). Όμως μια ματιά στις ανασκαμμένες θέσεις της Μακεδονίας δείχνει ότι ο οικισμός των Σιταγρών στη φάση III (Χαλκολιθική) είχε έκταση 7.500 τ.μ. (Renfrew 1972, πίν. 14.V). Το γεγονός αυτό επιτρέπει τη διατύπωση της άποψης ότι στη φάση II (Νεότερη Νεολιθική) και ακόμη περισσότερο στη φάση I (Μέση Νεολιθική) ο οικισμός θα πρέπει να ήταν, αν όχι ισομεγέθης, τουλάχιστον κάπως μεγαλύτερος (πρβλ. κάτοψη του οικισμού Sitagroi 1986, εικ. 2.1 και 2.3). Αν μάλιστα θεωρηθεί ότι ο οικισμός της φάσης I καταλαμβάνει όλη τη βάση της μετέπειτα τούμπας, που έχει διάμετρο 180 μ. (Sitagroi 1986, σ. 32), τότε το μέγεθός του θα πρέπει να έφθανε περίπου τα 25.000 τ.μ. Στην κεντρική Μακεδονία, από τη μέτρηση των πιθανών ορίων του επίπεδου οικισμού των Βασιλικών C (Γραμμένος 1991, εικ. 1) προκύπτει ότι ο νεολιθικός οικισμός κάλυπτε έκταση περίπου 260.000 τ.μ. Ο οικισμός των Σερβίων στη δυτική Μακεδονία καταλάμβανε πιθανότατα έκταση περίπου 8.600 τ.μ. (μέτρηση από Ridley/Wardle 1979, εικ. 1). Από αυτή την παράθεση γίνεται φανερό ότι διαφορετικοί τύποι οικισμών (Σιταγροί I στη βάση τούμπας, Βασιλικά C επίπεδος, Σέρβια σε ύψωμα με σαφή όρια) δίνουν διαφορετικά μεγέθη. Κατά τον γράφοντα, πλησιέστερα προς την πραγματική τους έκταση βρίσκονται ο πρώτος και ο τρίτος. Για την περίπτωση των Βασιλικών C, ως δεύτερη αιτία εσφαλμένου υπολογισμού, εκτός από τη μεγάλη διασπορά των αντικειμένων εξ αιτίας της άροσης, θα μπορούσε να θεωρηθεί η πιθανότητα σταδιακής μετατόπισης του οικισμού. Το φαινόμενο αυτό συναντάται σε επίπεδους οικισμούς και δημιουργείται από την κατασκευή των νέων κτισμάτων όχι στη θέση των κατεστραμμένων αλλά κάπου δίπλα τους (Ανδρέου/Κωτσάκης 1987, σ. 83). Ενδείξεις για πιθανές μεταβολές των ορίων παρέχει ο οικισμός της Μέσης Νεολιθικής στα Σέρβια: Με βάση τις δημοσιευμένες πληροφορίες (βλ. σσ. 115 κ.εξ., 173 κ.εξ.), ο πρώτος ορίζεται, τουλάχιστον σε ένα τμήμα του, από τάφρο. Ο δεύτερος εξαπλώνεται σε μεγαλύτερη έκταση. Τα κτίσματα μετατοπίζονται και αφήνουν γύρω τους άφθονο ελεύθερο χώρο,

όπου κατασκευάζονται οι εστίες. Στον τρίτο, το κεντρικό τμήμα του καλύπτεται πάλι από σπίτια, όχι όμως και η περιφέρεια, δηλωτικό ίσως κάποιας συρρίκνωσης. Ο επόμενος φαίνεται πως διανύει περίοδο άνθησης. Τέλος καταστρέφεται από ισχυρή πυρκαγιά και επανακατοικείται σε μικρότερη έκταση.

Είναι λοιπόν φανερό ότι ο υπολογισμός του πραγματικού μεγέθους ενός οικισμού είναι, με βάση τη σημερινή στάθμη της έρευνας, εξαιρετικά δύσκολος, αν όχι αδύνατος. Η αδυναμία αυτή μεγαλώνει, όταν προσμετρούνται και στοιχεία που προέρχονται αποκλειστικά από επιφανειακή έρευνα.

Η πυκνότητα του πληθυσμού

Ο Renfrew στο έργο του The Emergence of Civilisation υπολογίζει την πυκνότητα του πληθυσμού για τη Νεολιθική Εποχή σε 200 κατοίκους ανά εκτάριο, που σημαίνει περίπου 100 άτομα ανά οικισμό (Renfrew 1972, σ. 251). Ειδικότερα στην κεντρική Μακεδονία ο νεολιθικός πληθυσμός υπολογίστηκε σε 18.000 άτομα με πυκνότητα 0,84 ανά τ.χλμ. (Renfrew 1972, σσ. 251 κ.εξ., εικ. 14.11, πίν. 14.X). Ανάλογους υπολογισμούς θα μπορούσε να κάνει κανείς για τη δυτική Μακεδονία, ενώ για την ανατολική υπάρχουν σχετικές εκτιμήσεις, οι οποίες όμως αναφέρονται σε περίοδο (Χαλκολιθική) που δεν εξετάζεται στην εργασία αυτή (Sitagroi 1986, σσ. 136 κ.εξ.). Αλλά επειδή αυτού του είδους οι μετρήσεις σχετίζονται με την έκταση όλης της Μακεδονίας ή τμημάτων της, θα πρέπει, κατά τον γράφοντα, να λαμβάνεται υπόψη και ο παράγων που αναφέρεται στη μεταβολή της ακτογραμμής, ιδιαίτερα κατά την Αρχαιότερη και τη Μέση Νεολιθική. Σ' αυτές τις περιόδους η έκταση της Μακεδονίας θα πρέπει να περιλάμβανε επιπλέον πολλά τετρ. χιλιόμετρα πεδινής κυρίως έκτασης που σήμερα καλύπτονται από θάλασσα. Κατά τον γράφοντα, η εξαίρεσή τους προκαλεί μεγάλες αποκλίσεις σε υπολογισμούς σαν αυτούς που προαναφέρθηκαν, και επομένως θεωρείται αναγκαίος ο συνυπολογισμός και αυτής της παραμέτρου σε κάποια επόμενη εξέταση του θέματος.

Η εσωτερική οργάνωση των οικισμών

Ο τρόπος διάταξης και το μέγεθος των κτισμάτων, η απόσταση μεταξύ τους και ο σκόπιμα διαμορφωμένος ελεύθερος χώρος αποτελούν επίσης αντικείμενο μελέτης της έρευνας (π.χ., Chapman 1989, σσ. 37 κ.εξ.). Στους νεολιθικούς οικισμούς της Μακεδονίας ανάλογες παρατηρήσεις είναι ακόμη πρόωρες, γιατί προϋποθέτουν την ανασκαφή μεγάλης έκτασης στους οικισμούς και την αποκάλυψη πολλών κτισμάτων. Γι' αυτό το λόγο στο παρόν κεφάλαιο απλώς θα παρατεθούν ομαδοποιημένα τα υπάρχοντα δεδομένα.

Τα κτίσματα της **Αρχαιότερης Νεολιθικής** είναι τετράπλευρα ή επιμήκη (περίπου 8Χ8 τ.μ.), κατασκευασμένα από ξύλο και πηλό. Η χρήση των υλικών και η τεχνική κατασκευής που διαπιστώνονται σ' αυτή την περίοδο δεν μεταβάλλονται σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής. Ο εσωτερικός χώρος των κτισμάτων (οικιών) είναι ενιαίος ή διαιρείται με λεπτό τοίχο, όταν υπήρχε ανάγκη να διαχωριστούν ορισμένες οικοτεχνικές δραστηριότητες (εικ. 11-12). Τουλάχιστον αυτή την υπόθεση επιτρέπει η παρουσία εστίας και αποθηκευτικού χώρου σε άλλο δωμάτιο, όπου μάλλον συγκεντρώνονταν οι τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες. Αν μια τέτοια εικόνα είναι τυπική για τις οικίες του οικισμού της Νέας Νικομήδειας, τότε δικαιολογημένα το μεγάλο τρίχωρο κεντρικό κτίσμα χαρακτηρίστηκε από τους ανασκαφείς ως ιερό.

Όπως διαπιστώθηκε στα Σέρβια, στις διάφορες οικιστικές φάσεις της **Μέσης Νεολιθικής** παρατηρούνται κάποιες μεταβολές στη θέση και στην πυκνότητα των κτισμάτων, οι οποίες παρουσιάστηκαν αναλυτικά στο κεφάλαιο περί της αρχιτεκτονικής της περιόδου. Η ίδια διαπίστωση αναμένεται και σε άλλους οικισμούς, αν ανασκαφούν σε έκταση. Τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν στα Σέρβια είναι τετράπλευρα και δρομικά, κατασκευασμένα με πασσά-

λους και πηλό (από 5,5×5,5 έως 5,5×10 τ.μ.). Ο εσωτερικός χώρος παραμένει ενιαίος ή, σπανιότερα, χωρίζεται σε τμήματα. Από το μέσον περίπου της περιόδου εμφανίζονται σπίτια με υπόγειο χώρο ή με ενδείξεις ορόφου (μάλλον παταριού). Η χρήση λίθων ως βάσης των τοίχων είναι πιθανότατα επίδραση της προχωρημένης αρχιτεκτονικής της Θεσσαλίας. Τα κτίσματα αναπτύσσονται ανεξάρτητα, με την παρεμβολή ελεύθερου χώρου όπου κατασκευάζονται οι εστίες.

Κατά τη **Νεότερη Νεολιθική** αρχίζουν να παρουσιάζονται κάποιες μεταβολές στην οργάνωση των οικισμών. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς του οικισμού των Σερβίων, τα κτίσματα σχηματίζουν ομάδες. Στον ελεύθερο χώρο συγκεντρώνονται αρκετές από τις οικοτεχνικές και τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, όπως δείχνει η παρουσία εστιών και κεραμικού κλιβάνου. Όπως θα σχολιασθεί πιο κάτω, μια τέτοια διάταξη θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει την οργάνωση σε μεγαλύτερες οικογένειες. Τα κτίσματα κατασκευάζονται με την ίδια τεχνική και υλικά. Έχουν σχήμα επίμηκες (περίπου 8Χ4 τ.μ.), με εσωτερικό χώρο που διαιρείται πλέον σε περισσότερα δωμάτια.

Η συνέχεια στην κατοίκηση των οικισμών

Όπως διαφαίνεται στις εικόνες 37-39, οι περισσότεροι από τους νεολιθικούς οικισμούς της Μακεδονίας, μετά την ίδρυσή τους, έχουν να επιδείξουν μια αδιατάρακτη συνέχεια κατοίκησης ώς το τέλος της περιόδου. Η μοναδική απόκλιση παρατηρείται στη δυτική Μακεδονία, όπου από τους 17 οικισμούς της **Αρχαιότερης Νεολιθικής** οι 5 εγκαταλείπονται οριστικά (πρβλ. κατάλογο θέσεων), οι 3 επανακατοικούνται (στη Νεότερη Νεολιθική) και μόνον οι 9 (ποσοστό 53‰) συνεχίζονται στη Μέση Νεολιθική (εικ. 37). Το ποσοστό εγκατάλειψης (περίπου 47‰) θεωρείται αρκετά υψηλό και θα πρέπει ασφαλώς να αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού και ειδικότερης μελέτης. Η πιθανή αλλαγή στην προτίμηση καλλιεργήσιμων εδαφών ή η αναγκαστική απομάκρυνση λόγω πιθανής ανύψωσης του υδροφόρου ορίζοντα αποτελούν ορισμένους μόνον από τους λόγους που θα μπορούσαν να προκαλέσουν την οριστική ή την προσωρινή εγκατάλειψή τους. Συγκρίσεις με τις άλλες περιοχές της Μακεδονίας δεν μπορούν να γίνουν, γιατί σ' αυτές (εκτός από έναν) δεν έχουν εντοπισθεί οικισμοί της ίδιας περιόδου (εικ. 38-39).

Οι οικισμοί της **Μέσης Νεολιθικής** στην κεντρική και στην ανατολική Μακεδονία ιδρύονται, με μία μόνο εξαίρεση, περί το τέλος της περιόδου (MN III). Μία ερμηνεία αυτού του φαινομένου δόθηκε πιο πάνω (πρβλ.: επιλογή θέσης). Σε ό,τι αφορά τη συνέχειά τους, σχεδόν όλοι (ποσοστό 95,5‰) εξακολουθούν να κατοικούνται και στη Νεότερη Νεολιθική (εικ. 37-39). Οι περισσότεροι δε από αυτούς και στην επόμενη Χαλκολιθική.

Είναι πιθανό, η συνέχιση κατοίκησής τους σε όλη τη διάρκεια της **Νεότερης Νεολιθικής** να οφείλεται στην απουσία έντονων κλιματολογικών μεταβολών στο διάστημα μεταξύ τέλους της Μέσης Νεολιθικής (MN III) και τέλους της Νεότερης Νεολιθικής. Κοντά στους 21 οικισμούς που συνεχίζουν από την προηγούμενη περίοδο προστίθενται 50 νέοι, ανεβάζοντας το συνολικό αριθμό σε 71 (εικ. 37-39). Κατά τον γράφοντα, το ποσοστό αύξησης (περίπου 238‰) είναι υψηλό και σίγουρα παραπλανητικό, γιατί στους οικισμούς της Μέσης Νεολιθικής δεν προσμετρούνται εκείνοι των δύο πρώτων φάσεων (MN I-II), οι οποίοι δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη, για τους λόγους που αναφέρθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια (σ. 67). Η αύξηση όμως είναι δεδομένη και θα πρέπει, κατά τον γράφοντα, να οφείλεται στην επικράτηση ομαλών κλιματολογικών συνθηκών και στην κορύφωση του optimum climatique, που επέδρασαν θετικά σε όλες τις δραστηριότητες του νεολιθικού ανθρώπου και ιδιαίτερα στην παραγωγή, με αποτέλεσμα τη σημαντική δημογραφική ανάπτυξη που εκφράστηκε με την ίδρυση πολλών νέων οικισμών.

Παρατηρήσεις

Επειδή, όπως αναφέρθηκε, τα δεδομένα δεν αρκούν για μια συστηματική έρευνα του πολύπλευρου θέματος της οργάνωσης των οικισμών, στην ανακεφαλαίωση που ακολουθεί γίνεται αναφορά μόνο σε ορισμένες γενικές διαπιστώσεις:

Στα πεδινά της Μακεδονίας δεν έχουν εντοπιστεί οικισμοί της Αρχαιότερης και των δύο πρώτων φάσεων της Μέσης Νεολιθικής (εικ. 9 και 17). Σε σύγκριση με τα θεσσαλικά και τα βαλκανικά δεδομένα, οι πρωιμότεροι ανήκουν σε προχωρημένο στάδιο της Αρχαιότερης Νεολιθικής και βρίσκονται κυρίως στην ενδοχώρα ή σε υπερυψωμένα παράλια μέρη. Διατυπώθηκε από τον γράφοντα η άποψη ότι μόνιμες εγκαταστάσεις στη Μακεδονία θα πρέπει να ιδρύθηκαν εξίσου πρώιμα (και υπό προϋποθέσεις πρωιμότερα) με τις όμορες περιοχές της. Ως πιθανό αίτιο της απουσίας τους, ιδιαίτερα στα παράλια, θεωρείται από τον ίδιο η άνοδος της στάθμης των υδάτων από τότε κατά 38 μ. περίπου. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι η μαζική ίδρυση νέων οικισμών συμβαίνει πάντοτε μετά την εμφάνιση τέτοιων κλιματολογικών επεισοδίων, τα οποία σημειώνονται συγκεκριμένα σε προχωρημένη φάση της Αρχαιότερης (ΑΝ ΙΙ) και περίπου πριν από την τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής (ΜΝ ΙΙΙ) (εικ. 3). Κατά τον γράφοντα, οι προϋπάρχοντες οικισμοί (της ΑΝ Ι και ΜΝ Ι-ΙΙ) στα πεδινά έχουν σφραγιστεί κάτω από παχιές προσχώσεις ή καλυφθεί από τη θάλασσα και είναι σήμερα εξαιρετικά δύσκολο να εντοπιστούν.

Αντίθετα, αρκετές είναι οι γνωστές θέσεις της Νεότερης Νεολιθικής που συνήθως βρίσκονται σε υπερυψωμένα σημεία του εδάφους (εικ. 33 και 37-39). Η αύξηση του αριθμού των οικισμών αντικατοπτρίζει αναμφίβολα την ευεργετική επίδραση ιδανικών κλιματολογικών συνθηκών, οι οποίες συνέβαλαν, μεταξύ των άλλων, στην άνοδο του βιότικού επιπέδου και στη δημογραφική ανάπτυξη.

Τα κριτήρια επιλογής του χώρου για την ίδρυση ενός οικισμού είναι καθορισμένα με σαφήνεια ήδη από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής και παραμένουν αμετάβλητα ώς το τέλος της. Πρόκειται κυρίως για την εύκολη πρόσβαση σε πόσιμο νερό και στις καλλιεργούμενες εκτάσεις. Ως τοποθεσία ίδρυσης του οικισμού επιλέγεται ελαφρό έξαρμα του εδάφους, μάλλον για τον περιορισμό της υγρασίας, όταν αυτή είναι αυξημένη, και όχι για λόγους συμβολισμού ή κοινωνικής υπεροχής. Η δημιουργία οικισμών στην υπερυψωμένη ζώνη στις παρυφές των πεδινών εκτάσεων, αν δεν είναι αναγκαστική λόγω έλλειψης χώρου στα πεδινά (άποψη όχι τόσο πειστική), αποτελεί πιθανότατα συνειδητή (και υποχρεωτική) επιλογή, ιδιαίτερα όταν συμβαίνει σε φάσεις στις οποίες παρατηρείται άνοδος της στάθμης των νερών (βλ. σσ. 25 κ.εξ.), δηλαδή στην ΑΝ ΙΙ και στη ΜΝ ΙΙ - ΜΝ ΙΙΙ.

Η έκταση που καλύπτουν οι οικισμοί όλων των περιόδων της Νεολιθικής Εποχής ποικίλλει. Οι της Αρχαιότερης φαίνεται να καλύπτουν έκταση τουλάχιστον 18 στρεμμάτων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι φιλοξενούσαν και μεγάλο αριθμό κατοίκων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο υπολογισμός της έκτασής τους είναι αποτέλεσμα συνάρτησης πολλών παραγόντων, από τους οποίους ελάχιστοι περιέχονται στα διαθέσιμα αποσπασματικά δεδομένα. Οι οικισμοί της Μέσης και της Νεότερης Νεολιθικής αντίθετα φαίνεται πως καλύπτουν μικρότερη έκταση, που δεν υπερβαίνει τα 5 στρέμματα.

Οι γνώσεις μας για την οργάνωση των οικισμών είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Η πιθανή παρουσία ιερού στο κέντρο του οικισμού κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική επιτρέπει την οργάνωση των ανεξάρτητων μεταξύ τους κτισμάτων γύρω από έναν πυρήνα. Στην επόμενη περίοδο τα κτίσματα αναπτύσσονται ελεύθερα στο χώρο, ενώ στη Νεότερη Νεολιθική, τουλάχιστον σε έναν οικισμό, δημιουργούν κατά τους ανασκαφείς συστάδες με την παρεμβολή ελεύθερου χώρου. Στις δύο τελευταίες περιόδους δεν αναφέρεται παρουσία κεντρικού κτίσματος. Οι πιθανές σχέσεις των μεταβολών αυτών με κάποιες διαφοροποιήσεις στην κοινωνική οργάνωση θα συζητηθούν σε επόμενο κεφάλαιο.

Η τεχνική και τα υλικά κατασκευής των κτισμάτων παραμένουν τα ίδια σε όλες τις

περιόδους. Κατά τη Μέση Νεολιθική εισάγεται η χρήση των λίθων ίσως για την κατασκευή κρηπίδας, που ήταν γνωστή κυρίως στη Θεσσαλία. Όλα τα ανασκαμμένα κτίσματα, με μία ίσως εξαίρεση, χρησίμευαν ως κατοικίες. Ο εσωτερικός τους χώρος ήταν ενιαίος ή διαιρείτο σε περισσότερα τμήματα, όπου συγκεντρώνονταν οι οικοτεχνικές και τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες των ενοίκων. Μέρος από αυτές γίνονταν στον ελεύθερο χώρο της αυλής, όπου αποκαλύφθηκαν πολλές εστίες.

Πρέπει να σημειωθεί ότι πολλές από τις διαπιστώσεις είναι σχετικές ή βασίζονται σε υποθέσεις, γεγονός που εκφράζει απόλυτα το παρόν στάδιο της έρευνας. Οι περισσότερες πιθανώς να αποδειχθούν εσφαλμένες και λίγες ίσως ορθές. Όλες τους όμως αποτελούν ερεθίσματα για την προώθηση της έρευνας στον τομέα της οργάνωσης του χώρου στην περιοχή της Μακεδονίας, στον οποίο ήδη αρχίζει να διακρίνεται κάποια δραστηριότητα (π.χ., Φωτιάδης 1987, σσ. 51 κ.εξ.). Είναι βέβαιο ότι σύντομα η εικόνα για τους οικισμούς της Νεολιθικής Εποχής στη Μακεδονία θα βελτιωθεί σημαντικά.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Οι παρατηρήσεις για τη νεολιθική κοινωνία και την οργάνωσή της στη Μακεδονία δεν μπορούν παρά να έχουν γενικό χαρακτήρα, καθώς απουσιάζουν τα δεδομένα που θα επέτρεπαν τη διαμόρφωση μιας αυτόνομης εικόνας της. Βέβαια τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία δεν δημιουργούν άλλην από εκείνη που επικρατεί σε όλη τη νότιοανατολική Ευρώπη αλλά και σε ακόμη ευρύτερο χώρο, και τα οποία ουσιαστικά αποτελούν την αντανάκλαση αυτής της εικόνας στο χώρο της Μακεδονίας.

Κύτταρο της νεολιθικής κοινωνίας είναι, όπως αναφέρει και ο Θεοχάρης, η οικογένεια, η οποία αποτελείται από 5-6 άτομα (Θεοχάρης 1973, σ. 68). Πρόκειται για τη λεγόμενη nuclear family ή πυρηνική οικογένεια, η ύπαρξη και η διατήρηση της οποίας ενδεικνυόταν, μεταξύ των άλλων, και για οικονομικούς λόγους (Renfrew 1972, σσ. 362 κ.εξ.). Αυτός ο τύπος οικογένειας επιβεβαιώνεται από το γνωστό εύρημα στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου της Θεσσαλίας (Gallis 1985, σσ. 20 κ.εξ.): Κάτω από το δάπεδο οικίας της φάσης Τσαγγλί βρέθηκε πήλινο ομοίωμα τετράπλευρης μονόχωρης οικίας με εσωτερικές κατασκευές (εστία, ιπνό) και 8 πήλινα ειδώλια που κατά τον ανασκαφέα παρίσταναν τους ενοίκους της.

Ανάλογη θα πρέπει να ήταν η μορφή της οικογένειας και στη Μακεδονία. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στην Αρχαιότερη Νεολιθική οι οικογένειες κατοικούσαν σε σχετικά μεγάλα (8Χ8 τ.μ.), μονόχωρα σπίτια, τα οποία ήσαν διάσπαρτα. Μεταξύ τους παρεμβαλλόταν ελεύθερος χώρος (αυλή). Στη Μέση Νεολιθική τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν είχαν συνήθως ενιαίο εσωτερικό χώρο έκτασης περίπου 25-50 τ.μ. Σε ορισμένες φάσεις στα Σέρβια διέθεταν υπόγειο, ενώ υπάρχουν ενδείξεις παρουσίας ορόφου. Παρατηρεί δηλαδή κανείς ότι στις δύο πρώτες περιόδους η διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου, ανταποκρίνεται στη μορφή της πυρηνικής οικογένειας. Στη Νεότερη Νεολιθική όμως σημειώνεται κάποια διαφοροποίηση κυρίως στη διάταξη των οικιών, οι οποίες, τουλάχιστον στα Σέρβια, αναφέρεται ότι συγκροτούνται σε ομάδες. Αν το στοιχείο αυτό αρκεί για να αποτελέσει ένδειξη κάποιας αλλαγής στη μορφή της οικογένειας, δεν θα το κρίνει ο γράφων. Ασφαλώς όμως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι οι ένοικοι ορισμένων κτισμάτων βρίσκονταν σε στενότερη επαφή μεταξύ τους και ότι συνδεόμενοι με συγγενική σχέση ίσως αποτελούσαν μέλη μεγαλύτερης οικογένειας, η μορφή της οποίας (extended family) διαφέρει από την προηγούμενη (nuclear family) (Morgan 1964).

Οι κανόνες συνύπαρξης των οικογενειών στον οικισμό θα πρέπει να καθορίζονταν από κάποια αρχή, στη φάση αυτή μάλλον κοινοτική (Θεοχάρης 1973, σ. 68), την οποία αποτελούσε πιθανότατα το συμβούλιο των γερόντων και ο ιερέας (Ζώης 1973, σ. 79). Με εξαίρεση τη Νέα Νικομήδεια, δεν φαίνεται να υπάρχει στη Μακεδονία ισχυρή κεντρική εξουσία που να πιστοποιείται με την παρουσία ενός ιδιαίτερου κεντρικού κτίσματος.

Ο τρόπος ζωής μέσα στον οικισμό θα πρέπει να ήταν απλός. Όλες οι οικογένειες λειτουργούσαν με τον ίδιο τρόπο, αφού ήσαν ίδιες οι ανάγκες τους. Οι οικοτεχνικές δραστηριότητες αναπτύσσονταν μέσα και έξω απ' αυτόν. Η παρουσία εστιών στον ελεύθερο χώρο της αυλής δηλώνει μάλλον ότι η τροφοπαρασκευαστική εργασία γινόταν έξω από το σπίτι. Οι ενήλικες θα πρέπει να εργάζονταν στους αγρούς και τα παιδιά μάλλον στη βοσκή. Κατά περιόδους (π.χ., συγκομιδή) όλα τα μέλη ήσαν απασχολημένα στα χωράφια, που γειτόνευαν με τον οικισμό και κάλυπταν έκταση περίπου 10 στρεμμάτων, όση δηλαδή θεωρείται αναγκαία για να καλύψει τις ανάγκες μιας πυρηνικής οικογένειας. Ο χειμώνας ήταν κατάλληλος για οικοτεχνικές δραστηριότητες (π.χ., κατασκευή νέων ή επιδιόρθωση παλαιών εργαλείων, υφαντική, καλαθοπλεκτική, ξυλογλυπτική κ.ά.).

Οι σχέσεις των κατοίκων των διαφόρων οικισμών σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής θα πρέπει να ήσαν ειρηνικές. Σ' αυτό συνέβαλλε ασφαλώς και η επάρκεια χώρου για καλλιέργεια και βοσκή. Αλλά και αργότερα, όταν εξαιτίας της δημογραφικής ανάπτυξης ιδρύθηκαν νέοι οικισμοί, το πρόβλημα του χώρου θα πρέπει να λύθηκε επίσης ειρηνικά, με την καλλιέργεια δεύτερης ποιότητας εδαφών. Γι' αυτό το λόγο δεν υπήρχε ανάγκη ιδιαίτερης προστασίας των οικισμών. Η παρουσία περιβόλων από πασσάλους, πέτρες ή τάφρο (Σέρβια) σκόπευε μάλλον σε κάποια υποτυπώδη προστασία από ανεπιθύμητους νυκτερινούς επισκέπτες (άγρια ζώα). Οι ουσιαστικές τριβές μεταξύ των κατοίκων γειτονικών οικισμών άρχισαν κυρίως όταν παρουσιάστηκε έλλειψη καλλιεργήσιμων εδαφών ή βοσκοτόπων. Όμως αυτό το φαινόμενο εμφανίστηκε αργότερα στη Χαλκολιθική και αποτέλεσε έναν από τους λόγους προστασίας των οικισμών με οχυρωματικές κατασκευές (Ασλάνης 1990, σσ. 19 κ.εξ.).

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Εισαγωγή

Η απουσία ικανοποιητικού αριθμού ευρημάτων, που επισημάνθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα και στην προσπάθεια να παρουσιαστεί η οργάνωση της οικονομίας στο χώρο της Μακεδονίας κατά τη Νεολιθική Εποχή. Γι' αυτό το λόγο, η απόδοση της εικόνας αυτού του τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας θα είναι σαφής τόσο, όσο επιτρέπει το διαθέσιμο αρχαιολογικό υλικό.

Σε όλη τη διάρκεια της Προϊστορίας η εξεύρεση τροφής αποτελούσε ίσως τη σημαντικότερη ανάγκη του ανθρώπου, από την κάλυψη της οποίας εξαρτιόταν η επιβίωσή του. Στη Νεολιθική Εποχή δοκίμασε για πρώτη φορά να ελέγξει ο ίδιος την παραγωγή τροφής καλλιεργώντας δημητριακά και όσπρια και εκτρέφοντας ζώα. Το πέρασμα στο παραγωγικό στάδιο αποτέλεσε μεγάλη κατάκτηση του ανθρώπου και είχε αναμφισβήτητα σημαντική επίδραση στην εξέλιξή του. Ελέγχοντας την παραγωγή τροφής, ο άνθρωπος ανεξαρτητοποιήθηκε περισσότερο από το φυσικό του περιβάλλον, αναγκάστηκε όμως να προσαρμόσει τη δράση του στις νέες απαιτήσεις (ανάγκη για μόνιμη εγκατάσταση, προσαρμογή των παλαιών και κατασκευή νέων εργαλείων) (Sahlins 1974).

Ως προς το χρόνο και το χώρο έναρξης του παραγωγικού σταδίου γενικά και στην Ευρώπη ειδικότερα υπάρχουν διάφορες απόψεις, η παράθεση των οποίων θα ξεπερνούσε τους στόχους αυτής της εργασίας (πρβλ. Barker 1985, σσ. 7 κ.εξ.). Απλώς αναφέρεται ότι η πρώτη άποψη διατυπώθηκε από τον Childe, ο οποίος χαρακτήρισε ως νεολιθική επανάσταση το πέρασμα στην αγροτική οικονομία που σημειώθηκε στην Εγγύς Ανατολή (Childe 1957). Ο νέος τρόπος ζωής διαδόθηκε στη συνέχεια από ομάδες μεταναστών που πέρασαν στην Ευρώπη. Κάπως βελτιωμένες παραλλαγές της θεωρίας αυτής αναπτύχθηκαν από τους Clark, Ammerman και Cavalli-Sforza, που δέχονται ουσιαστικά τη διάδοση της αγροτικής οικονομίας μέσω των μεταναστεύσεων (Clark 1965, Ammerman/ Cavalli-Sforza 1971). Νεό-

τεροι μελετητές διατύπωσαν μια συνθετική άποψη, η οποία περιέχει και στοιχεία της πρώτης (Dennell 1983, Jarman et al. 1982, Barker 1985). Σύμφωνα με αυτήν, η καθιέρωση της αγροτικής οικονομίας στην Ευρώπη είναι αποτέλεσμα συγκερασμού της σταδιακής εξέλιξης και πρακτικής των αυτόχθονων κυνηγών-συλλεκτών της Μεσολιθικής και της (ουσιαστικής ή μη) επίδρασης των μεταναστών. Συμπίπτει με το πέρασμα στη μεταπαγετώνια περίοδο και αναπτύχθηκε αρχικά στο νότιο τμήμα της Ευρώπης (Ελλάδα, Ισπανία, Γαλλία), για να περάσει σταδιακά σε άλλες περιοχές (Θεοχάρης 1973, Harrison 1985, σσ. 75 κ.εξ., Roussot -Larroque 1989, σσ. 253 κ.εξ.).

Από τα σημαντικότερα επιχείρηματα υπέρ της παλαιότερης άποψης περί διάδοσης από ένα κέντρο (Εγγύς Ανατολή) αποτελούσε η απουσία από το βαλκανικό χώρο των αιγοπροβάτων και ορισμένων δημητριακών και οσπρίων, που με την έναρξη της Νεολιθικής Εποχής εμφανίζονται να εκτρέφονται και να καλλιεργούνται στην Ευρώπη. Η έρευνα όμως έδειξε ότι σχεδόν όλα τα πιο πάνω είδη ζώων και φυτών προϋπήρχαν σε άγρια μορφή ήδη από την ύστερη Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική Εποχή (Dennel 1983, σ. 162, Barker 1985, σσ. 252, πίν. 19). Εξαίρεση αποτελούν το δίκοκκο σιτάρι και το σιτάρι αρτοποιίας που ήσαν άγνωστα και πρωτοεμφανίστηκαν στη Νεολιθική Εποχή προερχόμενα πιθανότατα από άλλες περιοχές. Το πέρασμα στο παραγωγικό στάδιο, ανεξάρτητα από τον τρόπο εμφάνισής του, συντελείται σχεδόν ταυτόχρονα σε όλη την έκταση της νοτιοανατολικής Ευρώπης, με κάποια προτεραιότητα στην Ελλάδα, και τοποθετείται χρονικά στην έβδομη χιλιετία. Ταυτόχρονα αρχίζει μια νέα φάση στην οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική εξέλιξη του ανθρώπου, που χαρακτηρίζεται ως Νεολιθική Εποχή.

Στην περιοχή της Μακεδονίας, που αποτελεί και το κέντρο του ενδιαφέροντός μας, οι πρώτοι νεολιθικοί οικισμοί συγκεντρώνονται, με μία εξαίρεση, στη δυτική Μακεδονία. Όλοι τους όμως ανήκουν σε ένα προχωρημένο στάδιο της Αρχαιότερης Νεολιθικής (AN II). Κατά τον γράφοντα, η απουσία πρωιμότερων αλλά και περισσότερων εγκαταστάσεων δεν θα πρέπει να αποδοθεί στη μη κατοίκηση του χώρου από την αρχή της περιόδου (AN I) αλλά σε αίτια που σχετίζονται άμεσα με τις μεταβολές στη μορφολογία του εδάφους, ιδιαίτερα στα πεδινά παράλια (πρβλ. προηγούμενα κεφάλαια).

Επειδή ο αριθμός των γνωστών οικισμών στη Μακεδονία δεν είναι αντιπροσωπευτικός για κάθε περίοδο και το δημοσιευμένο ανασκαφικό υλικό είναι περιορισμένο, η διαμόρφωση της εικόνας για την οικονομία της Νεολιθικής Εποχής στη Μακεδονία βασίζεται ουσιαστικά στις πληροφορίες που προέρχονται από τις ανασκαφές στους οικισμούς της Νέας Νικομήδειας για την Αρχαιότερη, των Σερβίων για τη Μέση και των Σιταγρών για τη Νεότερη Νεολιθική. Οι τομείς που θα σχολιασθούν αφορούν τη γεωργία, την κτηνοτροφία, το κυνήγι, την αλιεία, το εμπόριο και την οικοτεχνία. Η τελευταία περιλαμβάνει διάφορες δραστηριότητες, όπως κατασκευή εργαλείων και σκευών, υφαντική, καλαθοπλεκτική κ.ά., που αναπτύσσονταν μέσα ή γύρω από τις οικίες.

Η γεωργία

Οι πληροφορίες μας για τη γεωργία στη Μακεδονία κατά την **Αρχαιότερη Νεολιθική** προέρχονται, όπως αναφέρθηκε, αποκλειστικά από την έρευνα μέσα και γύρω από τον οικισμό της Νέας Νικομήδειας στη δυτική Μακεδονία, και επομένως η εικόνα που σχηματίζεται ουσιαστικά αναφέρεται σε τμήμα μόνο της Μακεδονίας.

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, η περιοχή γύρω από τον οικισμό στο νότιο τμήμα του κόλπου των Γιαννιτσών καλυπτόταν από δάση φυλλοβόλων δέντρων και μόνο η παραλιακή έκταση ήταν ελεύθερη για καλλιέργεια (Bottema 1974, σ. 148). Αντίθετα, κατά τον ανασκαφέα του οικισμού και με βάση τις αναλύσεις γύρης από τα στρώματα κατοίκησης, ο χώρος καλυπτόταν από χαμηλή βλάστηση και επομένως προσφερόταν για καλλιέργεια (Rodden 1964d, σσ. 247 κ.εξ., εικ. 4). Οι δύο φαινομενικά διαφορετικές απόψεις θα

μπορούσαν να συμπέσουν, αν δεχθούμε την υπόθεση ότι την περίοδο αυτή ο οικισμός δεν απείχε πολύ από τη θάλασσα. Στον ελεύθερο χώρο γύρω ή κοντά στον οικισμό οι κάτοικοι καλλιεργούσαν το μονόκοκκο αλλά κυρίως το δίκοκκο σιτάρι και το γυμνό εξάστοιχο κριθάρι, που βρέθηκαν σε αρκετή ποσότητα κατά την ανασκαφή (Zeist/Bottema 1971, σ. 524). Γνωστά ήσαν ακόμη τα καλλιεργημένα όσπρια, φακή και μπιζέλια, ενώ το λαθούρι ήταν είδος αυτοφυές. Η τροφή συμπληρωνόταν με άγριους καρπούς, όπως βελανίδια, κορόμηλα και δαμάσκηνα.

Από τα είδη των δημητριακών ευδοκιμούσαν σε άγρια μορφή στον ελλαδικό χώρο μόνο το μονόκοκκο σιτάρι και το άγριο κριθάρι. Το δίκοκκο σιτάρι δεν υπήρχε σε άγρια μορφή. Το ίδιο συνέβαινε και με το σιτάρι αρτοποιίας που εντοπίστηκε σε άλλες θέσεις του ελλαδικού χώρου. Αυτή η διαπίστωση αποτελεί κατά τους ειδικούς ισχυρό επιχείρημα για την προέλευση αυτών των ειδών από γειτονικές περιοχές (Μικρά Ασία).

Αποσπασματική παραμένει η εικόνα της γεωργίας στο χώρο της Μακεδονίας και για τη **Μέση Νεολιθική,** αφού, κατ' ανάγκην, περιγράφεται η καλλιέργεια μόνο γύρω από τον οικισμό των Σερβίων στην κοιλάδα του Αλιάκμονα. Υπάρχουν βέβαια πληροφορίες και για τις άλλες περιοχές, προέρχονται όμως από οικισμούς που ιδρύθηκαν στο τέλος της περιόδου (MN III). Κατά την παρούσα περίοδο δεν παρατηρήθηκε ουσιαστική μεταβολή στα είδη δημητριακών και στον τρόπο καλλιέργειάς τους. Στην περιοχή των Σερβίων εξακολουθούσαν να καλλιεργούνται το μονόκοκκο και το δίκοκκο σιτάρι. Για πρώτη φορά όμως εντοπίστηκε, και μάλιστα συχνά, το σιτάρι αρτοποιίας (Ridley/Wardle 1979, σ. 227). Το εξάστοιχο κριθάρι παρουσιαζόταν με επενδεδυμένη και γυμνή μορφή, ενώ από τα όσπρια διαπιστώθηκαν η φακή, τα μπιζέλια και το λαθούρι. Για το τελευταίο μάλιστα υπάρχουν ενδείξεις σχετικές με τον τρόπο καθαρισμού από τον δηλητηριώδη φλοιό του.

Οι πληροφορίες από τις άλλες περιοχές της Μακεδονίας είναι περιορισμένες και προέρχονται από τη μελέτη του υλικού της φάσης Ι των Σιταγρών. Επειδή όμως η πιο πάνω φάση ανήκει στο τέλος της περιόδου (MN III), η οποία έχει τις ίδιες κλιματολογικές συνθήκες με τη Νεότερη Νεολιθική και διαφορετικές από αυτές των προηγούμενων φάσεων της Μέσης (MN I-II), οι παρατηρήσεις για την γεωργία στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας αφορούν αναγκαστικά τη συγκεκριμένη φάση (MN III) και όχι όλη την περίοδο. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Renfrew (που αναφέρονται σε ευρύτερο χώρο), ενώ στην Αρχαιότερη κυριαρχούσε το δίκοκκο σιτάρι, στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής το ίδιο συχνά εμφανιζόταν και το μονόκοκκο (Renfrew 1972, σσ. 274 κ.εξ.). Αυτό το γεγονός αντικατοπτρίζει σαφώς τη διαφοροποίηση στην προτίμηση των καλλιεργούμενων ειδών, που θα ολοκληρωθεί στην επόμενη περίοδο. Η προτίμηση στο μονόκοκκο σιτάρι οφείλεται πιθανότατα στην ανάγκη εκμετάλλευσης νέων εδαφών σε υπερυψωμένες ζώνες που έχουν μικρότερο ποσοστό υγρασίας (πρβλ. κεφ.Α, σ. 28). Από τα λοιπά δημητριακά, στην πεδιάδα της Δράμας εντοπίστηκαν το εξάστοιχο κριθάρι και η βρώμη, ενώ από τα όσπρια το λαθούρι και τα μπιζέλια. Την τροφή συμπλήρωναν άγριοι καρποί, π.χ. κεράσια, αμύγδαλα, φιστίκια και αγριοστάφυλα. Τα τελευταία εμφανίζονταν ελάχιστα σε σύγκριση με τις επόμενες φάσεις. Η απουσία φακής, γνωστής στη δυτική Μακεδονία ήδη από την προηγούμενη περίοδο, είναι πιθανότατα συμπτωματική.

Κατά τη **Νεότερη Νεολιθική** επικράτησαν πλέον ιδανικές κλιματολογικές συνθήκες (optimum climatique) που οφείλονταν στην άνοδο της θερμοκρασίας και μάλιστα σε οριακό σημείο. Στο διάστημα αυτό (φάση ΙΙ των Σιταγρών) φαίνεται να κυριάρχησε η καλλιέργεια του μονόκοκκου σιταριού, που πλησίασε σε ποσοστό περίπου το 70%. Το δίκοκκο σιτάρι αντίθετα περιορίστηκε σε ποσοστό περίπου 25% (Renfrew 1972, εικ. 15,3). Στην ανατολική Μακεδονία εντοπίστηκε για πρώτη φορά το σιτάρι αρτοποιίας, το οποίο στη δυτική ήταν γνωστό ήδη από την προηγούμενη περίοδο. Από τα όσπρια (φακή, λαθούρι, μπιζέλια) το συνηθέστερο ήταν η φακή (Renfrew 1972, πίν. 15,II). Τα είδη των συλλεγόμενων καρπών ήσαν τα ίδια με αυτά που αναφέρθηκαν για την προηγούμενη περίοδο.

Όπως φαίνεται, οι διαφορές στην καλλιέργεια δημητριακών και οσπρίων από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική είναι περισσότερο ποσοτικές μεταξύ ίδιων ειδών. Πρέπει όμως να σημειωθεί η σταδιακή επικράτηση του μονόκοκκου σε βάρος του δίκοκκου σιταριού, που άρχισε από το τέλος της Μέσης και ολοκληρώθηκε κατά τη Νεότερη Νεολιθική. Κατά τον γράφοντα, η μεταβολή αυτή σχετίζεται άμεσα με την άνοδο της θερμοκρασίας και τον περιορισμό της υγρασίας στα καλλιεργούμενα εδάφη (βλ. σσ. 28 κ.εξ.).

Ο τρόπος καλλιέργειας κατά τη Νεολιθική Εποχή περιγράφεται γλαφυρότατα από την Jane Renfrew στο σχετικό με τη γεωργία κεφάλαιο του γνωστού έργου «Νεολιθική Ελλάς», ώστε οποιαδήποτε προσπάθεια παρουσίασης χωρίς νεότερα στοιχεία θα ήταν μάλλον επανάληψη (Θεοχάρης 1973, σσ. 147 κ.εξ). Παραπέμποντας στο θαυμάσιο αυτό βιβλίο, σημειώνουμε μόνον ότι:

Ο τρόπος καλλιέργειας γίνεται κατανοητός από τα ευρήματα των ανασκαφών και συμπληρώνεται από τη μελέτη του παραδοσιακού τρόπου καλλιέργειας που συναντά κανείς ακόμη σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας. Το σκάψιμο του εδάφους θα πρέπει να γινόταν με τσάπες, αφού η χρήση του αρότρου, όπως μαρτυρείται σε γειτονικές περιοχές, πρωτοεμφανίζεται στην επόμενη Χαλκολιθική (Todorova 1986, σσ. 134 κ.εξ.).

Η σπορά γινόταν ασφαλώς με το χέρι, όπως περίπου έως πρόσφατα, πριν από τη μηχανοποίηση της καλλιέργειας. Μαζί με τα σιτηρά αναπτύσσονταν στους αγρούς πολλά παράσιτα, τα οποία όμως απουσιάζουν από τους οικισμούς, όχι γιατί ακολουθούσε καθαρισμός της σοδειάς αλλά γιατί κατά το θερισμό οι γεωργοί μάλλον έκοβαν το καλάμι αρκετά υψηλά και συνέλεγαν σχεδόν μόνο το στάχυ.

Ο θερισμός γινόταν με δρεπάνια, ξύλινα ή οστέινα, που είχαν σειρά λεπίδων από πυριτόλιθο στερεωμένων στην εσωτερική τους πλευρά. Η χρήση τέτοιων λεπίδων για θερισμό διαπιστώνεται από τα ίχνη που αφήνει το καλάμι στην επιφάνειά τους.

Ο τρόπος αλωνίσματος και η συλλογή των καρπών περιγράφεται με σαφήνεια από τη Renfrew (Θεοχάρης 1973, σσ. 147 κ.εξ.).

Στα Σέρβια οι ανασκαφείς συνέλεξαν στοιχεία για την επεξεργασία του λαθουριού (Ridley/Wardle 1979, σ. 227). Ο φλοιός του λαθουριού (και του βίκου), που είναι υπό ορισμένες συνθήκες δηλητηριώδης, απομακρυνόταν ρίχνοντας το λαθούρι σε αγγεία με νερό, όπου ο φλοιός επέπλεε και αφαιρείτο.

Η παρουσία τριπτήρων στα ευρήματα των ανασκαφών επιτρέπει την αναφορά στη μετέπειτα επεξεργασία του σιταριού για την παρασκευή άζυμου άρτου, τον οποίο θα πρέπει να έψηναν πάνω στη θερμή επιφάνεια των ανοιχτών εστιών. Το όσπρια αλλά και τα δημητριακά πιθανότατα τα έβραζαν.

Η κτηνοτροφία

Η εκτροφή κατοικίδιων ζώων αποτελεί το κυριότερο μέσον για την κάλυψη των αναγκών του νεολιθικού ανθρώπου σε πρωτεΐνες και είναι ένα από τα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τη Νεολιθική Εποχή. Κατά την περίοδο αυτή ήσαν εξημερωμένα πέντε είδη ζώων: Το πρόβατο, η αίγα, τα βοοειδή, ο χοίρος και ο σκύλος. Ο Bökönyi, από τους σημαντικότερους ερευνητές της προϊστορικής πανίδας στον ευρωπαϊκό χώρο, υποστηρίζει ότι ο χοίρος και ο σκύλος ήσαν ήδη εξημερωμένοι όταν εμφανίστηκαν ανάμεσα στα κατοικίδια ζώα της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Τα βοοειδή θα πρέπει να εξημερώθηκαν ήδη από την έβδομη χιλιετία, αφού οστά εξημερωμένων βοοειδών βρέθηκαν στα παλαιότερα στρώματα του οικισμού Άργισσα Μαγούλα, στη Θεσσαλία, ενώ τα οστά βοοειδών που εντοπίστηκαν σε πολλούς άλλους οικισμούς εντάσσονται σε μεταβατικό στάδιο εξημέρωσης. Τα αιγοπρόβατα έφθασαν στην Ελλάδα και τον λοιπό βαλκανικό χώρο από την περιοχή της Μικράς Ασίας, επειδή δεν υπήρχαν σε άγρια μορφή στο χώρο της νότιοανατολικής Ευρώπης (Bökönyi 1973, σσ. 166 κ.εξ.). Ο ίδιος όμως δεν απέκλεισε την πιθανότητα αυτόχθονης παρουσίας τους στα νησιά, όπου μπορεί να έγινε η πρώιμη εξημέρωσή τους, καθώς η

νοτιοανατολική Ευρώπη εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, στο οποίο ήταν γνωστή η διαδικασία εξημέρωσης ζώων (βοοειδών) (Bökönyi 1973, σ. 167, Boessneck 1962, σσ. 27 κ.εξ.). Η νεότερη έρευνα όμως έδειξε ότι αιγοπρόβατα σε άγρια μορφή υπήρχαν στην Ευρώπη ήδη πριν από την τελευταία παγετώνια περίοδο και ότι σε ορισμένες περιοχές, όπως η Μεσόγειος και ο Εύξεινος Πόντος, συνέχισαν και στο Ολόκαινο (Barker 1985, σ. 252, πίν. 19, Dennel 1983, σ. 162, Geddes 1983, σ. 58). Κατά τον Dennel μάλιστα, η περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης αποτελεί έναν ευρύτερο χώρο (non-center τον αποκαλεί), όπου η παρουσία προβάτων ήταν ήδη γνωστή από την αρχή του Ολόκαινου (Dennel 1983, σ. 163).

Ανεξάρτητα από την αυτόχθονη ή μη παρουσία των αιγοπροβάτων, στον ελλαδικό χώρο εκτρέφονταν ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική τα αιγοπρόβατα, τα βοοειδή, ο χοίρος, ενώ ήταν εξημερωμένος ο σκύλος. Ιδιαίτερα για το χώρο της Μακεδονίας, οι πληροφορίες για το ίδιο θέμα είναι περιορισμένες και προέρχονται, όπως και για τους περισσότερους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, από τους οικισμούς της Νέας Νικομήδειας και των Σιταγρών, ενώ κάπως συμβάλλουν και τα λίγα στοιχεία από τα Σέρβια. Επειδή από τους άλλους ανασκαμμένους οικισμούς (π.χ., Βασιλικά C, Δήμητρα) δεν έχει ακόμη αξιολογηθεί το οστεολογικό υλικό, η εικόνα της κτηνοτροφίας που συντίθεται από το υλικό των πιο πάνω θέσεων θεωρείται αναγκαστικά ότι αντιπροσωπεύει ολόκληρον το μακεδονικό χώρο και κάθε περίοδο της Νεολιθικής Εποχής.

Κατά την **Αρχαιότερη Νεολιθική** στην περιοχή της Μακεδονίας ήσαν παρόντα όλα τα είδη των εξημερωμένων ζώων που αναφέρθηκαν για τις άλλες περιοχές. Τα αιγοπρόβατα αποτελούσαν το κύριο εκτρεφόμενο είδος της περιόδου, καθώς ο αριθμός τους καταλαμβάνει περίπου το 70% των εξημερωμένων ζώων (Rodden 1962, εικ. 3,b, Bökönyi 1973, σχ. 4). Η παρουσία νεαρών σφαγίων σε ποσοστό 47% περίπου του συνόλου των αιγοπροβάτων δείχνει ότι συγκριτικά με τα άλλα είδη τα αιγοπρόβατα δεν εκτρέφονταν μόνο για το κρέας τους αλλά και για το γάλα και το μαλλί τους. Το ποσοστό αυτό δεν μεταβάλλεται στις επόμενες περιόδους. Ο χοίρος ήταν από τα είδη που εκτρέφονταν αποκλειστικά για το κρέας τους. Αυτό παρατηρήθηκε ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική και ίσχυσε για όλες τις επόμενες περιόδους. Σ' αυτή την περίοδο καταλάμβανε το 15% περίπου του συνόλου των εκτρεφόμενων ζώων, και σε ποσοστό 90% σφαζόταν σε νεαρή ηλικία (περίπου 2 ετών) και αφού πλέον είχε φθάσει στην πλήρη ανάπτυξή του. Τα βοοειδή εμφανίζονται με την ίδια συχνότητα με τους χοίρους (14,6%), από τους οποίους όμως υπερείχαν σαφώς στην απόδοση κρέατος, που είναι 4-5 φορές μεγαλύτερη. Σε σύγκριση με τα αιγοπρόβατα, τα βοοειδή παρείχαν επίσης περισσότερο (επταπλάσιο) κρέας (Carter et al. 1965). Η αναλογία αυτή καθώς και η συχνή παρουσία νεαρών σφαγίων σε υψηλό ποσοστό (περίπου 50%) επιτρέπουν την υπόθεση ότι η κύρια πηγή κρέατος για τον νεολιθικό άνθρωπο ήσαν τα βοοειδή. Τα νεαρά ζώα θα πρέπει να σφάζονταν το φθινόπωρο ή κατά τη διάρκεια του χειμώνα, όταν η τροφή τόσο για τους ανθρώπους όσο και για τα ζώα σπάνιζε.

Μολονότι οι πληροφορίες μας για την κτηνοτροφία κατά τη **Μέση Νεολιθική** είναι περιορισμένες, διαφαίνεται κάποια διαφοροποίηση στην αναλογία των εκτρεφόμενων ζώων, η οποία πιθανότατα οφείλεται στην καλύτερη προσαρμογή της κτηνοτροφίας στις τοπικές κλιματολογικές και γεωμορφολογικές συνθήκες, αλλά και στη μεταβολή του κλίματος που σημειώθηκε την περίοδο αυτή και απελευθέρωσε νέες εκτάσεις γης (βλ. σσ. 27-28).

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προέρχονται από τον οικισμό των Σερβίων, το ποσοστό εμφάνισης των αιγοπροβάτων μειώθηκε περίπου στο 40% του συνόλου των κατοικίδιων ζώων, ενώ στο ίδιο επίπεδο ανήλθε το ποσοστό των χοίρων (40% περίπου). Η αύξηση όμως αυτή δεν φαίνεται να ισχύει για όλη την περιοχή της Μακεδονίας, διότι το ποσοστό αυτό δεν επαληθεύθηκε σε άλλους οικισμούς του τέλους της περιόδου. Πιθανότατα πρόκειται για τοπικό φαινόμενο, οφειλόμενο στη θέση του οικισμού (Ridley/Wardle 1979, σσ. 228-229). Στα βοοειδή δεν φαίνεται να υπήρξαν αξιομνημόνευτες μεταβολές. Μαζί με τα άγρια ζώα συμπλήρωναν το υπόλοιπο ποσοστό (περίπου 20%) του ζωικού οστεολογικού υλικού από

τον οικισμό των Σερβίων, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε, θεωρείται, εξαιτίας της έλλειψης άλλου ανασκαμμένου χώρου, αντιπροσωπευτικός για τις δύο πρώτες φάσεις της Μέσης Νεολιθικής (MN I-II) στο χώρο της Μακεδονίας. Βελτιωμένη εμφανίζεται η εικόνα της κτηνοτροφίας κατά το τέλος της περιόδου (MN III), καθώς τώρα προστίθενται και στοιχεία από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού της φάσης Ι των Σιταγρών. Η εικόνα αναμένεται να γίνει σαφέστερη, όταν μελετηθεί το αντίστοιχο υλικό από τις φάσεις των οικισμών Βασιλικά C και Δήμητρα στην κεντρική και στην ανατολική Μακεδονία.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες από τους Σιταγρούς, στη φάση αυτή βεβαιώθηκε η παρουσία των αιγοπροβάτων σε ποσοστό κάτω από το 50% (περίπου 48,5%), που παρατηρήθηκε την ίδια περίοδο στη δυτική Μακεδονία. Κατά το μεγαλύτερο μέρος τους επρόκειτο για πρόβατα και μόνο το 5% περίπου ήσαν αίγες, που εκτρέφονταν κυρίως για το γάλα τους. Σε αντίθεση με τη δυτική, στην ανατολική Μακεδονία το ποσοστό των χοίρων έφθανε μόνο στο 14% Ο κύριος σκοπός εκτροφής τους (προμήθεια κρέατος) δεν μεταβλήθηκε, καθώς τα στοιχεία δείχνουν ότι σφάζονταν πριν συμπληρώσουν το δεύτερο χρόνο ζωής τους (Sitagroi 1986, πίν. 5.2α και 5.12). Η παρουσία βοοειδών σε ποσοστό 28% περίπου θεωρείται σημαντική, αφού αυτά αποτελούσαν κατά τον Bökönyi το κύριο κρεατοπαραγωγό είδος (Sitagroi 1986, πίν. 5.2α, 5.4 και 5.16). Ο εξημερωμένος σκύλος ήταν γνωστός και στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας. Τα σπασμένα οστά σκύλων που βρέθηκαν στους Σιταγρούς δείχνουν ότι πιθανότατα, εκτός από φύλακας και σύντροφός του, χρησίμευε στον άνθρωπο και ως τροφή (Sitagroi 1986, πίν. 5.22).

Για την κτηνοτροφία στη **Νεότερη Νεολιθική** αντλούμε πληροφορίες κυρίως από το υλικό της φάσης ΙΙ των Σιταγρών, ενώ ελάχιστες έχουμε και από τα Σέρβια. Τα αιγοπρόβατα εμφανίζονταν στην ίδια συχνότητα, αλλά είναι αξιοσημείωτη η αύξηση του ποσοστού των αιγών, που από 5% στο τέλος της προηγούμενης περιόδου ανέβηκε στο 18% (Sitagroi 1986, πίν. 5.2α και 5.5). Ως πιθανή ερμηνεία θα μπορούσε να αναφερθεί η προτίμηση του γάλακτος ως τροφής, μια και αυτό είναι το κύριο προϊόν των αιγών. Τα πρόβατα εξακολούθησαν να αντιμετωπίζονται ως γαλακτοπαραγωγά και εριοπαραγωγά ζώα, όπως ακριβώς και στις προηγούμενες περιόδους (Sitagroi 1986, πίν. 5.8 και 5.18-19). Η παρουσία χοίρου έγινε συχνότερη, και το ποσοστό του από 14% ανέβηκε στο 20,3% (Sitagroi, 1986, πίν. 5.2α). Ο μεγάλος αριθμός νεαρών σφαγίων δείχνει την εκτροφή του αποκλειστικά για το κρέας του (Sitagroi 1986, πίν. 5.12 και 5.20). Τα βοοειδή παρουσίασαν ελαφρά μείωση στο ποσοστό παρουσίας τους, γεγονός που ίσως συνδέεται με την αυξημένη παρουσία των χοίρων. Η συχνότερη παρουσία νεαρών σφαγίων δείχνει ότι τα βοοειδή εξακολουθούσαν να είναι η κύρια πηγή προμήθειας κρέατος (Sitagroi 1986, πίν. 5.2α, 5.4 και 5.16). Αξιοσημείωτη είναι η μείωση των θηραμάτων τουλάχιστον στους Σιταγρούς (Sitagroi 1986, πίν. 2α), η οποία παρατηρείται και στα πλέον συνηθισμένα από αυτά, το ερυθρό ελάφι και τον αγριόχοιρο. Ως πιθανότερη ερμηνεία θα μπορούσε να αναφερθεί η επάρκεια σε κρέας που παρείχαν τα κατοικίδια ζώα.

Ανακεφαλαιώνοντας τις πληροφορίες για την κτηνοτροφία στο χώρο της Μακεδονίας παρατηρεί κανείς:

Τα διαθέσιμα στοιχεία προέρχονται από τη δυτική και την ανατολική Μακεδονία, ενώ απουσιάζουν από την κεντρική.

Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική, όταν ακόμη η εξημέρωση των γνωστών κατοικίδιων ζώων βρισκόταν σε εξέλιξη ή μόλις είχε περατωθεί, το κυριότερο εκτρεφόμενο είδος ήσαν τα αιγοπρόβατα.

Η πλήρης προσαρμογή της κτηνοτροφίας στο περιβάλλον και στο κλίμα της Μακεδονίας φαίνεται πως επιτεύχθηκε μόλις κατά τη Μέση Νεολιθική. Τα αιγοπρόβατα, που κυριαρχούσαν κατά την Αρχαιότερη, μειώθηκαν στην περίοδο αυτή, ίσως γιατί η περιοχή δεν διέθετε εκτεταμένες και ξηρές πεδιάδες και το κλίμα δεν ευνοούσε την άνετη εκτροφή

τους. Αντίθετα, πλήθυναν οι χοίροι και τα βοοειδή, που ευνοούνταν από την παρουσία πυκνών δασών και άφθονης χλόης στο λοφώδες έδαφος.

Η ίδια σχεδόν αναλογία διατηρήθηκε και κατά τη Νεότερη Νεολιθική, μολονότι σημειώθηκε αύξηση της θερμοκρασίας. Αντίθετα, αυξήθηκε το ποσοστό παρουσίας των αιγών.

Άξιο σχολιασμού είναι το υψηλό ποσοστό των αιγοπροβάτων στην Αρχαιότερη Νεολιθική και η σταδιακή μείωσή του στις επόμενες περιόδους, οπότε η κτηνοτροφία φαίνεται να προσαρμόζεται στις κλιματολογικές και εδαφολογικές συνθήκες της Μακεδονίας. Αν η πιο πάνω εικόνα είναι ορθή, τότε εύλογα τίθεται το ερώτημα, μήπως πραγματικά τα αιγοπρόβατα μεταφέρθηκαν εκεί από άλλη περιοχή (Μ.Ασία), όπως υποστηρίζεται από ορισμένους επιστήμονες, και εκτρέφονταν ως τα πλέον οικεία ζώα μέχρις ότου επιτευχθεί η προσαρμογή της κτηνοτροφίας στις τοπικές κλιματολογικές συνθήκες. Προεκτείνοντας την (υποθετική) σκέψη, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η πρωιμότατη εμφάνιση των εξημερωμένων αιγοπροβάτων στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης και στη συνέχεια η εξάπλωσή τους στη νοτιοανατολική Ευρώπη, ανεξάρτητα από το ότι στην περιοχή των Καρπαθίων εντοπίστηκε άγριος πρόγονος του είδους (Barker 1985, σ. 252, πίν. 19, Dennel 1983, σ. 162). Το πέρασμα στην Ευρώπη πιθανόν να μην έγινε μόνο μέσω των νησιών προς τη νότια Ελλάδα, αλλά ακόμη ευκολότερα από τη στεριά (ανατολική Θράκη, αιγαιακή Θράκη, ανατολική Μακεδονία), καθώς είναι γνωστό ότι το υδάτινο φράγμα του Βοσπόρου δημιουργήθηκε μόλις στη διάρκεια της 7ης χιλιετίας (βλ. σ. 25). Η απόδειξη όμως αυτής της υπόθεσης είναι εξαιρετικά δυσχερής, επειδή στις πιο πάνω περιοχές δεν έχουν βρεθεί ακόμη πρώιμοι οικισμοί και, λόγω των εδαφολογικών μεταβολών, είναι πολύ δύσκολο να εντοπισθούν.

Η χρησιμότητα κάθε εκτρεφόμενου είδους ήταν γνωστή ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική. Τα πρόβατα εκτρέφονταν για το γάλα τους και το μαλλί τους, οι αίγες για το γάλα τους και οι χοίροι για το κρέας τους. Το πολυτιμότερο όμως είδος ήσαν τα βοοειδή, καθώς παρείχαν άφθονο κρέας, το γάλα αλλά και το δέρμα τους, που ήταν σημαντική πρώτη ύλη. Ακόμη χρησίμευαν στις μεταφορές και αργότερα, πιθανότατα από τη Χαλκολιθική Περίοδο, στην άροση. Τα οστά των εκτρεφόμενων ζώων αποτελούσαν σημαντική πρώτη ύλη για την κατασκευή εργαλείων χρήσιμων στις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου.

Η αλιεία

Στον όρο «ψάρεμα» περιλαμβάνονται εκείνες οι δραστηριότητες του νεολιθικού ανθρώπου που σχετίζονται με την εκμετάλλευση της θάλασσας. Πρόκειται για έναν τρόπο συλλογής τροφής που δεν απαιτεί πολύπλοκα εργαλεία αλλά, σε ορισμένες περιπτώσεις, αρκετό χρόνο. Το αίτιο της απασχόλησης με την αλιεία οφείλεται στην ανατροπή του παραγωγικού συστήματος τόσο από την υπερεπάρκεια όσο και από την ανεπάρκεια τροφής που παρέχουν οι γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες. Και στις δύο περιπτώσεις διαταράσσεται η ισορροπία στην παραγωγή, γεγονός που οδηγεί τους κατοίκους, είτε από ανάγκη είτε από ύπαρξη ελεύθερου χρόνου, σε αναζήτηση άλλων πηγών τροφής (Χουρμουζιάδης 1981, σσ. 39 κ.εξ.).

Στη Μακεδονία η μορφολογία του εδάφους ευνοούσε την ανάπτυξη της αλιείας, καθώς τα παράλιά της έχουν μήκος πολλών χιλιομέτρων και στην ορεινή ενδοχώρα υπήρχαν αρκετές λίμνες και ποτάμια. Στην προσπάθεια όμως να δοθεί μια εικόνα της αλιείας παρεμβάλλονται αντικειμενικές δυσκολίες. Σημαντικότερη είναι η μεταβολή της ακτογραμμής που προκλήθηκε από τη μεγάλη άνοδο της θαλάσσιας στάθμης στις επόμενες χιλιετίες και εμποδίζει τον εντοπισμό των παραλιακών τότε οικισμών, οι οποίοι, αν υπήρχαν, θα βρίσκονται πλέον κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Αλλά και το φθαρτό των καταλοίπων δυσχεραίνει την ολοκλήρωση της εικόνας. Στην Αρχαιότερη Νεολιθική προστίθεται και η απουσία οικισμών από την ανατολική και κεντρική Μακεδονία, ενώ από τους ήδη γνωστούς τής

δυτικής ελάχιστοι έχουν ανασκαφεί. Στη Νέα Νικομήδεια εντοπίστηκαν κόκαλα ψαριών και όστρεα, που αποτελούσαν μέρος της διατροφής των κατοίκων, τα τελευταία τουλάχιστον για ορισμένη περιόδο του έτους (καλοκαίρι) (Rodden 1962, σ. 274, ο ίδιος 1965, σ. 85, Bintliff 1976, σ. 260). Η παρουσία αγκιστριών στην ίδια περίοδο υποδηλώνει ασφαλώς την απασχόληση των κατοίκων με το ψάρεμα (Rodden 1965, σ. 87). Στους οικισμούς της Μέσης Νεολιθικής δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα από θαλασσινά, μεταξύ των άλλων και εξαιτίας του μικρού αριθμού ανασκαμμένων οικισμών, της περιορισμένης έκτασης και του τρόπου ανασκαφής. Βρέθηκαν όμως σύνεργα ψαρέματος στα Σέρβια (άγκιστρο και βαρίδια) (Ridley/ Wardle 1979, σ. 211). Η χρησιμοποίηση των τελευταίων σε δίχτυα είναι πιθανή αλλά όχι βέβαιη. Στον ίδιο παραποτάμιο οικισμό βρέθηκαν κόκαλα μεγάλων ποταμίσιων ψαριών που αποτελούν τις μοναδικές πληροφορίες μας για την αλιεία στη Νεότερη Νεολιθική.

Ανακεφαλαιώνοντας τα ελάχιστα δεδομένα, σημειώνουμε την απουσία καθαρά αλιευτικών κοινοτήτων, πιθανότατα για τους λόγους που ήδη αναφέρθηκαν. Τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στους οικισμούς είναι ελάχιστα και, αν αυτό δεν οφείλεται στην αδυναμία του ανασκαφικού συστήματος να εντοπίσει περισσότερα, αποτελούν σαφή ένδειξη ότι η αλιεία σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής δεν αποτελούσε την κύρια πηγή τροφής αλλά μάλλον, όπως και το κυνήγι, ευκαιριακή απασχόληση των κατοίκων.

Η μελλοντική έρευνα παραθαλάσσιων και παραλίμνιων οικισμών, των τελευταίων ιδιαίτερα στη δυτική Μακεδονία, αναμένεται να διαφωτίσει αρκετά αυτόν τον τομέα της παραγωγικής δραστηριότητας, ο οποίος τουλάχιστον στο παραλιακό τμήμα της Μακεδονίας θα πρέπει να είχε ασκηθεί συστηματικά.

Το κυνήγι

Οι ανάγκες σε κρέας συμπληρώνονταν συχνά με το συστηματικό ή ευκαιριακό κυνήγι άγριων ζώων. Στην Αρχαιότερη Νεολιθική υπήρχε ιδιαίτερη προτίμηση στο κυνήγι αγριόχοιρων και ελαφιών που ζούσαν στα πυκνά δάση, και στη Μέση, των ελαφιών και του λαγού. Στη Νεότερη η παρουσία άγριων ζώων θεωρείται αυξημένη σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο, καθώς καταλαμβάνουν το 8,6% στο σύνολο του οστεολογικού υλικού των Σιταγρών. Ιδιαίτερη προτίμηση φαίνεται πως υπήρχε στο κυνήγι του ερυθρού ελαφιού και των αγριόχοιρων, ενώ στα θηράματα περιλαμβάνονταν και τα άλλα είδη ελαφιών, ο λαγός, οι χελώνες, τα πτηνά (Sitagroi, 1986, πίν. 5.2α). Το χαμηλό ποσοστό κρέατος που προερχόταν από το κυνήγι άγριων ζώων, όπως και από την αλιεία ψαριών ή τη συλλογή οστρέων, αποτελεί σαφή ένδειξη ότι στο γεωργοκτηνοτροφικό σύστημα παραγωγής τροφής υπήρχε ισορροπία. Η αύξηση όμως του ποσοστού τους στη Νεότερη Νεολιθική προκαλεί ορισμένα ερωτηματικά και χρειάζεται ειδικότερη μελέτη με περισσότερα συγκριτικά στοιχεία.

Το εμπόριο

Όπως μαρτυρούν τα ανασκαφικά δεδομένα, εμπορικές σχέσεις μεταξύ γειτονικών οικισμών, περιοχών και πολιτισμικών κύκλων είχαν αναπτυχθεί στον ελλαδικό χώρο ήδη από τη Νεολιθική Εποχή (Renfrew 1972, σσ. 440 κ.εξ., Θεοχάρης 1973, σ. 179). Πρόκειται για απλές ανταλλαγές αγαθών σε βάση αμοιβαιότητας για κάλυψη αναγκών που η τοπική παραγωγή αδυνατούσε να ικανοποιήσει. Δεν θα πρέπει να είχαν ως κίνητρο το κέρδος, γιατί δεν είχαν διαμορφωθεί ακόμη οι αναγκαίες γι' αυτό προϋποθέσεις (σταθερές τιμές, νομίσματα), αλλά μάλλον, με δεδομένη την αυτονομία στον τομέα της διατροφής, αποσκοπούσαν στην απόκτηση δυσεύρετων πρώτων υλών. Αυτού του είδους το εμπόριο μαρτυρείται ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική με τη διάδοση του οψιανού (Renfrew 1972, σ. 442, εικ. 20.1, Θεοχάρης 1973, σ. 180). Τα είδη που αποτελούσαν αντικείμενο ανταλλαγών ήσαν συνήθως λίθοι και διάφορα ορυκτά, αλλά ασφαλώς και αντικείμενα από φθαρτές ύλες, τα

οποία δεν διατηρήθηκαν. Οψιανός, μάρμαρο και πυριτόλιθος δεν υπήρχαν σε όλες τις περιοχές, ήσαν όμως απαραίτητοι στην κατασκευή εργαλείων και άλλων αντικειμένων.

Στη Μακεδονία οι πιο πάνω πρώτες ύλες εντοπίστηκαν ήδη σε πολύ πρώιμες φάσεις. Στη Νέα Νικομήδεια και σε οικιστικά στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής βρέθηκαν λεπίδες, πελέκεις, ψήφοι, περίαπτα και ενώτια κυρίως από πυριτόλιθο και σπανιότερα μάρμαρο (πρβλ. σσ. 81 κ.εξ.). Οψιανός δεν εντοπίστηκε εκεί (πρβλ. Rodden 1962, σ. 277 με Renfrew 1972, σ. 442) αλλά στον οικισμό Γιαννιτσά Β (Χρυσοστόμου 1989, σ. 127). Στη Μέση και στη Νεότερη Νεολιθική τα λίθινα αντικείμενα (κυρίως εργαλεία) κατασκευάζονταν κατά κύριο λόγο από πυριτόλιθο, ενώ μαρμάρινα βραχιόλια εντοπίστηκαν στα Σέρβια και στα Βασιλικά (πρβλ. σσ. 143, 216). Οψιανός διαπιστώθηκε στους οικισμούς των Σερβίων και της Νέας Νικομήδειας (Heurtley 1939, εικ. 33,ο, Rodden 1962, σ. 277). Είναι μηλιακής προέλευσης, ενώ το μάρμαρο και ο πυριτόλιθος τοπικής. Οι βεβαιωμένες πηγές πυριτόλιθου στη Μακεδονία, που πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν και κατά τη Νεολιθική Εποχή, είναι ελάχιστες, όχι γιατί αυτές απουσιάζουν αλλά γιατί δεν έχουν γίνει ακόμη αρκετές μελέτες προς αυτή την κατεύθυνση. Στην κεντρική Μακεδονία εντοπίστηκε λατομείο πυριτολίθου σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από τα Βασιλικά (Γραμμένος 1991, σ. 119), χωρίς βέβαια να έχουν διασωθεί, όπως ήταν αναμενόμενο, ίχνη λειτουργίας του από τη Νεολιθική Εποχή. Ασφαλώς ο έλεγχός του προσέφερε στους κατοίκους του οικισμού των Βασιλικών όχι μόνο την αναγκαία πρώτη ύλη αλλά και ανταλλακτική δυνατότητα και κατ' επέκταση και οικονομική και κοινωνική ισχύ. Στην ανατολική Μακεδονία αναφέρεται ορεία κρύσταλλος από πηγή κοντά στη Δήμητρα (Γραμμένος 1991, σ. 119). Στη δυτική Μακεδονία δεν έχει εντοπισθεί ακόμη συγκεκριμένη θέση εξόρυξης πυριτολίθου, με τον οποίο κατασκευάζονταν οι πολυάριθμες λεπίδες, όμως η ορεινή περιοχή έχει ασφαλώς πολλά τέτοια επιφανειακά κοιτάσματα.

Ένα άλλο είδος ανταλλαγών, που δεν αποσκοπούσε στην απόκτηση πρώτων υλών, μαρτυρούν τα τεχνήματα (κυρίως βραχιόλια και σπανιότερα δακτυλίδια) που κατασκευάζονταν από το όστρεο spondulus. Το όστρεο αυτό αναπτύσσεται μόνο στο χώρο της Μεσογείου και αποτελούσε την εποχή εκείνη πολύτιμο υλικό, τουλάχιστον για περιοχές, όπου σπάνιζε (Βαλκανική, κεντρική Ευρώπη). Αντίθετα, στη νότια Ελλάδα, όπου αφθονούσε, δεν φαίνεται να είχε την αντίστοιχη αξία. Η διάδοσή του στο εσωτερικό της Ευρώπης αποτελεί ένδειξη ανταλλαγών σε ευρύτατη κλίμακα. Οι εθνολόγοι τις χαρακτηρίζουν ως τελετουργικές ανταλλαγές και σχετίζονται σε ορισμένα σημεία τους με το έθιμο kula που μελετήθηκε σε περιοχές του δυτικού Ειρηνικού (Θεοχάρης 1973, σ. 187, σημ. 3). Δεν είναι σαφές ποια αξία είχε αυτό το όστρεο στην περιοχή της Μακεδονίας, η οποία βρέχεται από το Αιγαίο Πέλαγος. Τεχνήματα από όστρεο spondulus, αλλά και glycimeris, εντοπίστηκαν για πρώτη φορά σε οικισμούς της Μέσης Νεολιθικής (Σέρβια, Δήμητρα, Βασιλικά C) και σε μικρό αριθμό. Συνεχίζονται στη Νεότερη, αλλά συνηθέστερα συναντώνται στην επόμενη Χαλκολιθική (διμηνιακές φάσεις), οπότε πιθανότατα εξαπλώνονται στην Ευρώπη (Θεοχάρης 1973, σχ. 7). Το φαινόμενο αυτό θα αναπτυχθεί στο επόμενο μέρος, που αναφέρεται στη Χαλκολιθική. Η πρώιμη παρουσία του όστρεου σε οικισμούς της Μακεδονίας δεν θα πρέπει να ξενίζει, αφού η περιοχή βρίσκεται κοντά στο χώρο ανάπτυξής του.

Η παρουσία χάλκινων τεχνημάτων και καταλοίπων της επεξεργασίας χαλκού στο τέλος της Νεότερης Νεολιθικής (προδιμηνιακές φάσεις) σε οικισμούς της Μακεδονίας (Σιταγροί ΙΙ, Ντικιλί Τας Ι) αποτελεί ακόμη μία ένδειξη για την ανάπτυξη των ανταλλαγών με άλλες γειτονικές ή περισσότερο απομακρυσμένες περιοχές, αφού στην ίδια τη Μακεδονία είναι ακόμη άγνωστα κοιτάσματα χαλκού που να αξιοποιήθηκαν αυτή την Εποχή. Δεν αποκλείεται όμως τα χάλκινα μικροαντικείμενα να έχουν τοπική προέλευση, επειδή είναι από μαλαχίτη, ο οποίος συναντάται στην επιφάνεια του εδάφους και πιθανώς να υπήρχε στη Μακεδονία.

Από τα πιο πάνω γίνεται αντιληπτό ότι στη Μακεδονία οι ανταλλαγές μεταξύ γειτονικών

οικισμών ή ευρύτερων περιοχών θα πρέπει να είχαν αναπτυχθεί εξίσου πρώιμα. Οι υπάρχουσες ενδείξεις είναι ελάχιστες και περιορίζονται κυρίως στην αγγειοπλαστική, χωρίς ακόμη να είναι βέβαιο ότι τα ευρήματα είναι εισηγμένα και όχι τοπικής προέλευσης. Τα τεχνήματα από το όστρεο spondulus και κυρίως ο οψιανός που, εντοπίστηκαν στις περιόδους της Νεολιθικής, μαρτυρούν διεύρυνση των ανταλλαγών και γενικότερα των επαφών με άλλες περιοχές. Αυτό εξάλλου φαίνεται και από τις πολιτισμικές σχέσεις που αναπτύσσει η Μακεδονία με τις γειτονικές της περιοχές σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής και οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση του πολιτισμικού χαρακτήρα της και, επιπλέον, τη γνώση των νέων κατακτήσεων, τεχνολογικών και κοινωνικών. Σ' αυτό συμβάλλουν ουσιαστικά και οι ανταλλαγές (τελετουργικές ή μη) αγαθών, γιατί, όπως γράφει και ο Renfrew: «Trade, among all the activities of a society, is the most likely to favour innovation and the acceptance of innivation» (Renfrew 1972, σ. 440).

Η οικοτεχνία

Περιλαμβάνει τις κατασκευαστικές δραστηριότητες των ατόμων-παραγωγών μιας νεολιθικής κοινότητας (Χουρμουζιάδης 1981, σ. 41). Αναπτυσσόταν κυρίως μέσα στον οικισμό, στο εσωτερικό των σπιτιών ή στον ελεύθερο χώρο που τα περιέβαλλε. Είναι πιθανόν ορισμένες, π.χ., ψήσιμο της κεραμικής σε κλιβάνους, να γίνονταν έξω από τον οικισμό, ίσως για λόγους ασφαλείας. Στις οικοτεχνικές δραστηριότητες συγκαταλέγονται η κατασκευή κεραμικής και τεχνημάτων (εργαλείων και άλλων μικροαντικειμένων με γνωστή ή άγνωστη χρήση), η υφαντική και η ψαθοπλεκτική.

Τα **εργαλεία** αποτελούν το όργανο, μέσω του οποίου ο άνθρωπος επεμβαίνει στο φυσικό περιβάλλον προκειμένου να εκτελέσει σειρά εργασιών. Πρέπει να είναι ανθεκτικά, βαριά ή ελαφριά, γι' αυτό και οι πρώτες ύλες (λίθος, πηλός, οστούν, ξύλο) πρέπει να ανταποκρίνονται στις πιο πάνω ανάγκες. Το σχήμα τους καθορίζεται πρωτίστως από τη χρήση για την οποία προορίζονται, αλλά και από τις δυνατότητες διαμόρφωσης της πρώτης ύλης. Η τυπολογία των εργαλείων που εντοπίστηκαν σε οικισμούς της Μακεδονίας δεν μεταβάλλεται στη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής. Πελέκεις, λεπίδες, τριπτήρες, σμίλες και άλλα λίθινα εργαλεία συναντώνται τόσο στην Αρχαιότερη όσο και στη Μέση και στη Νεότερη Νεολιθική. Χρησιμεύουν στην εκτέλεση διαφόρων εργασιών μέσα στον οικισμό ή έξω στα χωράφια. Ενώ τα **λίθινα** διακρίνονται, εξαιτίας της φύσης του υλικού, για την ανθεκτικότητά τους και ήσαν ενδεδειγμένα για κρούσεις, κόψιμο ή ως βάρη, τα **οστέινα** εργαλεία για τον ίδιο λόγο ήσαν κυρίως αιχμηρά. Σε όλες τις περιόδους λοιπόν συναντώνται περόνες, οπείς, αιχμές, θελόνες σμίλες, ενώ υπάρχουν και σπάτουλες, στιλβωτήρες κ.ά. Τα **πήλινα** συμπλήρωναν, θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς, τις ανάγκες που δεν κάλυπταν τα λίθινα και τα οστέινα εργαλεία. Με τον εύπλαστο πηλό κατασκευάζονταν τα αγγεία παραγωγής ή διαφύλαξης της τροφής, αλλά και βαρίδια γνεσίματος ή ύφανσης, βλήματα σφενδόνας κλπ. **Ξύλινα** εργαλεία ασφαλώς θα πρέπει να υπήρχαν, δεν εντοπίζονται όμως στις ανασκαφές παρά μόνο σπάνια και εφ' όσον έχουν διατηρηθεί κάτω από ορισμένες συνθήκες.

Η εξεύρεση και κυρίως ο έλεγχος της **πρώτης ύλης** για την κατασκευή εργαλείων αποτελούσε αναμφίβολα σημαντικό παράγοντα για την επιβίωση μιας νεολιθικής κοινότητας. Οστά, πηλός και ξύλα ήσαν άφθονα σε κάθε οικισμό. Ο πυριτόλιθος όμως, κατάλληλος για την κατασκευή λεπίδων, ξέστρων και άλλων κοφτερών αντικειμένων, δεν ήταν είδος που υπήρχε απαραίτητα κοντά σε κάθε οικισμό. Έτσι η άμεση γειτνίαση με πηγές πυριτολίθου αποκτούσε για την κοινότητα ζωτική σημασία, όχι μόνο γιατί εξασφαλιζόταν η δυσεύρετη πρώτη ύλη, αλλά και γιατί ο έλεγχος της διάθεσής της τής παρείχε εξαιρετικά πλεονεκτήματα έναντι των άλλων κοινοτήτων.

Στην κεντρική Μακεδονία ο Γραμμένος διαπίστωσε στα Βασιλικά παρουσία άφθονων εργαλείων και ακατέργαστου πυριτόλιθου, που μαρτυρεί την ανάπτυξη λιθοτεχνικής δραστηριότητας μέσα στον οικισμό. Η αφθονία του υλικού αποδίδεται στην άμεση γειτνίαση

του οικισμού με πηγή πυριτολίθου, η οποία βρίσκεται σε απόσταση 3 χλμ. περίπου, στη θέση Παλιούρια (Καλλιθέα) (Γραμμένος 1991, σσ. 119 κ.εξ.).

Σύμφωνα με παρατηρήσεις του ίδιου, κοντά στον οικισμό Δήμητρα, στην ανατολική Μακεδονία, δεν θα πρεπει να υπήρχε ανάλογη πηγή, καθώς οι λεπίδες κλπ. είναι μεν φτιαγμένες από πυριτόλιθο άριστης ποιότητας, που δεν προέρχεται όμως αυτός από την περιοχή. Αντίθετα επισημάνθηκε πηγή ορείας κρυστάλλου νότια από τη Δήμητρα (Γραμμένος 1991, σ. 119). Πηγές πυριτολίθου έχουν όμως εντοπιστεί σε ορισμένα άλλα μέρη της ανατολικής Μακεδονίας, όπως προκύπτει από τις νεότερες έρευνες (Κουρτέση-Φιλιππάκη, υπό εκδ.).

Στη δυτική Μακεδονία δεν έχουν γίνει ανάλογες έρευνες. Στους οικισμούς της περιοχής της Κίτρινης Λίμνης παρατηρήθηκε μεγάλη συχνότητα λίθινων εργαλείων από πρώτη ύλη, η οποία προέρχεται μάλλον από τις γύρω ορεινές περιοχές σε ακτίνα 20 χλμ., χωρίς να προσδιορίζεται ακριβέστερα κάποια πηγή πυριτολίθου ή άλλου υλικού (Φωτιάδης 1988, σσ. 59 κ.εξ.).

Από τα πιο πάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο μή εντοπισμός πηγών πρώτων υλών στις περιοχές της Μακεδονίας δεν θα πρέπει να αποδοθεί στην απουσία τέτοιων πετρωμάτων αλλά κυρίως στην ελλιπέστατη προς αυτή την κατεύθυνση έρευνα.

Η κατασκευή των εργαλείων φαίνεται ότι γινόταν μέσα στον ίδιο τον οικισμό και αποτελούσε την κύρια απασχόληση όσων παρέμεναν σ' αυτόν ή απασχόληση ευκαιριακή ή εποχιακή εκείνων που μπορούσαν και έπρεπε να εργάζονται στα χωράφια ή στα βοσκοτόπια. Η ομοιόμορφη διασπορά των εργαλείων στους οικισμούς αποτελεί ένδειξη ότι αυτή την εποχή δεν είχαν διαμορφωθεί ακόμη ομάδες τεχνιτών ειδικευμένων στην κατασκευή εργαλείων και εργαζομένων σε ορισμένο χώρο. Ήσαν δημιουργήματα κάθε αγροτικής οικογένειας και κατασκευάζονταν ή επιδιορθώνονταν, όπως και άλλα αντικείμενα, κατά τη διάρκεια του χειμώνα, όταν υπήρχε περισσότερος χρόνος για οικοτεχνική δραστηριότητα.

Στα **σκεύη** συγκαταλέγονται αγγεία και άλλα είδη παρασκευής ή διαφύλαξης τροφής (Χουρμουζιάδης 1981, σ. 42). Κατασκευάζονταν κυρίως από πηλό, αλλά και από ξύλο ή ψάθα. Τα κεραμικά σκεύη ψήνονταν σε κλιβάνους, πιθανότατα έξω από τον οικισμό, καθώς τέτοιοι δεν εντοπίστηκαν παρά μόνο στο Ντικιλί Τας (φάση Ι) (Séfériadès 1983, σσ. 642 κ.εξ.). Διαχωρίζονται σε σκεύη παρασκευής τροφής και σκεύη αποθήκευσης (Χουρμουζιάδης 1981, σ. 42). Η σημαντικότερη διαφορά τους εντοπίζεται στο μέγεθος και στη χωρητικότητά τους. Στην Αρχαιότερη και στη Μέση Νεολιθική δεν συναντώνται συχνά μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, τουλάχιστον στο μέγεθος που έχουν στη Νεότερη Νεολιθική (και στη Χαλκολιθική). Όπως σημειώνει η Kingley, η συχνότερη παρουσία τους αυτή την περίοδο φανερώνει ανάγκες αποθήκευσης (Sitagroi 1986, σ. 351). Αυτό το φαινόμενο επιδέχεται διάφορες ερμηνείες. Συνδυαζόμενο με την ομαδοποίηση των κτισμάτων που παρατηρείται την ίδια περίοδο, είναι πιθανό να υποδηλώνει αύξηση του αριθμού των μελών μιας οικογένειας, που γι' αυτό έχει ανάγκη περισσότερου χώρου αλλά και μεγαλύτερης ποσότητας τροφής, την οποία πρέπει πλέον να αποθηκεύσει. Σημαίνει άραγε και μεταβολή της πυρηνικής οικογένειας σε διευρυμένη; Η έλλειψη κοινού αποθηκευτικού χώρου στους οικισμούς είναι ενδεικτική της απουσίας κεντρικής εξουσίας που θα έλεγχε την παραγωγή και τη διάθεσή της στα μέλη της κοινότητας. Είναι λοιπόν πιθανός ο χαλαρός σύνδεσμος μεταξύ των οικογενειών, οι οποίες είναι αυτόνομες σε ότι αφορά την κατασκευή εργαλείων, όχι όμως και στην προμήθεια της πρώτης ύλης τους (πυριτόλιθου, οψιανού), και αυτάρκεις στον τομέα της παραγωγής και της διατροφής.

Εκτός από τα εργαλεία και τα σκεύη, στο πλαίσιο της οικοτεχνίας κατασκευάζονταν και διάφορα άλλα τεχνήματα από λίθους, πηλό, οστά ή όστρεα. Πρόκειται για τις σφραγίδες, τα περίαπτα, τα περικάρπια, τις ψήφους, τα δακτυλίδια, που συναντώνται σε κάθε οικισμό σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής. Η χρήση τους δεν είναι πάντοτε γνωστή και ίσως πολλά από αυτά να χρησιμοποιούνταν για καλλωπισμό.

Η **υφαντική** θα πρέπει να περιλαμβανόταν στις κύριες οικοτεχνικές δραστηριότητες της νεολιθικής κοινότητας. Η παρουσία σφονδυλίων δείχνει την προετοιμασία του μαλλιού που παρείχαν τα πρόβατα, τα οποία εκτρέφονταν και γι' αυτόν το σκοπό. Τα βαρίδια που βρέθηκαν σε στρώματα της Μέσης και της Νεότερης Νεολιθικής στα Σέρβια (Ridley/ Wardle 1979, σσ. 211 και 217), θα μπορούσαν να αποτελούν εξαρτήματα αργαλειού, το είδος του οποίου δεν έχει διαπιστωθεί. Πιθανότατα όμως δεν θα πρέπει να διαφέρει από τους κάθετους αργαλειούς που γνωρίζουμε από επόμενες περιόδους. Η χρήση υφαντών πιστοποιείται σε αποτύπωμα που βρέθηκε σε βάση αγγείου στον οικισμό των Σιταγρών, χωρίς όμως να αναφέρεται από ποια ακριβώς φάση προέρχεται (Θεοχάρης 1973, εικ. 115). Λόγω της φύσης του υλικού κατασκευής τους, τα υφαντά δεν περιλαμβάνονται στα οικιστικά κατάλοιπα.

Με την **ψαθοπλεκτική** κατασκευάζονταν καλάθια, πανέρια, καλαμωτές, ψάθες και άλλα σκεύη χρήσιμα στην αποθήκευση ή στη μεταφορά αντικειμένων. Η χρήση ψάθας πιστοποιείται συνήθως από τα αποτυπώματα που διατηρούνται στις βάσεις αγγείων, όταν τα τελευταία, άψητα ακόμη, τοποθετούνταν σ' αυτήν πιθανότατα για να στεγνώσουν. Στη Μακεδονία τέτοια παραδείγματα βρέθηκαν στη Νέα Νικομήδεια και στα Βασιλικά C (Rodden 1965, σ. 86.e, Γραμμένος 1991, σ. 60, πίν. 20α, άνω δεξιά). Και αυτά τα προϊόντα δεν διασώζονται.

Η **μεταλλοτεχνία** ως οικοτεχνική δραστηριότητα φέρεται να επισημάνθηκε μόνο στο Ντικιλί Τας, στη φάση Ι, που εντάσσεται στη Νεότερη Νεολιθική (Séfériadès 1983, σ. 278). Προς το παρόν δεν υπάρχουν ανάλογες ενδείξεις από άλλους οικισμούς (π.χ., Σιταγροί), μολονότι αναφέρεται η παρουσία χάλκινων αντικειμένων (Sitagroi 1986, σ. 278). Η παρουσία εργαστηρίου επεξεργασίας μετάλλου στη Μακεδονία ήδη από το τέλος της Νεολιθικής Εποχής αποτελεί σημαντικό στοιχείο, για τη μελέτη όχι μόνο της τεχνολογικής εξέλιξης αλλά και των άλλων τομέων της δραστηριότητας του νεολιθικού ανθρώπου, καθώς στην παρουσία αυτού του σπάνιου υλικού αντανακλάται πλήθος νεοτερισμών, τόσο στον οικονομικό όσο και στον κοινωνικό τομέα. Για το λόγο αυτό θεωρείται ασφαλέστερο να αναμένεται η τελική δημοσίευση των ανασκαφικών δεδομένων προτού προχωρήσει κανείς σε εξαγωγή συμπερασμάτων.

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Η ανάπτυξη της θρησκευτικής αντίληψης κατά τη Νεολιθική Εποχή πρέπει να θεωρηθεί ως δεδομένη, καθώς ο άνθρωπος είχε ήδη πολύ παλαιότερα διαπιστώσει την αδυναμία του όχι μόνο να υπερνικήσει αλλά ακόμη και να κατανοήσει πολλά από τα συμβαίνοντα γύρω του. Στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει και να εξευμενίσει τα ποικίλα φαινόμενα, αλλά και να τα κάνει αρωγούς στον αγώνα του για επιβίωση, προχώρησε στην καθιέρωση τρόπων συμπεριφοράς απέναντι σ' αυτά. Με τον καιρό αυτή η συμπεριφορά διαμορφώθηκε κατάλληλα και αποτέλεσε το τυπικό της λατρείας. Η παρουσία τέτοιου τελετουργικού ανιχνεύεται, συχνά δύσκολα, μέσα στα αρχαιολογικά ευρήματα.

Στην περιοχή της Μεσοποταμίας και της Ανατολίας αναπτύχθηκε κατά την εποχή που εξετάζουμε η λατρεία για ορισμένα φαινόμενα που επηρέαζαν ιδιαίτερα τη ζωή του ατόμου ή της κοινότητας. Τέτοια φαινόμενα είναι, για παράδειγμα, η γέννηση, ο θάνατος, η εναλλαγή των εποχών σε συνάρτηση με τη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή. Δημιουργήθηκαν μάλιστα και κέντρα λατρείας (π.χ., Çatal Hüyük) (Mellaart 1975). Στον ελλαδικό χώρο κατά την ίδια περίοδο τα ίχνη ανάλογης λατρευτικής δράσης είναι περιορισμένα και αβέβαια, επειδή δεν έχουν εντοπιστεί παρόμοια κέντρα. Αυτή η εικόνα δεν μεταβάλλεται και στην περιοχή της Μακεδονίας, όπου τα ευρήματα είναι ακόμη λιγότερα. Στο σχολιασμό που θα ακολουθεί κρίθηκε σκόπιμο να διαχωρισθούν τα αντικείμενα και τα σκεύη από τους πιθανούς χώρους λατρείας, με τη σκέψη ότι με αυτόν τον τρόπο τονίζονται ισομερώς τα υπάρχοντα στοιχεία. Σε ένα επόμενο κεφάλαιο εξετάζονται οι ταφές και τα σχετικά έθιμα.

Οι χώροι λατρείας

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα τα πρώτα ίχνη κάποιου ιδιαίτερου χώρου μέσα στον οικισμό που σχετίζεται με τη λατρεία υπάρχουν στην περιοχή της Μακεδονίας πιθανότατα από την Αρχαιότερη Νεολιθική. Στη Νέα Νικομήδεια εντοπίστηκε κτίσμα μήκους περίπου 13 μ., το οποίο, εξαιτίας της κεντρικής θέσης του, της τριμερούς διαίρεσης και των ειδωλίων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του, χαρακτηρίστηκε από τους ανασκαφείς ως ιερό. Καθώς όμως δεν έχουν ερευνηθεί σε αρκετή έκταση άλλοι οικισμοί της ίδιας περιόδου, είναι δύσκολο να υποστηριχθεί με βεβαιότητα η άποψη ότι στο βορειοελλαδικό χώρο η παρουσία τέτοιων κτισμάτων είναι φαινόμενο επαναλαμβανόμενο και ότι η ανάπτυξη του οικισμού γύρω από ένα κτίσμα με λατρευτική χρήση είναι τυπική για την περίοδο. Ακόμη πιο περιορισμένες είναι οι πληροφορίες που σχετίζονται με τους χώρους λατρείας κατά τη Μέση Νεολιθική, γιατί απουσιάζουν οι σε έκταση ανασκαμμένοι οικισμοί της περιόδου. Η παρουσία τέτοιων χώρων δεν πρέπει να αποκλείεται, αφού στη γειτονική Πελαγονία έχουν βρεθεί μεγάλο κτίσμα (12Χ12 τ.μ.) και κτιστός θωμός που χρονολογούνται στην αρχή της θεσσαλικής Μέσης Νεολιθικής. Ο θωμός συγκρίνεται από τους ανασκαφείς με τα γνωστά shrines του Çatal Hüyük VI (Kitanoski/Simoska/Jovanović 1990, σσ. 107 κ.εξ.). Το ίδιο περιορισμένες είναι οι πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη χώρων λατρείας στη Νεότερη Νεολιθική. Μολονότι τα ειδώλια εμφανίζονται συχνότερα, είναι δύσκολο να εντοπιστεί μέσα στον οικισμό συγκεκριμένος χώρος προέλευσής τους, αφού σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα συναντώνται διάσπαρτα σε όλη την ανασκαμμένη έκταση, μέσα και έξω από τις οικίες. Είναι επομένως πιθανό να μην υπάρχει ιδιαίτερο κέντρο λατρείας στον οικισμό.

Τα ειδώλια

Έχοντας λατρευτικό ή παγανιστικό χαρακτήρα, τα ειδώλια είναι συνήθως πήλινα και στην Αρχαιότερη Νεολιθική παριστάνουν γυναικείες μορφές και αιγοπρόβατα. Η πτηνόμορφη απόδοση της κεφαλής στα γυναικεία ειδώλια αρχίζει ήδη από αυτήν την περίοδο και συνεχίζεται ώς το τέλος της Νεολιθικής Εποχής. Η προτίμηση στην απόδοση του γυναικείου φύλου και από τα ζώα των πιο σημαντικών για την οικονομία της εποχής, των αιγοπροβάτων, εκφράζει πιθανότατα την επιθυμία προστασίας των δύο σπουδαιότερων παραγόντων που εγγυώνται τη συνεχή ύπαρξη της κοινότητας. Κατά τη Μέση Νεολιθική τα ειδώλια, όπως και το σύνολο του αρχαιολογικού υλικού, είναι ελάχιστα και δεν παρουσιάζουν μεταβολές στον τρόπο απόδοσης των μορφών. Η απουσία ζωόμορφων και ιδιαίτερα των αιγοπροβάτων, αν δεν είναι αποτέλεσμα του μικρού αριθμού ευρημάτων, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μείωση του ρόλου των ζώων αυτών στην οικονομία της περιόδου. Αντίθετα με τις προηγούμενες περιόδους, η Νεότερη Νεολιθική χαρακτηρίζεται από την πολυμορφία των γυναικείων ειδωλίων, για τη λειτουργικότητα των οποίων υπάρχουν πλέον ορισμένες ενδείξεις. Η ερμηνεία των ειδωλίων αποτελεί αγαπητό θέμα της έρευνας. Επειδή όμως οι συνθήκες εύρεσής τους συχνότατα δεν συμβάλλουν στην ερμηνεία τους, οι προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση περιορίζονται στη διατύπωση προτάσεων ως προς τη λειτουργικότητά τους (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1987, σ. 175). Σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, τα ειδώλια θεωρούνται ως παιγνίδια (π.χ., Treuil 1973, σ. 420, Ucko 1968, σ. 443) αλλά και ως μέσα μύησης στην αναπαραγωγή (Talalay 1983, σσ. 224 κ.εξ., Ucko 1968, σ. 436). Έχουν επίσης χαρακτήρα προστατευτικό, συνδεόμενα π.χ. με τη διαδικασία της παραγωγής ή την προστασία της σοδειάς (Talalay 1983, σσ. 226 κ.εξ.). Κατά την Gimbutas όμως, τα γυναικεία ειδώλια συμβολίζουν κυρίως θεότητες (Gimbutas 1974). Κατά την ίδια, τα γυναικεία ειδώλια της Νεότερης Νεολιθικής στην ανατολική Μακεδονία συμβολίζουν τη μητέρα-θεά, στην οποία αποδίδει μάλιστα τις ακόλουθες ιδιότητες (Sitagroi 1986, σσ. 225 κ.εξ.):

Πτηνόμορφη θεά (πίν. 66,9-10)

Είναι ίσως η παραδοσιακή μορφή της θεότητας μια και είναι γνωστή ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική (Sitagroi 1986, εικ. 9,41-48). Η διαφορά στη Νεότερη Νεολιθική εντοπίζεται στην παρουσία πλούσιας χάραξης στο σώμα και κόμμωσης. Στα δύο αυτά στοιχεία αποδίδεται συμβολικός και όχι διακοσμητικός χαρακτήρας. Τα θέματα μάλιστα είναι κοινά στα ανθρωπόμορφα ειδώλια και τα ζωόμορφα αγγεία. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε στη διατύπωση της υπόθεσης ότι τα τελευταία αποτελούν σκεύη λατρείας και, επειδή συχνά φέρουν κεφαλή κριού, ότι ο κριός είναι το ιερό ζώο της θεότητας (Sitagroi 1986, σ. 249).

Θεά της νεότητας

Κατά τη Gimbutas, απεικονίζει την παρθένα φύση της θεότητας και διαφοροποιείται από τις άλλες μορφές της με την απουσία χαράξεων (Sitagroi 1986, σ. 249, εικ. 9,50).

Θεά της γονιμότητας

Αποδίδεται με μορφή βατράχου. Όπως μαρτυρούν ευρήματα από τον ελλαδικό και τον μικρασιατικό χώρο, αυτή η θεότητα είναι γνωστή από προηγούμενες περιόδους της Νεολιθικής Εποχής (Sitagroi 1986, σσ. 249 κ.εξ.).

Θεά κυοφορούσα (πίν. 66,14)

Απεικονίζεται καθισμένη σε χαμηλό σκαμνί και συχνά φέρει χαράξεις (Sitagroi 1986, εικ. 9,56-58). Ορισμένα από τα ειδώλια είναι εξαιρετικά σχηματοποιημένα και χρησίμευαν ως περίαπτα (Sitagroi 1986, σσ. 251 κ.εξ.). Η παρουσία ανδρικών και ζωόμορφων ειδωλίων (πίν.66,19.23) κατά τη Νεότερη Νεολιθική είναι σπάνια. Η περιστασιακή εμφάνιση τέτοιων ειδωλίων δεν μπορεί να στηρίξει την ύπαρξη ανάλογης λατρείας. Αντίθετα, αυτό φαίνεται να συμβαίνει στην επόμενη Χαλκολιθική.

Τα σκεύη λατρείας

Τα λατρευτικά σκεύη, που διαφοροποιούνται σαφώς από τα ειδώλια, τα οποία εκφράζουν κατά την Gimbutas την ίδια τη θεότητα, έχουν εξίσου σημαντική θέση στη λατρεία. Σ' αυτή την ομάδα περιλαμβάνονται οι τρίποδοι βωμίσκοι και τα ζωόμορφα ή ανθρωπόμορφα σκεύη.

Τρίποδοι βωμίσκοι (πίν. 38Α,4, πίν. 62,6, πίν. 65,13)

Πρωτοεμφανίζονται στη Μέση Νεολιθική και συνεχίζονται στην επόμενη περίοδο (Sitagroi 1986, εικ. 10.2:1-10). Διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα αγγεία εξαιτίας του χαρακτηριστικού τους σχήματος αλλά και της διακόσμησής τους. Η τελευταία είναι πάντοτε πλούσια και συνοδεύει τους βωμίσκους ακόμη και σε περιόδους κατά τις οποίες η παρουσία διακόσμησης δεν είναι συνήθης. Είναι πάντοτε εγχάρακτη και τα θέματα, όπως και στα ειδώλια, επαναλαμβάνονται στερεότυπα σε κάθε σκεύος.

Ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα σκεύη (πίν. 65,6, πίν. 66,15.20)

Η παρουσία τους είναι ήδη γνωστή από την Αρχαιότερη Νεολιθική (Νέα Νικομήδεια). Πρόκειται κυρίως για κυλινδρικά αγγεία με ανάγλυφα χαρακτηριστικά προσώπου στο τοίχωμα. Έχουν πιθανότατα συμβολικό χαρακτήρα, ίσως της αφθονίας. Στη Μέση Νεολιθική δεν έχουν εντοπιστεί, τουλάχιστον προς το παρόν, τέτοια αγγεία. Στη Νεότερη Νεολιθική πρωτοεμφανίζονται σκεύη με ζωόμορφες προτομές στο χείλος ή τις λαβές (Sitagroi 1986, εικ. 9.76, 9.178 και 10.7:1.12, Γραμμένος 1991, εικ. 29,175). Τα ζώα που απεικονίζονται είναι πτηνά και, ανάλογα με την ερμηνεία της σχηματοποιημένης κεφαλής, βοοειδή ή κριοί. Η παρουσία τέτοιων σκευών περιορίζεται στην περίοδο αυτή, αυξάνεται

όμως σημαντικά κατά την επόμενη Χαλκολιθική, δίνοντας νέα διάσταση στη θρησκευτική αντίληψη και στον τρόπο λατρείας.

Συμπερασματικά μπορεί να σημειώσει κανείς ότι η θρησκευτική αντίληψη του νεολιθικού ανθρώπου είναι ήδη διαμορφωμένη από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής. Οι δυνατότητες διαπίστωσης λατρείας κάποιας θεότητας στην περιοχή της Μακεδονίας είναι εξαιρετικά περιορισμένες, ιδιαίτερα για τις παλαιότερες περιόδους, καθώς τα ανασκαφικά δεδομένα είναι ελάχιστα, αν όχι ανύπαρκτα. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική λατρεύεται πιθανότατα η πτηνόμορφη θεά σε ιδιαίτερο χώρο, ιερό, που βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού. Η λατρεία τής ίδιας θεότητας συνεχίζεται και στις επόμενες περιόδους. Κατά τη Gimbutas, στη Νεότερη Νεολιθική αποδίδονται στη θεά περισσότερες ιδιότητες (της γονιμότητας, της προστάτιδας, της ζωοδότρας). Τα ζώα αποτελούν επίσης αντικείμενο λατρείας, και μάλιστα εκείνα που είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την επιβίωση του ανθρώπου. Έτσι στην Αρχαιότερη Νεολιθική τα ειδώλια παριστάνουν αιγοπρόβατα, ενώ στη Νεότερη Νεολιθική, και ακόμη περισσότερο στην επόμενη Χαλκολιθική, κυρίως βοοειδή. Η παρουσία ειδικών σκευών ίσως να υποδεικνύει τη διαμόρφωση κάποιου τελετουργικού για τη λατρεία της θεότητας. Προς το παρόν δεν υπάρχουν στη Μακεδονία στοιχεία που να στηρίζουν μια τέτοια άποψη. Σύμφωνα όμως με ευρήματα από τις γειτονικές περιοχές (π.χ., Vrnjanka Čuka στην Πελαγονία, Ovčarovo στη Βουλγαρία), η ύπαρξη χώρου λατρείας και τελετουργικού δεν θα πρέπει να αποκλείεται. Κατά τον γράφοντα, ευρήματα αντίστοιχα με τα πιο πάνω θα πρέπει να υπάρχουν και στη Μακεδονία, η δε αποκάλυψή τους πιστεύεται ότι είναι θέμα χρόνου.

ΟΙ ΤΑΦΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

Ο θάνατος, όπως και η γέννηση, ήταν από τα σημαντικότερα γεγονότα στη ζωή της νεολιθικής κοινότητας, η οποία παρακολουθούσε αδύναμη να αποτρέψει την απώλεια κάποιου μέλους της. Η αγάπη προς αυτό και η επιθυμία για συνέχιση της μετά θάνατον ύπαρξής του οδήγησαν τον προϊστορικό άνθρωπο στην ανάπτυξη δοξασιών σχετικών με τη μετέπειτα τύχη του νεκρού καθώς και σε ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς (έθιμα ταφής).

Οι υπάρχουσες πληροφορίες για ταφικά έθιμα κατά τη Νεολιθική Εποχή από τον ελλαδικό χώρο είναι περιορισμένες, αποτέλεσμα του μικρού αριθμού ταφών που αποκάλυψε η αρχαιολογική σκαπάνη, σε σύγκριση βέβαια με τον αριθμό των οικισμών. Στην περιοχή της Μακεδονίας υπάρχει επιπλέον και το πρόβλημα της απουσίας των ίδιων των οικισμών, σε ορισμένες τουλάχιστον περιόδους. Οι μέχρι σήμερα γνωστές ταφές από την περιοχή έχουν εντοπιστεί στη Νέα Νικομήδεια και στα Σέρβια, εντάσσονται δε χρονικά στην Αρχαιότερη και στη Νεότερη Νεολιθική. Πρόσφατα ευρήματα σχετικά με ταφές αποκαλύφθηκαν στο Μάνδαλο, ανήκουν όμως πιθανότατα στην αμέσως επόμενη περίοδο, τη Χαλκολιθική, όπως σημειώνουν οι ανασκαφείς (Μάνδαλο 1986, σ. 455). Στη Νέα Νικομήδεια οι ταφές της **Αρχαιότερης Νεολιθικής** βρίσκονται μέσα στον οικισμό. Μία από αυτές, που περιλαμβάνει σκελετό μητέρας και δύο νηπίων, αποκαλύφθηκε σε βόθρο πιθανότατα αποθηκευτικό, ενώ σκελετός παιδιού και οστά άλλου σκελετού βρέθηκαν στις επιχώσεις του οικισμού της ίδιας περιόδου (Rodden 1962, σ. 286). Σύμφωνα με τις ενδείξεις φαίνεται ότι δεν υπήρχε ενδιαφέρον για ιδιαίτερη διαμόρφωση του χώρου ταφής. Αντίθετα υπήρχε σαφής προσανατολισμός των νεκρών, οι οποίοι είναι τοποθετημένοι με το κεφάλι προς το νότο. Η μητέρα (;) κείται στο αριστερό πλευρό, ενώ τα νήπια δεν έχουν ορισμένη στάση. Δεν αναφέρονται κτερίσματα ή υπολείμματα τροφών που να συνόδευαν τους νεκρούς. Μόνο στην περίπτωση του νηπίου έχει τοποθετηθεί λιθάρι στο στόμα του, πράξη που πιθανόν να συνδέεται με ορισμένες δοξασίες (Rodden 1965, σ. 90). Οι ταφές θα πρέπει να ήσαν ατομικές και κατ' εξαίρεση ομαδικές (μητέρα με παιδιά). Ταφές που να ανήκουν στη **Μέση Νεολιθική** δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί στο χώρο της Μακεδονίας. Το πρόβλημα συνδέεται

άμεσα με την απουσία οικισμών την ίδια περίοδο, θέμα που αναπτύχθηκε διεξοδικά σε προηγούμενα κεφάλαια. Η επόμενη γνωστή ταφή ανήκει χρονικά στη **Νεότερη Νεολιθική** και βρέθηκε στα Σέρβια (Heurtley 1939, σ. 54, εικ. 49-50). Τόσο η διαμόρφωση του χώρου όσο και τα κτερίσματα φανερώνουν σαφή διαφοροποίηση από τις προηγούμενες ταφές της Νέας Νικομήδειας. Τώρα ο χώρος διαμορφώνεται ειδικά για να δεχθεί το νεκρό. Το σκάμμα είναι κυκλικό, με διάμετρο 1,90 μ. και βάθος 0,60 μ. περίπου. Ο νεκρός κείται στο δεξί πλευρό σε θέση συσπείρωσης. Καλύπτεται με μαλακό καστανόχρωμο χώμα, πάνω από το οποίο απλώνεται στρώμα στάχτης που συνεχίζεται και έξω από τα όρια του σκάμματος. Στον ίδιο χώρο υπάρχουν διάσπαρτα σπασμένα αγγεία, ενώ ολόκληρα βρέθηκαν πάνω από το σώμα του νεκρού. Κοντά στη δεξιά παλάμη βρέθηκε τμήμα ζωόμορφου αγγείου και λεπίδα οψιανού. Όλη η επιφάνεια του σκάμματος καλύπτεται με χώμα ανακατεμένο με στάχτη και οστά (μάλλον ανθρώπινα, κατά τον ανασκαφέα), μερικά από τα οποία φέρουν ίχνη καύσης. Σε μικρή απόσταση από το σκάμμα εντοπίστηκε εστία και κοντά της οστά και κρανίο ανθρώπου. Η περιγραφή από τον ανασκαφέα είναι σαφής και παρέχει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο ταφής, αλλά και για το τελετουργικό, το οποίο αρχίζει να διαμορφώνεται αυτή την περίοδο. Σύμφωνα με τα δεδομένα, ο νεκρός συνοδευόταν από ορισμένα κτερίσματα, αγγεία ζωόμορφα και μη, λεπίδα οψιανού, ενώ πάνω από την ταφή σκορπίζονταν τα αγγεία και άλλες οργανικές ύλες που είχαν αποτεφρωθεί στη διπλανή εστία. Δεν είναι γνωστή η σχέση του δεύτερου σκελετού, μέρη του οποίου είναι διασκορπισμένα πάνω από την ταφή. Πιθανότατα πρόκειται για δεύτερη ανεξάρτητη ταφή, ίσως με τη μέθοδο της καύσης, που είναι γνωστή από άλλες περιοχές.

Συνοψίζοντας τα σχετικά με τις ταφές δεδομένα, παρατηρεί κανείς τα ακόλουθα:

Στην Αρχαιότερη Νεολιθική δεν φαίνεται να λαμβάνεται ιδιαίτερη μέριμνα για το χώρο ταφής και την κτέριση των νεκρών. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για τον προσανατολισμό (κεφάλι προς νότο) και πιθανότατα τη θέση (συσπείρωση στο αριστερό πλευρό) των νεκρών. Η τοποθέτηση των γυναικών στο αριστερό πλευρό, όπως ακριβώς εντοπίστηκε και στη Νέα Νικομήδεια, είναι έθιμο ευρύτατα διαδεδομένο τουλάχιστον στις επόμενες περιόδους της Νεολιθικής Εποχής στο βαλκανικό χώρο.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ταφές από τη Μέση νεολιθική δεν είναι ακόμη γνωστές. Ο εντοπισμός τους πάντως πιστεύεται πως είναι θέμα χρόνου και προσανατολισμού της έρευνας.

Στη Νεότερη Νεολιθική φαίνεται ότι οι ταφές ακολουθούν ορισμένο τελετουργικό, το οποίο περιλαμβάνει κτέριση του νεκρού και ίσως κάποια τελετή.

Παραβάλλοντας τον αριθμό ταφών που αποκαλύφθηκαν στη Μακεδονία με αυτόν των όμορων περιοχών, γίνεται φανερό ότι από την πρώτη απουσιάζουν ακόμη πολλά στοιχεία για τον προσδιορισμό ταφικών εθίμων, τα οποία υπάρχουν στις άλλες περιοχές και τα οποία θα πρέπει λογικά, εξαιτίας της γειτνίασής τους, να είναι γνωστά και στη Μακεδονία. Ως παράδειγμα αναφέρεται η καύση των νεκρών και η ταφή τους σε τεφροδόχα αγγεία, που υπάρχει στη Θεσσαλία. Γι' αυτόν τον τρόπο ταφής ο Κ. Γαλλής, ξεκινώντας από τα ανασκαφικά του ευρήματα πραγματεύεται το έθιμο της καύσης των νεκρών σ' ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο (Γαλλής 1982). Από τα συμπεράσματά του σημειώνουμε εδώ τη διαχρονικότητα και την ευρεία διάδοση αυτού του εθίμου, γεγονός που δεν αποκλείει την παρουσία του και στην περιοχή της Μακεδονίας, καθώς και τη διαπίστωση ότι από τη Νεότερη Νεολιθική αρχίζουν να διαφορφώνονται τα πρώτα νεκροταφεία με ταφές που πραγματοποιούνται πλέον σε ορισμένο χώρο έξω από τον οικισμό. Η σπάνια παρουσία τους οφείλεται, όπως σημειώνει ο Γαλλής, στις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες επισήμανσής τους (Γαλλής 1982, σ. 172).

Ο εντοπισμός λοιπόν και η ανασκαφή νεολιθικών νεκροταφείων στην περιοχή της Μακεδονίας αποτελεί ένα ακόμη πεδίο έρευνας, προς το οποίο θα πρέπει να στραφεί κανείς, προκειμένου να καλυφθούν τα τεράστια κενά που υπάρχουν στον τομέα ταφές- ταφικά έθιμα.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο χρονικός προσδιορισμός της εξελικτικής πορείας της ανθρώπινης δραστηριότητας αποτελεί έναν από τους κύριους στόχους των ερευνητών, ιστορικών και αρχαιολόγων. Μια τέτοια προσπάθεια δυσχεραίνεται σημαντικά όσο προχωρεί κανείς προς τα πίσω, στο βάθος των αιώνων, καθώς οι δυνατότητες χρονολόγησης του απώτατου παρελθόντος σταδιακά περιορίζονται. Η αναγκαιότητα καθορισμού του χρονικού πλαισίου, μέσα στο οποίο αναπτυσσόταν η δραστηριότητα του ανθρώπου, είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθούν τα πρώτα ημερολόγια, ιδιαίτερα σε περιοχές όπου άνθισαν υψηλοί πολιτισμοί. Το παλαιότερο που μαρτυρείται σε αρχαίες πηγές είναι το αιγυπτιακό. Κατά τον Meyer, η πρώτη παραλλαγή του (Burgerlicher Kalender) περιελάμβανε 365 μέρες και βασιζόταν στην περιοδικότητα των πλημμυρών που προκαλούσε ο ποταμός Νείλος (Meyer 1913). Δεν ήταν όμως ακριβές. Έτσι δημιουργήθηκε από τους ιερείς νέο ημερολόγιο, το οποίο είχε ως βάση την περιοδική εμφάνιση στον ορίζοντα του απλανούς αστέρα Σείριου («Sotiskalender»). Με βάση τις μαρτυρίες για την εμφάνιση του Σείριου στη διάρκεια της βασιλείας των Φαραώ, ο Meyer δημιούργησε τα τρία βασίλεια της Αιγύπτου, Το παλαιό, το μέσο και το νέο (Altes, Mittleres, Neues Reich). Για τα δύο τελευταία υπάρχει βέβαιη χρονολόγηση που προέρχεται από αστρονομικά δεδομένα (εμφάνιση του Σείριου) και αρχίζουν από το 1882 π.Χ. (12η δυναστεία). Αντιθέτως αβέβαιη είναι η χρονική ένταξη του παλαιού βασιλείου που τοποθετείται στην 3η π.Χ. χιλιετία (Eggers 1974, σσ. 126 κ. εξ.).

Η απουσία ανάλογου ημερολογίου από το χώρο της κεντρικής και της βόρειας Ευρώπης ανάγκασε τους μελετητές της Προϊστορίας στις περιοχές αυτές να προχωρήσουν στην ανάπτυξη της ιστορικής-αρχαιολογικής μεθόδου χρονολόγησης, προκειμένου να επιτύχουν την απόλυτη χρονική ένταξη των ανασκαφικών ευρημάτων και μέσα από αυτά των διαφόρων γεγονότων. Η μέθοδος αυτή βασίζεται στην αρχή ότι ένα χρονολογημένο εύρημα, συνήθως προϊόν εισαγωγής από περιοχές όπου ήταν σε χρήση κάποιο γνωστό ημερολόγιο, χρονολογεί και το σύνολο των λοιπών αντικειμένων μαζί με τα οποία βρέθηκε. Αναπτύχθηκε από τον Oskar Montelius στο έργο του «Die Methode», που δημοσίευσε στην αρχή αυτού του αιώνα (Montelius 1903). Στο ίδιο έργο γίνεται για πρώτη φορά διαχωρισμός της απόλυτης και της σχετικής χρονολόγησης. Γράφει συγκεκριμένα ο Montelius (μτφρ.): «Η σχετική χρονολόγηση απαντά στο ερώτημα, αν ένα αντικείμενο είναι νεότερο ή παλαιότερο από ένα άλλο. Η απόλυτη χρονολόγηση μας δείχνει από ποιον αιώνα πριν ή μετά τη γέννηση του Χριστού προέρχεται ένα αντικείμενο» (Montelius 1903).

Επειδή όμως η ιστορική-αρχαιολογική μέθοδος δεν χρονολογεί απολύτως αντικείμενα που είναι παλαιότερα από το 3000 π.Χ. περίπου, οι ερευνητές σύντομα στράφηκαν για τη λύση του προβλήματος προς τις θετικές επιστήμες. Έτσι, πολύ νωρίς αστρονόμοι και γεωλόγοι κατόρθωσαν, με βάση τις μεταβολές της ηλιακής ακτινοβολίας και την αυξομείωση των παγετώνων, να χρονολογήσουν με αρκετή ακρίβεια προϊστορικούς πολιτισμούς από το 600000 έως το 10000 π.Χ. (Milankovitsch 1920). Για το διάστημα από το 15000 έως το 7000 π.Χ. ακριβέστερη θεωρήθηκε η μέθοδος της μέτρησης των ιζημάτων, που αναπτύχθηκε στη Σκανδιναβία (de Geer 1912). Καμιά όμως μέθοδος δεν έδινε απόλυτες χρονολογήσεις για το διάστημα από 7000 έως 3000 π.Χ., το οποίο είναι από τα σημαντικότερα για την

εξέλιξη του ανθρώπου, αφού σ' αυτό μπαίνουν τα θεμέλια της νέας οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής πορείας του, που ουσιαστικά συνεχίζεται αδιάκοπη μέχρι σήμερα. Γι' αυτόν το λόγο οι ερευνητές στράφηκαν προς τη σχετική χρονολόγηση, η οποία βασίζεται κατά μεγάλο μέρος στην τυπολογική εξέλιξη των στρωματογραφημένων ευρημάτων. Στον ελλαδικό χώρο η μέθοδος αυτή είναι γνωστή κυρίως από τις εργασίες του Vl. Milojčić στη Θεσσαλία και από τις μελέτες του ίδιου για το βαλκανικό χώρο (Milojčić 1949).

Παράλληλα βέβαια δεν εγκαταλείφθηκαν οι προσπάθειες να χρονολογηθεί απόλυτα και το διάστημα, για το οποίο χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα η σχετική χρονολόγηση. Έτσι εφαρμόστηκαν διάφορες μέθοδοι, από τις οποίες η παλαιότερη, και επομένως πιο διαδεδομένη, είναι η ραδιοχρονολόγηση. Αργότερα αναπτύχθηκαν οι μέθοδοι της θερμοφωταύγειας, της δενδροχρονολόγησης, της αρχαιομαγνητομέτρησης και άλλες, οι οποίες περιγράφονται λεπτομερέστατα σε διάφορες δημοσιεύσεις (π.χ., Hruda 1978, Μανιάτης 1981, σσ. 75 κ.εξ.). Όπως αναφέρθηκε, η συνηθέστερη από αυτές, όχι όμως αναγκαστικά και η ορθότερη, είναι η μέθοδος χρονολόγησης με χρήση του ραδιενεργού άνθρακα 14. Εδώ δεν θα γίνει αναλυτική παρουσίαση της μεθόδου αυτής. Θα αναφερθούν όμως ορισμένες παράμετροι που δίνουν μια αίσθηση σχετικότητας στην ακρίβειά της: (α) η διαρκής βελτίωση της μεθόδου, όπως φαίνεται από την επαναλαμβανόμενη δημοσίευση νέων καμπυλών μέτρησης, δείχνει την ατέλεια των προηγούμενων χρονολογήσεων και την ανάγκη συνεχούς προσαρμογής των παλαιών μετρήσεων. Σημαντική συμβολή σ' αυτό είχε η διόρθωση των μετρήσεων με τη δενδροχρονολόγηση. (β) Όλα τα εργαστήρια δεν χρησιμοποιούν την ίδια τεχνική, με αποτέλεσμα, μετρήσεις του ίδιου δείγματος από διαφορετικά εργαστήρια σπάνια να συμφωνούν μεταξύ τους. (γ) Το ποσοστό ακριβείας των μετρήσεων είναι ανάλογο των ορίων πιθανού σφάλματος. Ως συνηθέστερο ποσοστό ακριβείας στις μετρήσεις δίνεται το 68%, το οποίο δημιουργεί απόκλιση ±150 χρόνων από την τιμή της μέτρησης (Rauert 1978, σ. 118). Όμως με τον τρόπο αυτό είναι αδύνατη η ακριβής χρονολόγηση οικιστικών ή πολιτισμικών φάσεων διάρκειας 100-200 χρόνων, όπως συχνά απαιτεί σήμερα η έρευνα. Η αδυναμία αυτή επιτείνεται, όταν η χρονολόγηση προέρχεται από τη μέτρηση ενός μόνο δείγματος.

Σήμερα είναι γενικότερα αποδεκτό ότι για να υπάρχει αξιόπιστη απόλυτη χρονολόγηση με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα 14, είναι απαραίτητη η ύπαρξη δέσμης μετρήσεων από το ίδιο στρώμα κατοίκησης, ο μέσος όρος των οποίων εκφράζει ακριβέστερα τη χρονική τοποθέτηση του στρώματος αυτού και των ευρημάτων του (βλ. Neustupny 1968, σσ. 19 κ.εξ.). Κάτι τέτοιο όμως συναντάται σε λίγες μόνον ανασκαφές. Από τις περισσότερες οι διαθέσιμες μετρήσεις, αν υπάρχουν, είναι ελάχιστες και συχνά μάλιστα προέρχονται από διαφορετικά εργαστήρια.

Όπως φαίνεται από τα πιο πάνω, η μέθοδος της ραδιοχρονολόγησης είναι αξιόπιστη κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις και βέβαια δεν πρέπει να θεωρείται σε καμιά περίπτωση πανάκεια για τον αρχαιολόγο. Ιδιαίτερα μάλιστα για τη χρονολόγηση διαδοχικών φάσεων με μικρή διάρκεια, η εφαρμογή αυτής της μεθόδου είναι αδύνατη ή, στην καλύτερη περίπτωση, όχι αξιόπιστη. Σε τέτοιες περιπτώσεις η εφαρμογή της μεθόδου σχετικής χρονολόγησης με την αξιοποίηση της σαφούς στρωματογραφίας και της γνώσης του ανασκαφικού υλικού φέρνει καλύτερα αποτελέσματα. Κατά τη γνώμη (όχι μόνο) του γράφοντος, η παράλληλη χρήση και των δύο μεθόδων (της απόλυτης και της σχετικής χρονολόγησης) είναι η ιδανικότερη λύση, ιδιαίτερα για περιοχές όπως η βόρεια Ελλάδα, όπου οι ανασκαφές με δέσμες μετρήσεων από το ίδιο στρώμα είναι ελάχιστες.

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η απόλυτη χρονολόγηση με την ιστορική- αρχαιολογική μέθοδο αδυνατεί να καλύψει το διάστημα πριν από το 3.000 π.Χ. Για το λόγο αυτό η χρονολόγηση της Νεολιθικής Εποχής στηρίζεται κυρίως στην πιο διαδεδομένη μέθοδο, τη ραδιοχρονολόγηση, καθώς μάλιστα οι άλλες μέθοδοι (π.χ., η αρχαιομαγνητική, της θερμοφωταύγειας κ.ά.), μολονότι φαίνονται ακριβέστερες, δεν είναι ακόμη επαρκείς ώστε να παρέχουν πιο αξιόπιστη χρονολόγηση. Αναφέρθηκε επίσης ότι είναι απαραίτητος ο συνδυασμός της απόλυτης και της σχετικής χρονολόγησης, ώστε να επιτυγχάνεται ακριβέστερος συγχρονισμός περιόδων γειτονικών κυρίως περιοχών, οι οποίες αναπτύσσουν αρκετά κοινά στοιχεία στον πολιτισμικό, στον οικονομικό και στον κοινωνικό τομέα.

Οι απόλυτες χρονολογήσεις που υπάρχουν για τη Νεολιθική Εποχή στη Μακεδονία κρίθηκε σκόπιμο να παραβληθούν με αυτές του θεσσαλικού χώρου, με σκοπό τη χρονολογική σύνδεση των δύο περιοχών, γιατί από τον γράφοντα εκτιμάται ότι η Νεολιθική Εποχή: (α) είναι ενιαία σε όλο τον ελλαδικό χώρο, παρά τις υπάρχουσες διαφοροποιήσεις τοπικού χαρακτήρα, (β) στη Θεσσαλία έχει ερευνηθεί πληρέστερα από κάθε άλλη περιοχή της Ελλάδας και (γ) στο κεντρικό και στο ανατολικό τμήμα της Μακεδονίας δεν έχει ακόμη εντοπιστεί σε όλη της τη διάρκεια και επομένως ο απόλυτος χρονικός προσδιορισμός περιόδων, που δεν αντιπροσωπεύονται με υλικό, θεωρείται άκαιρος.

Για τους πιο πάνω λόγους η όλη προσπάθεια επικεντρώνεται στην ένταξη των απόλυτα χρονολογημένων οικιστικών φάσεων του μακεδονικού χώρου στο χρονικό πλαίσιο των νεολιθικών περιόδων της Θεσσαλίας, το οποίο έχει ορισθεί ακριβέστερα. Όπου απουσιάζουν οι απόλυτες χρονολογήσεις χρησιμοποιείται η συγκριτική μέθοδος, καθώς κατά την παρουσίαση του αρχαιολογικού υλικού έχουν τονιστεί τα κοινά στοιχεία που αναπτύσσονται κατά περίοδο στη Μακεδονία, στη Θεσσαλία και στις άλλες γειτονικές περιοχές.

Από τις πλέον πρόσφατες προσπάθειες απόλυτης χρονολόγησης, αυτή του Γραμμένου διακρίνεται για την ορθότητα των παρατηρήσεων που σχετίζονται με τη χρονολόγηση της Νεολιθικής στη Μακεδονία, αλλά και στον ευρύτερο χώρο (Γραμμένος 1991, σσ. 85 κ.εξ.). Η χρονολόγηση που προτείνει, δεν διαφέρει από αυτήν του παρόντος έργου, με εξαίρεση τις διμηνιακές φάσεις, οι οποίες, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια, χαρακτηρίζονται από τον γράφοντα ως χαλκολιθικές. Αντίθετα, απόκλιση παρατηρείται στην απόλυτη χρονολόγηση της Νεολιθικής Εποχής στη νησιωτική και στην ηπειρωτική Ελλάδα που παρουσίασαν πρόσφατα οι R. Treuil, P. Darcque, J.-C. Poursat, G. Touchais (Treuil et al. 1989, σσ. 123 κ.εξ.).

Στην πορεία της συλλογής και παρουσίασης των μετρήσεων με ραδιοάνθρακα από τους διάφορους ανασκαμμένους νεολιθικούς οικισμούς της Μακεδονίας, που παρουσιάζονται στην εικόνα 40, και στην προσπάθεια να διαμορφωθεί το χρονικό πλαίσιο των περιόδων, διαπιστώθηκε ανομοιογένεια των μετρήσεων, οι οποίες δημοσιεύονται άλλοτε διορθωμένες (συνήθως με διαφορετικές κλίμακες) και άλλοτε μη. Ως παράδειγμα αναφέρονται οι μετρήσεις των φάσεων I-II των Σιταγρών, διορθωμένες από τον Muhly με την κλίμακα MASCA, και εκείνες της φάσης I του Ντικιλί Τας που δίδονται συμβατικές (Muhly 1985, σσ. 109 κ.εξ., Séfériadès 1983, σ. 639, εικ. 4). Για λόγους ομοιογένειας και δυνατότητας σύγκρισής τους, κρίθηκε σκόπιμο όλες να διορθωθούν με βάση την ίδια κλίμακα. Επιλέχθηκε εκείνη του Kromer και συνεργατών (Kromer et al. 1986, σσ. 954 κ.εξ.), γιατί φθάνει έως το 7200 π.Χ. χωρίς παράλληλα να έχει ιδιαίτερη απόκλιση από τις άλλες (π.χ., Pearson, Suess). Όπου χρησιμοποιείται υποχρεωτικά άλλη κλίμακα (π.χ., MASCA), αυτή αναφέρεται.

Αρχαιότερη Νεολιθική

Στη Μακεδονία αυτή η περίοδος δεν έχει εντοπιστεί σε όλη της τη διάρκεια. Όπως προκύπτει από τη σύγκριση του στρωματογραφημένου υλικού, ο παλαιότερος οικισμός στην περιοχή, η Νέα Νικομήδεια, ιδρύθηκε σε προχωρημένη φάση της ίδιας περιόδου (AN II) στη Θεσσαλία, συγκεκριμένα στη φάση Οτζάκι I – Άργισα Μαγούλα III.

Σύμφωνα με τις μετρήσεις δειγμάτων άνθρακα 14 από το χώρο της Θεσσαλίας τις οποίες συνέλεξε ο Coleman, αλλά και η Wijnen (Wijnen 1982), η Αρχαιότερη Νεολιθική τοποθετείται χρονικά μεταξύ του τελευταίου τετάρτου της έβδομης και του πρώτου μισού της έκτης χιλιετίας π.Χ. (6200-5600 π.Χ.) (Γραμμένος 1991, σ. 95). Αντίθετα, στην απόλυτη χρονολόγηση της Νεολιθικής Εποχής στη νησιωτική και στην ηπειρωτική Ελλάδα, που επεχείρησαν πρόσφατα ο Rene Treuil και οι συνεργάτες του, η Αρχαιότερη Νεολιθική (Néolithique Ancien) διαρκεί από το 6600 έως το 5800 π.Χ. (Treuil et al. 1989, σ. 124).

Στη Μακεδονία υπάρχουν τέσσερις μετρήσεις από τη Νέα Νικομήδεια για τον οικισμό της Αρχαιότερης Νεολιθικής, οι οποίες προέρχονται από διαφορετικά εργαστήρια (εικ. 40). Από αυτές οι δύο (Q 655 και GX 679) δίνουν (συμβατικές) τιμές 8180±150 και 7780±270 BP, ενώ οι δύο άλλες, που προέρχονται από ίδιο εργαστήριο και θεωρούνται περισσότερο αξιόπιστες (P 1202 και 1203α), είναι χαμηλότερες (7557±91 και 7281±74 BP). Σε έτη π.Χ. είναι αντίστοιχα 6220, 5830, 5607 και 5331 (κατά Bottema 1974, σ. 147), και διορθωμένες κατά Kromer et al. 7085, 6600, 6300, 6090 π.Χ. Οι τρεις από αυτές (Q 655, GX 679, P 1202) θεωρούνται πολύ υψηλές για την εποχή και μόνο η P 1202 εντάσσει τον οικισμό σε μια προχωρημένη φάση της θεσσαλικής Αρχαιότερης Νεολιθικής (6090 π.Χ.). Η μέτρηση δείγματος (BM 1157) από τον οικισμό των Σερβίων της ίδιας περιόδου έδωσε τιμή 6905±87 BP, δηλαδή περίπου 4955 BC (πρβλ. Ridley/Wardle 1979, σ. 226), που θεωρείται χαμηλή. Αν όμως η τιμή αυτή (6905±87 BP) είναι συμβατική, η διόρθωσή της δίνει τιμή περίπου 5850 π.Χ., που εντάσσει τον οικισμό στο πλαίσιο της περιόδου (εικ. 40). Από την παράθεση των μετρήσεων γίνεται φανερό ότι αυτές δεν βοηθούν στο συγχρονισμό της περιόδου όπως αυτή εμφανίζεται στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία, και ακόμη λιγότερο στον παραλληλισμό των φάσεών της.

Μέση Νεολιθική

Το ίδιο πρόβλημα αξιοπιστίας των μετρήσεων υπάρχει και στη Μέση Νεολιθική. Ήδη έχει τονιστεί ότι σε όλη της τη διάρκεια αυτή η περίοδος συναντάται μόνο στα Σέρβια της δυτικής Μακεδονίας οικισμός, ο οποίος βέβαια δεν μπορεί να θεωρείται αντιπροσωπευτικός και για την κεντρική και την ανατολική Μακεδονία. Από τη σύγκριση του υλικού (συγκριτική μέθοδος) προκύπτει ότι οι πρωιμότεροι οικισμοί στα δύο πιο πάνω τμήματα της Μακεδονίας ιδρύονται (με μία εξαίρεση) στην τελευταία φάση της περιόδου (MN III).

Σε απόλυτους αριθμούς αυτή η περίοδος καλύπτει στη Θεσσαλία περίπου το τρίτο τέταρτο της έκτης χιλιετίας (5600-5250 π.Χ.) (Γραμμένος 1991, σ. 95) και αποτελεί στην παρούσα εργασία το χρονολογικό πλαίσιο της περιόδου, μολονότι κατά τον Treuil και τους άλλους συνεργάτες του η Μέση Νεολιθική (Néolithique Moyen) διαρκεί από το 5900 έως το 4800 π.Χ. (Treuil et al. 1989, σ. 124).

Από τα στρώματα του οικισμού των Σερβίων που ανήκουν σ' αυτή την περίοδο προέρχονται τέσσερις μετρήσεις, όλες του ίδιου εργαστηρίου (εικ. 40). Οι τρεις από αυτές (BM 1103, BM 1104, BM 1106) προέρχονται από πρώιμα στρώματα (MN I) και δίνουν ένα χρονικό πλαίσιο για την πρώιμη Μέση Νεολιθική μεταξύ 4930 και 4740 π.Χ. (Ridley/Wardle 1979, σ. 226). Η τιμή αυτή είναι πολύ χαμηλή. Στην περίπτωση που οι τιμές είναι συμβατικές, η διόρθωσή τους που παρουσιάζεται στην εικόνα 40 ανεβάζει το πιο πάνω πλαίσιο μεταξύ 5750 και 5600 π.Χ. περίπου, που συμφωνεί σχεδόν με τη θεσσαλική χρονολόγηση. Αντίθετα,

ΘΕΣΗ	ΔΕΙΓΜΑ ΕΡΓΑΣΤ.	ΦΑΣΗ ΣΤΡΩΜΑ	BP	bc	BC κατά Kromer et al.
ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ					
Νέα Νικομήδεια	Q 655	NN LXI D5/4	8180±150	6220±150	ca 7085±150
	P 1202		7557±91	5607±91	ca 6300±91
	P 1203a		7281±74	5331±74	ca 6090±74
	GX 679		7780±270	5830±270	ca 6600±270
Σέρβια	BM 1157	AN (κοσκ.)	6905±87		5850±87
ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ					
Σέρβια	BM 1103	πρώιμη MN	6880±49		ca 5750±49
	BM 1104	πρώιμη MN	6747±51		ca 5640±51
	BM 1105	MN (κατ/φή)	6706±53		ca 5600±53
	BM 1106	πρωιμοτ. MN	6690±63		ca 5600±63
Σιταγροί	Bln 885	I ZA 63		(6030±150)	(6910±150)
	BM 648	I ZA 67		4315±170	5215±170
	Bln 779	I ZA 67		4675±170	ca 5600±170
	Bln 778	I ZA 70		4475±100	ca 5400±100
ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ					
Σέρβια	BM 1107	NN (κατ/φή)	6606±55		ca 5540±55
Ντικιλί Τας	Gif 2628	I AA 28	7020±170		5960±170
	Gif 2629	I AA 28	6250±160		5170±160
	Gif 2627	I AA 28	6370±170		5350±170
	Gif 2630	I W 30/14	6720±160		ca 5620±160
	Gif 1426	I W 30/11	6800±150		ca 5700±150
	Gif 1739	I X 30/13	2830±110		
	Gif 1735	I X 29/13	6170±160		5090±160
	Gif 1737	I X 29/13	6400±160		ca 5360±160
	Gif 1740	I X 30/13	6450±160		ca 5420±160
Σιταγροί	Bln 649 (κοσκ)	II ZA 50	5904±66	3954±66	4770±66
	Bln 776	II ZA 52	5720±100	3770±100	4600±100
	Bln 777	II ZA 59	5920±120	3970±120	4780±120
	Bln 884	II ZA 50	6240±100	4290±100	5170±100
Βασιλικά C (θερμ/γεια)		II –2,70μ.			4850±800

Εργαστήρια
BM=British Museum, Q=Cambridge, Bln=Berlin, P=Pensylvania
Gif=Gif sur Yvette

Εικ. 40. Ραδιοχρονολογήσεις δειγμάτων από νεολιθικούς οικισμούς της Μακεδονίας διορθωμένες κατά Krommer et. al. 1986 (Ridley/Wardle 1979, σ. 226 App. I, Bottema 1974, κεφ. 14.5.3, Renfrew 1971, σ. 277, Séfèriades 1983, σ. 640, εικ. 4, Muhly 1985, πιν. 1-2).

υψηλή θεωρείται η χρονολόγηση 5600 π.Χ. για το στρώμα καταστροφής από προχωρημένη φάση (MN III) της περιόδου (BM 1105).

Οι τιμές που προέρχονται από μετρήσεις δειγμάτων της φάσης Ι των Σιταγρών εντάσσονται και αυτές μέσα στο χρονολογικό πλαίσιο της περιόδου (εικ. 40). Η συντομότερη διάρκεια της φάσης αυτής ορίζεται από τον ανασκαφέα περίπου μεταξύ 5400 και 5300 π.Χ. (Renfrew 1971, πίν. 2, εικ. 1). Αυτή η χρονολόγηση συμφωνεί με την ένταξη που γίνεται με βάση το ανασκαφικό υλικό, σύμφωνα με το οποίο η φάση Ι των Σιταγρών, όπως και οι φάσεις Βασιλικά Ι και Δήμητρα Ι, τοποθετούνται στην τρίτη φάση της Μέσης Νεολιθικής (MN III).

Από τη φάση Ι των Σιταγρών υπάρχει και μία μέτρηση με τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας. Μολονότι οι μετρήσεις με αυτή τη μέθοδο δεν είναι πολλές ώστε να δημιουργούν χρονολογικό πλέγμα, κρίθηκε αναγκαία η αναφορά της, γιατί αυτή η μέθοδος θεωρείται ακριβέστερη από εκείνη της ραδιοχρονολόγησης, με τιμές μετρήσεων που δεν παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ τους. Η μέτρηση έδωσε τιμή 4912±351 π.Χ. για τη φάση Ι των Σιταγρών και είναι νεότερη από εκείνη της ραδιοχρονολόγησης, με την οποία συμφωνεί μόνο στο ανώτατο όριό της (Λυριτζής 1979, σσ. 208-214, πίν. 1).

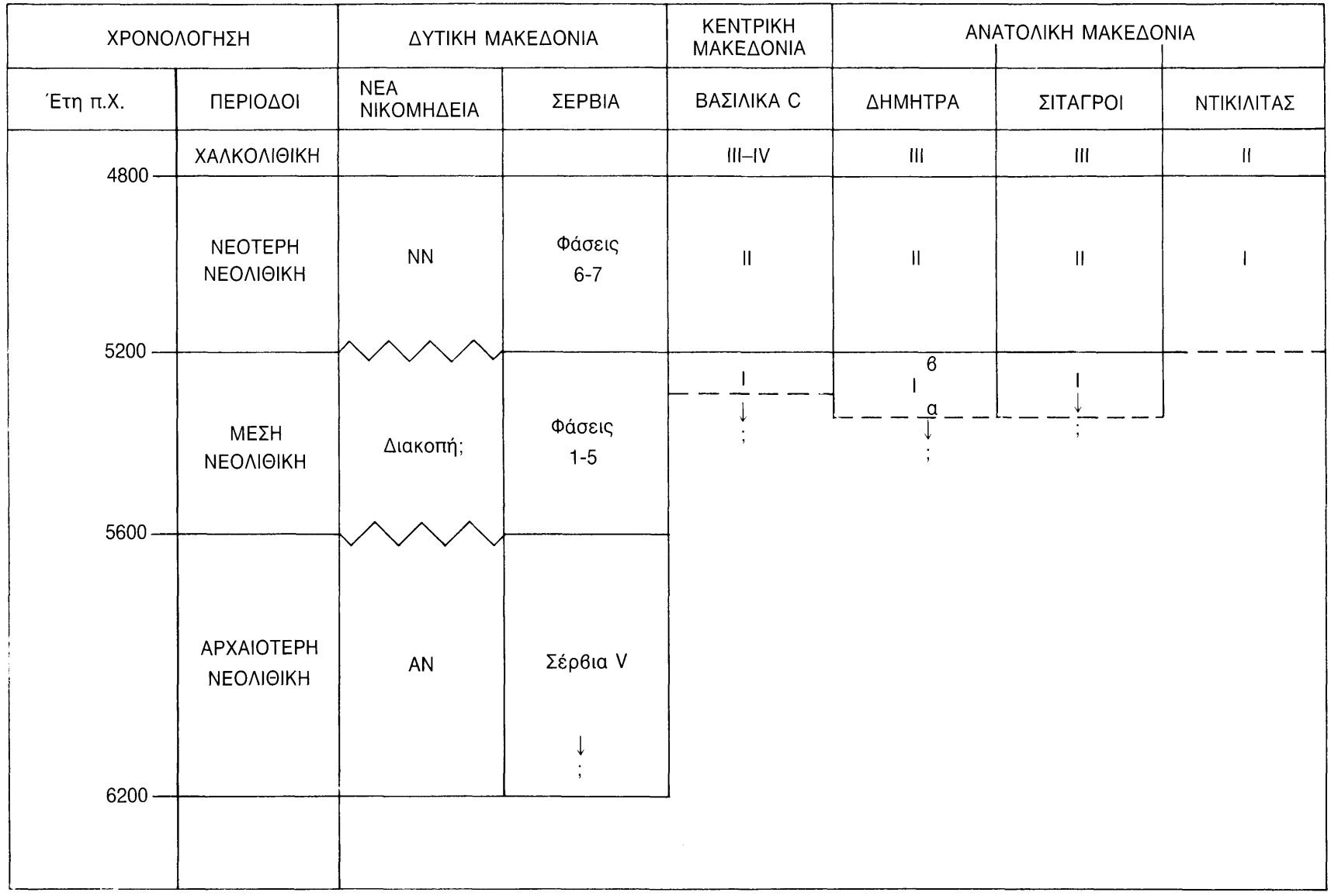
Νεότερη Νεολιθική

Από την παρουσίαση και τη σύγκριση του ανασκαφικού υλικού σε προηγούμενα κεφάλαια προκύπτει ο ακόλουθος συγχρονισμός των φάσεων: Οι φάσεις Τσαγγλί και Αράπη της Θεσσαλίας είναι σύγχρονες με τις φάσεις 6-7 των Σερβίων, τις φάσεις ΙΙ των Βασιλικών C, της Δήμητρας, των Σιταγρών, και τη φάση Ι του Ντικιλί Τας (εικ. 42).

Στη Θεσσαλία αυτή η περίοδος φέρεται να περιλαμβάνει τις φάσεις Τσαγγλί, Αράπη, Οτζάκι και Διμήνι. Ραδιοχρονολογήσεις υπάρχουν μόνο για την τελευταία φάση Διμήνι από το Σέσκλο και την Άργισσα, που τοποθετείται μεταξύ 4800 και 4100 π.Χ. περίπου (Γραμμένος 1991, σ. 95). Επειδή όμως στην παρούσα εργασία ως φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής ορίζονται μόνον οι δύο πρώτες (Τσαγγλί και Αράπη), θα πρέπει αυτές να εντάσσονται χρονικά στο διάστημα μεταξύ 5250 και 4800 π.Χ. (τέλος MN - αρχή φάσης Διμήνι). Ίσως μάλιστα να διαρκεί λιγότερο (περίπου έως το 4900 π.Χ.), γιατί της φάσης Διμήνι προηγείται η φάση Οτζάκι, η οποία εδώ επίσης δεν περιλαμβάνεται στη Νεότερη Νεολιθική. Ο Treuil κ.ά. χρονολογούν τη Νεότερη Νεολιθική (Néolithique Recent -Chalcolithique) από το 4900-4700 έως το 4100-3800 ή ίσως 3400 π.Χ. Ιδιαίτερα στην περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης η διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής τοποθετείται από τους ίδιους μεταξύ 4700 και 3900 π.Χ. (Treuil et al. 1989, σ. 127).

Από το χώρο της Μακεδονίας οι ραδιοχρονολογήσεις που αναφέρονται σ' αυτή την περίοδο είναι περισσότερες και προέρχονται από τα Σέρβια, τους Σιταγρούς (φάση ΙΙ) και το Ντικιλί Τας (φάση Ι) (εικ. 40). Στα Σέρβια η μέτρηση του δείγματος BM 1107 από το στρώμα καταστροφής έδωσε τιμή 6606±55 BP ή διορθωμένη περίπου 5500±55 π.Χ., που ξεφεύγει από το θεσσαλικό πλαίσιο. Από τη φάση Ι του Ντικιλί Τας προέρχονται εννέα (9) μετρήσεις, όλες του ίδιου εργαστηρίου. Από αυτές, οι τέσσερις αναφέρονται στο τέλος της φάσης (Séfériadès 1983, εικ. 4). Οι τιμές τους σε έτη BP είναι όλες συμβατικές (πρβλ. Muhly 1989, σ. 111) και θεωρούνται, παρά τη διόρθωσή τους, υψηλές για την περίοδο (εικ. 40). Από τη φάση ΙΙ των Σιταγρών υπάρχουν τέσσερις μετρήσεις που τοποθετούν τη φάση μεταξύ 5200 και 4800 π.Χ. (διόρθωση με την κλίμακα Suess) (Renfrew 1971, πίν. 2, εικ. 1). Ο Renfrew όμως αργότερα οριοθετεί αυτή τη φάση μεταξύ 5200 και 4600 π.Χ. (Sitagroi 1986, σ. 24, πίν. 2.1). Η διόρθωση με τις κλίμακες MASCA (Muhly 1989, σ.110) και Kromer et al. (εικ. 40) έδωσε περίπου τις ίδιες τιμές.

Υπάρχουν ακόμη χρονολογήσεις με τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας από τα Βασιλικά C (τομή Ι) (Γραμμένος 1991, σσ. 121 κ.εξ.). Κατά τον ανασκαφέα, η μέτρηση δειγμάτων που

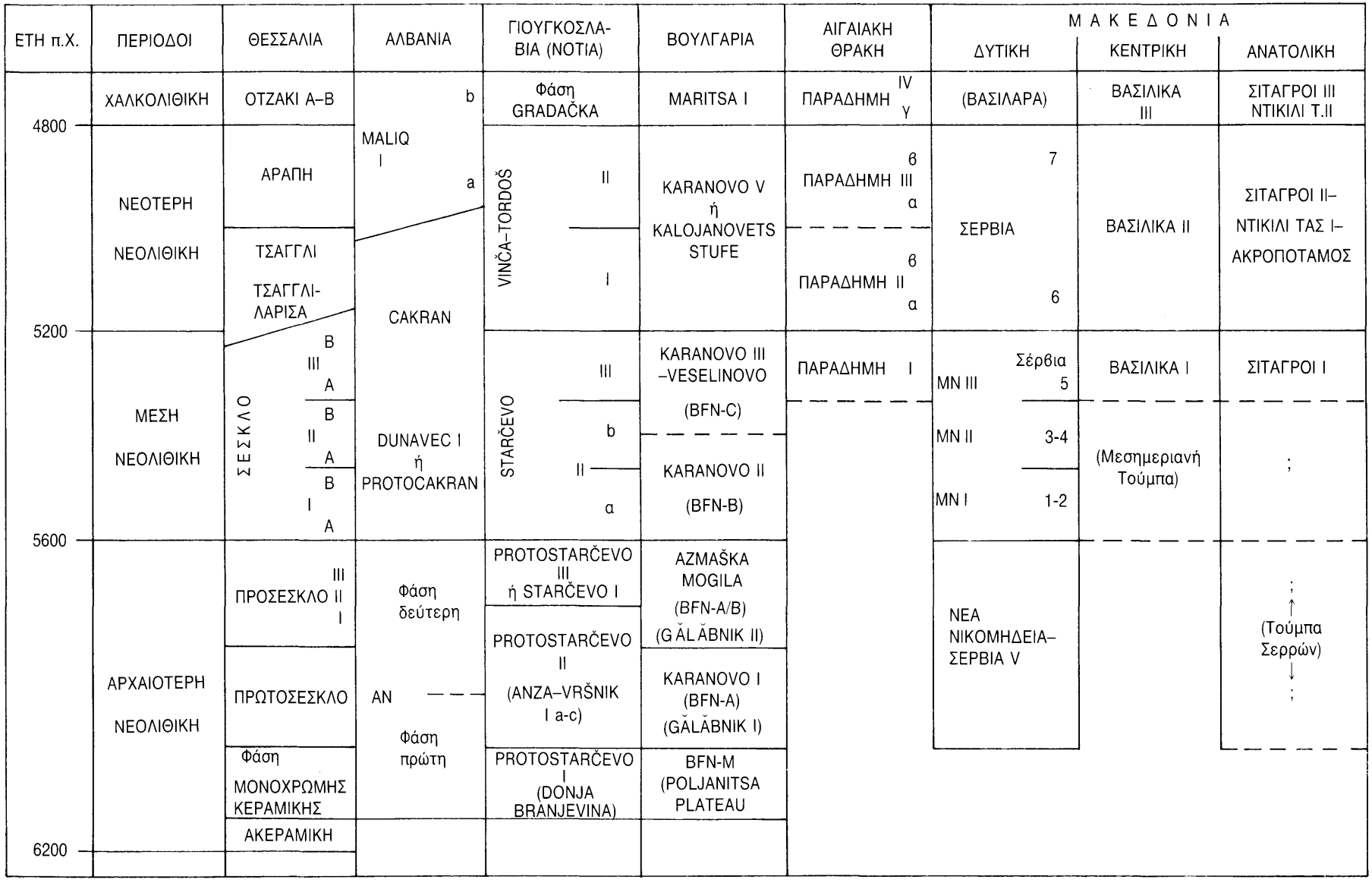
Εικ. 41. Χρονολόγηση και συγχρονισμός των ανασκαμμένων νεολιθικών οικισμών της Μακεδονίας (έρευνα έως το 1991).

προέρχονται από βάθος 2 και 2,70 μ. της τομής Ι θα πρέπει να ανήκουν αντίστοιχα στις φάσεις ΙΙΙ και ΙΙ του οικισμού (Γραμμένος 1991, σ. 46). Η μέτρηση από τη φάση ΙΙ, η οποία εντάσσεται στη Νεότερη Νεολιθική, έδωσε τιμή 4850±800 π.Χ. (εικ. 40). Η χρονολόγηση αυτή συμφωνεί με τις τιμές που δίνει η μέθοδος μέτρησης του ραδιενεργού άνθρακα 14. Η δεύτερη μέτρηση δειγμάτων από βάθος 2 μ. αφορά την επόμενη φάση ΙΙΙ των Βασιλικών, που κατά τον γράφοντα εντάσσεται στη Χαλκολιθική.

Μολονότι οι μετρήσεις για τη Νεότερη Νεολιθική από το χώρο της Μακεδονίας δεν είναι ακόμη επαρκείς και πολύ ακριβείς, ωστόσο αρχίζει να διαμορφώνεται ένας χρονικός ορίζοντας, ο οποίος περιλαμβάνει τις φάσεις Τσαγγλί και Αράπη της Θεσσαλίας (που οριοθετούνται από το τέλος της Μέσης Νεολιθικής και την αρχή της φάσης Διμήνι), τις φάσεις Σέρβια 6-7, Βασιλικά ΙΙ, Ντικιλί Τας Ι και Σιταγροί ΙΙ, και ο οποίος καλύπτει το τελευταίο τέταρτο της έκτης και το πρώτο τέταρτο της πέμπτης χιλιετίας. Ο ίδιος χρονικός ορίζοντας δημιουργείται, όπως προαναφέρθηκε, και από τη συγκριτική μελέτη του στρωματογραφημένου ανασκαφικού υλικού. Η συγκριτική μέθοδος αδυνατεί μεν να τοποθετήσει σε απόλυτους αριθμούς φάσεις από τις οποίες απουσιάζουν οι μετρήσεις (π.χ., Ακροπόταμος, Όλυνθος), έχει όμως τη δυνατότητα να τις παραλληλίζει με άλλες ήδη απόλυτα χρονολογημένες.

Στην εργασία αυτή, το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής ορίζεται από το πέρας της θεσσαλικής φάσης Αράπη, σε απόλυτους αριθμούς περίπου στο 4800-4900 π.Χ. Φαίνεται δε ότι συμπίπτει με την κορύφωση του ιδανικού κλίματος (optimum climatique).

Ο συνδυασμός της απόλυτης και της σχετικής χρονολόγησης επιτρέπει το συγχρονισμό των ανασκαμμένων οικισμών της Μακεδονίας ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη ραδιοχρονολογήσεων (εικ. 41). Με τον ίδιο τρόπο εντάσσονται οι αντιπροσωπευτικοί οικισμοί κάθε περιοχής της Μακεδονίας στο ευρύτερο πλαίσιο της Νεολιθικής Εποχής στο βαλκανικό χώρο (εικ. 42). Έτσι, εκπληρώνεται ένας από τους στόχους της παρούσας εργασίας, να συνδεθεί δηλαδή η Νεολιθική Εποχή της Μακεδονίας με αυτήν των γειτονικών περιοχών, ώστε να συμπληρωθεί η εικόνα της εποχής σε ένα καίριο για την ευρωπαϊκή Προϊστορία τμήμα της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Εικ. 42. Χρονολόγηση και συγχρονισμός των περιόδων και φάσεων της Νεολιθικής Εποχής στη Μακεδονία και στις όμορες περιοχές.

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Συντομογραφίες

ΑΝ = Αρχαιότερη Νεολιθική
ΜΝ = Μέση Νεολιθική
ΝΝ = Νεότερη Νεολιθική (= προδιμηνιακές φάσεις)

Νεολιθικές θέσεις της δυτικής Μακεδονίας

Ο κατάλογος που ακολουθεί περιλαμβάνει αποκλειστικά θέσεις της Νεολιθικής Εποχής, χωρίς να αναφέρεται κατοίκησή τους σε άλλες εποχές (π.χ., ΠΕΧ, ΥΕΧ κλπ.). Η σύνταξή του βασίστηκε κυρίως στις πρόσφατες δημοσιευμένες εργασίες των Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Χρυσοστόμου και Κοκκινίδου (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, Χρυσοστόμου 1990 και Κοκκινίδου 1991). Σε σύγκριση με αυτές, στον παρόντα κατάλογο σημειώνονται κάποιες διαφοροποιήσεις που αφορούν κυρίως τη μεταφορά ορισμένων οικισμών σε άλλη περίοδο. Συγκεκριμένα, (α) οι οικισμοί στους οποίους εντοπίστηκε κεραμική με ροζ επίχρισμα εντάσσονται στην Αρχαιότερη και όχι στη Μέση Νεολιθική· (β) Ως οικισμοί της Νεότερης Νεολιθικής (ΝΝ) θεωρούνται μόνο εκείνοι που έχουν να επιδείξουν προδιμηνιακές φάσεις. Αναφέρονται επίσης όσοι αποδίδονται γενικά στη Νεότερη Νεολιθική, συνοδεύονται όμως από ερωτηματικό, γιατί δεν είναι σαφές, αν περιλαμβάνουν προδιμηνιακές (νεολιθικές) ή διμηνιακές (χαλκολιθικές) φάσεις. Οικισμοί, οι οποίοι ιδρύθηκαν κατά τη διάρκεια των διμηνιακών φάσεων (π.χ., Αγριοσυκιά), χαρακτηρίζονται ως χαλκολιθικοί και εξαιρούνται.

Η παράθεση των θέσεων γίνεται με αλφαβητική σειρά και κατά περιοχές (δυτική, κεντρική, ανατολική Μακεδονία), τα όρια των οποίων έχουν προσδιορισθεί σαφώς στο πρώτο μέρος της παρούσης εργασίας. Μετά την ονομασία ακολουθεί σε παρένθεση η εικόνα και ο αύξων αριθμός τους κατά περίοδο. Άλλες πληροφορίες που περιλαμβάνονται στον παρόντα κατάλογο, αναφέρονται στη μορφή που έχουν σήμερα οι θέσεις (π.χ., τούμπα ή επίπεδος οικισμός), στις νεολιθικές περιόδους που αντιπροσωπεύονται σ' αυτές, και στη σχετική βιβλιογραφία.

Στη δυτική Μακεδονία αναγνωρίστηκαν συνολικά 33 νεολιθικοί οικισμοί (2 σπήλαια), από τους οποίους οι 8 εντάσσονται με επιφύλαξη. Ο αριθμός τους αναμένεται να αυξηθεί σημαντικά με τη δημοσίευση των θέσεων από την περιοχή της Φλώρινας (πρβλ. Τρανταλίδου (υπό έκδ.).

Αγ. Γεώργιος (εικ. 9,15)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. French 1967, σ. 9)
Περίοδοι: ΑΝ
Βιβλιογραφία: French 1967, σ. 37

Αρσένι (εικ. 33,18)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Κοκκινίδου 1991, σ. 34)

Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Κοκκινίδου 1991, σ. 34

Αρχοντικό (εικ. 17,12, 33,26)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Κοκκινίδου 1991, σ. 38)
Περίοδοι: MN, NN (;)
Βιβλιογραφία: Κοκκινίδου 1991, σ. 38

Βαλτοχώρι (εικ. 33,27)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. French 1967, σ. 38)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: French 1967, σ. 38, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία Γραμμένος 1991, σ. 132

Βέγορα (εικ. 9,1)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός
Περίοδοι: AN
Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 7

Γιαννιτσά Β (εικ. 9,17)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Χρυσοστόμου 1992, σ. 119)
Περίοδοι: AN
Βιβλιογραφία: Χρυσοστόμου 1992, σσ. 119-134

Δαμιανό (εικ. 33,24)
Περιγραφή: Οικισμός σε χαμηλή πλαγιά (βλ. Κοκκινίδου 1991, σ. 382)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Κοκκινίδου 1991, σ. 38

Δροσερό (εικ. 33,22)
Περιγραφή: Χαμηλό έξαρμα (βλ. Κοκκινίδου 1991, σ. 38)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Χρυσοστόμου 1990, σ. 213
Κοκκινίδου 1991, σ. 3

Κεραμίδια Ακρινής (εικ. 9,2, 17,4, 33,6)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 402 κ.εξ.)
Περίοδοι: AN, MN (;), NN
Βιβλιογραφία: Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 402 κ.εξ.

Λεπτοκαρυά Α (εικ. 33,25)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Χρυσοστόμου 1990, σ. 216)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Χρυσοστόμου 1990, 216.

Λόγγος (εικ. 33,21)
Περιγραφή: Επίπεδος (;) οικισμός σε χαμηλή πλαγιά (βλ. Κοκκινίδου 1991, σ. 35)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Κοκκινίδου 1991, σ. 35

Μεγάλη τούμπα Αγίου Δημητρίου-Κοιλάδας (εικ. 9,6, 17,7, 33,10)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 406 κ.εξ.)
Περίοδοι: AN, MN (;), NN
Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 6, όπου αναφέρεται ως Ag. Dimitrios-Megali Toumba
Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 406 κ.εξ.

Μεγάλο Νησί Γαλανής (εικ. 9,7, 17,8, 33,11)
Περιγραφή: Χαμηλή τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 404 κ.εξ.)
Περίοδοι: AN, MN (;), NN
Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 6, όπου αναφέρεται ως Ghalani-Megaloniso
Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 404 κ.εξ.
Φωτιάδης 1988, σσ. 55 κ.εξ.
Φωτιάδης 1991, σσ. 41 κ.εξ.

Μικρό Νησί Ακρινής (εικ. 9,8, 17,2, 33,3)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 400 κ.εξ.)
Περίοδοι: AN, MN (;), NN
Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 6, όπου αναφέρεται ως Akrini-Mikroniso
Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 400 κ.εξ.
Φωτιάδης 1991, σσ. 41 κ.εξ.

Ν. Νικομήδεια Ι (εικ. 9,14, 33,16)
Περιγραφή: Χαμηλή τούμπα (βλ. Rodden 1962, σσ. 267 κ.εξ., και 1964b, σ. 114)
Περίοδοι: AN, NN
Βιβλιογραφία: Rodden 1961/2, σσ. 231 κ.εξ.
Rodden 1962, σσ. 267 κ.εξ.
Rodden 1964a, σσ. 564 κ.εξ. και 604 κ.εξ.
Rodden 1964b, σσ. 114 κ.εξ.
Rodden 1964c, σσ. 368 κ.εξ.
Rodden 1965, σσ. 83 κ.εξ.
French 1967, σ. 37, όπου πλήρης βιβλιογραφία
French 1970, σσ. 7 κ.εξ.

Ν.Νικομήδεια ΙΙ (εικ. 9,13, 33,15)
Περιγραφή: Μάλλον επίπεδος οικισμός. Ο Rodden χαρακτηρίζει τη θέση τούμπα με ύψος 1,50 μ. (Rodden 1964b, σ. 118, όπου αναφέρεται ως Nea Nikomedeia East)
Περίοδοι: AN, NN
Βιβλιογραφία: Rodden 1964b, σ. 118
French 1967, σ. 37
French 1970, σ. 8

Ξεροπήγαδο Κοιλάδας ή Κοιλάδα (εικ. 33,9)
Περιγραφή: Χαμηλή τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 409 κ.εξ., και French 1970, σ. 6, όπου αναφέρεται ως Koiladha)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 6
Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 409 κ.εξ.

Παλιάμπελα (εικ. 9,11, 17,11, 33,14)

Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Γραμμένος 1991, σ. 141)
Περίοδοι: AN, MN, NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1991, σ. 141

Πλαγιάρι Α ή Πεντόμυλος (εικ. 33,23)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Κοκκινίδου 1991, σ. 40)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Κοκκινίδου 1991, σ. 40
Χρυσοστόμου 1990, σ. 213

Πολυπλάτανο (εικ. 33,17)
Περιγραφή: Τούμπα (ύψος περίπου 4,50 μ.) (βλ. Petsas 1960, σσ. 124 κ.εξ., και Rodden 1964b, σ. 117)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Petsas 1960, σσ. 124 κ.εξ.
Rodden 1964b, σ. 117
French 1970, σσ. 7 κ.εξ.

Ριζάρι (εικ. 9,16)
Περιγραφή: Χαμηλή τούμπα (βλ. French 1967, σ. 32)
Περίοδοι: AN
Βιβλιογραφία: French 1967, σ. 32
French 1970, σ. 7
Κοκκινίδου 1991, σ. 36

Σέρβια (εικ. 9,10, 17,10, 33,13)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός σε ύψωμα (βλ. Heurtley 1939, σσ. 43 κ.εξ., Ridley/Wardle 1979, σσ. 186 κ.εξ.)
Περίοδοι: AN, MN, NN
Βιβλιογραφία: Wace 1913-14, σ. 123
Heurtley 1932, σσ. 227-238
Heurtley 1939, σσ. 43 κ.εξ.
Ridley/Rhomiopoulou 1972, σσ. 27-34
Rhomiopoulou/Ridley/Morrison 1973, σσ. 419-426
Ridley/Wardle 1979, σσ. 185-230

Σπήλαιο Ροδοχωρίου (εικ. 33,19)
Περιγραφή: Σπήλαιο (βλ. Rodden 1964b, σσ. 116 κ.εξ.)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Πέτσας 1964, σσ. 356 κ.εξ.
Rodden 1964b, σσ. 116 κ.εξ.

Σπήλαιο Φλαμουριάς (εικ. 33,20)
Περιγραφή: Σπήλαιο (βλ. Κοκκινίδου 1991, σσ. 36 κ.εξ.)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Κοκκινίδου 1991, σσ. 36 κ.εξ.

Τούμπα Αγίου Δημητρίου (εικ. 9,4, 17,5, 33,7)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 408 κ.εξ.)
Περίοδοι: AN, MN (;), NN

Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 6, όπου αναφέρεται ως Ag. Dimitrios-Mikri Toumba
Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 408 κ.εξ.

Τούμπα Ακρινής (εικ. 9,3, 33,4)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 399 κ.εξ.)
Περίοδοι: ΑΝ, ΝΝ
Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 6, όπου αναφέρεται ως Akrini-Toumba
Καραμήτρου Μεντεσίδη 1987, σσ. 399 κ.εξ.

Τούμπα Δρεπάνου ή Δρέπανον Ι (εικ. 9,9, 17,9, 33,12)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 397 κ.εξ.)
Περίοδοι: ΑΝ, ΜΝ, ΝΝ
Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 6, όπου αναφέρεται ως Dhrepanon I
Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 397 κ.εξ.

Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας (εικ. 33,8)
Περιγραφή: Χαμηλή τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 414 κ.εξ.)
Περίοδοι: ΝΝ
Βιβλιογραφία: Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 415 κ.εξ.

Τούμπα Μαυροδενδρίου ή Δρέπανον ΙΙΙ (εικ. 17,1, 33,1)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 393 κ.εξ., και French 1970, σ. 6, όπου αναφέρεται ως Dhrepanon III)
Περίοδοι: ΜΝ, ΝΝ
Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 6
Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 393 κ.εξ.

Τούμπα Ποντοκώμης ή Δρέπανον ΙΙ (εικ. 33,2)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 395 κ.εξ., και French 1970, σ. 6, όπου αναφέρεται ως Dhrepanon II)
Περίοδοι: ΝΝ
Βιβλιογραφία: French 1970, σ. 6
Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 395 κ.εξ.
Φωτιάδης 1991, σσ. 41 κ.εξ.

Τούμπα Τετραλόφου (εικ. 9,5, 17,6)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 411 κ.εξ.)
Περίοδοι: ΑΝ, ΜΝ (;)
Βιβλιογραφία: Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 411 κ.εξ.

Τρίλοφος (εικ. 9,12)
Περιγραφή: Οικισμός σε κορυφή λόφου (βλ. French 1967, σ. 37)
Περίοδοι: ΑΝ
Βιβλιογραφία: French 1967, σ. 37

Χάμπουλα τούμπα Ακρινής (εικ. 17,3, 33,5)
Περιγραφή: Χαμηλή τούμπα (βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 401 κ.εξ.)
Περίοδοι: ΜΝ, ΝΝ
Βιβλιογραφία: Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, σσ. 401 κ.εξ.

Νεολιθικές θέσεις της κεντρικής Μακεδονίας

Θα ήταν παράλειψη, αν δεν τονιζόταν ότι ο κατάλογος των νεολιθικών θέσεων της κεντρικής και της ανατολικής Μακεδονίας που ακολουθεί δεν είναι παρά μια μεταφορά των πληροφοριών που παρέχει ο Γραμμένος στη διδακτορική διατριβή του (Γραμμένος 1991). Ο διαχωρισμός μάλιστα των φάσεων της Νεότερης Νεολιθικής σε προδιμηνιακές και διμηνιακές από τον ίδιον ήταν εξαιρετικά οξυδερκής, γιατί παρέχει τη δυνατότητα αναλυτικότερης εξέτασης της περιόδου. Έτσι, όταν στην παρούσα εργασία παρέστη ανάγκη διαχωρισμού του υλικού της Νεότερης Νεολιθικής σε νεολιθικό και χαλκολιθικό, η προεργασία ήδη υπήρχε. Η απόδοση των προδιμηνιακών φάσεων στη Νεότερη Νεολιθική και ο χαρακτηρισμός των διμηνιακών ως χαλκολιθικών αποτελούν τη μόνη διαφορά στην παρουσίαση του καταλόγου των νεολιθικών θέσεων στην κεντρική (και στην ανατολική) Μακεδονία. Η αρρυθμία που παρατηρείται στον πίνακα της σελίδας 107 της διατριβής (Γραμμένος 1991, σ. 107) οφείλεται προφανώς σε τυπογραφικό λάθος.

Στην κεντρική Μακεδονία έχουν εντοπιστεί συνολικά 14 νεολιθικοί οικισμοί.

Άγιος Μάμας (εικ. 33,37)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Heurtley 1939, σσ. 1 κ.εξ., και French 1967, σ. 8)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: French 1967, σ. 8, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία.
Γραμμένος 1991, σσ. 135 κ.εξ.

Ακροπόταμος (εικ. 33,29)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Γραμμένος 1991, σσ. 136 κ.εξ.)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1991, σσ. 136 κ.εξ.

Αρέθουσα (εικ. 17,16, 33,41)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Γραμμένος 1991, σσ. 139 κ.εξ.)
Περίοδοι: MN (;), NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1991, σσ. 139-140

Βασιλικά C (εικ. 17,14, 33,32)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. French 1967, σ. 39, και Γραμμένος 1991, πίν. 1)
Περίοδοι: MN, NN
Βιβλιογραφία: French 1967, σ. 39
Γραμμένος 1991, σσ. 1 κ.εξ.

Επανωμή (εικ. 33,33)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Γραμμένος 1991, σ. 139 κ.εξ.)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1991, σ. 139

Καστράκι (εικ. 33,35)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Γραμμένος 1991, σ. 138)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1991, σ. 138

Λητή I (εικ. 17,15, 33,38)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Gardner/Casson 1918/19, σσ. 13 κ.εξ., και French 1967, σ. 19)

Περίοδοι: MN (;), NN (;)
Βιβλιογραφία: Gardner/Casson 1918/19, σσ. 13 κ.εξ.
French 1967, σ. 19, όπου πλήρης βιβλιογραφία
Γραμμένος 1991, σ. 134, όπου του αποδίδονται μόνο προδιμηνιακές (;) και διμηνιακές φάσεις

Λιμνότοπος (εικ. 33,28)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Rey 1917/19, σσ. 21 κ.εξ., και French 1967, σ. 18)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Rey 1917/19, σσ. 21 κ.εξ., όπου αναφέρεται ως Kolibi Toumba
Heurtley 1939, σ. 33, όπου αναφέρεται και ως Vardino ή Vardina
French 1967, σ. 18, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1991, σσ. 136 κ.εξ.

Μεσημεριανή τούμπα (εικ. 17,13, 33,34)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. French 1967, σ. 20)
Περίοδοι: MN, NN (;)
Βιβλιογραφία: French 1967, σσ. 20 κ.εξ., όπου πλήρης βιβλιογραφία
Felsch 1976, σσ. 193 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 127

Νέα Καλλικράτεια (εικ. 33,36)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Rey 1917/19, σ. 166, όπου αναφέρεται ως Aponomi Toumba, και French 1967, σ. 22)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: French 1967, σ. 22, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1991, σ. 128

Νυμφόπετρα (εικ. 33,40)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Γραμμένος 1991, σ. 138)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1991, σ. 138

Περιβολάκι (εικ. 33,39)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Heurtley 1939, σ. 26, όπου αναφέρεται ως Saratse, και French 1967, σ. 28)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: French 1967, σ. 28, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1991, σσ. 135 κ.εξ.

Σταυρούπολη (εικ. 33,31)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός (βλ. Γραμμένος 1991, σσ. 138 κ.εξ.)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1983, σ. 8, εικ. 1-2
Γραμμένος 1991, σσ. 138 κ.εξ.

Τούμπα Θεσσαλονίκης ή Τούμπα Καλαμαριάς (εικ. 33,32)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Rey 1917/19, σσ. 115 κ.εξ., όπου αναφέρεται ως Kalamaria, και French 1967, σ. 13, όπου αναφέρεται και ως Άγιος Ηλίας)
Περίοδοι: NN (;)

Βιβλιογραφία: French 1967, σ. 13, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1984, σ. 127
Χουρμουζιάδης 1988, σσ. 219 κ.εξ.
Κωτσάκης/Ανδρέου 1988, σσ. 223 κ.εξ.
Κωτσάκης/Ανδρέου 1992, σσ. 201-213
Ανδρέου/Κωτσάκης/Χουρμουζιάδης 1990, σσ. 381 κ.εξ.
Χουρμουζιάδης (υπό έκδ.)
Αναγνώστου/Κυριατζή/Vargas/Ανδρέου (υπό έκδ.)
Χουρμουζιάδης/Κωτσάκης/Ανδρέου (υπό έκδ.)

Νεολιθικοί οικισμοί της ανατολικής Μακεδονίας

Στη Νεότερη Νεολιθική εντάσσονται οι οικισμοί στους οποίους αντιπροσωπεύονται οι προδιμηνιακές φάσεις. Εξαιρούνται, ως χαλκολιθικοί, όσοι περιλαμβάνουν μόνο διμηνιακές. Η διαφορά που παρατηρείται μεταξύ της περιγραφής των θέσεων και του συνοπτικού πίνακα (Γραμμένος 1991, σ. 106· πρβλ. σσ. 120 κ.εξ.) οφείλεται σε σφάλμα της σύνταξης στην σελίδα 106 (και 107) και όχι του συγγραφέα, γιατί στην πρώτη έκδοση του έργου (Γραμμένος 1984) η αντιστοιχία ήταν ορθή. Για την αποκατάσταση του σφάλματος στον πίνακα της σ. 106, θα πρέπει οι δείκτες (+ ή ;) από τη θέση αρ. 32 (Λακκοβίκια) έως τη θέση Παλιοκόστρα Αγγίστας (αρ. 68) να μετατεθούν κατά μία στήλη προς τα δεξιά.

Συνολικά στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας έχουν εντοπιστεί 31 νεολιθικοί οικισμοί (2 σπήλαια).

Άγιο Πνεύμα (εικ. 33,43)
Περιγραφή: Οικισμός σε χαμηλό λοφίσκο (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 196)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1975, σ. 196, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1991, σ. 120

Αϊρί Μπαϊρί Δήμητρας (εικ. 33,48)
Περιγραφή: Χαμηλή Τούμπα (βλ. Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σ. 18)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σσ. 18 και 32
Γραμμένος 1991, σ. 126

Ακροπόταμος (εικ. 33,55)
Περιγραφή: Οικισμός σε ύψωμα (βλ. Μυλωνάς/Μπακαλάκης 1938, σσ. 103 κ.εξ., και Mylonas 1941, σ. 557)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Μυλωνάς/Μπακαλάκης 1938, σσ. 103 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 123

Γαληψός (εικ. 33,54)
Περιγραφή: Οικισμός σε ύψωμα (βλ. Γραμμένος 1991, σ. 124)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Deshayes/Garašanin 1964, σσ. 51 κ.εξ., όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1991, σ. 124

Γιαλίμια Ποδοχωρίου (εικ. 33,56)
Περιγραφή: Γήλοφος (μάλλον οικισμός σε ύψωμα) (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 201)

Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1975, σσ. 201 και 207 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 121

Δήμητρα (εικ. 17,18, 33,49)
Περιγραφή: Γήλοφος (βλ. French 1964, σ. 31)
Περίοδοι: MN, NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1991, σ. 122, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία

Δοξάτ Τεπέ Δοξάτου (εικ. 33,62)
Περιγραφή: Γήλοφος (βλ. Γραμμένος 1975, σσ. 198 κ.εξ.)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Κουκούλη 1967, σσ. 428-429
Κουκούλη 1969, σσ. 355 κ.εξ., όπου αναφέρεται ως Καλαμπάκ Τεπέ
Γραμμένος 1975, σσ. 198 κ.εξ., και 207 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 121, όπου και η λοιπή βιβλιογραφία

Δράμα (εικ. 33,64)
Περιγραφή: Χαμηλός λόφος (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 231)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1975, σ. 231
Γραμμένος 1991, σ. 125, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία
Χουρμουζιάδης/Περιστέρη (υπό έκδ.), όπου αναφέρεται ως Αρκαδικό

Ζωοδόχος Πηγή Μυλοποτάμου (εικ. 17,21, 33,61)
Περιγραφή: Χαμηλό έξαρμα (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 230)
Περίοδοι: MN, NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1975, σσ. 230 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 125, όπου και η λοιπή βιβλιογραφία

Θολός (εικ. 33,47)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σ. 18)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σσ. 18 και 37 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 126

Καλλίφυτος (εικ. 33,65)
Περιγραφή: Χαμηλός λόφος (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 202)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Garašanin/Dehn 1963, σσ. 1 κ.εξ.
Γραμμένος 1975, σ. 202
Γραμμένος 1991, σ. 121, όπου και η λοιπή βιβλιογραφία

Καστρί Θεολόγου Θάσου (εικ. 33,69)
Περιγραφή: Οικισμός στην κορυφή λόφου (βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1972, σσ. 524 κ.εξ.)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1972, σσ. 524 κ.εξ.
Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, σσ. 444 κ.εξ.

Koukouli-Chrysanthaki 1982, σσ. 119 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 122

Κεφαλάρι (εικ. 33,66)
Περιγραφή : Πολύ χαμηλή τούμπα (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 203)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1975, σσ. 203 κ.εξ., όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1991, σ. 121

Λόφος 133 (εικ. 33,53)
Περιγραφή: Οικισμός στην κορυφή λόφου (βλ. Γραμμένος 1991, σ. 122)
Περίοδοι: NN (;)
Βιβλιογραφία: Treuil 1983, σσ. 93 κ.εξ., όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1991, σ. 122

Μαρίνα Μικρού Σουλίου (εικ. 33,52)
Περιγραφή: Οικισμός σε λόφο (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 197)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Κουκούλη 1967, σ. 426
Γραμμένος 1975, σ. 197
Γραμμένος 1991, σ. 120, όπου και η λοιπή βιβλιογραφία

Μεγαλόκαμπος (εικ. 33,58)
Περιγραφή: Χαμηλός λόφος (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 228)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1975, σσ. 228 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 124, όπου και η λοιπή βιβλιογραφία

Μικρή Τούμπα Πετρούσσας (εικ. 33,59)
Περιγραφή: Χαμηλή τούμπα (βλ. Ρωμιοπούλου 1965, σ. 451, και Γραμμένος 1991, σ. 123)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Ρωμιοπούλου 1965α, σσ. 451 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σσ. 123 κ. εξ., όπου και η λοιπή βιβλιογραφία

Μονόβρυση (εικ. 33,42)
Περιγραφή: Επίπεδος οικισμός σε πλαγιά (βλ. Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σ. 16)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σσ. 16 και 32
Γραμμένος 1991, σ. 125

Μυλοπόταμος (εικ. 17,20, 33,60)
Περιγραφή: Γήλοφος (βλ. French 1964, σ. 31)
Περίοδοι: MN (;), NN
Βιβλιογραφία: French 1964, σ. 31
Γραμμένος 1991, σ. 124

Νέα Μπάφρα (εικ. 33,51)
Περιγραφή: Γήλοφος (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 204)
Περίοδοι: NN

Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1975, σσ. 204 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σσ. 121 κ.εξ., όπου και η λοιπή βιβλιογραφία

Ντικιλί Τας (εικ. 33,67)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Séfériadès 1983, σσ. 635 κ.εξ.)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Séfériadès 1983, σσ. 635-677, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1991, σ. 123
Demoule 1989, σσ. 687 κ.εξ.
Koukouli-Chrysanthaki/Treuil 1987, σσ. 616 κ.εξ.
Ντικιλί Τας 1988, σ. 103
Peristeri/Treuil 1988, σσ. 727 κ.εξ.
Ντικιλί Τας 1989, σσ. 90-97

Ξηροπόταμος (εικ. 33,63)
Περιγραφή: Οικισμός σε ύψωμα (βλ. Γραμμένος 1975, σ. 229)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος 1975, σ. 229
Γραμμένος 1991, σ. 124, όπου και η λοιπή βιβλιογραφία

Παλιοκόστρα Αγγίστας (εικ. 33,50)
Περιγραφή: Τούμπα σε τράπεζα (βλ. Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σσ. 19 κ.εξ.)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σσ. 19 κ.εξ., και 45 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 126, όπου και άλλη βιβλιογραφία

Πολύστυλο (εικ. 17,22, 33,68)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Μυλωνάς/Μπακαλάκης 1938, σσ. 109 κ.εξ.)
Περίοδοι: MN (;), NN
Βιβλιογραφία: Μυλωνάς/Μπακαλάκης 1938, σσ. 109 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σσ. 123 κ.εξ.

Σιδηροδρομικός Σταθμός Χρυσού (εικ. 33,45)
Περιγραφή: Οικισμός σε πλαγιά (βλ. Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σ. 17)
Περίοδοι: NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σ. 16
Γραμμένος 1991, σ. 125

Σιταγροί (εικ. 17,19, 33,57)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Sitagroi 1986)
Περίοδοι: MN, NN
Βιβλιογραφία: Sitagroi 1986, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία
Γραμμένος 1988, σσ. 388 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 123

Τούμπα Σερρών (εικ. 9,18, 17,17, 33,46)
Περιγραφή: Τούμπα (βλ. Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σσ. 17 κ.εξ.)
Περίοδοι: AN, MN (;), NN
Βιβλιογραφία: Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σσ. 17 και 20-24
Γραμμένος 1991, σ. 125, όπου και η λοιπή βιβλιογραφία

Φακίστρα Χρυσού (εικ. 33,44)

Περιγραφή: Οικισμός σε πλαγιά (βλ. Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σ. 16)

Περίοδοι: ΝΝ

Βιβλιογραφία: Γραμμένος/Φωτιάδης 1980, σσ. 16 και 29 κ.εξ.
Γραμμένος 1991, σ. 125

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η συγγραφή του πρώτου μέρους της Προϊστορίας της Μακεδονίας, που αναφέρεται στη Νεολιθική Εποχή, έφθασε αίσια στο τέλος της. Η φαινομενικά εύκολη εργασία συγκέντρωσης και παρουσίασης του δημοσιευμένου υλικού, μεταβλήθηκε κατά την πορεία της σε αφετηρία επαναπροσδιορισμού των ορίων της Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής και επαναχαρακτηρισμού του αρχαιολογικού υλικού. Η επικέντρωση της έρευνας στο θέμα αυτό είχε ως αποτέλεσμα να καθυστερήσει αρκετά η ολοκλήρωση του πρώτου μέρους. Τα αποτελέσματα όμως που προέκυψαν ήσαν ενδιαφέροντα, όπως και η συζήτηση που προκλήθηκε από την παρουσίασή τους σε ελληνικά ή με διεθνή συμμετοχή συνέδρια. Η νέα οριοθέτηση της Νεολιθικής Εποχής, και κυρίως της Χαλκολιθικής, αντικατοπτρίζει την πλέον πρόσφατη τάση της έρευνας για την προϊστορία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, σύμφωνα με την οποία η Χαλκολιθική Εποχή (ή Chalkolithikum ή Eneolithikum) αρχίζει σε όλη τη Νοτιοανατολική Ευρώπη ταυτόχρονα και παρουσιάζει, παρά τις όποιες τοπικές διαφορές, ενιαίο χαρακτήρα.

Περατώνοντας την παρουσίαση της Νεολιθικής Εποχής στη Μακεδονία, κρίθηκε σκόπιμο να κλείσει το έργο με μια σύντομη ανασκόπηση των σημαντικότερων από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν και που πιστεύεται ότι καθορίζουν την εξέλιξη της Εποχής στην περιοχή. Τα στοιχεία αυτά περιέχονται κυρίως στα συμπεράσματα, στα οποία καταλήγει ο γράφων με βάση τα δημοσιευμένα τεκμηριωμένα κείμενα, και παρουσιάζονται σε συνοπτικά κεφάλαια στο τέλος κάθε περιόδου. Αρχικά περιγράφεται το πολιτισμικό πλαίσιο των όμορων περιοχών και ακολούθως εντάσσεται σ' αυτό η Μακεδονία. Διαγράφεται ο πολιτισμικός χαρακτήρας κάθε περιοχής της και τονίζονται τα κοινά στοιχεία ή οι διαφορές τους. Σύμφωνα λοιπόν με τα δεδομένα:

α. Η σημερινή μορφολογία του εδάφους στη Μακεδονία διαφέρει σημαντικά από εκείνην των προϊστορικών χρόνων, γεγονός που παραπλανά τους ερευνητές. Αρκεί να σημειωθεί μόνο ότι η στάθμη της θάλασσας στην αρχή της Νεολιθικής Εποχής βρισκόταν περίπου 34 μ. (ή, κατ' άλλους, 30 μ.) και στο τέλος της περίπου 20 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή. Με την πρόταξη της συμβολής της Όλγας Ψυχογυιού-Smith σχετικά με τη μορφολογία του εδάφους, το κλίμα, τη χλωρίδα και την πανίδα στη Μακεδονία κατά τη Νεολιθική Εποχή, δόθηκε η εικόνα του φυσικού περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο έδρασε ο νεολιθικός άνθρωπος.

β. Η συμβολή της δρ. Γεωργίας Κουρτέση-Φιλιππάκη αποσκοπεί κυρίως στο να επισημάνει την ελλιπή έρευνα για την Παλαιολιθική και Μεσολιθική Εποχή στη Μακεδονία, όπου τα ευρήματα δεν απουσιάζουν, και στην αναγκαιότητα για τη στροφή της προϊστορικής έρευνας προς τις παραπάνω Εποχές.

γ. Η παρουσίαση της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τη Μακεδονία, σε συνδυασμό με την απόδοση της συνοπτικής έστω εικόνας της ίδιας περιόδου από τις όμορες περιοχές, κατέστησε σαφές ότι η έναρξη του παραγωγικού σταδίου είναι ταυτόχρονη σε όλη τη Βαλκανική, με μικρή μόνο χρονική προτεραιότητα ορισμένων περιοχών της Ελλάδας. Προχωρώντας ακόμη παραπέρα, διαπιστώνεται η κοινή εξέλιξη ήδη από τα πρωιμότερα στάδια (π.χ., ύπαρξη φάσεων μονόχρωμης κεραμικής). Για το λόγο αυτό στο παρόν έργο

εκφράζεται η άποψη ότι η απουσία οικισμών της περιόδου αυτής από την κεντρική και την ανατολική Μακεδονία (και την Αιγαιακή Θράκη) είναι συμπτωματική και θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στη μεταβολή της μορφολογίας του εδάφους, καθώς, όπως αναφέρθηκε, η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν μερικές δεκάδες μέτρα (-34μ.) χαμηλότερα από τη σημερινή. Μάλιστα οι πρώτες νεολιθικές ομάδες που πέρασαν από τη Μικρά Ασία στην Ευρώπη θα πρέπει να εγκαταστάθηκαν στις δύο τελευταίες περιοχές (ανατολική Μακεδονία και Αιγαιακή Θράκη) έχοντας μαζί τους εξημερωμένα πρόβατα και ορισμένα είδη σιταριού, τα οποία ήσαν άγνωστα στον ελλαδικό και στο λοιπό βαλκανικό χώρο.

δ. Η Μέση Νεολιθική υπήρξε περίοδος άνθησης υψηλών πολιτισμών σε όλη τη Βαλκανική (π.χ., πολιτισμοί Σέσκλου, Starčevo, Karanovo). Η εμφάνισή τους θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα της πλήρους προσαρμογής του ανθρώπου στο νέο περιβάλλον, που επιτελέσθηκε κατά την προηγούμενη περίοδο, αλλά και της βελτίωσης των κλιματολογικών συνθηκών, που συνέβαλαν στην απελευθέρωση νέων εύφορων εδαφών. Στη Μακεδονία όμως η εικόνα της ίδιας περιόδου είναι ελλιπέστατη. Η Μέση Νεολιθική εντοπίστηκε σε όλη της τη διάρκεια μόνο στη δυτική Μακεδονία, και μάλιστα σε οικισμό της ενδοχώρας. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο και θα αιτιολογηθεί στη συνέχεια. Στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία οι γνωστές θέσεις βρίσκονται στην πρώτη υψομετρική ζώνη μετά τα πεδινά μέρη και ανήκουν στην τελευταία φάση της περιόδου, οπότε -τουλάχιστον στη Θεσσαλία- ο πολιτισμός του Σέσκλου καταρρέει. Συγκρίνοντας τα στοιχεία αυτά με τις κλιματολογικές συνθήκες, διαπιστώνει κανείς:

– Κατά την πρώιμη και τη μέση φάση της περιόδου (MN I-II) παρατηρείται σταθεροποίηση ή ελαφρά υποχώρηση της θαλάσσιας στάθμης στα παράλια και μείωση της υγρασίας του εδάφους στην ενδοχώρα, φαινόμενα που είχαν ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση εύφορων ιζηματογενών περιοχών (βλ. σ. 27, εικ. 3). Το τελευταίο προκάλεσε οικονομική ευμάρεια και ακόμη παραπέρα άνθηση των πολιτισμών που αναφέρθηκαν.

– Κατά την τελευταία φάση της περιόδου (MN III), η θαλάσσια στάθμη (και ίσως ο υδροφόρος ορίζοντας) άρχισαν πάλι να υψώνονται (εικ. 3) και πιθανότατα επηρέασαν αρνητικά το εύθραυστο αγροτικό οικονομικό σύστημα των παραπάνω πολιτισμών, οι οποίοι κατέρρευσαν. Στα πεδινά μέρη της Μακεδονίας εγκαταλείφθηκαν, πιθανότατα για τον ίδιο λόγο, οι οικισμοί, οι οποίοι σφραγίστηκαν κάτω από ιζήματα. Οι νέοι οικισμοί που ιδρύθηκαν βρίσκονταν πλέον σε εξάρματα του εδάφους και γενικά σε μέρη που δεν επηρεάζονταν από την υγρασία.

ε. Η Νεότερη Νεολιθική χαρακτηρίζεται από την επικράτηση του ιδανικού κλίματος (Optimum climatique), το οποίο αναμφισβήτητα συνέβαλε στην ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου, ενώ η εκ νέου σταθεροποίηση της θαλάσσιας στάθμης επέτρεψε την ανάπτυξη νέων οικισμών. Όμως η περίοδος αυτή δεν έχει να παρουσιάσει τους υψηλούς πολιτισμούς της προηγούμενης, και στη σύντομη διάρκειά της θεωρείται από τον γράφοντα ότι αποτελεί το μεταβατικό στάδιο από τους πολιτισμούς της Νεολιθικής σε αυτούς της Χαλκολιθικής.

στ. Στη σύνθεση των δεδομένων, που επιχειρήθηκε στο τέταρτο μέρος, έγινε προσπάθεια μέσα από τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα στοιχεία να αποδοθεί η γενική εικόνα ευρύτερων τομέων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής του νεολιθικού ανθρώπου. Η κάποια γενικοποίηση που παρατηρήθηκε, οφείλεται στα περιορισμένα δεδομένα (π.χ. απουσία εκτεταμένων ανασκαφών για τη μελέτη της εσωτερικής οργάνωσης των οικισμών ή απουσία ταφών και νεκροπόλεων για τη μελέτη των ταφικών εθίμων). Από τα παραπάνω κρίνεται ότι για την περιοχή της Μακεδονίας είναι ακόμη πρώιμη μια εκτενέστερη μελέτη των παραπάνω τομέων.

ζ. Κατά τη συζήτηση της χρονολόγησης της Νεολιθικής Εποχής στη Μακεδονία (πέμπτο μέρος), έγινε αναφορά στην ανάγκη ύπαρξης ενός χρονολογικού πλαισίου καθώς και στα είδη χρονολόγησης (σχετικής και απόλυτης). Επισημάνθηκε η σχετικότητα της απόλυτης χρονολόγησης με τον ραδιενεργό άνθρακα 14 και τονίσθηκε η ανάγκη συνδυα-

σμού της σχετικής και της απόλυτης χρονολόγησης. Συλλέχθηκαν όλες οι μετρήσεις δειγμάτων που αφορούν τη Νεολιθική Εποχή της Μακεδονίας και διορθώθηκαν με την ίδια κλίμακα (εικ. 40). Στον πρώτο από τους δύο χρονολογικούς πίνακες (εικ. 41) παρουσιάστηκε από τον γράφοντα ο συγχρονισμός των ανασκαμμένων οικισμών της Μακεδονίας και η ένταξή τους στις διάφορες φάσεις της Νεολιθικής Εποχής. Σ' ενα δεύτερο πίνακα (εικ. 42) οι τρεις περιοχές της Μακεδονίας εντάχθηκαν στο ισχύον ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Με τον τρόπο αυτόν γίνεται άμεσα αντιληπτό ότι η Νεολιθική Εποχή εμφανίζεται ταυτόχρονα σε όλη τη νοτιοανατολική Ευρώπη με κάποια μικρή προτεραιότητα στη Θεσσαλία. Η παραπάνω διαπίστωση επιτρέπει την υπόθεση μιας εξίσου πρώιμης παρουσιάς της στη Μακεδονία (και στην Αιγαιακή Θράκη).

Πρέπει να σημειωθεί ότι πολλές από τις παρατηρήσεις, τις διαπιστώσεις και τις προτεινόμενες ερμηνείες που παρουσιάστηκαν στο έργο αυτό θα αποτελέσουν δίχως άλλο αντικείμενο συζήτησης, αποδοχής ή και αμφισβήτησης. Προτάσεις, όπως: (α) η αναζήτηση των πρωιμότατων νεολιθικών θέσεων στα πεδινά παραλιακά μέρη κάτω από παχιές επιχώσεις, αλλά και στη θάλασσα, σε βάθος έως 30 μ. περίπου, (β) η επίδραση των κλιματολογικών μεταβολών στην πολιτισμική εξέλιξη του νεολιθικού ανθρώπου, και (γ) η νέα οριοθέτηση του τέλους της Νεολιθικής στην Ελλάδα είναι πιθανόν ότι θα θέσουν νέους προβληματισμούς και στόχους στην έρευνα της Προϊστορίας, ιδιαίτερα της Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής Εποχής, στον βορειοελλαδικό και σταδιακά σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.

SUMMARY

The present essay refers to the Neolithic Age and is the first volume of wider research on the "Prehistory of Macedonia", the completion of which was taken up by the author of this essay as part of the programme of study of the Ancient Balkan Peoples and Civilizations of KEPA. The programme was organized by professor and academician M.B. Sakellariou, who is the director of the Centre of Hellenic and Roman Antiquities at the National Research Foundation.

As alveady mentioned in the introduction, the relatively easy work of collecting and presenting published material has been used as a starting point to begin the progress of redefining the limits of the Neolithic and Chalcolithic Ages in an effort to offer a new interpretation of the content. The re-assessment of the duration of the Neolithic Period became necessary because, according to more recent research, a long period of evolution in Greece, and more precisely in Thessaly, Chalcolithic, had remained without real meaning after the "Larisa phase" was shifted to the beginning of the Late Neolithic Age – the "Tsangli phase" – and the synchronization of the biggest section of the "Rakhmani phase" with Early Helladic I. The above changes led the author to look into the problem of the transition from the Neolithic Age to the Bronze Age, with the main reference point of the research being the wider area of South East Europe. The result was that the duration and the content of the Chalcolithic Age within the area of Northern Greece was redefined, by using socio-economic criteria, in much the same way as other Ages of Prehistory are defined. The results of the research were presented at international conferences by the author (Aslanis 1989, 1990), who argues that the end of the Neolithic Age should be placed at the end of the pre-Dimenian "Arapi phase" and that the Chalcolithic Age includes the "Otzaki" and "Dimeni" phases, and lasts up to the beginning of the Bronze Age. It must also be noted that the new demarcation of the Neolithic Age, and more specifically the Chalcolithic, reflects the most recent trend in the study of the prehistory of South East Europe. Accordingly, the Chalcolithic Age (or Chalcolithikum or Eneolithikum) begins simultaneously in South East Europe and presents, in spite of local differences, common characteristics. To its first phase belong the civilizations of Dimeni in Greece, Maritsa in Bulgaria, Vinča-Pločnik in Yugoslavia – which until recently was regarded Neolithic – and Maliq II in Albania.

In the first part the morphology of the landscape of Macedonia is described (Fig. 1). A combination of factors has demonstrated that the present landscape is significantly different from that of prehistoric times (fig. 2), a fact that has, to a large extent, deceived researchers. It is enough to point out that at the beginning of the Neolithic Age the sea level was about 34 m. (or according to some athers 30 m.), and by the end of this period about 20 m. lower than today's level.

The work of Olga Psyhoyos-Smith on the morphology of the landscape, the climate, the flora and fauna in Macedonia has made it possible to build up a picture of the natural environment in which Neolithic man lived. She proposes that, at the beginning of the Early Neolithic Age, the sea level was about 30-34 m. lower than it is today, and slowly rising (fig. 3). The result was that the coastal areas were larger than they are today, although not yet so fertile. During the same period the sea level stabilized and the climate became hotter (Atlantique). In the next period (Middle Neolithic) the climate improves even more and a slight lowering of the sea level takes place resulting in sendimentation and the freeing of

more land for cultivation. At about the end of the same period there begins the culmination of ideal climatic conditions and a new rising of the sea level is observed. During the Late Neolithic period the ideal climatic conditions stabilize, while the sea level, which had the tendency to rising during the first half of this period, also stabilizes. The next climatic change takes place at the beginning of the Chalcolithic Age, when the climatic conditions transcend the ideal limits and the sea level rises rapidly with serious consequences to the ecological system.

In the second part Georgia Kourtesi-Philippaki presents the Palaeolithic and the Middle Neolithic Ages in Macedonia, where there are a lot of finds (fig. 4-5). She highlights the need for more research and emphasises the necessity for phehistorians to turn their attention to the above Ages.

In the third part the author describes the Neolithic Age in Macedonia with as much accuracy as the published material allows. The Neolithic Age in Macedonia is divided into Early, Middle and Late periods. The end of the last period is determined in the present work at the "Arapi phase". In the presentation of each period the cultural framework of the neighbouring areas is defined and then Macedonia is placed into it. The cultural character of each area is described and the common elements or differences between areas are emphasised.

The projection of the picture for the Early Neolithic period in Macedonia onto that of the wider area of South East Europe makes clear that the beginnings of the productive stage appear simultaneously in the whole of the Balkans with some areas of Greece becoming productive earlier than elsewhere. Furthermore, it seems that there is common progress, even from the earlier stages, for example the existence of phases of monochrome pottery. For this reason the author supports the view that the apparent lack of early settlements, in this period, from Central and Eastern Macedonia and Aegean Thrace should be attributed to the change of the morphology of the landscape because, as already mentioned, the sea level was several metres lower (34 m.) at that time. Given the fact that the straights of the Bosporus were created during the seventh millenium, the author regards it as very probable that if some small groups of Neolithic people moved from Asia Minor, they may have come to Europe by land and may have settled early in the area of Eastern Macedonia and Aegean Thrace. They would have with them not only their knowledge of agriculture and the domestication of animals but also domesticated sheep and some types of wheat, which were unknown in Greece and the rest of the Balkans.

The archaeological finds in the area of Macedonia during the Early Neolithic Age gives a picture which is analogous to the proposed geographic position, particularly with regard to the ceramic tradition. Western Macedonia is related to Thessaly as much as it is to Albania and Southern Yugoslavia. Eastern, and perhaps Central Macedonia, is more closely related to Western Bulgaria, while there are no finds from Aegean Thrace. The point of contact between the two ceramic traditions, which in this case could reflect different cultural traditions as well, should be looked for at the borders of Western and Central Macedonia, that is the river Axios (fig. 15).

The Middle Neolithic Age was the period in which there was a floruit of more advanced cultures in the whole of the Balkans, for example the Sesklo, Starčero and the Karanovo. Their appearance could be regarded as the result of the complete adaptation of man to the new environment – a process that must have been developing throughout the previous period – but also the improvement of climatic conditions, which helped to free new fertile land. But in Macedonia the picture of this period is vague. The whole of the Middle Neolithic period has been defined only from research in Western Macedonia and at inland settlements. However, this can be explained away. In Central and Eastern Macedonia known sites are to be found in the zone just above the plains and belong to the last phase of the period (MN III)

when, at least in Thessaly, the Sesklo civilization collapsed. Taking this evidence in conjunction with climatic changes the following are proposed:

a. During the early and the middle phases of the period (MN I-II) the sea level stabilized or slightly receded, whilst inland the soil became drier and sediment was deposited (see p. 27 fig. 3), which must have contributed to the economic well-being and the advanved cultures already mentioned.

b. During the last phase of the period (MN III) the sea level (and perhaps the water carrying horizon) began to rise again (fig. 3), and possibly affected the fragile agricultural-economic system of the cultures, which collapsed.

In the coastal plains of Macedonia, possibly for the same reason, the settlements were abandoned and later were sealed under sediment. The new settlements that were established are to be found on high ground and generally in places that are not affected by changing sea level.

As already mentioned, the Balkans, and especially areas adjacent to Macedonia, saw a flourishing period and achievement. So it was a matter of course that Macedonia would be strongly influenced. This seems to be confirmed particularly by the pottery, which in each of the areas of Macedonia, Western, Central and Eastern, has a particular character (fig. 31). In conjunction with the differences observed in other areas of human activity, for example idolplasticism, it could be claimed that these areas belong to different cultures: Western Macedonia is strongly influenced by the Sesklo civilization, whilst Eastern Macedonia probably belongs to the wider area of monochrome pottery, which spread throughout the whole of the Eastern Balkans. In Central Macedonia both cultural elements coexist. But parallel to this, there is a tendency in Central Macedonia towards the development of an autonomous tradition as well. This is assisted, or perhaps caused, by Central Macedonia's geography, which places it outside the natural cross roads between North-South and East-West, which were beginning to develop by that period.

The Late Neolithic Age is characterized by the culmination of ideal climatic conditions (optimum climatique), which undoubtedly contributed to economic well-being, as did the re-stabilization of the sea level. But this period does not present the human activity of the previous period and in the author's opinion it is the transitional stage from the Neolithic to the Chalcolithic Age. In comparison with the previous period, significant changes take place mainly in the pottery tradition of Macedonia, especially in its eastern part, which seems to move away from the cycle of monochrome pottery (fig. 36). Central Macedonia continues to retain its particular character, as it receives influences from all sides, although without becoming orientated towards any of the neighbouring cultures. Finally, in Western Macedonia the influence of Thessaly appears to be receding, which results in uncertainty as to whether it belongs to the Thessalian culture or to that of Vinča.

In the fourth part, a synthesis of the facts is attempted, so that, together with the material published to date, at least a general picture of the social and economic life of Neolithic man can be presented. The level of generalization is due to the limited evidence available and particularly the lack of extensive excavations at Neolithic sites, which would allow us to postulate about the internal organization of the settlements and the burial customs. It follows that for the area of Macedonia it is still too early for anything other than the generalizations presented.

In the fifth part, the chronology of the Neolithic Age in Macedonia is discussed. Reference is made to the necessity for a chronological framework, as well as to the kinds of chronologies, both relative and absolute. The nature of absolute dating using radiocarbon 14 is discussed and the need to combine both methods of dating, relative and absolute, is emphasized. Every sample concerning the Neolithic Age in Macedonia was collected, corrected and measured by using the same scale (fig. 40). In the first of the two chronological

tables (fig. 41) the author presents the excavated settlements in Macedonia and their inclusion in the different phases of the Neolithic Age. In the second table (fig. 42) the three areas of Macedonia are placed into the existing chronological framework of South Eastern Europe. The simultaneous changes and the progression to different stages of development are to be expected, because the progress and development of man culturally, socially and economically may well have had a certain starting point but are not confined to a specific place. Cultural advances are speedily disseminated and become common to all.

In the sixth part there is a list of the Neolithic sites of Macedonia. The information accompanying each settlement consists of its form and the duration of its habitation for the Neolithic Age only.

Many of the observations, findings and proposed explanations presented in this work will no doubt become the subject of debate. The tentative conclusions based on the available evidence are threefold. Firstly, the search for the earliest Neolithic sites should be directed towards the coastal plains under the top soil and beneath the sea to a depth of 30 m. Secondly, climatic changes affected agricultural potential and therefore the economic life and cultural development of Neolithic man. And finally, the proposed new dating for the end of the Neolithic Age presents not only some new and interesting problems in respect of the Neolithic and Chalcolithic Ages in Northern Greece but points to future research, which may lead to a re-assessment of the period for the whole of mainland Greece.

Translated into English by Theodore Xenos

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η βιβλιογραφία περιλαμβάνει έργα σχετικά με τη Νεολιθική Εποχή. Η ειδικότερη βιβλιογραφία, που αναφέρεται στη μορφολογία του εδάφους και στην Παλαιολιθική Εποχή, παρουσιάζεται στο τέλος των αντίστοιχων κεφαλαίων, ώστε η προσέγγισή της από τον αναγνώστη να είναι αμεσότερη. Σε όλες τις περιπτώσεις τα ελληνόγλωσσα και τα ξενόγλωσα έργα αποδίδονται χωριστά.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	Archäologischer Anzeiger, Berlin
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών, Αθήνα
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο, Αθήνα
AJ	The Antiquaries Journal, London
AVA-Materialien	Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München
BAR, Intern. Series	British Archaeological Report, Intern. Series, Oxford
BCH	Bulletin de Correspondence Hellénique, Athènes
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Komission, Frankfurt a.M.
BSA	The Annual of the British School at Athens, Athens
Bull. Ark.	Bulletin Arkeologjik, Tirana
CAH	The Cambridge Ancient History, Cambridge
Έργον	Το έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα
IAI (IBAI)	Izvestija na archeologiceskija Institut BAN, Sofia
Jahrbuch RGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
LAAA	Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool
Mon. Arch.	Monumenta Archaeologica, Los Angeles
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
PJZ	Praistorija Jugoslavenskih Zemalja, Sarajevo
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
Slov. Arch.	Slovenska Archeologia, Bratislava

Albanien 1988
Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren, Κατάλογος έκθεσης, Mainz a.R. 1988.
Ammerman/Cavalli-Sforza 1971
A.J. Ammerman, L.L. Cavalli-Sforza, «Measuring the rate of spread of early farming in Europe». *Man* 6(1), 1971, σσ. 674-688.
Aslanis 1986
I. Aslanis, «Zentralmakedonien in seinen prähistorischen Naturgrenzen- ihre Auswirkung auf die kulturelle Stellung». *Πρακτικά του VI. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture Thrace*, 1986, υπό έκδοση.
Aslanis 1989
I. Aslanis, «Das Neolithikum und das Chalkolithikum im nordgriechischen Raum». *S. Hiller (ed.), Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum*, Salzburg 1989, σσ. 65-81.
Aslanis (υπό έκδ.)
I. Aslanis, «Das Chalkolithikum in Nordgriechenland – Sein Beginn». *Studia Praehistorica* 12, υπό έκδοση.
Barker 1985
G. Barker, *Prehistoric farming in Europe*, Cambridge 1985.
Bintliff 1976
J. Bintliff, «The Plain of Western Macedonia and the Neolithic Site of Nea Nikomideia». *PPS* 42, 1976, σσ. 241-262.
Bökönyi 1973
S. Bökönyi, «Κτηνοτροφία». *Α.Ρ. Θεοχάρης, Νεολιθική Ελλάς*, 1973, σσ. 165-178.
Bökönyi 1989
S. Bökönyi, «Animal husbandry of the Körös-Starčevo complex: its origin and development». *Varia Arch. Hungarica* II, 1989, σσ. 13-16.
Boessneck 1962
J. Boessneck, *Die Tierreste aus der Argissa Magula von präkeramischen Neolithikum bis zur mittleren Bronzezeit*, Bonn 1962.
Bottema 1974
S. Bottema, *Late quaternary vegetation history of Northwestern Greece* (Diss.), Gröningen 1974.
Bulgarien 1981
Jungsteinzeit in Bulgarien, Κατάλογος έκθεσης, Sofia 1981.
Carter et al. 1965
P.L. Carter, D.W. Philippson, E.S. Higgs, «The fauna of Hawks hills». *Survey Archaeol. Coll.* LXII, 1965.
Chapman 1981
J.C. Chapman, «The Vinča Cultur of South-East Europe», *BAR Int. Ser.* 117, Oxford 1981.
Chapman 1989
J.C. Chapman, «The early balkan village». *Varia Arch. Hungarica* II, 1989, σσ. 33-53.
Childe 1957
V.G. Childe, *The Down of European Civilisation*, London 1957.
Clark 1965
J.G.D. Clark, «Radiocarbon dating and the expansion of farming from the Near East over Europe». *PPS* 21, 1965, σσ. 58-73.

Clark 1977
D. Clark (Ed.), *Spatial Archaeology*, London 1977.
de Geer 1912
G. de Geer, «Geochronologie der letzten 12.000 Jahren». *Geologische Rundschau* 3, 1912.
Demoule 1989
J.P. Demoule, «La tradition du néolithique au Bronze Ancien dans le Nord de l'Egée: Les donnés de Dikili Tash». *Archaeometry* 25, Αθηνα 1989, σσ. 687-696.
Dennel 1983
R.W. Dennel, *European Economic Prehistory*, London – New York 1983.
Deshayes 1972
J. Deshayes, «Dikili Tash and the origins of the Troadic culture». *Archaeology* 25, 1972, σσ. 199-205.
Deshayes/Garašanin 1964
J. Deshayes, M. Garašanin, «Notes sur la céramique de Galepsos». *BCH* 88, 1964, σσ. 51-66.
Dimitrov 1969
M. Dimitrov, «Kulturata Karanovo IV v St. Zagorsko». *Izvestija na museite v Balgaria* 1, 1969, σσ. 6-17.
Doxiadis 1968
C.A. Doxiadis, Ekistiks, *An Introduction to the Science of Human Settlements*, London 1968.
Efstratiou 1985
N. Efstratiou, «Agios Petros, A Neolithic Site in the Northern Sporades». *BAR Int. Ser.* 241, Oxford 1985.
Eggers 1974
H.J. Eggers, *Einführung in die Vorgeschichte*, München 1974 (β' έκδοση).
Ehrich 1954
R. Ehrich, *Relative Chronologies in Old World Archaeology*, 1954.
Felsch 1976
R.C.S. Felsch, «Bericht über neolithische Scherben aus Mesimeriani». *F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit*, Band 1, 1976, σσ. 293-298.
Fotiadis 1985
M. Fotiadis, *Economy, ecology and settlement among subsistence farmers in the Serres basin, northeastern Greece, 5000-1000 B.C.* (Diss.), 1985.
French 1964
D.H. French, «Prehistoric pottery from Macedonia and Thrace». *PZ* 42, 1964, σσ. 30-48.
French 1970
D.H. French, «Pottery-Distributions and the Geographical Regions of Macedonia». *Zbornik Musej Beograd* VI, 1970, σσ. 5-19.
Gallis 1985
K. Gallis, «A late neolithic foundation offering from Thessaly». *Antiquity* LIX, 1985, σσ. 20-24.
Gallis 1987
K. Gallis, «Die stratigraphische Einordnung der Larissa-Kultur, Eine Richtigstellung». *PZ* 62, Heft 2, 1987, σσ. 147-163.
Gallis/Demoule 1988
K. Gallis, J.P. Demoule, «Tradition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: Les catégories céramiques». *BCH* 112, 1988, σσ. 1-58.

Garašanin 1958
M. Garašanin, «Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien». *39. Bericht RGK*, 1958, σσ. 1-130.
Garašanin 1973
M. Garašanin, *Prehistorische Serbien*, Belgrad 1973.
Garašanin 1979
M. Garašanin, «Centralnobalkanska zona». *PJZ* II 1979, σσ. 79-212.
Garašanin/Dehn 1963
M. Garašanin, W. Dehn, «Thrakisch-makedonische Wohnhügelfunde in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars zu Marburg/Lahn». *Jahrbuch RGZM* 10, 1963, σσ. 1-33.
Garašanin M./Garašanin D. 1961
M. Garašanin, D. Garašanin, «Neolitska Naselba Vrsnik kaj selo Tarinci». *Zbornik na stipskiot Naroden Musej* II, 1960-1961, Stip 1961.
Garašanin M./Garašanin D. 1978
M. Garašanin, D. Garašanin, *Šupska, neolitsko naselje vinčaske grupe*, 1978.
Gardner/Casson 1918/19
E.A. Gardner, S. Casson, «Antiquities found in the British Zone, 1915-1919». *BSA* 23, 1918/19, σσ. 10-43.
Gavela 1956-57
B. Gavela, «Neolitsko naselje u Grivcu». *Starinar* 7-8, 1956-57, σσ. 237-282.
Geddes 1983
D.S. Geddes, «Neolithic transhumance in the Mediterranean Pyrenees». *World Archaeology* 15(1), 1983, σσ. 51-66.
Georgiev 1961
G.I. Georgiev, «Kulturgruppen der Jungstein – und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien Südbulgarien». *Symposium L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Prag-Liblice 1959, (1961), σσ. 45-100.
Georgiev 1962
G.I. Georgiev, «Azmaškata selistna mogila kraj Stara Zagora». *Archeologia* IV-1, 1962, σσ. 59-65.
Georgiev 1963
G.I. Georgiev, «Glavni rezultati ot razkopkite na Azmaškata selistna mogila prez 1961 g.». *IAI* XXVI, 1963, σσ. 157-176.
Georgiev 1972
G.I. Georgiev, «Neues über das Neolithikum Bulgariens», *Actes de IIe congrès international des études du sudest Européen* II, Athènes 1972, σσ. 81-88.
Gimbutas 1974
M. Gimbutas, *The Gods and the Godesses of Old Europe: 7000-3000 BC*, 1974.
Gimbutas 1976
M. Gimbutas, «Neolithic Macedonia». *Mon. Arch.* I, 1976.
Harrison 1985
R.J. Harrison, The «Policultivo Ganadero, or the Secondary Products Revolution in Spanish Agriculture, 5000-1000 bc». *PPS* 51, 1985, σσ. 75-102.
Hauptmann 1981
H. Hauptmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn 1981.
Hauptmann/Milojčić 1969
H. Hauptmann, Vl. Milojčić, *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien*, Bonn 1969.

Heurtley 1925
W.A. Heurtley, «Report on an excavation at the toumba Vardino, Macedonia». *LAAA* XII, 1925, σσ. 15-36.
Heurtley 1932
W.A. Heurtley, «Excavations at Servia in Western Macedonia». *The Antiquaries Journal* XII, 1932, σσ. 227-238.
Heurtley 1939
W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.
Higgs 1975
E.S. Higgs (Ed.), *Palaeoeconomy*, Cambridge 1975.
Hiller 1989
S. Hiller, «Das Neolithikum in Karanovo und seine chronologische Stellung zu den gleichzeitigen Kulturen in Nordgriechenland und Serbien». *S. Hiller (ed.), Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum*, Salzburg 1989, σσ. 165-179.
Hruda 1978
B. Hruda (Ed.), *Methoden der Archäologie*, 1978.
Jarman et al. 1982
M.R. Jarman, G.N. Bailey, H.N. Jarman, *Early European Agriculture. Its Foundation and Development*, Cambridge, 1982.
Kantsev 1973
M. Kantsev, «Kulturata gruppa Karanovo IV v Novozagorsko». *Archeologija* XV/3, 1973, σσ. 42-51.
Karanovo 1989
S. Hiller (Ed.), *Tell Karanovo und das Balkan Neolithikum*, Salzburg 1989.
Karmanski 1979
S. Karmanski, *Donja Branjevina*, 1979.
Karmanski 1989
S. Karmanski, *Donja Branjevina* (κατάλογος έκθεσης), Odzaci 1989.
Kastanas 1989
B. Hänsel, «Kastanas. Die Grabung und der Baubefund». *PAS* 7, 1989, με συμβολή του H.D. Schulz, «Die geologische Entwicklung der Bucht von Kastanas im Holozän», σσ. 375-393.
Kitanoski et al. 1978
B. Kitanoski, D. Simoska, J. Todorović, «New archaeological excavations in the settlement Čuka at Topolcani near Prilep». *Mac. Act. Arch.* 4, 1978, σσ. 9-32.
Kitanoski/Simoska/Jovanović 1990
B. Kitanoski, D. Simoska, B. Jovanović, «Der Kultplatz auf der Fundstätte Vrnjanska Čuka site bei Prilep». *Πρακτικά του συνεδρίου Vinča and its world*, Belgrad 1990, σσ. 107-112.
Korkuti 1971
M. Korkuti, «La céramique peinte du Bronze récent et du Fer ancien et le caractère illyrien de ses porteurs». *Les Illyriens et la génèse des Albanais*, 1971, σσ. 681-685.
Korkuti 1974
M. Korkuti, «Mbi rezultatet e Gerumimeve te vivit 1973 ne vendbanimin Neolitik te Dunavesit». *Iliria* III, 1974, σσ. 383-387.
Korkuti 1975
M. Korkuti, «Report on excavations at Vashtemi». *Bull. Ark.* 5, 1975, σσ. 4-7.
Korkuti 1987
M. Korkuti, «25 ans de recherches sur le Néolithique et le Chalkolithique en Albanie (1961-1986)», *Iliria* 2, 1987, σσ. 5-19.

Korkuti 1982
M. Korkuti, «Vashtemia, un habitat du néolithique ancien». *Iliria* 2, 1982, σσ. 91-146.
Korkuti/Andrea 1972
M. Korkuti, Zh. Andrea, «Fouilles 1969-1970 dans l'agglomération néolithique de Cakran». *Bull. Ark.*, 1969, σσ. 14-26.
Korkuti/Andrea 1974
M. Korkuti, Zh. Andrea, «Stationi i neolitit të mesëm në carran të Fierit». *Iliria* III, 1974, σσ. 45-101.
Koukouli-Chrysanthaki 1982
C. Koukouli-Chrysanthaki, «Die frühe Eisenzeit auf Thasos». *PAS* 1, Berlin 1982, σσ. 119-143.
Koukouli-Chrysanthaki/Treuil 1987
C. Koukouli-Chrysanthaki, R. Treuil, «Dikili Tash». *BCH* CXI,II, 1987, σσ. 616-619.
Kromer et al. 1986
B. Kromer, M. Rhein, M. Bruns, H. Schon-Fischer, K.O. Munnich, M. Stuiver, B. Becker, «Radiocarbon calibration data from the 6th to the 8th millenium BC», *Radiocarbon* 28,2b, 1986, σσ. 954-960.
Lera 1983
P. Lera, «Deux habitats préhistoriques à Podgoria». *Iliria* 1983-1, 1983, σσ. 51-77.
Liritzis 1979
Y. Liritzis, «Thermoluminescence dating of Sitagroi». *AAA* XII-2, 1979, σσ. 208-214.
Mellaart 1975
J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, London 1975.
Meyer 1913
E. Meyer, *Geschichte des Altertums* 1,2, Berlin 1913.
Mikov 1932-33
V. Mikov, «Materiali ot predistoriceskata epocha u Balgarija. Selistnata mogila pri s. Gorna Manastirica, Belensko (Cakmak-tepe)». *IAI* VII, 1932-33, σσ. 358-368.
Mikov 1955
V. Mikov, «Razkopkite na selistnata mogila pri Karanovo». *Poslednite arch. razkopki v Bălgaria*, Sofia 1955, σ. 5.
Mikov 1959
V. Mikov, «The prehistoric mount of Karanovo». *Archaeology* 12, 1959, σσ. 88-97.
Milankovitch 1920
M. Milankovitch, *Théorie mathématique des phénomènes thermiques produits par la radiation solaire*, Paris 1920.
Milojčić 1949
Vl. Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel – und Südosteuropas*, 1949.
Milojčić 1959a
Vl. Milojčić, «Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958». *Jahrb. RGZM 6*, 1959, σσ. 1-56.
Milojčić 1959b
V. Milojčić, «Zur Chronologie der jüngeren Stein – und Bronzezeit Südost – und Mitteleuropas». *Germania* 37, 1959 σσ. 65-84.
Milojčić 1960
Vl. Milojčić, *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958*, 1960.
Milojčić et al. 1966
Vl. Milojčić, A. von den Driesch, K. Enderle, J. Milojčić-v. Zumbusch, K. Kilian, *Die deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larissa in Thessalien*, Bonn 1966.

Milojčić-Zumbusch/Milojčić 1971
I. Milojčić-Zumbusch, Vl. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien I. Das frühe Neolithikum*, Bonn 1971.
M-K II 1968
H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, Band II, 1968.
Montelius 1903
O. Montelius, *Die Methode*, Stockholm 1903.
Morgan 1964
J. Morgan, *Ancient Society*, Cambridge, Mass. 1964.
Mottier 1981
Y. Mottier, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien II. Das mittlere Neolithikum*, Bonn 1981.
Muhly 1985
J.D. Muhly, «Beyond Typologie: Aegean Metallurgy in its Historical Context». *N.C. Wilkie, W.D.E. Coulson (Ed.), Contributions to Aegean Archaeology: Studies in Honor of William A. Mcdonald*, Univ. Minnesota 1985, σσ. 109-141.
Mylonas 1941
G.E. Mylonas, «The site of Akropotamos and the neolithic period of Macedonia». *AJA* 45, 1941, σσ. 557-576.
Neustupny 1968
E. Neustupny, "Absolute chronology of the neolithic and aeneolithic periods in central and south-eastern Europe". *Slov. Arch.* XVI, 1968, ss. 19-56.
Nikolov 1989
V. Nikolov, "Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo I". *S. Hiller (Ed.), Tell Karanovo und das Balkan – Neolithikum*, Salzburg 1989, σσ. 27-41.
Nikolov 1990
V. Nikolov, "Die neolithische Siedlung Slatina in Sofia (Ausgrabungen im Jahre 1985)". *Studia Praehistorica* 10, 1990, σσ. 77-85.
Otto 1985
O. Brinna, *Die verzierte Keramik der Sesklo – und Diminikultur Thessaliens*, Mainz a. R. 1985.
Paradimi 1981
G. Bakalakis, A.Sakellariou, *Paradimi*, Mainz a. R, 1981.
Pavuk/Tschochadžiev 1984
J. Pavuk, M. Tschochadžiev, "Neolithische Tellsiedlung bei Gălăbnik in Westbulgarien". *Slov. Arch.* XXXII-1, 1984, σσ. 195-228.
Peristeri/Treuil 1988
A. Peristeri, R. Treuil, "Dikili Tash", *BCH* CXII, 1988, σσ. 727-731.
Pernitcheva 1990
C. Pernitcheva, "Le cité de Kovatchevo, néolithique ancien, dans le département de Blagoevgrad". *Studia Praehistorica* 10, 1990, σσ. 142-196.
Pernitcheva/Kulov 1980
C. Perniceva, I. Kulov, "Razkopki na praistoriceskoto seliste pri selo Balgarcevo, Blagoevradski okrăg". *Archeologiceski otkritija i razkopki prez 1979 g.*, Sofia 1980, σσ. 28-29.
Petsas 1960
Ph. Petsas, "Literary Tradition and archaeological Research". *Balkan Studies* 1, 1960, σσ. 113-128.
PJZ II 1979
Praistorija Jugoslavenski Zemalja II, Neolitsko Doba, Sarajevo 1979.

Poulter 1983
A. Poulter (Ed.), *Ancient Bulgaria, Vol. I*, Nottingham 1983.
Prendi 1966
F. Prendi, "La civilisation préhistorique de Maliq". *Studia Albanica* III 1, 1966, σσ. 255-280.
Prendi 1972
F. Prendi, "Traits du néolithique récent en Albanie à la lumière de nouvelles découvertes (civilisation Maliq-Kamnik)". *Studia Albanica* 1, 1972, σσ. 3-14.
Prendi 1975
F. Prendi, "Germime te vivit 1973 ne Maliq (Reports on excavations at Maliq in 1973)". *Iliria* III, 1975, σσ. 389-393.
Prendi 1976
F. Prendi, "Le néolithique et l'énéolithique en Albanie". *Iliria* VI, 1976, σσ. 21-99.
Prendi 1982
F. Prendi, "The Prehistory of Albania". *CAH* III, 1, σσ. 187-237.
Prendi/Aliu 1971
F. Prendi, S. Aliu, "Reports on excavations at Kamnic". *Iliria I*, 1971, σσ. 13-30.
Prendi/Andrea 1981
F. Prendi, Zh. Andrea, Nouvelles données sur le néolithique en Albanie". *Iliria* XI, 1981, σσ. 15-40.
Rapoport 1976
A. Rapoport (Ed.), *The mutial interaction of people and their built environment. Across-cultural study*, The Haug 1976.
Ratzky 1982
P. Ratzky, "Data to the southern connections and chronology of the Bodrogkeresztúr cultur". *Kulonlenyomat az Archeologiai Ertesito* 109, Evi 2. Szamabol, Budapest 1982, σσ. 177-190.
Rauert 1978
W. Rauert, "Die Kohlenstoff-14-Datierungsmethode". *B.Hruda (Ed.), Methoden der Archäologie*, 1978, σσ. 111-124.
Renfrew 1970
C. Renfrew, "The place of the Vinča Culture in the European Prehistory". *Zbornik Beograd* VI, 1970, σσ. 45-57.
Renfrew 1971
C. Renfrew, "Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of south-east Europe". *Antiquity* 25, 1971, σσ. 275-282.
Renfrew 1972
C. Renfrew, *The emergence of civilisation*, London 1972.
Renfrew 1973
C. Renfrew, «Εμπόριο και τεχνική εξειδίκευση». *Α.Ρ. Θεοχάρης, Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1973, σσ. 179-192.
Rey 1917/19
L. Rey, "Observations sur les premiers habitats de la Macédoine". *BCH* 41-43, 1917-1919.
Rhomiopoulou/Ridley/Morrison 1973
K. Rhomiopoulou, C. Ridley, I. Morrison, "Prehistoric Settlement of Servia, Excavations 1972". *AAA* VI, 3, 1973, σσ. 419-426.
Ridley/Rhomiopoulou 1972
C. Ridley, A. Rhomiopoulou, "Prehistoric settlement of Servia (W.Macedonia). Excavation 1971". *AAA* 51, 1972, σσ. 27-34.

Ridley/Wardle 1979
C. Ridley, K.A. Wardle, "Rescue excavation at Servia 1971-1973: a preliminary report". *BSA* 74, 1979, σσ. 185-230.
Rodden 1961/62
R.J. Rodden, "Nea Nikomedeia (1961)", *ΑΔ* 17 Χρονικά, 1961/62, σσ. 231-233.
Rodden 1962
R.J. Rodden, "Excavations at the early neolithic site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season)". *PPS* 11, 1962, σσ. 267-288.
Rodden 1964a
R.J. Rodden, "A European link with Çatal Hüyük: The 7th Millenia Settlement of Nea Nikomedeia in Macedonia". *Illustrated London News*, Part I (Site and Pottery) April 11, 1964, σσ. 564-567, Part II (Burials and the Shrine) April 18, 1964, σσ. 604-607.
Rodden 1964b
R.J. Rodden, "Recent discoveries from Macedonia: an interim report". *Balkan Studies* 5, 1964, σσ. 109-124.
Rodden 1964c
R.J. Rodden, "Macedonia: Nea Nikomedeia". *ΑΔ* 19, 1964, σσ. 368-369.
Rodden 1965
R.J. Rodden, "An early neolithic village in Greece". *Scientific American*, April 1965, σσ. 83-92.
Roussot-Larroque 1989
J. Roussot-Larroque, "New lights on the interralations between the Linear and the Mediterranean complexes in the processes of neolithisation: problems of colonization, mesolithic acculturation and peripherisation seen from the west". *Varia Arch. Hungarica* II, 1989, σσ. 253-275.
Sahlins 1974
M. Sahlins, *Stone Age Economics*, London 1974.
Schachermeyr 1976
F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit*, Band 1, 1976.
Schulz 1979
H.D. Schulz, "Geologische Arbeiten in der Umgebung der Toumba von Kastanas". *Jahrb. RGZM* 26, 1979, σσ. 223-229.
Séfériadès 1983
M. Séfériadès, "Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macédoine orientale". *BCH* 107, 1983, σσ. 635-677.
Sherratt 1983
A. Sherratt, "The Eneolithic Period in Bulgaria and its European Context". *A.Poulter (Ed.), Ancient Bulgaria*, Vol. I, Nottingham 1983, σσ. 188-198.
Sitagroi 1986
C. Renfrew, M.Gimbutas, S.Elster (eds), "Excavations at Sitagroi I". *Mon. Arch.* 13, Los Angeles 1986.
Srejović 1973
D. Srejović, "Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des mittleren Donauraumes". *Actes du VIIIéme Congrès*, Beograd 1973, σσ. 252-263.
Srejović 1979
D. Srejović, "Protoneolit-Kultura Lepenskog vira". *PJZ* II, 1979, σσ. 33-76.
Srejović 1987
D. Srejović, *Die Kultur von Lepenski Vir*, (κατάλογος έκθεσης), Berlin 1987, σσ. 8-20.

Srejović 1988
D. Srejović, "The Neolithic of Serbia: A review of Research". *The Neolithic of Serbia, Archaeological recearch 1948-1988*, Belgrade 1988, σσ. 5-19.
Talalay 1983
L.E. Talalay, *Neolithic Figurines of Southern Greece: Their Form and Function* (Diss.) Indiana Univ. 1983.
Tataki 1968
A. Tataki, *The Neolithic Period in Macedonia* (Thes.), Philadelphia 1968.
Todorova 1978
H. Todorova, "The eneolithic Bulgaria". *BAR* 49, 1978.
Todorova 1981
H. Todorova, "Das chronologische System Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnissen in Bulgarien". *Slov. Arch.* XXIX-1, 1981, σσ. 203-216.
Todorova 1982
H. Todorova, "Kupferzeitlichen Siedlungen in Nordostbulgarien", *AVA-Materialien* 13, 1982.
Todorova 1986
H. Todorova, *Kamennomednata Epoxa v Bălgaria*, Sofia 1986.
Todorova 1989
H. Todorova, "Das Frühneolithikum Nordbulgariens im Kontex des ostbalkanischen Neolithikums". *S. Hiller (ed.), Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum*, Salzburg 989, σσ. 9-25.
Treuil et al 1989
R. Treuil, P. Darque, J-C. Poursat, G. Touchais, *Les Civilisations Egéennes*, Paris 1989.
Tschochadziev 1983
M. Tschochadziev, "Die Ausgrabungen auf der neolithischen Siedlung in Pernik". *Nachr. Niedersachs. Urgeschichte* 52, 1983, σσ. 29-68.
Tschochadziev 1986
M. Tschochadziev, "Proutchvane na rannoneolitnoto selischte kraj s. Priboj, Pernischki okrag". *Archeologia* 3, 1986, σσ. 41-49.
Tschochadziev/Bakamska 1990
St. Tchochadziev, A. Bakamska, "Etude du site néolithique ancien de Kraïnitsi dans le département de Kustendil". *Studia Praehistorica* 10, 1990, σσ. 51-76.
Ucko 1968
P.J. Ucko, *Anthropomorphic figurines of Predynastic Agypt and Neolithic Crete with comparative Material from the prehistoric Near East and the Greece*, London 1968.
Ucko/Dimbleby/Tringham 1972
P.J. Ucko, G.W. Dimbleby, R. Tringham (Eds), *Man, Settlement and Urbanism*, London 1972.
Vajsova 1966
H. Vajsova, "Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgaria". *Slov. Arch.* XIV-1, 1966, σσ. 5-48.
Vasić 1932-34
M. Vasić, *Prehistorisca Vinča I-II*, Belgrad, 1932-34.
Vlasa 1972
N. Vlasa, "Eine frühneolithische Kultur mit bemalter Keramik der Vor-Starčevo-Körös-Zeit in Cluj-Gura Baciullui". *PZ* XLVII, 1972, σσ. 174-197.
Wace 1913-14
A.J.B. Wace, "The mounds of Macedonia". *BSA* 20, 1913-14, σσ. 123-132.

Wace/Thompson 1912
A.J.W. Wace, M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912.
Weisshaar 1989
H.-J. Weisshaar, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia Magoula in Thessalien I. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn 1989.
Wilkie/Coulson 1985
N.C. Wilkie, W.D.E. Coulson (Ed), *Contributions to Aegean Archaeology: Studies in Honor of William A. Mcdonald*, Univ. Minnesota 1985.
Winjen 1982
M.H. Winjen, *The early neolithic I settlement at Sesklo: an early farming community in Thessaly*, Greece, 1982.
Zeist/Bottema 1971
W. van Zeist - S. Bottema, "Plant husbandry in early neolithic Nea Nikomideia, Greece". *Acta Botanica Nederlandica* XX, 1971, σσ. 524-538.
Zervos 1962
C. Zervos, *Naissance de la Civilisation en Grèce*, 1962.
Αναγνώστου/Κυριαζή/Vargas/Ανδρέου (υπό έκδ.)
Ι. Αναγνώστου, Ευ. Κυριατζή, Ar. Vargas, Στ. Ανδρέου, «Τούμπα Θεσσαλονίκης». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1991*, υπό έκδοση.
Ανδρέου/Κωτσάκης 1987
Στ. Ανδρέου, Κ. Κωτάκης, «Διαστάσεις του χώρου στην κεντρική Μακεδονία», *Αμητός* (τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο), Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 57-86.
Ανδρέου/Κωτσάκης/Χουρμουζιάδης 1990
Στ. Ανδρέου, Κ. Κωτσάκης, Γ. Χουρμουζιάδης, «Ανασκαφή στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης 1989», *Εγνατία* 2, 1990, σσ. 381-404.
Ασλάνης 1988
Ι. Ασλάνης, «Η νεολιθική και η πρώιμη εποχή του χαλκού στην αιγαιακή Θράκη». *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για την Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 139-158.
Ασλάνης (υπό έκδ.)
Ι. Ασλάνης, «Η Χαλκολιθική Περίοδος στο βορειοελλαδικό χώρο. Προβλήματα αναγνώρισης και διάρκειας», *Πρακτικά του V συμποσίου για την Αρχαία Μακεδονία* 1989, υπό έκδοση.
Ασλάνης 1990
Ι. Ασλάνης, «Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου κατά τη Χαλκολιθική Περίοδο και η περίπτωση του Διμηνίου». *Μελετήματα* 10, 1990, σσ. 19-64.
Γαλλής 1982
Κ. Γαλλής, *Καύσεις νεκρών από τη νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία*, 1982.
Γαλλής 1990
Κ. Γαλλής, «Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμος 17, 1990, σσ. 31-48.
Γραμμένος 1975
Δ. Γραμμένος, «Από τους προϊστορικούς οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας», *ΑΛ* 30, 1975, σσ. 193-234.
Γραμμένος 1980
Δ. Γραμμένος, «Συμπεράσματα από τη μελέτη των προϊστορικών οικισμών της ανατο-

λικής Μακεδονίας». *Πρακτικά Α' τοπικού Συμποσίου: Η Καβάλα και η περιοχή της*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 235-247.

Γραμμένος 1980-81

Δ. Γραμμένος, «Προϊστορικοί οικισμοί της ανατολικής Μακεδονίας». *Θρακικά Χρονικά* 36, 1980-1981, σσ. 95-100.

Γραμμένος 1983

Δ. Γραμμένος, «Προϊστορικοί οικισμοί στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαιολογία* 7, 1983, σσ. 8-10.

Γραμμένος 1988

Δ. Γραμμένος, «Βιβλιοκρισία στο: C. Renfrew, M. Gimbutas and S. Elster (Eds), Excavations at Sitagroi, Vol. I». *Μακεδονικά* 26, 1988, σσ. 388-399.

Γραμμένος 1991

Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991.

Γραμμένος/Φωτιάδης 1980

Δ. Γραμμένος, Μ. Φωτιάδης, «Από τους προϊστορικούς οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας». *Ανθρωπολογικά* 1, 1980, σσ. 15-53.

Έργον 1987

«Ντικιλί Τας». *Έργον*, 1987, σσ. 28-31.

Ζώης 1973

Α. Ζώης, *Κρήτη – Η εποχή του λίθου*, Αθήνα 1973.

Θεοχάρης 1959

Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Πύρασσος». *Θεσσαλικά* Β 1-2, 1959, σσ. 29-68.

Θεοχάρης 1967

Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Η αυγή της Θεσσαλικής προϊστορίας, αρχή και πρώιμη εξέλιξη της Νεολιθικής». *Θεσσαλικά Μελετήματα* Ι, Βόλος 1967.

Θεοχάρης 1970

Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Αρχαιότητες και μνημεία Θεσσαλίας». *ΑΔ* 25 Χρονικά, 1970, (1973), σσ. 271-276

Θεοχάρης 1973

Δ.Ρ. Θεοχάρης, *Η Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1973.

Θέρμη 1990

Δ. Γραμμένος, Μ. Παππά, Ντ. Ούρεμ-Κώτσος, Σ. Σκουροπούλου, Ε. Γιαννούλη, Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης – Ανασκαφική περίοδος 1987». *Μακεδονικά* 27, 1990, σσ. 223-288.

Καλλιντζή/Ευστρατίου 1991

Ν. Καλλιντζή, Ν. Ευστρατίου, «Ανασκαφές στη Μάκρη Έβρου». *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 2, 1988, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 499-509.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Προϊστορικοί οικισμοί κίτρινης λίμνης (Σαριγκιόλ) Κοζάνης». *Αμητός* (τιμητικός τόμος για τον καθ. Μ.Ανδρόνικο), Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 391-416.

Κουκούλη 1967

Χ. Κουκούλη, «Αρχαιότητες και μνημεία ανατολικής Μακεδονίας». *ΑΔ* 22 Χρονικά, 1967 (1969), σσ. 417-434.

Κουκούλη 1969

Χ. Κουκούλη, «Αρχαιότητες και μνημεία ανατολικής Μακεδονίας». *ΑΔ* 24 Χρονικά, 1969 (1970), σσ. 347-358.

Κουκούλη Χρυσανθάκη 1972

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Αρχαιότητες και μνημεία ανατολικής Μακεδονίας». *ΑΔ* 27 Χρονικά, 1972, σσ.524-525.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973
Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Αρχαιότητες και μνημεία ανατολικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 28 Χρονικά, 1973, σσ. 443-461.
Κουρτέση-Φιλιππάκη (υπό έκδ.)
Γ. Κουρτέση – Φιλιππάκη, «Προϊστορικές λιθοτεχνίες από την Ανατολική Μακεδονία». *Πρακτικά του V Συμποσίου για την Αρχαία Μακεδονία*, υπό έκδοση.
Κωτσάκης 1983
Κ. Κωτσάκης, *Κεραμεική τεχνολογία και κεραμεική διαφοροποίηση*, (δ.δ) Θεσσαλονίκη 1983.
Κωτσάκης 1990
Κ. Κωτσάκης, «Το πρόγραμμα εντατικής επιφανειακής έρευνας Λαγκαδά. Δεύτερη περίοδος 1987». *Εγνατία* 2, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 165-186.
Κωτσάκης/Ανδρέου 1988
Κ. Κωτσάκης, Στ. Ανδρέου, «Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την οχύρωση του χώρου στην προϊστορική Τούμπα Θεσσαλονίκης». *Το αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 223-233.
Κωτσάκης/Ανδρέου 1992
Κ. Κωτσάκης, Στ. Ανδρέου, «Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στις αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού Τούμπας Θεσσαλονίκης». *Το αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 3 1989, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 201-213.
Κωτσάκης/Ανδρέου (υπό έκδ.)
Κ. Κωτσάκης, Στ. Ανδρέου, «Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα Λαγκαδά». *Πρακτικά του V.* Συμποσίου για την Αρχαία Μακεδονία, υπό έκδοση.
Μάνδαλο 1986
Α. Πιλάλη–Παπαστερίου, Α. Παπαευθυμίου–Παπανθίμου, Κ. Κωτσάκης, Θ. Σαββοπούλου, «Νέος προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο δυτικής Μακεδονίας», *Αρχαία Μακεδονία* IV, 1986, σσ. 451-465.
Μανιάτης 1981
Γ. Μανιάτης, «Μέθοδοι χρονολόγησης αρχαίων υλικών». *Ανθρωπολογικά* 2, 1981, σσ. 75-82
Μυλωνάς/Μπακαλάκης 1938
Γ. Μυλωνάς, Γ. Μπακαλάκης, «Ανασκαφή νεολιθικών συνοικισμών Ακροποτάμου και Πολυστύλου». *ΠΑΕ*, 1938, σσ. 103-111.
Ντικιλί Τας 1988
«Ντικιλί Τας». *Έργον* 1988 (1989), σ. 103.
Ντικιλί Τας 1989
«Ντικιλί Τας». *Έργον* 1989 (1990), σσ. 90-97.
Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1987
Κ. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, «Τρία νεολιθικά ειδώλια από το Μάνδαλο της Μακεδονίας», *Ελπίνη*, τιμ. τόμος για τον καθ. Ν. Πλάτωνα, Ηράκλειο 1987, σσ. 171-177.
Πέτσας 1964
Φ. Πέτσας, «Ροδοχώριον». *ΑΔ* 19 Χρονικά, 1964 (1966), σσ. 356-359
Ρωμιοπούλου 1965
Α. Ρωμιοπούλου, «Προϊστορικός οικισμός Λαφρούδας (Ν. Ξάνθης)». *ΑΔ* 20 Χρονικά, 1965, σσ. 461-467.
Ρωμιοπούλου 1965α
Α. Ρωμιοπούλου, «Κοινότης Πετρούσσης Ν. Δράμας». *ΑΔ 20 Χρονικά*, 1965, σσ. 451-453.
Τρανταλίδου (υπό έκδ.)
Κ. Τρανταλίδου, «Προϊστορικοί οικισμοί στις λεκάνες Φλώρινας και Αμυνταίου».

Πρακτικά του V Συμποσίου για την Αρχαία Μακεδονία, υπό έκδοση.

Τσούντας 1908

Χρ. Τσούντας, *Αι προϊστορικαί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήναι 1908

Φωτιάδης 1980

Μ. Φωτιάδης, «Η αρχαιότερη νεολιθική κεραμική από την θέση Τούμπα Σερρών». *Ανθρωπολογικά* 1, 1980, σσ. 20-23.

Φωτιάδης 1987

Μ. Φωτιάδης, «Κίτρινη λίμνη νομού Κοζάνης 1987. Προϊστορική έρευνα». *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 51-61

Φωτιάδης 1991

Μ. Φωτιάδης, «Προϊστορική έρευνα στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988. Μια σύντομη έκθεση». *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 2 1988, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 41-54

Χουρμουζιάδης 1967

Γ. Χουρμουζιάδης, «Άγιος Βησσαρίων (Μεγάλο Παζαράκι)». *ΑΔ* 22 Χρονικά 1967, (1969), σσ. 298-300.

Χουρμουζιάδης 1968

Γ. Χουρμουζιάδης, «Αρχαιότητες και μνημεία Θεσσαλίας, 5. Μαγούλα Κοσκινά». *ΑΔ* 23 Χρονικά 1968, (1969), σσ. 265-269.

Χουρμουζιάδης 1972

Γ. Χουρμουζιάδης, «Το μεγάλο Παζαράκι». *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 1, 1972, σσ. 137-158.

Χουρμουζιάδης 1973

Γ. Χουρμουζιάδης, *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της νεολιθικής Θεσσαλίας*, Αθήνα 1973.

Χουρμουζιάδης 1979

Γ.Χουρμουζιάδης, *Το νεολιθικό Διμήνι*, 1979.

Χουρμουζιάδης 1981

Γ. Χουρμουζιάδης, «Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής», Μέρος β. *Ανθρωπολογικά* 2, 1981, σσ. 41-54.

Χουρμουζιάδης 1988

Γ. Χουρμουζιάδης, «Η ανασκαφή της Τούμπας (1984-1987)». *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 219-222.

Χουρμουζιάδης (υπό έκδ.)

Γ. Χουρμουζιάδης, «Τούμπα Θεσσαλονίκης». *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1991, υπό έκδοση.

Χουρμουζιάδης/Κωτσάκης/Ανδρέου (υπό έκδ.)

Γ. Χουρμουζιάδης, Κ. Κωτσάκης, Στ. Ανδρέου, «Ανασκαφή Τούμπας 1989». *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1991, υπό έκδοση.

Χουρμουζιάδης/Περιστέρη (υπό έκδ.)

Γ. Χουρμουζιάδης, Κ. Περιστέρη, «Ανασκαφή Αρκαδικού Δράμας». *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1991, υπό έκδοση.

Χρυσοστόμου 1992

Παναγιώτης Χρυσοστόμου, «Νεολιθικός οικισμός Γιαννιτσά Β». *Το αρχαιολογικό έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 3 1989, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 119-134.

Χρυσοστόμου 1990

Παύλος Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους». *Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, στη μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 205-238.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Στον κατάλογο που ακολουθεί παρέχονται πληροφορίες οι οποίες θεωρούνται απαραίτητες για την κατανόηση του εικονιζόμενου υλικού (κεραμική, ειδώλια, εργαλεία και άλλα τεχνήματα). Κατ' αρχήν δηλώνεται η περίοδος, η φάση και η περιοχή από την οποία προέρχονται, ενώ τα αντικείμενα προσδιορίζονται γενικά (π.χ. γραπτή ή μονόχρωμη κεραμική, ειδώλια). Τέλος δηλώνεται η βιβλιογραφία, από την οποία επανασχεδιάστηκε κάθε αντικείμενο, προκειμένου να αποδοθεί κατά το δυνατόν σε ενιαία κλίμακα 1:4 η κεραμική και 1:2 τα ειδώλια, τα εργαλεία και τα τεχνήματα.

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, ο σχεδιασμός των αντικειμένων έγινε από την αρχιτέκτονα Αναστασία Μπουντουρίδου. Σ' αυτήν, στον καθηγητή Dr. B. Hänsel και τους σχεδιαστές του Seminar für Ur- und Frühgeschichte, οι οποίοι πρόσφεραν σημαντικές διευκολύνσεις για την επεξεργασία των σχεδίων, εκφράζονται και από τη θέση αυτή θερμότατες ευχαριστίες για την ουσιαστική συμβολή τους στην ολοκλήρωση του έργου.

1. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Ειδώλια, μονόχρωμη και γραπτή κεραμική.
   Α. Ακεραμική Νεολιθική. Λίθινα κομβιόσχημα ειδώλια ή ενώτια (1-4,6-9) και πήλινος πεσσός (5).
   Κλίμακα: 1:2
   1. Θεοχάρης 1971, πίν. ΧΙΙΑ άνω σειρά, α′ από αριστ.
   2. ο ίδιος, πίν. ΧΙΙΑ, άνω σειρά, β′ από αριστ.
   3. ο ίδιος, πίν. ΧΙΒ, άνω σειρά, α′ από αριστ.
   4. ο ίδιος, πίν. ΧΙΒ, άνω σειρά, γ′ από αριστ.
   5. ο ίδιος, πίν. ΧΙΒ, κάτω σειρά, α′7 από δεξιά
   6. ο ίδιος, πίν. ΧΙΒ, άνω σειρά, γ′ από αριστ.
   7. ο ίδιος, πίν. ΧΙΙΑ, άνω σειρά, γ′ από αριστ.
   8. ο ίδιος, πίν. ΧΙΓ, κάτω σειρά, δ′ από αριστ.
   9. ο ίδιος, πίν. ΧΙΓ, κάτω σειρά, α′ από αριστ.

   Β. Πολιτισμός του Αχιλλείου (πρώιμη κεραμική φάση). Μονόχρωμη κεραμική: (1-3.5) φάση Ια, (4.6-8) φάση Ιβ.
   Κλίμακα: 1:4
   1. Θεοχάρης 1971, εικ. 49
   2. ο ίδιος, εικ. 55
   3. ο ίδιος, εικ. 50
   4. ο ίδιος, εικ. 57
   5. ο ίδιος, εικ. 54,3
   6. ο ίδιος, εικ. 60
   7. ο ίδιος, εικ. 63
   8. ο ίδιος, εικ. 60

   Γ. Φάση Πρωτοσέσκλο. Γραπτή κεραμική.
   Κλίμακα: 1:4 τα 1-2.4 χωρίς κλίμακα το 3.
   1. Milojčić 1959, εικ. 6

2. Θεοχάρης 1973, πίν. IV,1
3. Milojčić 1959, εικ. 6
4. Hauptmann 1971, εικ. 60,1

2. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάση Πρωτοσέσκλο. Σχήματα αγγείων.
Κλίμακα: περίπου 1:3 τα 1-3.6.8-10.12.16
1:4 τα 7 και 13
περίπου 1:4 τα 4-5.11.14-15.18
περίπου 1:5 το 17
1. Milojčić/Zumbusch-Milojčić 1971, πίν. 7,12
2. οι ίδιοι, πίν. 10,14
3. οι ίδιοι, πίν. 10,15
4. οι ίδιοι, πίν. 13,3
5. οι ίδιοι, πίν. 10,6
6. οι ίδιοι, πίν. 8,24
7. οι ίδιοι, πίν. 13,1
8. οι ίδιοι, πίν. 10,11
9. οι ίδιοι, πίν. 7,15
10. οι ίδιοι, πίν. 13,2
11. οι ίδιοι, πίν. 10,8
12. οι ίδιοι, πίν. 8,23
13. οι ίδιοι, πίν. 13,4
14. οι ίδιοι, πίν. 14,5
15. οι ίδιοι, πίν. 14,8
16. οι ίδιοι, πίν. 8,17
17. οι ίδιοι, πίν. 2,10
18. οι ίδιοι, πίν. 14,11

3. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάσεις Πρωτοσέσκλο και Προσέσκλο. Πήλινα ειδώλια.
Α. Πήλινα ειδώλια των φάσεων Πρωτοσέσκλο (Α1-2.5) και Προσέσκλο Ι (Α3-4.6).
Κλίμακα: περίπου 1:3 τα Α4.6 και Β1-3
περίπου 1:4 τα Α1-3.5
1. Milojčić/Zumbusch-Milojčić 1971, πίν. R,1 και XII,20
2. οι ίδιοι, πίν. Q,5a
3. οι ίδιοι, πίν. S,1 και XVI,57
4. οι ίδιοι, πίν. T,5 και XVI,58
5. οι ίδιοι, πίν. T,1 και XII,22
6. οι ίδιοι, πίν. T,9 και XVI,59
Β. Πήλινα ειδώλια της φάσης Προσέσκλο ΙΙ ή ältere Magoulitsa Kultur.
Κλίμακα: περίπου 1:3
1. Milojčić/Zumbusch-Milojčić 1971, πίν. T,3 και XX,13
2. οι ίδιοι, πίν. S,3a-b και XX,15
3. οι ίδιοι, πίν. T,2 και XX,14
Γ. Πήλινα ειδώλια της φάσης Προσέσκλο ΙΙΙ ή jüngere Magoulitsa Kultur.
Κλίμακα: 1:2 το Γ1
1:3 το Γ2
1. Milojčić/Zumbusch-Milojčić 1971, πίν. U,1a-b και XXV,28
2. οι ίδιοι, πίν. T,8 και XXV,30

4. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάσεις Προσέσκλο Ι και ΙΙ. Κεραμική
   Α. Κεραμική της φάσης Προσέσκλο Ι.
      Κλίμακα: 1:4
      1. Hauptmann 1971, εικ. 60,1
      2. Θεοχάρης 1973, πίν. IV,7
      3. ο ίδιος, πίν. IV,4
      4. ο ίδιος, πίν. IV,5
      5. ο ίδιος, πίν. IV,2
   Β. Κεραμική της φάσης Προσέσκλο ΙΙ ή ältere Magoulitsa Kultur.
      Κλίμακα: 1:4 τα 1.3
               περίπου 1:4 τα 2.4
      1. Milojčić/Zumbusch-Milojčić 1971,πίν. L,1 και XX,2
      2. οι ίδιοι, πίν. M,1.6 και XX,6.9
      3. οι ίδιοι, πίν. N,6
      4. οι ίδιοι, πίν. L,2 και XX,3

5. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάση Προσέσκλο ΙΙΙ (jüngere Magoulitsa Kultur). Κεραμική μονόχρωμη, γραπτή και εγχάρακτη.
   Κλίμακα: 1:4 τα 14.16
            περίπου 1:4 τα 1-13.15.17
   1. Milojčić/Zumbusch-Milojčić 1971, πίν. XXV,9
   2. οι ίδιοι, πίν. O,2 και XXV,4
   3. οι ίδιοι, πίν. O,11 και XXV,3
   4. οι ίδιοι, πίν. XXV,10
   5. οι ίδιοι, πίν. O,5 και XXV,7
   6. οι ίδιοι, πίν. O,7
   7. οι ίδιοι, πίν. O,6 και XXIV,6
   8. οι ίδιοι, πίν. Q,3 και XXV,14
   9. οι ίδιοι, πίν. Q,2 και XXV,15
   10. οι ίδιοι, πίν. Q,1 και XXV,13
   11. οι ίδιοι, πίν. 13,1
   12. οι ίδιοι, πίν. 13,17
   13. οι ίδιοι, πίν. O,1 και XXIV,32
   14. Χουρμουζιάδης 1968, εικ. 5
   15. Milojčić/Zumbusch-Milojčić 1971, πίν. 13,15
   16. Χουρμουζιάδης 1968, εικ. 6
   17. Milojčić/Zumbusch-Milojčić 1971, πίν. 4,12

6. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στην Αλβανία. Φάσεις I-II. Κεραμική μονόχρωμη, γραπτή και με ανάγλυφη διακόσμηση.
   Α. Κεραμική μονόχρωμη και με ανάγλυφη διακόσμηση της φάσης Ι.
      Κλίμακα: περίπου 1:4 τα 1.3-4.6-11
               χωρίς κλίμακα τα 2.5
      1. Prendi/Andrea 1981, πίν. II,6
      2. οι ίδιοι, πίν. III,6
      3. οι ίδιοι, πίν. II,1
      4. οι ίδιοι, πίν. II,10
      5. οι ίδιοι, πίν. III,3
      6. οι ίδιοι, πίν. II,2
      7. οι ίδιοι, πίν. II,5

8. οι ίδιοι, πίν. II,3
9. οι ίδιοι, πίν. II,13
10. οι ίδιοι, πίν. II,4
11. οι ίδιοι, πίν. II,11

Β. Γραπτή κεραμική της φάσης ΙΙ.
Κλίμακα: 1:4 τα 2-3,6-9
περίπου 1:4 τα 10-11
χωρίς κλίμακα τα 1.4-5

1. Prendi 1976, πίν. II,3
2. Korkuti 1982, πίν. IX, κάτω σειρά, α′ από αριστ.
3. ο ίδιος, πίν. VIII,6
4. Prendi 1976, πίν. II,2
5. ο ίδιος, πίν. II,1
6. Korkuti 1982, πίν. IX, κάτω σειρά, α′ από δεξιά
7. ο ίδιος, πίν. IX, γ′ σειρά, β′ από αριστ.
8. ο ίδιος, πίν. X, γ′ σειρά, β′ από αριστ.
9. ο ίδιος, πίν. X, άνω σειρά, μέση
10. ο ίδιος, πίν. IX, άνω σειρά, μέση
11. ο ίδιος, πίν. IX, β′ σειρά, α′ από αριστ.

7. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στην Αλβανία. Φάση ΙΙ. Κεραμική μονόχρωμη και γραπτή.
Κλίμακα: 1:4 το 12
περίπου 1:4 τα 1-11

1. Prendi 1976, πίν. I,3
2. Korkuti 1982, πίν. VI,10
3. Perndi 1976, πίν. I,6
4. Korkuti 1982, πίν. VI,2
5. ο ίδιος, πίν. V,3
6. Prendi 1976, πίν. I,1
7. ο ίδιος, πίν. I,2
8. Korkuti 1982, πίν. V,1
9. ο ίδιος, πίν. V,8
10. ο ίδιος, πίν. IV,1
11. ο ίδιος, πίν. IV,13
12. Prendi 1982, εικ. 34, κάτω αριστ.

8. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στην Αλβανία. Φάση ΙΙ. Πολύχρωμη κεραμική και ειδώλια.
Α. Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση της φάσης ΙΙ (1-5) και πολύχρωμη από τη θέση Podgorie I (6-7).
Κλίμακα: περίπου 1:4 τα 1-5
χωρίς κλίμακα τα 6-7

1. Korkuti 1982, πίν. VI,1
2. ο ίδιος, πίν. XV,5
3. ο ίδιος, πίν. V,12
4. ο ίδιος, πίν. XV,15
5. ο ίδιος, πίν. XV,8
6. Prendi 1976, πίν. II,8
7. ο ίδιος, πίν. II,9

Β. Ειδώλια της Αρχαιότερης Νεολιθικής
Κλίμακα: περίπου 1:2 τα 1-4

περίπου 1:4 τα 7-8
χωρίς κλίμακα τα 5-6.9-10

1. Prendi/Andrea 1981, πίν. I,7
2. οι ίδιοι, πίν. I,6
3. Korkuti 1982, πίν. XVII,16
4. ο ίδιος, πίν. XVII,15
5. ο ίδιος, πίν. XVII,14
6. Prendi/Andrea 1981, πίν. I,8
7. Korkuti 1982, πίν. XVI,9
8. ο ίδιος, πίν. XVI,4
9. ο ίδιος, πίν. XVI,2
10. ο ίδιος, πίν. XVI,1

9. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Γιουγκοσλαβία. Πολιτισμός του Starčevo. Φάση Proto-Starčevo. Μονόχρωμη κεραμική και ειδώλια.
Κλίμακα: περίπου 1:4 το 4
χωρίς κλίμακα τα 1-3.5-10

1. PJZ II, 1979, εικ. 11,3
2. στο ίδιο, εικ. 11,5
3. στο ίδιο, εικ. 11,4
4. στο ίδιο, εικ. 11,2
5. στο ίδιο, εικ. 11,1
6. στο ίδιο, εικ. 11,8
7. στο ίδιο, εικ. 11,6
8. στο ίδιο, εικ. 11,9
9. στο ίδιο, εικ. 11,10
10. στο ίδιο, εικ. 11,7

10. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Γιουγκοσλαβία. Ομάδα Anzabegovo-Vršnik. Φάση Ια. Κεραμική γραπτή και μονόχρωμη (1.3-19), κεφαλή ζωόμορφου ειδωλίου (2).
Κλίμακα: περίπου 1:2 το 2
1:4 τα 1.3-10

1. Gimbutas 1976, εικ. 16,1
2. η ίδια, εικ. 140
3. PJZ II 1979, πίν. XIII, 3α
4. στο ίδιο, πίν. XIII,6
5. Gimbutas 1976, εικ. 14,3
6. η ίδια, εικ. 14,1
7. η ιδια, εικ. 16,4
8. η ίδια, εικ. 14,2
9. η ίδια, εικ. 14,4
10. η ίδια, εικ. 17,1

11. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Γιουγκοσλαβία. Ομάδα Anzabegovo-Vršnik. Κεραμική γραπτή και μονόχρωμη, ειδώλια.
Α. Κεραμική γραπτή, μονόχρωμη και ειδώλια της φάσης Anza Ib.
Κλίμακα: 1:2 τα 7-8
1:4 τα 1-6.9-10

1. Gimbutas 1976, εικ. 19,4
2. PJZ II 1979, πίν. XIII,2

3. Gimbutas 1976, εικ. 23,2
4. η ίδια, εικ. 19,2
5. η ίδια, εικ. 22,4
6. η ίδια, εικ. 22,1
7. η ίδια, εικ. 138
8. η ίδια, εικ. 137
9. η ίδια, εικ. 20,4
10. η ίδια, εικ. 19,3

Β. Κεραμική γραπτή και μονόχρωμη της φάσης Anza Ic.
Κλίμακα: 1:4
1. PJZ II 1979, πίν. XIII,1
2. στο ίδιο, πίν. XIII,4
3. στο ίδιο, εικ. 9,6

12. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Βουλγαρία. Φάση μονόχρωμης κεραμικής (ή BFN-M). Κεραμική.
Κλίμακα: 1:4
1. Todorova 1989, πίν.2, κάτω
2. η ίδια, πίν. 2, β′ σειρά, αριστ.
3. η ίδια, πίν. 2, α′ σειρά, αριστ
4. η ίδια, πίν. 2, γ′ σειρά, δεξιά
5. η ίδια, πίν. 2, α′ σειρά, δεξιά
6. η ίδια, πίν. 2, β′ σειρά, δεξιά
7. η ίδια, πίν. 2, γ′ σειρά, αριστ.

13. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Βουλγαρία. Φάσεις Karanovo I (ή BFN-A) (Α) και Azmaška Mogila (ή BFN A/B) (Β).

Α. Κεραμική μονόχρωμη, γραπτή, εγχάρακτη και ειδώλιο της φάσης Karanovo I (ή BFN-A).
Κλίμακα: 1:4 τα 1-7
1. Georgiev 1961, πίν. VI,2
2. ο ίδιος, πίν. VI,1
3. ο ίδιος, ένθ. πίν.
4. ο ίδιος, εικ. 3,1α-b
5. ο ίδιος, πίν. VII,3
6. ο ίδιος, πίν. VII,1c
7. ο ίδιος, πίν. XXXI,3

Β. Μονόχρωμη και γραπτή κεραμική της φάσης Azmaška Mogila (ή BFN- A/B).
Κλίμακα: 1:4
1. Vajsova 1966, εικ. 2,5
2. η ίδια, εικ. 2,8 και 21,8

14. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Βουλγαρία. Ομάδα Gălabnik. Κεραμική.

Α. Μονόχρωμη και γραπτή κεραμική της φάσης Gălabnik I.
Κλίμακα: 1:4 τα 1.3.5.7
χωρίς κλίμακα τα 2.4.6
1. Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 5,4
2. οι ίδιοι, εικ. 9,2
3. οι ίδιοι, εικ. 5,10
4. οι ίδιοι, εικ. 14,2

5. Vajsova 1966, εικ. 2,6
6. Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 9,1
7. Vajsova 1966, εικ. 2,11

Β. Γραπτή κεραμική της φάσης Gălabnik II.
Χωρίς κλίμακα.
1. Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 10,1
2. οι ίδιοι, εικ. 10,3
3. οι ίδιοι, εικ. 10,2

15. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Μακεδονία. Κεραμική.

Α. Μονόχρωμη κεραμική από τη δυτική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4
1. Rodden 1962, εικ. 9,P1
2. ο ίδιος, εικ. 9,P10
3. ο ίδιος, εικ. 9,P5
4. ο ίδιος, εικ. 9,P6
5. ο ίδιος, εικ. 9,P17
6. ο ίδιος, εικ. 9,P12
7. ο ίδιος, εικ. 9,P14
8. ο ίδιος, εικ. 9,P3
9. ο ίδιος, εικ. 9,P2
10. ο ίδιος, εικ. 9,P10

Β. Γραπτή (ερυθρό σε λευκό) κεραμική από τη δυτική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4
1. Rodden 1962, εικ. 10,P24
2. ο ίδιος, εικ. 10,P19
3. ο ίδιος, εικ. 10,P22
4. ο ίδιος, εικ. 10,P23
5. ο ίδιος, εικ. 10,P21
6. ο ίδιος, εικ. 10,P30
7. ο ίδιος, εικ. 10,P20

16. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Μακεδονία. Κεραμική και ειδώλια.

Α. Κεραμική με γραπτή (λευκό σε ερυθρό) ή ανάγλυφη διακόσμηση από τη δυτική (1.4-12) και την ανατολική Μακεδονία (2-3).
Κλίμακα: 1:4
1. Rodden 1962, εικ. 10,P31
2. Γραμμένος 1991, εικ. 50,1
3. ο ίδιος, πίν. 50,2
4. Rodden 1966, εικ. 10,P34
5. ο ίδιος, εικ. 10,P33
6. ο ίδιος, εικ. 10,P32
7. ο ίδιος, εικ. 10,P35
8. ο ίδιος, εικ. 10,P37
9. ο ίδιος, πίν. XL,6
10. ο ίδιος, πίν. XL,3
11. ο ίδιος, πίν. XL,4
12. ο ίδιος, πίν. XL,5

Β.Ειδώλια της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τη δυτική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:2 τα 1.3-4 περίπου

1:2 τα 6-8
χωρίς κλίμακα τα 2.5.9

1. Rodden 1962, πίν. XLI,2
2. Θεοχάρης 1973, εικ. 188
3. Rodden 1962, πίν. XLI,3
4. ο ίδιος, πίν. XLI,1
5. Θεοχάρης 1973, εικ. 189
6. ο ίδιος, εικ. 187
7. ο ίδιος, εικ. σ. 18 και Rodden 1964c, πίν. 3A
8. Rodden 1964c, πίν. 2B
9. Ridley/Wardle 1979, πίν. 26,e

17. Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Μακεδονία. Λίθινα (1-14), οστέινα (15-17.19-21) και πήλινα (18.22-23) εργαλεία και άλλα τεχνήματα (ή τέχνεργα) από τη δυτική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:1 τα 5-8.18
περίπου 1:2 τα 1-4.9-14
χωρίς κλίμακα τα 15-17.19-23

1. Rodden 1962, εικ. 7,S1
2. ο ίδιος, εικ. 7,S3
3. ο ίδιος, εικ. 7,S4
4. ο ίδιος, εικ. 7,S2
5. ο ίδιος, εικ. 11,SF1
6. ο ίδιος, εικ. 11,SF2
7. ο ίδιος, εικ. 11,SF3
8. ο ίδιος, εικ. 11,SF4
9. ο ίδιος, εικ. 7,S6
10. ο ίδιος, εικ. 7,S5
11. ο ίδιος, εικ. 6,F3
12. ο ίδιος, εικ. 6,F1
13. ο ίδιος, εικ. 6,F10
14. ο ίδιος, εικ. 6,F16
15. ο ίδιος, εικ. 8,B2
16. ο ίδιος, εικ. 8,B5
17. ο ίδιος, εικ. 8,B3
18. ο ίδιος, εικ. 8,SF7
19. ο ίδιος, εικ. 8,B6
20. ο ίδιος, εικ. 8,B7
21. ο ίδιος, εικ. 8,B4
22. Rodden 1965, σ. 86d, άνω
23. ο ίδιος, σ. 86d, κάτω

18. Η Μέση Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάσεις Σέσκλο ΙΑ και ΙΒ.
A. Γραπτή κεραμική και ομοίωμα οικίας της φάσης Σέσκλο ΙΑ.
Κλίμακα: 1:4

1. Θεοχάρης 1967, εικ. 84
2. Θεοχάρης 1973, πίν. IV,12
3. Mottier 1981, πίν. 2,14
4. Θεοχάρης 1973, εικ. 8 και σχ. 24

B. Γραπτή κεραμική της φάσης Σέσκλο ΙΒ.
Κλίμακα: 1:4 τα 2-5

χωρίς κλίμακα το 1

1. Otto 1985, πίν. 10,18
2. η ίδια, πίν. 10,1
3. Mottier 1981, πίν. 6,9
4. η ίδια, πίν. 50,11
5. η ίδια, πίν. 6,7

19. Η Μέση Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάσεις Σέσκλο ΙΙΑ και ΙΙΒ.

A. Σχήματα αγγείων και γραπτή κεραμική της φάσης Σέσκλο ΙΙΑ.

Κλίμακα: 1:4

1. Otto 1985, πίν. 15,10
2. Mottier 1981, πίν. 7,5
3. Otto 1985, πίν. 14,7
4. Mottier 1981, πίν. 6,15
5. Otto 1985, πίν. 15,14
6. Mottier 1981, πίν. 9,3a

B. Γραπτή κεραμική της φάσης Σέσκλο ΙΙΒ.

Κλίμακα: 1:4

1. Otto 1985, πίν. 17,17
2. Mottier 1981, πίν. 53,6
3. Θεοχάρης 1973, σχ. 49, άνω
4. Mottier 1981, πίν. 25,18
5. Θεοχάρης 1973, πίν. V,3 (στην αγγλική έκδοση)
6. Mottier 1981, πίν. 51,13

20. Η Μέση Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάσεις Σέσκλο ΙΙΒ και ΙΙΙΑ.

A. Σχήματα αγγείων και γραπτή κεραμική της φάσης Σέσκλο ΙΙΒ.

Κλίμακα: 1:4

1. Mottier 1981, πίν. 23,10
2. η ίδια, πίν. 37,8
3. η ίδια, πίν. 18,18
4. η ίδια, πίν. 16,13
5. Τσούντας 1908, εικ. 83
6. Otto 1985, πίν. 17,11, Θεοχάρης 1973, εικ. 33

B. Γραπτή κεραμική της φάσης Σέσκλο ΙΙΙΑ.

Κλίμακα: 1:4 τα 1-4.6
1:6 το 5

1. Mottier 1981, πίν. 62,12
2. η ίδια, πίν. 44,1
3. Otto 1985, πίν. 26,1, Mottier 1981, πίν. VII
4. Mottier 1981, πίν. 41,14
5. Τσούντας 1908, πίν. 15,1, Θεοχάρης 1973, πίν. VI,6
6. Otto 1985, πίν. 23,19

21. Η Μέση Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάσεις Σέσκλο ΙΙΙΑ και ΙΙΙΒ.

A. Μονόχρωμη και γραπτή κεραμική της φάσης Σέσκλο ΙΙΙΑ.

Κλίμακα: 1:4

1. Θεοχάρης 1973, πίν.V,1
2. Zervos 1962, εικ. 310
3. Mottier 1981, πίν. 64,11

4. Wace/Thompson 1912, εικ. 57,g
5. Mottier 1981, πίν. 32,18
6. η ίδια, πίν. 60,10
7. η ίδια, πίν. 31,23
8. Wace/Thompson 1912, εικ. 42,a
9. οι ίδιοι, εικ. 42,d
10. οι ίδιοι, εικ. 49,a

Β. Γραπτή κεραμική της φάσης Σέσκλο ΙΙΙΒ.
Κλίμακα: 1:4
1. Otto 1985, πίν. 34,1
2. Wace/Thompson 1912, εικ. 20,j
3. οι ίδιοι, πίν. II,7
4. οι ίδιοι, πίν. 119,a
5. οι ίδιοι, πίν. 117,k
6. οι ίδιοι, εικ. 47,a
7. οι ίδιοι, εικ. 119,b

22. Η Μέση Νεολιθική στην Αλβανία. Ειδώλια της φάσης Protocakran (1-2) και κεραμική της φάσης Cakran (3-19).
Κλίμακα: 1:2 τα 1-2
1:4 τα 3-19
1. Prendi 1976, πίν. VII,14
2. ο ίδιος, πίν. VII,15
3. ο ίδιος, πίν. IV,15
4. ο ίδιος, πίν. IV,1
5. ο ίδιος, πίν. IV,6
6. ο ίδιος, πίν. IV,2
7. ο ίδιος, πίν. IV,5
8. ο ίδιος, πίν. IV,7
9. ο ίδιος, πίν. IV,9
10. ο ίδιος, πίν. IV,3
11. ο ίδιος, πίν. VI,12
12. ο ίδιος, πίν. IV,8
13. ο ίδιος, πίν. IV,10
14. ο ίδιος, πίν. IV,VI,8
15. ο ίδιος, πίν. IV,12
16. ο ίδιος, πίν. VII,18
17. ο ίδιος, πίν. VI,3
18. ο ίδιος, πίν. IV,14
19. ο ίδιος, πίν. IV,15

23. Η Μέση Νεολιθική στη Γιουγκοσλαβία. Πολιτισμός Starčevo (Α-Β), Ομάδα Anzabegovo-Vršnik, φάση ΙΙ (Γ). Μονόχρωμη και γραπτή κεραμική.
Α. Γραπτή κεραμική των φάσεων Starčevo IIa (A,1) και IIb (A,2).
Κλίμακα: περίπου 1:6 το 1
χωρίς κλίμακα το 2
1. PJZ II 1979, εικ. 11,11
2. στο ίδιο, εικ. 11,12

Β. Γραπτή κεραμική της φάσης Starčevo III.
Χωρίς κλίμακα.

1. PJZ II 1979, εικ. 11,13

Γ. Μονόχρωμη και γραπτή κεραμική της φάσης Anzabegovo- Vršnik II.
Κλίμακα: 1:4
1. Gimbutas 1976, εικ. 30,3
2. η ίδια, εικ. 30,4
3. η ίδια, εικ. 33,1
4. η ίδια, εικ. 26,2
5. η ίδια, εικ. 29,2
6. η ίδια, εικ. 29,3

24. Η Μέση Νεολιθική στη Γιουγκοσλαβία. Ομάδα Anzabegovo-Vršnik, φάσεις II (Α) και III (Β). Κεραμική μονόχρωμη, γραπτή και με ανάγλυφη διακόσμηση, ειδώλια.
Α. Ομάδα Anzabegovo-Vršnik, φάση II. Ειδώλια.
Κλίμακα: 1:2
1. Gimbutas 1976, εικ. 148
2. η ίδια, εικ. 153
3. η ίδια, εικ. 159
4. η ίδια, εικ. 146
5. η ίδια, εικ. 144
6. η ίδια, εικ. 143
7. η ίδια, εικ. 145
8. η ίδια, εικ. 155
9. η ίδια, εικ. 152

Β. Ομάδα Anzabegovo-Vršnik, φάση III. Κεραμική μονόχρωμη, γραπτή, με ανάγλυφη διακόσμηση και ειδώλια.
Κλίμακα: 1:2 το 2
1:4 τα 1,3-9
1. Gimbutas 1976, εικ. 37,2
2. η ίδια, εικ. 147
3. PJZ II 1979, πίν. XIII,7
4. Gimbutas 1976, εικ.35,3
5. η ίδια, εικ. 38,2
6. η ίδια, εικ. 39,3
7. η ίδια, εικ. 39,2
8. η ίδια, εικ. 35,1
9. η ίδια, εικ. 35,2

25. Η Μέση Νεολιθική στη Γιουγκοσλαβία. Ομάδα Veluška-Porodin. (1-5.7-8.9-11) φάσεις I-IV, (6.9) φάσεις III-IV.
Κλίμακα: 1:4
1. PJZ II 1979, πίν. XV,5
2. στο ίδιο, πίν. XV,2
3. στο ίδιο, πίν. XV,6
4. στο ίδιο, πίν. XV,4
5. στο ίδιο, πίν. XVI,5a-b
6. στο ίδιο, πίν. XVI,7
7. στο ίδιο, πίν. XVI,1a-b
8. στο ίδιο, εικ. 10,2
9. στο ίδιο, πίν. XVI,6
10. στο ίδιο, εικ. 10,3
11. στο ίδιο, πίν. XV,1

26. Η Μέση Νεολιθική στη Βουλγαρία. Φάση Καράνοβο ΙΙ (ή BFN-B).
Κεραμική μονόχρωμη και με ανάγλυφη διακόσμηση.
Κλίμακα: 1:4
1. Georgiev 1961, πίν. VIII,3
2. ο ίδιος, πίν. VIII,2
3. ο ίδιος, πίν. VIII,1
4. ο ίδιος, πίν. VIII,3
5. ο ίδιος, πίν. IX,2
6. ο ίδιος, πίν. XIV,4

27. Η Μέση Νεολιθική στη Βουλγαρία. Φάση Καράνοβο ΙΙ (ή BFN-B).
Κεραμική μονόχρωμη και με ανάγλυφη διακόσμηση.
Κλίμακα: 1:4
1. Georgiev 1961, πίν. XII,2
2. ο ίδιος, πίν. XII,1
3. ο ίδιος, πίν. XII,4
4. ο ίδιος, πίν. XII,6
5. ο ίδιος, πίν. XII,3
6. ο ίδιος, πίν. XIII,2a.c
7. ο ίδιος, πίν. XIII,1a-b
8. ο ίδιος, πίν. XIV, 3

28. Η Μέση Νεολιθική στη Βουλγαρία. (Α) Φάση Vesselinovo-Καράνοβο ΙΙΙ (ή BFN-C). (Β) Ομάδα Galabnik, φάση ΙΙΙ.
Α. Φάση Vesselinovo-Καράνοβο ΙΙΙ (ή BFN-C). Κεραμική μονόχρωμη και με ανάγλυφη διακόσμηση.
Κλίμακα: 1:4 τα 1.3-8
χωρίς κλίμακα το 2
1. Georgiev 1961, πίν. XI,1
2. ο ίδιος, ένθ. πίν.
3. ο ίδιος, πίν. X,3
4. ο ίδιος, εικ. 3,2a-b
5. ο ίδιος, πίν. X,1
6. ο ίδιος, πίν. XI,3
7. ο ίδιος, πίν. XI,4
8. ο ίδιος, πίν. XI,5
Β. Ομάδα Gălăbnik, φάση ΙΙΙ. Γραπτή κεραμική.
Κλίμακα: 1:4 τα 1.3 χωρίς κλίμακα το 2
1. Pavuk/Tschochadziev 1984, εικ. 12,1
2. οι ίδιοι, εικ. 9,4
3. οι ίδιοι, εικ. 12,4

29. Η Μέση Νεολιθική στην Αιγαιακή Θράκη. Φάση Παραδημή Ι. Κεραμική μονόχρωμη και με ανάγλυφη διακόσμηση.
Κλίμακα: 1:4 τα 2-3.5-7.10
χωρίς κλίμακα τα 1.4.8-9
1. Paradimi 1981, ένθ. πῖν. 11,3
2. στο ίδιο, πίν. 22b,8, ένθ. πίν. 10,4 και 13 I,5
3. στο ίδιο, πίν. 21b,1, ένθ. πίν. 10,1 και 13 I,4
4. στο ίδιο, πίν. 24b,3, ένθ. πίν. 12,4

5. στο ίδιο, πίν. 21b,2, ένθ. πίν. 10,2
6. στο ίδιο, πίν. 22b,1, ένθ. πίν. 10,3
7. στο ίδιο, πίν. 24b,4, ένθ. πίν. 12,2 και 13 I,2
8. στο ίδιο, πίν. 24b,5, ένθ. πίν. 12,3
9. στο ίδιο, πίν. 22b,10, ένθ. πίν. 10,3 και 13 I,3
10. στο ίδιο, πίν. 24b,1, ένθ. πίν. 12,1 και 13 I,1

30. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Πρώιμη φάση (MN I) (A) και μέση φάση (MN II) (B). Γραπτή κεραμική.
A. Γραπτή κεραμική της πρώιμης φάσης (MN I) από τη δυτική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4 τα 1-2.5
χωρίς κλίμακα τα 3-4
1. Ridley/Wardle 1979, εικ. 10,36
2. οι ίδιοι, εικ. 8,13
3. οι ίδιοι, πίν. 28,b, κάτω αριστ.
4. οι ίδιοι, πίν. 28,b, άνω δεξιά
5. οι ίδιοι, εικ. 8,19
B. Γραπτή κεραμική της μέσης φάσης (MN II) από τη δυτική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:2 τα 1-2.4-6
χωρίς κλίμακα το 3
1. Ridley/Wardle 1979, εικ. 10,31
2. οι ίδιοι, εικ. 9,22
3. οι ίδιοι, εικ. 8,18
4. οι ίδιοι, εικ. 8,14
5. οι ίδιοι, εικ. 8,20
6. οι ίδιοι, εικ. 8,21

31. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Σχήματα αγγείων της πρώιμης (1-11) και μέσης φάσης (12).
Κλίμακα: 1:4 τα 1.4-12
χωρίς κλίμακα τα 2-3
1. Ridley/Wardle 1979, εικ. 8,21
2. οι ίδιοι, εικ. 11,40
3. οι ίδιοι, εικ. 8,18
4. οι ίδιοι, εικ. 9,22
5. οι ίδιοι, εικ. 9,23
6. οι ίδιοι, εικ. 9,26
7. οι ίδιοι, εικ. 9,27
8. οι ίδιοι, εικ. 8,20
9. οι ίδιοι, εικ. 9,30
10. οι ίδιοι, εικ. 8,14
11. οι ίδιοι, εικ. 10,35
12. οι ίδιοι, εικ. 9,32.34

32. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Μέση και τελική φάση (MN II και MN Final). Γραπτή κεραμική.
A. Γραπτή κεραμική της δεύτερης φάσης (MN II) από την κεντρική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4
1. Felsch 1976, εικ. 80b
2. ο ίδιος, εικ. 80a

Β. Κεραμική γραπτή και με ανάγλυφη διακόσμηση της τελικής φάσης (MN Final) από τη δυτική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4
1. Ridley/Wardle 1979, πίν. 28d, κάτω αριστ.
2. οι ίδιοι, πίν. 28d, άνω αριστ.
3. οι ίδιοι, πίν. 28d, κάτω μεσαίο
4. οι ίδιοι, πίν. 28d, άνω μεσαίο

Γ. Γραπτή κεραμική της Μέσης Νεολιθικής από τη θέση Δρέπανο της δυτικής Μακεδονίας.
Κλίμακα: 1:4
1. French 1970, εικ. 7,3
2. ο ίδιος, εικ. 7,2
3. ο ίδιος, εικ. 7,4
4. ο ίδιος, εικ. 7,1
5. ο ίδιος, εικ. 7,5

Δ. Γραπτή κεραμική της Μέσης Νεολιθικής από την κεντρική Μακεδονία. (1-6) Κατηγορία 30.
Κλίμακα: 1:4
1. French 1970, εικ. 9,14
2. ο ίδιος, εικ. 9,12
3. ο ίδιος, εικ. 9,16
4. ο ίδιος, εικ. 9,20
5. ο ίδιος, εικ. 9,24
6. ο ίδιος, εικ. 9,17

33. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Κεραμική (Α) και σχήματα αγγείων (Β) από την κεντρική Μακεδονία.

Α. Λευκοστεφής γραπτή (1-3) και χονδροειδής (4-6) κεραμική από την κεντρική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4 τα 1-3
χωρίς κλίμακα τα 4-6
1. Γραμμένος 1991, πίν. 25α, κάτω δεξιά
2. French 1970, εικ. 9,23
3. ο ίδιος, εικ. 9,22
4. Γραμμένος 1991, πίν. 26β, γ′ σειρά, α′ από αριστ.
5. ο ίδιος, πίν. 26β, γ′ σειρά, β′ από αριστ.
6. ο ίδιος, πίν. 26β, κάτω σειρά, δεξιά.

Β. Σχήματα αγγείων από την κεντρική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4 τα 1.3-4.8
χωρίς κλίμακα τα 2.5-7.9-10
1. French 1970, εικ. 9,10
2. Γραμμένος 1991, εικ. 51,3
3. French 1970, εικ. 9,23
4. ο ίδιος, εικ. 9,14
5. Γραμμένος 1991, εικ. 51,1
6. ο ίδιος, εικ. 51,7
7. ο ίδιος, εικ. 51,6
8. French 1970, εικ. 9,17
9. Γραμμένος 1991, εικ. 51,8
10. ο ίδιος, εικ. 51,12

34. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Κεραμική μονόχρωμη (1-3.7), με αυλακώσεις (4-6.8-10) και πρώιμη μελανοστεφής (11) από την ανατολική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4
1. Sitagroi 1986, εικ. 11.4:1
2. στο ίδιο, εικ. 11.5:6
3. στο ίδιο, εικ. 11.3:5
4. στο ίδιο, εικ. 11.5:4
5. στο ίδιο, εικ. 11.3:2
6. στο ίδιο, εικ. 11.3:7
7. στο ίδιο, εικ. 11.2:16
8. στο ίδιο, εικ. 11.2:7
9. στο ίδιο, εικ. 11.3:14
10. στο ίδιο, εικ. 11.8:16
11. στο ίδιο, εικ. 11.5:2

35. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Κεραμική γραπτή (Α), χονδροειδής και είδη λαβών (Β) από την ανατολική Μακεδονία.
Α. Γραπτή κεραμική από την ανατολική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4
1. Γραμμένος, 1991, πίν. 8β, κάτω αριστ.
2. ο ίδιος, πίν. 8β, άνω μέση
3. ο ίδιος, πίν. 7α, κάτω δεξιά
4. ο ίδιος, πίν. 7α, κάτω αριστ.
Β. Χονδροειδής κεραμική (Β,1-2.4.14-18) και είδη λαβών (Β, 3.5-13) από την ανατολική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4
1. Sitagroi 1986, εικ. 10.4:3
2. στο ίδιο, εικ. 10.2:2
3. στο ίδιο, εικ. 11.6:19
4. στο ίδιο, εικ. 10.3:9
5. στο ίδιο, εικ. 11.6:5
6. στο ίδιο, εικ. 11.6:7
7. στο ίδιο, εικ. 11.6:8
8. στο ίδιο, εικ. 11.6:6
9. στο ίδιο, εικ. 11.8:6
10. στο ίδιο, εικ. 11.6:15
11. στο ίδιο, εικ. 11.8:3
12. στο ίδιο, εικ. 11.8:4
13. στο ίδιο, εικ. 11.6:14
14. στο ίδιο, εικ. 11.7:9
15. στο ίδιο, εικ. 10.2:1
16. στο ίδιο, εικ. 10.3:21
17. στο ίδιο, εικ. 11.7:3
18. στο ίδιο, εικ. 11.7:1, και Renfrew 1970, πίν. 1,2

36. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Είδη βάσεων και ανάγλυφης διακόσμησης (αυλακώσεις, εμπίεστη, εγχάρακτη) από την ανατολική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4
1. Sitagroi 1986, εικ. 11.2:6
2. στο ίδιο, εικ. 11.2:9

3. στο ίδιο, εικ. 11.2:1
4. στο ίδιο, εικ. 11.4:8
5. στο ίδιο, εικ. 11.2:12
6. στο ίδιο, εικ. 10.4:2
7. στο ίδιο, εικ. 11.2:10
8. στο ίδιο, εικ. 11.7:11
9. στο ίδιο, εικ. 11.7:9
10. στο ίδιο, εικ. 11.3:15
11. στο ίδιο, εικ. 11.2:13
12. στο ίδιο, εικ. 11.7:12
13. στο ίδιο, εικ. 10.3:20
14. στο ίδιο, εικ. 11.4:3
15. στο ίδιο, εικ. 11.4:2
16. στο ίδιο, εικ. 11.7:13
17. στο ίδιο, εικ. 11.4:4

37. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Σχήματα φιαλών από την ανατολική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4 τα 1-6.8-12
χωρίς κλίμακα το 7
1. Sitagroi 1986, εικ. 11.5:5
2. στο ίδιο, εικ. 11.9:7
3. στο ίδιο, εικ. 11.1:2
4. στο ίδιο, εικ. 11.9:1
5. στο ίδιο, εικ. 11.1:5
6. στο ίδιο, εικ. 11.3:1
7. Γραμμένος 1991, εικ. 51,16
8. Sitagroi 1986, εικ. 11.1:10
9. στο ίδιο, εικ. 11.9:9
10. στο ίδιο, εικ. 11.9:2
11. στο ίδιο, εικ. 11.9:3
12. στο ίδιο, εικ. 11.5:8

38. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Σχήματα αγγείων (Α) και ειδώλια (Β) από την ανατολική Μακεδονία.
Α. Κλειστά αγγεία και τρίποδοι βωμίσκοι από την ανατολική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:4 τα 1-2.5
χωρίς κλίμακα τα 3-4
1. Sitagroi 1986, εικ. 11.2:8
2. στο ίδιο, εικ. 11.2:11
3. Γραμμένος 1991, εικ. 51,15
4. ο ίδιος, εικ. 51,13
5. Sitagroi 1986, εικ. 10.2:9
Β. Ανθρωπόμορφα (1-9) και ζωόμορφα (10-12) ειδώλια από τη δυτική (1-4) και την ανατολική (5-12) Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:2
1. Ridley/Wardle 1979, πίν. 26,d
2. Heurtley 1939, εικ. 7,i
3. ο ίδιος, εικ. 7,j
4. ο ίδιος, εικ. 7,h
5. Γραμμένος 1991, πίν. 31,10

6. Sitagroi 1986, εικ. 9.91
7. στο ίδιο, εικ. 9.103
8. Γραμμένος 1991, πίν. 30,22
9. ο ίδιος, πίν. 31,9
10. ο ίδιος, πίν. 31,8
11. Sitagroi 1986, εικ. 9.158
12. Γραμμένος 1991, πίν. 31,4

39. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Εργαλεία και άλλα τεχνήματα από τη δυτική Μακεδονία (1-5: οστέινα, 6: πήλινο, 7-16: λίθινα).
Κλίμακα: 1:2
1. Heurtley 1939, εικ. 7,b
2. ο ίδιος, εικ. 7,c
3. ο ίδιος, εικ. 7,e
4. ο ίδιος, εικ. 7,a
5. ο ίδιος, εικ. 7,f
6. ο ίδιος, εικ. 7,l
7. ο ίδιος, εικ. 6,o
8. ο ίδιος, εικ. 6,i
9. ο ίδιος, εικ. 6,g
10. ο ίδιος, εικ. 6,e
11. ο ίδιος, εικ. 6,j
12. ο ίδιος, εικ. 6,k
13. ο ίδιος, εικ. 6,l
14. ο ίδιος, εικ. 6,a
15. ο ίδιος, εικ. 6,m
16. ο ίδιος, εικ. 6,d

40. Η Μέση Νεολιθική στη Μακεδονία. Εργαλεία και άλλα τεχνήματα από την κεντρική (Α) και την ανατολική (Β) Μακεδονία.
Α. Οστέινα (1.3) και λίθινα (2.4-5) εργαλεία και τεχνήματα από την κεντρική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:2
1. Γραμμένος 1991, πίν. 32,81
2. ο ίδιος, πίν. 32,79
3. ο ίδιος, πίν. 32,85
4. ο ίδιος, πίν. 32,78
5. ο ίδιος, πίν. 32,83
Β. Οστέινα (2-4.6-8), πήλινα (5) και λίθινα (1.9) εργαλεία και τεχνήματα από την ανατολική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:2
1. Γραμμένος 1991, πίν. 31,5
2. ο ίδιος, πίν. 31,12
3. ο ίδιος, πίν. 31,11
4. ο ίδιος, πίν. 31,4
5. ο ίδιος, πίν. 30,19
6. ο ίδιος, πίν. 31,15
7. ο ίδιος, πίν. 31,1
8. ο ίδιος, πίν. 31,13
9. ο ίδιος, πίν. 30,23

41. Η Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάση Τσαγγλί. Κεραμική με γραπτή και στιλβωτή διακόσμηση.
Κλίμακα: 1:4 τα 1-8.10
1:8 το 9
1. Hauptmann/Milojčić 1969, πίν. 2,2
2. οι ίδιοι, πίν. 3,1
3. οι ίδιοι, πίν. 2,3
4. οι ίδιοι, πίν. 4,24
5. οι ίδιοι, πίν. 2,4
6. οι ίδιοι, πίν. 21,8
7. οι ίδιοι, πίν. 22,2
8. οι ίδιοι, πίν. 22,3
9. οι ίδιοι, πίν. 21,9
10. οι ίδιοι, πίν. 22,9

42. Η Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάση Τσαγγλί. Γραπτή κεραμική (2-3) και σχήματα αγγείων (1.4-7).
Κλίμακα: 1:4
1. Hauptmann/Milojčić 1969, ένθ. πίν. 1,21
2. Wace/Thompson 1912, εικ. 57,c
3. οι ίδιοι, εικ. 57,a
4. Hauptmann/Milojčić 1969, ένθ. πίν. 3,36
5. οι ίδιοι, ένθ. πίν. 3,39
6. οι ίδιοι, ένθ. πίν. 1,22
7. οι ίδιοι, ένθ. πίν. 1,32

43. Η Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάση αράπη. Γραπτή κεραμική (2.4-7.9) και σχήματα αγγείων (1.3.8.10).
Κλίμακα: 1:4
1. Hauptmann/Milojčić 1969, ένθ. πίν. 4,18
2. οι ίδιοι, ένθ. πίν. 19,1
3. οι ίδιοι, ένθ. πίν. 4,27
4. οι ίδιοι, πίν. 13,19
5. οι ίδιοι, πιν. 6,1
6. οι ίδιοι, πίν. 22,5
7. Wace/Thompson 1912, εικ. 58,c
8. Hauptmann/Milojčić 1969, ένθ. πίν. 4,21
9. οι ίδιοι, πίν. A2
10. οι ίδιοι, ένθ. πίν. 4,42

44. Η Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάση Αγία Σοφία 5. Γραπτή κεραμική.
Κλίμακα: 1:4
1. Hauptmann 1981, πίν. 70,17b
2. Hauptmann/Milojčić 1969, πίν. 19,14
3. Hauptmann 1981, πίν. 66,3
4. ο ίδιος, πίν. 66,7
5. Milojčić/Driesch 1976, πίν. 7,9
6. Hauptmann 1981, πίν. 4,15
7. Hauptmann/Milojčić 1969, πίν. 19,10
8. Τσούντας 1908, πίν. 11

45. Η Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. (Α) Φάση Αγία Σοφία 5 και (Β) φάση Αγία Σοφία 4.
Α. Γραπτή κεραμική της φάσης Αγία Σοφία 5.
Κλίμακα: 1:4
1. Milojčić/Driesch 1976, πίν. 7,12
2. Hauptmann 1981, πίν. 16,12
3. ο ίδιος, πίν. 15,5
Β. Γραπτή κεραμική της φάσης Αγία Σοφία 4.
Κλίμακα: 1:4
1. Hauptmann 1981, πίν. 74,2
2. ο ίδιος, πίν. 74,1
3. ο ίδιος, πίν. 10,9
4. Τσούντας 1908, εικ. 120
5. Milojčić/Driesch 1976, πίν. 14,9

46. Η Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάση Αγία Σοφία 4. Γραπτή κεραμική.
Κλίμακα: 1:4
1. Milojčić/Driesch 1976, πίν. 12,4
2. Hauptmann 1981, πίν. 63,7
3. ο ίδιος, πίν. 43,8
4. ο ίδιος, πίν. 13,8
5. Milojčić/Driesch 1976, πίν. 12,1
6. Hauptmann 1981, πίν. 43,9
7. ο ίδιος, πίν. 85,5
8. ο ίδιος, πίν. 11,6

47. Η Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία. Φάση Αγία Σοφία 3. Γραπτή κεραμική.
Κλίμακα: 1:4
1. Milojčić/Driesch 1976, πίν. 11,16
2. οι ίδιοι, πίν. 14,18
3. οι ίδιοι, πίν.13,6b
4. Hauptmann 1981, πίν. 42,3α
5. Milojčić/Driesch 1976, πίν. 16,11
6. οι ίδιοι, πίν. 13,2
7. οι ίδιοι, πίν. 16,6
8. οι ίδιοι, πίν. 16,13
9. οι ίδιοι, πίν. 11,8

48. Η Νεότερη Νεολιθική στην Αλβανία. Φάση Maliq 1a. Γραπτή (1-2.6.9-10.12), μελανοστεφής (11) κεραμική, ειδώλια (3-4.7) και κρατευτής(;) (8).
Κλίμακα: 1:2 τα 3-5.7 1:4 τα 1-2.6.8-12
1. Prendi 1976, πίν. X,4
2. ο ίδιος, πίν. IX,2
3. ο ίδιος, πίν. XII,22
4. ο ίδιος, πίν. XII,24
5. ο ίδιος, πίν. XII,21
6. ο ίδιος, πίν. IX,4
7. ο ίδιος, πίν. XII,23
8. ο ίδιος, πίν. XII,20
9. ο ίδιος, πίν. IX,7

10. ο ίδιος, πίν. XI,5
11. ο ίδιος, πίν. VIII,5
12. ο ίδιος, πίν. X,1

49. Η Νεότερη Νεολιθική στην Αλβανία (Α) και στη Γιουγκοσλαβία (Β).
A. Νεότερη Νεολιθική της Αλβανίας. Φάση Maliq 1b. Γραπτή, εγχάρακτη, στικτή κεραμική (1-4.6) και χάλκινη σμίλη (5).
Κλίμακα: 1:2 τα 4.6
1:4 τα 1-3.5
1. Prendi 1976, πίν. VIII,10
2. ο ίδιος, πίν. VIII,3
3. ο ίδιος, πίν. VIII,7 και XI,13
4. ο ίδιος, πίν. XI,20
5. ο ίδιος, πίν. XII,13
6. ο ίδιος, πίν. XI,10
B. Νεότερη Νεολιθική της Γιουγκοσλαβίας. Φάση Vinča - Tordoš I. Κεραμική (2.4-5.8-9) και ειδώλια (1.3. 6-7).
Κλίμακα: 1:4 τα 1-3.5-9
περίπου 1:8 το 4
1. PJZ II 1979, πίν. XXX,2
2. Gimbutas 1976, εικ. 107,3
3. PJZ II 1979, πίν. XXXIV,2
4. στο ίδιο, εικ. 12,4
5. στο ίδιο, πίν. XXVIII,1
6. στο ίδιο, πίν. XXX,6
7. στο ίδιο, πίν. XXX,7
8. Gimbutas 1976, εικ. 84,1
9. η ίδια, εικ. 89,3

50. Η Νεότερη Νεολιθική στη Γιουγκοσλαβία. Φάση Vinča-Tordoš II. Κεραμική (1.4-9) και ειδώλια (2-3).
Κλίμακα: 1:4 τα 1-7.9
1:8 το 8
1. PJZ II 1979, πίν. XXXIV,1
2. στο ίδιο, πίν. XXXII,6α-b
3. στο ίδιο, πίν. XXX,1
4. στο ίδιο, πίν. XXVI,3
5. στο ίδιο, πίν. XXVII,4
6. στο ίδιο, πίν. XXVIII,2
7. στο ίδιο, πίν. XXVI,2
8. στο ίδιο, πίν. XXVII,6 και εικ. 12,11
9. στο ίδιο, πίν. XXVII,2

51. Η Νεότερη Νεολιθική στη Γιουγκοσλαβία (Α-Β) και στη Βουλγαρία (Γ).
A. Νεότερη Νεολιθική της Γιουγκοσλαβίας. Φάση Gradačka. Κεραμική (3) και ειδώλια (1-2).
Κλίμακα: 1:4 τα 1 και 3
χωρίς κλίμακα το 2
1. PJZ II 1979, πίν. XXX,4
2. στο ίδιο, εικ. 12,18

3. στο ίδιο, πίν. XXVIII,4

Β. Νεότερη Νεολιθική της Γιουγκοσλαβίας. Φάσεις Vinča-Tordoš I-II στον νότιο Μοράβα. Κεραμική (1.3-5) και ειδώλια (2.6-7).
Κλίμακα: 1:2 το 2
1:4 τα 1.3-7
1. PJZ II 1979, πίν. XXVIII,5a
2. Gimbutas 1976, εικ. 202
3. η ίδια, εικ. 191
4. η ίδια, εικ. 79,2
5. η ίδια, εικ. 100
6. PJZ II 1979, πίν. XXXI, 3a-b
7. στο ίδιο, πίν. XXXI, 4

Γ. Νεότερη Νεολιθική της Βουλγαρίας. Φάση Kalojanovec. Κεραμική.
Κλίμακα: περίπου 1:4
1. Kantsev 1973, εικ. 4,6
2. Georgiev 1961, ένθ. πίν. και πίν. XV,5
3. ο ίδιος, ένθ. πίν. και πίν. XV,8
4. Kantsev 1973, εικ. 4,b

52. Η Νεότερη Νεολιθική στην Αιγαιακή Θράκη. Φάση Παραδημή IIα (1-4), IIβ (5-6) και II (7-8). Κεραμική.
Κλίμακα: 1:4 τα 1-6
χωρίς κλίμακα τα 7-8
1. Paradimi 1981, πίν. 19α,7, ένθ. πίν. 9,7
2. στο ίδιο, πίν. 19b,5, ένθ. πίν. 9,1
3. στο ίδιο, πίν. 19a,1, ένθ. πίν. 9,3
4. στο ίδιο, πίν. 19a,3, ένθ. πίν. 9,5
5. στο ίδιο, πίν. 17b,10, ένθ. πίν. 8,2
6. στο ίδιο, πίν. 17a,3, ένθ. πίν. 8,1
7. στο ίδιο, πίν. 20b,1-5, ένθ. πίν. 13 II,5
8. στο ίδιο, πίν. 40,6, ένθ. πίν. 13 II,1

53. Η Νεότερη Νεολιθική στην Αιγαιακή Θράκη. Φάση Παραδημή IIIα (1-5) και IIIβ (6-8). Κεραμική.
Κλίμακα: 1:4 τα 1-6,8
χωρίς κλίμακα το 7
1. Paradimi 1981, πίν. 16,2
2. στο ίδιο, ένθ. πίν. 7,1
3. στο ίδιο, πίν. 57,5
4. στο ίδιο, πίν. XXVI,1
5. στο ίδιο, πίν. 46,3, ένθ. πίν. 14,1
6. στο ίδιο, πίν. 10b,6, ένθ. πίν. 14,4
7. στο ίδιο, πίν. 12b, ένθ. πίν. 14,5
8. στο ίδιο, πίν. 55,2, ένθ. πίν. 14,2

54. Η Νεότερη Νεολιθική στη δυτική Μακεδονία. Κεραμική μονόχρωμη (1-4.8), με στιλβωμένη (11-12), λευκόχρωμη (13-14) και ανάγλυφη διακόσμηση (5-7.9-10).
Κλίμακα: 1:4
1. Ridley/Wadle 1979, εικ. 12,48
2. οι ίδιοι, εικ. 12,46

3. Ridley/Wadle 1979, εικ. 12,45
4. Ridley/Wadle 1979, εικ. 12,51
5. Heurtley 1939, αρ. 31
6. Heurtley 1939, αρ. 20
7. Heurtley 1939, αρ. 63
8. Ridley/Wadle 1979, εικ. 12,50
9. Heurtley 1939, αρ. 36
10. ο ίδιος, αρ. 26
11. Ridley/Wadle 1979, εικ. 44
12. οι ίδιοι, εικ. 12,47
13. Heurtley 1939, αρ. 40
14. ο ίδιος, αρ. 41

55. Η Νεότερη Νεολιθική στη δυτική Μακεδονία. Κεραμική μελανοστεφής (10), με γραπτή (1-4.11.13) και με ανάγλυφη (5-9.12) διακόσμηση.
Κλίμακα: 1:4
1. Ridley/Wadle 1979, πίν. 28,f, δεξιά
2. οι ίδιοι, πίν. 28,f, άνω μέση
3. French 1970, εικ. 7,11
4. Heurtley 1939, εικ. 15,e
5. ο ίδιος, αρ. 61
6. ο ίδιος, αρ. 62
7. ο ίδιος, αρ. 13
8. ο ίδιος, αρ. 14
9. ο ίδιος, αρ. 56
10. Rodden 1964c, πίν. 5A
11. Heurtley 1939, αρ. 16 και πίν. VI,16
12. ο ίδιος, αρ. 89
13. ο ίδιος, αρ. 15 και πίν. VI,15

56. Η Νεότερη Νεολιθική στην κεντρική Μακεδονία. Κεραμική μονόχρωμη (4.6.8.10-11.13.15) και γραπτή (1-3.5.7. 9.12.14).
Κλίμακα: 1:4
1. Γραμμένος 1991, εικ. 12,56
2. ο ίδιος, πίν. 25α, μέση, δεξιά
3. ο ίδιος, εικ. 12,74
4. ο ίδιος, εικ. 11,43
5. ο ίδιος, εικ. 12,54
6. ο ίδιος, εικ. 12,46
7. ο ίδιος, εικ. 12,61
8. ο ίδιος, εικ. 11,20
9. ο ίδιος, εικ. 12,68
10. Heurtley 1939, αρ. 119
11. ο ίδιος, αρ. 117
12. ο ίδιος, αρ. 111
13. ο ίδιος, αρ. 120
14. ο ίδιος, αρ. 128
15. ο ίδιος, αρ. 121

57. Η Νεότερη Νεολιθική στην κεντρική Μακεδονία. Κεραμική λευκοστεφής (1-2), με

στιλβωμένη (3-4), γραπτή (14-15), ανάγλυφη (7-13) διακόσμηση και μονόχρωμη χονδροειδής (5-6).

Κλίμακα: 1:4

1. Γραμμένος 1991, πίν. 25α, κάτω, β′ από αριστ.
2. ο ίδιος, πίν. 25α, άνω, β′ από δεξιά
3. Heurtley 1939, εικ. 21,c
4. Γραμμένος 1991, πίν. 23α, α′ από αριστ.
5. ο ίδιος, εικ. 12,52
6. ο ίδιος, εικ. 12,50
7. ο ίδιος, πίν. 21α, κάτω
8. ο ίδιος, εικ. 12,48
9. ο ίδιος, πίν. 21β, αριστ.
10. ο ίδιος, πίν. 20β, κάτω, β′ από αριστ.
11. Heurtley 1939, αρ. 123
12. Γραμμένος 1991, εικ. 12,64
13. Heurtley 1939, αρ. 122
14. ο ίδιος, αρ. 110
15. ο ίδιος, αρ. 116

58. Η Νεότερη Νεολιθική στην κεντρική Μακεδονία. Σχήματα *αγγείων* (1-2.5.8-11.13-14.16), λαβών (3-4.6-7) και βάσεων (12.15).

Κλίμακα: 1:4 τα 1-7.9-10.12.14-15

χωρίς κλίμακα τα 8.11.13.16

1. Γραμμένος 1991, εικ. 11,33
2. ο ίδιος, εικ. 11,26
3. ο ίδιος, εικ. 11,44
4. ο ίδιος, πίν. 17α, κάτω αριστ.
5. Heurtley 1939, αρ. 112
6. Γραμμένος 1991, πίν.24α, κάτω αριστ.
7. ο ίδιος, εικ. 11,23
8. ο ίδιος, εικ. 51,10
9. Heurtley 1939, αρ. 118
10. Γραμμένος 1991, εικ. 11,19
11. ο ίδιος, εικ. 51,11
12. ο ίδιος, εικ. 11,41
13. ο ίδιος, εικ. 51,17
14. Heurtley 1939, αρ. 115
15. Γραμμένος 1984, εικ. 12,47
16. ο ίδιος, εικ. 51,9

59. Η Νεότερη Νεολιθική στην ανατολική Μακεδονία. Γραπτή κεραμική.

Κλίμακα: 1:4 τα 1-11

1:8 το 12

1. Sitagroi 1986, εικ. 11.12:4
2. στο ίδιο, εικ. 11.15:5
3. στο ίδιο, εικ. 11.14:11
4. στο ίδιο, εικ. 11.12:8
5. στο ίδιο, εικ. 11.15:15
6. στο ίδιο, εικ. 11.14:10
7. στο ίδιο, εικ. 11.12:3

8. στο ίδιο, εικ. 11.15:13
9. στο ίδιο, εικ. 11.12:6
10. στο ίδιο, εικ. 11.11:3
11. στο ίδιο, εικ. 11.13:5
12. Séfériadès 1983, εικ. 22

60. Η Νεότερη Νεολιθική στην ανατολική Μακεδονία. Γραπτή κεραμική.
Κλίμακα: 1:2 το 6
1:4 τα 1-5.7-11.13
1:8 το 12
1. Séfériadès 1983, εικ.17
2. Sitagroi 1986, εικ. 11.14:3
3. στο ίδιο, πίν. LXXXI, κάτω 3
4. στο ίδιο, πίν. LXXXI, κάτω 2
5. στο ίδιο, εικ. 11.14:1
6. στο ίδιο, πίν. LXXXIV, κάτω 4
7. Mylonas 1941, εικ. 2,10
8. Sitagroi 1986, εικ. 11.14:7
9. στο ίδιο, πίν. LXXXIII, άνω 4
10. Mylonas 1941, εικ. 3,6
11. Sitagroi 1986, εικ. 11.14:8
12. Séfériadès 1983, εικ. 19
13. ο ίδιος, εικ. 18

61. Η Νεότερη Νεολιθική στην ανατολική Μακεδονία. Μελανοστεφής (11-12), μονόχρωμη (1-4.6.8-10.13) και με αυλακώσεις (5.7) κεραμική.
Κλίμακα: 1:4
1. Sitagroi 1986, εικ. 11.20:6
2. στο ίδιο, εικ. 11.19:12
3. Seferiades 1983, εικ. 11
4. Sitagroi 1986, 11.19:10
5. στο ίδιο, εικ. 11.18:8
6. στο ίδιο, εικ. 11.19:9
7. στο ίδιο, εικ. 11.3:8
8. στο ίδιο, εικ. 11.19:13
9. στο ίδιο, εικ. 11.19:2
10. Séfériadès 1983, εικ. 13
11. Sitagroi 1986, εικ. 11.17:2
12. στο ίδιο, εικ. 11.17:9
13. στο ίδιο, εικ. 11.19:2

62. Η Νεότερη Νεολιθική στην ανατολική Μακεδονία. Κεραμική χονδροειδής (1-3), με εγχάρακτη (4.6.8.10-11), στικτή (5.7) και αυλακωτή (9.12) διακόσμηση.
Κλίμακα: 1:2 το 8
1:4 τα 1-7.9-12
1. Sitagroi 1986, εικ. 11.19:4
2. Γραμμένος 1991, εικ. 33,246
3. ο ίδιος, εικ. 34,265
4. ο ίδιος, εικ. 42,403
5. ο ίδιος, εικ. 47,486

6. Sitagroi 1986, εικ. 10.2:7
7. στο ίδιο, πίν. LXXVII, άνω 10
8. στο ίδιο, εικ. 11.10:1
9. Séfériadès 1983, εικ. 14
10. Sitagroi 1986, εικ. 11.10:3
11. Séfériadès 1983, εικ. 23
12. ο ίδιος, εικ. 12

63. Η Νεότερη Νεολιθική στην ανατολική Μακεδονία. Σχήματα αγγείων: Βωμίσκος (1), φιάλες (2-4.6-14), τράπεζα (5).
Κλίμακα: 1:4
1. Γραμμένος 1991, εικ. 42,401
2. Sitagroi 1986, εικ. 11.19:11
3. στο ίδιο, εικ. 11.14:10
4. στο ίδιο, εικ. 11.3:8
5. Γραμμένος 1991, εικ. 30,188
6. Sitagroi 1986, εικ. 11.13:5
7. στο ίδιο, εικ. 11.19:7
8. Γραμμένος 1991, εικ. 42,403
9. Sitagroi 1986, εικ. 11.13:3
10. στο ίδιο, εικ. 11.13:4
11. στο ίδιο, εικ. 11.10:4
12. στο ίδιο, εικ. 11.10:3
13. στο ίδιο, εικ. 11.16:2
14. στο ίδιο, εικ. 11.19:2

64. Η Νεότερη Νεολιθική στην ανατολική Μακεδονία. Σχήματα αποθηκευτικών αγγείων.
Κλίμακα: 1:2 τα 1.3-9
1:6 το 2
1. Sitagroi 1986, εικ. 11.11:3
2. στο ίδιο, εικ. 11.20:1
3. στο ίδιο, εικ. 11.20:3
4. στο ίδιο, εικ. 11.12:8
5. στο ίδιο, εικ. 11.12:3
6. στο ίδιο, εικ. 11.13:1
7. στο ίδιο, εικ. 11.11:1
8. Γραμμένος 1991, εικ. 26,88
9. Sitagroi 1986, εικ. 11.12:5

65. Η Νεότερη Νεολιθική στην ανατολική Μακεδονία. Σχήματα λαβών (1-9) και βάσεων (10-16).
Κλίμακα: 1:4 1-9.11-12.14-16
περίπου 1-4 τα 10.13
1. Sitagroi 1986, εικ. 11.15:10
2. στο ίδιο, εικ. 11.15:9
3. στο ίδιο, εικ. 11.15:14
4. στο ίδιο, εικ. 11.15:7
5. στο ίδιο, εικ. 11.14:6
6. Γραμμένος 1991, εικ. 29,175
7. Sitagroi 1986, εικ. 11.19:5

8. στο ίδιο, εικ. 11.
9. Γραμμένος 1991, εικ. 28,155
10. ο ίδιος, εικ. 29,163
11. Sitagroi 1986, εικ. 11.10:13
12. στο ίδιο, εικ. 11.17;11
13. στο ίδιο, εικ. 10.2:5
14. στο ίδιο, εικ. 11.10:11
15. στο ίδιο, εικ. 11.16:1
16. στο ίδιο, εικ. 11.10:8

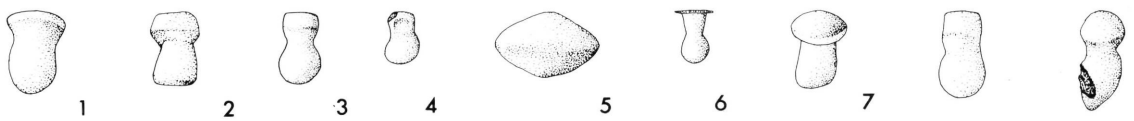
66. Νεότερη Νεολιθική. Ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια από τη δυτική (1-2.4.7.19), την κεντρική (3.5) και την ανατολική (6.8-18.20-23) Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:2
1. Heurtley 1939, εικ. 35,k
2. Ridley/Wadle 1979, πίν. 26,f
3. Heurtley 1939, εικ. 35,l
4. Rodden 1964b, πίν. 7,g
5. Γραμμένος 1991, πίν. 34,34
6. Sitagroi 1986, εικ. 9,51
7. Heurtley 1939, εικ. 34,g
8. Sitagroi 1986, εικ. 9,25
9. στο ίδιο, εικ. 9,42
10. στο ίδιο, εικ. 9,45
11. στο ίδιο, εικ. 9,22
12. στο ίδιο, εικ. 9,3
13. στο ίδιο, εικ. 9,36
14. στο ίδιο, εικ. 9,57
15. στο ίδιο, εικ. 9,178
16. στο ίδιο, εικ. 9,17
17. στο ίδιο, εικ. 9,1
18. στο ίδιο, εικ. 9,94
19. Heurtley 1939, εικ. 35,o
20. Sitagroi 1986, εικ. 10.7:1
21. στο ίδιο, εικ. 9,13
22. στο ίδιο, εικ. 9,12
23. στο ίδιο, εικ. 9,77

67. Νεότερη Νεολιθική. Λίθινα (5.7.9-13), οστέινα (1-4) και πήλινα (6.8) τεχνήματα από τη δυτική Μακεδονία.
Κλίμακα: 1:2
1. Heurtley 1939, εικ. 35,d
2. ο ίδιος, εικ. 35,e
3. ο ίδιος, εικ. 35,b
4. Rodden 1964b, πίν. 8,A(A)
5. ο ίδιος, πίν. 8A(B)
6. Heurtley 1939, εικ. 35,r
7. ο ίδιος, εικ. 34,k
8. ο ίδιος, εικ. 35,q
9. ο ίδιος, εικ. 33,c
10. ο ίδιος, εικ. 34,n

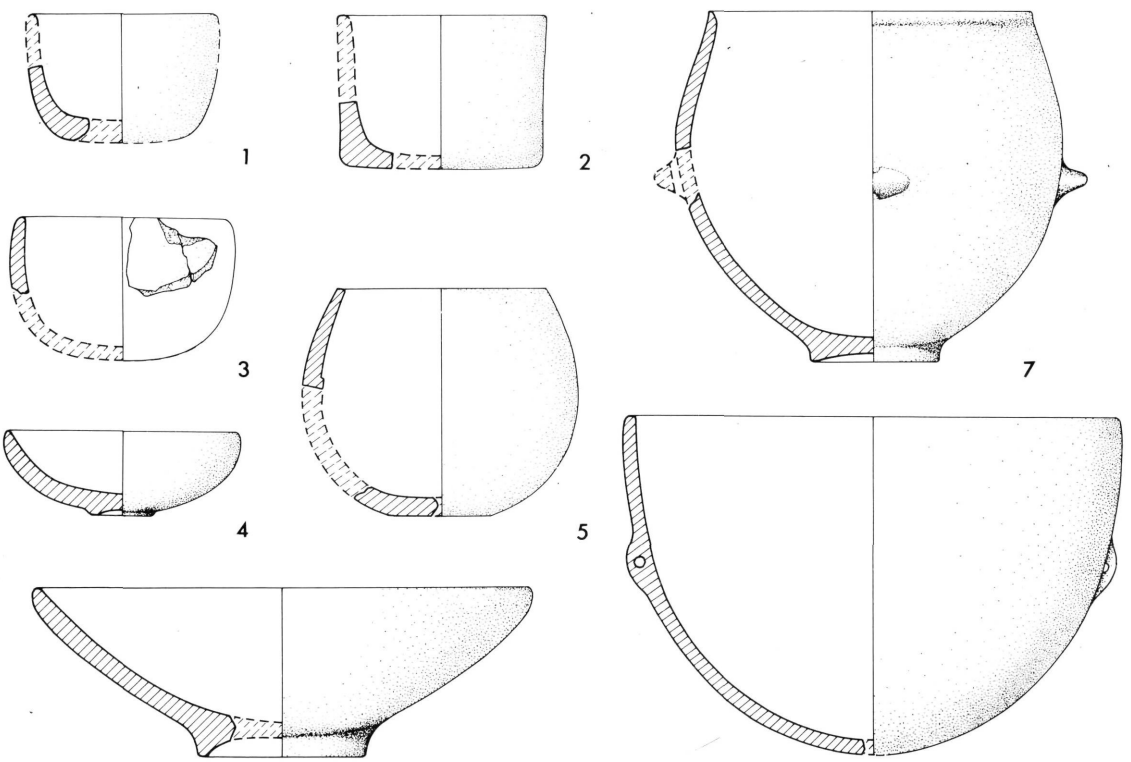
11. ο ίδιος, εικ. 33,m
12. ο ίδιος, εικ. 33,b
13. ο ίδιος, εικ. 34,a

68. Νεότερη Νεολιθική. Λίθινα (10-11.14.16-17), οστέινα (1-6.8-9.12) και πήλινα (7.13.15) τεχνήματα από την κεντρική (1-4.6-8.10-16) και την ανατολική (5.9.17) Μακεδονία. Κλίμακα: 1:2
    1. Γραμμένος 1991, πίν. 33,55
    2. Heurtley 1939, εικ. 35,a
    3. Γραμμένος 1991, πίν. 34,36
    4. ο ίδιος, πίν. 34,30
    5. ο ίδιος, πίν. 31,1
    6. ο ίδιος, πίν. 33,69
    7. ο ίδιος, πίν. 34,39
    8. ο ίδιος, πίν. 33,45
    9. ο ίδιος, πίν. 31,2
    10. ο ίδιος, πίν. 33,40
    11. ο ίδιος, πίν. 33,51
    12. ο ίδιος, πίν. 33,65
    13. ο ίδιος, πίν. 34,27
    14. ο ίδιος, πίν. 33,48
    15. ο ίδιος, πίν. 33,62
    16. ο ίδιος, πίν. 33,46
    17. Mylonas 1941, εικ. 8,9

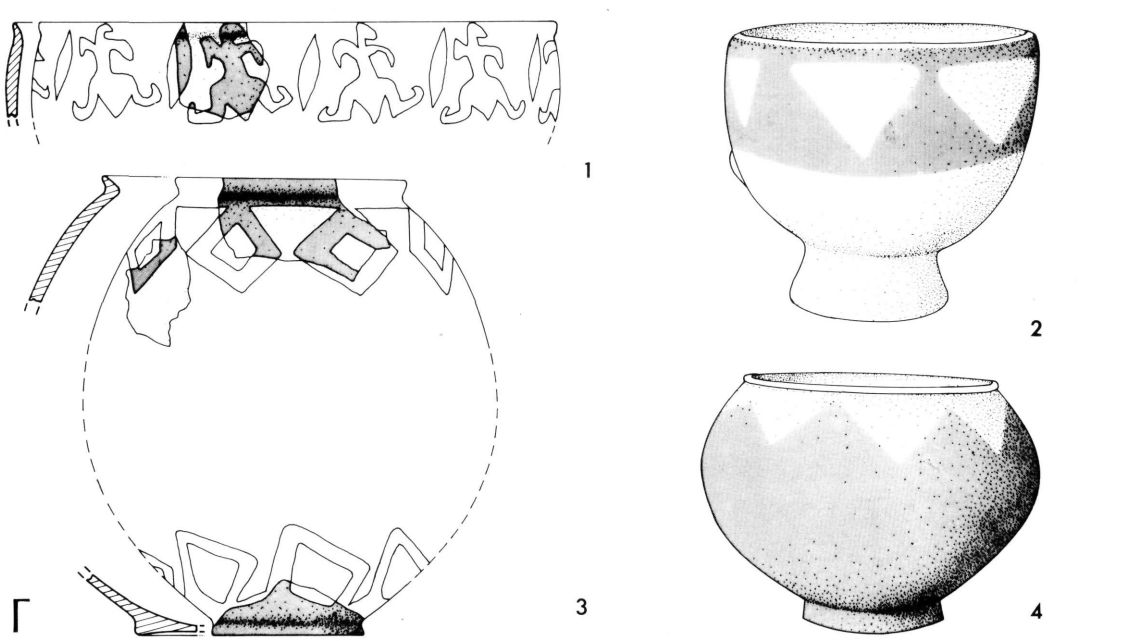
ΠΙΝΑΚΕΣ

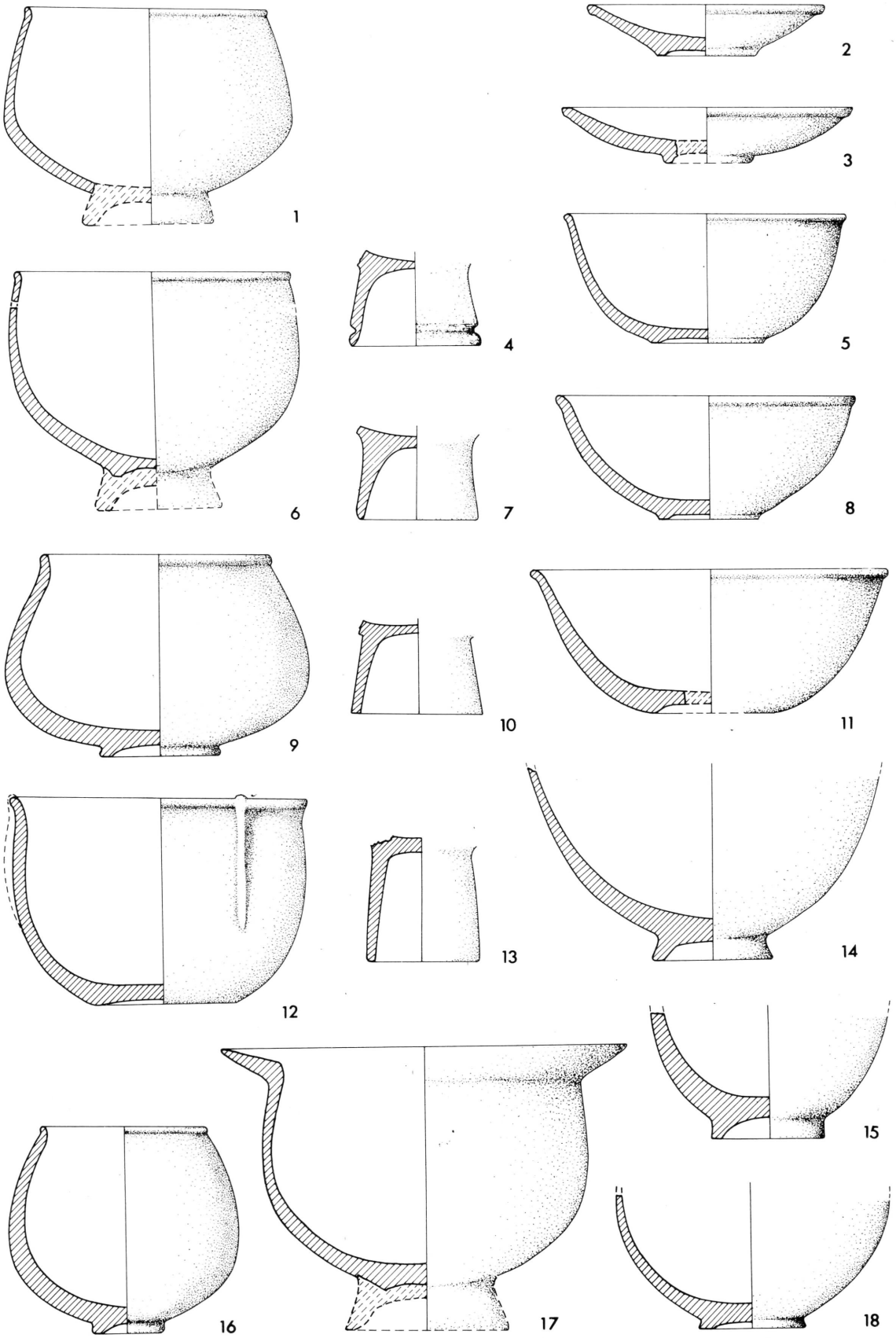
А

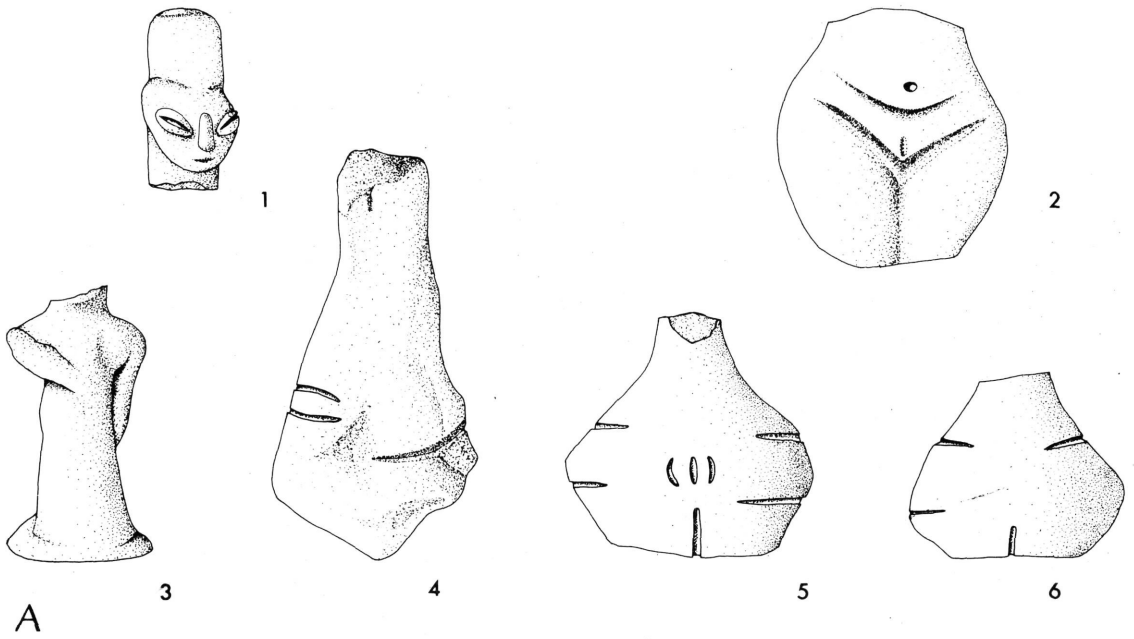

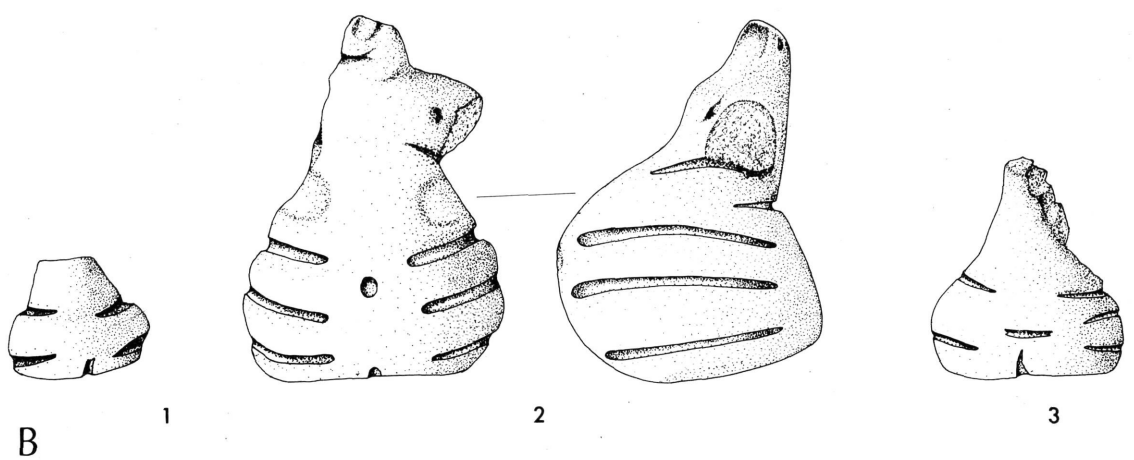
Б

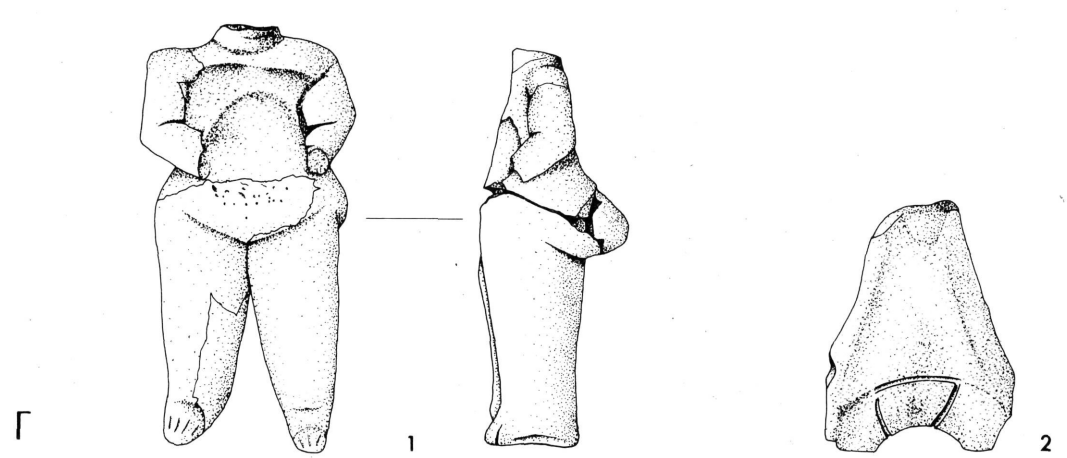

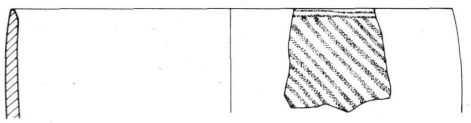
Г

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18

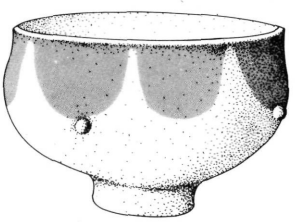

1
2
3
4
5
6
A

1
2
3
B

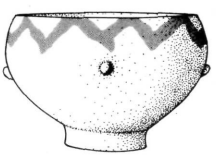

Г
1
2

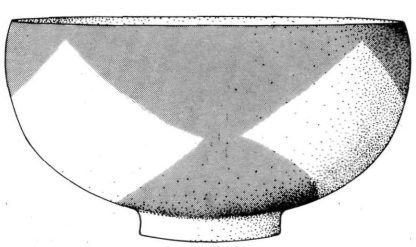
1

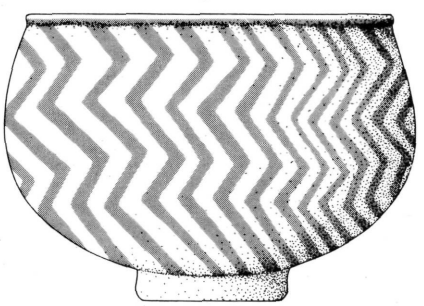
2

3

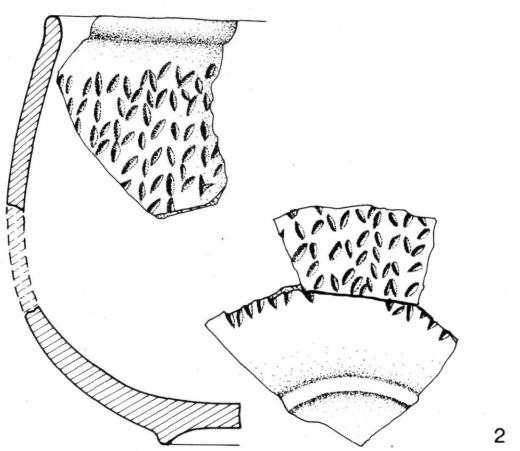
4

5

A

B

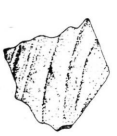
2

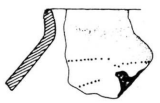
1

3

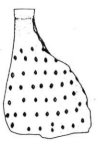
4

1

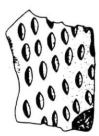
2

3

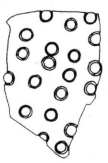
4

5

6

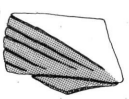

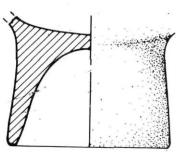
7

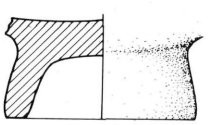
8

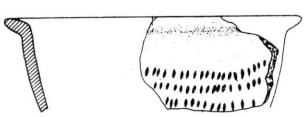

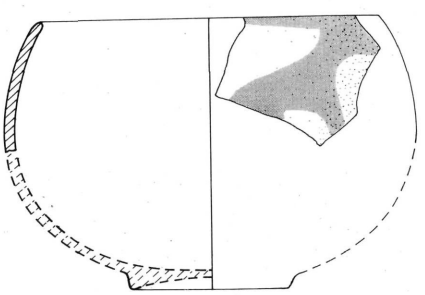
11

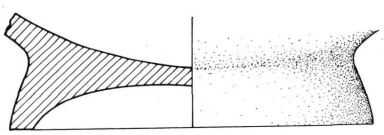

12

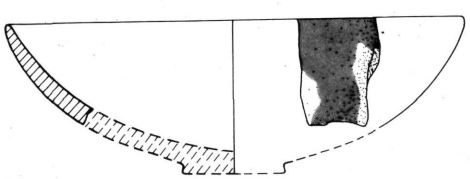

13

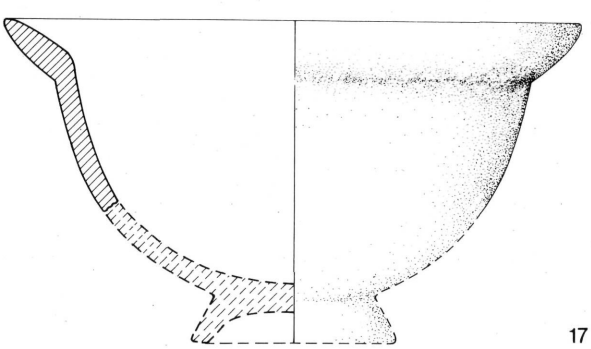

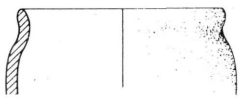
15

16

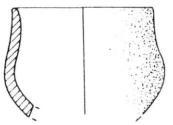
17

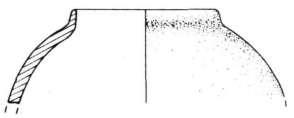
1

2

3

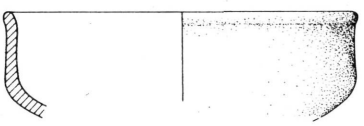
4

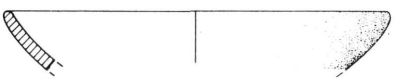
5

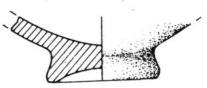
6

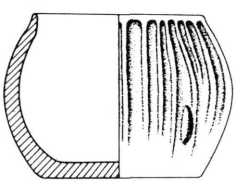
7

8

9

10

11

1

2

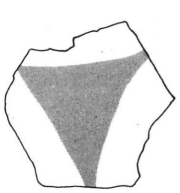
5

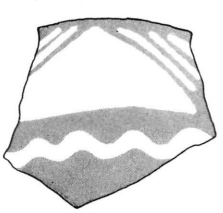
6

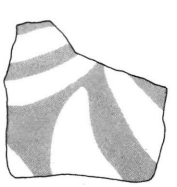

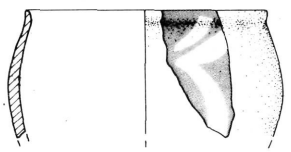

9

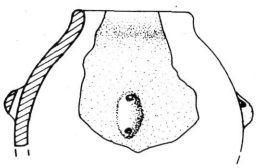

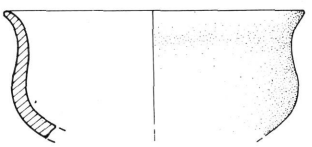
11

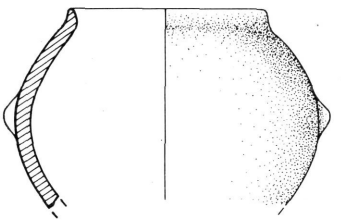
1

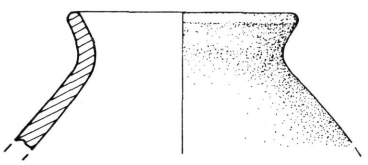
2

3

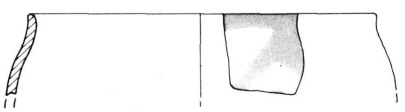
4

5

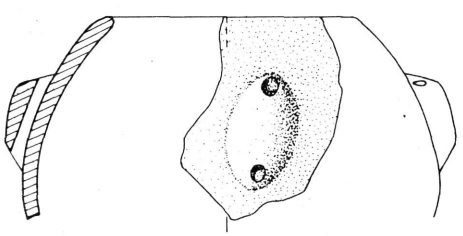
6

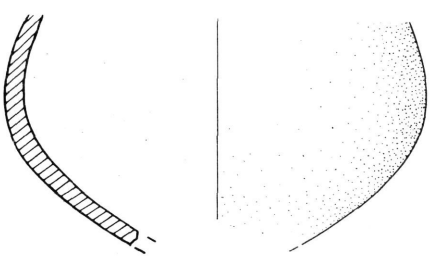
7

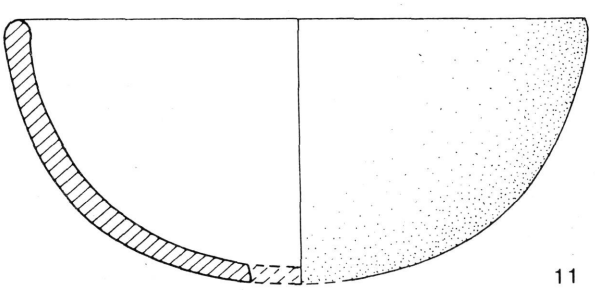
8

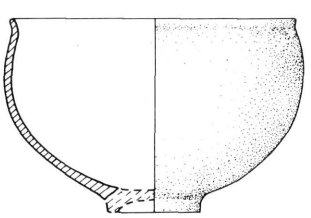
9

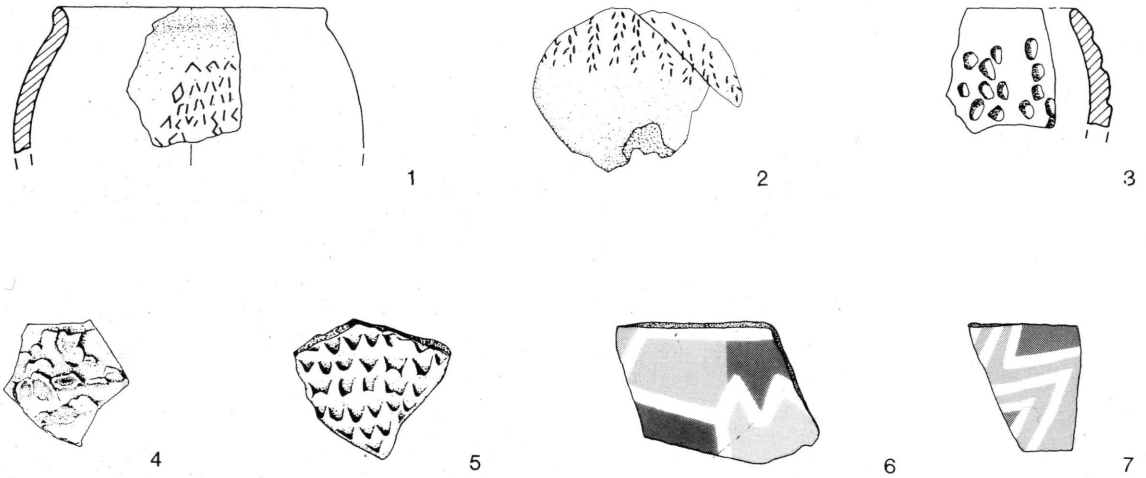
10

11

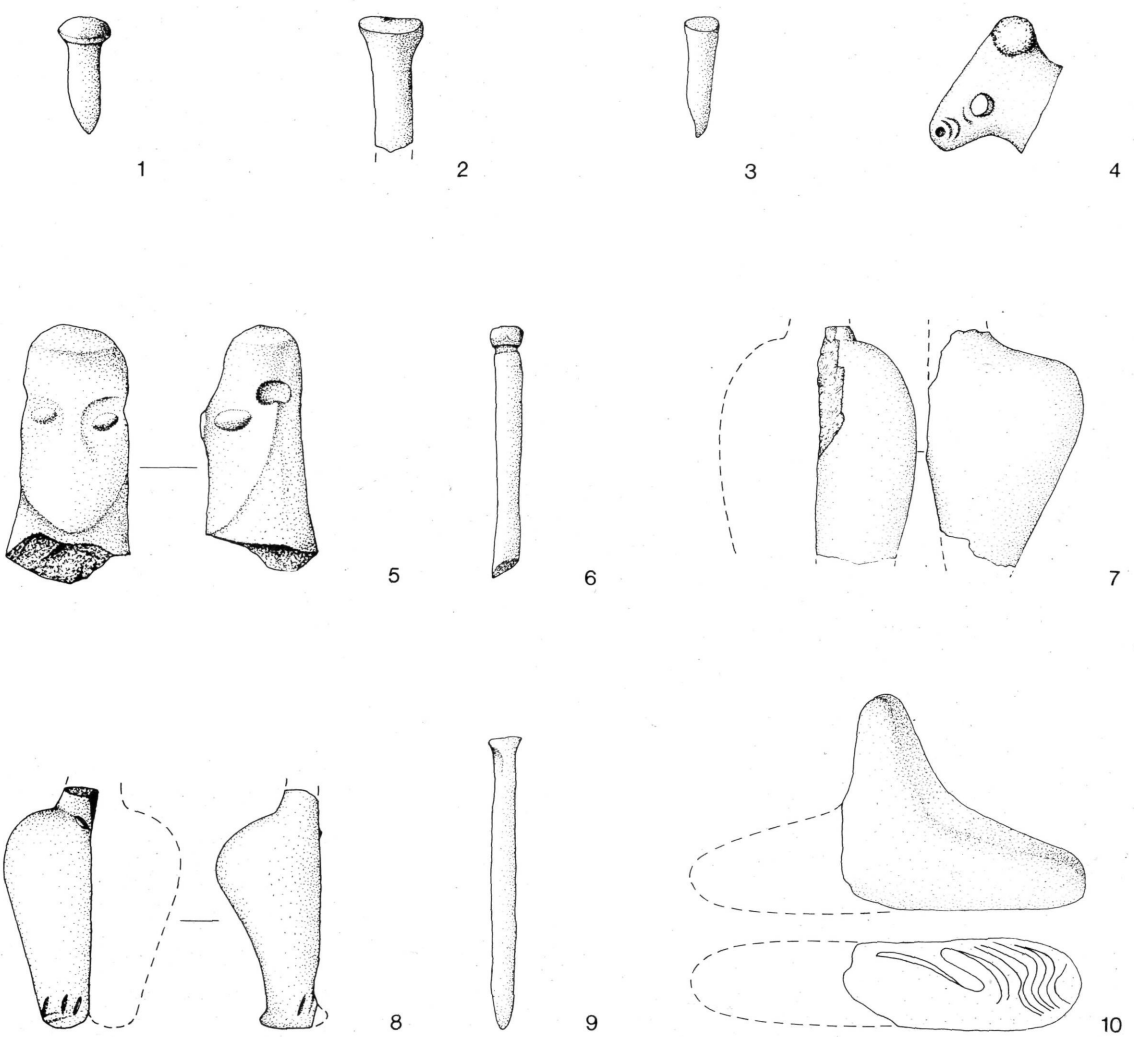

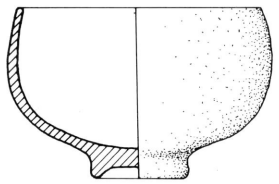
12

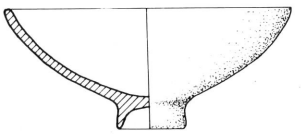
A

B

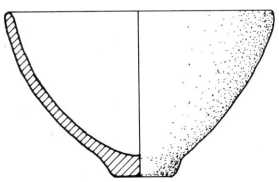

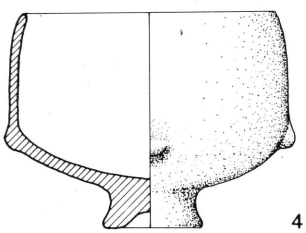
1

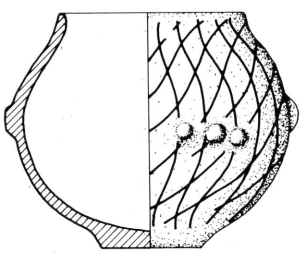
2

3

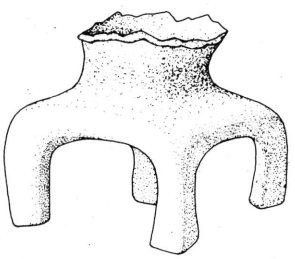
4

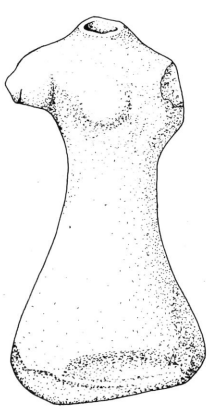
5

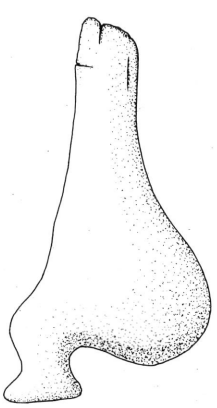
6

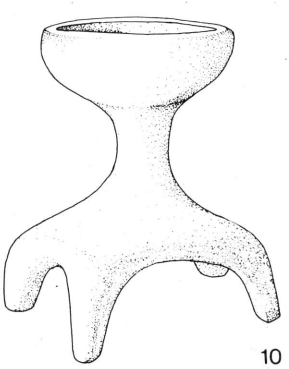
7

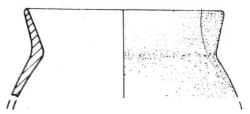
8

9

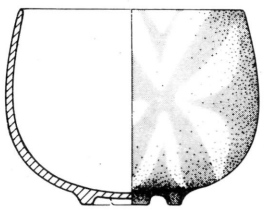
10

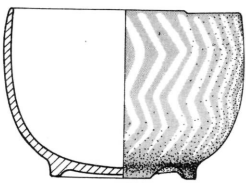
1

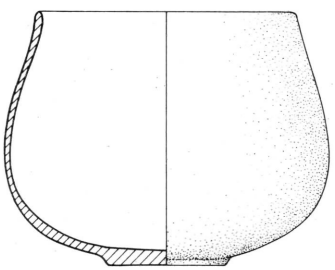
2

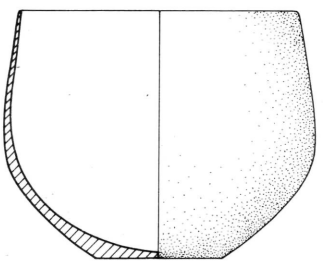
3

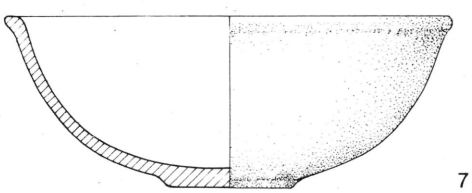
4

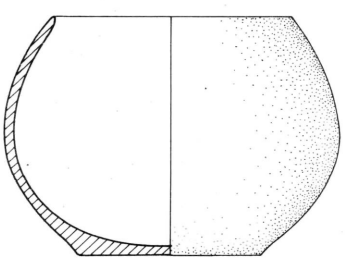
5

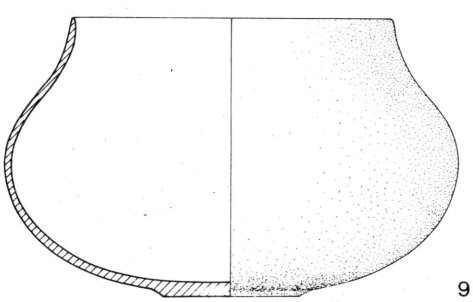
6

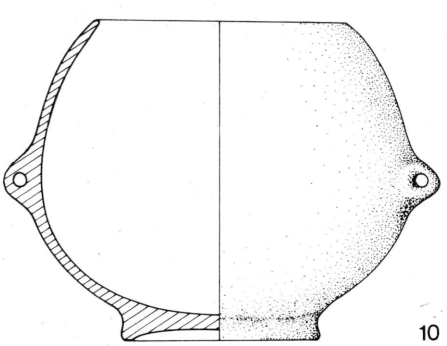
7

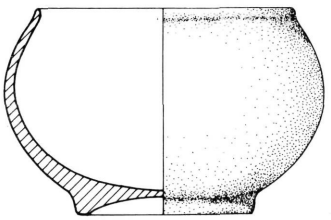
8

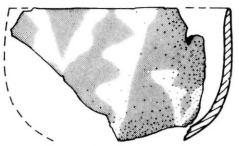
9

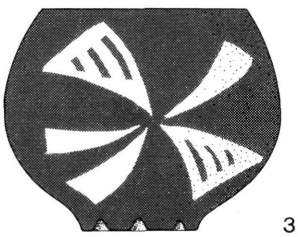
10

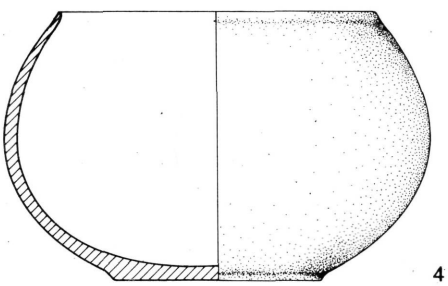
1

2

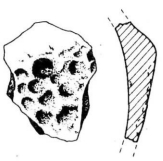
3

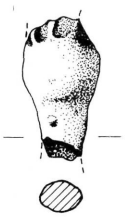
4

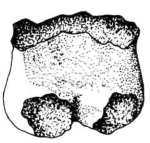
5

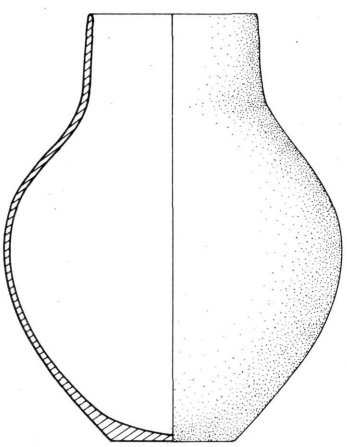
6

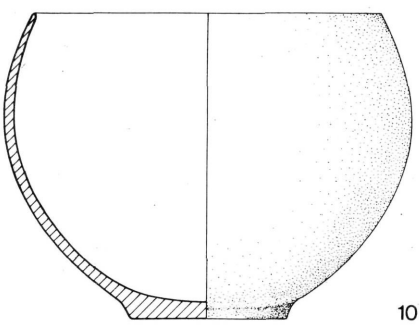
7

8

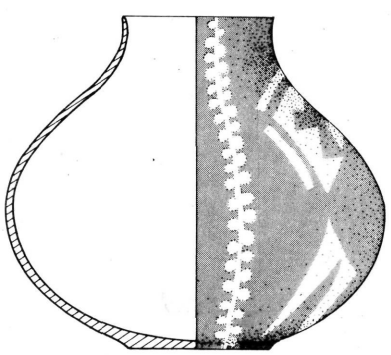
9

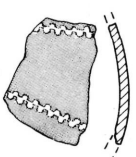
10

A

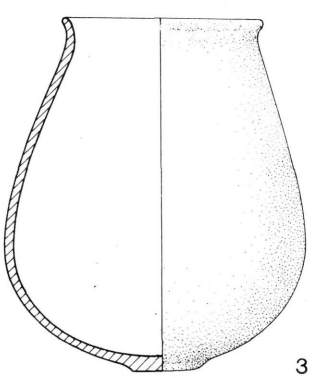
B

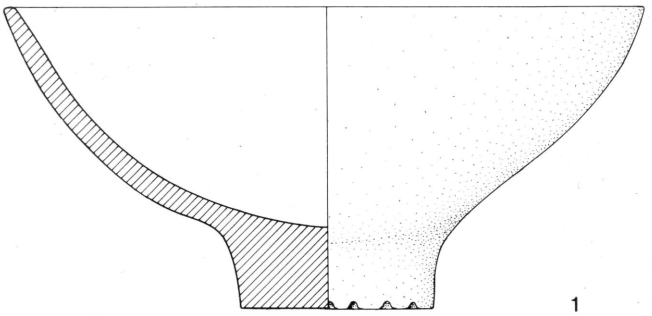
1

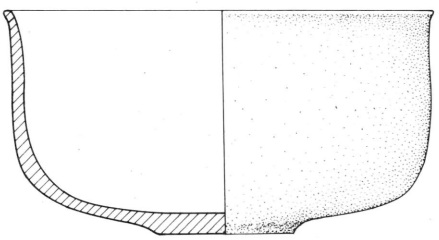
2

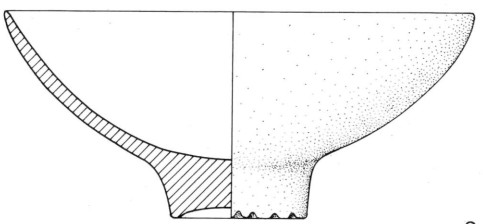
3

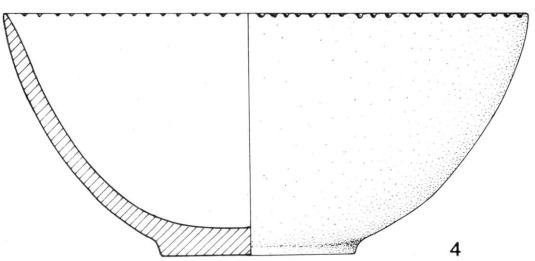
1

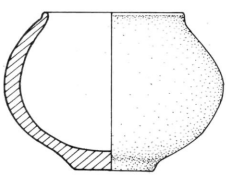
2

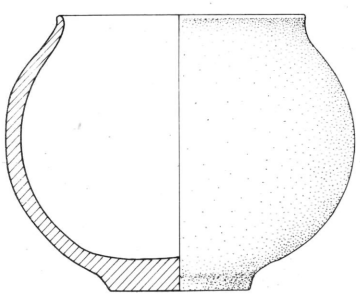
3

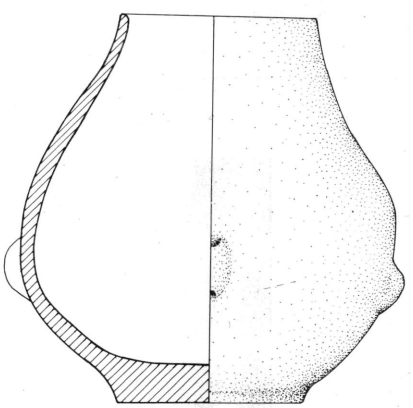
4

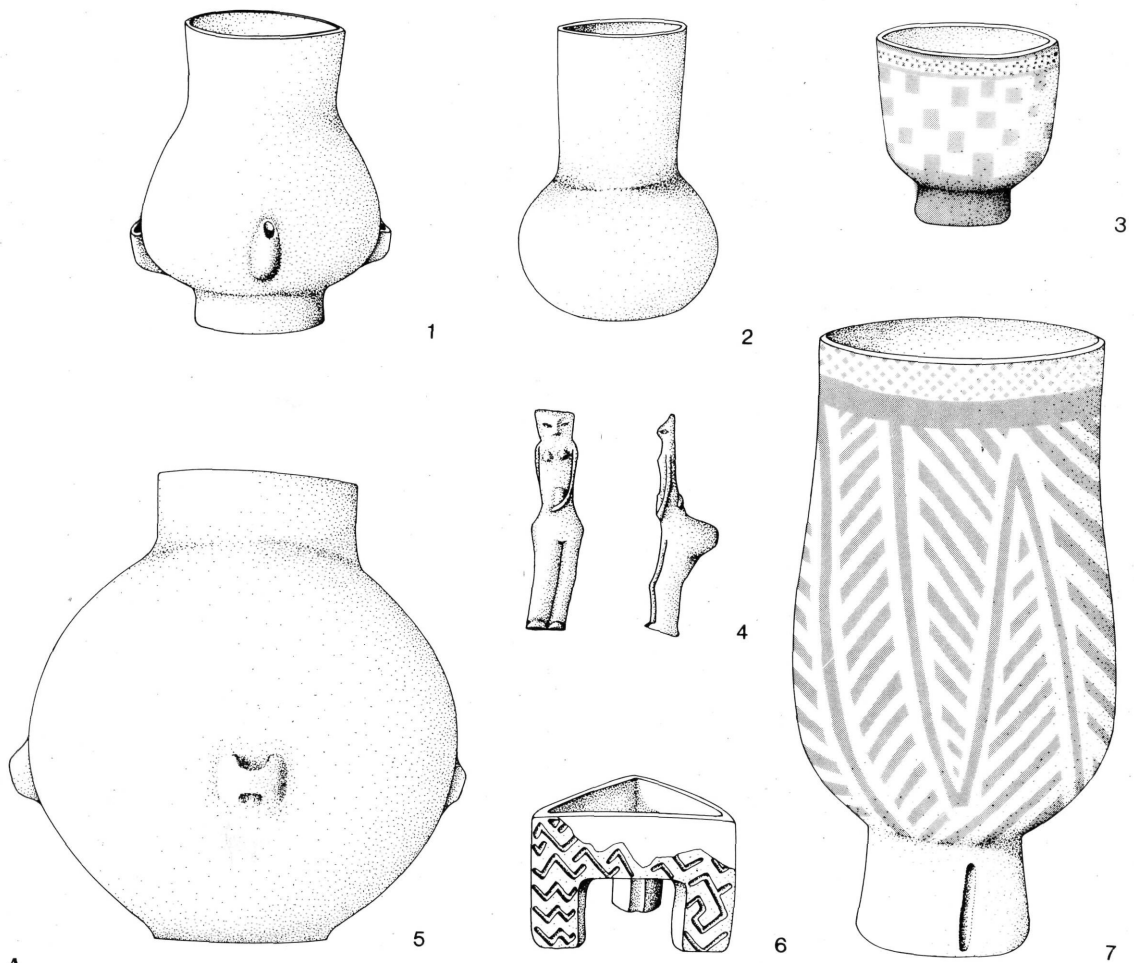
5

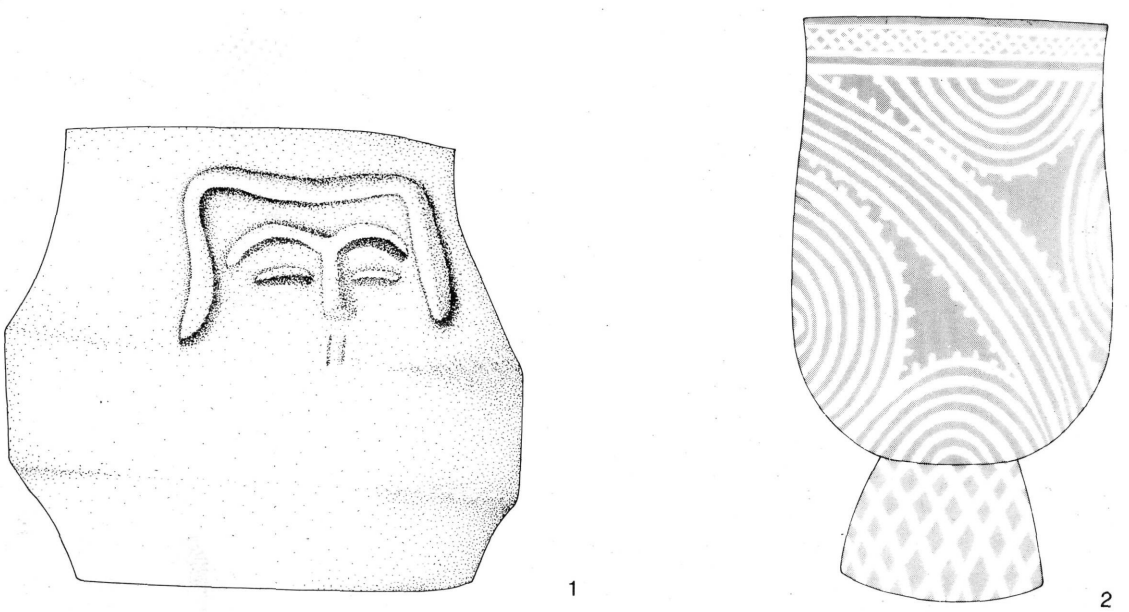
6

7

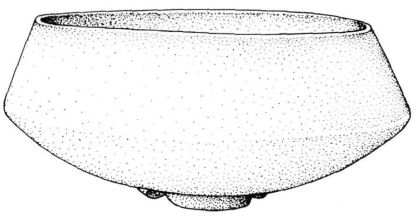

B

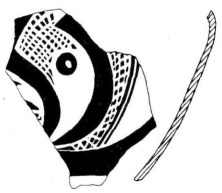

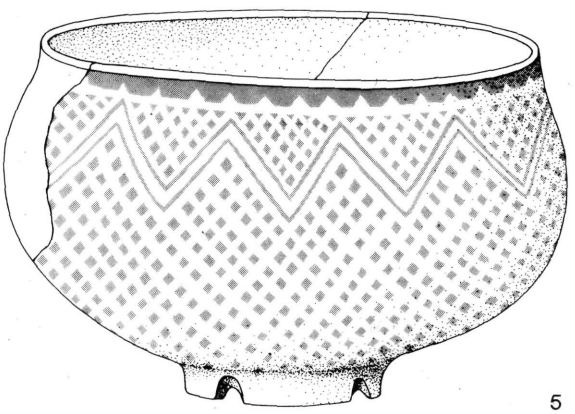
1

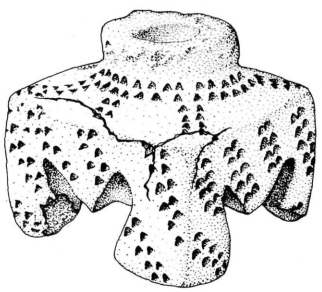
2

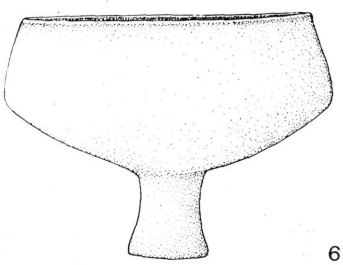
3

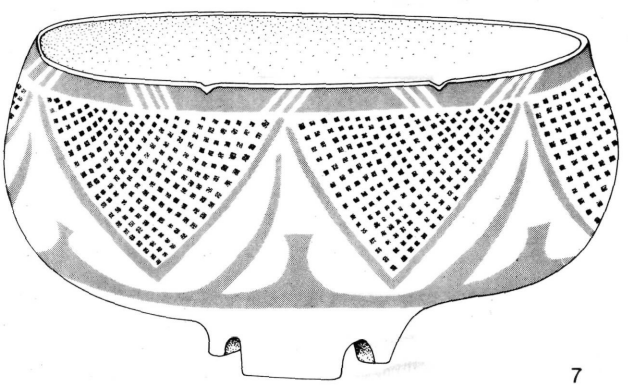
5

4

6

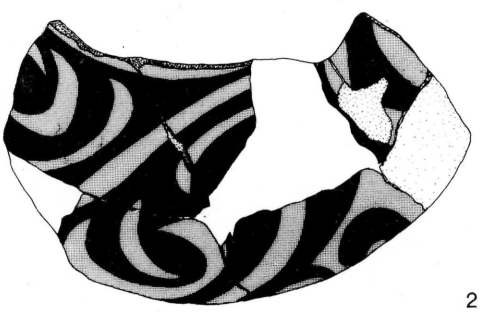
7

A

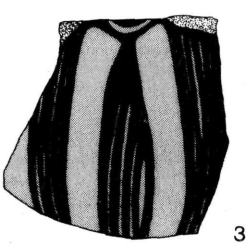
B

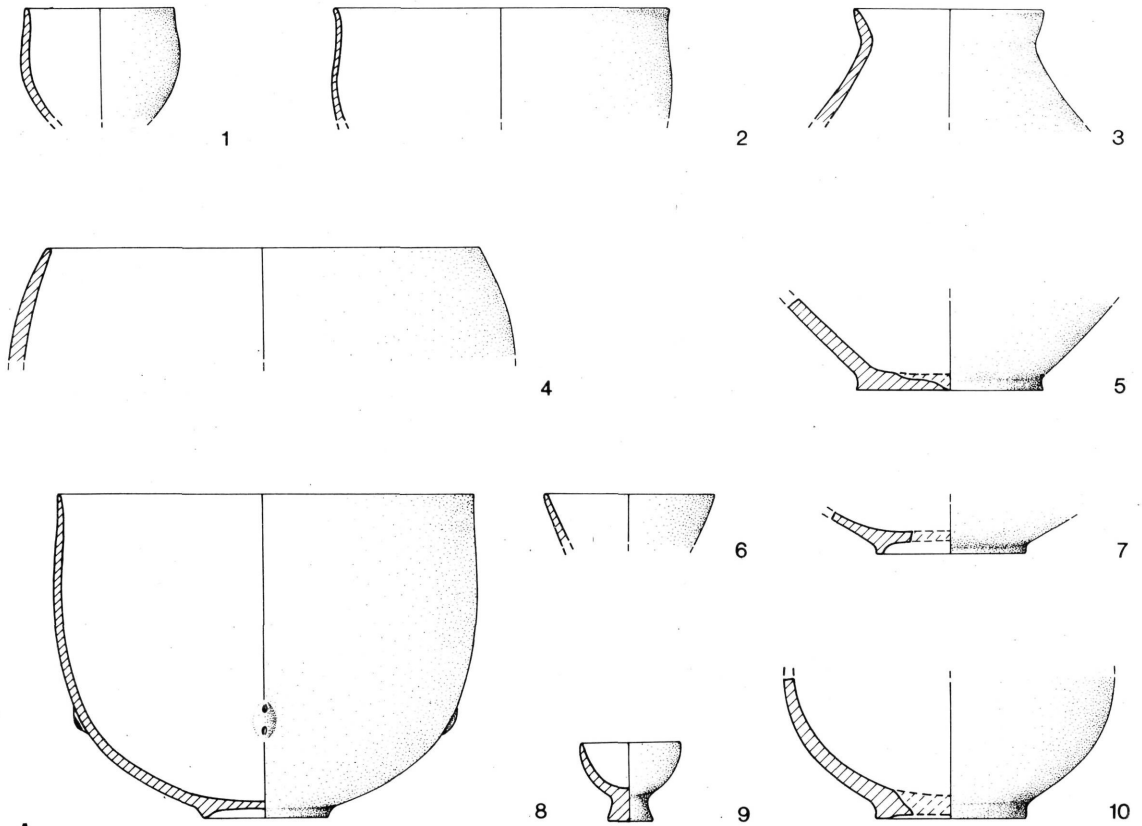
1

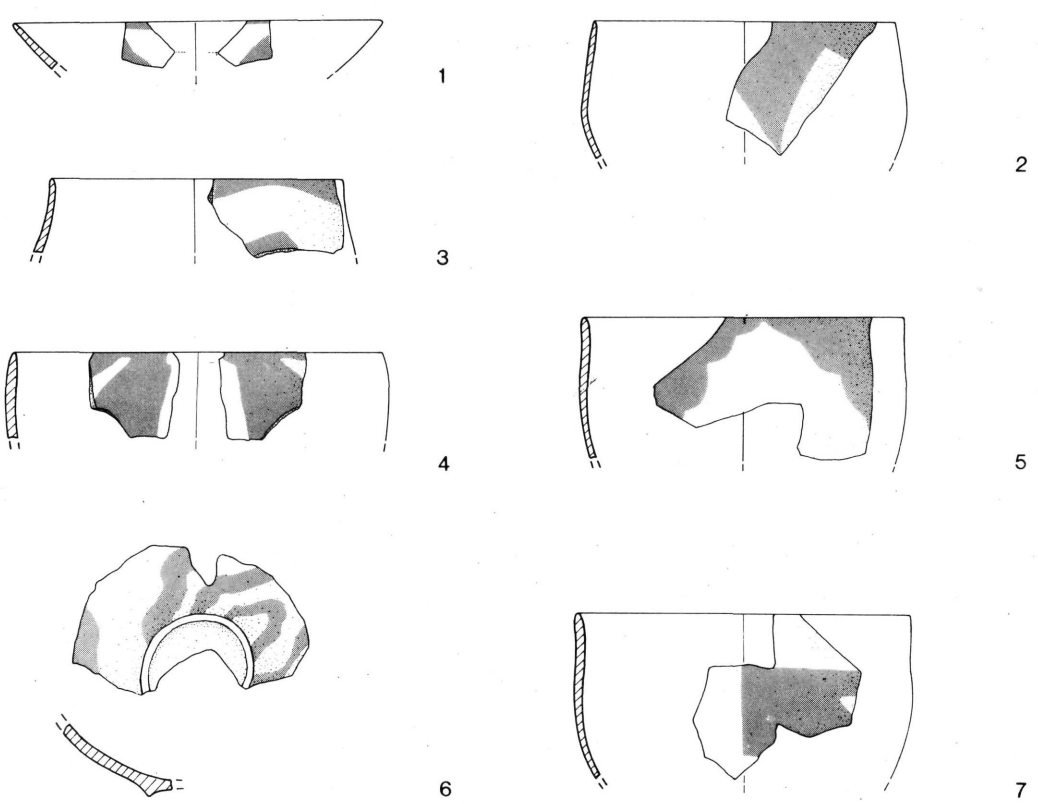
2

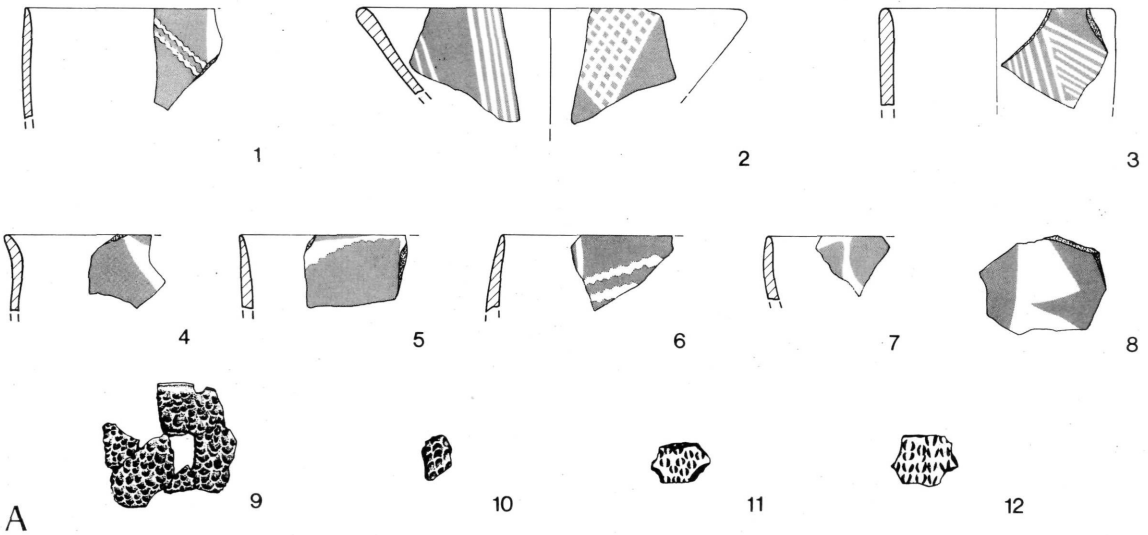

3

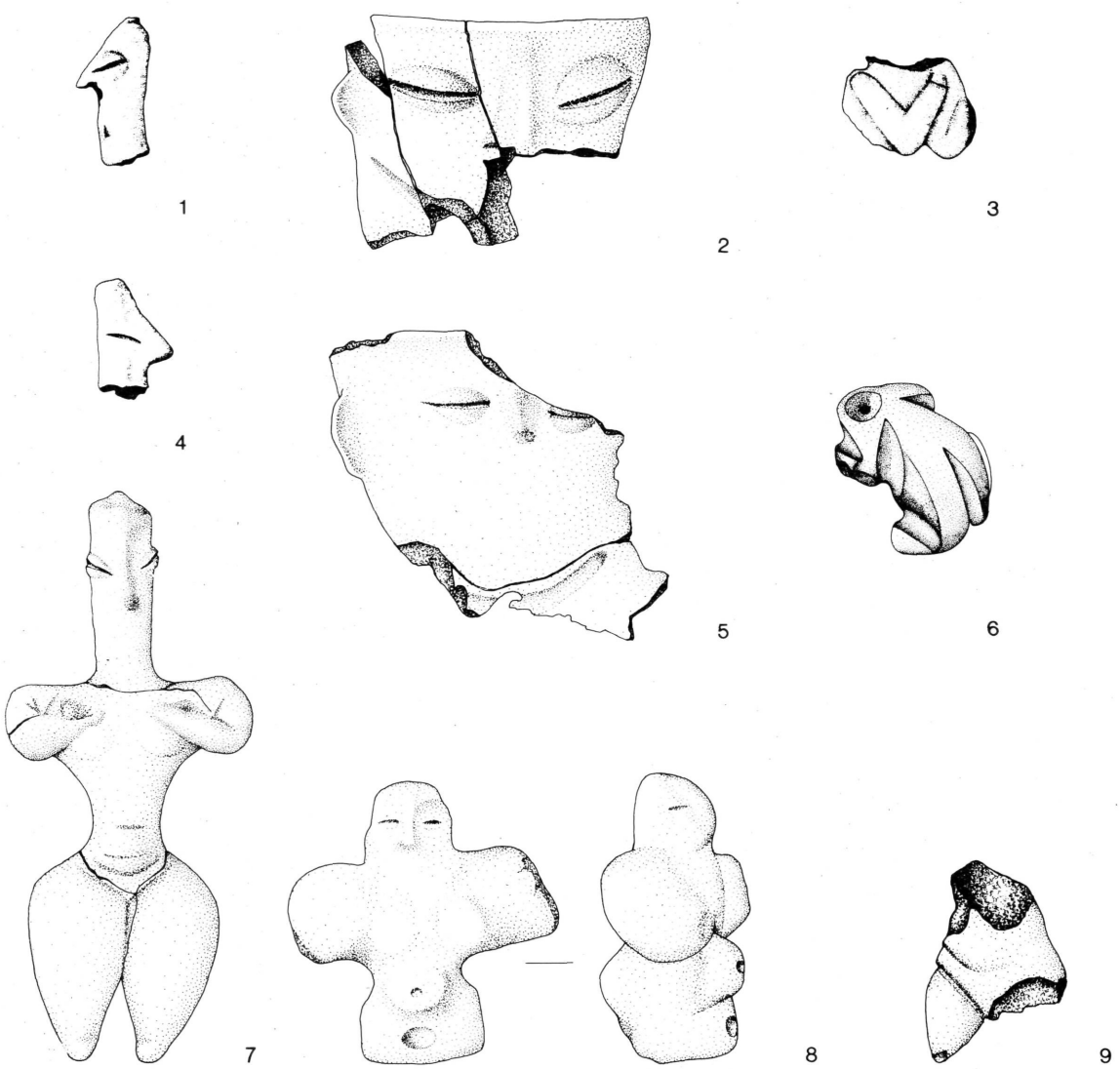
B

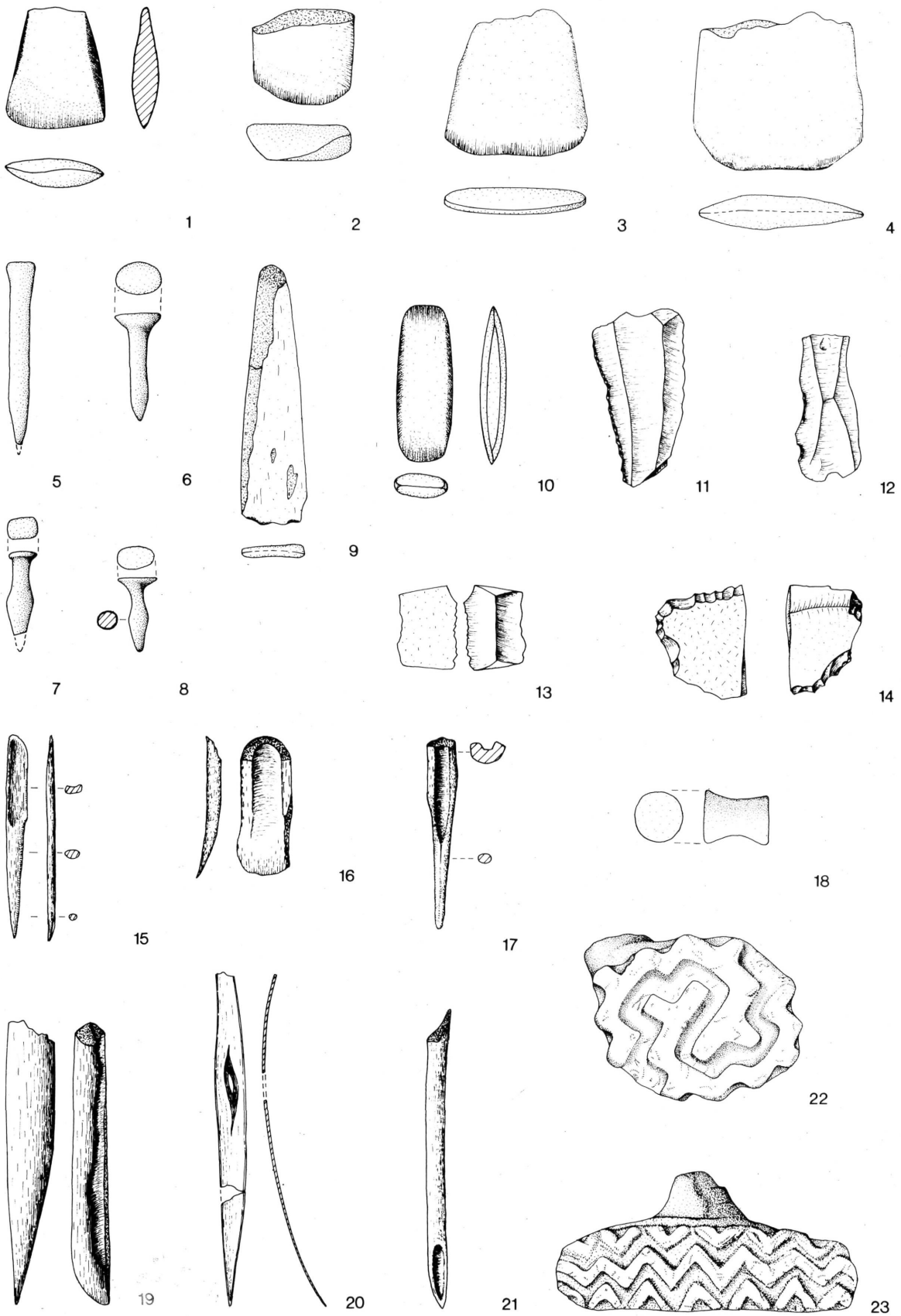

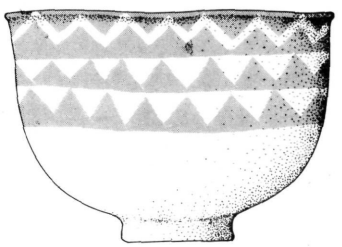

A

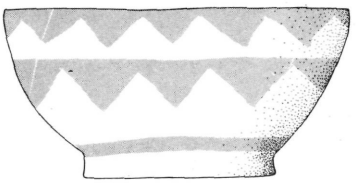
B

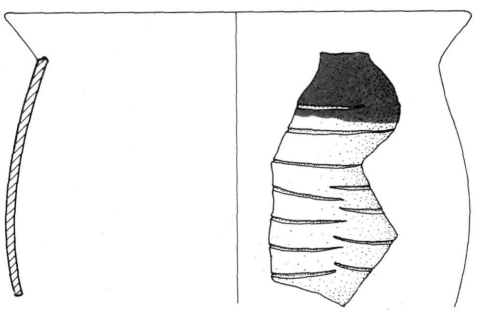

1
2
3
4
5
6
9
10
11
12
7
8
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23

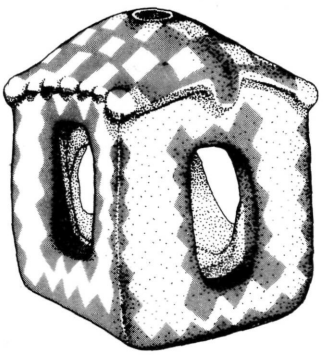
1

2

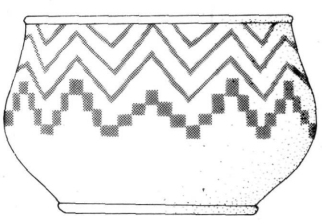
3

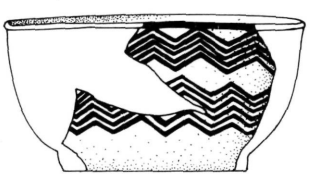
4

A

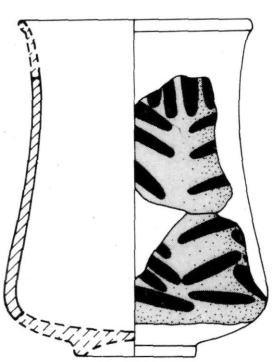
B

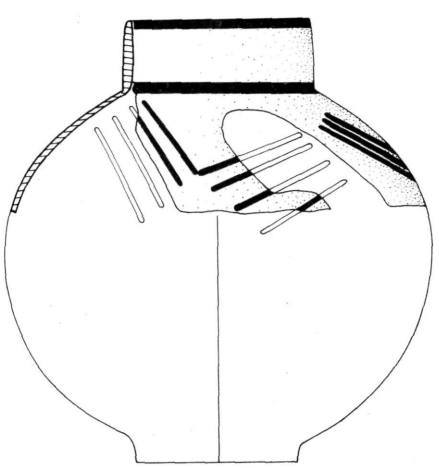
1

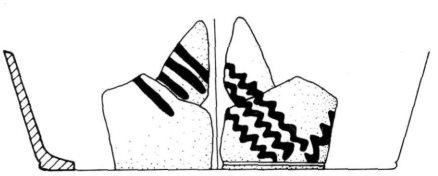
2

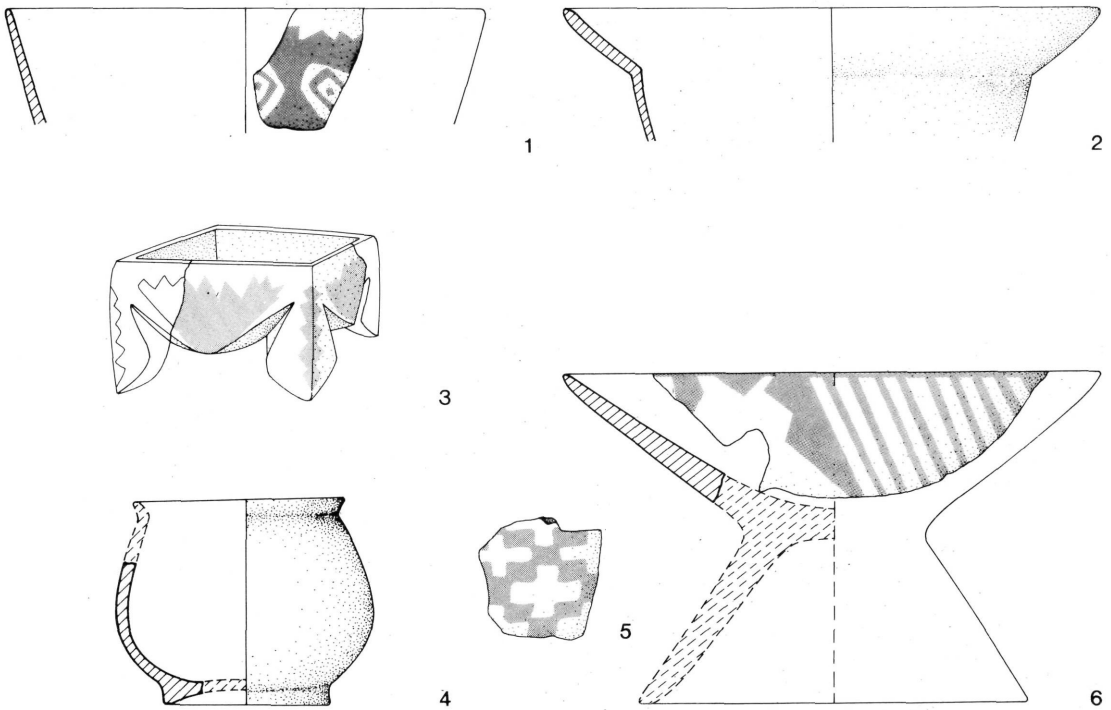
3

4

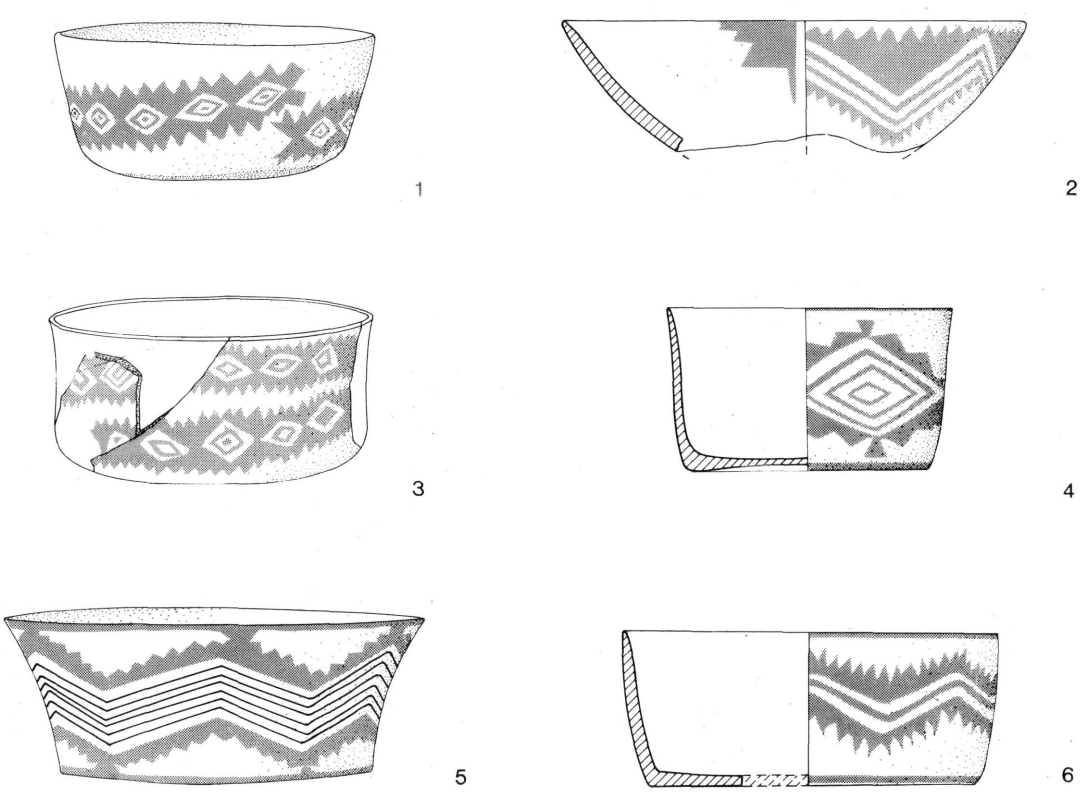

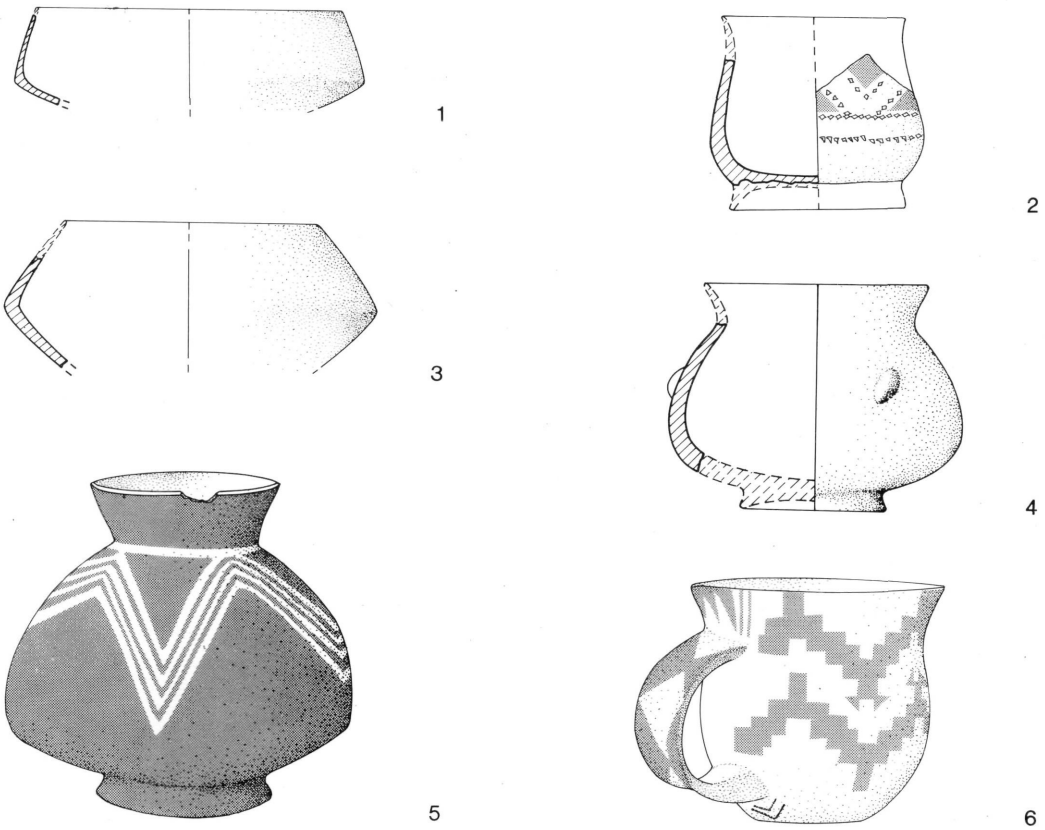
5

A

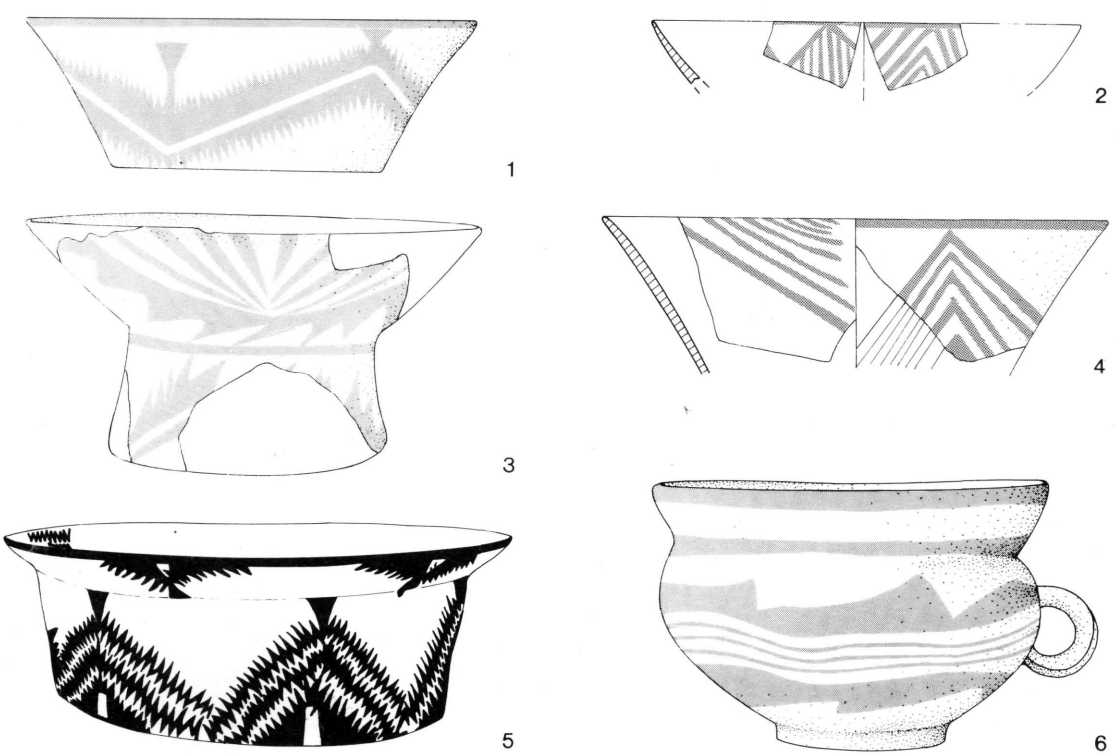
B

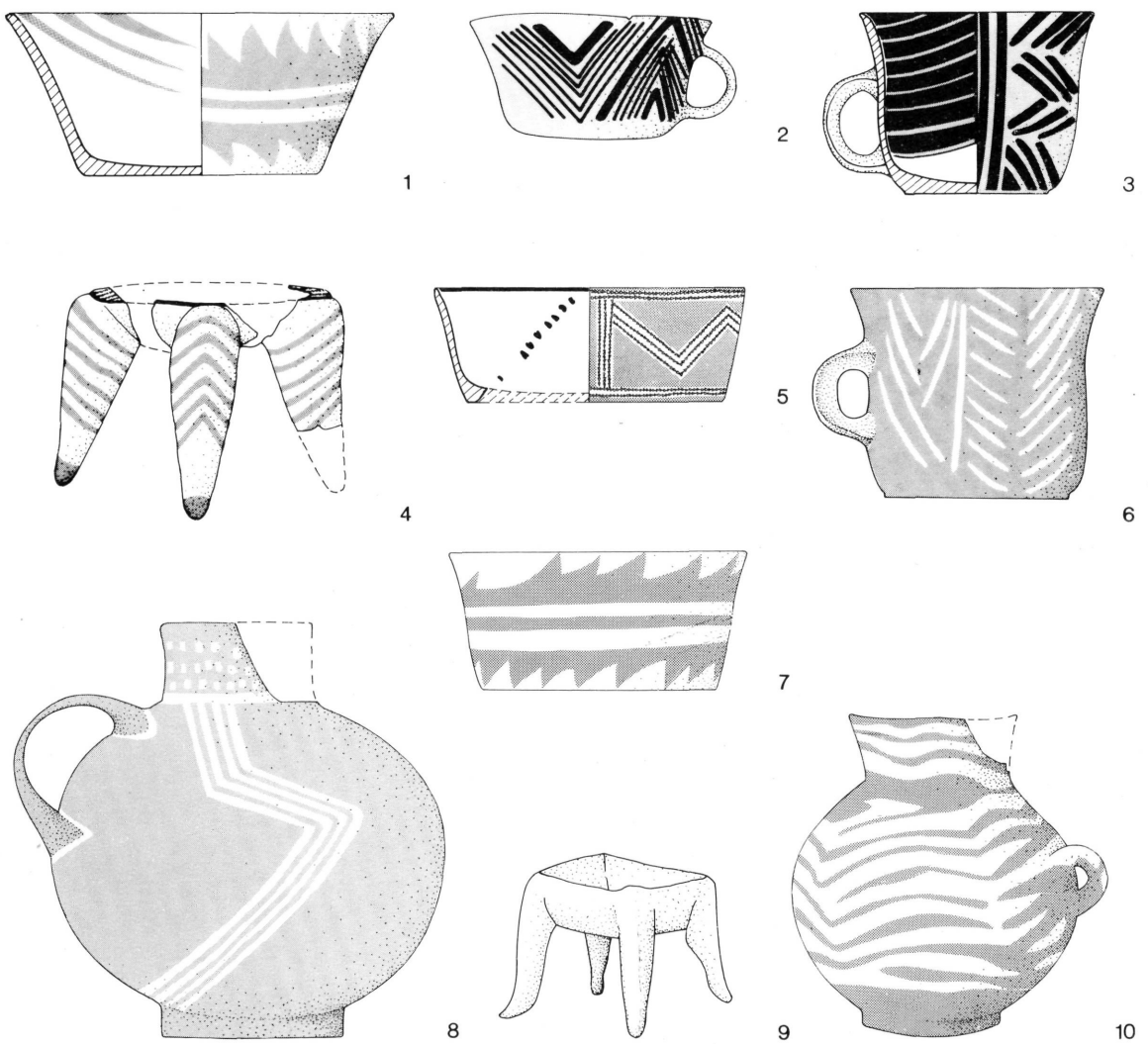

A

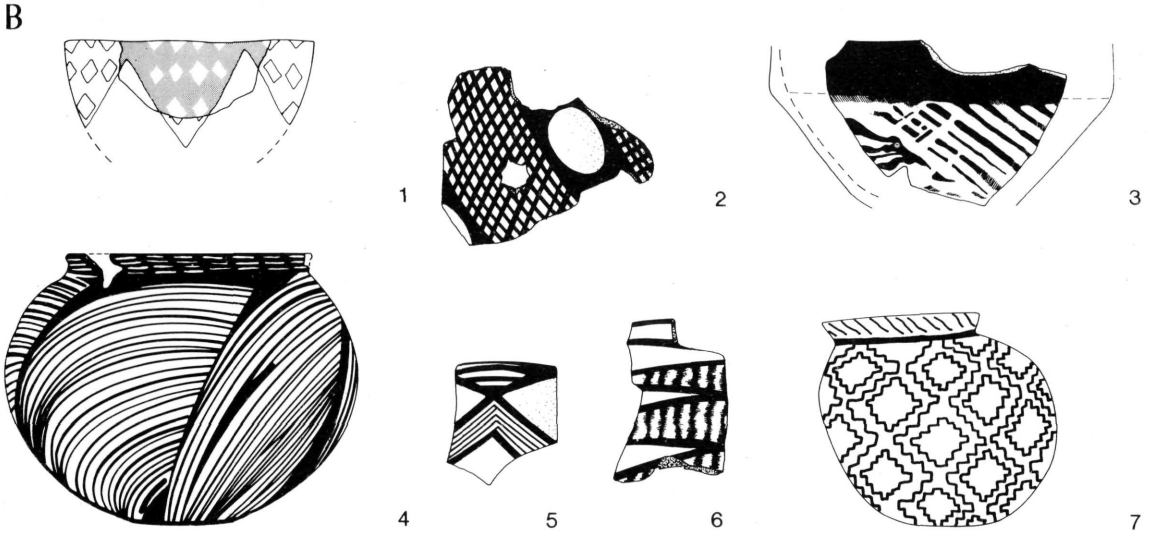
B

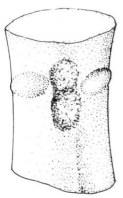

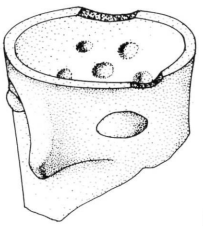
A

B

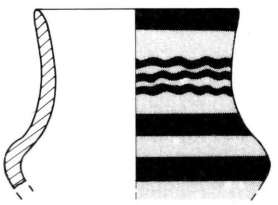

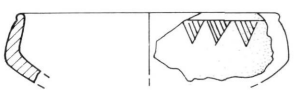
1

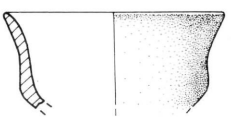
2

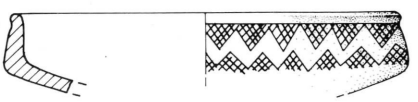
3

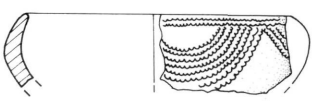
4

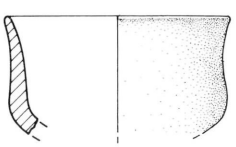
5

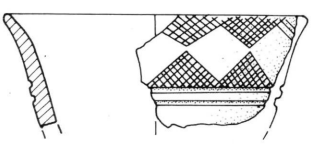
6

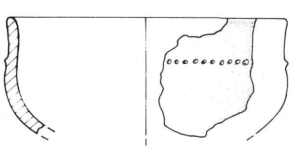
7

8

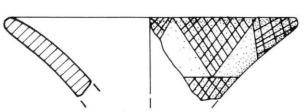
9

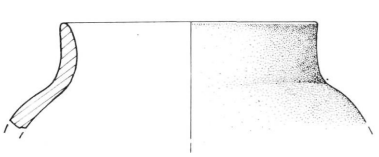
10

11

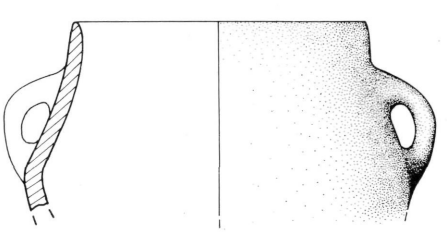
12

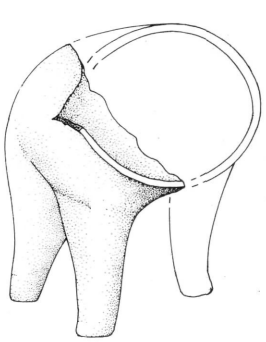
13

14

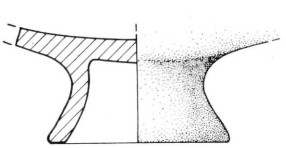
15

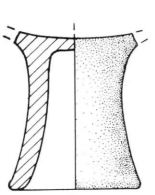
16

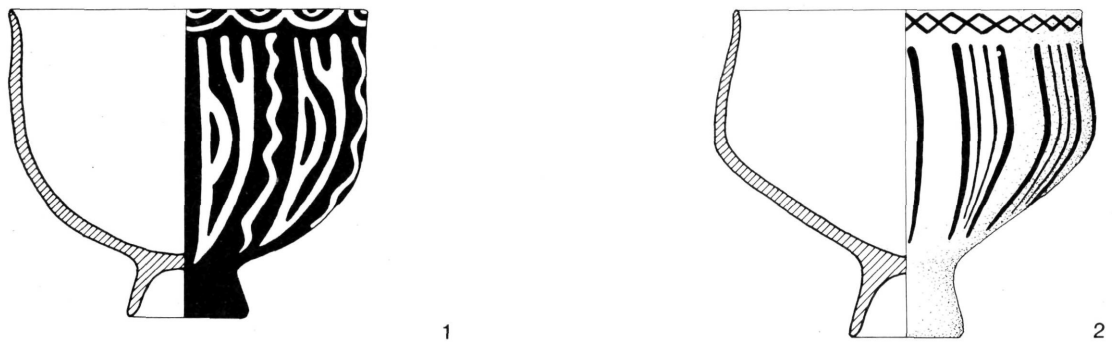
17

18

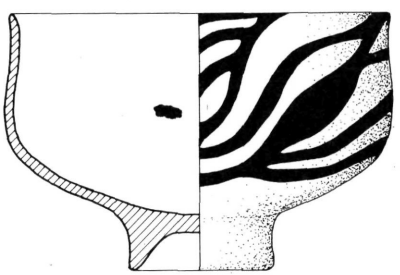

19

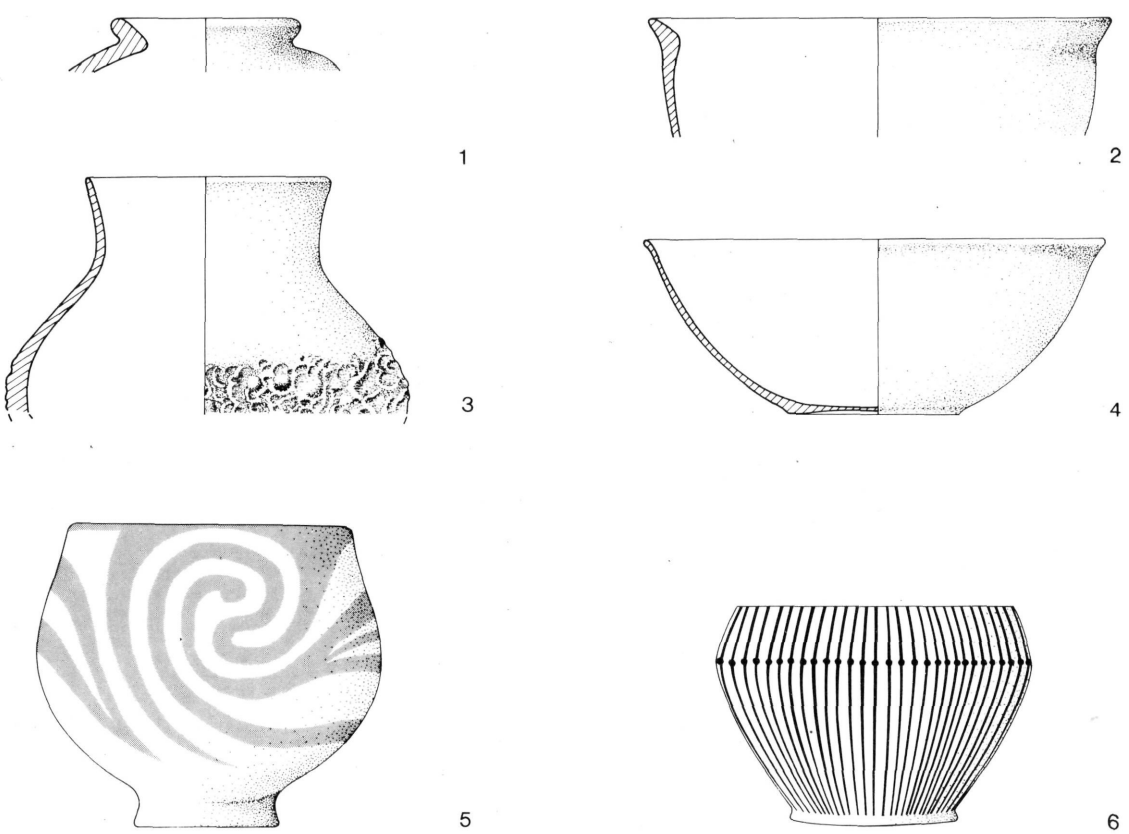

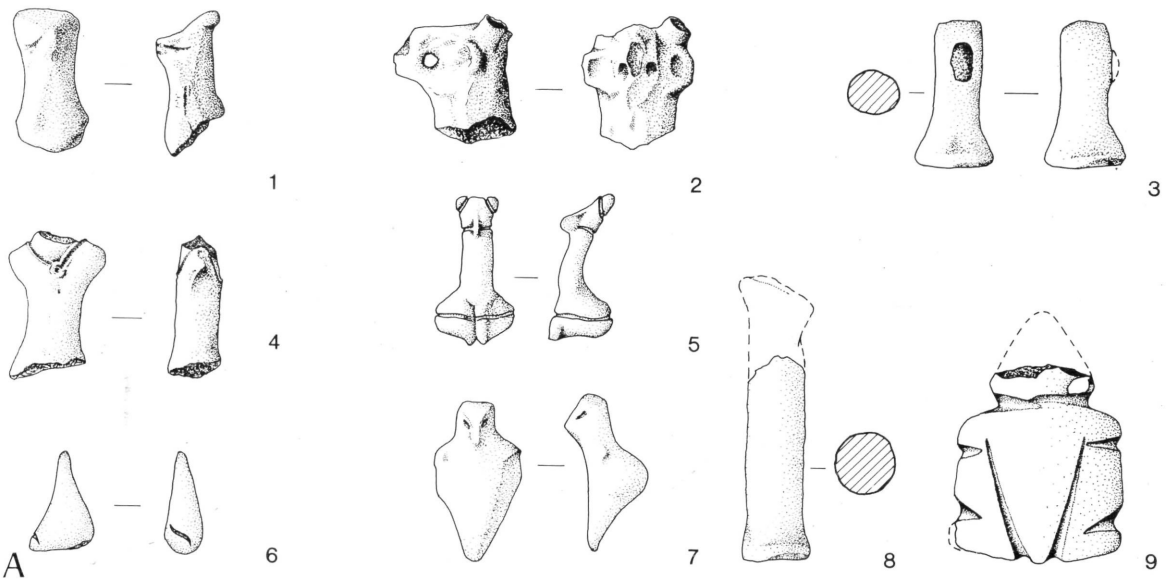
А

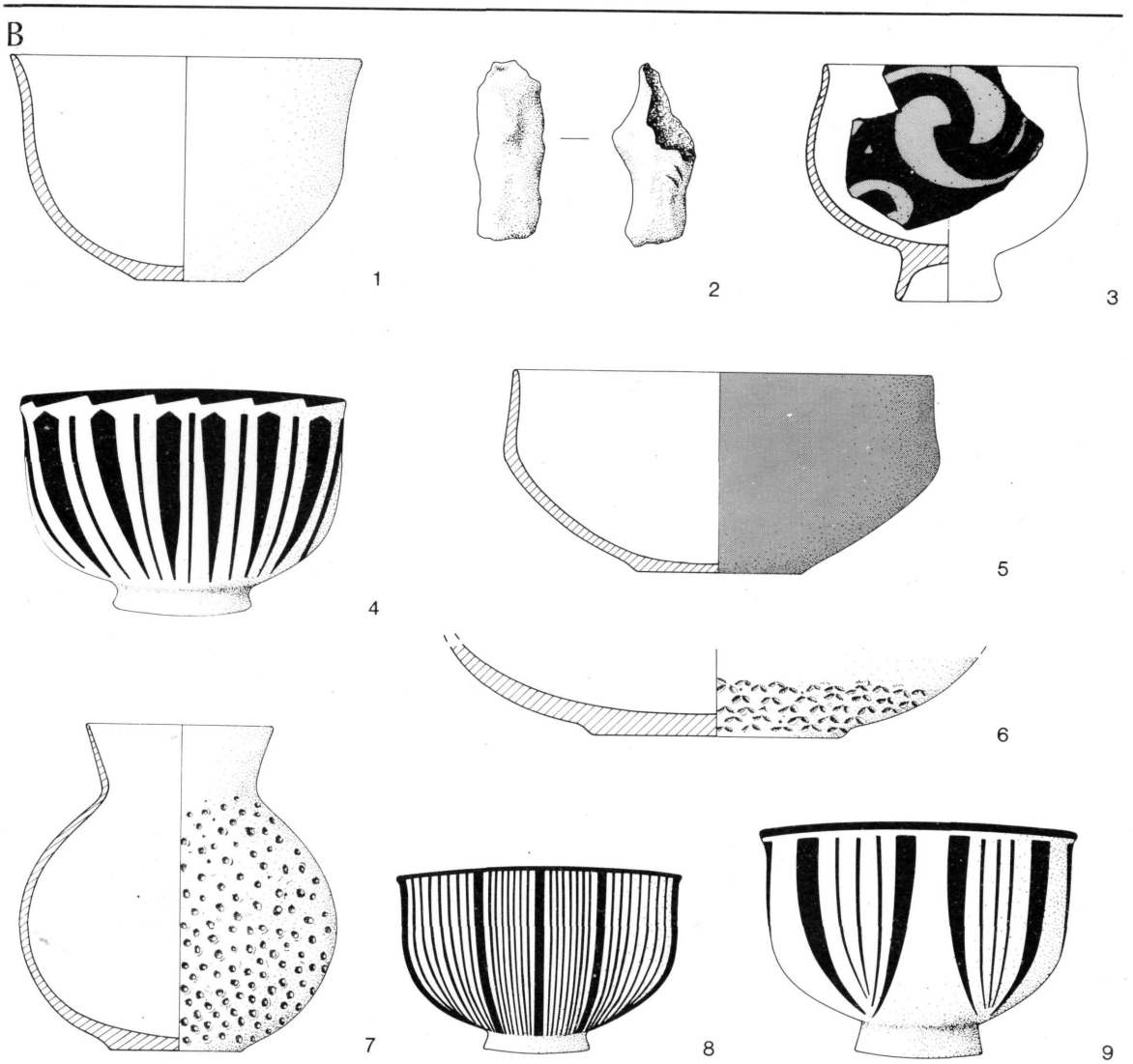
Б

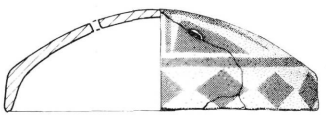

Г

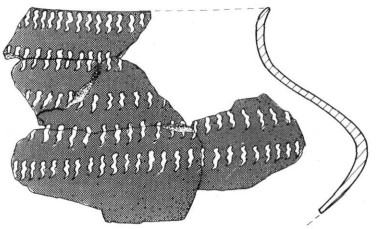

A
1
2
3
4
5
6
7
8
9

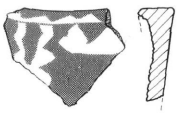

B
1
2
3
4
5
6
7
8
9

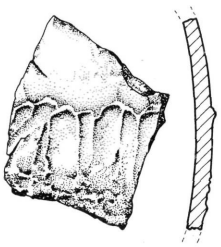
1

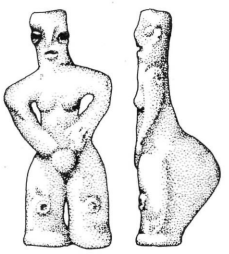
2

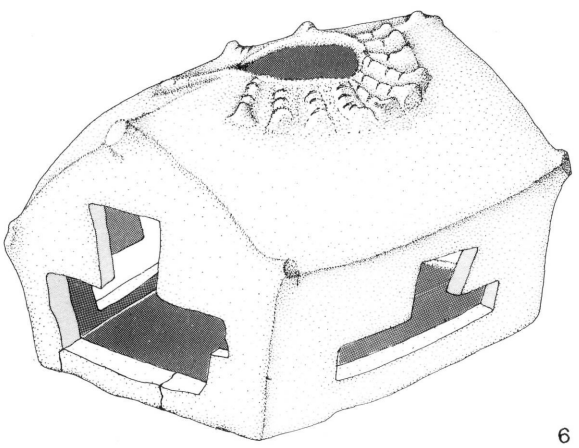
3

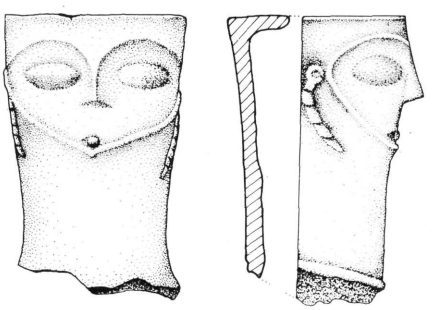
4

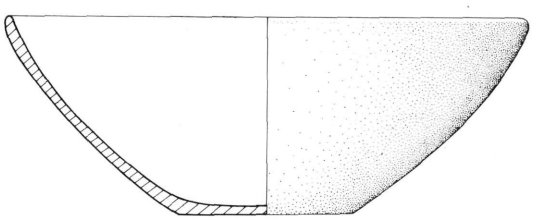
5

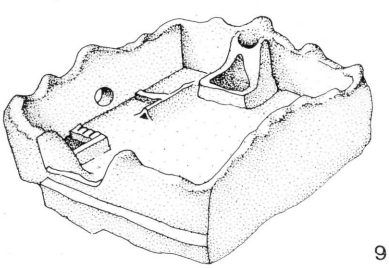
6

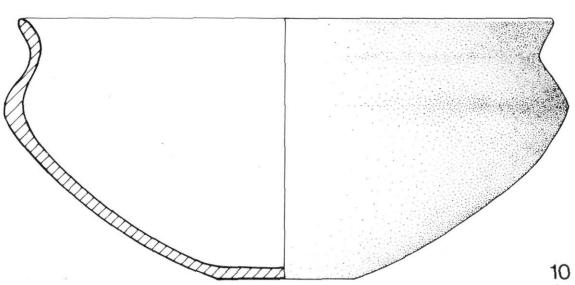
7

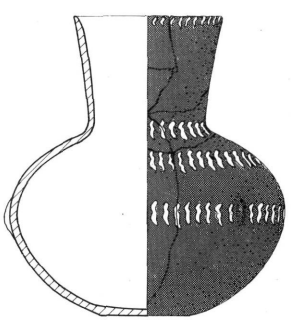
8

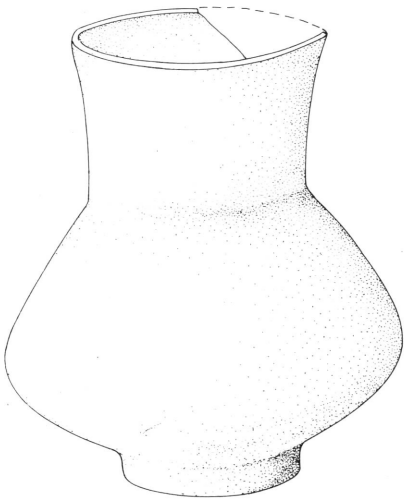
9

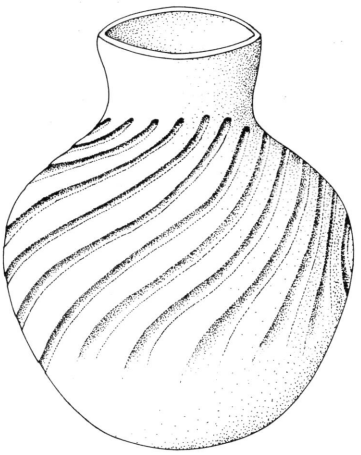
10

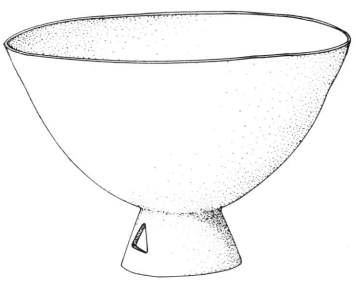
11

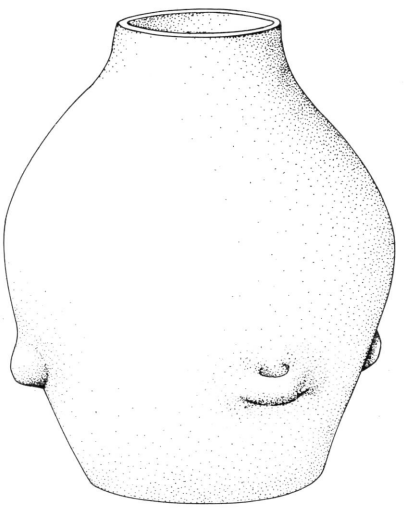
1

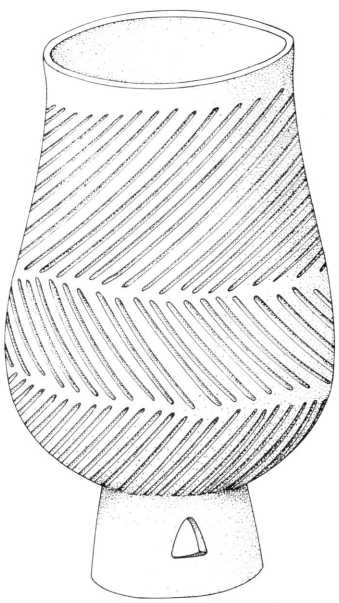
2

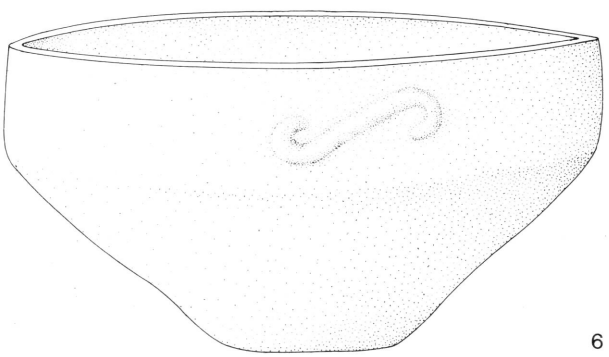
3

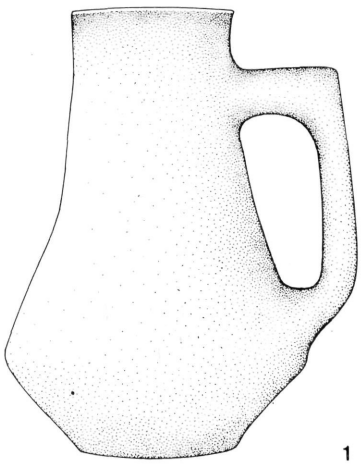
4

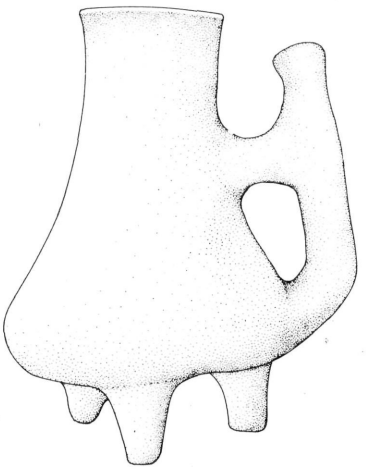
5

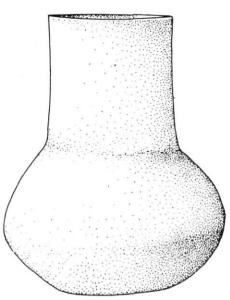
6

1

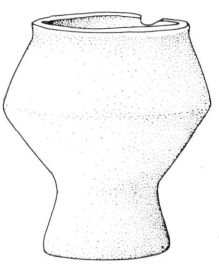
2

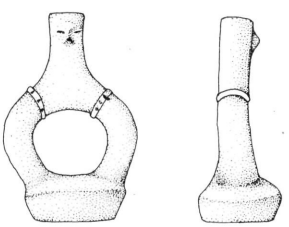
3

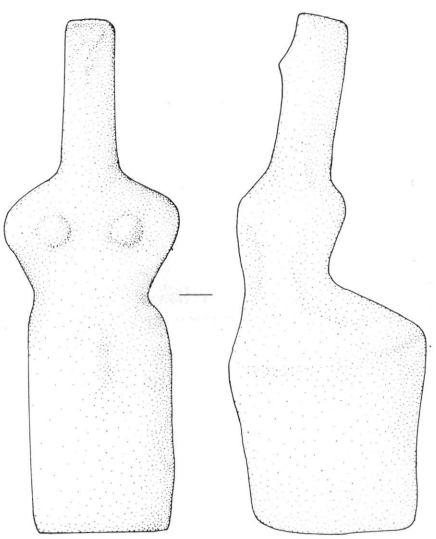
4

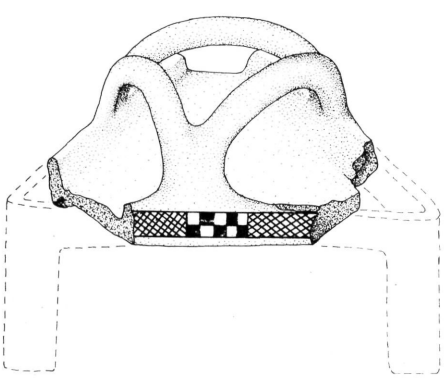
5

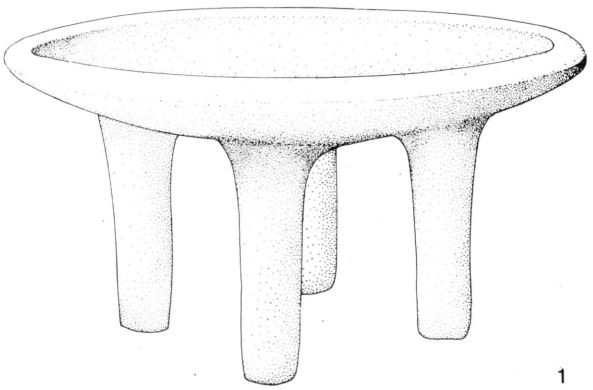
6

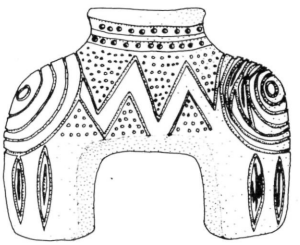
7

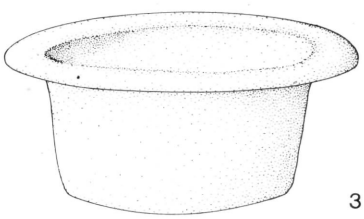
8

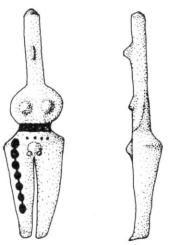
1

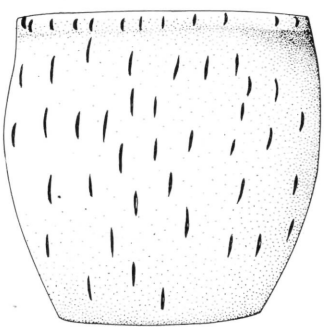
2

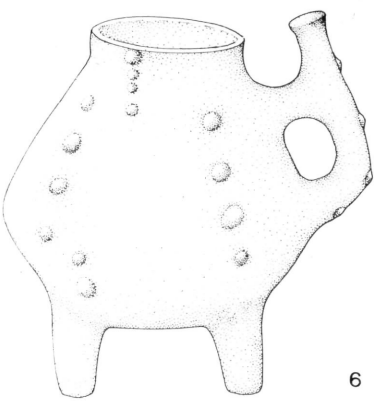
3

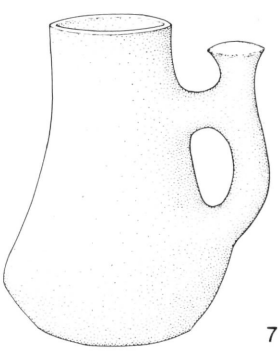
4

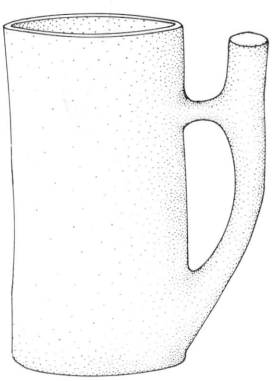
5

6

7

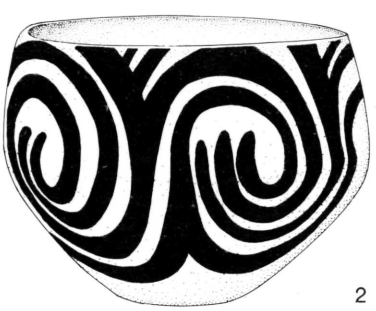
8

A

B

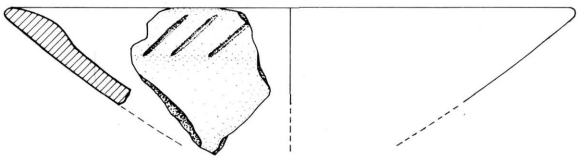
1

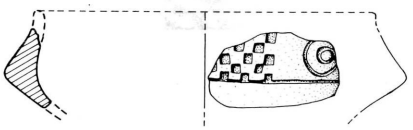
2

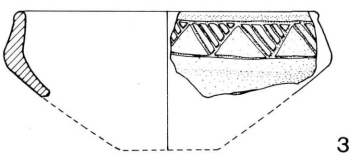
3

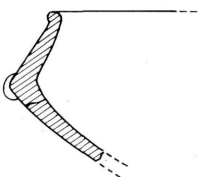
1

2

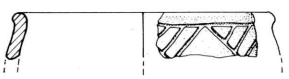
3

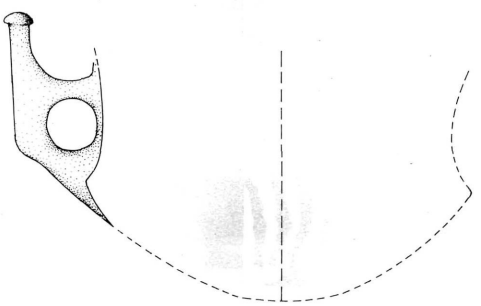
4

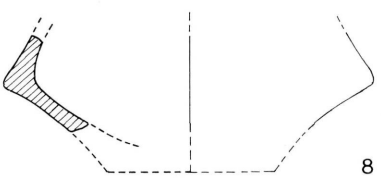
5

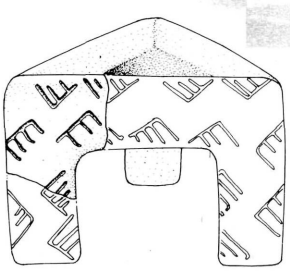
6

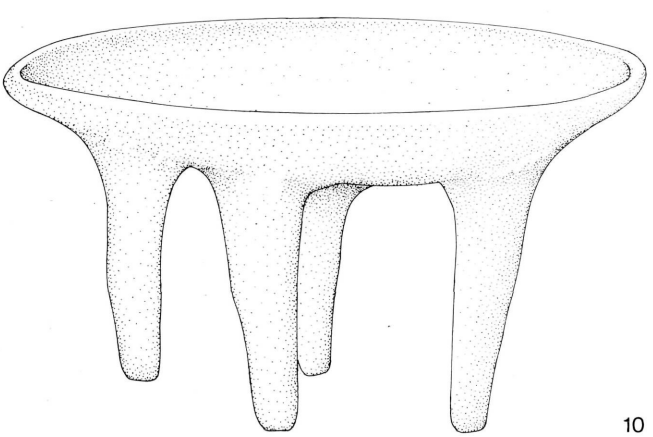
7

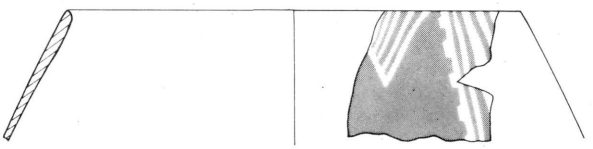
8

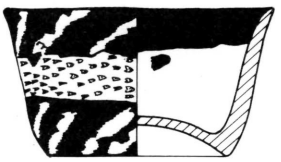
9

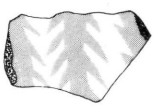
10

1

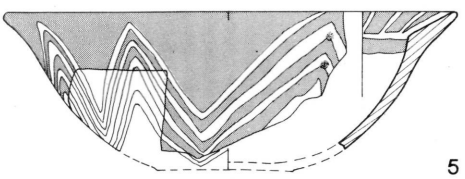
2

3

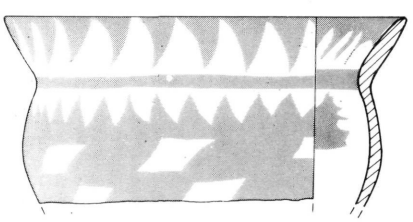
4

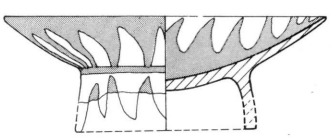
5

A

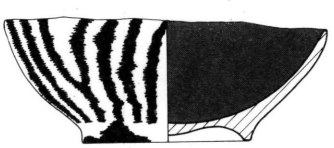
B

1

2

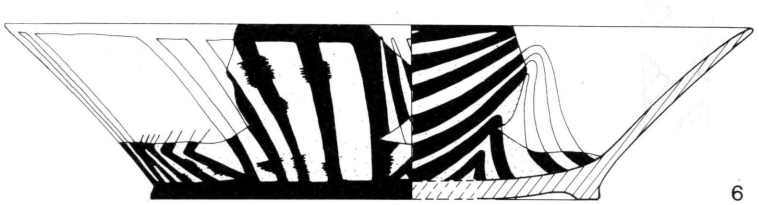
3

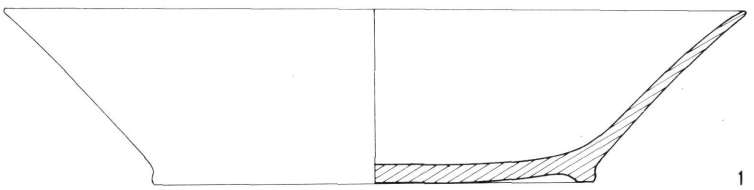
4

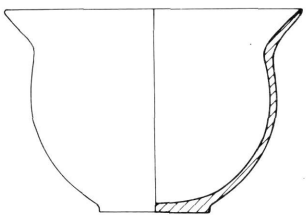
5

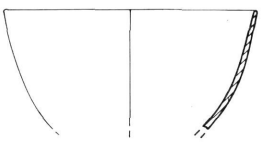
6

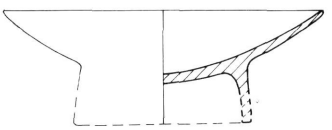
1

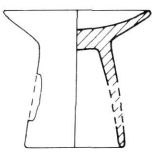
2

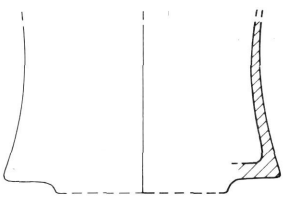
3

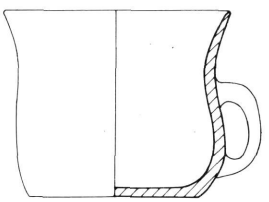
4

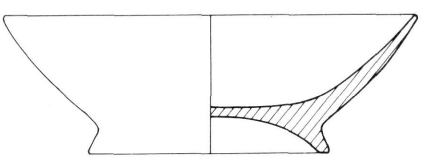
5

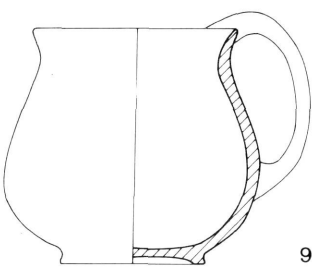
6

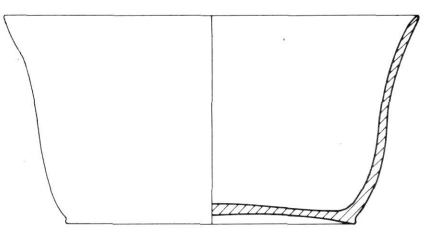
7

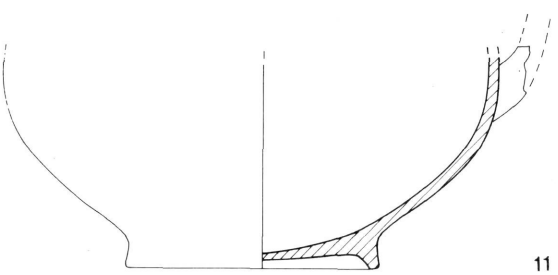
8

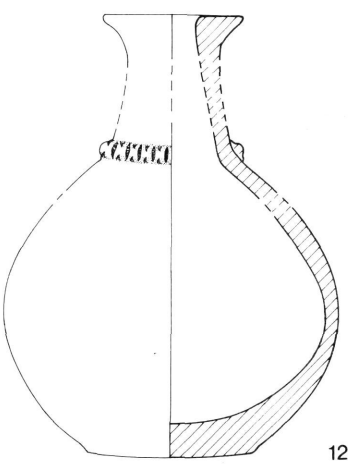
9

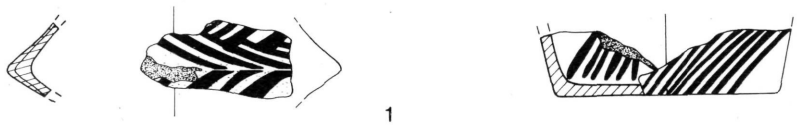
10

11

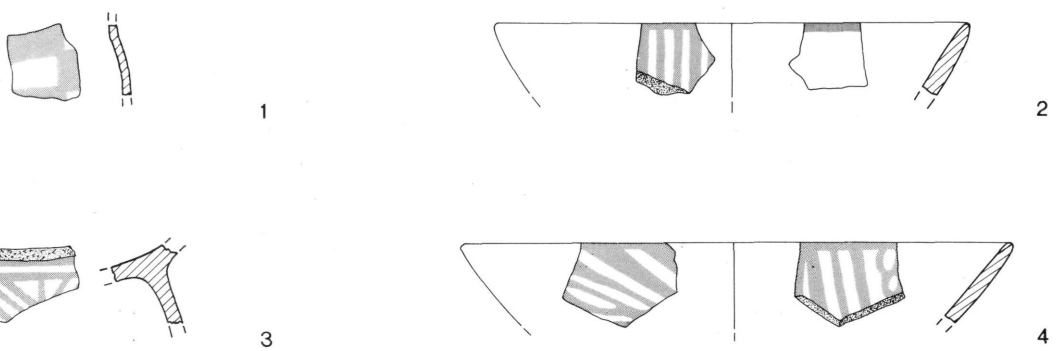
12

A

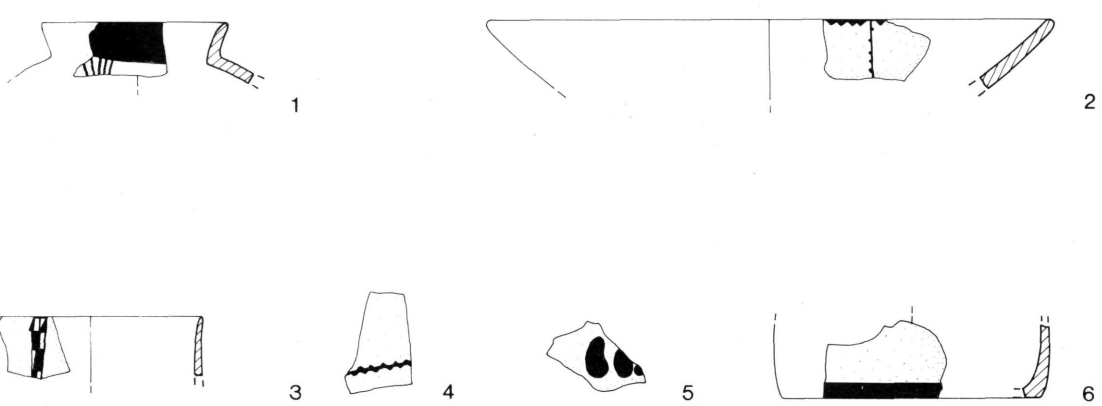
B

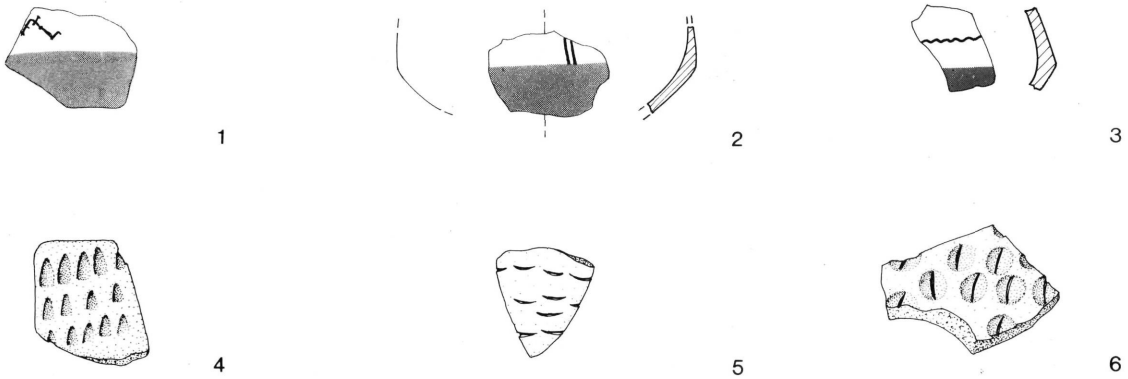

Γ

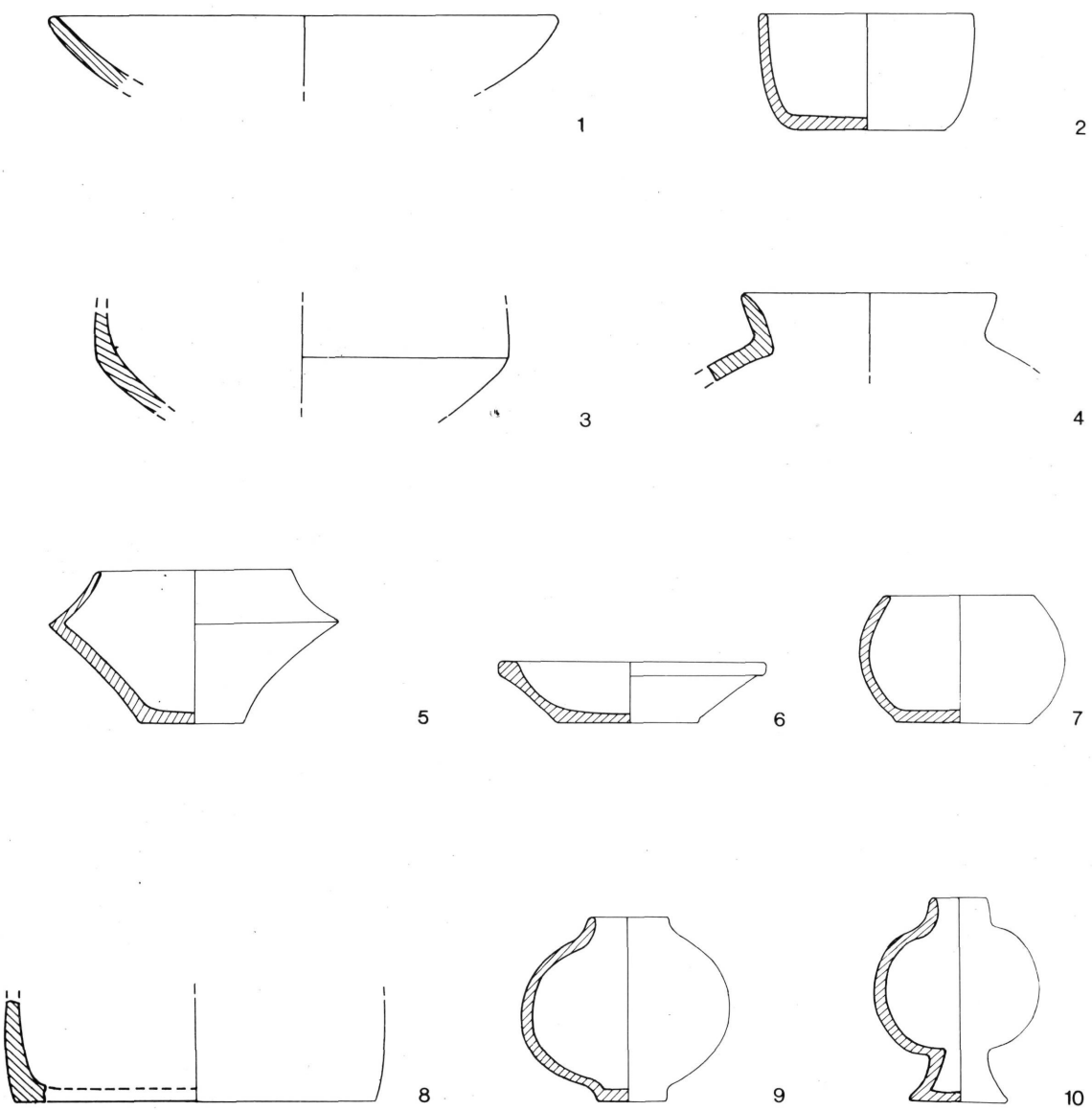
Δ

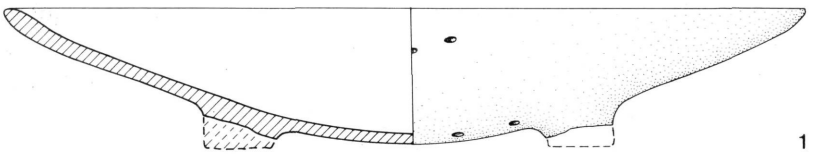

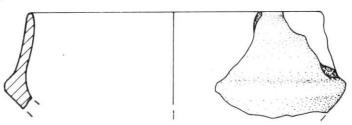
A

B

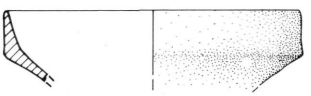

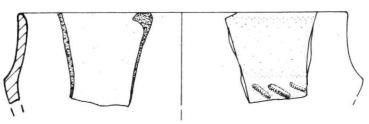
1

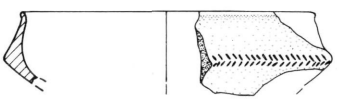
2

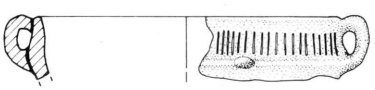
3

4

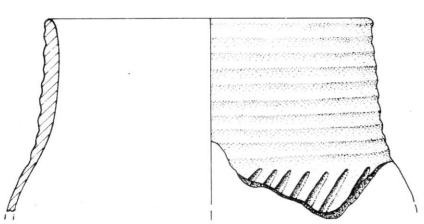
5

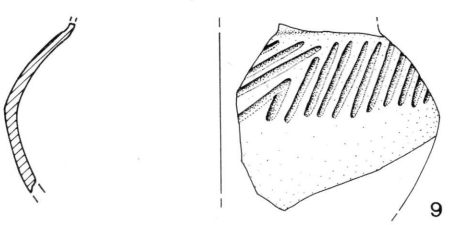
6

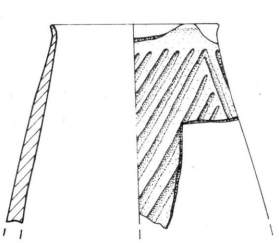
7

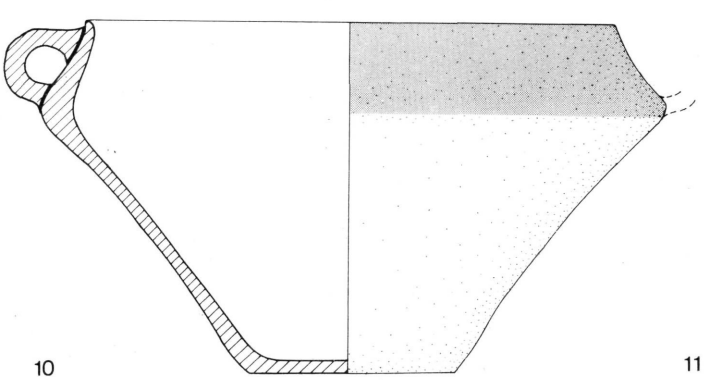
8

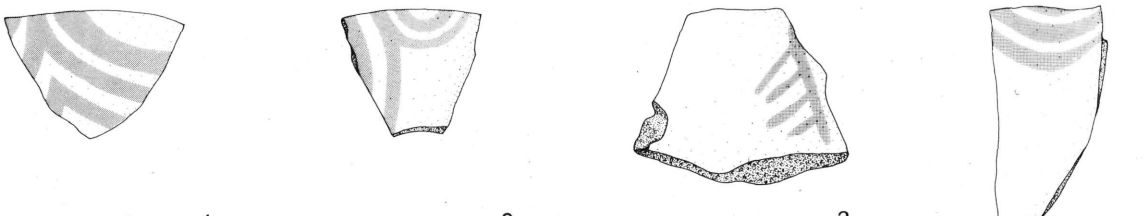
9

10

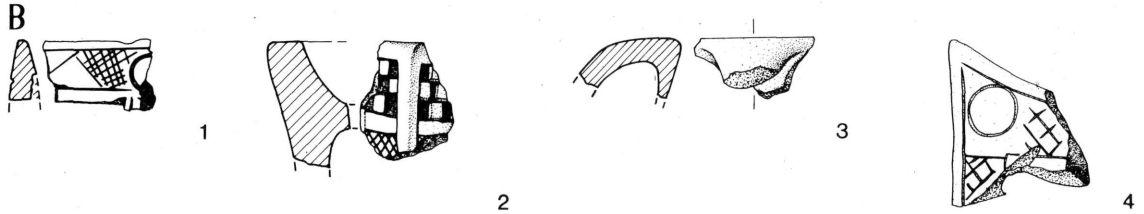

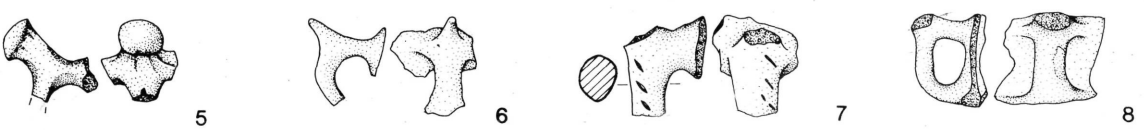
11

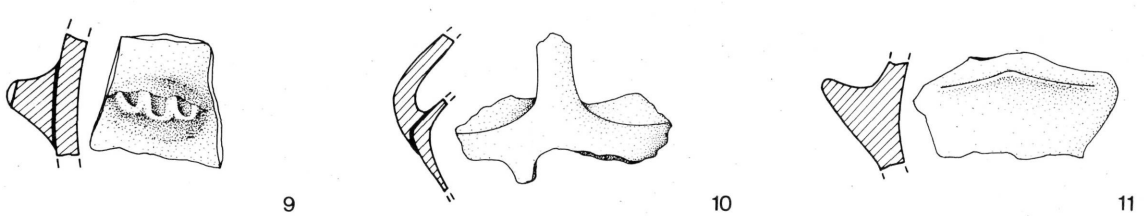

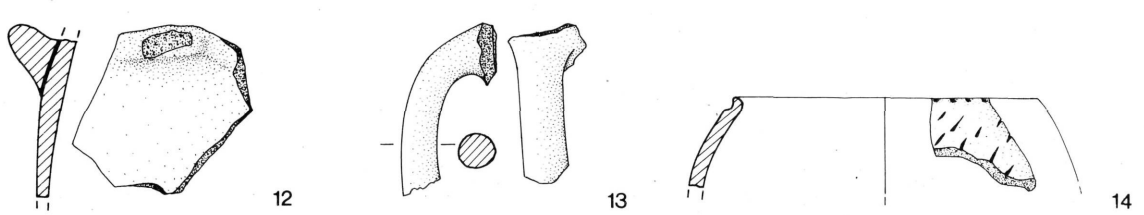
A

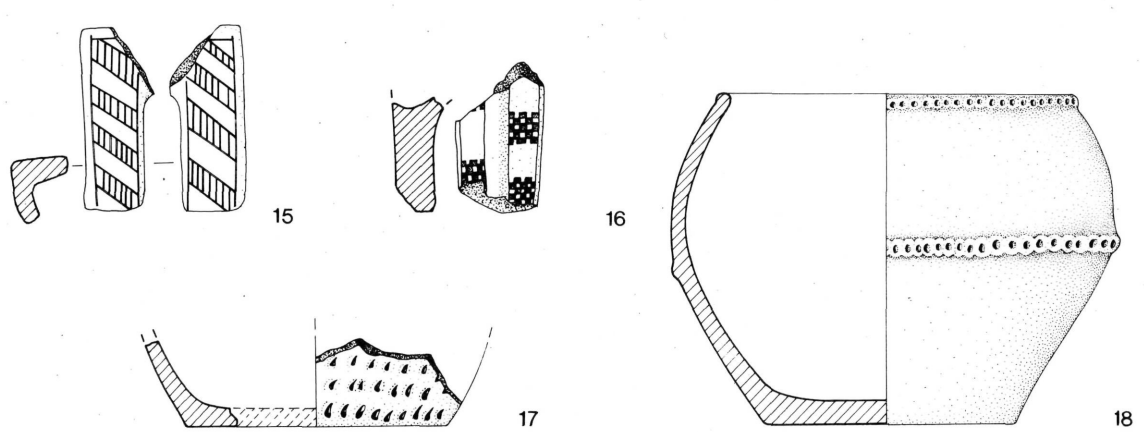
B

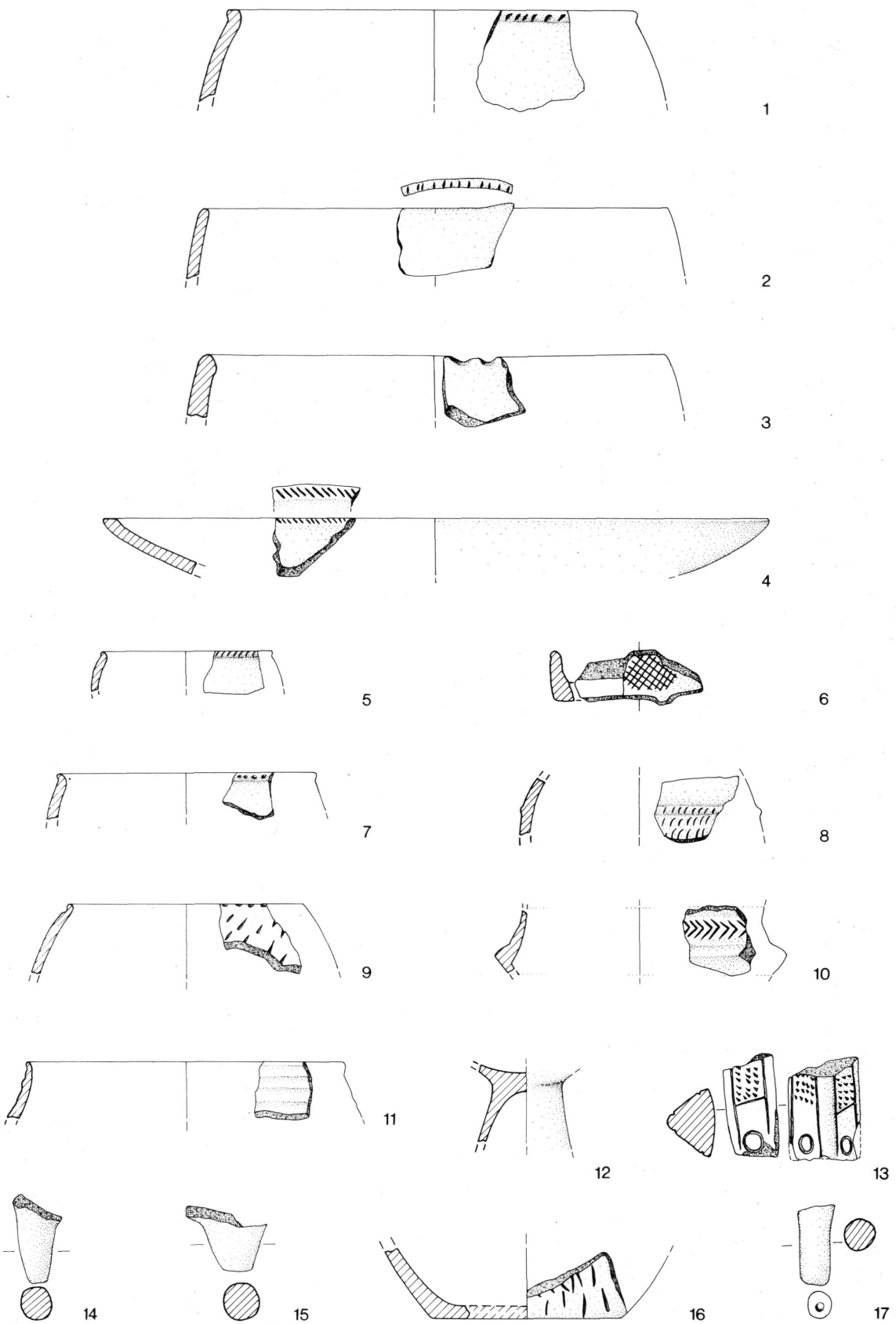

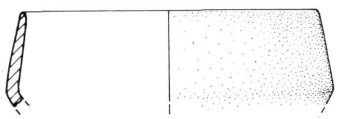

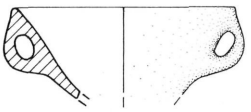

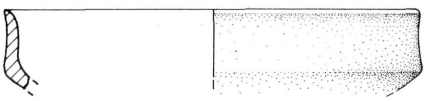

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

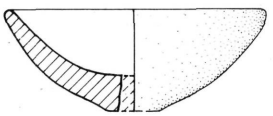
1

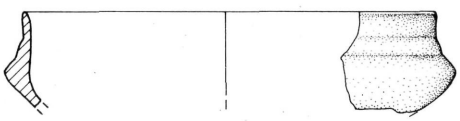
2

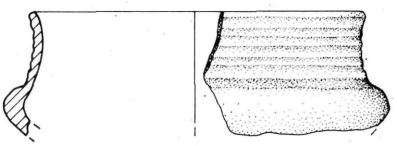
3

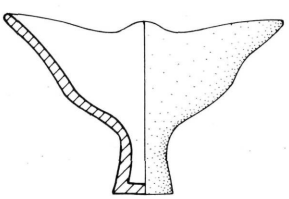
4

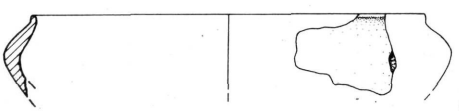
5

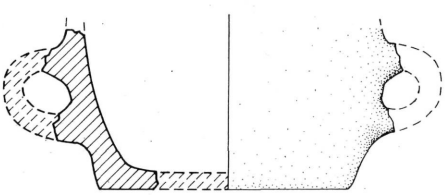
6

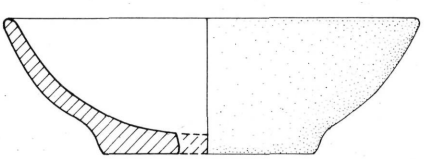
7

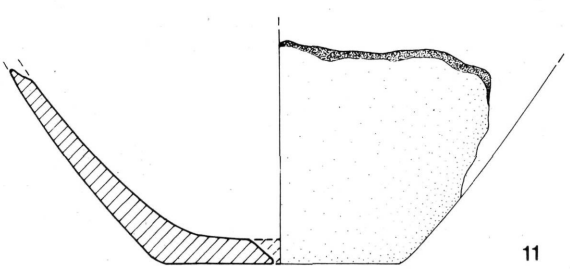
8

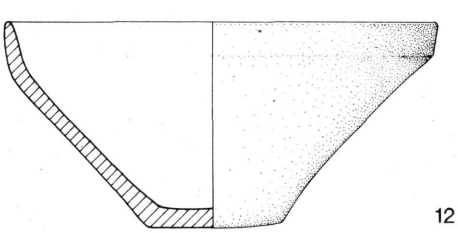
9

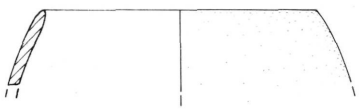
10

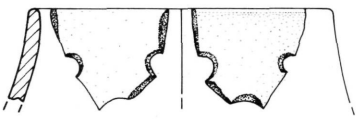
11

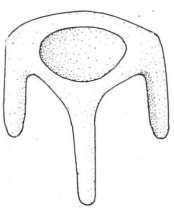
12

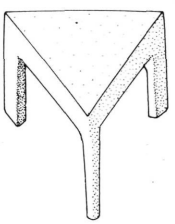
1

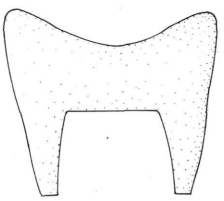
2

3

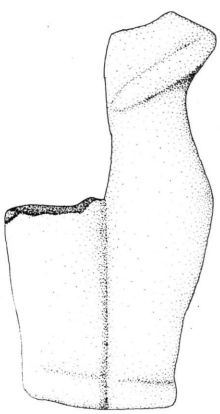
4

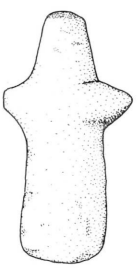
5

A

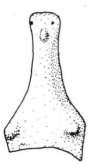
B

1

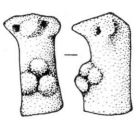
2

3

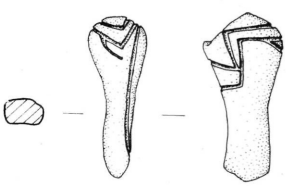
4

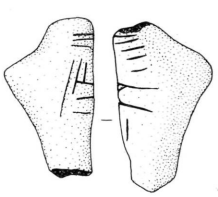
5

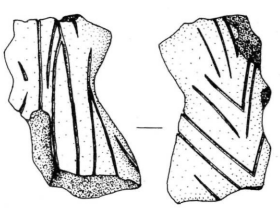
6

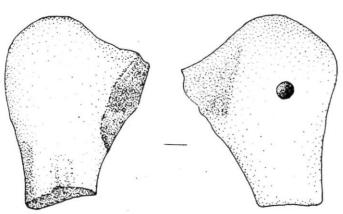
7

8

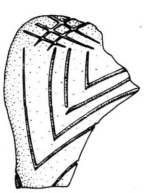
9

10

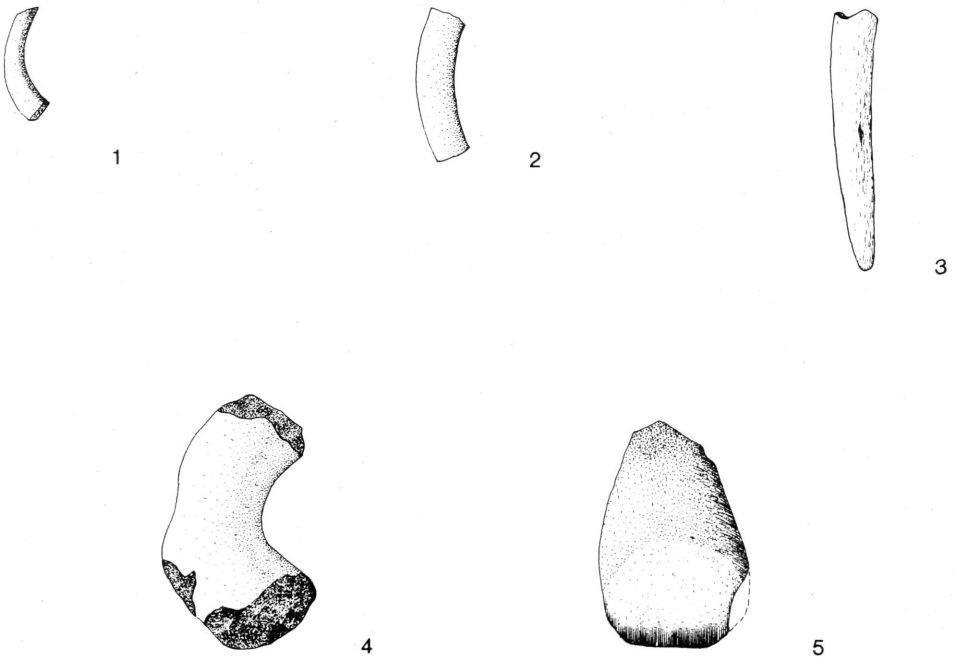

11

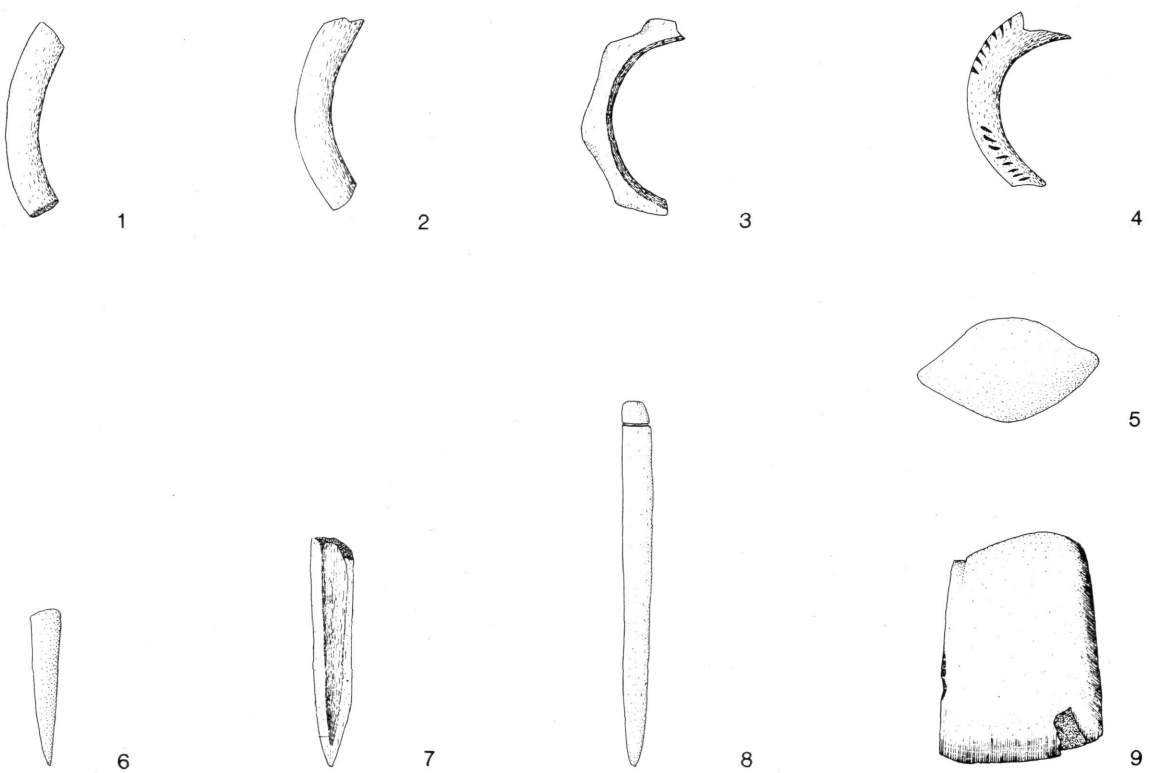
12

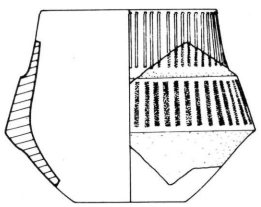

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16

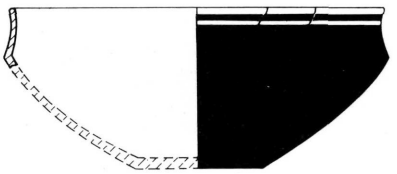
A

B

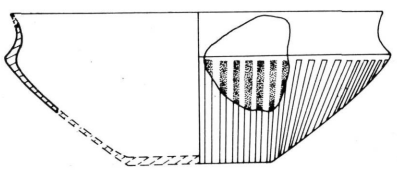

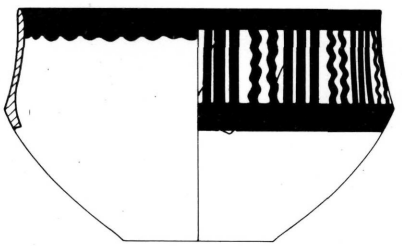
1

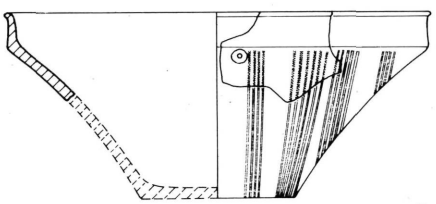
2

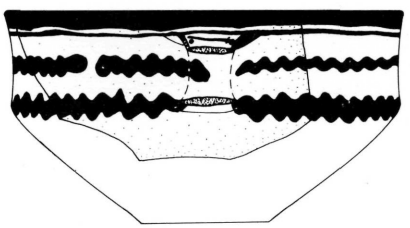
3

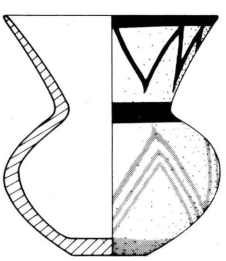
4

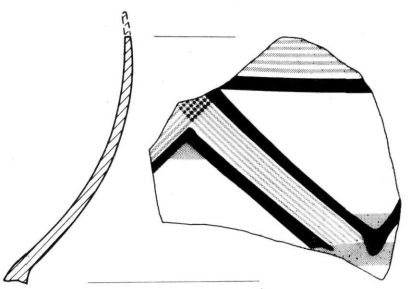
5

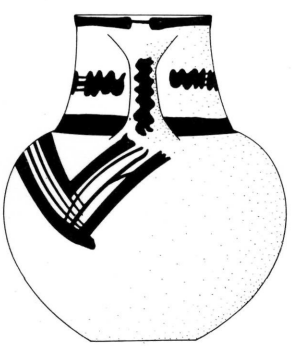
6

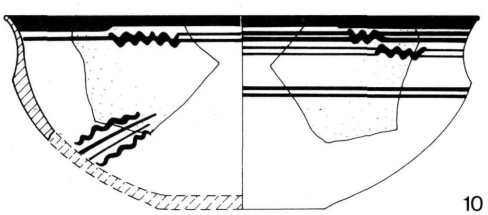
7

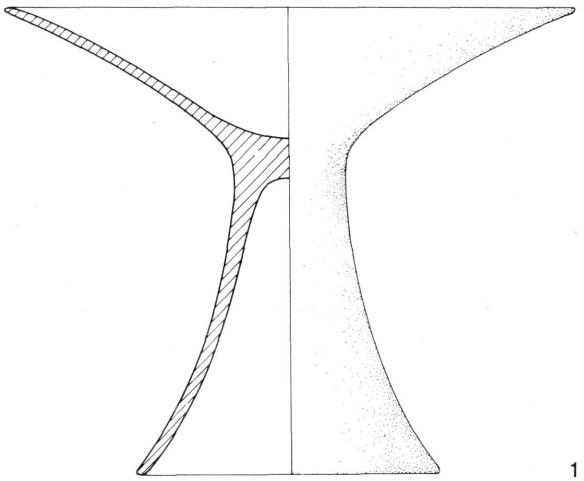
8

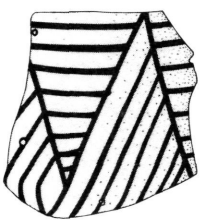
9

10

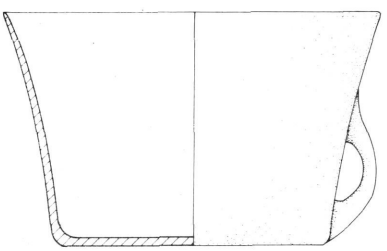
1

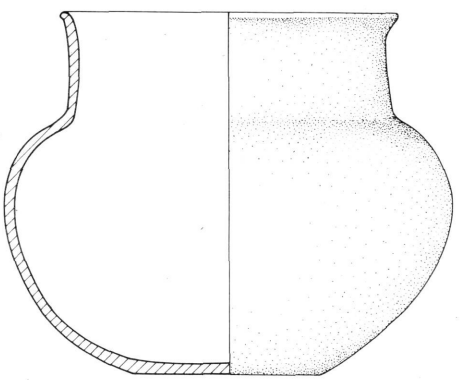
2

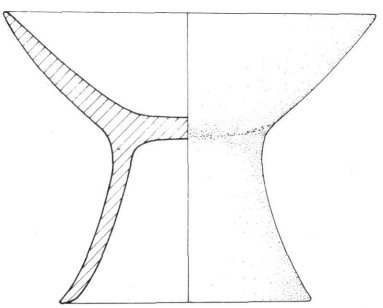
3

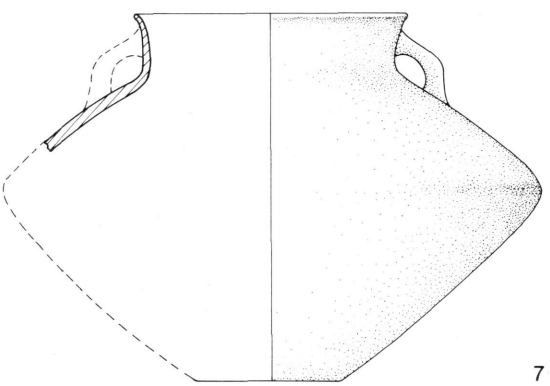
4

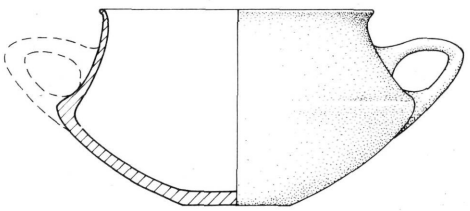
5

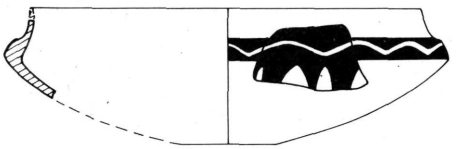
6

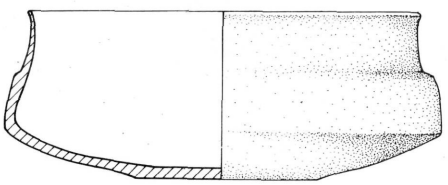
7

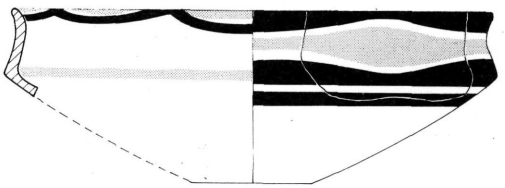
1

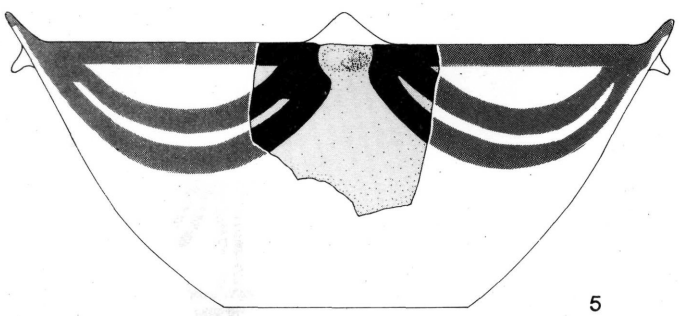
2

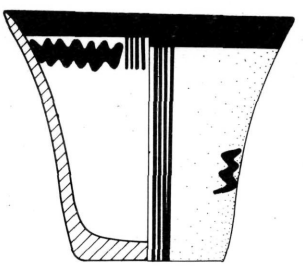
3

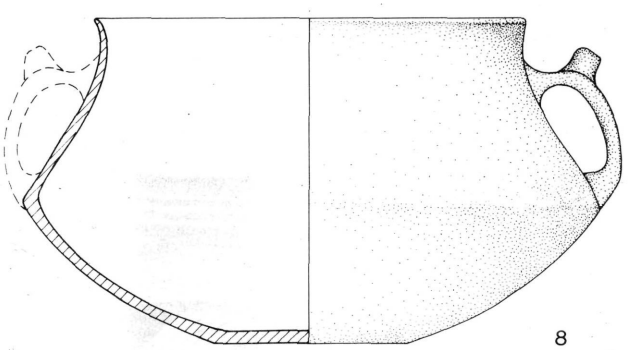
4

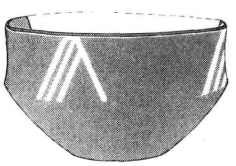

5

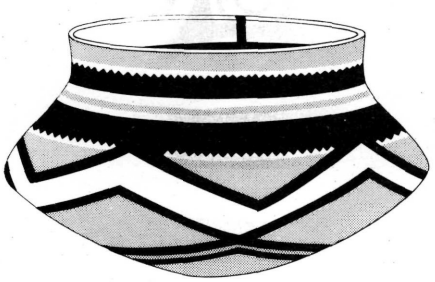
6

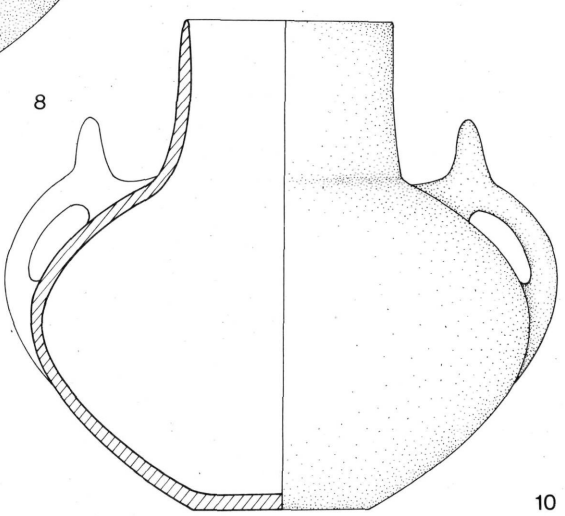

7

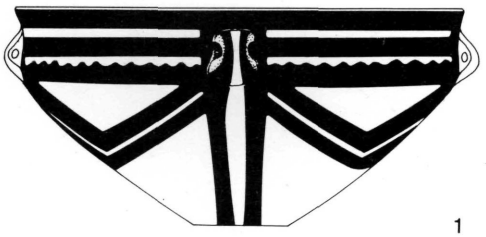
8

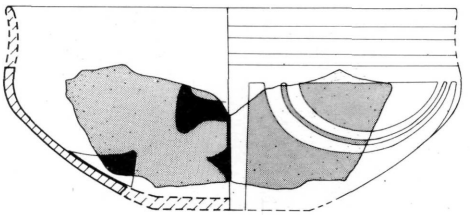
9

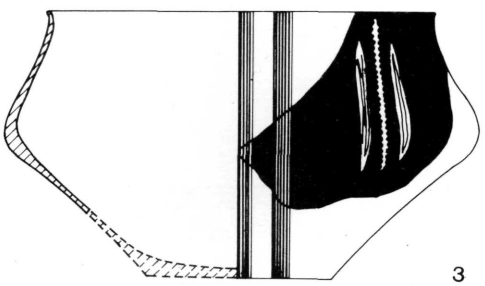
10

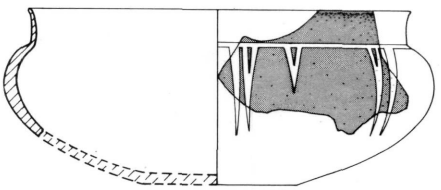
1

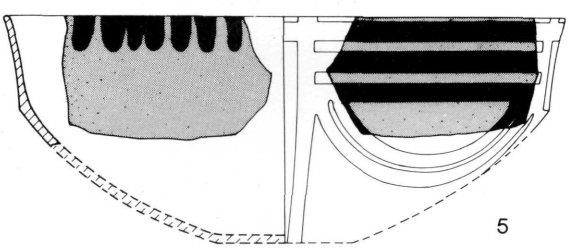
2

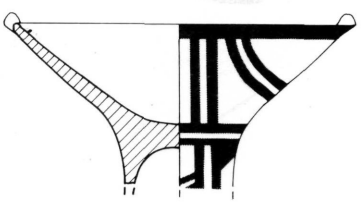
3

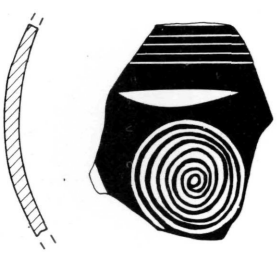
4

5

6

7

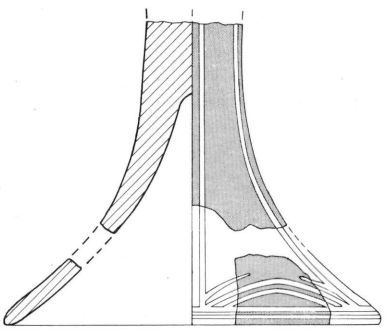
8

2

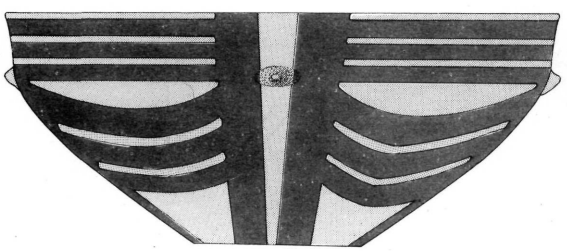
1

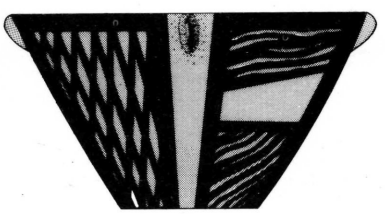
3

A

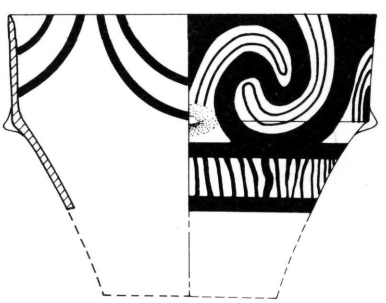
B

1

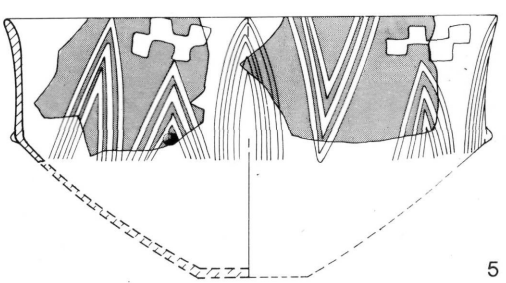
2

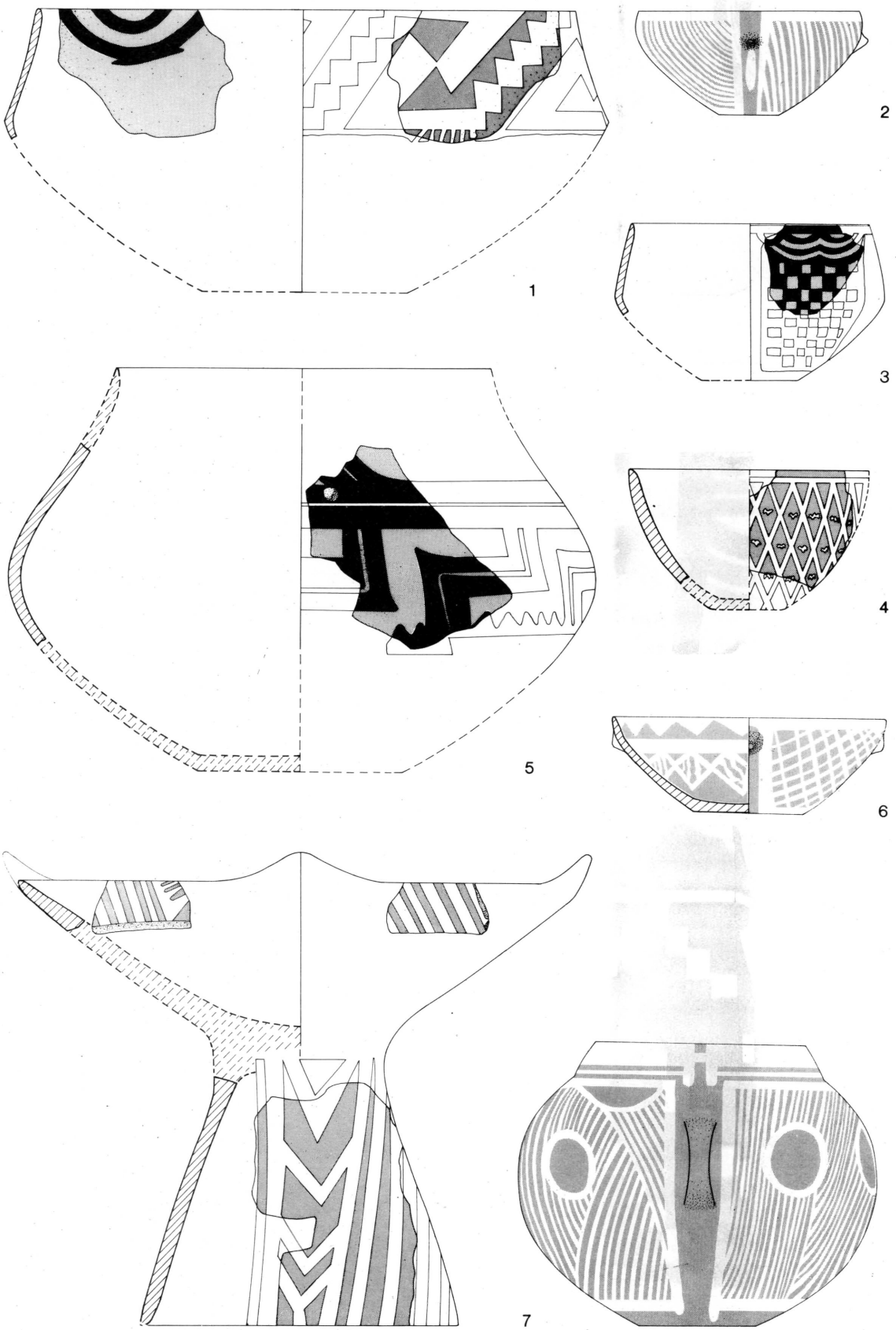
3

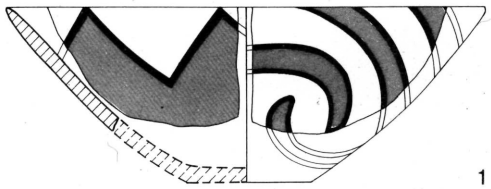

4

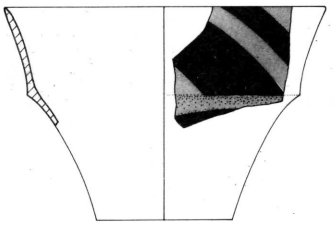

5

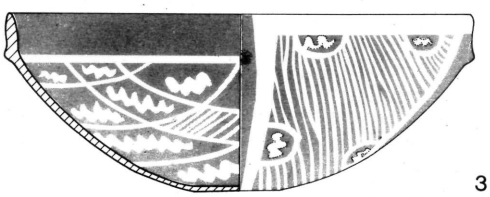

1
2
3
4
5
6
7

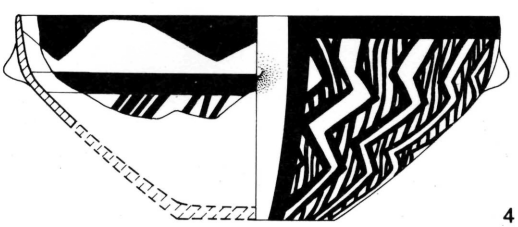
1

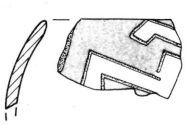
2

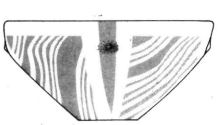
3

4

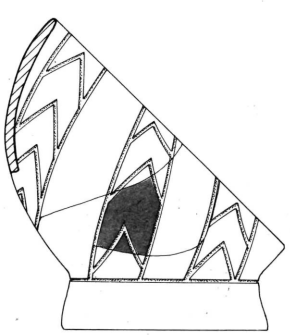
5

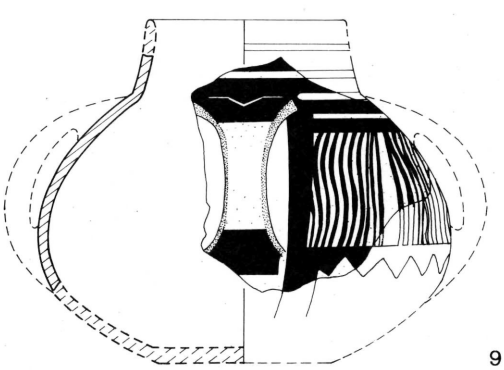
6

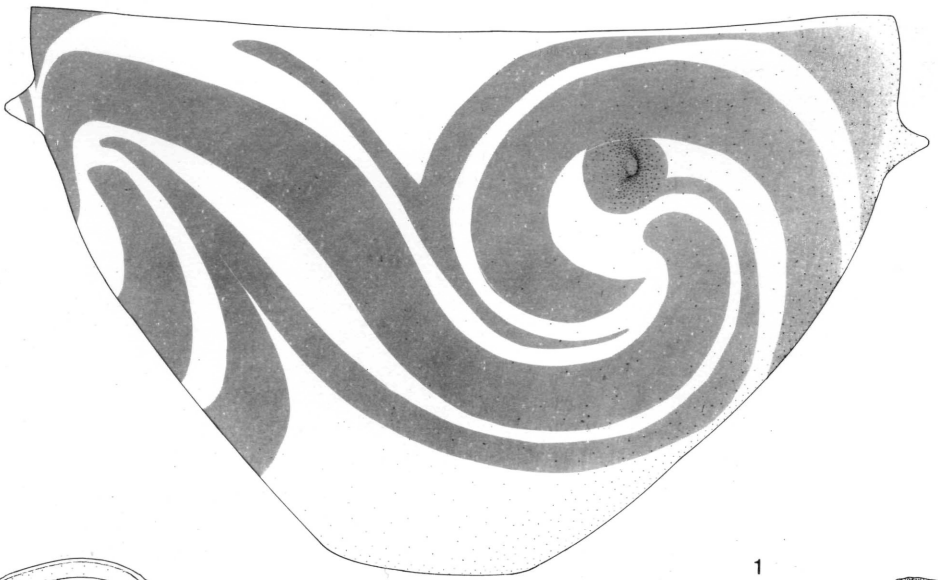
7

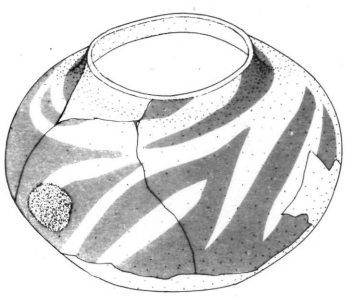
8

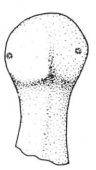
9

1

2

3

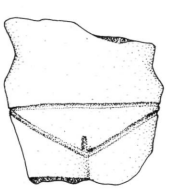
4

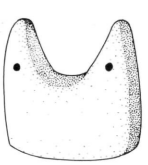
5

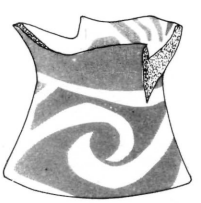
6

7

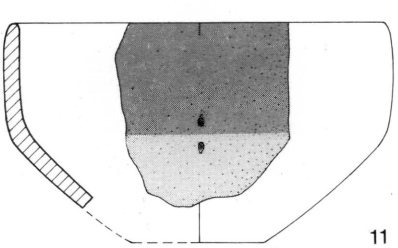
8

9

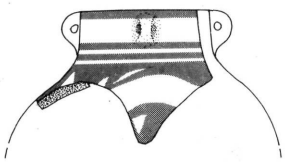

10

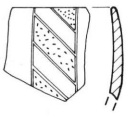

11

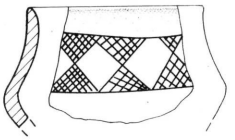

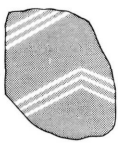
1

2

3

4

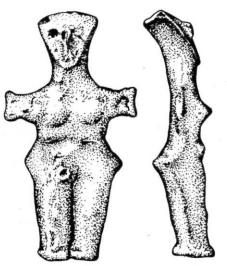
5

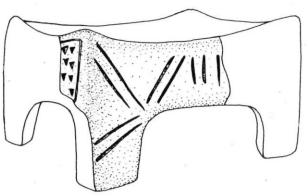
6

A

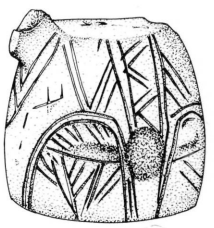
B

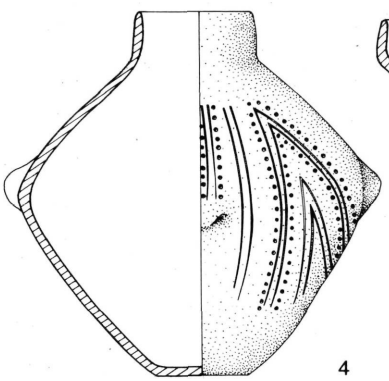
1

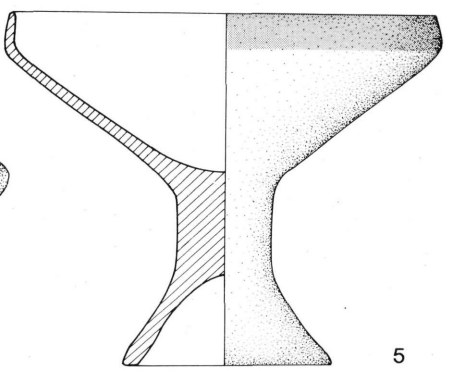
2

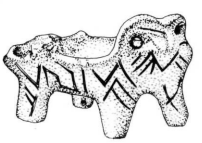
3

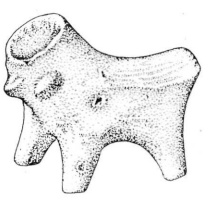
4

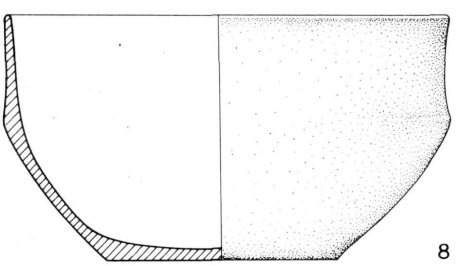
5

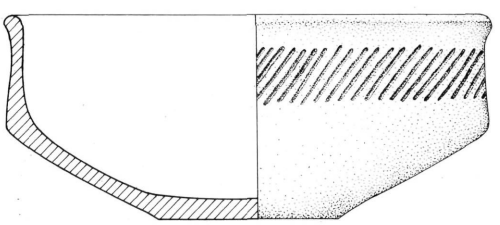
6

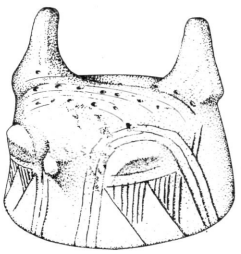
7

8

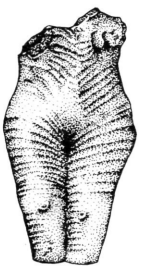
9

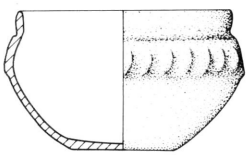
1

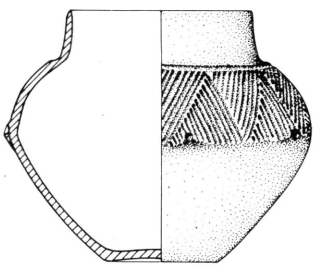
2

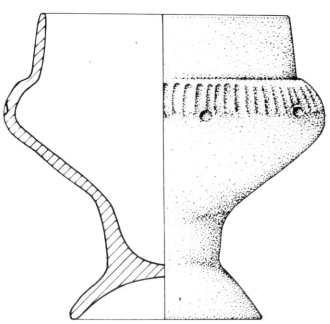
3

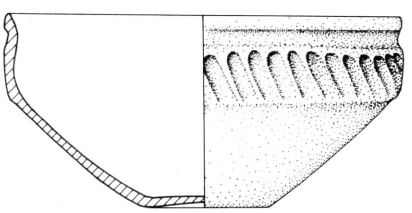
4

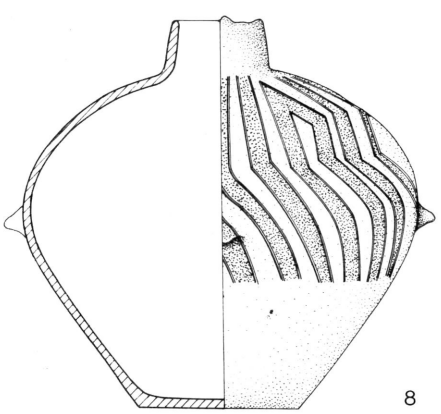
5

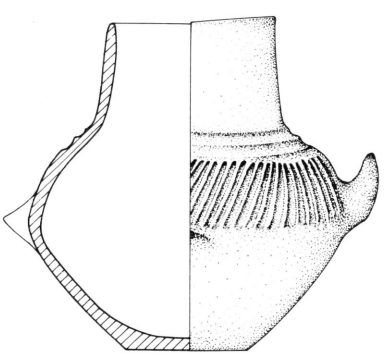
6

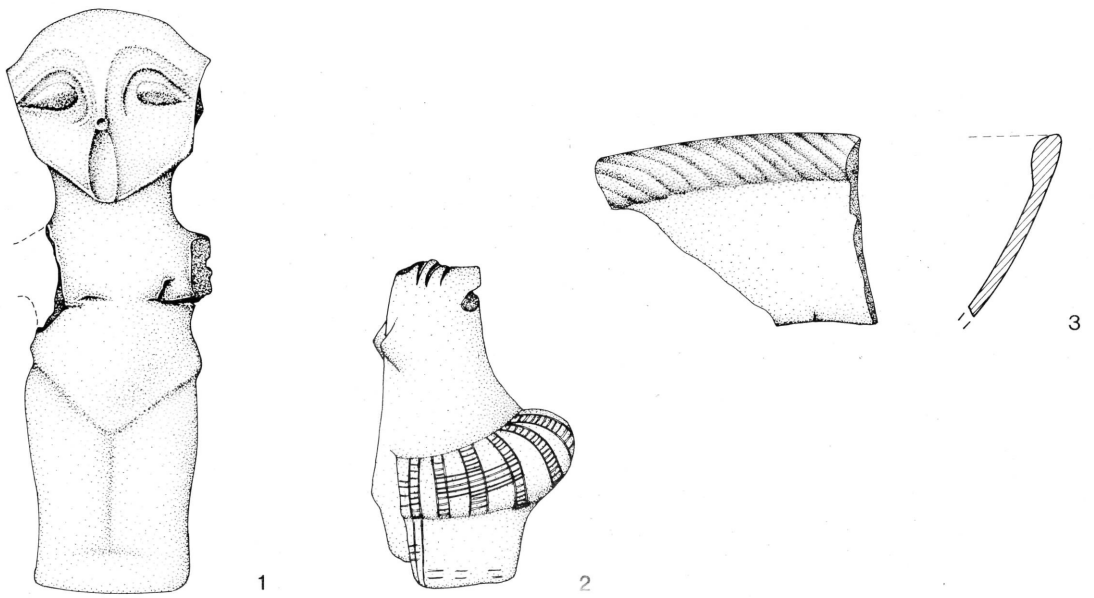
7

8

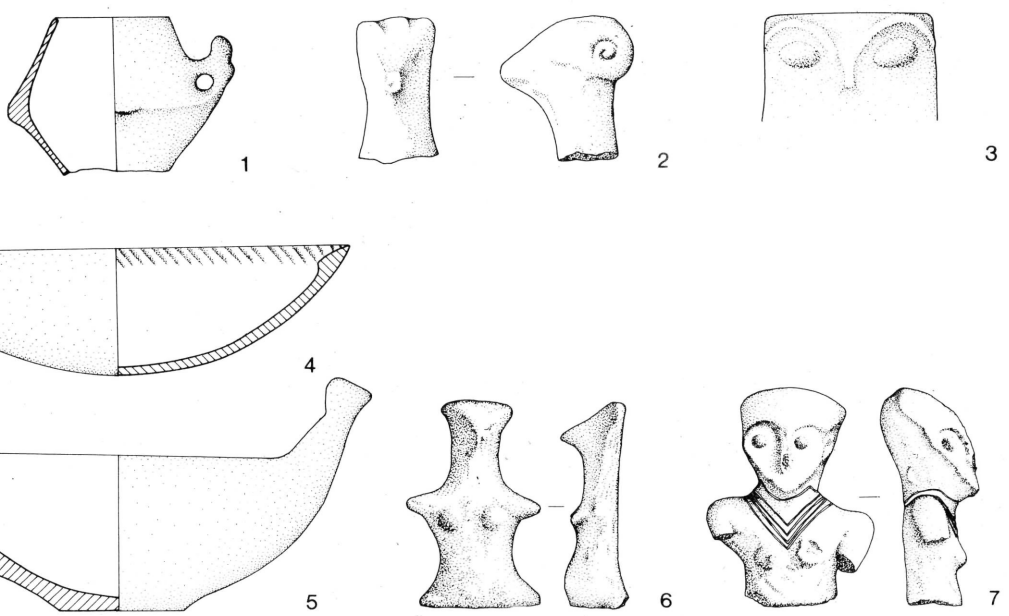

9

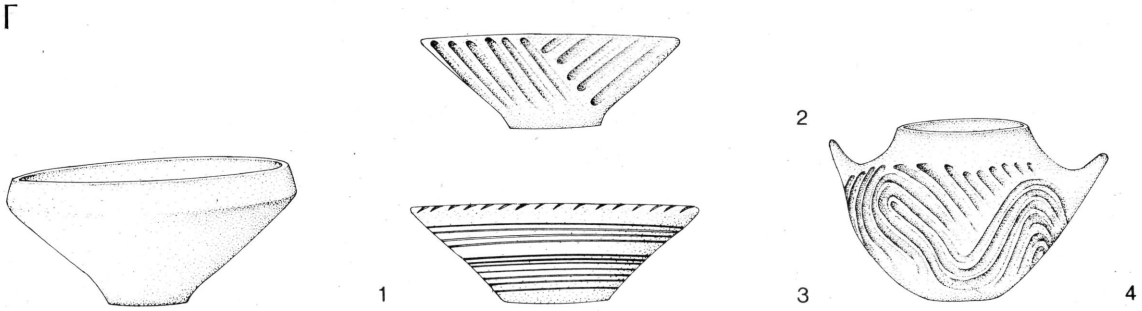

А

В

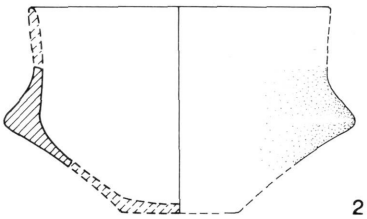

Г

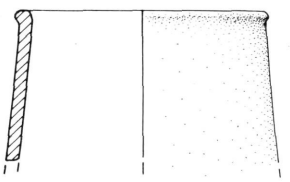
1

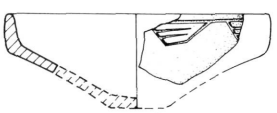
2

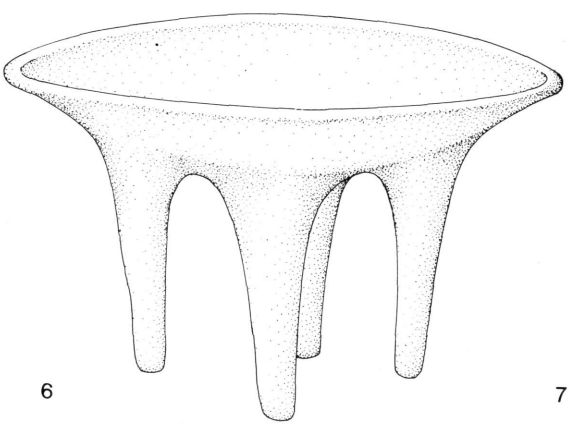
3

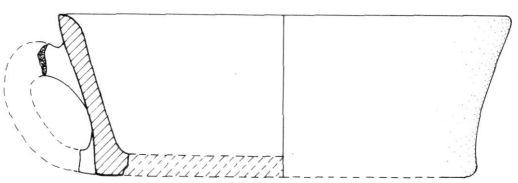
4

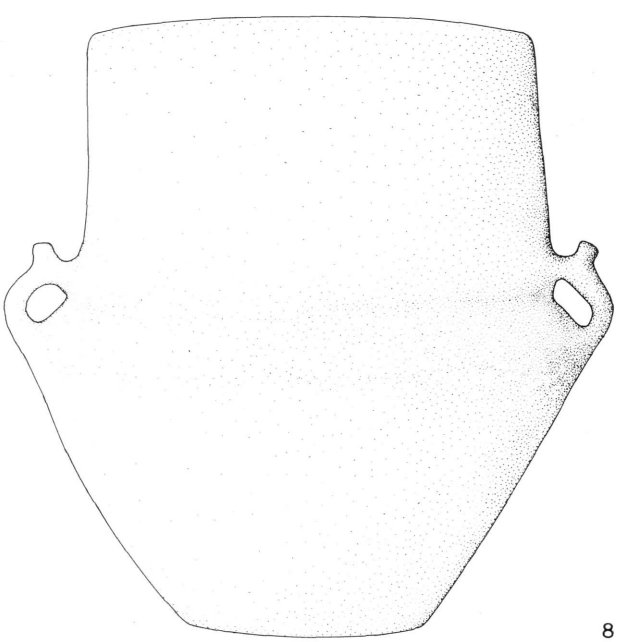
5

7

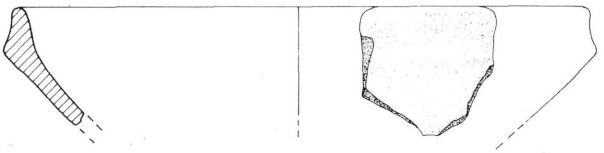
6

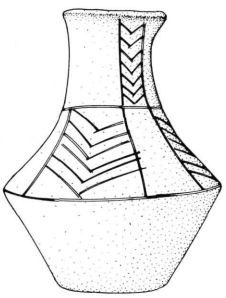
8

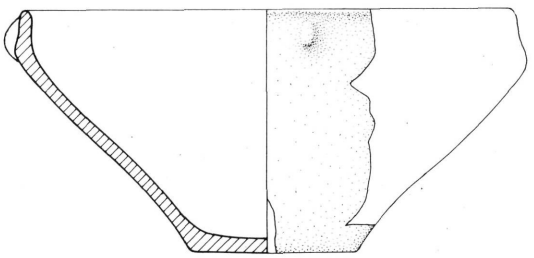
1

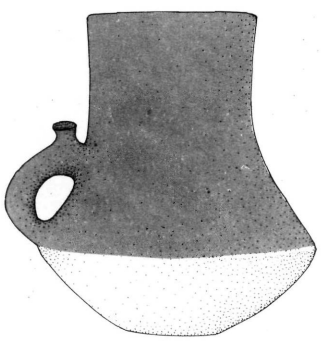
2

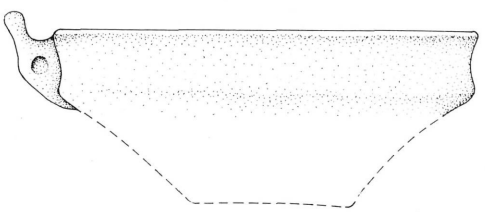
3

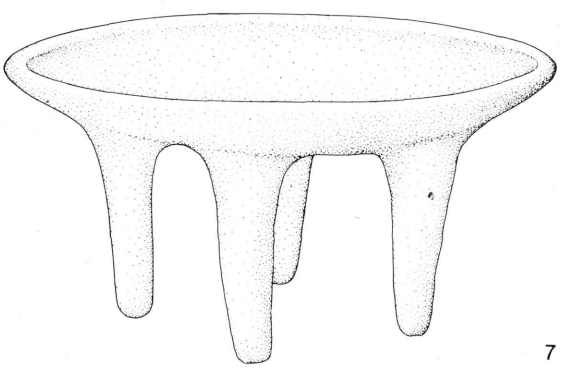
4

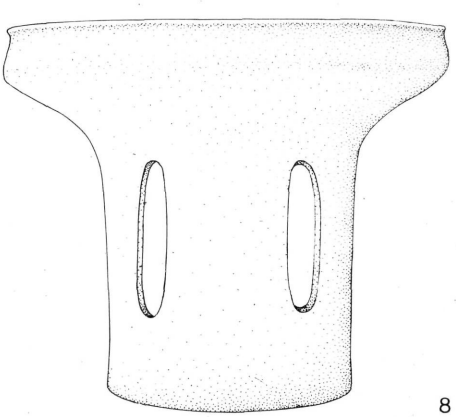
5

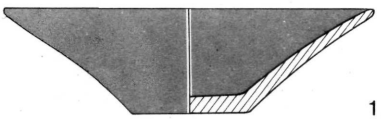
6

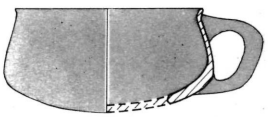
7

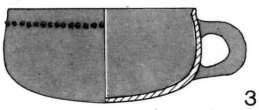
8

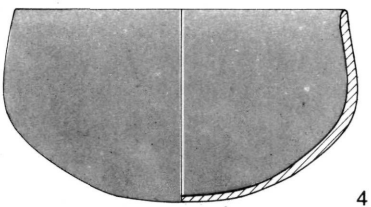
1

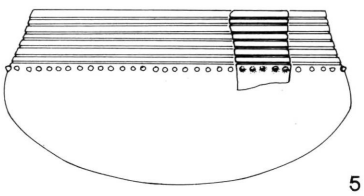
2

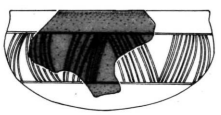
3

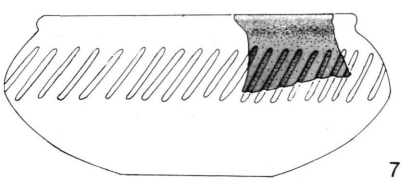
4

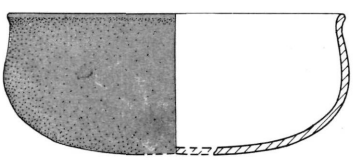
5

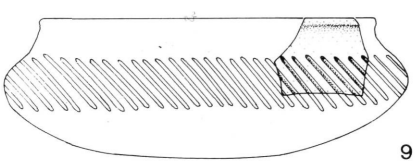
6

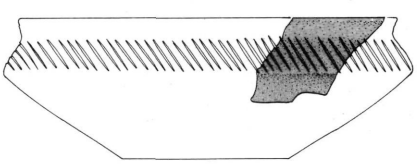
7

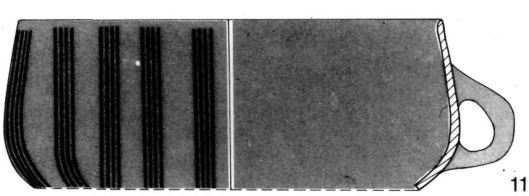
8

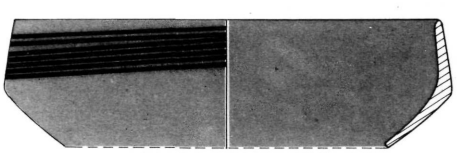
9

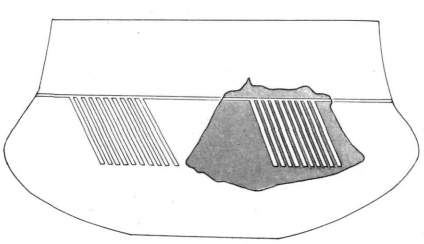
10

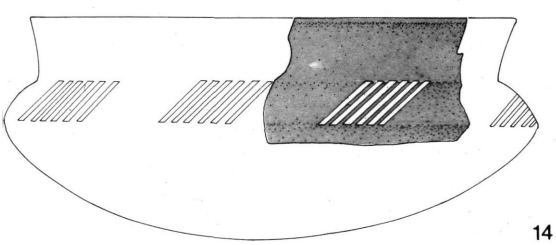
11

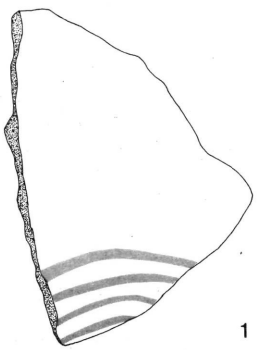
12

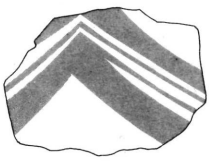
13

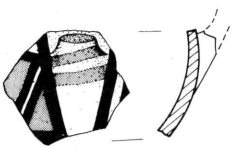
14

1

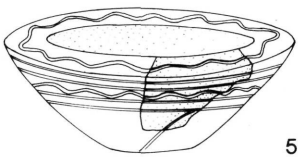
2

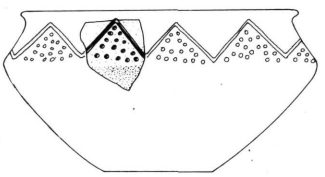
3

4

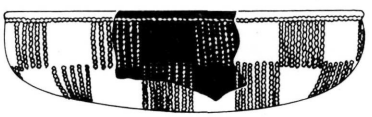
5

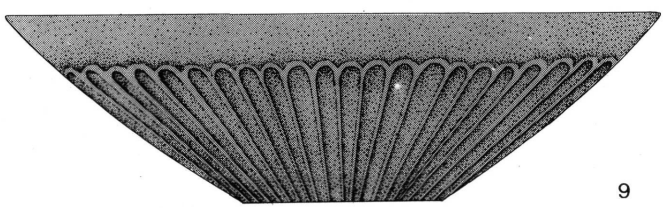
6

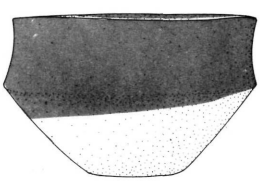
7

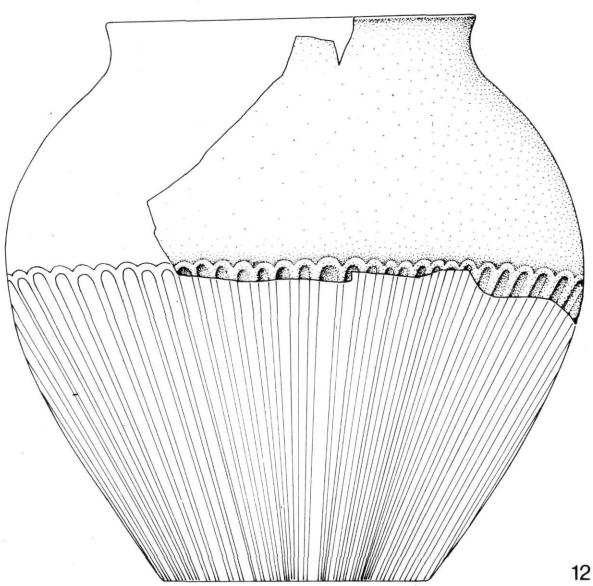
8

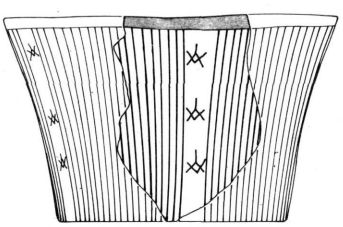
9

10

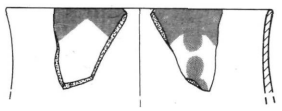
12

11

13

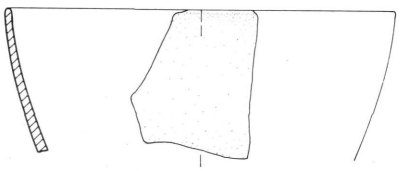
1

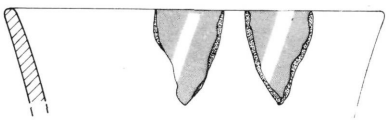
2

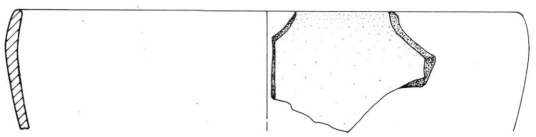
3

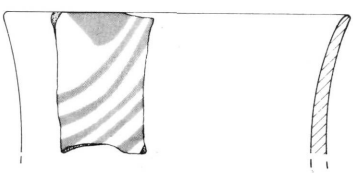
4

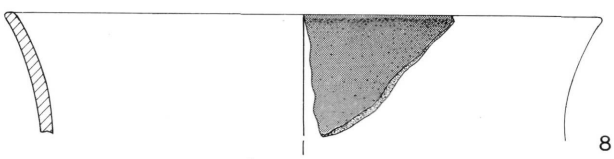
5

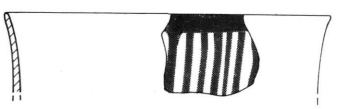
6

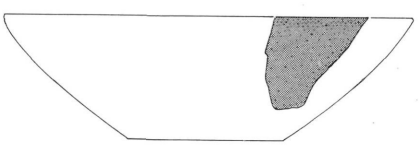
7

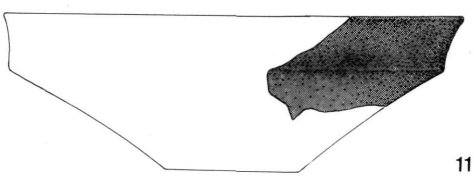
8

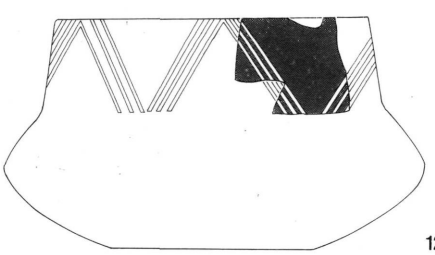
9

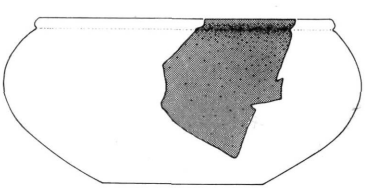
10

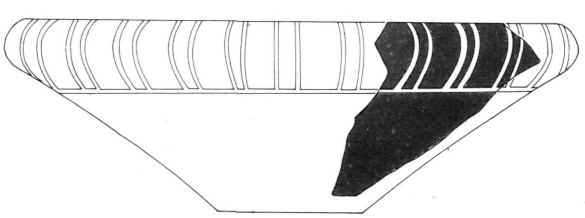
11

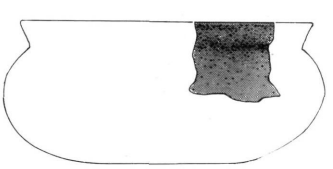
12

13

14

15

1

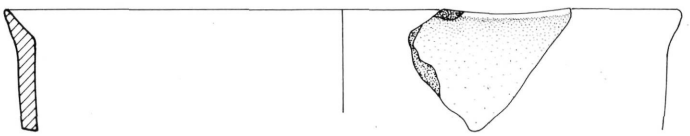
2

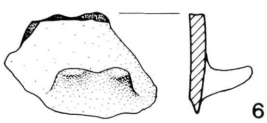
3

4

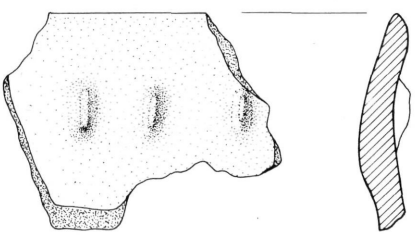
5

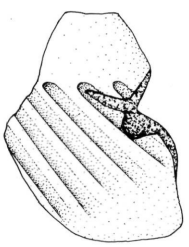
6

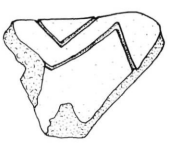
7

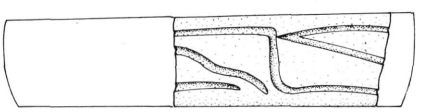
8

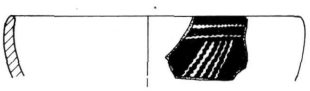
9

10

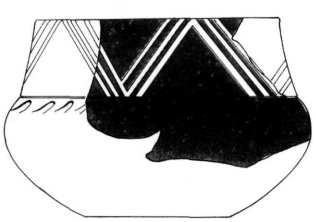
11

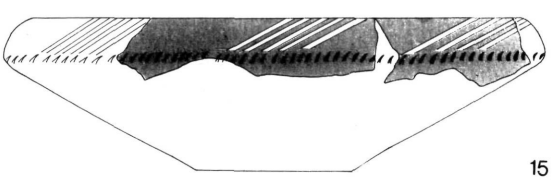
12

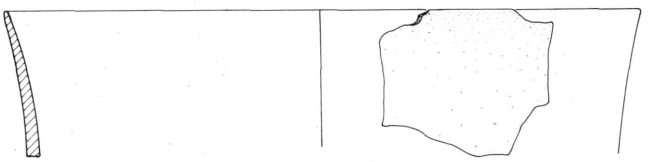
13

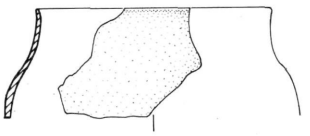
14

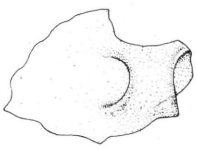
15

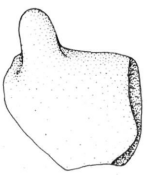
1

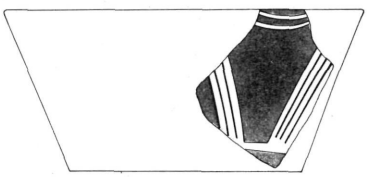
2

3

4

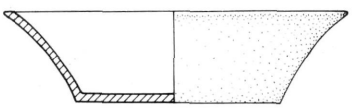
5

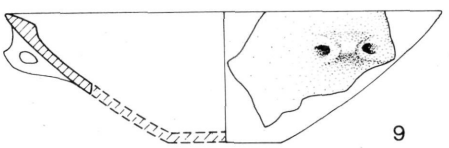
6

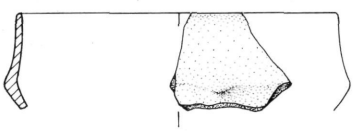
7

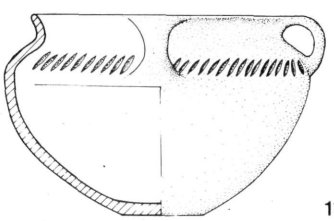
8

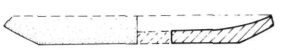
9

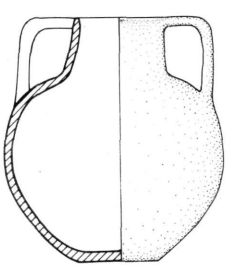
10

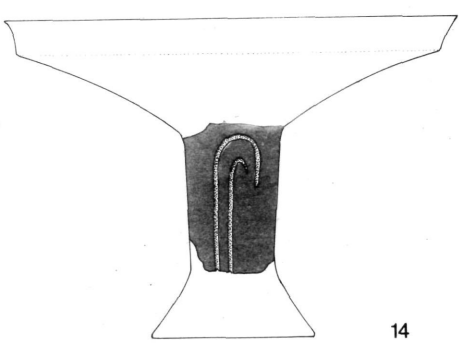
11

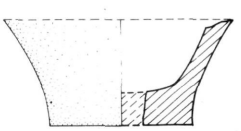
12

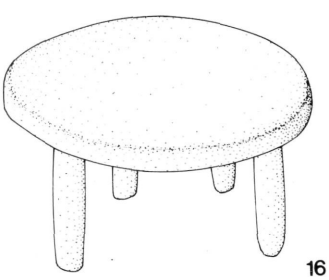
13

14

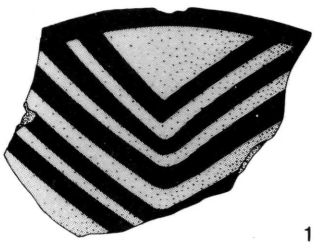

15

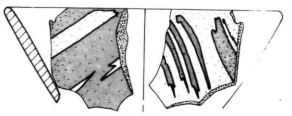

16

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

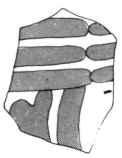
1

2

3

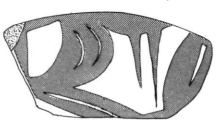
4

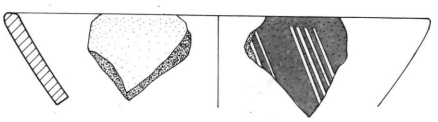
5

6

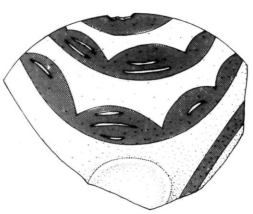
7

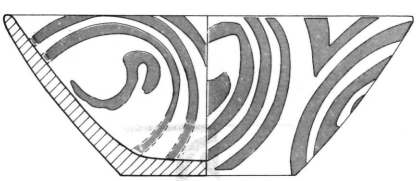
8

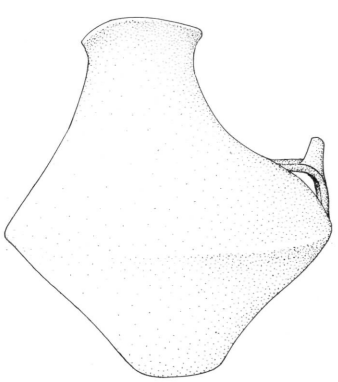
9

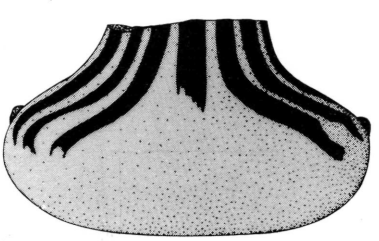
10

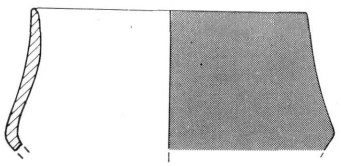
11

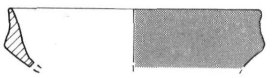
12

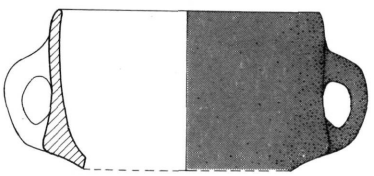
13

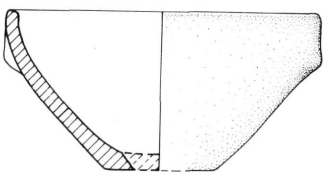
1

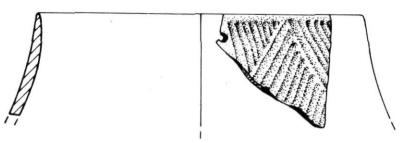
2

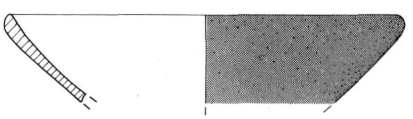
3

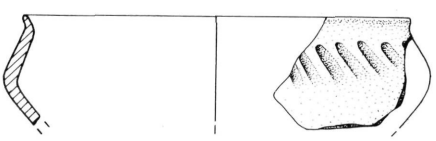
4

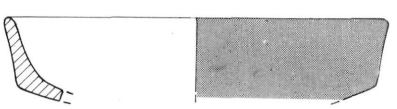
5

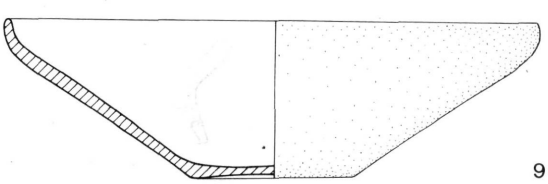
6

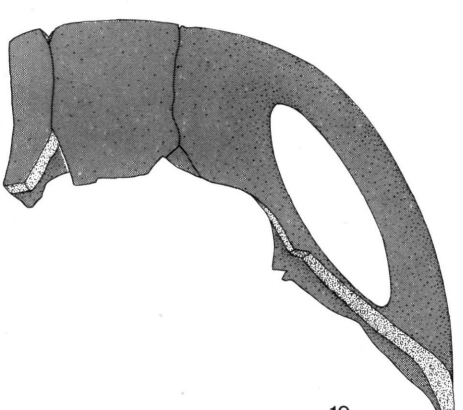
7

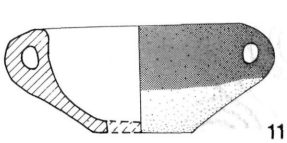
8

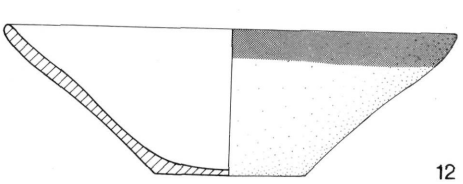
9

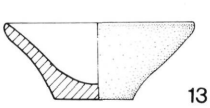
10

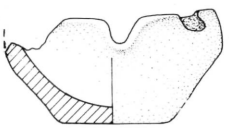
11

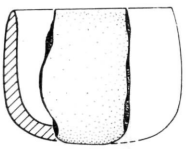
12

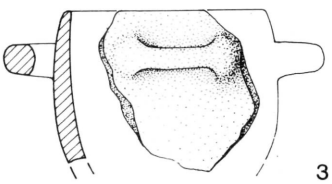
13

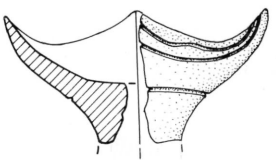
1

2

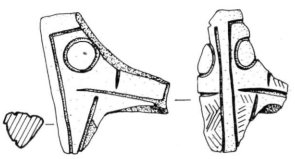
3

4

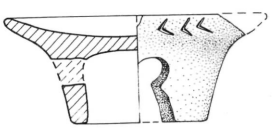
5

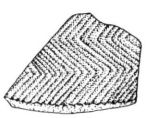
6

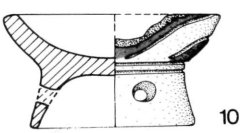
7

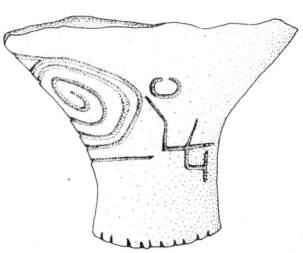
8

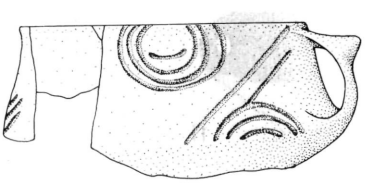
9

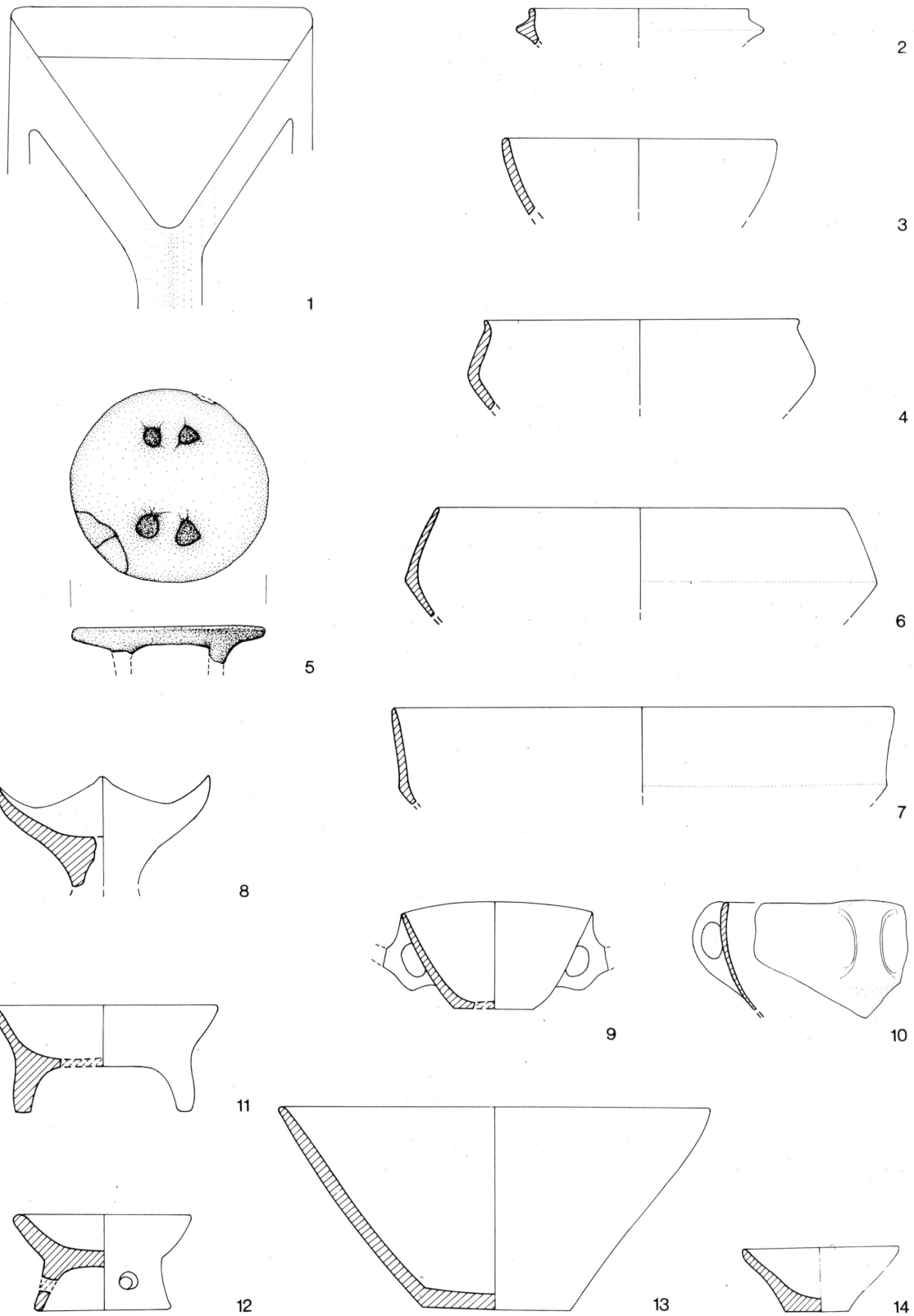
10

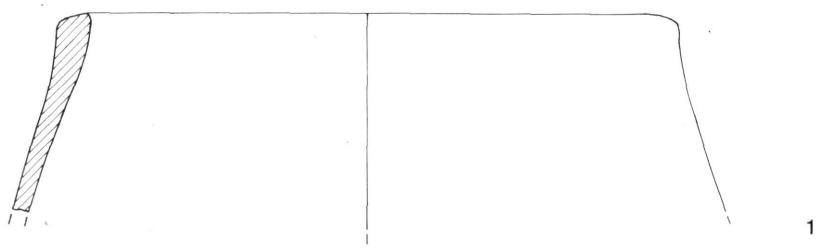

11

12

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14

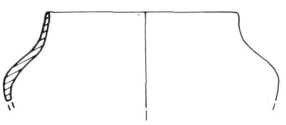
1

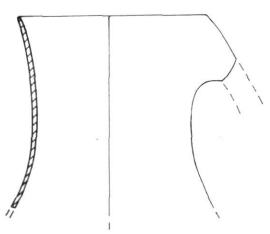
2

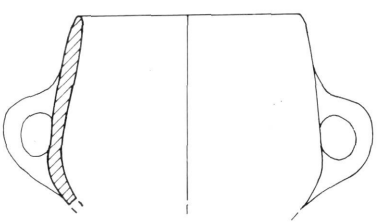
3

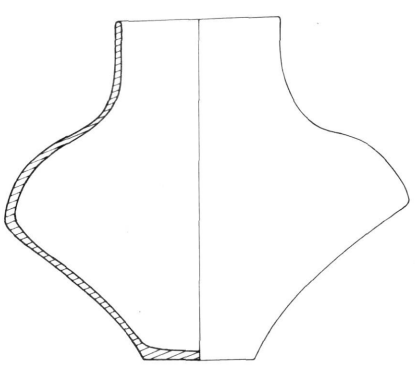
4

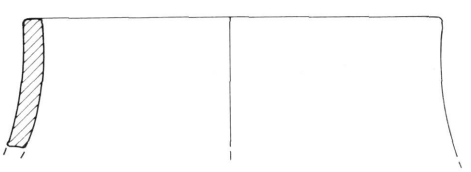
5

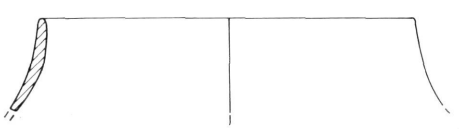
6

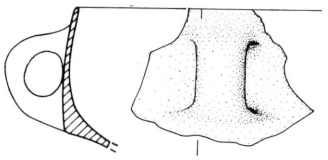
8

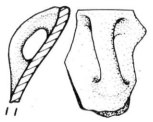
7

9

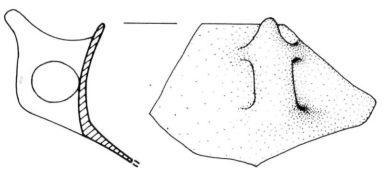
1

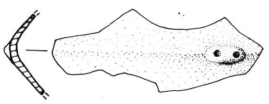
2

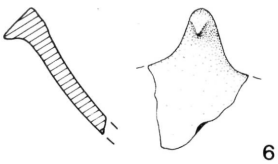
3

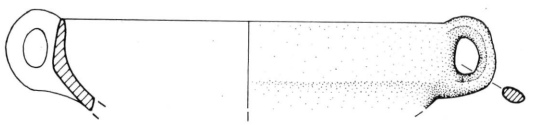
4

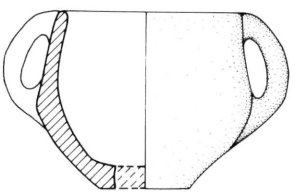
5

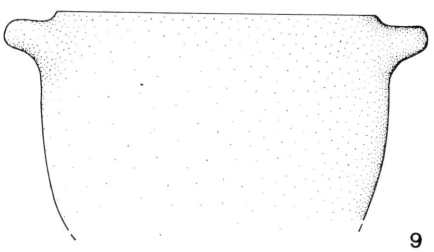
6

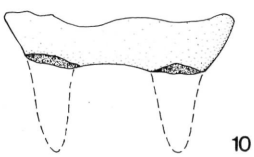
7

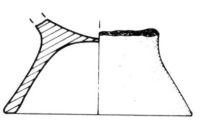
8

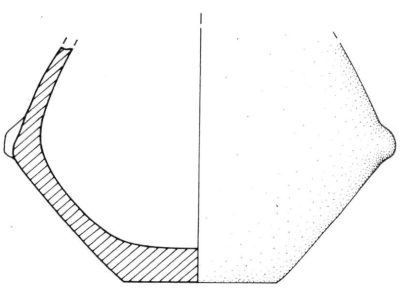
9

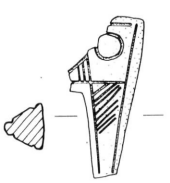
10

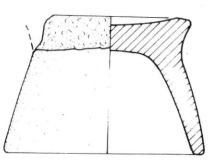
11

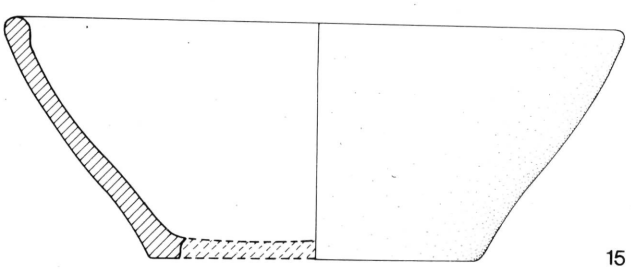
12

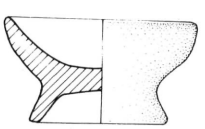
13

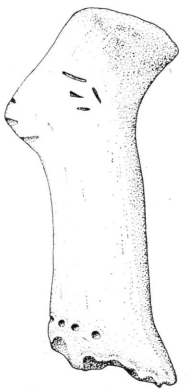
14

15

16

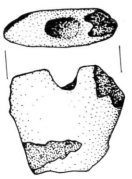
1

2

3

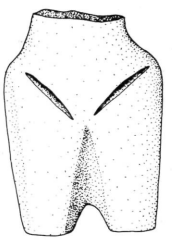
4

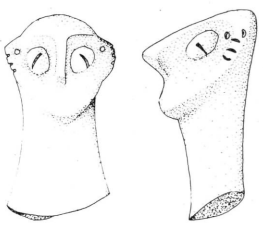
5

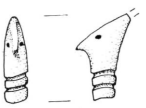
6

7

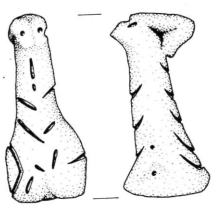
8

9

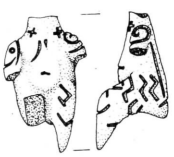
10

11

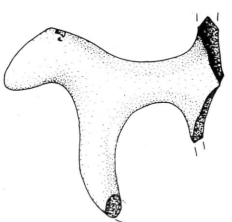
12

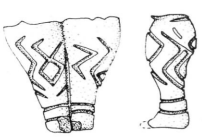
13

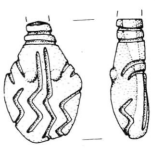
14

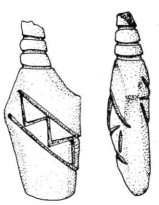
15

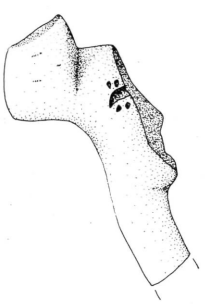
16

17

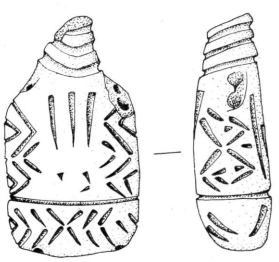
18

20

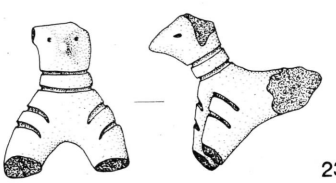
19

21

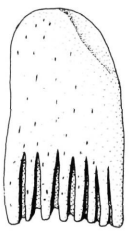
22

23

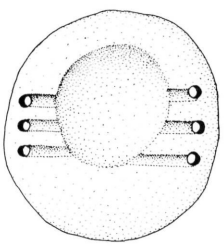
1

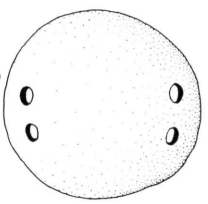
2

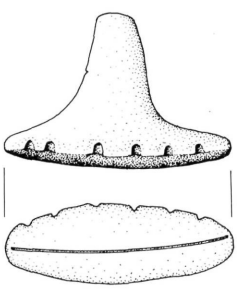
3

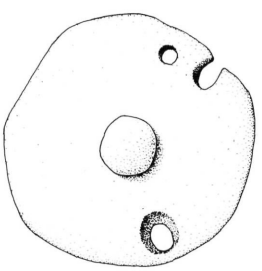
4

5

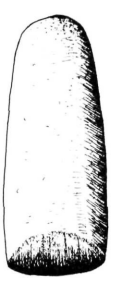
6

7

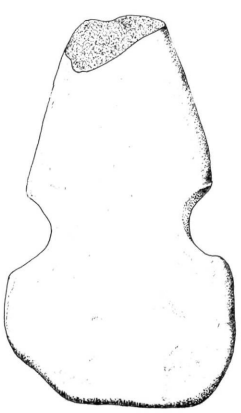
8

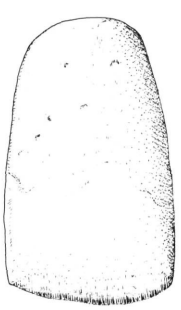
9

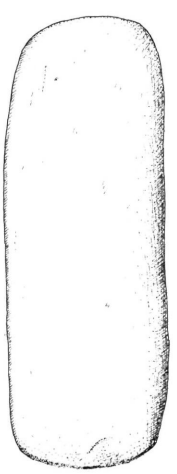
10

11

12

13

1

2

3

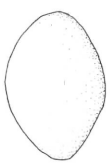
4

5

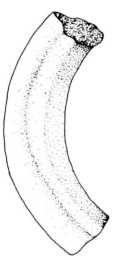
6

7

8

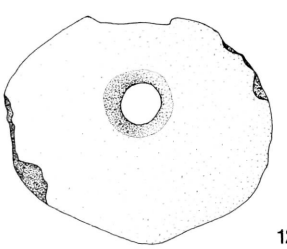
9

10

11

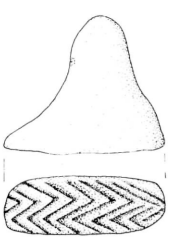
12

13

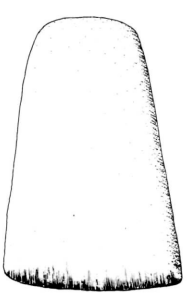
14

15

16

17

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝ. ΑΣΛΑΝΗ
Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
Ι. Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
LEGATO ΕΠΕ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗ 9
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1992
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ

ISBN 960-7262-53-0
ISBN SET 960-7262-52-2